नं०: २६१२ - घ

श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयोऽध्यायः षोडशटीका-
सहितम् (शांकरभाष्यात् पंचोली टीकापर्य्यन्तं तथा
सप्तदश संख्याको भाषानुवादः)

पत्राणि ४४०

द्वितीयाध्यायः ॥

शांकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटीका
स्वामिकृता श्रीधरी
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्तकृतटीका
परमार्थप्रपाटी
वनमाली
उत्तमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद १ ॥

1

संजय उवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकु
लेक्षणं विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धे वैमुख्यम
र्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमस्खलितमवधार्य स्वस्थहृ
दयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति मनीषया संजयस्तमु
क्तवानित्याह संजय इति परमेश्वरेण साध्यमानोऽपि कृत्याकृ
त्येसहसा नार्जुनः ससार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहे
तुत्वात्तथापि तं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तं तथेति तं प्रकृतं पार्थं
तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितम
श्रुभिः पूर्णे समाकुले चेक्षणे यस्य तमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं
शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं
सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान्न तु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षि
तवानित्यर्थः १ ॥

स्वामिकृतटीका

द्वितीये शोकसन्तप्तमर्जुनं ब्रह्मविद्यया प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थित
प्रज्ञस्य लक्षणं ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच अश्रुभिः तं तथेति
पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तं तथा उक्तप्रकारेण विषीदन्तमर्जुनं प्रति म
धुसूदन इदं वाक्यमुवाच १ ॥ पिशाचभाष्यं नास्ति.

रामानुजभाष्यटीका

तं तथा इत्यारभ्य क्लैब्यं इत्यन्तं १ ॥ २ ॥ एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने शोक उपस्थित इत्यादिश्लोकद्वयमिमं
विषमस्थं शोकमविदितसेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षु
द्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ४

अभिनवगुप्तटीका

आदौ लोकव्यवहारानुयायेणैव श्रीभगवानर्जुनं प्रतिबोधयति क्रमात्तु
ज्ञानं करिष्यतीत्यतो नायं क्लिष्टमित्याह क्लैब्यादिभिर्निर्भर्त्सनमभिदध
द्धर्मे सैव धर्माभिमानो यमित्यादि दर्शयति ॥ भीष्मं द्रोणं चेत्यादिना भुञ्जीय
भोगानित्यन्तेन न च कर्मविशेषानुसन्धानं फलविशेषानुसन्धानं च द्वैयतया पूर्वपदे सूचयति न चै
तद्विद्म इत्यनेन च कर्मविशेषानुसन्धानमाह निरभिसन्धानं तावत्कर्म नोपपद्यते न च पराजयम
भिसन्धाय युद्धे प्रवर्तते जयोऽपि चायमनर्थ एव तदाह हत्वा गुरून् भैक्ष्यमपि चर्तुं श्रेयः एतच्च नि
श्चेतुमशक्यं किं जयं कांक्षामः किं वा पराजयं भुजयेऽपि बन्धूनां विनाशात् ॥ २ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तं तथेति कृपयाविष्टं स्वजनरूपया परया विषीदन्तं विषादं प्राप्तं अत एवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणं यस्तं प्रति मधुसूदनः स्वयं दैत्यहन्ता कृष्ण उवाच १ ॥

वनमालीटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तमिति अश्रुभिराकुले पूर्णे ईक्षणे यस्य तं १ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

देहात्मनोः कर्मणश्च स्वरूपज्ञानमुत्तमं द्वितीये मोहशान्त्यर्थं सख्युः कृष्णेन वर्णितम् एवं वपुर्वयात्मकदोषदृष्टेरर्जुनस्य युद्धादुपरतिं निशम्य स्वात्मजानां स्थिरीभूतमवेत्य ते राज्यं च निश्चितं मत्वा हृष्यन्मतः सोऽन्ध न राष्ट्रस्यास्य तुल्याञ्जनकं ततः किं वृत्तमिति मनोरथं परिहरन् संजयः स्तमकथयदिति जनमेजयमाह वैशम्पायनः संजय उवाच तं तथेति तथोक्तप्रकारेणैतेषां हन्यां न वाऽ इति ममताजनितमोहकारणानुरागविशेषः कृपा शत्रुवत्तस्मात्तया आविष्टं व्याप्तं अतो विषीदन्तमेतेषां मरिष्यन्ति चेत्तर्हि इदं कथं जीवामीति व्यामोहेनातिदुःखमाप्नुवंतं अत एवाश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे नेत्रे यस्य तं प्रति मधुसूदनमिदमर्थः एवं निरतिशयस्नेहशोकाभ्यामतितरां दुःखार्णवमग्नं पूर्वं त्वादिसकीयं स्नायावर्थं सर्जं तं परधर्ममाश्रयन्तमर्जुनं प्रति दैववस्मात् गीताख्यानमनेकार्थगर्भितकमुवाच मधुसूदनः अनेन यः पूर्वं मध्वादिदैत्यान् वधीत् स एवेदानीमर्जुनस्योपदेशाऽनन्तरं स्वपुत्राणां जीवितनाशं करिष्यतीति ध्वनितम् किं तदा कामित्यपेक्षायां तदेव मधुसूदनस्य वचनं भवतारणमिति संजयो हाम्याम् १ ॥

१ मित्यनेन यथा भगवतः सर्वजनेषु स्वाभाविकी निर्हेतुकी कृपा तथा तद्भक्तस्यापि इति सूचितम्

मधुसूदनीटीका

२॰ कृपया ममैते इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः तया आविष्टं स्वभावसिद्धमिव अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्याः आगन्तुकत्वं सूचितं अत एव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायः चित्तव्याकुलीभावो विषादः तं प्राप्नुवन्तं तत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन च तस्यागन्तुकत्वं सूचितं अत एव कृपाविषादवशाद् अश्रुभिः पूर्णाकुले ।

स्वहिंसा परमो धर्मोऽभिदाशनं देवत्वेऽदं तदेण्याद्युद्धायुद्धे वैमुख्यमर्जुनस्य मुक्त्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किं वृत्तमित्याकांक्षामपनिनीषुः संजयः तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः नि॰
संजय उवाच १॰

लेदर्शनात्तमेवचइत्यनेनज्ञेयमस्तं एवमश्रुपातमाकुलीभावाख्य
कार्यद्वयजनकतयापरिपोषंगताभ्यांकृपाविषादाभ्यामभिष्टंतमर्जु
नं इदंसोपपत्तिकंवक्ष्यमाणंवाक्यमुवाचनतूपेक्षितवान् मधुसूदन
इतिस्वयंदुष्टनिग्रहकर्तार्जुनंप्रत्यपितथैववक्ष्यतीतिभावः १ ॥

सदानंदीटीका

ॐपीतंवाससेदधानंविजयरथगतंब्रह्मरुद्रादिवंद्यं भूमेर्भारंजिहीर्षुंनवज
लदरुचंशंखचक्राब्जहस्तं पार्थव्याजेनलोकंनिगममततत्त्वोयोजयंतं
महेशंध्यायेत्रिसंसत्सेवंसज्जनमतिगदंकृष्णमानंदकंदं १ लक्ष्मीपतिः
कृष्णस्वयोनिपीता ब्रह्मादिलोकप्रपंचनंदसूनुः गोपीप्रियोगोपववस्य
आत्माखिलस्यकृष्णोमतिरदोममास्तु २ अहिंसापरमोधर्मोमहान्दोषः
कुलक्षये अकीर्तिसामेनराज्यादावर्जुनस्येतियन्मतं ३ एतराष्ट्रस्तदा
कार्यममताभिनिवेषतः राज्यदार्ढ्यंस्वपुत्राणामवधार्यातिहर्षितः
४ अभक्तस्यमनाड्यमवलोक्यापृष्ठसंजयः॥ एण राजमथाहतंस
माधानेनचेतसा ५ आमोहोयोममैतेहमेतेषामितिदुःखदः स्नेहभेदः
कृपासोक्ता तयाऽथ्यामसवृपया ६ स्वभावसिद्धयाव्याप्तंशोचंतंतेनता।
यावियं तद्दृष्टादश्रुभिःपूर्णाश्र्याकुलेदर्शनात्तमे ७ इत्यणियस्पतंमो
हाद्धिग्नचार्जुनंप्रति इदंसयुक्तिकंवाक्यंवक्ष्यमाणमुवाचह ८ नतू
पेक्षितवानीशोयतोसौमधुसूदनः स्वयंदुष्टनिहंताजस्तथावक्ष्यतीति
प्रति ९ ॥ १

नीलकंठीटीका

अर्जुनेयुद्धादुपरतेमत्पुत्रानिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यंतीत्याशावंतंराजानंप्रति
संजयउवाच तंतथेति तमर्जुनं तथा स्वजनेष्विकथंहत्वाऽस्त्रविनःस्या
ममात्यंतेस्नेहप्रकारेण कृपयास्नेहेननंदयपापरदुःखप्रहाणेच्छा
कृपया तस्याःपरदौर्बल्यनिमित्ततरभाविरुपाः अर्जुनेपिदिवानोजयेयु
रितिस्वपराजयमाशंकमानेदुर्भलत्वात् यानेवहत्वानजिजीविषामइति
स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टंव्याप्तं विषीदंतं सी
दंतीममगात्राणीत्यादिनाउक्तरूपंविषादंप्राप्नुवंतं इदंवक्ष्यमाणंवा॰

कंवचनीयंउवाच मधुसूदनइतिदुष्टंहेतत्वादेवार्जुनेनेति मित्रीकृमत्व
सुत्रानपिहन्तुमिच्छतोवेतित्वयाजयाशानकार्येतिभावः १ ॥

आनंदी टीका

एकं समस्तमहंसांतमसौ विनाशे विश्वावभासनविधौ च पदार्थ
सारे । ऐश्वर्यमैश्वरमनश्वरमात्मतंत्रमहं तमधिस्फुरतु वाङ्मये देवते
तत् ॥ अथैतस्मिन्निःश्रेयसप्रकरणे गीताशास्त्रे उद्देशपर्वणि सर्व
प्रकरणार्थबीजमुक्ते द्वितीयाध्याये प्रथमाध्यायोक्तप्रकारेणासमा
सन्नमरणं बंधुवर्गमवेक्ष्य देहाहंभावनया विभाव्य शोकमोहसं
कटोत्कटया करुणया स्वधर्मत्यागे निश्चितमर्जुनं श्रीभगवान्
स्वधर्मसमुच्चितस्य ज्ञानस्य श्रेयःसाधनतोपदेशेन यथायथितस्मि
न्नतीति धृतराष्ट्रं प्रतिबोधयन्संजय उवाच तथाशोकप्रकारेण
कृपयाविष्टं विशोच्यवष्टहीनांतःकरणमतएववाष्पपूरितेक्षणं
सीदमानं तमर्जुनं शोकमोहापनोदायेदमनुत्तमप्रबोधत्वात्ताव-
ल्लोकहते नैव वक्ष्यमाणं वाक्यं मधुसूदनः १ ॥

रामकंठी टी॰

अथैवं व्यामोहवशाद्विसंस्थुलमर्जुनं प्रति संजातानुजिघृक्षस्य भ
गवतः परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यानि उपक्षेप्तुं संज
य उवाच तं तथेति ॥ १ ॥

लासिकी टीका

तमर्जुनं कृपया व्याप्तं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं दर्शनात् इमे वेतरो
यस्य तं तथोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणं वाक्यं श्रीकृष्ण उवाच १ ॥

3

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

कार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॥ भिक्षाशनमेवाथ धर्म्यं मत्वा कुरुवधादि
पर्यवसायिनो युद्धादुपरममित्येवंलक्षणया मनीषया संग्रामविमुख
मर्जुनं न्यस्तशस्त्रं निशाम्य स्वात्मजानामैश्वर्यमव्यभिचारि निश्चित्य
हर्षविकसितकपोलस्य धृतराष्ट्रस्याकृतिं विलोक्य तन्मनोराज्यमप
निनीषुः संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशंपायनः संजय उवाचेति
॥ यद्यपि विधेयाविधेये हृषीकेशेन भगवता स्मारितोप्यर्जुनो
दृढतरमोहदेहशोकाविष्टतया तत्कालेन स्वीकृतवांस्तथापि त
नोपेक्षितवानसावित्याह तमिति तं प्रकृतमर्जुनं तथा बंधुजनव
धप्रसंगदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुसंपाताकु
लेक्षणमश्रुव्याप्तनेत्रं विषीदंतं शोचंतमिदं वक्ष्यमाणं वा
क्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुसूदन उवाचेति संबंधः मधुसूदन इति
विशेषणं च यथा सर्गादौ ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिरोधकं मधुं नाशितवां
स्तथैवार्जुनं प्रत्यपि शुभवचमेवोपदेक्ष्यतीति धृतराष्ट्रं प्रतिबोध
नाभिप्रायकं ॥१॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

तदेवं प्रथमाध्यायेन च श्रेयो न पश्यामीत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्
समत्वयोगक्षेमत्वोक्तेर्यथा श्रेयो मोक्षाख्यमन्यत् श्रेयोऽन्यदुत।
वाश्रेय इति श्रुतिसिद्धमुक्तं नैव हंतारित्याशयेव दतोऽर्जुनस्य।
मुमुक्षुत्वप्रतीते न कांक्षे विजयं कृष्णेत्यादि वदतश्चैहिकफलवि
रागप्रतीते नरके नियतं वासइत्यादि वदतश्च देहातिरिक्तात्मवि
वेकप्रतीतेः किं नो राज्येन गोविन्देत्यत्र आख्यानवर्त्मनाऽश्रमप्र।
तीतेः किं भोगैर्दमप्रतीतेः यद्यप्येते न पश्यंतीत्यत्र स्वस्वभो।
गाभावप्रतीतेस्तन्मे क्षेमकरमिति तितिक्षाप्रतीतेरथीवत्वे
ब्रह्मज्ञाने प्रतीते यद्यपि तथापि विविधवडपसत्यभावान्मोक्ष
तात्विकस्वरूपाज्ञानाल्लिङ्गातिरिक्तज्ञानाभावाद्यतस्तदुपदर्शी
नस्सर्वकं सोपकारकज्ञानोपदेशाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥
यथा चैतदस्मिन्नध्यायेन प्रतिपाद्यते तथा तत्र तत्र स्थले प्रदर्श
यिष्यामः तथा किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तं तथे
ति स्वयंत्वष्टनिग्रहकर्ता अर्जुनं प्रत्यवितथैव वक्ष्यतीति भा
वः स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद

अहिंसा परम धर्म्महै इससे भिक्षाकरि निर्वाह करना उचितहै
संजयके मुखसे ऐसी बातें अर्जुन की हानि और युद्धसे विमुख
जानि अपने पुत्रोंका अचल राज्य मानि मनप्रसन्न स्वस्थहृदय
धृतराष्ट्रको देखि फेरि संजय धृतराष्ट्र की उस दुष्ट आशा को
दूर करते यह वचन बोलि कि हे राजन् इस प्रकार कृपायुक्त
अश्रुधारा पूर्ण लोचन विषाद करते हुये अर्जुनसे दुखमोचन
श्रीभगवान ब्रह्मविद्या जो ज्ञान तिससे प्रबोध करन यह वच
न कहते भये १ ॥

दोहा ॥ संजयवाक्य ॥

कृपायुक्त कोतैसेंतेहिं अश्रुपूर्ण विकलनैन पीडतको
मधुसूदनकहित भए यह बैन १ ॥

5

श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका २

किन्तर्हा कार्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानुवाच कुतो हेतोस्त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं मुह्यत् पराङ्मुखत्वं विषमे सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तमनार्यैः शास्त्रार्थमविद्भिः जुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिहचाकीर्तिकरमयशस्करमर्जुनेति नाम्ना प्रख्यातस्य तवैतन्न युक्तमित्यर्थः २ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेव वाक्यमाह श्रीभगवान् कुत इति कुतो हेतोः त्वा इति त्वां विषमे संकटे संग्रामे इदं कश्मलं उपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः यतः अर्यैरसेवितमस्वर्ग्यमधर्ममयशस्करं च २ ॥ पैशाचभाष्यमु नास्ति

रा

रामानुजभाष्यं नास्ति

एवमवस्थिते पार्थे कुतोयमस्थाने समुपस्थितः शोकः अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरं विषमस्थले शोकमविहृतोविनपरलोकविरोधिनमकीर्तिकरमिति देहस्पर्शिनं ... अनुवृत्तायोतिष्ठेति २ ॥

अभिनवगुप्तटीका २ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

कुत इति विषमे संग्रामसंकटे त्वा इति त्वां इदं कश्मलमज्ञानं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं अयं तत्स्वरूपमाह अनार्यजुष्टेन आर्याः अनार्याः तैर्जुष्टं सेवितं आर्यैरसेवितं यतद्विषयमज्ञानकश्मलमितिज्ञात्वा शिष्टैस्त्याज्यमित्यर्थः यतदिहामुत्रचगर्हितं तत्कथमित्याह अकीर्तिकरं अस्वर्ग्यं चेति २

वनमालीटीका

हे अर्जुन कुतो हेतोस्त्वा त्वामिदं कश्मलं विषये युद्धसमये समुपस्थितं प्राप्तं यतो नार्यैरबुद्धैः सेवितमतोऽस्वर्ग्यमतएवाकीर्तिकरम् २ ॥

कुसुमवैजयन्तीटीका

४ १ ऐहिकामुष्मिकभोगेच्छावद्भिः सर्वैरेव तन्मान्यमेव तत्रापि मन्मित्रस्य तव तीव्रशोकाचरणं महदयोग्य मिति विशेषणत्रयाणां माधुर्यः अर्जुनेति संबोधनेन स्वरादस्वैरेरजीयोपि शंकरस्त्वयाजितो द्युतद्ध लेकृतो गतमिति सूचितम्

+ श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वेति निरतिशयशोकमोहाकुलितातिशिथिलसर्वांग रोमांचनकम्पाश्रुपातादिरूपमिदं कश्मलं मलिनं विषमे युद्धस्थाने आर्यैः कृष्णहृषीकेशैः सेवितं अस्वर्ग्यं स्वर्गाप्राप्तुपायमन स्वधर्मविरोधित्वेन स्वलोकाः प्रामिकरं अकीर्त्तिकरं अयशस्करं १ २ ॥

मधुसूदनीटीका

१ इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टग र्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः स मुपस्थितं प्राप्तं किं मोक्षेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंशब्देनाक्षिप्यते हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैः क्रमेणार्यैर्न आर्यै र्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितं स्वधर्मेणाशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषा यैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मत्यागरूपमेघः संन्यासाधिकारी तु पक्वकषायो अवक्षते अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यम् अकीर्त्ति करं कीर्त्यभावकरमयकीर्त्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यम् तथा च मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्त्तिकामैश्च वर्जनीयं ततु कामपवतं सेवसइत्यहो अनुचितं चेष्टितं तवेति भावः २ ॥

सदानंदीटीका

तदेव संजयो वाक्यमवतारयति स्फुटं समग्रैश्वर्यसम्पन्नउवाच भगवानि ति १ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भ ग इतीरणा २ नित्यमप्रतिबंधेन वर्तते यत्र षड्विधं समग्रैश्वर्यमुख्यं तद्भगा ख्यं भगवानिति ३ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते श्रीकृष्णो भग वच्छब्दः सर्वकारणकारणे ४ अन्यत्र भगवच्छब्द उपचारेण वर्तते उत्प त्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं ५ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा निति ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ६ भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः इदं स्वधर्मीहं मुख्यं व्यामोहैकनिबंधनं ७ शिष्टैर्वि गर्हितत्वाच्च मलिनं कुत आगतं संग्रामे क्षत्रियश्रेष्ठं त्वां विमर्षपवकारिणं ८ मोक्षेच्छातोथवा स्वर्गकामतो वा किमागतं किं कीर्तिकामतो वा त्वां किंशब्देनेति सूचितम् ९ त्रिभिर्विशेषणैर्देतुस्त्रीनेवैषा निरस्यति आ र्यैर्मुमुक्षुभिर्नैतत्सेवितं शुद्धिमिच्छुभिः १० यतः स्वधर्मत्यागेन चित्त

तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्र धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्य स्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा समग्रस्येति प्रत्येकं सम्बन्धः मोक्ष इति तत्साधनस्य ज्ञानस्योपलक्षणं संपत्ताद्रूपं समग्रमैश्वर्यादिकं नि त्यमप्रतिबंधेन यत्र वर्तते स भगवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति प्रत्येकं संबध्यते उत्पत्ति नाशावाहेतुत्वेन कारणस्य उपलक्षणे आगति गती आगामिन्यौ संपदा पत्तौ एतादृशो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति तथोच्य १०

तस्युद्धिर्नजायते नवास्वर्गस्त्वयासेव्यःस्वर्गदेतुविरोधतः ११ स्वधर्मत्यागि
नांस्वर्गःस्वप्नेप्यस्तंतदुर्लभः नवाकीर्त्तिस्त्वयासेव्यंकीर्तिनाशकरंयतः
१२ तस्मात्स्वधर्मवैमुख्यंवर्जनीयंमुमुक्षुभिः मोक्षकीर्तिफलेप्सुत्वंकि
महोमेवसेमलम् १३ ॥ २

नीलकंठीटीका

अर्जुनमभ्यभाषत श्रीभगवानुवाच कुतइति कश्मलंवैक्लव्यंविषमेयु
द्धसंकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टंसेवितंनतुत्वादृशैःशूरैः नस्वार्यैर्जुष्टमिति
वायत्तआर्यैर्जुष्टमितिवायतस्त्वार्यैरजुष्टमितिविग्रहोदर्शितस्तद्वैवो
पिपदस्युक्तमदोषाद्वपेक्षं अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरंच देअर्जुनस्वच्छ
स्वभाव तववैतद्युक्तमितिभावः २ ॥

आनंदी टीका

हे अर्जुन इदं कश्मलं स्वधर्मत्यागेन मोहरूपं पापं विषमे युद्धयोग
समये एतत् युद्धयोगात्मके संकटे काले देशे च त्वा विमर्शकं कुतः समु
पस्थितं किमप्यकारणं न जानामीत्यर्थः कश्मलं कीदृश
मनार्यजुष्टं आर्यैः शिष्टैः स्वामिभिश्च न सेवितम् अत एवा
स्वर्ग्यमकीर्तिकरं च भयलोकविरुद्धमित्यर्थः १ ॥

रामकंठी टीका

इदमेवंविधप्रस्तुतावश्यकरणीयस्वकर्मकरणे एव समादका
रणात् मोहात्मकं कश्मलं पापं त्वां भवन्तं कुतः कस्मान्निमि
त्ताद्विषमे संकटे उपस्थितमागतं हे अर्जुन कीदृशं कश्म
लमनार्यजुष्टमशिष्टसेवितमत एवास्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकू
लमकीर्तिकरमपवादसंपादकं इति पदसंगतिः स्फुटेव
ग्रन्थविशेषत्विमे गभीकृत्य भगवानेतदाह अर्जुनेन शोकाप्रसन
संविमावसम्बोधनार्थः किं तत्कृतपक्कणाभिजनप्रज्ञापरा
क्रमादिगुणगरिमप्रत्यायनार्थः त्वच्छब्दोपि परमार्थतो मो
हादिमलविविक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः
[illegible] तेन वस्तुतो यस्त्वं तस्यानेन व्यामोहकलंकेन सं
बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसंभाव इति कुतस्त्वामिदमु
पस्थितमेतदनेन वाक्येन गभीकृतं अत एव चैतत्पापमनार्यैर
तत्वविद्भिरसाधुभिः सेवितम् इत्याद्युक्तं [illegible]
[illegible] १ ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना: एवमैश्वर्यादिषस्य नित्ययोगेन विद्यते स भगवान् श्रीकृष्ण उवाच

लासिकी टी॰

हे अर्जुन मुक्तिकामतः स्वर्गकामतः कीर्तिकामतो वा स्वधर्मपरो युद्धरूपं
संमुपपन्नं संकटे संग्रामे यत आर्यैः साधुभिर्मुमुक्षुभिः स्वकुलज्येष्ठैः पूर्वैपि
तामहादिभिर्वा न सेवितम् १ ॥

रणधीरसिंहबोधिनी॥

तदेव वाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाचेति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गनेति
परिभाषितः संपूर्णधर्माचरणादिरूपः षड्विधो भगो नित्यमस्या
स्तीति भगवानिति नित्ययोगे मतुप् उवाच वक्ष्यमाणमिति शेषः
॥ तदेवोदाहरति अशोच्यानित्यादिना इदं स्वधर्मपरं स्वकर्तव्यापार
कमल्लघातनादिपूर्वकप्रमत्तं मोहं मूर्छाजनकप्रमत्तं मोहमन्यमतः
विषये सभये स्थाने बान्धवान् सर्वक्षत्रियप्रवरमर्जुनं ऊतो देवः सम
पस्थितं प्रमं शङ्केनाभियथा विस्मृतस्यतत्वं नैतद्युक्तमिति भावः
ननु शिष्टसंप्रदायैर्हि कामपि कस्मादेवानिष्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सामा
न्येन प्रयोजकानि लोके दृष्टानीति तत्त्वाद् कथमयं नित्यमित्य
नेनाशंकामपनेतुं तदन्यतमस्याप्यभावमन्यदर्शयन्नाह अशो
च्येति ११॥ २

किमुवाचेत्यत आह

कुत इति त्वा त्वां कश्मलं स्वधर्मपरित्यागलक्षणं विषमे विषयवत्परि मवि
रुद्धे वासुदेवे मयि समीपस्थे कुत इति मोक्षेच्छातो वा स्वर्गेच्छातो वा की
र्तीच्छातो वा समुपस्थितं प्राप्तमित्याक्षेपः प्रथमं निषेधति अनार्येति
आर्यैर्मुमुक्षुभिरसेवितं स्वधर्मेणाशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छतः कथं स्व
धर्मस्त्यज्यत इति भावः अथवा अनार्याः केवलं कलत्रादिभरणमग्नास्ते
र्जुष्टं स्वधर्मत्यागं कथं मुमुक्षुः कुर्यादिति भावः न द्वितीयमित्याह
स्वर्ग्यमिति स्ववर्णाश्रमप्रयुक्तान् धर्मांस्त्यजन्काम्यैर्ज्योतिष्टो
मादिभिरपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्युक्तस्वधर्मस्य काम्येष्वनधिकारादिति भा
वः यद्वा स्वर्ग्यं नरकप्राप्तिहेतुं कथं स्वर्गकामः कुर्यादिति भावः
न तृतीय इत्याह अकीर्तिभावकरमयशः संपादकं चेत्यर्थः विषमे सं
वं कटे इति संप्रदायादेवापादे नतु किं वाहं कुर्यां वंधुजनमवेक्ष्यमेव
नु धीरस्तोपि शक्तिः न प्रभवतीत्याह २ ॥

9

भाषा अनुवाद १

अर्जुन को कातर देखि यह वचन श्रीकृष्ण बोले कि हे अर्जुन ऐसे असमयमे लड़ाईके बीच मूरख कायर शास्त्रहीन मनुष्योंके योग्य जो लोकमें दुर्यश करने वालाहै और अस्वर्ग्य जिससे स्वर्ग जाय और नरक मिलै ऐसा कश्मल कहे मोह अर्जुन इस जानेसे भूतल प्रसिद्ध वीरमें तुम ऐसेको आय कर प्राप्त हुआ यह बड़ाही आचरजहै २॥

दोहा

कैसें तो को मोह यह विषम स्थान भयो आय त्यागित यशहर
स्वर्गहर हे अर्जुन प्रगटाय २॥

क्लैव्यंमास्मगमः पार्थनैतत्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्ब
ल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ३ ॥

भाष्यंनास्ति आनन्दगिरीकृतटीका

पुनरपिभगवानर्जुनंप्रत्याह क्लैव्यमिति क्लैव्यंक्लीवभावमधैर्यं मास्मग
मः मागाः हेपार्थ पृथातनय यद्यपि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यातवी
र्ये महाप्रमादिमन्येतदुपपद्यते क्षुद्रंक्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यंमनसोऽवि
लत्वमधैर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु हेपरन्तप परान्शत्रून् तापयतीति
तथासंबोध्यते ३ ॥

स्वामिकृतटीका

तस्मात्क्लैव्यमिति हेपार्थक्लैव्यंकातर्यंमास्मगमः नप्राप्नुहि यतस्त्वय्येत
न्नोपपद्यते योग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वायुद्धायउ
त्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन [illegible] किंतुयुद्धस्य
प्राप्यत्वादिति ३ ॥ पिशाचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यटीका नास्ति

[illegible]
वोध ३ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ३ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

तस्मात्किंकर्तव्यमितिभगवानाह क्लैव्यमिति भोःपार्थत्वंक्लैव्यंपुमर्थवि
धुरत्वंयदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणय इत्यादिवाक्यप्रकाशितंमास्म
गमः नप्राप्नुहि यतएतत्त्वयिगांडीवधन्वनिनयुज्यते तर्हिकिंकर्तव्यमिति
चेत्तत्राह क्षुद्रमिति भोःपरंतपशत्रुतापनक्षुद्रमल्पविचाररूपंहृदयदौर्बल्यंसं
कल्पितममतोत्पन्नशोकरूपंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ ३ ॥

वनमालीटीका

हेपार्थक्लैव्यंकातर्यंमास्मगमः नप्राप्नुहियतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते नसंभा
व्यते क्षुद्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ परंतप शत्रुतापनसम
र्थो ३ ॥

५ नारायणस्य मम पितृस्वसा

गी० टी०
द्वि०

हनुमद्वैजयंतीटीका

पुनरर्जुनस्यामर्षमुत्पादयन्रोषगर्भकं वाक्यमाह क्लैब्यमिति हे पार्थ पृथा-
यास्तपसा लब्धो नरावतारस्त्वं क्लैब्यं षण्ढत्वं शौर्यवीर्यधैर्यतेजोबलदत्ता- ३ हे पृथा त्वं कुल लोकं रक्ष्यतान लेमन्निवे
॥ दिशून्यत्वं मागमः मा गाः यत एतत्त्वय्यप्रतिरथे कुरुवीरशिरोमणौ त्वयि एतन्नो-
पपद्यते न घटते अतो हेतोः क्षुद्रं तुच्छं जनसेवितं तुच्छनृपस्यापि धैर्यादेर्हृत्याद-
कं वा हृदयदौर्बल्यं मनो मात्रदुर्बलतां न पुनरस्य संग्रामसामग्रीकृतां त्यक्त्वा
विचारेणापनीय त्वम् उत्तिष्ठ युद्धाय युद्धयत्नपरो भव शत्रुतापन वीर्यस्य ६ परन्तप परान् अरि समूहान् तपतीति तथा त्वद्दृष्टिगमा नेले वारयोऽरिभ नीत्यर्थः
तवैतन्न हृदयं तु चितमिति संबोधनकथनाभिप्रायः ३ ॥

सेनावेदनज्ञानेनाधैर्यलक्षणं त्वं परिधारयितुमशक्तवताम

मधुसूदनीटीका

या किं कर्तुं शक्यमित्यत आह ......

क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमोजस्तेजआदिभंगरूपं मास्मगमः मा गाः हे पार्थ
व० पृथातनय पृथया देवप्रसादेन लब्धे तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वा-
त् पृथातनयत्वेन त्वं क्लैब्यायोग्य इत्यर्थः अर्जुनत्वेनापि तद्योग्यतामाह
अर्जुनत्वेनापि तद्योग्यतामाह नैतदिति त्वय्यर्जुने साक्षात् महेश्वरेणा-
पि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते नोपयुज्यते न पतत् क्लैब्यमि-
ति समासाधारण्येन तद्योग्यत्वनिर्देशः ननु न वशाक्तोऽयं वस्तुतः भ्रममोहवचा-
म० मेमनुयतिरेवमेवं योक्तमित्याशंक्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं मनसो
भ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं तिरस्कृतं वा त्यक्त्वा वि-
वेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति त-
था संबोध्यते हेतुगर्भम् ३ ॥

सदानंदीटीका

नन्वहं त्यक्तधैर्योऽस्मि न यत्र तु धीरणोत्तमः स्वजनानां वतेनैव कम्पुद्दंचाति-
दुःसहः १ इत्याशंक्याह मा गाः क्लैब्यं धैर्यतेजोमयं वापरे हे देव प्रसादतः पृथया ल- त०
ब्धवीर्यवन्नरः २ साक्षान्महेश्वरेणापि कृतयुद्धेऽर्जुने त्वयि महाप्रभा-
वे कातर्यं न चैतत्कल्प्यते मनः ३ क्षुद्रतादेतकं क्षुद्रं हेयं धैर्यं स्वविवेकतः
त्यक्त्वा युद्धाय शीघ्रं त्वं सज्जीभव रणाद्विनो ४ यतस्त्वं शत्रुसंतापकारी शू-
रतमो मतः ५ ३ ॥

नीलकंठीटीका

तदेवाह क्लैब्यमिति क्लैब्यं निर्वीर्यत्वं नचशक्तोप्यवस्थात्मिस्मकत्तूपंमा
गमः नैतत् त्वयिमहादेवप्रतिभटेयुक्तं अतःक्षुद्रंतुच्छंहृदयकृतमेवत।
वदौर्बल्यं नतुशक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्यक्त्वा उत्तिष्ठयुद्धाय परंतप
शत्रुतापन ३ ॥ रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

ज्ञानंदी टीका

हे कांते यतिसंबन्धकथनात्प्रेमविश्वासयोराविष्करणं क्लैव्यं
कातरत्वं मा गच्छ त्वयि तेन तेन बहुतैः कर्मभिः प्राप्तोऽतिपरिहृषपत
क्लैव्यं नोपपद्यते हे परन्तपेति शौर्य्यमाह नार्थम् । क्षुद्रमसारम्
हृदयदौर्बल्यं हित्वा हृदयविक्लवतो कस्मात्प्रक्षा उत्तिष्ठ
युद्धोपस्थाड्न्याय युद्धार्थे सज्जीभव ३ ॥

रामकंठी टीका

अनेनैव क्रमेण ... विशेषयि तमाह +

+ हे परंतप शत्रुजननसमर्थ क्लैव्यं कापुरुषत्वं मा गाः यतस्त्व
यि जगद्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवं विधमल्पसत्व
सत्वजनोचितमुपपद्यते तस्मात्क्षुद्रमसारं हृदयदौर्बल्यमा
श्रयकार्यं विहायोत्तिष्ठ युद्धं सग्रामकर्मण्युद्यमं कु
रु ॥ अत्रापि त्वं हुस्सहवैराकार्य्यं गंभीकोऽरणप्रयोगो मन्त
व्यः क्लैव्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगंभीकारण इत्यपि विशे
षणमेवं योजनीयमिति ३ ॥

पानर्थमसाधेव [illegible] टीका लासिकी टीका

वक्ष्यमाणयोपपत्त्या तस्मादिदमेवत्याह क्लैव्यमिति हे पा
र्थ कातर्येन प्राप्तुं हि वीरवरेयोग्येन भवति त्वं कातर्यं युद्धा त्वंत
यसन्नो भव ३ ॥

रणवीरसमिद्धापिनी॥

ननु बोधबाधवैदुष्यणज्ञातेनाथैर्यैरापनुरपिपारयितुमशक्युत्वा
ता मया किं कर्त्तुं शक्यमित्यत आह क्लैव्यमिति क्लैव्यं धांऽभावो
चित्तधैर्याभावमोजस्तेजआदिभंगरूपं मास्मगमः मागाः पार्थ।
पृथातनयेतिस्वबोधनेन कुंत्या देवप्रसादलब्धे त्वय्येकस्मिन्नेव
ततनयेवीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्क्लैव्यायोग्योसीतिध्वनितं अर्जु
न नाम्नापि च तस्यायोग्यत्वमित्याह नैतदिति त्वयि महेश्वरेणापि
कृताहवे विश्रुतपौरुषे महामहिम्न्यर्जुने एतत्क्लैव्यं नोपपद्यते
न युज्यते इति तुच्छं तुच्छतापादकं शोकानिरसनं च हृदयस्य म
नसो दौर्बल्यं भ्रमरूपं तत्क्षणादर्थाद्धकत्वरूपं च त्यक्त्वोत्तिष्ठ यु
द्धायोपक्रमस्व परतेन न च शक्तो मम वध्यास्त्वमित्यर्जुनोक्तमपास्त
परंतपेत्यनेन शत्रूणां तापनमेव हृदयगतयाविद्यानानां शत्रुसंता
पकानां तद्वियाणामिति ध्वनितं ३॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

क्लैब्यमिति क्लैब्यंश्रोजस्तेजआदिभंगं पार्थानुचितं मागाः एतत्त्वयिमहा
वीरेऽस्मिंतप्रभावेनोपपद्यतइत्यर्थः ननुस्वमतीवचमेमनउतिपूर्वमेवम
घोक्तमित्याशंक्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यंचेतःकपरादित्वंदत्वारसन नि
ति मित्युक्ता तुन्निष्टयुद्धायसज्जोभव परंतपेति हेतुगर्भं ननुनकारणांतरेण
स्वधर्मत्यागोयं किंतुधर्मत्वाभावादधर्मत्वाद्वाऽस्ययुद्धस्यत्यागइत्याह
र्जुनः ३ ॥

14

भाषा अनुवाद

फेरभी भगवान अर्जुनसे कहतेहै कि हे परन्तप शत्रु संहार करने
वाले अर्जुनहे कौन्तेय कुंतीपुत्र वीरभाव छोड इस क्लीव कहे नपुं
सकके भावको नगहो यह तुमारे योग्य नहीहै इस आचरनमे
तुमारी शोभा जगतमे कुछनही इससे इसतुछ कहे तुछ
हृदय की दुर्बलता कहे कादर पनेको छोडकर उठो और
धीरज धरिसमे के अनुसार कार्य करो कुंतीपुत्र संबोधनसे ९
जनाया कि मातृस्वभाव कन्याको होता पुत्रको पितृस्वभावही
उचितहै और परंतप से सोचाया कि उठकर शत्रुवोंको मार
लो तुम अनेकवार संग्राममे जय पायेहो ३ ॥

दोहा ॥

क्लीवभाव नहि प्राप्त हो पार्थ योग नतो मे पर क्षुद्र हृदय।
दुर्बल्यको त्यिग अर्जुन तज कोद ३ ॥

15

अर्जुन उवाच कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसू-
दन इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ४

आनंदगिरिकृतटी०

एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोपि शोकाभिभूतत्वादप्रतिबुध्यमानः सन्नर्जुनः
स्वाभिप्रायमेव प्रकृतं भगवन्तं प्रत्युक्तवान् कथमित्यादिना भीष्मं पिताम
हं द्रोणं चाचार्यं संख्ये रणे हे मधुसूदन इषुभिः यत्र वाचापि योत्स्यामीति २
वक्तुमनुचितं तत्र कथं बाणैर्योत्स्य इति भावः सायकैस्तैः कथं प्रतियोत्स्या
मि प्रतियोत्स्ये तौ हि पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ हे अरिसूदन सर्वा
नेवारीन् यत्नेन सूदितवानिति भगवानेव संबोध्यते ४ ॥

स्वामिकृतटीका

नाहं कातर्येन युद्धादुपरतोस्मि किंतु युद्धस्यान्याय्यत्वात् अर्जुन उवाच क
थं भीष्ममिति भीष्मद्रोणौ पूजार्हौ पूजायामर्हौ पूजायोग्यौ तौ प्रति कथमहं
योत्स्यामि तत्रापि इषुभिः यत्र वाचापि योत्स्यामि इति वक्तुमनुचितं तत्र
बाणैः कथं योत्स्यामि इत्यर्थः हे अरिसूदन शत्रुसूदन ४

पिशाचभाष्यं ॥ ४ ॥

रामानुजभाष्यं

पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हितमजानन्निद
मुवाच भीष्मद्रोणादिकान्बहुमंतव्यान्गुरून्कथमहं हनिष्यामि कथं
तरां भोगेष्वतिमात्रसक्तांस्तान्हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरेण
उपसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य भुंजीय तेषामसक्ता भवेम इति ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ४॥

परमार्थप्रपाटी० ॥

अध्यात्मलाभात्पुत्रादिवधशंकावकाशः क्षतिगर्हितस्य ब्रह्मवधस्य का
गतिरित्याशयेनार्जुनः आह कथमिति भो मधुसूदन केवलं दैत्यनिर्व
हणे अहं संख्ये संग्रामे भीष्मं द्रोणं च इषुभिर्बाणैः कथं प्रतियोत्स्यामि प्र
तिपदत्वेन कथं युद्धं करिष्यामि यतस्तौ पूजार्हौ आचार्यत्वेन पूज्यत्वेन तु ब्रा
ह्मणमात्रत्वेनावस्थितौ अप्रार्थी शतपथी क्षत्रियरपि तस्माद्यद्यपि राजा
परमतां गच्छति ब्रह्मैवांतत उपनिश्रयति स्वां योनीं य उ एनं हिनस्ति स्वां स
योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वेति एवं क्षत्रेणैतत्प

गी० टी० हि०

16

तच्छ्रेयो दयानीत्यादिना राज्ञा क्षत्रियः यद्यपि परमतां गच्छति राजहत्यादिनो
त्कृष्टो भवति तथा स्वधर्माचरणेनातत्र श्रवसाने ब्रह्मैव ब्राह्मणत्वमेव उपनि
श्रयति श्रयं ते शोभाति एवं सति उ इति विचार्य यः क्षत्रियः स्वायोनिश्रामस्वस्था
ने पने ब्राह्मणे हि नास्ति चानयति सकायो निपतितं रत्कृच्छति हिनस्ति अत एव
स पापीयान्भवति किंवत् यथाश्रेयान्समहानुभावो हिंसिता अथैते तिरीय
केपि यावनो वैदेवनाल्लांसर्ववेदविद्ब्राह्मणेव सति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेद
विद्भ्यो दिने दिवे न मस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदिति भाष्यं दिवे दिवे प्रतिदिवसं न
मस्कुर्वीत परं तु कदापि नाश्लीलं कीर्तयेत् उन्मर्यादं न वदेत् शोधनस्य एवं
सति भीष्मादीनां वधः कथं कर्तुं शक्य इति भावः ४ ॥

वनमालीटी०

ननु नाहं कातर्येण युद्धान्निवृत्तः किं तु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्याशयेन भगवत
उक्तं हितमजानन्नर्जुन आह कथमित्यादिपंचभिः भीष्मं द्रोणं च संख्ये हे गोप
ति कथं योत्स्यामि तत्रापि इषुभिः यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र
बाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः अरिशत्रु मरिणचक्रेण सूदयतीत्यरिसूदन ४

जनमवैजयंतीटी०

एवं पुरुषोत्तमेनोक्तोऽर्जुनः स्नेहमोहकारुण्यादिवशीभूतस्तदुक्तं वचनं हितमप्य
हितं मन्यमानो युद्धारंभाय महानधर्म एवेति भगवन्तमाह अर्जुन उवाच कथ
मिति भीष्मं जितेन्द्रियं सत्यवादिनं पितृवत्सलं कुरुकुलश्रेष्ठं पितामहं द्रोणा
चार्यं च शस्त्रास्त्रप्रदेष्टारं गुरुं च संख्ये संग्रामे इषुभिर्बाणैः कथं प्रतियोत्स्यामि
प्रतीपो भूत्वा कथं युद्धं करिष्यामि कथंचिदपि नेत्यर्थः युद्धाकरणे हेतुमा
ह पूजार्हाविति पूजार्हौ पूजनयोग्यौ पुष्पादिभिरर्हणयोग्यौ तयोर्बाणैर्म
याहननं कथं कर्तव्यमिति भावः ननु मधुसूदनारिसूदनयोः संबोधनयोर्द्वयोः
पृथक्कथने पुनरुक्तिदोषावहे यतस्तयोरेकार्थपरत्वमिति चेन्न तयोर्भिन्नार्थ
परत्वेन भिन्नविषयत्वात् तथाहि विष्णुकर्णमलोद्भूतं मधुनाम महासुरं ब्रह्म
णोपचितिं कुर्वन्तं जघान पुरुषोत्तमः तस्मात्तावद्धयादेवदानवमानवाः मधुसूद
न इत्याहु ऋषयश्च जनार्दन इति भारतवचनात् तदाह्वावहारोचारो विख्यातौ
मधुकैटभौ विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हंतुं ब्रह्माणमुद्यतौ इति पुराणवचनाच्च मधु
सूदनेनानेन स्वपुत्रस्य ब्रह्मणो रक्षणायैव महासुरं मधुनामानं भवानप्यवधीन्न
तु स्वजनवधाय अथ च अरिसूदनेनानेन स्वधर्मविरोधिनः सर्वजनवैरिणः कंसकि
देषिणी बकी बक केशि कंसादीस्त्वमप्यवधीन तु धर्मेवतः एतौ तु न हन्पहृनिपा
पीनौ हृद्यः कुरुपितामहः भरद्वाजात्मजश्चैव प्राप्त एतस्मात्प्रायसंघतो जयो
स्वपांडुपुत्राणामित्युच्चचतुरिन्द्रो इषुपातेन वार्थाय यथा समयः

हन्त इति धृतराष्ट्रं प्रति संजयवचनादस्मद्विज
यैषिणौ सद्धर्मचारिणौ गुरुपितामहौ म
याकथं हंतव्यावित्यभिप्रायेणार्जुनेन द्वौ
संबोधनौ कथितावतो न पुनरुक्ति दोष
गन्धस्यस्पर्शः ४ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

ननु नायं स्वधर्मस्यत्यागः शोकमोहादिवशा
त् किंत्वधर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्ययुद्ध
स्यत्यागो मयाक्रियते इति भगवदभिप्राय
मप्रतिपाद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवता
रयति संजय अर्जुनउवाचेत्याह वैशम्पा
यनोजन्मेजयं प्रति भीष्मं पितामहं द्रोण

17

माचार्यंसंख्येरणेइषुभिःसायकैःप्रतियोत्स्या
मिप्रहरिष्यामिकथंनकथंचिदित्यर्थः य
तस्तौपूजार्हौकुसुमादिभिरर्चं ॥

नयोग्येपूजार्हाभ्यांसहक्रीडास्थानेपिवाचापिहर्षफलकमपिलीलायुद्धम
नुचितं किंपुनर्युद्धमसौशरैः प्राणत्यागफलकंप्रहरणमित्यर्थः मधुसूदना सू
रिसूदनेतिसंबोधनद्वयंशोकव्याकुलत्वेनपूर्वापरपरामर्षवैकल्यात् अतो
नमधुसूदनारिसूदनेतिस्यार्थस्यपुनरुक्तत्वदोषः युद्धमात्रमपियत्रनोचि
तं दूरेतत्रवधइति प्रतियोत्स्यामीत्यनेनसूचितं अथवापूजार्हौकथंप्रतियो त्स्या
मीतिपूजार्हयोरेवविवरणंभीष्मंद्रोणंचेति द्वौब्राह्मणौभोजयदेवंदत्तंचे दत्तंयत
तिवत्संबंधः अयंभावः दुर्योधनादयोनाः पुरस्कृत्यभीष्मद्रोणौयुद्धाय
सज्जीभवंति तत्रताभ्यांसहयुद्धंनतावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् नचा
यमनिषिद्धत्वादधर्मोपिनभवतीतिवाच्यं गुरुंहुंकृत्यत्वंकृत्येत्यादिनावा
ङ्मात्रेणापिगुरुद्रोहेघोरानिष्टफलत्वप्रदर्शनेननिषिद्धः तदाकिंवाच्यं
ताभ्यांसहसंग्रामस्याधर्मत्वेनिषिद्धत्वेचेति ४ ॥

सदानंदीटीका

ननुस्वधर्मसंग्रामोनायंशोकवशात्कृतः किंत्वयुद्धस्यधर्मत्वाभावाद्धा
धर्मरूपिणः १ कथंसंक्रियतेत्यागस्त्वमाहार्जुनस्ततः भीष्मंपितामहं
द्रोणमाचार्यंसायकैः रणे २ नचाहंप्रहरिष्यामिपूजार्हौकुसुमादिभिः
पूजार्हाभ्यांसहक्रीडास्थानेवाचापिलीलया ३ हर्षार्थमपिसंग्रामोनो
चितःकिंशरैरणे प्राणत्यागकरोयुद्धमसौवाच्यमितिस्फुटं ४ संबोधन
द्वयंमोहादेकार्थकमुदाहृतम् ५ ४ ॥

नीलकंठीटीका

ननुशत्रवोवास्वभावदुर्जनावातापनीयाः नतुवंद्याःसाधवश्चेत्यर्जु
नउवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधयन् तवापिदुष्टानेव
शत्रूनेवतापयतः पूजार्हौसद्गुणैर्गुरुत्वेचभीष्मद्रोणौजहीतिवक्तुमयु
क्तमितिसूचयति समानार्थकमिदंसंबोधनद्वयंवक्तुःशोकेनविक्लव
त्वात्पौनरुक्त्यदोषावहमिति इषुभिरिति ताभ्यांसहवाचापियोद्धु
मशक्यंकिमुतबाणैरितिभावः ४ ॥

18

ज्ञानेरी टीका

अनात्मन्यात्माहंममेवात्मत्वेनाभिमन्यमानोतोगुर्वादिवध॰
महापातकोत्पत्तस्मादयुद्धंमयानानुष्ठेयमित्यभिप्रत्यार्जुनउ
वाच स्पष्टम् ४ ॥

रामकंठी टीका

अथसंभ्रमत्वनाविर्भूतात्मनात्मस्वरूपविवेचनेस्तमपस्तत्वाहं
हादिकमेवात्मत्वेनप्रतिपद्यमानो गुर्वादिवधमहापातक
पर्यवसायिसमराङ्गणेनेदोषाङ्गावेनेनप्रतिषिद्धमर्जुनउवाच॰
व हेमधुसूदन कथंकेनशास्त्रोपपन्नेनप्रकारेणभीष्मंपिता
महंद्रोणंचगुरुंब्राह्मणं संगरेसायकैःप्रतीपसंप्रहारेणयो
जयिष्यामि यद्विवाप्रतिशद्ध्योयोगेद्वितीयाव्याख्येया श्रुयिद्वा
कर्मकपव पदेस्मिपदेमग्रंक्लोदसं ग्रन्थग्रोप्यवंइष्टव्यं यतः
नोविद्याभिधानयनप्रदानपरमोपकारिणौगुणोरपिपरितो
षणीयहृदयौपूजनमेवार्हतः अर्थैतेनकथमितिप्रकारप्रश्न
नप्रस्तुतरणपविजिहीर्षायाः कथमलत्वंभगवतोपन्यस्त य
मविरोधाद्युपपन्नमेवेत्यभिप्रायःसूचितोर्जुनेन ४

लासिकी टीका

नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोस्मिकिंतुधर्मस्यान्याय्यत्वात् इत्यर्जु
नआह मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधनद्वयंशोकव्याकुलतया
कथितवान् भीष्मपितामहद्रोणाचार्यौपूज्यावेतौतौप्रति॰
कथमहंयोत्स्यामि नकथंचिदपितत्रापीषुभिःबाणैर्वाचापियो
त्स्यामीतिवक्तुमनुचितम् ४ ॥

रणवीरसमन्विहोपिनी॥

नन्तु न शोकमोहौ स्वधर्मभूतं युद्धं वैमुख्यप्रयोजकौ किं तु गुरुव
धादिनाधर्मत्वाभावोधर्मत्वविचारणेव तत्प्रयोजिके त्येवं रूपं भग
वदभिप्रायानभिज्ञस्यार्जुनस्याशयमवतारयति अर्जुन उवाचेति॥
कथमिति भीष्मं पितामहं द्रोणं च धनुर्वेदोपदेष्टारं संख्ये युद्धे इषुभिः
मार्गणैः कथं प्रतियोत्स्यामि प्रहरिष्यामि अपि तु न कथमपीति॥
यतः पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ अस्त्रादिभिरेव हि मया येन यु
द्धं प्रवर्तते अत्यतिरिक्तमिषुभिरिति पदं यत्र क्रीडाविनोदादिषु वा
ग्रादेणापि प्रीतिजनकं योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं न चेषुभिः प्रा
णहरणफलं युद्धं कथमौचित्यमावहेदिति सर्वथापि धर्मत्वाभावे
नाधर्मजनकत्वाच्चास्माद्युद्धमेव परमो धर्म इति विज्ञापयति
४॥

कथंभीष्ममिति दुर्योधनादयःशत्रवस्त्वभीष्मंद्रोणंचयुद्धायसज्जीभंति न
न्वताभ्यांसहयुद्धंतत्तावद्धर्मः अविहितत्वात् एज्ञादिवत् नचायमनिषिद्ध
त्वात्निष्ठीवनादिवदधर्मोऽपिनभवतीतिवाच्यं गुरुंहुंकृत्यत्वंकृत्येतिवाङ्
मात्रेणापिगुरुद्रोहोद्रोगतिमदोषदाविरुद्धफलत्वनिदर्शनेननिषिद्धत्वात्किं
वाच्यंताभ्यांसहसंग्रामस्यधर्मत्वेनिषिद्धत्वेवेत्यर्थः प्रतियोत्स्यामीतिवद
म न् युद्धमेवतावत्कुत्रविहितावगणफलकमपिनधर्मः हेतत्तद्धश्रुतिस्तत्वयति म
धुसूदनारिसूदनशब्दावपुनरुक्तिरूपोवदन्नात्मनः सर्वोपरोक्तिप्रकाम
वैधुर्यंप्रकटीकरोति ननुगुरोरस्यावलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः गु
रुत्वंप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतइत्युक्तेस्तेषामवलिप्तानांकार्याकार्य
विवेकशून्यानांगुरुत्वयथनिष्ठानां गुरुत्वेनैवस्वीकारोनुचितः इत्याशंक्य
नतावत्तेगुरुत्वंप्रतिपन्नाः ताद्रधर्मोपजीविनांद्रुद्राभिनिवेशस्याप्युक्त
त्वात् अतस्तैःसहयुद्धमेवश्रेयस्करमित्याशंक्याह ५ ॥

20

भाषाअनुवाद

इसप्रकार भगवतसे प्रबोध कराये भी गये अर्जुन तौभी शोकग्रस्त
अपने मनका मनोरथ प्रकाश करते हुये हुस भगवानसे फेर
कहने लगे कि हे मधुसूदन पूजा करनेके योग्य जो भीष्मपिता
मह और द्रोणाचार्य तिनसे संग्राममें बाणोंसे कैसे युद्धकरें ।
और उनको मारै जिनसे वचनसे भी संग्राम करनेकी बात नही
कर सकतेहै हे अरिसूदन कहे शत्रुनाशन अभिप्राय यह
कि यत्न कहे उपायसे शत्रुनाश करने वाले ४ ॥

अर्जुनवाक्य दोहा ॥

कैसें भीष्म द्रोण को मधुसूदन रदयुद्ध अगनक टोंगो बाण
सों पूजायोग्य विरुद्ध ४ ॥

90

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यम
पीह लोके हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजी
य भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰

राज्ञां धर्मो युद्धे गुर्वादिवधे हननिमात्रफलं त्वं गृहीत्वा पापमारोपय
ते गुरूनिति गुरून्भीष्मद्रोणादीन् भ्रातादींश्चात्र मामान् अहिंसित्वा महा
नुभावान्महामाहात्म्यान् कृताध्ययनसंपन्नान् श्रेयः प्रशस्यतरं युक्तं
भोक्तुमभ्यवहर्तुं भैक्ष्यं भिक्षाणां समूहं भिक्षाशनं नृपादीनां निषिद्धम
पि इह लोके व्यवहारभूमौ न हि गुर्वादिहिंसया राज्यभोगोऽपेक्षते किंच
हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुंजीय न मोक्षमनुभवेयमिहैव भोगान्
स्वर्गे अर्थकामानेव विशिनष्टि भोगानिति भुंज्यन्त इति भोगास्तान् रुधि
रप्रदिग्धान् लोहितलिप्तानिवात्यन्तगर्हितान् भोगान् गुरुवधादिसाध्या
न् परित्यज्य भिक्षाशनमेव युक्तमित्यर्थः ५ ॥

स्वामिकृतटी॰

तर्हि तानहत्वा तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत्तत्राह गुरूनिति गुरून्द्रो
णादीन् अहत्वा परलोकविरुद्धं गुरुवधमकृत्वा इह लोके भिक्षान्नम
पि भोक्तुं श्रेय उचितं विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखं किंतु इहैव च नरकदुः
खमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वा इहैव तु रुधिरेण प्रदिग्धान् प्र
कर्षेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान् भोगान् अहं भुंजीय अश्नीयाम् यद्वा
र्थकामानिति गुरूणां विशेषणं अर्थे लुब्धत्वादेते तावद्युद्धान्न नि
वर्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतेवेत्यर्थः तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तं
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धो
स्म्यर्थेन कौरवैरिति ५ ॥

पिशाचभाष्य स्पष्टोर्थः ५ ॥

रामानुजभाष्यं स्पष्टोर्थः ५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ॥

स्पष्टोर्थः ५ ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथोक्तमेव विविच्याह गुरूनिति महानुभावान् गुरून्द्रोणादीनहत्वा

गी. टी. द्वि.

92

लोकशास्त्रविरुद्धं गुरुवधमकृत्वा इह लोके भैक्ष्यं भिक्षया प्राप्तमन्नं भोक्तुं
श्रेयः उचितं परं तु गुरून्हत्वा रुधिरप्रदिग्धान् तद्रुधिराक्तानर्थकामात्मका
न्भोगानिहैव लोके कथं भुंजीय गुरुवधशंकाकलंकितः कथमस्मी
यां परलोककथा दूरतोपास्तेत्यर्थः श्रुतिरपि आपस्तंबसंहिता तु तस्मा
द्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवतीति
भाष्यं तस्मेदं तेन पातयेषानिहनदितिसर्वं अतो निषिद्धमस्ति तस्माद्ब्रा
ह्मणायेति चतुर्थी द्वितीयार्थो वगम्यते ब्राह्मणं नापगुरेत क्रोधाविर्भाव
नेनोद्गिरेत् तथा न निहन्यात् हस्तपादाद्यभिघातैः न कुर्यात् तथा न लो
हितं शस्त्रादिना रुधिराक्तं न कुर्यात् हि यतः कारणादेतावता उक्तकर्मणा
एनसा भवति पातकेन संपद्यते ५ ॥

वनमालीटीका

ननु तेषां वधं विना न तवेह यात्रापि कथं स्यादत आह गुरूनिति गुरूनहत्वा
गुरुवधमकृत्वा इह लोके भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेय उचितं हननपक्षे न केव
लं परत्र दुःखं किंतु इहापि दुःखमेव भवेदित्याह हत्वेति गुरून् हत्वा तु इ
हैव तेषां रुधिरेण प्रदिग्धान् अलिप्तान् तैर्भुज्यमानत्वात् अर्थकामात्मकान्
२, भोगान्भुंजीय अर्थकामान् गुरूनिति वा ५ ॥

अथ वैजयंती टी. ॥

नन्वेवं चेत्तेऽत्रिवित राजन्मार्गवर्तिनः कथं न हंसी त्वां शंकायां नेप्यपि कृपादयो
गुरवो बहवः सन्तीति हृदयगुरोरपि अवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उ
त्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयत इति स्मृतेस्तान्हत्वा शास्त्रपितुरोस्त्याग एव
निरूपितो न तु वधः अतो राज्यनिमित्तात् गुरुवधरूपाद्युद्धात् भिक्षाटनाद्या
दिभिरेव देहपालनमेव श्रेय इत्याह गुरूनिति महानुभावान् महाननु
भावः श्रुतिस्मृत्युदितधर्माचरणरूपः प्रभावो येषां तान् यद्वा अहिमहा
नुभावानित्येकं पदं अहिमं तापं हन्तीति अहिमहा चंद्रस्तस्येवानुभावः सा
मर्थ्यं येषां तान् संसारतापनाशकानित्यर्थः यद्वा हिमहानुभावान् हिमं
हन्तीति हिमहा रविस्तस्येवानुभावस्तेजो येषां तान् सूर्यसदृशप्रतापानित्य
र्थः गुरून् ज्ञानान्धकारनिरोधकान् गुकारस्त्वन्धकारः स्याद्रुकारस्तन्निरोध
कः तयोरेकं पदं ब्रह्म गुरुरित्यभिधीयत इति वचनात् अहत्वा हननमकृ
त्वा इह मनुष्यलोके अत्र भैक्ष्यं भिक्षयालब्धमन्नमपि भोक्तुं श्रेयो निःप्रशंस्यं
भवति इत्यनेन क्षत्रियाणामस्माकं भैक्ष्याशनं देहपालनमिह विरुद्धमपि पर
लोके शुद्धमेव निस्तु वितं अर्थैषैव कामो अभिलाषो येषां तान्त्र तथ धर्मकामा
न् तथा वाक्यं भीष्मद्रोणकृपैर्युधिष्ठिरं प्रति प्रयुक्तं अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो

न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरिति नाहं शास्त्रपितुर्हत्वा रुधिरप्रदिग्धान् तेषां रु
धिरैः प्रकर्षेणावलिप्तान् लोकापकीर्तिकरत्वेनातिनिंद्यान् भुंजे न इति भोगान् विषयाः कर्मणि यज् ता
निहैवास्मिन्नेव लो.

केभुंजीय श्रेयमश्नीयाम् परलोकस्य तु का कथा अथवा अर्थकामानि
ति भोगविशेषणं अर्थाश्चकामाश्चतेअर्थकामास्तानर्थकामान्रूपभो
गानेवभुंजीयनतुधर्ममोक्षावित्यर्थः ५ ॥

ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरु **मधुसूदनीटीका** ॥ त्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेनैव स्वीकारः साम्प्रतमुचितः गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते इति स्मृतेः तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वध एव श्रेयानित्याशंक्याह ^

^ गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हृतराज्यानां नोऽस्मा
दीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरमुचितं न तु तद्वधेन राज्यम
पि श्रेय इति धर्म्यमपि युद्धं गुरुहतिमात्रफलत्वेन हीनतापापमारोप्य कुते नन्व
ऽवलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशंक्याह महानुभावानि
ति महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचारादिनिबंधनः प्रभावो ये
षां तान् तथा च कालकामादयोपि येन वशीकृतास्तेषां गुणातिशयशा
लिनां नावलिप्तत्वादिदूषणमसंभवमित्यर्थः हि महानुभावानित्ये
कं वा पदं हि मंतान्यमपदं तीति हि महाद्यादित्योश्चिर्वात स्येवानुभावः
सामर्थ्यं येषां तान् तथा चापि तेजस्वित्वात् तेषामवलिप्तत्वादिदोषो ना
स्त्येव धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वन्हेः स
र्वभुजो यथेत्युक्तेः ननु अर्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्ताः तदेषां विक्री
तात् मनो कुतस्तेषां सर्वोत्कर्षमहात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अ
र्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्य
र्थेन कौरवैरित्याशंक्याह हत्वेति अर्थलुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरवो
भवंत्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तथाभूतानपि गुरून् हत्वा
भोगानेवभुंजीय न तु मोक्षं लभेय भुज्यंत इति भोगा विषयाः कर्मणि
घञ् ते च भोगा इहैव न परलोके इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इव ऽ पयशो
व्याप्तत्वेनात्यंतजुगुप्सिता इत्यर्थः यदि इहाप्येवं तदा परलोके दुःखं कि
म्वर्णनीयमिति भावः अथ वा गुरून् हत्वा अर्थकामात्मकान् भोगाने
व भुंजीयन तु धर्ममोक्षाविति अर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्या
ख्यानांतरं द्रष्टव्यम् ५ ॥

सदानंदीटीका ॥

न त्वेषां भीष्मद्रोणादीनां पूज्यत्वं साम्प्रतं कथं युद्धगर्वेणहृष्टानां कार्याका
र्यमजानतां । गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रति

पत्रस्यपरित्यागोविधीयते २ इतिस्मृतेर्वधः श्रेयान्शिष्यइहोद्धवलाभि
ति एवमाशंक्यसकरुणावाक्यमाह गुरूनिति १ अहत्वातावदस्यैव
परलोकसंबंधिनः अस्मिंलोकेन्टपादीनांनिषिद्धेभैक्ष्यमपुन ४ उ
चितंभोक्तुमस्माकंनगुरूणांवधोवरः उत्कृष्टोप्यनाचारतएवाद्दिति
वंधनः ५ येषांप्रभावत्तेषांतमहानुभावएवतांसतां नतुकेवलिमत्वा
दिभिर्दोषैःतेतिर्मनाक ६ अपहेतिहिमंयोग्निरादिमोवालिनतस्मे ये
षांसामर्थ्यमेतेषांतुदैदोषैर्नवातति: ७ धर्मव्यतिक्रमोदृष्टःईश्वरा
णांचसाहसं तेजीयसांनदोषायवह्नेःसर्वभुजोयथा ८ नत्वर्थलो॰
भिनःसंतःप्रवृत्तायेरणेधुना तेषांविक्रीतदेहानांकुतोयंमहिमाद्भुतः
९ तथैवोक्तंरणेद्रोणभीष्मेणापियुधिष्ठिरे अर्थस्यपुरुषोदासोदास
स्त्वर्थोनकस्यचित ९ इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः इत्याशं
क्याहमहाभागुरुभक्तिसमन्वितः अर्थलब्धानपिगुरूनहत्वाभुंजीयके
वलं विषयानेवनोमोक्षंतेपीह्नपरत्रच १२ इहाप्यपयशोव्याप्तानिहा
त्कृपुत्राद्रवाः ४ ॥ ५ ॥

नीलकंठीटीका

ननुद्रोणादीनांगुरूणामपिवधः श्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति यद्यपि
त्वदुक्तंभक्षणमशस्तमेवतथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्ष्यमेवभोक्तुं
श्रेयःप्रशस्ततरं एवंतर्हि गुरूंस्त्यक्त्वा दुर्योधनादीनेवदुष्टान् जहीत्या
शंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोगुरवोवशंप दुर्योधनस्यसहायं
करिष्यंति तेनतद्वधोपिप्रसक्तएवेत्यर्थः तुशब्दः पक्षांतरोपन्यासा
र्थः इहैवनतुपरलोके भुंजीयेति संप्रश्नेलिङ् गुरूनहत्वाभैक्ष्यंश्रेयः
उतहत्वाभोगसंपादनं श्रेयइति संप्रश्नेस्वयमेवांत्यपक्षेदूषणमाह
रुधिरप्रदिग्धानिति ५ ॥

श्रानेरी टीका

गुरुहत्यागे हि गुरुहननं वधः परिहृतो भवति एवं सति राज्यला
भात्मकाशनात् इहास्मिँल्लोके लोकानां द्वारे द्वारे भैक्षं भिक्षाम
ह्येयासमात्रमपि सार्थयितुं श्रेयोऽतिप्रशस्तम् ननु नः अ
र्थकामा राज्याभिलाषी गुरुन्विहत्य तद्भोग्यानि न लभामो
गात्वत्वन हि भुञ्जीय न त्विति निपातसमुदायो न हीत्यर्थे ५

रामकंठी टीका

यतस्माद — यस्मात्संग्राममपविहारेण गुरुहननं वधः परिहृतो भवति तोऽस्मिन्नि
लाभिलाषमणमवहरतेऽप्रशस्यसात्समनत्नरहधर्मलिप्सु
स्नात् व्यापाद्य तद्भोग्यानि तोपचितानि द्रव्याणि वित्तयान्समश्नीया
म् ५ ॥

लास्किकी [illegible] टीका

अहत्वा महापातकरूपं परलोकविरुद्धं तेषां वधं प्रकल्प्य
तविप्रस्य निषिद्धमपि भिक्षान्नं हिंसाशून्यत्वाल्लोके श्रेयः प्रश
स्ततरं न केवलं पारलौकिकं दुःखमेव तेषां वधे इहापि शोक
निदानकं दुःखमस्त्येवेत्याह रुचेति ५ ॥

ननु गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्न-
स्य परित्यागो विधीयते इति स्मृतेर्दुर्गर्वेणावलिप्तानामन्याय-
राज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुन्मा-
र्गगामिनां चैषां वधः श्रेयानेवेत्याशंक्याह गुरूनिति गुरून्भीष्म-
द्रोणादीनहिंसित्वा इहास्मिंल्लोके यतेरिव नराज्यानामस्माकं भै-
क्ष्यमपि क्षत्रियाणां निषिद्धं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यत-
रं न तु नरकहेतुना राज्यसुखानुभव इति राज्यं य मे विशुद्धेहत्तिमा-
त्र फलं वंशहीनतापापमारोप्यन्ते कुतो न तद्धयः श्रेयानित्याह
महानुभावानिति महाननुभावः श्रुताध्ययनादिनिबंधनः प्र-
भावो येषां तान् तथा चावलिप्तत्वादिकं त्वद्दृष्टं पापं न तु तद्धननां व-
धप्रयोजकमिति भावः यद्वा हि महानुभावानित्येकं पदं हिमं जाड्यं
हंतीति हिमहा सूर्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावो येषामिति तथा च ध-
र्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः स-
र्वभुजो यथेति स्मृतेः कृतदोषस्तेषां नास्त्येवेति भावः नन्वर्थस्य
पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्य-
र्थेन कौरवैरिति युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोक्तेरर्थलोभेनैव युद्धे प्रवृत्ति-
दर्शनाद्धि क्रीतात्मनामेषां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यं येनैषां वधोऽध-
र्मः स्यादित्याशंक्यार्थलुब्धत्वेऽप्येषां मदपेक्षया गुरुत्वं न हीयते इत्याह
हत्वेति अर्थं कामयंते इत्यर्थकामा धनलुब्धास्तांस्तादृशानपि गुरू-
न्हत्वा हि निश्चितं इहैव लोके परलोकं विना तावदस्माभिरिति
भावः भुंजीत इति भोगान्विषयान्तान्रुधिरप्रदिग्धानिव गुरुशोणिता-
नपयशोव्याप्तत्वेनारुंतुदत्वोत्पादकान्भुंजीय यद्वा भोगानेवेति संबंधः
भोगानेव भुंजीय न तु मुक्तः स्यामिति यद्वार्थकामरूपान्भोगानेव भुं-
जीय न तु धर्ममोक्षौ भजेयमिति भिक्षाशनमेव नो युक्तमिति भावः ५॥

गुरुमित्यर्द्धेन गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येवास्मिंस्तु लोके तैर्हतानां।
ज्ञातीनो भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः उचितं न तु तद्वधेन राज्यमपि श्रेयः इतिभावः
ननु तैर्हतस्य कृतस्य भैक्ष्यमपीत्याह महानुभावानिति महानुभावत्वात्स्य।
क्षशास्त्रं मां ते न ममाति ष्यं करिष्यंतीतिभावः यद्वा किमिति भैक्ष्यं भुंक्ष्यते
२ सितान्हत्वा राज्यं तावद्गृहाण पश्चाद्गुरुवधप्रायश्चित्तकथनाय गुर्मिला
किंविहोऽसद्भ्रमतस्त्राह महानुभावानिति कालकामाद्यौ यैर्वशीकृता ते
मयाकथं हंतव्या इतिभावः यद्वा कार्याकार्यमजानतो कृतोगुरुत्वं येन त
हृधाद्धिंसां कर्तुं उद्यतो ऽसीत्याशंक्याह हिमहानुभावानिति हिमं जाड्यम
तत्वं परगतं जहाति पराकरोतीति हिमहस्ता ह्यनुभावः सामर्थ्यं येषा
मित्यर्थः येपरासातं निराकर्तुं शक्तास्ते कथं कार्याकार्यज्ञानविधुरा
स्युरितिभावः अवलिप्तत्वाभावेपीदमेव योज्यं यद्वा कृतस्ते भिक्षाभिक्षा
वत्सरुणाप्रज्ञातः वृद्धैर्लिलयाऽऽपत्यप्रायेणा सहद्युद्धमारब्धं त्वयाकि
मर्थमेतादृशी बुद्धिः क्रियते इत्यतस्त्राह अहिमहानुभावानिति हिमशब्दे
न हिमजन्यः कंपोलक्ष्यते तत्प्रस्पर्धादीनामनुभावो दिसहो भवति प
ते षांतत्तनतर्थश्चाधिककंपजनक इत्यर्थः ततः कुतो युद्धाशेतिभावः अ
स्मिन्नेवार्थे वाऽहिमहानुभावानितिसर्पितत्सपराक्रमानितियोज्यम्
ननु यद्वाऽर्थकामाः संतो युद्धे प्रवृत्तास्ते देवैर्हंतुं नान्यमनां कुतः तस्यपूर्वोक्तं सा
मर्थ्यं तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो
नकस्यचित् इतिसत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवै रित्याशंक्याह हत्वे
ति तः पूर्वोक्तन्तत्वरूपाहेतून्तानापरयोतकं ते ह्यर्थाशयाहन्नप्रभावे
व पिमद्वचेत्त्वयागुरवो भवंतीति पुनर्गृह्यहणेनोक्तं इहस्थानपिहत्वा
येभोगाल्लेभुः हैवनपरलोकेते चरुधिरप्रदिग्धा इत्यपयशोव्याप्ता इत्यर्थः ५॥
[किंच भीष्मद्रोणादीनां महतो विजयः पांडवानाम् लोके लाघवावहो ऽ
नस्तृकीर्तिर्भिनेत्र अस्माकं विजयः इति कथापिभंगयाह ६ ॥

25

भाषा अनुवाद

फेरभी अर्जुन कहतेहै कि यद्यपि युद्ध करना राजोंका धर्महै तोभी
लोभसे जीविका हीके अर्थवे अनर्थ रूप पाप करतेहै और जो क
हो कि इनलोगोंको विनामारे हमारी देह यात्रा कोह जीवनहति
भोजनवस्त्रभी न चलेगा निर्बाह कहो कैसे संसारमें होगा इ
सबात पर कहतेहै कि जिसलिये महानुभाव महात्मा गुरुलो
गोंको नमारके भीखमांग खाना भी मेरेजान लोकमें श्रेय कहे
अति उत्तम कल्याण रूपहै और नही गुरु आदि वडे लोगोंकी मारि
उनके लोहूसे लपेट भोग हम चाहते क्यों कि जो कहो कि परलोक
मे जो होगा सो होगा किसने देखा परलोक कही मे दुःख नहीहै
यहांभी दुखेश और संताप रूप दुखहै और जो कहो कि लोकमें ।
तो सुख मिलेगा तो तुच्छ सुखके हेत अकि और स्वर्ग लोकमे य
श कौन छोडेगा ५ ॥

कवित्त॥

वेदउपदेशिनको महा अनुभाविनको गुरूनको मारकहोकैसें
यह भावेगो योग्य हमे भिक्षा अन्न भोगनको निश्चयकरजा।
न्यो इह लोक माहि पहि हमपावेगो हननकर गुरुनको अ
रुं अर्थ लो भिनको वडो अवपाप करि कौन यश आवेगो
भोगकरी भोगनको रुधिरसनो बात कौनका लिख लगावेगो
५॥

26

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि
वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्ते
वस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका

क्षत्रियाणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशंक्याह नचैतदिति
एतदपि न जानीमो भैक्ष्ययुद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं
भैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति संदिग्धा च जयस्थि-
तिः किं साम्यमेवोभयेषां यद्वा वयं जयेमातिशयेमहि यदि वा नो
ऽस्मान् धार्तराष्ट्रा दुर्योधनादयो जयेयुः जातोऽपि जयो न फलवान्
यतो यानेव बन्धून् हत्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्त एवाव
स्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि तस्मा
द्भैक्षाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वेनासिद्धमित्यर्थः ६ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच यद्यधर्ममंगीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा गरीयान्भवेदिति न ज्ञायत इत्याह

नचैतदिति एतद्द्वयोर्मध्ये नः अस्माकं कतरत् किं नाम गरीयः अपि
कतरं भवतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति यद्वा जयेम एतान् वयं जे (यद्वेति)
ष्यामः यदि वा नः अस्मान् एते जयेयुः जेष्यन्तीति किं चास्माकं जयो
ऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामः त एवैते
संमुखेऽवस्थिताः ६ ॥ पिशाचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यं [illegible] नास्ति

[illegible]जीवने[illegible]भवेमरति ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ नास्ति

परमार्थप्रपा ६

अथ तेभ्योऽस्माकं जये [illegible] पराजये वा मरणमेवावशिष्यत इत्याह नचैतदि
ति जय[illegible] पराजययोरवस्थानं दैवाधीनात्तथापि एतत् यदि वयं जयेम
यदि वा ते स्मान् जयेयुः अनयोः पक्षयोर्मध्ये कतरत् गरीयः किं श्रेष्ठं त-

गी॰
टी॰ द्वि॰

२७

न्त विद्मः न जानीमः यत्नोस्माकं पराजयेमरणमेवावशिष्टं [illegible] न पलायनमित्युपसंदिश्यं न यास्माकं जयपक्षे सर्वेषामाचार्याणां गोत्रिणां च वधो भविता अनेन रमस्माभिः किं जीवितव्यं परिशेषा लोकशास्त्रगर्हीभयात्मतेव्यमेवेत्याह यानेवेति यान्हत्वा वयं न जिजीविषामः न जीवितमिच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अग्रे अवस्थिताः सन्ति ६

वनमालीकृतटीका

यद्यपि कर्मकरिष्यामस्तथापि जयः पराजयो वेति न जानीमः तस्मात्तत्र नैवेन इति द्वयोर्मध्ये नोस्माकं कतरत्तद्गरीयः अधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः यद्वा यदि वा वयमेव तान्नु जयेम नएव यदि वा नोस्मान्नु जयेयुः जेष्यन्तीति च न विद्मः किं चास्माकं जयोपि पराजय एवेत्याह यानिति यान्हत्वा जीवितं नेच्छामस्त एते सम्मुखे स्थिताः वीरस्याबलं वधुव धोल्लोके निंद्यतादस्मात्तथा दृ इति भावः

कुसुमवैजयंतीटीका

किं च [illegible] न्तेयो [illegible] नवेति नियमेनान्नजयेमजेष्यामः यदि वैनेनोस्मान्नजयेयुः जेष्यन्ति एतद्वभयोर्जयपराजययोर्विपरीतकर्मा तेभमाणानोनोस्माकं कृपाणवानाम् एकतरत्नगरीयः श्रेष्ठतरो भविष्यतीति वयं न विद्मो न जानीमः [illegible] [illegible] यानिति यतो यान्नेव बन्धून्धनादीने वहत्वा वयं न जिजीविषामः जीवितमेव नेच्छामस्त एव धार्तराष्ट्रा अन्यस्य पुत्राः प्रमुखे संग्रामे स्थिताः सम्मुखीकृत्य स्थिताः अत एवैतेषां वधे अस्माकं जयोपि पराजयो भवेदिति भावः ६

स्वधर्मसत्वामृद्धेरातरं गोत्रमित्राचार्यादिवधात्मकं कर्मान्तरसीकृत्यापि युद्धे प्रवृत्तानामस्माकं मध्ये केषां जयः केषां पराजयो वा भवेदिति वयं न [illegible] जानीमस्तयोर्द्वैगाधीनत्वा [illegible] दित्याह

उभेदाशानस्यदत्वियंप्रतिनिवृत्तायुद्धसच विक्लिततताः

मधुसूदनी टीका धर्मत्वेन युद्धमेव न वश्रेयस्कर भिन्तयांशं काह एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च न विद्मः अपरवोपि युद्धे यद्वा वयं जयेमातिशयेमहि यदि वा नोस्मान्नु जयेयुर्धार्तराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थाद्बोद्धव्यः किं च जातोपि जयोनः फलतः पराजय एव यतो यानेव बन्धून्हत्वा जीवितमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं त एवावस्थिताः सम्मुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसम्बन्धिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेपि नस्माद्युद्धस्य [illegible] श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राकेनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणाद्धिकारि विशेषणान्युक्तानि तत्र न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे अन्यत्र

+ [illegible]

हतस्य परिज्ञाह्समानयोगादेमतोकेश्चात्क्लेयोन्यहुतेवैश्रेयश्त्यादिकृतिसिद्धंश्रे
योमोहात्वमनुपन्नस्तं अर्थीवितदितरदश्रेयश्तिनित्यानित्यवस्तुविवेकोदर्शितः
ल५ नकांक्षेविजयंकृष्णेनत्वैहिकफलविरागः अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोरित्यत्रपार
लौकिकफलविरागः नरकेनियतंवासश्त्यत्रस्थूलदेहातिरिक्तआत्मा किं
नोराज्येनेतिव्याख्यानवर्त्मनाशमः किंभोगैरितिदमः यद्यप्येतेनपश्यंतीत्यत्र
निर्लोभतातन्मेक्षेमतरंभवेदितितितिक्षाश्तिप्रथमाध्यायार्थः सन्यास
साधनसूचनं अस्मिन्नध्यायेश्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीत्यत्रभिक्षाचर्योपलक्षितः
संन्यासःप्रतिपादितः गुरूपसदनमिदानींप्रतिपाद्यतेसमधिगतसंसारदोष
जातस्यातितरांनिर्विण्णस्यविधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैवविद्याग्रहणेऽधिकारात् ६

सदानंदीकृत

ननुभिक्षाशनेनिंद्यंक्षत्रियस्यप्रतिशास्त्रतः धर्म्ययुद्धंचविहितंश्रेयोनेत्याह
नेतिच १ एतत्रापिवयंविद्मोमध्येसंग्रामभैक्ष्ययोः कतरन्नोऽस्माकंभै
क्ष्यसंग्राममथवा २ इदंचापिनजानीमःप्रारब्धेऽस्मिन्रणेवयंजयेमयदिवाऽस्मा
न्जयेयुः शत्रवोरणे ३ सिद्धेऽपिचजयेऽस्माकंफलंततःस्यात्ततोजयःस्वजा
नानन्वयंहत्वानेच्छामस्त्वपिजीवितं ४ किंपुनर्विषयान्भोक्तुंतएतेवस्थिता
रणे भीष्मद्रोणादयःसर्वेतथाऽन्येयोधनादयः ५ अनात्मज्ञत्वमस्यैतेसंवंधिन
उद्दापरे नस्मात्क्षत्रियाद्दणस्यापिश्रेष्ठत्वंनैवसिध्यति ६ ॥

नीलकंठीकृत

एवंतर्हिभैक्ष्यमेवनवश्रेयइत्याशंक्याह नचैतदिति यद्यपिक्षत्रियस्यभैक्ष्यमे
वेष्टंतथापि नःअस्माकंक्षत्रियाणांभैक्ष्यभोगयोर्मध्येकतरत्गरीयइतिवयंनवि
द्मः ननुत्वंयुद्धमेवगरीयइतितत्राह यद्वेतियदिवावयंजयेमशत्रून्यदिवानो
स्मान्शत्रवएवजयेयुःइदमपिनविद्मः अन्यपक्षेपुनरस्माकमप्यर्थितंभैक्ष्यमेव
वापद्यतइतिभावः ननुमदुक्तसहायेसतितवजयएवनिश्चितइत्यतआह याने
वेति इष्टनाशाज्जयोपिपराजयरूपएवेत्यर्थः यत्तुनिश्चितेपिभैक्ष्यश्रेयस्त्वेपुनर्यु
द्धभैक्ष्ययोःकतरत्श्रेयइतिसंशयोनोचितःअतोनःअस्माकंमध्येकतरन्नेसं
गरीयइतिव्याख्येयमिति तदसत् धर्मसंमूढचेताइतिवाक्यशेषाद्युक्तसं
शयस्यैवोचितत्वात् सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैवजयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्य
तरसंशयस्यवैयर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ६ ॥

गी·
टी·टि

28

पतन्नावदास्ताम्इदमपरं विचा **ज्ञानेश्वरी टीका** र्यैतामित्याह

नचैतज्जयपराजययोर्द्वयोर्दैवाधीनतया जानीमः कतरद्बलं नोऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां च मध्याद्बलवत्तरं स्यादिति यद्वा वयं तान् जयेम यदि वा ते अस्मान् जयेयुरिति याञ्चैव गुरुप्रभृतीन्व्यापाद्य वयं न जिजीविषामः जलत्वयो देशात् जीवितेन नेच्छामः ते भीष्मादयो धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रस्येमे नाप्त्या समवेता भीष्मादयो धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयो प्रमुखे अवस्थिताः ६ ॥

रामकंठी टीका

किञ्च एतदेव न जानीमो द्वयोर्मध्यात्कतरद्बलमस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयो गुरुतरं स्यात् कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह यद्वा वयं तान् अतिद्वन्द्विनो जयेम अतिरस्कुर्वीमहि यदि वा अस्मान्ते तिरस्कुर्वीरन् एतयोरर्थयोरेकतरस्य गरीयस्त्वापरिज्ञाने कारणमाह यस्माद्यानस्मत्व्यापाद्यबन्धुविरहात्प्राणानेव धारयितुं नेच्छाम स्ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरो अस्माकं पुरःस्थिताः किमुक्तं भवति यदि तावदस्माभिः कुरवो हताः स्युस्तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता दुःखमात्रफलत्वात् एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात् यदि ते अस्मान् जयेयुः स पक्षो गरीयान् भवेत [illegible]

[illegible] ६ ॥

लासिकी **[illegible] टीका**

ननु युद्धानुमतावपि जयपराजययोः संशयात्सदैव न युद्धमनर्थावहमेव भातीतिचेदाह नचैतदिति नचाप्युपयुक्तमेतद्भीष्मं प्रति यदस्य युद्धेन व्यापादनं तत्कर्तव्यं न कर्तव्यमिति इति भीष्मद्रोणादि दुर्योधनादिभिरेव सिति नन्वस्माकं जयपक्षश्रेयानित्यत्र दोषमाह यानेवेति ६ ॥ यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छाम स्त एव ते धार्तराष्ट्राः संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥

द्वयोर्जयपराजयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरन्नो गरीयोधिकतरं भवेत्तन्न विद्मस्तदेव द्वयमाह तान्नयेम जेष्यामो यदि नो नेते धार्तराष्ट्रा जयेयुर्जेष्यन्तीति ६

पंचोली टीका

किंच यद्यपियुद्धंधर्ममपिअंगीकरिष्यामस्तथापिअस्माकंजयःपरा
जयोवाभवेदिति नज्ञायतइत्याह नचैतदितिचशब्दःएतद्द्वयेन
विद्मःनोस्माकंकतरत् किंनामगुरुहननेनअहननेनवागरीय
अधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मः यद्वाएतान्वयंजयेमःजेष्यामः
यदिवानोस्मानएतेजयेयुःजेष्यंतीति नविद्मःकिंचअस्माकं
जयेपिफलतःपराजयएवेत्याह यानेवेति किंचजयपक्षेपि
जयप्रवृत्तिरस्माकंनयुक्तायस्मात्यानेवधार्तराष्ट्रान्वयंहत्
त्वानजिजीविषामएवनजीवितमिच्छामःराज्यादिभ्योभोगस्य
शंकापिकातएवधार्तराष्ट्राःअग्रेत्वेअग्रेयुद्धार्थमवस्थिताःप्र
वर्तंते ६ ॥

रत्नवीरसमिहोथिनी ॥

ननुयुद्धमेवस्वधर्मत्वाच्छ्रेयस्करंतत्कथनमुत्भैक्षचर्येत्याशंक्याह
नचैतदिति भैक्षचर्यायुद्धयोर्मध्येकतरन्नोस्माकंगरीयःश्रेय
स्करमित्येतदपिवयंनविद्मः किंभैक्ष्यंगुरुवधादिपापजनकत्वा
भावाच्छ्रेयस्करमुतयुद्धंस्वधर्मत्वादिति कोटिद्वयस्यतुल्यत्वा
दुत्कर्षकाभावेन संदिहानाएववयमितिभावः नचप्रवृत्ततया
स्वहृतिरूपस्ययुद्धस्यैववयथाकथंचित्कर्तव्यतायांनिश्चितायामम
पिकिंचित्फलंपर्यवसानेदृश्यते जयस्यसंदिग्धत्वादित्याह यद्वे
ति वयंधार्तराष्ट्रान्किंजयेम किंवातेनोस्मान्जयेयुः अस्तुवाजया
निश्चयः फलाभावान्नप्रवृत्तिप्रयोजकोभवतीत्याह यानेवेति
यतोयान्वयंहत्वाजीवितमपिनेच्छामः किमुतराज्यसुखानि
भोक्तुं तएवधार्तराष्ट्राधृतराष्ट्रसंबंधिनोभीष्मद्रोणादयोनोस्मा
कंप्रमुखेसंमुखेवस्थिताः युद्धार्थमितिशेषः तस्माद्भैक्षाद्युद्धमवर
मितिसिद्धम ६ ॥

नचैतद्विद्मइति उभयोर्बलसाम्ययोर्मध्ये कतरन्नो गरीयः गरीयोन
भवतिर्लघवावहमित्येतन्नविद्मइतिसंबंधः कयोरुभयोस्तदाह यद्वेति
वाइतिचैः यद्विधाचरणेनवयंभीष्मादीन्गुरून्जयेम यदिवा पापभ
यत्यक्तपूर्वास्त्रानस्मांस्तेजयेयुः एतयोर्मध्येऽस्माकं किंलाघवावह
मितिनविद्मइति सर्वएवपक्षोलाघवावहइतिभावः संप्रदायव्याख्या
नपापभयादपरनेः जनेनोचिता अस्मिन्हिव्याख्याने भीरुत्यापिपुरुष ने
स्यागस्यसंभावितत्वात् ननुतर्हि भीष्मद्रोणादीन्मान्यान्गुरून्परिहृत्य
दुर्योधनादीनांवधेकिमितिनयतसेइत्याशंक्याह यानेवेति यानेवभी
पत्र ष्मादीन्हत्वावयंनजीवितानिनि इच्छामहेः तएवभीष्मादयोधा
र्तराष्ट्राः संतोदुर्योधनादीनांतादात्म्यापन्नाः संतस्तत्पृष्ठतोनिहितप्र
मुखेप्रत्येस्थिताः कथमेतान्परित्यज्यदुर्योधनादयोहंतव्याइतिभा
वः तदेवंभीष्मादिसंकटव शा भिक्षांचरंतीतिश्रुतिसिद्धभिक्षाच
र्यैतस्याभिलाषंप्रदर्श्यविविदिषूपसन्निमपितत्संकटव्याजेनैवदर्शय
ति ६ ॥

नैयुन्याय

गी·
टी·द्वि·

30

भाषाअनुवाद

औरजो हम अधर्म्म अंगीकार करैं तौभी तो हमारी जयवा पराजय
होगी यह भीहम नहीं जानते हैं कि दोनौ मे क्या होगा सोई कहते
हैं कि होय हमी रणमे उनको जीतलें नतवा वेई सब हमे जीतें पर
न्तु हमारी जीत होनेसे भी विचार देखो कि वहहमारी हारही है
क्यों कि जिनकोनाश करिके हम और संसार मे प्राणधारण करना
नहीं चहते सोई धृतराष्ट्रके पुत्र सब रण भूमि मे हमारे सामने अ
ये खड़े हैं ६ ।

कवित्त ॥

नहिं हमजानें यहका दरता साची कहैं कादरता हमारी
पतो बड़ीसरवदाई है जोउ हमजीतपावें उनहीकोजीतकर
अथवा यहजीतें हमे हम कोहराइ है ॥ और इक बात यह
जिनहूकोमार हमजीवनकी आसको धुनदेउगेभुलाइहै ॥
सोइधृतराष्ट्रसुतकौरव विचारदेखो खड़े पसम पुहमाहिंस
नमुख आइहै ६ ॥

गी
अ·द्वि·

31

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म संमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विसस्य सम्यग्ज्ञानोपसन्नस्या त्मोपदेशसंग्रहणाधिकारं सूचयति कार्पण्येति यो ऽल्पां [illegible] स्वल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कृपणस्तद्भावात्सर्वोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः तत्स्वभावः कार्पण्यं दैन्यं तेनैव दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्येति विग्रहः सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जे त्वां धर्मसंमूढचेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन् संमूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाहं पृष्टः किं पृच्छसि यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेदिकं श्रेयः स्यात्तेरागनिहन्निवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेदिकं वा न निःश्रेयसं मे मह्यं प्रब्रूहि नापुत्रायाशिष्यायेति निषेधात् न प्रवक्तव्यमिति नियमं मंस्थाः यतः शिष्यस्तेहं भवामि प्राप्य नुशाधि मां निःश्रेयसं त्वामहं प्रपन्नोस्मि ७

स्वामिकृतटीका

तस्मात्कार्पण्येति एतान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषः स्वकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य सोहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वा अधर्मो वेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तन्मे ब्रूहि किं च तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय उपदेशं कुरु ७

पैशाचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यं [illegible]

ननु युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापाराणां भवतो धार्त्तराष्ट्राणामस्मदस्य हननस्मृतिरिति चेत् अस्तु तद्धयलब्धजयादधर्मादस्माकं धर्माधर्मसज्ञानस्फि स्नेहेन न मे।

गी॰
टी॰ हि॰

32

वगरीयइतिमेमतिभातिइत्युक्त्वापन्नत्वंश्रेयइतिनिश्चितंनतत् तदवधारा
णागतायतत्वशिष्यायमेब्रूहीत्यतिमात्रकृपणोभगवन्तंप्रत्युपस
सार ७ ॥ [illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ७ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपा

अथव्याकुलचित्तः सन्श्रीकृष्णमेवपृच्छतिकार्पण्येति देहानुबंधिनो
गोत्रिणांजीवरक्षणमेवकार्पण्यं तथाचतद्दोषस्तेनाभ्यां उपहृ
तः स्वभावश्चित्तंयस्यसतथा कार्पण्यदोषात्स्वधर्मपरित्यागः हिंसायांच
अन्यधर्मपरित्यागः एवमुभयथाधर्मसंमूढचेताः धर्मविषयेविमू
ढचेताः [illegible]यस्येत्यर्थः अतः परमुभयधर्मसंरक्षणेनयच्छ्रेयउचितं
स्यात्तन्मेनिश्चितमसंदिग्धंयथास्यात्तथाब्रूहियतोहंतेशिष्यः अ
तस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षयपरमाचार्यत्वान्महर्षिवेदेतिश्रुतेः ७

वनमालीकृत

ततः किमित्यतआहकार्पण्येतिएतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिका
र्पण्यंदोषश्चकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोभिभूतः स्वभावः पौरुष
लक्षणोयस्यसोहंत्वांपृच्छामि तथाधर्मसंमूढचेतोयस्यसः युद्धस्य
क्षात्रिधर्मत्वादप्रवृत्तिरूपधर्मः अनुद्भवकृताराज्यपालनेधर्ममितिसंदिग्ध
चित्तः सन्निश्चयः अतोममयन्निश्चितंश्रेयः युक्तंस्यात् तद्ब्रूहि किंच ते
हंशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशिक्षय ७

कुसमवैजयंतीटीका

एवंतकार्हहेविजयमित्यनाप्यैलाकाराज्यस्यत्रचैहिकामुष्मिक
फलनिर्वेदः किंराज्येनत्वयाशमः किंभोगैरित्येवदमः तन्मेदेम
तरमित्येवक्षान्तिः पश्यन्नेतेनपश्यन्तीत्यत्रलोभाभावश्चत्यादिसाध
नकदम्बसम्पन्नोपितृष्णासक्तिविनोपायाः सर्वेनसिद्ध्यंतितिवि
चिन्त्यास्माकंधर्मोधर्ममजानतांकिंभिक्षाटनंश्रेयउतस्वधर्मभूतंयु
द्धं वेतिजिज्ञासार्थंश्रीकृष्णंस्वसारथिंजगद्गुरुंशरणंकृतवानितिसंजयो
क्तंतदाहुर्भगवानाहकार्पण्यपतितिदेहात्मनोर्योग्यात्स्वस्वभावाज्ञानेनयानेव
हत्वानजिजीविषामयितिलेहात्मकंममत्वंकार्पण्यंपोषायततद्दोषं ७

गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः कथंनज्ञेयमस्माभिः
पापादस्मान्निवर्तितुमित्यादिनाकुलक्षयकृतोदोषः कार्पण्यंतदेवदो
षस्ताभ्यामुपहतोविनष्टः स्वभावः शौर्यादिलक्षणोयस्यसतथा
अतएवधर्मसम्मूढचेताः कोवाममधर्मः एतान्हत्वा एषांपालनेऽत्र
सर्वांस्त्यक्त्वारण्यगमनंवेतिधर्मनिर्णयविषयेसम्यक्मूढमनिश्चितं
चेतोयस्यसतथा अतस्त्वांपृच्छामिमांकिंपृच्छसीतिचेत्तत्राहयच्छ्रेयइति
ममघनः श्रेयः परमार्थरूपंफलंस्यात्तत्क्विनिश्चित्यानिःसंशयगायधर्मसं
शयरूपपारावारेनिमज्जमानायमेमह्यंब्रूहिममैवायंकिंकरउत्यात्मीयंमा
ज्ञात्वाकथयेत्यर्थः ननुत्वच्छिष्यानेवगुरवोधर्मानुपदिशन्तित्वंनममा
मित्रमसित्वामहंकथमुपदेक्ष्यामीतिचेत्तत्राहशिष्यइतितेनवाहंशि
ष्यः शासनार्हस्त्वयिदृढविश्वस्तोस्मिवदाज्ञांसर्वंकरिष्यामीतिभावः
त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांत्वंशाधिशिक्षयममायमपिशिष्यो अहमेनंकथंक
थयामीत्येवंरूपंसंदेहंमत्कामामात्मसात्कृत्वास्वस्याभाविकाकारुण्या
याशिक्षयेत्यर्थः ७ ॥

मधुसूदनीटीका

तदेवंभीष्मादिसंकटदशायांयुध्यायाः पुभिक्षाचर्यंचरंतीतिस्फुतिसि
द्धभिक्षाचर्ये ज्ञेनस्याभिलाषंप्रदर्शयविधिवदुपसन्निमपिततत्संकटा
ज्ञेनैवदर्शयति योऽल्पःस्वल्पामपिवित्तक्षतिंनक्षमतेसकृपणइतिलो
त्वाद कप्रसिद्धस्तद्द्वैविध्यं विलोक्य नात्मविदप्यामपुरुषार्थतयाकृपणोभवति यो
वाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तस्यभा
वः कार्पण्यमनात्माध्यासवत्त्वंतन्निमित्तोस्मिन्जन्मन्येतएवमदीयास्ते
षुहतेषुकिंजीवितेनेत्यभिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोषः तेनोपहत
स्तिरस्कृतःस्वभावःक्षात्रोयुद्धोद्योगलक्षणोयस्यसतथा धर्मविषयेनिर्ण
यकप्रमाणाद्दर्शिनात्संमूढंकिमेतेषांवधोधर्मः किमेतत्परिपालनंधर्मः
तथाकिंपृथिवीपरिपालनंधर्मः किंवायथावस्थितोरण्यनिवासएव
धर्मः इत्यादिसंशयेवधीमं चेतोयस्यसतथा नचैतद्विद्मः कतरन्नोग
रीयइत्यत्रव्याख्यातमेतत् एवंविधः सन्नहंत्वामिदानींपृच्छामि

मित्रत्वंतुकारणिकः स्वतंत्रस्यतवानुग्रहेहेतुरेव
मत्वेत्रतत्रममस्वातंत्र्यमतःसर्वेश्वरंधर्मा
वतारावतारितौवसुदेवदेवकीसुतमन्ववतीर्णं

गी·
टी· द्वि

श्रेयस्करत्वं तेषां: यतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यंतिकं च श्रेयः परमपुरुषा
र्थभूतं फलं स्यान्मे मह्यं ब्रूहि साधनानंतरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वं जा
तस्याविनाशश्चात्यंतिकत्वं यथा रोगे औषधे कृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेद
पि[illegible]जातापि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते एवं।
कृतेपि यागे प्रतिबंधवशात् स्वर्गो न संभवेदपि जातोपि स्वर्गो दुःखा
क्रांतो नश्यति चेति नैकांतिकत्वमात्यंतिकत्वं वा तयोः तदुक्तं दुःखत्रया
भिघातात् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ दृष्टे सापार्था चेन्नैकांतात्यंततो-
भावादिति दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विप
रीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति च ननु त्वं मम सखा न तु शि
ष्योऽतस्त्वादृशि ष्यस्तेऽहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्य ए
व भवामि न सखा तत्त्वानवात् अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि
शिक्षय करुणया न तु ऽशिष्यत्वपक्षे योयं दृष्टमित्यर्थः प
नेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
२ भगवद्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि श्रुतप्रस।
त्रिप्रतिपादकस्यानुयोदर्शितः ७ ॥

सदानंदीकृत

तदेवं पूर्वसंदर्भे संसारदोषवाग्भिः उक्तेन विवेकादिसाधनान्यधि
कारिणः १ शोकानिमोहशास्त्रस्योपोद्घाततेन कृत्स्नशः नचश्रेयोनु
पश्यामीत्यत्र श्रेयोपवर्गकः २ उपन्यस्तस्ततोन्यत्र श्रेयस्पष्टितः स्फुटं नि
त्यानित्यविवेकोसौ दर्शितः श्वहितेतुकः ३ नकांक्षे विजयं कृष्णेत्यत्रै
हिकफले रतिः अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्यत्रामुत्रफलेरतिः ४ किं नो।
राज्येनचेत्यत्र शमः प्रोक्तस्तथा दमः यद्यप्येते नपश्यंतीत्यत्र निर्लोभ
तात्मनः ५ तन्मे क्षेमतरं तत्र तितिक्षा साधनांतरे भोक्तुं भैक्ष्यमपीत्य
त्र भिक्षाचर्योपलक्षिता ६ संन्यासो दर्शितो ज्ञायत्यरूपसदनं स्फुटं ना
तं संसारदोषस्य निर्विण्णस्याधुनोच्यते ७ तदेवं द्रोणभीष्मादिवधसंकटदे
तुकां मिताचर्चेर्जनस्येच्छां प्रदर्शयाप यथाविधि ८ ततः संकटवक्तेनैव प्र
पन्नतिः प्रदर्श्यते कार्पण्योऽनात्मवित्स्वभावः कार्पण्यमुच्यते न विभि।

न्तोममैतेहमेतेषामितिनिश्चयः दोषस्तेनोपहतः स्वभावो यस्य शूरता ९
निर्णायकत्वमाणस्यादर्शनादृष्टिगोचरे किमेतेषां वधो धर्मः किमेतत्परि
पालनं इत्यादिसंशयग्रस्तचेतो यस्मादहमीदृशः अतः पृच्छाम्यधुना श्रेयश्चा
त्यंतिकमसंशयं १२ यन्निश्चितं स्यात्तन्मह्यं ब्रूहि श्रेयोऽर्थिने परं ननु त्वं मेस
खा कस्मिन्न शिष्योऽसीति चेच्छृणु १३ तवानुशासनार्हत्वाच्छिष्य एव भवाम्य
हं नमस्त्वां न्यूनबोधत्वादतस्त्वां शरणं गतं १४ कृपया शाधि हय त्वं मां नोपे ।
क्षोः शिष्यशोकया १५

नीलकंठी

उक्तसंशयपातेन बद्धाति कार्पण्येति कार्पण्यं दीनत्वं स्वभावः शौर्यादिते
जोधृतिदाक्ष्यमित्यादिना वस्मार्णलक्षणः शेषं स्पष्टं ७ ॥

गी·
टी·हि·

34

एवमनुशोच्य संकटपातेन

ज्ञानेश्वरी टीका

किं कर्तव्यता मूढो भगवन्तं विज्ञापयति

कार्पण्येन बन्धुस्नेहजनितेन नत्याज्येन चित्तवैक्लव्येनोपहतः स्वभावो धैर्यं यस्मात् अहं विवेकादिर्यस्य हतो भावः प्रच्छामि धर्मे शास्त्रोदितायां संशयितचित्तस्त्वां शास्तारं पृच्छामि अत्र मम यत्किंचिच्छ्रेयः प्रशस्ततरं तन्निश्चितं ब्रूहि यतस्तवाहं शिष्यः शासनीयः अतो मां प्रपन्नं शिष्यं शरणागतं शिक्षय ॥ ७ ॥

(margin: पर्यवसितायां)

रामकंठी टीका

हे भगवन्नहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितस्वधर्मो न पवधर्मेषु शास्त्रोदितेषाचारेषु संमूढचेताः संशयितमनस्कोऽभवं त्वां पृच्छामि अतस्त्वं यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्ततरं स्यात्तन्निश्चितं निःसन्देहं मादिश यतः शिष्यः शासनीयस्तवाहम् एतेन प्रपन्नस्य पर्वसन्नेः ग्रहसूत्वां मां शाधि शुभ्रमादयेति किंच ॥ ७ ॥

(margin: धर्मसमरक मोह नेधर्मदृलबा कत्वान्तरिह्ना नय. यतिपा त्स्वात्मनिवेड भिमानदोषमा कमानो भवति यात्मानमात्मा वेदयन्नाह)

लाभिकी ... टीका

कार्पण्यं एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति दैन्यं दोषः स्वकुलक्षयकृतः ताभ्याम् संमूढ भिक्षाटनेयुद्धे वा क्षत्रियस्य श्रेय इत्येवं सन्दिग्धचित्तः ... शिष्यः शासनार्हः न तु साधो शिष्यं शरणागतं मां ॥ ७ ॥

(margin, left: नस्मा ... नस्मिंस्तत्कृतः ... शोधितत्व ... स्य सत्त्याध)

(margin, near line end: नस्मात्)

(margin, right: एवंविधसंसत्त्वं पृच्छाम्यतो मे यन्निश्चितं श्रेयः प्रशस्तं स्यात्तद्ब्रूहि निवाहनेतिः)

पंचोली टीका

तस्मात्संशयानो निर्णयं पृच्छति कार्पण्येति एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यदोषस्वकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतस्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्ताशोच्यना ... कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं कथं धर्मसंमूढ तेदेव दोषस्तेनोपहतस्वभावस्तं त्वां पृच्छामि कथं धर्मसंमूढ चेताः धर्मे संमूढं चेतो यस्य विवेकविज्ञानाद्धयात् ... चेताः धर्मे संमूढ युद्धं भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मः अयं धर्मो वेति संमूढं चेतो यस्य सोऽहं धर्मसंमूढचेताः अतो यन्मे श्रेयः हितं निश्चितं ब्रूहि किं च तवाहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

35

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथसमरकर्मानुष्ठानंधर्मसुखबाधकत्वात्स्यविद्दार्यतथाप्रति
पाद्यापिस्वात्मनिवेद्रष्याभिमानदोषमाशंकमानोभगवति
संप्रधानमात्मानमावेदयन्नाह कार्पण्येति यद्दाभिलाधान
मेवशुद्धश्रेयस्करमितिमते यद्यपि सम्यक्कथानिश्चितवांस्त-
थापिशूद्रूपमतिरेवसम्यक्तंदेहोच्छेदिनीतिमत्वाभगवंतमेवपु
नःपृच्छति कार्पण्येति यःस्वल्पामपिस्वक्षतिं नक्षमते सकृप
णोलोकेप्रसिद्धस्तस्यभावः कार्पण्यंतत्राशवंधुहत्याजनितदै
न्य तदेवदोषोल्पस्यराज्यार्थंबहुफलनाशकत्वात्तेनोपहतस्ति
रस्कृतःस्वभावः क्षात्रोशुद्धयोगलक्षणोयस्यसतादृशः अ
तएवधर्मविषयेनिर्णायकप्रमाणाभावात्संमूढं किमेतेषांव
धोधर्मः किंवैतत्परिपालनमित्यादिभिः संशयैर्व्याप्तंचेतोयस्य
सतादृशोहंत्वांधर्मनिर्णायकंपृच्छामि द्वयोर्मध्येयच्छ्रेयस्कर
स्यान्निश्चितंनिःसंशयंयथास्यात्तथामेमह्यंब्रूहि उपदिश न
नु नाशिष्यश्चायंधर्ममस्तुपादिशतिश्रुतेः कथंत्वांसत्वायंप्रब्रू
यामित्याशंक्याह शिष्यस्तेति अहंतेतवशिष्यःप्रशासनीयोस्मिअ
तोन्यूनत्वानवादितिभावः अतएवत्वांगुरुं प्रपन्नमांत्वंशाधिअनु
स्मारय कतरूप्याशिक्षयनलशिष्यंमांकयापेक्षणीयोदृश्य
तिभावः ७॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका भः

कार्पण्येति कार्पण्यं अस्मिन्नन्म्यैतएवमहीयांस्तेषुहतेषुकिंजी
वितेनेत्येवंविधानस्थानेसएवममतालक्षणोदोषस्तेनोपहत
स्तिरस्कृतस्वभावः क्षात्रोयोगलक्षणोधर्मोयस्यसः तथाधर्मेधर्मवि
षयेनिर्णायकप्रमाणादर्शनात् किंतेषांवधोधर्मः किंवाएतत्परि
पालनंधर्मः तथाकिंपृथ्वीपालनंधर्मः आहोस्वित्यथावस्थितंअरण्ये
निवासएवधर्मः इत्यादिसंशयेमूढचेतःकरणः सन् त्वामिदानींपृच्छा
मिश्रेयस्तुअनुषंगः अतोयन्निश्चितंअवंचलमविनाशंसर्वशास्त्रावि
रुद्धंश्रेयोभवतितन्मेब्रूहि ननुत्वंममसखानतुशिष्यो अहंशि नेत्रा
ष्यस्तेहमितिवदन्शासनयोग्यतादहंशिष्यएवनसखास्मीतस्त्वा
नत्वादितिभावः अतः प्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षयेत्यर्थः ७

गी·
टी·टि·

36

भाषाअनुवाद

इनकुटुम्बके लोगोंका बधकरिके अपने प्राण कैसे करि राखेंगे इस चिन्ता कोकार्पण्य कहते और दोष जो कुलक्षय कृत पाप है य ही दोनो बातों से हमारी शूरता नष्ट होगई इस से धर्म्म विचार मे हमारी बुद्धि भ्रष्ट हैं कि संग्राम छोड भिक्षान्न भोजन करना ल्विष को उचित कि अनुचित इस संदेह से व्याकुल हो हम आपसे पूछते है कि जिसमे अत्यन्त परम कल्यान हमारा होसो" कों कि हम आपके शिष्य औ शरणागत हैं शरणागत पर दया करना महात्माको उचितहै ७

"आप कृपा करि कहो

सवैया॥

कार्पन्य सो" को अगत्यो आपकहां जाहिके दोषते ना

पुयो स्वभाव है पूछों होंया हिते कम्पनोकों मे धर्म

में मूढ चित्त मृविप्रभाव है होवैं कल्याणनिश्चयना

हीसें सो उपदेश मोकों कीजें करुभाव दै आछेसें मोकु

कहो समझाय अब सर्णमें पर्यो तेरो शिषभाव है ७॥

37

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छो
षणमिन्द्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्न
मृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ८ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह नहीति यस्मान्न प्रपश्यामि
किं न प्रपश्यसि ममापनुद्यादपनयेत् यच्छोकमुच्छोषणं शोषप
नमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनि
वृत्तिस्ते भविष्यति तत्राह अवाप्येति अविद्यमानः सपत्नः शत्रु
र्यस्य तद्युक्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणपालनादि तदिदमस्यां
भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं न प्रपश्यामीत्यर्थः नहि देवेन्द्र
त्वादिप्राप्तौ शोकापनयस्ते भविष्यति तत्राह सुराणामपीति
तेषामाधिपत्यं अधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्या
पि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थः ८ ।

स्वामिकृतटीका

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कथमिति चेत् तत्राह नहीति इन्द्रियाणामुच्छो
षणमतिशोषकरं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न प्र
पश्यामि यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेन्द्रत्वम
पि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदोपायं न ने
प्रपश्यामीत्यन्वयः ८ ॥

पिशाचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यं नास्ति

एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां
परमं धर्ममप्यधर्मं मन्वानो धर्मबुभुत्सया भगवन्तं शरणागतं पार्थमुद्दिश्य
आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य धर्मस्यात्मयाथात्म्या
वाप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता प
रमपुरुषेणाध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतं तदुक्तं ८ ॥

गी॰
टी॰ द्वि॰

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ नास्ति

परमार्थप्रपा

इदानीं त्वमेव विचार्य युक्तं तत्कुरुष्वेति चेत्तत्रोर्वरितं प्रमेयं पु
नर्वदति नहि प्रपश्यामीति अस्मिन्संग्रामे कार्यं यद्दृश्यते तत्कि
अस्माकं जये भूलोकराज्यं तथास्माकं मरणे स्वर्लोकराज्यं अनयो
रुभयोर्मध्ये एकमपि तथा न दृश्यते यदस्माकं शोकमेव या· प॰
त् नाशयेत् किंभूतं शोकं इंद्रियाणामुच्छोषणं सकलेंद्रियवा
तकं अथ भूलोकराज्यं वर्णयति असपत्नं निष्कंटकं ऋद्धं समृद्धं
स्वर्लोकराज्यं च सुराणां त्रयस्त्रिंशत्कोटिप्रमितानां देवानामाधिप
त्यं तत्र भूलोकराज्ये ये भोगास्ते रुधिराक्ताः स्वर्लोकभोगा अपि पुन·
श्च्यवनात्क्षणभंगुराः अतः शोकप्रदाः न तु शोकशामका इत्यर्थः
॥ ८ ॥

वनमालीकृत सु॰

इंद्रियाणामुच्छोषणं यन्मम शोकमपनुद्यान्नाशयेत् तं न हि प्र
पश्यामि यद्यपि भूमावकंटकं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरपतित्वम·
पि प्राप्स्यामि एवं यद्दिष्टं तत्सर्वं प्राप्स्यामि शोकापनोदनाय न
प्रपश्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

ननु वर्णाश्रमादिश्रेयस्करान् धर्मान् विदोऽनेके ब्राह्मणा उपदेष्टारस्स
२ न्ति तान्पृष्ट्वा त्वं क्षत्रियवंशोद्भवं त्वं न मातुलेयं मामेवात्मनः श्रेयः कथ
पृच्छसीति चेत्तत्राह नहीति हि यस्मात् यया यत्तव वचो मे मेंद्रिया·
णां वा सान्नःकरणानामुच्छोषणमतितापकरं शोकमपनुद्यात् अ
पनयेत् तथा तेषां ब्राह्मणरुद्रेन्द्रादीनामपि तद्वचो न प्रपश्यामि नानुभ
वामि तस्मात्सर्वेषामुपदेष्टारं त्वामेवात्मश्रेयसे धर्मं पृच्छामि त्वामे
व प्रपन्नं मां शाधीति भावः ननु त्वं तानजित्वा यदा राज्यादिकं प्राप्स्यसि
तदैव विशोको भविष्यसि धर्ममप्यन्येनरूपमन्याकाकिमिति चेत्तत्राह

अवाप्येति भूमौ असपत्नं रिपुरहितं ऋद्धं धनादिसम्पन्नं संपन्नं राज्यं·
सुराणां च ब्रह्मादीनामाधिपत्यं च अवाप्य प्राप्यापि सकलसम्पत्सम
म्पन्ने ऐहिकामुष्मिकभोगभोक्तर्यपि मम शोकापनोदनाय तव वचना
दन्यत्किमपि न भवेदित्यभिप्रायः ८ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु स्वयमेव तं श्रेयो विचारय अतः संपन्नोसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत
आह यत् उच्छोषः मामसन्तकर्तं मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्न
प्रपश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगवः शोचामीति·
त्व मां भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुतेस्तमर्थादर्शितः शोकानपनो
दो देकौषधं तत्राशोकानहि शोषणमाह इंद्रियाणामुच्छोषणमिति स
र्वदा संतापकरमित्यर्थः ननु पृथ्वे प्रयतमानव शोकनिवृत्तिर्भ· नस्य
विष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या द्वाविमौ
के पुरुषौ लोके इत्यादिधर्मशास्त्रादिभ्यः शंकायामाह अवाप्येत्यादिना शत्रुवर्जि
ते समृद्धे संपन्ने च राज्ये तथा सुराणामाधिपत्ये हिरण्यगर्भत्वपर्यं·
ते ऐश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्य
न्वयः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो·
लोकः क्षीयत इति श्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् अन्व·
येणाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्चैहिकस्यामुष्मिको वा भोगः शो
कनिवर्तकः किंतु स्वसत्ताकालेपि पारतंत्र्यादिना विनाशकालेपि वि प्य
च्छेदाच्छोकजनक एवेति न पुरुषः शोकनिवृत्त्यैऽनुष्ठेय इत्यर्थः एते
नेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारी विशेषणत्वेन दर्शितः ८

सदानंदी कृत

ननु त्वं श्रुतिसंपन्नः स्वयं श्रेयो विचारय   परशिष्यतया किं तेऽस्मा
त्कारमहत्वः १ यच्छोषः कर्तमामसन्म मशोकं निवारयेत् न
त्वयस्यापि हृ यस्मात्तस्मान्मां शाधि शोकि नं २ शोकं संतापकं
नित्यमिंद्रियाणामपाकरु नन्वाजौ यतमानस्य शोकस्ते लयमे

गी·
टी हि·

39

ष्यति १ जेष्यसि वंतदाराज्यप्राप्त्या वा स्वर्गेणो यथा अतत्राह विधि
हीनेराज्यंसमृद्धिसंयुतं ४ हिरण्यगर्भपर्यंतमैश्वर्यंप्राप्यसर्वतः
यत्स्थितस्यापिमेशोकमपनुद्यात्तन्नलभे ५ नपश्येदेतिवेदनकृ
तकेनास्तिनिस्तना कृतकंयत्तन्निस्पृत्यतामीतिविनिश्चितं ६
नैहिकामुष्मिकौभोगौममशोकनिवर्तकौ इहामूत्रफलेनेन·
विरागोदर्शितः पुनः ७ ॥८॥

नीलकंठी

नत्वत्त्वंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतपेतिपृष्टमेवश्रेयः अस्तुकं
किंपुनःएकसीमतआह नहीति बंधुनाशनिमित्तःशोकोराज्य
लाभेनस्वर्गाधिपत्यलाभेनवानानिवर्त्स्यत्यपितुअनिपुष्टादन्यंकं
चित्तनिवृत्तिरूपशमोपायंवृणीमाशयः अत्रार्जुनविषादव्या·
जेनब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणंभेदचर्याइहामुत्रार्थफलभोग
विरागश्चदर्शितः ८ ।

आनंदी टीका

भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं च प्राप्यापि इंद्रियाणां बाह्याभ्यं
तराणां शुच्छोषणं संतापकं शोकं योपनुद्यात् निरसेत् तं
तं विना न पश्यामीति त्वां हे प्रपन्नः ८ ॥

रामकंठी टीका

किंच राज्यं सुराधिपत्यं चावाप्य यच्छोचनं मम स्यात् तन्निवारकं कं
चिदपि न पश्यामीति संबन्धः यस्मात् महे कंचिद्विना वर्ज
यित्वा न तर्कयामि यो मम शोकं शोचनमपसारयेत् कीदृशं
मिंद्रियाणां बाह्याभ्यंतराणां करणानां शुच्छोषणं संतापकं
किं कृत्वा शून्य वने निर्विपक्षं स्फीतं भूपालाधिपत्यं लब्ध्वापि सुर
वानत्यल्पमिदमुच्यते देवानामप्येश्वर्यमधिगम्य मम कार्पण्य
दोषोपहतस्वभावस्य शोचनमेव स्यात् अतो मां शाधीति प
वं शोचनक्रियापेक्षमवाप्य क्रियायाः पौर्वकाल्यमवसेयम्
न त्वपनोदनक्रियापेक्षम् सतथा हि सति भिन्नकर्तृकत्वा
त्क्त्वाप्रत्ययः समन्वयाभावात् स्वार्थदोषोऽनिवारः स्यात्

॥ लाक्षिकी [illegible] टी.

त्वमेव विचार्य यदुक्तं तत्कुरु इति चेत्तत्राह त्वं किमपि अहं
न पश्यामि अनपेयद्दक्रेण इंद्रियसंतापकरं शोकं राज्यं [यद्यप्यत्र भूमौ समृद्धं]
[प्राप्स्यामि] निष्कंटकं तथा सुरैंद्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवं सर्वमभीप्सितं प्राप्यापि शोकापनोदनोपायं
न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

पंचोली टीका

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुरु विनिश्चेत् तत्राह तत्रियाणां युद्धं
स्वधर्म इति तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशः स्वयमेवा
शंक्याहं युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत् प्रातिकः निश्चयपक्षेपि
युद्धफलं भूमौ राज्येन त्वत्र असपत्नं निष्कंटकं समृद्धं च तत्र सुवा
प्यापि मम शोकं मदीयं यत्कर्म अपनुदेत् तदहं न हि प्रपश्या
मि किं विशिष्टं शोकं इंद्रियाणां उत्तं अतिशोषकं [शोषणं] न केवलं भू
मौ राज्यं शोकविच्छेदकं न भवति सुराणामपि आधिपत्यं युद्धे
मरणपक्षे प्राप्तमपि निजन्मांतरेपि स्वजनवधनिमित्तशोकं शा

तिं न पश्यामीत्यर्थः भूमावसपत्नं शत्रुरहितं ऋद्धं राज्यं च सुर
रेन्द्राणामपि चाधिपत्यं अवाप्य यत्कर्मकृतेन तन्मम इंद्रिया
णां शोषणं शोकं अपनुद्यात् अपनयेदहं न हि प्रपश्यामीत्य
न्वयः ८ ॥

५०

रत्नावीरसमिहोपिनी ॥

ननु स्वयमेव श्रेयो विचारय श्रुतसंपन्नत्वात्किं मच्छिष्यभावेने
त्यत आह नहीति हि यतः अहं तत्किमपि वस्तु त्वां विना न प्रपश्या
मि यद्वस्तु मम इंद्रियाणामुच्छोषणमतिसंतापकं शोकमपनुद्या
दपनयेत् ननु युद्धे जयसद्भावे भूमिराज्यलाभात्पराजये वा संमुख
मरणादिना स्वर्गादिलोकप्राप्तेश्च श्रेयसः संभवात्कुतः शोकाव
काश इत्यत आह अवाप्येति असपत्नं निर्विपक्षमृद्धं सस्यादिसमृ
द्धिस्फीतं भूमौ राज्यं भूपालाधिपत्यमवाप्य अथवा कियदेतत् सु
राणामाधिपत्यमिंद्रत्वमपि प्राप्य शोचनमेव मे स्यात् बंधुविरह
जनितात्यंतासह्यशोकाभिभूतत्वादित्यतस्त्वमेव गुरुर्भूत्वा मां शु
स्वादय येन शोकानभिभूततया रेकनिश्चयवान्भूयासमिति
भावः ८ ॥

ननु त्वमेव किं श्रेयो विचारय यतस्त्वं संपन्नोसीत्याशंक्याह नहीति
मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न यतः प्रपश्यामि अतः पाहीति मा
हे भगवन् शोकाक्रमितं मां भगवाञ्शोकस्य पारं तारयत्विति निगूढः
स्यार्थः शोकं विशिनष्टि इंद्रियाणामुच्छोषणमिति। इंद्रिया
णां स्वस्वविषयग्रहणप्रतिबंधकमित्यर्थः ननु भूमौ साम्राज्यमिं
द्रपदं वा शोकापनोदकं स्यादित्याशंक्याह अवाप्येति अवस्थित
स्येत्यध्याहारः यद्यहं तेन नामतः स्यां किमहं तेन न कुर्यामित्यस्यार्थो
तिगूढः एवमर्जुनोक्तिमनु संजयस्त्वाह ८ ॥

41

भाषाअनुवाद

जोकहोकितुमी विचार करके जो करनेयोगयहोसोकरो ति
सपर कहते है कि इन्द्रियों की चैतन्य शक्तिका नाश करने
वाला जो यह शोक हमै आपके प्राप्त भयाहैसो किसी उपा
यसे दूर होगायह हम किसी भांति नहीं देखते है और यद्य
पि हम निष्कण्टक पृथिवी भरकाराज्य करैं या देवाधिपत्यक
हे स्वर्ग राज्य इन्द्रपद प्राप्त करैं तौभी इस शोक सागर केपार
जाने को उपाय हम नहीं देखतेहैं ८।

सवैया॥

नाहिन देषों में ऐसो पदारथ जो मेरे याहि को दूर करे
है जो यह इंद्रिय सोषक शोक भयो मोहिचितनथीथरे
है प्रापत होयके भूमि अकंटक राज्य समृद्धिको भोग
सरे है वो है जो देवको राज्य मिलें अब तो भीन निश्चय सो
कटरे है ८॥

संजयउवाच एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडा-
केशःपरन्तपः नयोत्स्यइतिगोविन्दमु
क्त्वातूष्णींबभूवह ९ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

एवमर्जुनेनस्वाभिप्रायंभगवन्तंप्रतिप्रकाशिते सञ्जयोराजानमावेदितवानित्याहसञ्जयइति एवंप्रागुक्तप्रकारेण भगवन्तंप्रत्युक्त्वापरन्तपोऽर्जुनोनयोत्स्येनसंप्रहरिष्ये अस्मिन्नासमञ्जसे शोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वातूष्णीमब्रुवन् बभूव किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वामिकृतटीका

एवमुक्त्वार्जुनःकिंकृतवान् इत्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति ९

रामानुजभाष्यंका नास्ति पिशाचभाष्यं नास्ति

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलयार्थंप्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणंकृतमितितमेवदेहात्मनोर्याथात्म्यज्ञाननिमित्तं शोकाविष्टदेहात्मविवेकात्मज्ञानविनिमित्तंचधर्माधर्मभ्रमाणां परस्परविरुद्धज्ञानान्वितसम्भवः ९ ।

अभिनवगुप्तकृत टी अपक्रमे एवमुक्त्वा हृषीकेशमिति सेनयोरुभयोर्मध्ये इति अनेनेदं सूचयति संशयाविष्टोऽर्जुनो नैकपदे एव युद्धान्निवृत्तो यत एवमाह स्म शाधि मां प्रपन्नमिति अत उभयोरपि ज्ञानाज्ञानयोर्मध्यगो भगवताऽनुशिष्यते ॥ १० ॥

परमार्थप्रपा

अथार्थेकिंकृतमितिसञ्जयआहएवमुक्त्वेतिस्पष्टं ९

वनमालीकृतटीका ९ स्पष्टम्

कुसुमवैजयंतीटीका

धर्मतत्त्वबुभुत्सया भगवच्छरणमुपगतोऽर्जुनस्ततःकिंनिश्चितवानित्यपेक्षायांसंजयोधृतराष्ट्रमाह एवमिति हेपरन्तप एवंबद्धिबलपौरुषादिभिःशत्रूंस्तापयति वनवासादिभिःपीडयति इतिपरंतपोधृतराष्ट्रस्तत्संबुद्धौहेपरंतप अर्जुनस्यविशेषणंचे

+ एवं कथं भीष्ममहमिति द्वाभ्यां गुरुस्य महदर्पमत्रूपत्वं तत्रापि न चैतद्विद्म इत्यनेन जयपरा
+ जययोरपि अनिश्चिततत्त्वं चोक्त्वा तदनन्तरं कार्पण्यदोषेत्यादि द्वाभ्यां ~~गुरुं गत्वा~~
~~शिष्यस्तेऽहं~~ आत्मनो गुरूपसत्तिमुक्त्वा अप्यर्थकोयं हकारः ततः पश्चात् अहं
न योत्स्य इत्यपि उक्त्वा तूष्णीं सकलेन्द्रियक्रियाशून्यो बभूव सर्वेन्द्रियप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य
गुरोरग्रे परतंत्रोऽप्यहं न योत्स्यामि स्वातंत्र्येण कथं भूयामिति लज्जया, एवं वदतो गुडाकेशोऽपि पर
न्तपोऽपि पार्थस्तूष्णीमेवासीत्पुनः किं विङ्वा चेति तूष्णीं भवेत्यभिप्रायः

त्वंतपोऽरिकदमनतापनः गुडाकेशो जितनिद्रः पार्थो हृषीकेशो
बाह्यान्तःकरणप्रवर्तकं गोविंदं सकलसुरासुरनरपशुपक्षादी
नां गां वाणीं विंदति साक्षात्सर्वमितीति तत्र ध्यानं विशेषणद्वयेन भ
गवतोऽन्तरात्मत्वं सर्वज्ञत्वं च सूचितं ॥ ९ संजय उवाच

मधुसूदनीटीका

तदनंतरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकांक्षायां गुडाकेशो जि
तालस्यः परंतपः शत्रुतापनोऽर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वे
नान्तर्यामिणं गोविंदं गां वेदलक्षणां वाणीं विंदतीति व्युत्पत्त्या सर्व
वेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आदौ एवं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना
युद्धस्वरूपायोग्यत्वमुक्त्वा तदनंतरं न योत्स्य इति युद्धफलाभावं चो
क्त्वा तूष्णीं बभूव बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं सर्वं कृतस्य नि वृत्त्या नि
र्व्यापारो जात इत्यर्थः स्वभावतो जितालस्ये शत्रुतापने च तस्मिन्ना
गन्तुकमालस्यं संतापकत्वं च नास्त्यदमाधास्यतीति योजयितुं द्व
यं शब्दः गोविंदहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगव
तः तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितम् ९ ॥

सदानंदीकृतटीका

ततः किं कृतवान्पार्थ इत्यत्रोवाच संजयः जितालस्योऽर्जुनः शत्रु
तापनश्चेति द्वितीयं १ सर्वज्ञं भगवंतं तमेव मत्वा कावचोऽर्जुनः कथं भी
ष्ममहं वेति स्वरूपायोग्यतां २ न योत्स्य इति युद्धस्य फलाभा
वं ततः परं उक्त्वा तूष्णीं बभूवेत्यनिर्व्यापारतयास्थितः ३ स्वभाव
तो जितालस्ये सर्वशत्रुसंतापने अनतापकत्वमालस्यं न तदा धास्य
तीति स्पष्टं ४ इति द्योतयितुं हेतिनयानायासतो हरेः बोधाक्षोका
पनेतृत्वं गोविंदेति पदध्वनिः ५ ९

नीलकंठीटीका ~~उपक्रमः~~ ९ नास्ति ९

गी० टी० द्वि०
५
43

एवं पार्थप्रतिज्ञातामुक्तिमुपसंह   आनंदी टीका   रनुवर्त्तनमाह संजय उवाच

एवं कथं भीष्ममहमित्यादि युद्धे स्वस्यानौचित्यं हृषीकेशमुक्त्वा ततोनंतरं न योत्स्य इति गोविंदं गां वाचं विंदतीति सर्वज्ञं सर्वाभिप्रायज्ञमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह गुडाकाया निद्राया ईश इत्यर्थः ९

रामकंठी टी॰ युद्धनिषेधनिश्चितबुद्धिमर्जुनं संजयः प्रतिपादयितुं संजय उवाच

श्लोकमेतत्स्पष्टार्थम् किं तु हृषीकानींद्रियाणि तेषामीशो नियंता भगवान् गुडाका निद्रामाचक्षते तस्या ईशस्तयानभिभवनीय इत्यर्जुनविशेषणं व्याख्येयम् इति ९ ॥

नासिकी [illegible] टीका

एवं सर्व[illegible]दनेः[illegible]स्वामी [illegible]वः ९

हे परंतप राजन् धृतराष्ट्र श्रीकृष्णमेवमुक्त्वा युक्त्या संबोध्य न योत्स्य इति चलितमुक्त्वा तूष्णीं बभूव तत्प्रसिद्धो ॥९॥

पंचोली टीका

एवमुक्त्वार्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह संजय उवाच गुडाकेशोर्जुनः हृषीकेशं श्रीकृष्णं प्रति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कथं भीष्ममहं संख्ये योत्स्यामीत्यादि हे परंतप हे धृतराष्ट्र अहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविंदं प्रति उक्त्वा तूष्णीं बभूव मौनमाश्रितवान् ९ ॥

रणवीरसमिहोथिनी ॥

एवं भगवंतं शरणं प्रपद्य स्वाभिप्रायं प्रकाश्य तं तमर्जुनं धृतराष्ट्र प्रत्यावेदितवान्संजय इत्याह संजय उवाचेति ॥ अथ युद्धनिषेधे निश्चितबुद्धिमर्जुनस्य प्रतिपादयितुमाह एवमिति एकं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना स्वस्य युद्धायोग्यतां हृषीकेशं सर्वनियंतारं भगवंतं प्रति प्रतिपाद्य तदनंतरं गोविंदं गोवेदलक्षणां वाणीं विंदते इति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादनेन सर्वज्ञं प्रति न योत्स्ये न प्रहरिष्ये तासां स्वशोकप्रसंगादिति फलाभावेन च शब्दपरेण युद्धनिषेधमुक्त्वा परंतपः शत्रुनिर्मूलसमर्थोपि गुडाकेशो जितनिद्रालस्यप्रमादोर्जुनस्तूष्णीं बभूव निर्व्यापारः स्थितः इति प्रसिद्धो ९ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

एवमिति परंतपइति नाशक्नाईहषासंकल्पकृतत्वादितिभा
वः तूष्णींबभूवेतिशोकापनोदकंब्रूहीत्युक्तत्वात्तदभावस्य वचन
स्यानौचित्यादितिभावः ततः किंवृत्तंतदाह ४ ॥

45

84

भाषाअनुवाद

इसप्रकारकीवातैं भगवानसे कह कर अर्जुन ने फेरक्याकि यासो संजय धृतराष्ट्र से कहते हैंकि निद्राविजयी शत्रु नाशन धनंजय अर्जुन भगवान से कहाकि हेगोविन्द हम युद्ध न करेंगे जो होय सो होय यह कहि कर मौन हीरहे ९

संजयवाक्य ॥ दोहा ॥

कहि ऐसे श्रीकृष्ण को गुडाकेश अरितापु हे गोविंदनसे
लरें कहि चुप भयो अलाप ९॥

46

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरु
भयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदंतं विषादं कुर्वंतं मति
दुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्र
हसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे भारत भरतान्वयेत्येवं
संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमुक्
तवानित्याह तमुवाचेति १० ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः स
न्नित्यर्थः १० ॥

पिशाचभाष्यं

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते सोऽदस्तावत्प्रयोजनं सच गीता
शास्त्रप्रतिपादितात्परमार्थस्वरूपमभिधेयं परमार्थस्वरूपावबोधस्या
स्य च शास्त्रस्य साध्यसाधनलक्षणसंबंध इति विशिष्टप्रयोजनसंबंधा
भिधेयवत् गीताशास्त्रं अथवार्जुनस्य राज्यार्थं शत्रुजिगीषोर्धार्तरा
ष्ट्रैः सह युद्धं संप्राप्ते तत्र सहायार्थं तेन भगवता वासुदेवेन सह रथ
मारुह्य योद्धुं युद्धभूमिं प्रविष्टोऽर्जुनेन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यव
स्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन् दृष्ट्वा एते मया हन्तव्या मदर्थं
चैते मरिष्यन्ति इति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतचित्ततया बहुप्रल
पनं येनात्मसृजिकायुद्धादुपरराम एवमुपरतायैतस्मै तदविद्यामूल
शोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान्भक्तवत्सलो वासुदेवो
वेदान्तवाक्यैः समधिगम्यं परमार्थतत्त्वमुपदिदेश अथ दृष्ट्वा तु पाण्डवा
नीकं इत्यारभ्य यावत् योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह इत्येवमंतो
ग्रंथः प्राणिनां शोकमोहबहुलसंसारोऽविद्यामूल इति प्रदर्शनार्थ
त्वेन व्याख्येयः १० ॥

रामानुजभाष्यं

एवमस्थाने समुपस्थिते स्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गते क्षत्रियाणां प

गी०
टी०
द्वि०

रं स्वधर्ममपि अधर्मं मन्वानं धर्मं बुभुत्सया शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मया
थात्म्याज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसंधिरस्य स्वधर्मस्यात्मयाथात्म्यप्राप्त्युपा
यताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण
ध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतं तदुक्तं अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया
कुलं पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतमिति तमेव देहात्मनोर्या
थात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माध
र्मभाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितमुभयोः सेनयोः युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये
अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निव परिहासवाक्यं
वदन्निवात्मपरमात्मयाथात्म्यं तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभ
क्तियोगगोचरं नत्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष
यिष्यामि मा शुच इत्येतदंतमुवाचेत्यर्थः १०॥

अभिनवगुप्तकृतटी०॥

१०॥

परमार्थप्रपाटी०॥

अथार्जुनं विषादेन तनयोत्साहइति निश्चित्य तस्मीभूतं प्रति भगवानाह ।
तमुवाचेति हृषीकेशः आशयज्ञः हसन्नर्जुनं प्रति प्रहसन्निव प्र
हासगर्भमिव वचनमुवाच नतु विषादावसरे हासानुक्रमेऽपि कथ
मुक्तं प्रहसन्निवेति तत्रोच्यते विषादोत्पत्तेरकारणकत्वात् यतोऽदी
नानाथवद्यादेव विषादोत्पत्तेर्दर्शनात् अकृतेतु भीष्मद्रोणकर्णदु
र्योधनाद्याः शौर्येण शक्रमप्यवगणयतः नाचयर्ममनुहत्य अहताः
न तु मर्त्यत्वेन तेभ्यः कथं कृपापात्रत्वं तथा तेमहात्मापवेति कुतो ज्ञाते
स्वभुजप्रतापविश्वासाद्धतसहायीभूतास्मदभावात् नाद्यः अस्मा
न्मति स्वभुजप्रतापव्यापनस्यानौचित्यात् किंच अस्मत्सहायानु
पयोगात् कौतुकदर्शनार्थं चेन्नरलोकवत् किंचित्करत्वेनागम
स्यवैयर्थ्यात् न द्वितीयः वधस्यास्मन्निमित्तकत्वेन विषादानुत्प
त्तेः अतोऽपि विषादकारणमुक्तं तत्पतारणमात्रं कर्मनैःकर्म्यमार्ग
बहिर्भूतमित्याशयेन प्रहासमुखो भूत्वा मोवाचेत्यर्थः १०॥

वनमालीकृतटीका

हृषीकेशः ३इंद्रियप्रेरकांतर्यामी ज्ञातिनस्तवममसत्वेःकथमीदृशी
परि॰ ब्रुहीतिहासंकुर्वन्निवेत्यर्थः १० ॥

कुसमवेजयंतीटीका

ननुयच्छ्रेयस्यान्निश्चितंममसंब्रूहितेऽहंशिष्यःप्रपन्नमाशाधीत्येव
मात्मश्रेयसेहृत्संप्रपन्नोभूत्वाप्रनःशरोशयेनउत्तरविनेवातितथार्थ्यै
नाहंनयोत्स्यइत्यनुचितंवदन्तंतूलीभूतंतंकृष्णःकिमुत्तरमादादथ
वानस्वमनधिकारिणंमत्वोपेक्षांकृतवानितिसवलज्जामात्रराश·
येज्ञात्वासंजयस्तत्रिरस्यनाहंनामितिउभयोसेनयोर्मध्येयथाप्रशु
त्वयापूर्वमागतेस्त्विदकारणाभ्यांतंमत्काविषीदन्तमतिशयमोहम्प्रा
प्तवंतंतेपार्थप्रहसन्निव प्रहोपूर्वकामात्तरायागवेशपाःशापहृषीते
नैकरथेनापितयास्वधर्मरक्षणायसाभिमानेनसर्वक्रुरुवलेविजि·
त्यगावोऽमुच्यन्नइदानींतुसमात्योहिसीवलेनपरिहृतस्यापिमतस्
ज्ञापयस्यापितेवेदंस्वधर्मविसर्जनमुचितमेवनकोप्येवंभूतस्त्वदन्योभ
वेदितिव्यञ्जितावृद्धिःप्रहसन्निवनतनतक्मेनाहरशाटह्वाभ्यन्नराम्
ल्लासेप्रहसन्नितीवशब्देनेवायमर्थःसूचितइतिभावःहृषीकेशात्र
त्वपलक्षणंसर्वेषांचेतनाचेतनानांप्रेरयिताउमनेनसर्वप्रेरणाक
र्तेस्त्वतन्त्रस्यापेदंनयोत्स्यइत्यर्जुनप्रतिज्ञायाःस्थितिर्नभविष्यती
तिसूचितम्उदंवक्ष्यमाणमतिशयगंभीरार्थकंवचउवाचनदनहं
कर्मालोकानोपेक्षांकृतवानित्यर्थःभारतेतिसंबोधनेनराजर्षेर्भर
तस्यवंशेजातेतेनैरोभक्तस्त्वदितरोऽभक्तश्चनकोप्यभवतनापिभवि
ष्यतिचेतिसूचितम् १० ॥

मधुसूदनीटीका नु

एवंयुद्धमुपेक्षितवत्यर्जुनेभगवानुपेक्षितवानितिप्राप्तेतुक्त
एनानिरासायाह सेनयोरुभयोर्मध्येयुद्धोद्यमेनागतयोःस्तितोधित
विषादंमोहंप्राप्तवंतमर्जुनंप्रहसन्निवअनुचिताचरणप्रकाशने
नलज्जांबुधौमज्जयन्निवहृषीकेशःसर्वांतर्यामीभगवानिदंवच

गी·
टी· द्वि·

मारणमशोच्यानित्यादिवचः परमगंभीरार्थमनुचिताचरणप्रका
शकमुक्तवान् ननूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशने
न लज्जोत्पादनेप्रहासः लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषयएव स
म्भाव्यः अर्जुनस्य च भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रका
शनस्य च विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौणप्रकाशंप्रहा
स इति कथयितुमिवशब्दः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पाद
यितुमर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जोत्पत्तिस्तु
नांतरीयकतयाऽलक्ष्यमाणत्वेन न विवक्षितेति भावः यदि हि युद्धारं
भात्प्रागेव युद्धे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता सं
रंभेण तु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयि
तुं सेनयोरुभयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति १०

सदानंदीकृतटीका

एवमप्यर्जुने युद्धमुपेक्षितवतीश्वरः नैवोपेक्षितवानित्यमुं संप्र
त्याह संजयः १ आगत्य सेनयोर्मध्ये युद्धयोगेन चार्जुनं शोकवंतं
विषादं च संमोहं युद्धरोधकं २ तच्छ्रुत्वायाहसन्नो विस्मयसेनेन प्रकाश
यन् अंतर्यामीति महेशो लज्जा क्षोभमजयत्विव ३ वक्ष्यमाणमिदं
वाक्यं गंभीरं सारवद्वचः ५ १०

नीलकंठीकृतटीका

तमिति नृपेणाप्ययमनुष्ठवहसतीति प्रहसन्निव इदं वचमाणं १०

[illegible]कृतटीका

ज्ञानेदी टीका १

तं पार्थ उभयोः सेनयोर्मध्ये शोकप्रकारेण सीदमानं शोकाभिभू
तं युद्धं प्रतिनिवृत्तकोत्साहं प्रहसन्निव विहतचेष्टादर्शनादुप
हसन्निव हृषीकाणामिंद्रियाणामीशः प्रेरयिता परमात्मा ह
पस्त्वरात्मा भगवान् देहाहंभावनाविधूतमिथ्याज्ञानस्या
स्य नयोत्स्यामीति कृतसंकल्पस्य तत्त्वज्ञानोपदेशं विनामि
थ्याज्ञाननिवृत्तेरसंभवइति तत्त्वोपदेशपूर्वं स्वकर्मणि प्रव
र्तयिष्णुर्इदं देहदेहिनोः संयोगवियोगस्वरूपमुपदिशंस्तमुवाचे
त्यर्थः १० ॥

रामकंठी टीका

एवमविद्यामोहपरित्यक्तसंग्रामाध्यवसायमर्जुनं सम्यग्ज्ञा
नोपदेशेनाथ स्वकर्मणि प्रवर्तयिष्णुर्भगवानुवाच १०

लाभिकी [illegible] टीका

[सेनयोर्म विषदन्तम हृषीकेशः इदं वचनमुवाच वि ह[illegible]]

ततः किं हृतं तत्राह तमिति [illegible] प्रहसन्निव बोधयन्नुक्त
स्यापि अर्जुनस्य व्यामोहकल्पनस्य मायाशक्तेर्वैभवं चमत्कुर्वन्न
तत्त्वज्ञेनमुल्लापेदा यत्रिति इव शब्दप्रयोगः [illegible]
[illegible]
[illegible] उवाच १०

पंचोली टीका

ततः किं कृतमित्यपेक्षायामाह हे भारत हृषीकेशः श्रीनाराय
प्रहसन्निव णः प्रहसन्निव वदनः सन् उभयोः सेनयोर्मध्ये विषीदंतं विषादं कुर्व
तं तमर्जुनं प्रति इदं वक्ष्यमाणं वचः वाक्यमुवाच १० ॥

रणवीरसमिद्धोपिनी ॥

एवं गुडाकेशं निक्षिप्तेदं यथनं जयं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तमुवाचेति
सेनयोरुभयोर्मध्ये समराध्यवसायेनागत्य तत्कालानुचितं विषादं
कुर्वंतं तमर्जुनं प्रहसन्निव लज्जितं कुर्वन्निव हृषीकेशः सर्वांतर्या
मी भगवान् इदं वक्ष्यमाणं वचः सोपपत्तिकं तत्कालोचितं वचन
सदर्भमुवाच न तूपेक्षितवान् लज्जावारपूर्वं समरोद्यमेनैवागतस्य पश्चा
ततएव निवृत्तेरुन्मनस्वभावस्यैव प्रकाशनादुपपद्यते इति १० ॥

49

मधुभाष

नत्रकेनयोर्मध्येवांयवादिमोहमोनसंहतंविषीदंनकर्तंनम
नबानुवाव १०॥

तमुवाचेत्यस्य सरस्वतीकृतटीका·

तमुवाचेति नमितिममताक्रांतनेपिदेववशाडुपपन्नसर्वमु
मुक्षुलक्षणाउदमेवचभगवद्गीताकथनेनिदानं व्याख्यातमा
यमर्थः एवमनायाससंपन्नमुमुक्षुलक्षणमर्जुनं वीक्ष्यात्माना
त्मतत्त्वविवेकप्रदर्शनपूर्वकशोकापनोदहेतुभूतं पैत्यज्ञानस का
र्वसहकारिसधीचीनं मोहस्वरूपादिचोपदिदिक्षुः किंस्थूलदे
हान् शोचसि भीष्मादीनां किमात्मानं शोचसीति तावद्विकल्प्यायं
निराकर्तुं प्रतिजानीते १॥

50

भाषाअनुवाद

तिसके अनन्तर व्या भयासो कहते हैं कि दोनो सेनाके बी
चमे विषाद् को प्राप्तभये अर्जुन को संबोधन करि भगवा
न हसते हुये वक्ष्यमाणये वचन कहने लगे हे भारत धृतराष्ट्र
॥ १० ॥

दोहा॥

हे भारत हसके तेहि कहित भए हृषीकेश सेना दोउ
मध्य मे दिं पावत प्रबल कलेश १ ॥

51

श्रीभगवानुवाच

शांकरभाष्यं

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यारभ्य न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तू-
ष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखबीज-
भूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थस्तथा हि अ-
र्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेष्वहमेषां
ममैते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावा-
त्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना
शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षात्रधर्मे यु-
द्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मं च भिक्षाजीवनादि-
कं कर्त्तुं प्रवव्रते तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्ट-
चेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात्
स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः
फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति तत्रैवं सति धर्मा-
धर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादि प्राप्तिलक्षणः संसा-
रो नुपरतो भवतीति अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च
सर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुप-
दिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान् वा-
सुदेवः अशोच्यानित्यादि तत्र केचिदाहुः सर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वका-
दात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्य-
ग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्त्तकर्म्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति
सर्वासु गीतासु निश्चितोर्थ इति ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य अथ चे-
त्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि कर्म्मण्येवाधिकारस्ते कुरु कर्म्मै-
व तस्मात्त्वमित्यादि हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्म्म अधर्म्मायेतीयमा-
शंका न कार्य्या कथं क्षात्रं कर्म्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादि हिंसा-

गी·
टी· द्वि

52

दिलक्षणमप्यन्तरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय तदकरणे
च ततः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमेवाप्स्यसीति ब्रुवता यावज्जी
वादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्वादि हिंसालक्षणानां च क
र्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति।
तदसत् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोर
शोच्यानित्यादिना ग्रन्थेन भगवता यावत् स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्ये
तदन्तेन ग्रन्थेन यत् परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत् सांख्यं
तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादि षड्विक्रियाभावादकर्त्तात्मेति
प्रकरणार्थ निरूपणात् या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां
ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्म
नो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपू
र्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः तद्विषया बुद्धि
र्योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः तथा
च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्द्दिष्टे एषा तेऽभिहिता सांख्ये बु
द्धिर्योगे त्विमां शृण्विति तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन नि·
ष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तेति त·
था च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां च वक्ष्यति कर्म
योगेन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे वि
भक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्त्तृत्वाकर्त्तृत्वैकत्वानेकत्वबु·
द्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता यथैतद्विभागवचनं
तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे एतमेव प्रव्राजिनो लोक
मिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छे
षेण किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति तत्रै
व च प्राग्दारपरिग्रहात् पुरुषश्चात्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तर
कालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च त

च मातृत्वं वित्तं कर्म्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्या च दैवं वि
त्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत एव स
र्वाणि कर्म्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ती
ति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्धि
भगवद्वचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्म्मज्ञानयोः समुच्च
योऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥ न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति
ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते इत्यादि एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बु
द्धिकर्म्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्म्म
णो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेत् मृषैव ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते
मता बुद्धिरिति किञ्च यदि बुद्धिकर्म्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः
स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि
सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः
स्यात् न हि पित्तप्रशमनार्थिना वैद्येन मधुरं शीतलञ्च भो
क्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत् पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः
सम्भवति अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनि
मित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रति वच
नं देयं मया बुद्धिकर्म्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसी
ति न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा
प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं नापि स्मार्त्तेनैव कर्म्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभि
प्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं किञ्च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं क
र्म्म स्वधर्म्म इति जानतस्तत् किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपा
लम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्त्ते
न वा कर्म्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।
यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्म्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन त
पसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमे

53

वेदं सर्व्वब्रह्मलोककर्त्तृ चेति तस्य कर्म्मणि कर्म्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि
लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्व्वं यथाप्रवृत्तिस्तथैव कर्म्मणि प्रवृत्तस्य य
त् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा
भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्म्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरु
षार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् विदु
षः तत्त्वविन्नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसन्धत्ते यथा
च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्म्मानुष्ठानाय आहिताग्नेः का
म्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्नि
होत्रमनुतिष्ठतोऽपि न तत् काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा च द
र्शयति भगवान् कुर्व्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति । यत्र यत्र
पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतं कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति त
त्तद्विभज्य विज्ञेयं तत्कथं यदि तावत् पूर्व्वे जनकादयः तत्त्व
विदोऽपि प्रवृत्तकर्म्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं गुणा गुणेषु वर्त्तन्त
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्म्मसन्न्यासे प्राप्तेऽपि कर्म्मणा
सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्म्मसन्न्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः । अथ
न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्म्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्या
ख्येयं एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् सत्त्वशुद्धये कर्म्म कुर्व्वन्तीति स्व
कर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्युक्त्वा सिद्धिप्राप्तस्य च
पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादिना तस्माद्गीता
सु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्म्मसमुच्चितादिति निश्चि
तोऽर्थः यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्या
मः । तत्रैवं धर्म्मसंमूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे
निमग्नस्यार्ज्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान् वासु
देवस्ततः कृपयार्ज्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह ॥ ×

मित्याशंक्या

तन्मध्यमवाक्यस्यकथमेकवाक्यत्वमर्थैकत्वा

आनन्दगिरिकृतटीका

(तमेवंवचनमुदाहरति श्रीभगवानिति

अतीतसन्दर्भस्यास्यमहोराज्यमर्थं विवक्षितं तस्मिन्नेव वाक्यविभाग त॰
मवगमयति दृष्ट्वेतीति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादिराद्यश्लोकस्तावदे
कं वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात् दृष्ट्वेत्यारभ्य या
वत् तूष्णीं बभूव हेति तावद्वेकं वाक्यं इत आरभ्य इदं वचउनेतदन्तो
ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः। तत्राद्यश्लोकस्य पृथगेक वाक्य
वाक्यत्वे प्रकृतशास्त्रस्य महाभारते॰ वतारावयोर्तिकातावन्तिमस्या
पि सम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाख्यासार्थतया प्रवृत्तत्वादित्याह प्रा
णिनामिति। शोको मानसस्तापो मोहो विवेकाभाव आदिश
ब्दस्तदवान्तरभेदार्थः स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो
दोषस्तस्योद्भवे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च तं
प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना। संगृहीतमर्थं विवृणोति तथा
हीति। राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि प्रजादी गुरवो द्रोणा
दयः पुत्राः स्वेनोत्पादिताः सौभद्रादयः सम्बन्धान्तरमन्तरेण
स्वे दृग्गोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रं प्राहेनोच्यन्ते उपकारनिर
पेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रमुखाः
सुहृदः स्वजना ज्ञातयो दुर्योधनादयः सम्बन्धिनः श्वशुरस्याल
प्रभृतयो द्रुपदधृष्टद्युम्नादयः परम्परयापितृपितामहादिष्वनु
रागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृ
त्य यः स्नेहो यश्चतैः सह विच्छेदो यश्चैतेषामुपघाते पातकं
या च लोकगर्हा सर्वं तन्निमित्तयोरात्मनः शोकमोहयोस्ताव
तो संसारबीजभूतो कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः। कथं पु
नरनयोः संसारबीजयोरर्जुने सम्भावना उपपद्यते न हि प्रथित
महामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य तस्य शोक

गी॰
टी॰ द्वि॰

मोहावनर्थहेतू सम्भावितावित्याशंक्य विवेकतिरस्कारेण तयो
र्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणतादनर्थाधायकयोरस्ति तस्मिन्
सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणधार
णमादिशब्दादशेषकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिधान
मित्यादि श्रूयते किञ्चार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं
शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ
प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याह तथा चेति शोकमोहादीत्यादि
शब्देन मिथ्याभिमानस्नेहरागादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोष
सामर्थ्यादित्यर्थः अस्मदादीनामपि स्वधर्मप्रहाणेन विहिताकर
णताद्यभावान्न शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविक
लतेति चेत्तत्राह स्वधर्मेति । कामादीनामित्यादिशब्दाद्विशिष्टा
नीन्द्रियाणामादीयन्ते फलाभिसन्धिस्तद्विषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वा
भिमानीऽहङ्कारः । उक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सि
ध्यतीत्याह तत्रेति । शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवा
दिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयाद
निष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानाद
भाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः एव
मात्मकः संसारः सन्ततो वर्ततइत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषाञ्च शो
कमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति इत्यतइति । त
देवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्मज्ञानेनाप्य
निवर्त्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा व
क्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशे ता
त्पर्यं दर्शयति तयोश्चेति । तथोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षुरुपदेष्टुमि
च्छन्भगवानाहेति सम्बन्धः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं
भगवानुपदिदिक्षतीत्ययुक्तमर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशंक्या

ह अर्जुनमिति । नहि तस्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं
ज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किन्तु स्वधर्म्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्य
भिप्रेत्योक्तं निमित्तीकृत्येति । सर्वकर्म्मसन्न्यासपूर्वकादात्म-
ज्ञानादेव केवलात् कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो
व्याख्यातः सम्प्रति वृत्तिकृतामभिप्रेतं निरसितुमनुवदन्ति त इ
ति । निर्द्धारितः शास्त्रार्थः सति समये परामृश्यते । तेषां श्रुति
मेव विहितत्वादौ मैकान्तिकमभ्युपगमे [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रत्यादिशन्ति सर्वकर्म्माणीति । वैदिके
न कर्म्मणा समुच्चयं व्युदसितुं मात्रपदं स्मार्त्तेन कर्म्मणा स
मुच्चयं निरसितुमवधारणं । अभ्यासनस्य च धुनीते केवलादि
ति । नैवेत्येवकारः सम्बध्यते केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्य-
प्राप्तिकारणमित्याशंक्याह किं तर्हीति किं तत्प्रसाधकमित्याशं-
क्य इदमेव शास्त्रमित्याह इति सर्वास्विति यथा प्रयाजानुयाजाद्यु
पकृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्त्तकर्म्मो
पकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति विमतं सेतिकर्त्तव्यता
कमेव स्वफलसाधकं कारणत्वाद्दर्शपूर्णमासादिवत् तदेवं ज्ञा
नकर्म्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाकृष्यान्येन न सर्वे
ण सम्बध्यते । पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया शास्त्रस्य समुच्चयप
रत्वं न निर्द्धारितमित्याशंक्याह ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानस्य
क्तिहेतुरपि न समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्म्मेणानुष्ठाने पाप
प्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य
समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह कर्म्मण्येवे
ति तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरु कर्म्मेति । ननु न हिंस्या-
त् सर्वभूतानीत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वा
वगामात्तरूपेन वैदिकं कर्म्माधर्म्मायेति नानुष्ठानं शक्यते

गी·
टी· द्वि·

55

तथा चतस्य सापेक्षत्वेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमत-
माशंक्य परिहरति हिंसादीति । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृ
ह्यते । यथोक्ता शंका न कर्त्तव्यमज्ञाकांक्षापूर्वकं हेतुमाह
कथमित्यादिना । स्वशब्देन हविषो विवक्षते शुद्धाकरणे हवि
षस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वं
[illegible] प्रतीतेर्गवादिहिंसायुक्तमपि क्रूर
मपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह तदकरणे चेति आचा
र्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगव
ता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां हरतोऽनाधर्मत्व।
मिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानिषे
धार्थत्वात् क्रतुविधेश्चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात् क्रतो वै
दिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयात् कैव
ल्यसिद्धिरिमप संहर्तुमिति शब्दः । यत्तावद्विद्धज्ञानं सेतिकर्त्त
व्यताकं स्वफलसाधकं करणत्वादिति अनुमानं तदूषयति तदस
दिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञान निवृत्तौ स्वफले सहकारि
किंचिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः य
त्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि
विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेनेति । सांख्यबुद्धि योगबुद्धिश्चे
ति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातं सांख्य
शब्दार्थमाह अशोच्यानित्यादिना इति अशोच्यानित्यादिना स्वधर्म
मपि चावेक्ष्येत्यन्तं वाक्यं यावद्भविष्यति तावता ग्रंथेन परमप
रमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यया सम्यक् ख्याप
यते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यक्बुद्धिः संख्या तया प्रकाश्यत्वे
न संबन्धि प्रकृतं तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थमुक्तांशिकं बु तत्त्वका
द्धिं तदन्तस्य सांख्यान् व्याकरोति तद्विषयेति तद्विषया बुद्धिः सा

ख्येबुद्धिरिति सम्बन्धः तामेव प्रकटयति आत्मन इति न जाय
ते म्रियते वेत्यादि प्रकरणार्थं निरूपणद्वारेणात्मनः षड्भाव
विक्रियासम्भवात् कूटस्थोसाविति सा बुद्धिरुत्पद्यते सा सां
ख्यबुद्धिः तत्पराः सन्न्यासिनः सांख्या इत्यर्थः सम्प्रति योगबु
द्ध्याश्रयां कर्म्मनिष्ठां व्याख्यातकामो योगप्रकरणमाह प्रागस्या
इति यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्याश्च निव
र्त्तकत्वात् पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वाप
पेक्षया धर्म्माधर्म्मौ निश्चित्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्म्मणा प्र
वृत्तो मोक्षाय युज्यते योग्यः सम्पद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्प
रया साधनीभूतप्राक्कृतधर्म्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः अथ यो
गबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्ते बुद्धिद्वये
भगवतोऽभिमतिं दर्शयति तथा चेति सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञान
निष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेव
योगो ज्ञानयोगस्तेन द्विलक्षणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते ते
न संन्यासिनो निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्य्येण परिसमाप्ति
स्ता कर्म्मनिष्ठातो व्यतिरिक्ता निष्ठयोर्म्मध्ये निश्चित्य भगवान्
वक्ष्यतीति योजना लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया
नच ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतो
नुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्रया कर्म्मनिष्ठेत्येतदपि भगवदनु
मतिमादर्शयति तथा चेति कर्म्मैव योगः कर्म्मयोगस्तेन बु
द्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान् युज्यते तेन निष्ठा कर्म्मि
णां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणा कर्म्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भग
वानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमु
पसंहरति एवमिति कथं पुनरनुपपन्ना भगवता निष्ठाद्व
ये विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह ज्ञानकर्म्मणोरिति कर्म्महि क

गी॰
टी॰ टि

56

त्वाद्यनेककर्तृत्वाश्रयं ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैककर्तृत्वाश्रयं तदुभ
यमिमं विरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैव पुरुषस्य संभवत्य
तोपृथगेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः । भगवदुक्तविभागव
चनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वा
क्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वे
दितुमिच्छन्तः त्रिविधेपि कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्वाणि क
र्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमलकारस्वीकारे
ण संन्यासविधिं विवक्षितवानस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं
प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलाभावा
ज्ञा४ त् प्रक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वा
दित्याशङ्क्य विद्वांसःप्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणा
भावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह
येषामिति । इतिज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे
कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तद्वैवेति प्राकृतत्वमतत्त्वदर्शित्वेना
ज्ञत्वं स च ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्वा
र्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदनन्तरकाले लोकत्रयप्राप्ति
साधनं पुत्रादित्रयं सोकामयत जाया मे स्यादित्यादिना का
मितवानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति ।
तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह मानुष्यमिति । मानुष्यं वित्तं आच
ष्टे कर्मरूपमिति तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोके
ति दैवं वित्तं विभजते विद्यांचेति तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह
ष४ देवेति कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह अविद्ये
ति अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि सोकामयतेत्यादि
ना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि
तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य इति । कर्मस्वविरक्तस्यैव सन्न्यासपूर्वि

काज्ञाननिष्ठाप्रागुद्दिष्टक्रमता दर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेन ज्ञान
कर्म्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात् तन्मूलेन भगवतो वि
भागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वप्रतिज्ञानमपबाधितमि
तिसाधितं किञ्च समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन वा कर्म्मणा विव
क्षते यदि प्रथमे तत्राह तदेतदिति । समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्ना
नुपपत्तिं दोषान्तरमाह नचेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटय·
ति एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विव
क्षितस्तदा ज्ञानकर्म्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्त
मर्ज्जुनेन च श्रुतं तत् कथं तदसम्भवमनुक्तमश्रुतं च मिथ्यैव
श्रोता भगवत्यारोपयेन्नच तदारोपादृते किमिति मां कर्म्मणि
वातिक्रूरे युद्धलक्षणे नियोजयसि इति प्रश्नोऽवकल्प्यते तथा
च प्रश्नालोचनया प्रष्टृप्रतिवक्त्रोः शास्त्रार्थतया समुच्चयो·
ऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः किञ्च समुच्चयपक्षे क
र्म्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवतासर्वमनुक्तमर्ज्जुनेन चाश्रुतं
कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हतीति तत्रैवानुवादवचनं श्रोतुरनु·
चितमित्याह युक्तञ्चेति । अतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न सम्भवत्य
न्यथा पञ्चमादावर्ज्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह किञ्चेति प्रत्युक्तो टि॰ ननुसर्वानु॰
पि समुच्चयेनार्ज्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीय प्रश्नोपपत्तिरित्याश
ङ्क्याह यदीति एतयोः कर्म्मतत्त्यागयोरिति यावत् । ननु क·
र्म्मापेक्षया कर्म्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्त
द्विषयप्रश्नोपपत्तिरितिचेत्तत्राह नहीति तथैव समुच्चये पुरुषा·
र्थसाधने भगवता दर्शिते समस्ततदगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः
समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्ज्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति श
ङ्कतेऽथेति अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याचष्टे तथापी
ति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः ॥

गी·
टी·द्वि·

51

प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति यथेति यावच्छब्दमंशा
मादर्शयति नचेति प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति
[illegible]ति इष्टादिति श्रौतेन कर्म्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति प
क्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति। श्रुतिस्मृत्यो·
र्ज्ञानकर्म्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वे पञ्च
मादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनैव स्मार्तेनापि क
र्म्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षासम्भवे हे
त्वन्तरमाह किञ्चेति समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवा
न्नेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति तस्मादिति विशुद्धब्र·
ह्मात्मज्ञाने स्वफलसिद्धौ न सहकारि सापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफ
लत्वाद्रज्ज्वादितत्त्वज्ञानवत् अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञाने
न निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पादिवदिति भावः ननु कु
र्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति वक्ष्यमाणत्वात्
कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह यस्त्विति। चोदनाद्
शानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्म्मणो धर्मिताद्यापारमात्मस्य·
तथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकारप्रति
पत्त्यभावाद्रागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतो जायमानानां कर्म्मा
भासत्वात् कुर्याद्विद्वानित्यादिवाक्यं न समुच्चयप्रापकमितिभा
वः वाशब्दश्चार्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य साधनान्तरसंग्रहा
र्थः। सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्तयति परमार्थेति। तदेवाभिनय
ति एकमिति। प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शना
र्थं कर्म्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वान्न मोक्षंफलयतीति शे
षः। किञ्चज्ञानिनो रागादिप्रवृत्तिर्नज्ञानेन तत्फलेन समुच्चीयते
फलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वादहङ्कारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वा भगवत्प्र
वृत्तिवदित्याह यथेति। हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति तत्र

विदिति । कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो विद्वान् प्रवृत्तिं तत्फलं
वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति स्वरूपादिवद्दृश्यदृश्यधर्म्मत्वायोगात् कि
न्तु कार्य्यकारणसंघातत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते तत्स्तत्त्ववि
दो व्याख्यानभिक्षाटनादौ अहङ्कारस्य तत्पादिफलाभिसंधेश्चाभा
सत्वात्तत्सिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थाया
मिवोत्तरकालेपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनात्तत्त्वदर्शिनिष्ठ
प्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह यस्यावेति । स्वर्गादिरेव काम्यमा
नत्वात् कामस्तद्दर्शिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्व
र्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव का
म्यकर्म्मणि प्रवृत्तस्यार्द्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवा
ग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयतो न तत् काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य
स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपबन्धानुपबन्धकृतत्वात् तथावि
दुषोपि विध्यधिकाराभावाद्भिक्षाटनादिप्रवृत्तीनां कर्म्माभासतेत्य
र्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्म्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमु
पन्यस्यति त्यक्त्वेति । ननु विदुषो व्यापारेपि कर्म्मशब्दप्रयोगाद
र्शनात् तद्व्यापारस्य कर्म्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरि
ति तत्राह यश्चेति । ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चित्यैव संसिद्धिहेतुते
प्रतिपन्ने कुतो विभक्तार्थज्ञानमिति शङ्कते तत्कथमिति ।
ननु किं जनकादयोपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्म्माणः स्वराहोस्विदत
त्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह यदीति । तत्त्वविदो कथं प्रवृ
त्तकर्म्मत्वं कर्म्मण्यमकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याह ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वा
दित्याशङ्क्याह गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्व
विदां प्रवृत्तकर्म्मत्वेपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति ।
उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्म्मेति । कर्म्मणोत्पादौ बाधिता

गी.
टी. टि.

58

तत्त्वज्ञानाभावो श्रूयते । द्वितीयमनुवदति अथेति । तत्र वाक्यार्थं क
थयति ईश्वरेति विभज्य विवेचयन् वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति
इतिव्याख्येयमिति कर्म्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्ते
र्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति एतमेवेति योगिनः कर्म्म कुर्वन्ती
त्यादि वाक्यमर्थतोनुवदति सत्त्वेति स्वकर्म्मणा इत्यादौ साक्षा
देव मोक्षहेतुत्वं कर्म्मणां वदतीत्याशंक्याह स्वकर्म्मणेति त
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्म्मणां वदतीत्याशं
क्याह स्वकर्म्मणेति । स्वकर्म्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननि
ष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात् क
र्म्मणां मुक्तिहेतुत्वेनाप्यसुरीभविष्यतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरका
ले कर्म्मासम्भवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति । ननु यद्यपि गी
ताशास्त्रे तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं
कर्म्म तदङ्गमङ्गीकर्त्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धि
स्तत्राह यद्यपीति । अर्थवादेनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतु
रिति श्रूयते । इतिवृत्तामभिप्रायं प्रव्याख्याय स्वाभिप्रेतः शा-
स्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशेषव्याख्यानस्यात्मप्रकृतग्रन्थसन्दर्भस्याप्र
गुरुक तात्पर्यमाह तत्रेति । अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डान्यष्टादश
संख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात् तत्र
पूर्वषट्कात्मकं अष्टादशसंख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय
त्रैविध्यात् तत्र पूर्वषट्कात्मकं पूर्वकाण्डं त्वम्पदार्थं विषयीक
रोति मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचरयति अ
न्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं तत्त्वं पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थ
मधिकरोति तत्त्वज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते त
त्त्वज्ञानस्य तदधीनत्वात् तत्त्वज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमि-
ति च सर्वत्र विनीतं एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थं परिनिश्चित्ये

३ सतीति यावत् धर्म्मसंमूढं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकविकलं चेतो
यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्यसाग
रे दुरुत्तरे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणवाक्यार्थज्ञान-
मात्मज्ञानं तदन्तरे—केणोद्धरणासिद्धेः तमतिभक्तमतिस्नि-
ग्धं शोकादुद्धर्त्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं तं अर्जुन
मवतारयन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्त्तयन्नादौ त्वम्पदार्थं शोधयि
तुमशोच्यानित्यादिकाकमाहेति योजना । ९

गी·
टी हि·

59

अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे
गतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्तिपण्डिताः
॥११॥

शांकरभाष्यं

अशोच्यानित्यादि नशोच्या अशोच्याभीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वा
त् परमार्थरूपेणचनित्यत्वात् तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशो·
चितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्या
मिराज्यसुखादिनेति त्वंप्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि
च भाषसे तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यविरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्म
त्त इवेत्यभिप्रायः यस्माद्गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगता
सूनगतप्राणान् जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः
पण्डा आत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्वि
द्येति श्रुतेः परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढो·
सीत्यभिप्रायः ११।

आनन्दगिरिकृतटीका

यस्माज्ज्ञानेनास्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं स
म्यक् ज्ञानं वाक्यादेवेतीति ज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याह अशो
च्यानित्यादीति यत्तु केचिदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मया
थात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरि
रित्युक्तं तदयुक्तं कृतियोग्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनता
याः पराभिमतनियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्राप्रतीयमानस्य क
ल्पनाहेत्वभावात् न च दर्शने पुरुषतन्त्रत्वरहिते विधेयत्वायोगा
दिविलक्षणो विधिरुपपद्यते कृत्यानन्तर्भूतस्यार्थत्वात् नचो

न विधिमपि करोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे न शोच्या इति कथं तेषाम
शोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां शोच्यत्वं तत्पदलक्ष्याणां
वेति विकल्प्याद्यं दूषयति सद्वृत्तत्वादिति ये भीष्मादिशब्दैरु
च्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्त्वान्न शोच्यतामर्हन्ती
त्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह परमार्थेति अरजते रजतबुद्धिवदशो
च्येषु शोच्यबुद्ध्या भ्रान्तोसीत्याह तानिति अनुशोचनप्रकारम
भिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकटयति ते म्रियन्त इति पुत्रभार्यादि
प्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते त्वमनुशोचितवानसीति सम्बन्धः
विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति त्वं प्रज्ञा
वतामिति उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि किमेतावता
फलितमिति तदाह तदेतदिति तन्मौढ्यमशोच्येषु शोच्य दृष्टिव
मेतत् पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत्। अर्जुनस्य
पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह यस्मादिति। ननु
तत्त्वबुद्धिमत्त्वमेव पाण्डित्यं न त्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्क्या
ह तेहीति। पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन ल
ब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थामुदाहरति
पाण्डित्यमिति यथोक्तं पाण्डित्यराहित्ये कथं ममावगतमित्याशं
क्य कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्त्विति यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्श
यति तत इति ११

स्वामिकृतटीका

देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं
श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेव बन्धून्
त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समु
पस्थितमित्यादिना तत्र कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितमित्या

दिनामयावेष्टितोपि पुनश्च प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां पंडितानां वादा
नृ शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन् केवलं भाषसे न तु पंडितो
ऽसि यतः गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासूंश्च जीवतोपि बंधून्
बुद्धीनाएते कथं जीविष्यंतीति नानुशोचंति [illegible] ११ पण्डिता विवेकिनः

पिशाचभाष्यं

अशोच्यान् शोच्याभीष्मद्रोणादयः धार्मिकत्वात् तत्रापि परमा
त्मस्वरूपत्वात् अन्वशोचः अनुशोचितवांस्त्वं प्रज्ञापरमात्मज्ञा
नेन निर्मितान् प्रज्ञावादान् वचनानीह भाषसे गताः असवः प्राणा येषां
ते गतासवस्तान् गतासून् अगतासूंश्च गतासून् न गतप्राणांश्च
पंडिताः परमार्थविदो नानुशोचंति अतो मूढस्त्वं प्रज्ञापरमाकु
तस्ते ११

रामानुजभाष्यटीका

अशोच्यानस्थान् अनुशोचसि पितृतीति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रिया
इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे देहात्म-
स्वभावज्ञानवतां नात्र किंचिच्छोकनिमित्तमस्ति गतासून् देहानग
तासून् आत्मनश्च प्रति तयोर्याथात्म्यविदो न शोचंति अतस्त्व
यि किंप्रति विरुद्धमिदमुपलभ्यते यदेतान् अहं निहनिष्यामीत्य
नुशोचनं यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतधर्माधर्मभाषणं अतो दे
हस्वभावं न जानासि तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यं तत्प्राप्त्युपायभू
तं युद्धादिकं धर्मं च इदं युद्धं फलाभिसंधिरहितमात्मयाथात्म्या
वाप्त्युपायभूतं आत्मा हि न देहजन्माधीनजन्मा न देहमरणाधी
नविनाशश्च तस्य जन्ममरणयोरभावात् अतः स न शोकस्थाने
देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावस्तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभा
विक इति सोपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अनन्तरमेवाभिहितानाज्ञानयोरभिप्रायः श्रीभगवतानुशिष्यते
त्वमम्नुष्मेणोपदत्तान्तरात्मा विषादमोहाभिभवादिसंज्ञः कृ
पागृहीतः समवीक्षस्वभूतमभिप्रपन्नान्मय्येवमन्तकस्य मानुषा
मनुषभावः अन्तकमुखेऽस्य समेतेऽप्रविष्टा इति तव को बाधः ११

परमार्थप्रपाटीका

अथात्मनस्सज्ञानकर्मोपदेशाद्विषादं परिहरन् त्रिचत्वारिंशता
त्रिचत्वारिंशता श्लोकैर्भगवानाह अशोच्यानिति अशोच्यान्
शोकानर्हानेव बन्धून् अन्वशोचः शोचितवान्
असि दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णेत्यादिना अनन्तरं कुतस्त्वा कश्मलमिदमि
त्यादिनास्माभिर्बोधितोऽपि प्रज्ञावादान् प्रज्ञयावचनवानुध
मात्रेण वादान् वशाञ्चान् भाषसे ज्ञानी प्रलपितवद्ध
दर्शितमेतावता हर्षं भाषणं तव विघटकमित्यर्थः यतः पण्डिताः
ज्ञातारः गतासून् गतप्राणान् न तथा अगतासून् जीवतो बं
ती धादीन् कथं जीविष्यन्ति नानुशोचन्ति ११ ॥

वनमालीकृतटीका

सर्वेषां दासीनन यथा कामावदस्यापिस्वस्य तु स्वभावः स्वशरणा
गतपक्षपाती परमकारुणिको भक्तवत्सलोऽनादिसंसारप्रवा
हपतितानात्मस्व विमिश्रतोऽसंविनिहाममनस्ततु पायमजानतो जीवा
न् विलोक्य संसारसिन्धुतरणायसर्वविषयकसर्वान्तर्यामिन धीः सर्वकावि
क्रियेप्रेमप्रवाहरूपं स्वभक्त्याख्यं वहित्रमारोपयितुं प्रथमसोपानं
स्वस्वरूपानुसन्धानपूर्वकं स्वधर्मानुष्ठानं वक्तुं स्वसखेनावतारं सं
विदितानात्मनतनमर्जुनमुपलक्ष्य श्रीकृष्णभगवानात्मनात्मविवेक
माह अशोच्यानिति हे अर्जुन त्वं यान्प्रत्यशोचः दृष्ट्वेमम्मित्यादिना शो
न्

अशोच्या शोचितुमशक्यं कलेवरं सदा नश्वरत्वात् अशोचनार्हं चा
त्मानं शोचसि न कश्चिद्गतासुर्गतो गतासुर्जीवन्वा शोच्योऽस्ति नय
दि आत्मा तावदविनाशी नाना शरीरेषु सञ्चरते नास्य शोच्यता न
च देहान्तरसञ्चार एव शोच्यता एवं यौवनादावपि शोच्यता भवेत्

गी·
टी·द्वि·

चिंतवानसि तेऽशोच्याः शोकानर्हान् मर्वति। यांश्च भाषसे पापमेवाश्र
येदस्मानित्यादीनि ते प्रज्ञावादाः स्वमत्येव वादाः स्वमनीषोत्था न
तु शास्त्रोपदेशादिजाता इत्यर्थः यद्वा प्रकर्षेण ज्ञानेनेति प्रज्ञाः ते·
षां वादाः स्वस्मिन्नहवादा इत्यर्थः सिद्धे शोकं भाषणं चानुगुणं सिद्धयोः शो
चनभाषणमनविरोधयोर्विधानार्थं विभक्तिविपरिणामेनान्वयः
कथमासन्नविनाशान् शोच्यान्मन्ये आह गतासूनिति पंडिता आ
त्मानात्मतत्त्ववित् गतासवः प्राणेभ्यो निर्गता असवो देहास्तान् हि
रुद्धत्वाज्जीवाश्चागतासवः पुरुषस्य मृतो अस्मिन् प्राणा भागत एव
तु अधिदैवं भामन्वं ते विभागतो नु व्रजंतीत्यमितिस्मृतेः यद्यपि मु·
क्तौ जीवस्यापि प्राणवियोगो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामंति इहै
व लीयंते इति श्रुतेः मुक्तौ प्राणानामशेषतो जीवगतस्य स्वकार·
णप्रलयस्योक्तत्वात् तथापि देहात्मनोर्वियोगं मरणं रूपं यद्वा देहाव बुधा
स्थायां प्राणानां भागेन जीवेन सह गमनमस्ति देहे तु भागेनापि
संबंधो नास्ति तथा च संसारावस्थायां गतप्राणागतप्राणत्वेन दे
हात्मनो विवक्षितौ देहः [illegible]
[illegible]
[illegible] परिणामी नश्वरस्वभावेन शोकस्थानं आत्माप्यु
पपत्तिविनाशादिविकारशून्यत्वेन शोकस्थानमित्यर्थः यद्वा गत
निर्गताः कदाचित्संयुक्ता अनंतरं निर्गता असवः प्राणा येभ्यस्तान् देहान्
न हि रुद्धान् अगतास्तन् संयोगरहितान् नित्यानंदस्वरूपांश्चेतनां
श्च न शोचंति यद्यपि प्राणसंबंधो देहावस्थायां चेतनेप्यस्ति तथा
पि प्राणाधीनचेष्टावत्त्वमेव प्राणित्वं न च देहस्यैवास्ति न चेतनस्य मु·
क्तौ प्राणाभावेपि सत्तव्यपदेशात् न त्वत्क्रीडन् रममाण इति श्रुतौ चे
ष्टायाः उक्तत्वात् न हिंस्यात् सर्वभूतानि इत्यादौ प्राणिनामीशस्यापि प्राणि·

त्वापत्तेः नचजीवस्यप्राणत्वमभोगाश्रयत्वेनप्राणित्वमीशस्यभो
गाभावात्प्राणित्वमितिवाच्यं प्राणादिसंयुक्तस्वाभाविकभोगस्य·
जीवेप्यभावात् अनाद्यविद्यावशाद्देहादावहंममेत्यभिमानात्तु तेन
देहेनसहैवजीवभोगस्वाभाविकत्वात् आत्मनोदेहाधीनजन्मम
रणादिकंनास्त्येवेतिसनशोकस्थानं देहस्तुपरिणामस्वभावस्तस्यो
त्पत्तिविनाशयोःप्रतिक्षणंस्वाभाविकत्वात्सोपिनशोकस्थानं अतो
देहात्मनोःस्वरूपंतत्त्वज्ञानोपायभूतंफलाभिसंधिरहितंस्वस्वध
र्मं जानन्नपिमत्सविवेकात्त्वविदित्वयि शोचनेप्राज्ञमतोविरुद्धभाष·
णंच विप्रतिषिद्धमप्युपलभ्यतइतिभावः ११

कुसुमवैजयंतीटीका

अस्यात्मानात्मनोर्याथात्म्यस्वरूपस्वभावाद्यविवेकादयंमोहः स्यात्त
योर्ज्ञानंविनानशाम्यतीतिनिश्चित्यतच्छोकापनोदनायतयोःस्वभा
वादिकंप्रवदन् श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति यतोशोच्यान् शो
चितुमनर्हान्बांधवान्प्रतित्वमन्वशोचः दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णनिह
त्यधार्त्तराष्ट्रान्नःपतन्तिपितरोह्येषामित्यादिभिर्यत्त्वप्रज्ञावादान्क
थंभीष्ममहंसंख्येइत्यादिनाप्रज्ञावतांदेहात्मस्वभावविदांवादान्
प्राज्ञानेवकेवलंभाषसेवदसिनत्वेषामिवकर्माचरसि उत्तमस्त
त्वंपंडितमान्येवासिनतुपंडितोसिमहद्युद्धारंभेकृत्वानेकदेशेभ्यो ऽ
नेकान्वीरानाहूयस्वपक्षबलेतेषांगोचरीभूत्वासर्ववीरसमक्षतस्य
तवैवंभाषितंममैवाद्यत्रपापिनायातोस्यभिप्रायः शोचनस्यभाष
णाद्यनकालत्वाद्यतनिर्देशोनानुपपन्नः भाषणस्यतु शोचना
ऽनन्तरत्वाद्वर्त्तमानत्वनिर्देशोप्यविरुद्धएवनन्वन्वशोचीतिविक्षेपजनकः
शोकः प्रज्ञावतामपिदृःस्नेहोभवेन्नकेवलोममैवेतिचेन्नत्याह ग
तासूनितिगतासवः प्राणायेषांतान्देहान् अगतासून् अवि
गतप्राणानात्मनश्चपंडितानास्तयोर्याथात्म्यज्ञानवन्तोनानुशो
चन्ति एतेमरिष्यन्तिचेत्तर्ह्यहंकथंजीविष्यामीत्येवंनविम्रष्यन्ति

त्वयि तु मद्विपरीतं पश्यामि यतोऽशोच्ये देहात्मस्वरूपे शोकं
देहातिरिक्तात्मविवेकवतामिव धर्माधर्मभाषणं च करोषि अत
स्त्वं देहात्मनोः स्वभावस्य सम्यगुपायभूतं स्वधर्मं च न जानासि
[illegible]
[illegible]
[illegible] ११

मधुसूदनी टीका

तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतो जातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहे
न तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधो मोहस्तस्य निराक
रणीयः तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानंदरूपे सर्वसंसारधर्मासंस
र्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयावि
वेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभास
रूपः प्रथमः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसा
दिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबं
धनोऽसाधारणः एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्र
थमस्य निवर्तकः सर्वसाधारणो द्वितीयस्य तु हिंसादिमत्त्वेऽपि यु
द्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारणः शोकस्य तु कारण
निवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक्साधनांतरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेणाश्रम
रूपमनुवदन् अशोच्यान्शोचितमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादी
न् आत्मसहितानत्वं पंडितोऽपि सन्नन्वशोचः अनुशोचितवा
नसि एते म्रियंते मन्निमित्तं अहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि रा
ज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना तथा चाशो
च्ये शोच्यभ्रमः पश्वादिसाधारणः तत्वाभिमानपंडितस्यानुचित इ
त्यर्थः तथा कुतस्त्वा कश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचित
मिदमाचरितं मयेति विमर्शोऽपामेपि त्वं स्वयं प्रज्ञोऽपि सन् प्रज्ञा
नामवादान्यजैर्वक्तुमनुचितान्वपाहोस्मकथं भीष्ममहं संख्ये

भीष्मादीन्भाषसेवदसि नतुलज्जयातूष्णींभवसि अतःपरंकिमनु
चितमस्तीतिसूचयितुंचकारः तथाचाधर्मेधर्मत्वभ्रांतिर्धर्मेचाध
र्मत्वभ्रांतिरसाधारणनिवानिपंडितस्यनोचितेतिभावः प्रज्ञावतां
पंडितानांवादान्भाषसेपरंनतुबुद्ध्यसइतिवा भाषणापेक्षयाऽनु
शोचनस्यप्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः भाषणस्यतनुतत्का
लत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्त्तमानत्वनिर्देशः क्रोदसेनतिद्व्यमयेनानु
शोचसीतिवर्त्तमानत्वं व्याख्येयं ननुबंधुविच्छेदेशोकोनानुचितः
वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपिकृतत्वादित्याशंक्याहगतासूनितिपं
डिताः विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवंतस्तेगतप्राणानगतप्राणांश्चबंधु
त्वेनकल्पितान् देहान्नानुशोचंति एतेम्रताः सर्वोपकरणपरित्या-
गेनगताः किंकुर्वंतिकुत्रतिष्ठंति एतेचजीवंतोबंधुविच्छेदेनकथंजी
विष्यंतीतिनव्यामुह्यंतिसमाधिसमयेतत्प्रतिभासाभावात् व्युत्था
नसमयेतत्प्रतिभासेपिमृषात्वेननिश्चयात् नहिरज्जुतत्त्वसाक्षा-
त् कारेणसर्पभ्रमेऽपनीतेतन्निमित्तभयकंपादिसंभवति तथापि
तोपहतेदृष्टस्यतत्रकदाचिद्दृष्टेतिकालतत्प्रतिभासेपितत्कार्थितया
तत्प्रवृत्तिः संभवतिमयुरत्वनिश्चयस्यबलवत्वात् एवमात्मस्व-
रूपाज्ञाननिबंधनत्वाच्छोकाद्यभ्रमस्यतत्स्वरूपज्ञानेनतदज्ञानेऽ
पनीतेतत्कार्यभूतःशोचभ्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः वसि
ष्ठादीनांप्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथातथानुकरणंनशिष्टाचारतया
न्येषामनुष्ठेयतामापादयति शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्यालौ
किकव्यवहारस्यैवतदाचारत्वात् अन्यथानिष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्र
संगादितिद्रष्टव्यम् यस्मादेवंतस्मात्त्वमपिपंडितोभूत्वाशोकमा-
कार्षीरित्यभिभिप्रायः ११

सदानंदीकृतटीका

तत्रार्जुनस्यसंग्रामेप्रवृत्तिरभवत्ततः मोहेनद्विविधेनैषाप्रति

वहास्यचद्वितीया १ मोहस्याद्यो निराकार्यत्वंतत्स्वरूपंप्रदर्श्यते स्वस्यका
श्रोपगानंदे स्युद्धे संसारिणि स्थितः २ शरीरत्विनयाध्यासात्मसंसारेस-
त्यतामतिः अनात्मनिशरीरादावात्मताधीर्भ्रमात्मिका ३ सर्वसा
धारणोमोहस्य्कोसाधारणोपरः स्वधर्मेधर्मताबुद्धिर्युद्धेपार्थस्य-
याभवत् ४ मोहोयमपरोयोत्रासाधारणपदाभिधः देहत्रयादि
विद्यान्तत्वंप्रपंचमागमैः ५ योबोधः स्यात्स्वआत्मस्यमोहस्यविनि
वर्तकः स्वधर्मत्वेनयुद्धस्यहिंसादीनां नदोषता ६ एवंबोधोहिती
यस्यसंमोहस्यनिवर्तकः द्वितत्वाशेनशोकस्यविनिवृत्तिः स्वतोभ
वेत् ७ अत्यभिप्रेत्यभगवांस्तत्रद्वयंक्रमशोवदत् उवाचसर्वशोका
ख्याससमूलंनिवर्तयत् ८ भीष्मादीनात्मसहितान्नेयाघ्यानेव-
शोचितुं पंडितः स्वस्त्रहोतांस्त्वमनुशोचितवानसि ९ म्रियंतेम-
न्निमित्तंतेकिंकरिष्यामितैर्विना किंनोराज्यादिनेत्यादिवचोभिर्विज्ञ-
धाधमात् १० शोच्यभ्रमस्त्वपाशोच्येसामान्यस्त्विर्यगादिभिः अस्मंत
पंडितस्यायंनोचितः सर्वथाभवेत् ११ प्राज्ञैर्वक्तुमयोग्यंस्त्वंशास्त्रा
न्वदसिनैकधा कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादीस्त्वंनलज्जया १२ स्व
ह्नीभवसिकिंतेस्यात्दनौचित्यमतः परं यदि प्रज्ञावतांवादाभाष
सेनतद्वप्यसे १३ मोच्छापांडित्यमेकत्वमपिहष्टनदज्ञते नत्रवपु
वियोगेनुशोकः स्याद्धीमतामपि १४ मैवंधीमत्वमेतज्ञोः प्रज्ञासा
येवकल्पते येपंडिताप्रशोः श्रुत्वावेदांतविषयंपदं १५ ब्रह्मैकंयु
क्तिभिर्मत्वानिदिध्यास्यनिरंतरं साक्षात्कृतात्मतत्वास्तेनष्टवि
द्यामलावृथाः १६ मृताब्जाजीवतोवभूत्रानुशोचंतिकस्मितान्
एतेसर्वंपरित्यज्यगतानास्तिहंतिकुत्रते १७ जीविष्यंतिकथंचैते-
जीवंतोवंधवोमम वंधुविच्छेदतश्चैवनव्याम्मृत्युतिपंडिताः १८ ए
वमज्ञानजभ्रांत्याकल्पितावंधवोमृताः जीवंतोवानतेवोधेशोक
मोहप्रदाः सतां २० देहादेर्नश्वरात्मत्वान्नित्यत्वात्सर्वगात्मनः नशो

याः प्राणिनः सर्वे स्वात्मनत्व विदितः सतां २१ एवं त्वं पृच्छितो भूत्वा मा
केशीः शोकमाप्नुयाज्ज स्वात्मनत्वे सदास्थैर्यमाप्नुहि त्वाश्शयो हरेः २२ १९

नीलकंठीकृतटीका

अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्
वयं तत्राद्यं व्यस्य वियासूत्रभूतैर्विशसास्मार्केरपनिनीषन् श्रीभ
गवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति जीवापेतं वाव किलेदं म्रि
यते न जीवो म्रियत इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशे घटाकाशवन्नाशर
हितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते मया हन्त
व्याः कथं वा तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि एवं मूढोपि
त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान्न
रकेनियतं वासः पतन्ति पितरो ह्येषामित्यादीन् भाषसे परं न तु प्र
ज्ञावानसि तत्र हेतुः गतासूनिति गतासून् गतप्राणान् देहानगता
सूंश्चेति प्रस्तुतनिर्देहांश्चैव एतेन प्राणप्रवेष्टानन्तदेहः तथा च श्रु
तिः प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्य इत्यादिः अत एव प्रा
णानेतान् श्रवणायं तेन रं पित्रादि ह तात्वमसि धिक्कामितिवदन्ति
उत्क्रान्ते प्राणान्दहन्तमपि नैवं वदंती लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् आ ति
त्मा देहादन्यः [illegible] चेतनत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् देहो न
चेतनः दृश्यत्वात् घटवत् यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेपि तत्र चैत
न्यमुपलभ्येत तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं मत्वा नो मूर्खविप्रवासीत्यर्थः
एतत्प्रज्ञानां पण्डितानां अप्रवादान् वक्ष्यमाणान् भाषसे इति तार्किक
व्याख्यानं तत्तु अर्हार्थस्य जोड्लर्भत्वात् विशेषाव्याहारस्यापेक्षितत्वा
च्चोपेक्ष्यं ११ ॥

आनंदी टीका

सम्यग्ज्ञानाभावमेवाह भीष्मादीनशोच्यानन्वत्यमाणनीत्याशोचनान
र्हान् त्वमनुशोचः शोचितवानसि त्वमुनःपापमेवाश्रयेदस्मान्हित्वा
दि श्रेयस्त्वं ते भैक्षमपीत्यादि च प्राज्ञवद्बुद्धिमानिव न भाषसे पंडिताः
प्राज्ञा हि गतासून्मृतान् अगतासूंश्च जीवितश्च नानुशोचंति जन्म
मरणयोरावश्यकत्वात् अथवा मोहेशपर्वणि स्थूलप्रकृतिश्रुष
समुदायात्मनोर्देहदेहिनोरहंशपयोर्वत्यमाणं भेदमाश्रित्य व्याख्या
ने आत्मानात्मतत्त्वज्ञानोपदेशप्राप्तवचितः तथाहि अशोच्यानित्य
त्वेनात्मनो विनाशाभावदर्शनादशोच्यनीयान् शोचितवानसि
पंडितानित्यानित्यविचारकाः गतासून् गतासूंश्च तेषु तेषु शरीरे
ष्ववस्थितानवस्थितप्राणत्वात् जीवन्मृतव्यपदेशभाजो नित्यात्ज्ञी
वात्मनो नानुशोचन्तीति ॥ ११ ॥ त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा विषा
दमोहाभिभवादिसंज्ञः कृपागृहीतः समवीक्ष्य बंधूनभिप्रपन्नान्मु
खमंतकस्य ॥ मानुष्येण मनुष्यजातिसुलभेन रजोगुणस्वभावेन
मेशायविपर्ययज्ञानप्रायेणाविनचापल्येनोपहतो मलिनीकृतो न्तरा
त्मान्तःकरणं यस्य हशास्त्वं तकस्यत्वमभिप्रपन्नानं देहदेहिनो
संयोगस्य पर्यवसानकायति कैशोर्यं हे गुणयतीति कालस्वरूप
स्य स्वस्य मुखं प्राप्तान् समवीक्ष्य कृपागृहीतः युद्धे ममेते बन्धवोह
न्यन्ते युद्धत्यागाद्धिताः स्युरिति ममतानिबन्धनकारुण्येनैव वि
शोचेन गृहीतश्चाविष्टो न पर्वते भ्रियन्ते इति विषादस्य शोकस्याभि
भवेन तथात्पक्तेत्व युद्धे पतेरनिताःस्युरिति मोहस्य मिथ्याज्ञानस्य
वाभिभवाद्धिगतस्य सम्यग्ज्ञानेसीत्यर्थः ॥ ॥

रामकंठी टी॰

अतएवाह त्वं ज्ञातिगुर्वादिवधपर्यवसायिनः समरव्यापारस्याथ
मेघत्वे उःखोदर्कत्वाद्यं मन्यसे लोकद्वयबाधकत्वमाज्ञवद्बुद्धिमानि
व न जल्पसि नैषा नेष्टकी बुद्धिः शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावज
नितावि मतिरेवेषा न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यं विनाशिशरीरमात्रात्म
काः किंतु नित्याः शरीरिणस्तेन तद्व्यतिरिक्ताः अतएव किं ज्ञेयं त्व

शास्त्रवच्चाभिभाषसे अशोच्यान् विनाशाभावात्परमार्थतस्तद्धःसंयो
गाभावादशोचनीयान्परिदेवनस्याविषयीभूतानन्वशोचस्त्वं शोक
विषयत्वेन भावयन् यतस्त्वेते नित्याः अत एव तानगतासूंस्त्वं भूतले
भ्यः शरीरेभ्य उत्क्रान्तप्राणांस्तद्व्यपदेशभाजस्तथा चागतासूंस्त्वं
श्वस्तिश्चतेषु शरीरेषु व्यवस्थितप्राणान्वा जीवद्व्यपदेशभाजः पंडिता वि
ज्ञातपरमार्था नानुशोचन्ति ॥ ११ ॥ त्वंमानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धूनभिप्र
पन्नान्मुखमन्तकस्य ॥ उपदेशाभावात्स्वप्रत्यनुदिते दैवसर्गोवित
शास्त्रत्व मानुष्येण मनुष्यभावेन संशयविपर्ययज्ञानबहुलेनोप
हतान्तरात्मा अन्यभिज्ञानाभातिरस्कृतसत्यात्मस्वरूपो वर्तसे इति
शेषः यस्माद्विषादेन शोकजेनानर्थव्यवसायमोहेन च विपर्ययप्रत्य
यहेतुना वैचित्येन यस्त्वदभिभवसामर्थ्यभंगः कृतस्तस्माद्धेतोर्विसं
ज्ञो विवक्षमाणसम्यग्ज्ञानो निःक्रान्त एव दैवगतमित्याह यतस्त्वं
निर्वारप्रसरस्य कृतान्तस्य वदने प्रविष्टान्बान्धवान्विवृष्य कृपागृ
हीतो गृहीतकृपास्वीकृतकरणः संवृत्तः ग्राहितानग्न्यादेराकृति
गणत्वं गृहीतशब्दस्य पूर्वनिपाताभावोत्र्याववस्थयः तेन बहुव्रीहि
रेवायं नत्वत्पुरुषः तस्मिन्सति भिन्नकर्तृकत्वप्रसंगः अनेन श्लोके
न वक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्य प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिव्यतिरे
कज्ञानमाहृतिं ते यत एकान्तविनश्वरशरीरसन्निवेशबद्धबन्धु
बुद्धित्वं इदं शरीरिस्वरूपापरमर्शनिबन्धनम् ॥ ११ ॥

लासिकी टीका

शोकावेगेन वशीकृतस्यात एव विस्मृतात्मप्रत्ययवमर्षितया नित्य
त्वादि तत्त्वं मे ग्राममम वितयं तोर्जनस्य स्मृतिदानाय श्रीभगवानु
वाच अशोच्यानिति अशोच्यान् शोकस्याविषयीभूतानन्वशोचस्त्व
मोथयुक्तोपि सन्नन्वशोचः अनुशोचितवानसि हेतुमे स्वजनेन हि
त्वेत्यादिना नश्वरस्य देहस्य शोचितुमशक्यत्वात् नित्यस्यात्म
नाशोचनानर्हत्वादशोच्यत्वम् जनस्वाकथमलमित्यादिनाम
याबोधितेपि प्रज्ञावतां बहिश्चेतनया ने गुणप्रयुक्तानां वादान्क

यं भीष्ममहं संख्ये इत्यादियुक्तिवचनानि च न भाषसे अस्तु तत्कथय
सि यतो गतप्राणान् बहून् गतासूंश्च जीवतोपि बंधुहीनान् एतत्कथं जी॰
विष्यंतीति नानुशोचंति पंडिताः सदसद्विवेकजन्याबुद्धिः संजाता येषां॰
मिति पंडिता विवेकिनः अतस्त्वं पंडितस्य शोके न युक्तः तथाहि
आत्मनस्तावन्नाना शरीरेषु संचरतः कस्य शोचिता न वदेहांतरसं
चार एव शोचितः एवं हि बाल्ययौवनादिष्वास्वपि शोच्यतास्यात् ११

पंचोली टीका ॥

देहात्मनोरविवेकादहंकारपूर्वकौ शोकमोहौ संजातौ अर्जुनस्य यद्
हात्मज्ञानमंतरेण तयोर्निवृत्तिर्न संभवतीति देहादिभ्यो भेदेन॰
आत्मानं दर्शयितुमाह हे अर्जुन त्वं अशोच्यान् भीष्मद्रोणादीन् सत्
हत्तान् परमार्थस्वरूपेण नित्यान् अत एव अशोच्यान् तान् अन्वशो
चः अनुशोचितवानसि ते भीष्मद्रोणादयो मन्निमित्तं म्रियंते तैर्विना
भूतोहं राज्यसुखादिना किं करिष्यामीति च पुनः प्रज्ञावादान् बुद्धिम
तां वादान् शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन् केवलं भाषसे न तु पं
डितोसि तदेतन्मौढ्यं पांडित्यं विरुद्धमात्मनि दर्शयसि उन्मत्त इवेत्य
भिप्रायः यस्मात्पंडिता आत्मज्ञाः गतासून् अगतप्राणान् अगतासून्
गतप्राणांश्च न अनुशोचंति न यतं ततस्त्वं पंडितः पंडितत्वनिष्ठा बुद्धि
स्तामाश्रयते पंडिताः न तु घटपटादिज्ञानैकदक्षाः गतासून् अग
तासून् वा आत्मनो अन्यथाभावं न पश्यंतीत्यर्थः परमार्थतस्तु सर्वतो
नित्या अशोच्यान् त्वं अनुशोचसि अतो मूढोसि जातस्ते अशोच्या
यतो नित्याः कथमित्याह ११ ॥

रणवीरसमिहोधिनी ॥

अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे जातापि प्रवृत्तिर्मोहेन तन्निमित्तेन शोकेन
च प्रतिरुद्धेति तन्निराकरणपूर्वं तस्मिन्नेव स्वधर्मे तं प्रवर्तयितुं भ
गवानुवाच अशोच्यानिति त्वमित्यनेन पदेन पंडितत्ववैशिष्ट्यं गम्भी
क्रियते ततश्च त्वं पंडितोपि सन् अशोच्यान् शोचितुमयोग्यान् भीष्म
द्रोणादीन् स्वजनान् दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णेत्यादिना अनुशोचितवानसि य

66

तेमनुमितं प्रियं ते यतै विरहितो दुःखमयिनस्यात्तं त्वमइति शोक
स्तवाति पंडितस्य न युक्तः इति भावः तथा प्रज्ञावंतीति प्रज्ञा बुद्धिस्तद्व
वतः पंडितास्तेषामवादाननुचितान्नापान्वक्तमपरश्वाक्यान्याहात्ताया
त् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिरूपान्भाषसे वदसि न च लज्जयानु
सीभवसि अतिपंडितस्य तव शोच्याशोच्यभ्रमः अतस्त्वाकयमत्नमि
दमित्यादि नाम हृद्वचनेन मयैतदनुचितमेवाचरितमिति विमर्शः शो
मावपि ताहृशाननुचितमाहू भाषणं च यथा दिसाधारणमनुचित
मितिभावः न तु वसिष्ठादीनामपि शोकस्य दृष्टत्वात्कथं तस्यानौचि
त्येतत्स्यत आह गतासूनिति पंडिताः स्वधर्माचरणस्यैव सर्वशास्त्रेषु श्रेयः
स्करत्वं निश्चितवंतो भवादृशाः क्षत्रियप्रवीराः गतासूनस्तव्यपदे
शभाजो वंधादीन् कथमेते विरहितस्य सर्वोपकरणात्स्थितिभाजः
स्युरित्येवं प्रकारेणानानुशोचंति अगतासूञ्जीवतश्च कथमेते प्रि
यजनैर्विनाकृताः सुखभाजः स्युरिति च नानुशोचंति सर्वेषामपि
देहिनामंते देहवियोगस्यावश्यंभावित्वादिति भावः ११ ॥

मधुभाष्य ॥

प्रज्ञावादांश्च म
नीषोक्तवचनानि
कथमप्रेक्ष्याः
गतासूनिकमिति

तत्र सेनयोर्मध्ये बांधवादिमोहजाल संहतं विषीदंतमर्जुनं
भगवानुवाच प्रज्ञावादांस्त्वमनीषोत्यवचनानि कथमप्रे
च्याः गतासूनिकमिति ११ ॥

अशोच्यानिति अशोच्यान् शोकानर्हान् भीष्मादिदेहांस्त्वमशो-
चइतिसंबंधः यद्वा यांस्त्वमशोचो भीष्मादिदेहांस्ते नित्यमदेहा अ-
शोच्या इति यत्तदोध्याहारेण संबंधः हे प्राज्ञ विशिष्टज्ञानसंप-
न्नेति संबोध्यते यस्त्वं प्राकृतरीत्या श्रमादिसंपन्नो हि विषफल-
विरागवानापात्तआत्मानात्मविवेकसंपन्नः इत्थं न शोकतर-
णे क्षमावान् भिक्षयापि शरीरयात्रायामुत्सुको गुरूपदेशापेक्षः
स कथं वा न प्राज्ञो विशिष्टज्ञानसंपन्न इति यद्वा ईदृशस्यापि स्थू-
लदेहविषये शोकइति महदिदं प्रज्ञत्वमित्युपहासः न केवलं
शोचसि अपि तु प्रज्ञावादानवक्तव्यानिवाक्यानि सीदंति मम गात्रा-
णीत्येवमादीनि भाषसे ननु जरामरणयोर्देहधर्मत्वात् देहा-
नां च मरणाभिमुखत्वात् कथं न शोच्यतेत्यत आह गतासूनिति
अत्र चशब्दोऽप्यर्थः तथाच पंडिताः शास्त्रीयबुद्धि-
संपन्ना गतासून् मृतान् देहान् नानुशोचंति किमगतासूनित्यर्थः
अनंतवंत इमे देहा इत्युपसंहारे देहानां परामर्शादुपक्रमेऽपि अ-
शोच्यानित्यत्र देहा एव वाच्यंत इति साधिव भाति ननु तदा नि-
गतासूनां वेदनेनांतरं स्वतां नो भीष्मादिशरीराणां श्वसृगाला-
दिकिमिनाशितानां पुनः कुत्रभावोपलब्धिरिति शोचामीत्याशं-
कां कैमुतिकन्यायेन पुनर्मदीयत्वदीयभीष्मादिशरीराणां नत्र
प्राग्दृष्टत्वादेहांतरस्थितानामिवैवानशेषेच्यतेत्यत आह

67

भाषाअनुवाद

प्रथम अध्याय के २८ श्लोक से लेकर तुम जो कुटुम्बकेजनोंका
शोक करतेहो सो वे सब तुमारे शोचने योग्य नहीं है और द्विती
य अध्याय के २ श्लोकसे लेहमसे प्रबोध कराये अर्थात् समझा
ये भी गये जो तुम पण्डितमानी के समान ये वचनउच्चारन क
रते अर्थात् कहते हो कि भीष्मकी संग्राममे कैसे मारैं इससे यह
प्रतीतिहोतीकि तुम यथार्थ पण्डित नहींहो जिससेहेतु बुद्धिमा
न पण्डित जोहैं वे गतप्राण अगतप्राण अर्थात् मरे औजीवते
कोनहीं शोचते हैंकि बन्धु विहीन हहकैसे जियैंगे ११

दोहा॥

नहिंशोचनके योग्य जो तिहहंशोचत जाय बुद्धिवाद
को विविध बिधताकों तु अब गाय ११॥

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः नचै
वनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरं १२ ॥

शांकरभाष्यं

कुतस्तर्हिशोकाः यतो नित्याः कथं न त्वेव जातु कदाचिदहं नासं
किन्त्वासमेव अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव
नित्यमेवाहमासमित्यभिप्रायः तथा न त्वं नासीः किन्त्वासीरेव तथा
नेमे जनाधिपाः नासन् किन्त्वासन्नेव तथा न चैव न भविष्यामः
किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशादुत्तरकाले
पि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः देहभेदानुवृत्त्या बहुव
चनं नात्मभेदाभिप्रायेण १२

आनंदगिरिकृतटीका

नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं विवेचयितुं प्रश्न
पूर्वकं प्रतिजानीते कुतस्त्वित्यादिना नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादि
ति चोदयति कथमिति आत्मा न जायते प्रागभावशून्यत्वान्नरवि शून्य
षाणवदिति परिहरति न त्वेवेति किञ्चात्मा नित्यो भावत्वे सत्यजा
तत्वाद्व्यतिरेके घटवदित्यनुमानान्तरमाह न चैवेति यत्तु कैश्चि
दात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति नत्वित्यादिना श्लोकच
तुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसद्विशेषवचने हेत्वभावात् सर्वत्रैवात्मयाथा
त्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वा
क्ययोजनेति त्रितयमपि व्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति नत्वित्यादिना न
त्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेस्तत्कमनुमानद्वयं ५
प्रसिद्धिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टमिष्टमिति नेत्याह अतीतेष्वि
ति चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धे
रौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहि
त्यमिति भावः यद्यपि नेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्या

गी॰
टी॰ हि॰

69

शंक्याह नत्वेवेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह नत्वा ने
मऽति द्वितीयमत्रमानं प्रपंचयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे नत्वेत्यादिना ननु
देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेपि महासर्गमहाप्रल
ययोस्तस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्या
शंक्य नात्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति यावद्विका
रन्तु विभागो लोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनु
मीयते भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशंक्याह देहेति १२

स्वामिकृतटीका

नत्वेवाहमिति यथाहं परमेश्वरो जातु कदाचित् लीलाविग्रहस्या
विर्भावतिरोभावेनापि नासमिति तत्तैव अपितु आसमेवानादित्वा
त् नत्वं नासीर्नो भूः अपितु आसीरेव इमे च जनाधिपा नृपा नासन्नि
ति न अपितु आसन्नेवमदेशात्वात् न तथा अतः परं तः उपर्यपि न भवि
ष्यामः न स्थास्याम इति च नैवापितु स्थास्यामः एवं जन्ममरणशून्यत्वा मर
दशोच्या इत्यर्थः १२

पिशाचभाष्यटीका

कुतस्तेऽशोच्याः जन्ममरणादिमत्त्वासंभवादत आह नत्वेवेति जातु
जातु यावत् कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्त्तते नाहं कदाचिदासं अपितु आ
समेव नत्वं नासीरासीरेवेत्यर्थः नेमे भीष्मादयो नासन् किं त्वास
न्नेव न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं त्वमहमिमे वा राजान
श्च सर्वे वयं जातु न भविष्यामः अपितु भविष्याम एव अतीतेषु दे
होत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशो न स्तः यस्मान्न
स्वरूपेण नित्यत्वात्तथा भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशशंका न कर्त्तव्येत्य
भेदा र्थः बहुवचनं देहदेहाभिप्रायेण बहुदेहेषु जायमानेषु विनश्यत्स्व
चात्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति १२

रामानुजभाष्यटीका

प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु अहं सर्वेश्वरस्तावदतो वर्त्तमा.

६४८

नात्पूर्वस्मिन्ननादौ काले नेनासं अपि त्वासं सर्वेश्वरत्वावच्छेदेन तर्हि ईशितव्या
क्षेत्रज्ञाननासमन्नपि तासमन् त्वं च इमे चैवं वयमतः परस्मिन्न· स
नन्ते काले न चैव न भविष्याम एवं यथाहं सर्वेश्वरः परमात्मा नि
त्य इति नात्र संशयस्तथैव भवंतः क्षेत्रज्ञात्मानोऽपि नित्या एवेति मंत
व्यं एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां च भेदः पारमार्थिक इति भगव
तैवोक्तं इति प्रतीयते अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिक
नित्यत्वोपदेशः अहं त्वमिमे सर्वे वयमिति व्यपदेशात् अत औपाधिका
त्मभेदवादे स्वात्माभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वेनुतत्त्वोपदेशसमये भेदनि धा
र्देशो न संगच्छते भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह नि
त्या त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां विदधाति कामानिति नित्या
नां बहूनां चेतनानां य एकश्चेतनो नित्यश्च कामान्विदधातीत्यर्थः
अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थतत्त्वदृष्टेर्निर्वि·
शेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्का
र्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशरूपं न च परमपुरुष
स्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटा·
दिवद्बंधकमित्युच्यते नैतदुपपद्यते मरीचिकाजलज्ञानादिकं
द हि बाधितमनुवर्तमानमपि न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः एवमत्रा·
प्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्व
निश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति न चेश्वरस्य शास्त्राधिगतत
त्वज्ञानतया बाधितानुवृत्तिर्वक्तुं शक्यते तथा च श्रुतिः यः सर्वज्ञः
सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया·
च वेदाहं समतीतानीत्यादिस्मृतिश्रुतिविरोधात् किंच परमपुरुष
स्येदानींतनगुरुपरंपरायाश्चाद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्त
मानेऽपि भेदज्ञाने स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयमात्मानं कस्मादुपदिश
तीति वक्तव्यं प्रतिबिंबवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेन्नैतदुपपद्यते

गी॰
टी॰ हि॰

70

नचात्मनः कोपि मरणात्कृपाणादर्पणादिषु प्रतीयमानेषु सत्स्वप्यति
विवेकतेषां स्वात्मनोनन्यत्वज्ञानात्तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशामि वाधि
तानुवृत्तिरपि तैर्नशक्यते वक्तुं वाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यति
रिक्तभेदज्ञानकारणस्याप्यज्ञानादेर्विनष्टत्वात् हि चेदज्ञानादौ नत्वं च
द्रेकवज्ज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य हि चेदज्ञानादौ नच·
द्रैकवज्ज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य हि चेदज्ञानहेतोरवि
नष्टत्वाद्बाधितानुवृत्तिर्युक्ता अनुवर्त्तमानमपि प्रवलप्रमाणवाधितत्वे
नाकिंचित्करं दृष्टं भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थि
कत्वेनावस्तुतयात्मज्ञानविनष्टत्वात्कथंचिदपि वाधितानुवृत्तिः संभ व॰
वति अतः सर्वस्यास्य इदानीं तन गुरुपरंपरागाम्यतत्वज्ञानेस्तीति चे म॰
द्भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः भेददर्शनमस्तीति चेन्न अज्ञा·
नस्य तद्धेतोरस्थितत्वेनाज्ञानादेव सततरामुपदेशेन संभवति किं
च गुरोरद्वितीयात्मज्ञानादेवाज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वा·
च्छिष्यं प्रत्युपदेशो निःप्रयोजनः गुरुत्वं तेनु च कल्पितमिति चेन्न शि
ष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात् तदप्यनिवर्त्तकं कल्पितत्वेपि पूर्व विरोधि
त्वेन निवर्त्तकमिति चेन्न दाचार्यज्ञानेपि समानमिति तदेव निवर्त्तकं
भवति तु कोउपदेशानर्थकमेवेति ज्ञानमसमीचीनवादैर्निरस्तेः॥ ११

अभिनवगुप्तटीका

[illegible]॥ १२

परमार्थप्रपाकृतटीका

ननु शोकः किं जीवनिमित्तको देहनिमित्तको वा नाद्यः तेषां नित्य·
त्वात् नापरः तेषां पुरो निहितेन वर्त्तमानत्वादिमांशोकमशोच्यान्ते हे

वस्तु॰

...मर्थद्वयमाह नत्वेवाहं
नित्यत्वेन च...
प्रवाह मत्तहि नैव न नासम
आसं एवं त्वमपि अमीराजा

नमाहम्नत्वेवाहमिति यतोहमीश्वरो जातु कदाचित्त्वेवळाघ
नविग्रहस्याविर्भावतिरोभावेवाहंनासमितिनकिंत्वासमेवा
नादित्वात् नचत्वंनासीःकिंत्वासीरेव इमेजनाधिपाराजानो
नासन्नितिनकिंत्वासन्नेव मदंशत्वात् तथाअतःपरमग्रेववयंस
र्वेप्राणिहृत्पितानेवभविष्यामइतिकिंतुभविष्यामएव नतुजी
प॰ वनिरूपणोअहमितिदेनगमनागमनरहितस्येश्वरस्यकथंप्र
संगइतिचेन्न परमार्थतो विचारेजीवोपिमदंशत्वान्नित्योनादिश्च
का॰ नित्यत्वाद्विपरिणामत्वान्अत्र शोचंतोमर्थः १२ ॥

वनमालीकृतटीका

नन्वस्तु देहभिन्नात्मनः प्राणसंयोगवियोगादिरूपजन्ममरणाभा
न वः देहेचरदेहेसत्वजीवनाशासंभवात्कथंनशोकःकार्यइत्यतआ
ह नत्वेवेतिसर्वेषामात्मनांस्वभावं शृणु अहंसर्वेश्वरोवर्तमाना
त्पूर्वस्मिन्कालेनासमितिन अपितुआसमेव जातुकदाचित्त्वमपि
मेजनाधिपाश्चसर्वेजीवाः सच्चिदानंदस्वरूपामस्मियम्यानासन्नि
तिन अपितुआसन्नेवएवमितःपरंसर्वेवयमतः परमलये मुक्तौ
चनभविष्यामःइतिनअपितुभविष्यामएव तवहृदयस्यातिशो
येनप्रकृतार्थस्यबोधकत्वात् आसन्नेवभविष्यामःएवेत्यर्थः
इदानीमस्मइतिनोक्तंसिद्धत्वात् येनमादयोहंश्रीकृष्णस्सामर्थ्या
ज्ञातननित्यत्वात्स्वतोनुपपत्त्याहंसर्वेश्वरोनित्यःकालत्रयसं
बंधीतथात्वमेतेजनाधिपाश्चनित्याःकालत्रयसंबंधिनइत्युप
देशाःनववेदांतेरीश्वरनित्यत्वंजानंतोननएवजीवनित्यत्वस्या
पिज्ञानंभविष्यतीतिकिमत्रजीवनित्यत्वोपदेशेनेतिचेन्न नि
त्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतोहि नित्यानामितितिर्धार
णसामर्थ्यजीवानांनित्यत्वमौपचारिकंपरमनित्यत्वंतीश्वरस्येवे
नन्तेनत्वानामितिनिर्धारणसामर्थ्यजीवानांनित्यत्वंनैवदर्शित

गी॰
टी॰ द्वि॰

निःशंकानिरासायहि निमित्तसाम्यन्तयाजी
वनित्यत्वं भगवतोक्तं श्रुतौ स्पष्टीकृतं सेवं यथाचेतनस्तु नित्यधीर
णो भेदव्यपदेशाच्चान्यः शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते
अधिकं तु भेदव्यपदेशादित्यादिसूत्रैः ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानी
शौ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति यो विज्ञाने तिष्ठ
न्विज्ञानमंतरो यमयति पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट
स्ततस्तेनामृतत्वमेतीतिश्रुतिभिः अनस्य परमोराजेस्तयान्यः
सु पंचविंकरणादिस्मृतिभिश्च प्रतिपादितस्य भेदस्य त्रिका-
सप लाबाध्यत्वरूपं सत्वं कालत्रैसत्वेपि विनरूपं विसत्वं च भगवता प्रतिपा स
वद दितं नत्वताहमीश्वरस्त्वतिप्रमहेतौ च भेदसिद्धोपदेशवैयर्थ्यमि-
तिवाच्यं प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन वर्तमानभेदसिद्धावप्य
तीतानागतभेदस्य प्रत्यक्षासिद्धस्य बोधकत्वेनोपदेशस्यार्थ
कत्वात् यद्यपि भेदवाचकेश्वरेत्यपदं नास्ति तथाप्युक्तसूत्रैः
श्रुतीनां भेदपरत्वेन व्याख्यातत्वात् भगवद्वाक्ये यद्यपि भेदवा
चकं पदं नास्ति तथाप्यामनः स्यामनस्य देवादिस्व आकृ
तीनित्यादौ यथा बहुत्वसंख्यया नास्ति स्वाकृतयः सिद्धाति
तथा वयमित्युक्तबहुत्वसंख्यया भेदः सिद्ध्यति यथा च ... तत्प्र
सिद्ध्यान यति सा वैश्वदेव्यामिक्षा मिदेतत्सामिक्षा द्रव्यकं यागवि
धायवाजिभ्यो वाजिनमितिवाजिनाख्यगुणो विहितस्तस्यामि- भिन्न
क्षाद्रव्यकयागे निवेशासंभवेन स्वर्वयागान्तरं जनयाग- इ
वोधकत्वम् तथा भगवदुक्तसुष्मदर्थत्वं भगवतस्त्वया स्प
संभवेन तत्र स्मेतनानात्वस्य बोधकत्वं सिद्ध्यति नरहितस्यैवत्वस्य प्र
तिपक्षदर्थत्वम् न च स्वभेदो मिथ्या अज्ञानकीर्तनसमानाः विवे
कं जनः परमं साम्यमुपैतीतिश्रुतिश्रेमादेपि भेदप्रतिपादना
त् नवसोवांतरमोदः परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि

नच

ष्यत्वेनञ्जतिस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणस्यपरिमुक्तित्वात् सर्वथाभेद
स्यमायिकस्यमायामोहं विनादर्शनासंभवेनोपदेशायसंभवाच्च
नहिस्वप्नज्ञोवचनरूपमुपदेशं स्व प्रमेवकरोतिनचस्वाप्निकगुरु
शिष्यवदुपदेशाद्युपपत्तिः स्वाप्निकोपदेशोपलब्धज्ञानमोक्षा
देर्मिथ्यात्ववत्मोक्षस्यमिथ्यात्वापत्तेः उपाप्तेर्नोनहिबोधकवेदस्यान
ऽप्यायबोधकवेदस्यानृदृष्टांतेनवेदमात्रस्यवाऽप्रामाण्यापत्तेः क
य॰ ल्पितत्वसजातीयत्वस्यैवोपदेशकत्वसंभवेपितज्ञानेनोभगवतउ
पदेशकत्वासंभवात् कल्पितभेदंकल्पितत्वेनाज्ञानतोभ्रांत
त्वापत्त्यैश्वरत्वहानेः तद्धानिस्वीकारेतुकृतार्थाकृताववृथैवेव
तिरीश्वरवादिना किंचभेदः स्वरूपेन कल्पितोविशिष्टेनवाद्यः
द्वैसे॰ स्वदोषकल्पकत्वेन स्वरूपस्यकल्पकत्वासंभवात् नद्वितीयःक
ल्पकस्याधिकसत्ताकत्वनियमेन कल्प्यस्यैष्याभूतस्यविशि मि॰
ष्टस्यकल्पकत्वासंभवात् किंचजीवः प्रतिबिंबोवाछिन्नोवाना
द्यः उपाध्यंतर्गतस्योपाधेःप्रतिबिंबासंभवात् नहिजलस्यघटा स्प॰
देर्जलेप्रतिबिंबः उपाधेरेकदेशस्यापितथांगीकारेब्रह्मणः सदे
शत्वापत्तेः नचाकाशस्यजलेप्रतिबिंबः तस्यसदेशत्वेनोपाधिव
द्धिः स्यस्यतत्संभवात् वस्तुतस्तुनास्त्येवाकाशप्रतिबिंबोजलादौ
चाद्दृष्टत्वापत्तेः नरूपवादृष्टस्यप्रतिबिंबस्यादृष्टोभवति ध
र्मोधर्मवायुपिशाचादेर [illegible] पिप्रतिबिंबस्यापिचाद्दृष्टत्वा
पत्तेः किंतुप्रभामंडलस्यैवप्रतिबिंबः पारमार्थिकस्यब्रह्मणः स्व
न्यूनसत्ताकव्यावहारिकोपाधौप्रतिबिंबासंभवात् नहिमरीचि
जलेसूर्यप्रतिबिंबः संभवतिनद्वितीयः उपाधिनानेकदेशोव
च्छिद्यतेकृत्स्नत्वंवाभ्रांतदेशत्वापत्तेः द्वितीयेतत्पार्थेभेदकत्वा
संभवेनकृत्स्नस्यजीवत्वमीशत्वंवास्यात् अंतर्यामिब्राह्मणस्यो
भयथाविरोधाच्च नहिघटावच्छिन्नस्यमठावच्छिन्नाकाशत्वम्

72

मठावच्छिन्नस्य घटावच्छिन्नाकाशत्वमस्ति । न वा जीवोपाधेर्नगीतस्ये
शत्वं तत्रायामस्यांतः प्रविश्यतियामकत्वरूपमंतर्यामित्वं न वा
स्वकीयेतेयस्वराधेयत्ववत्स्वरचनाप्रवर्जीवत्वं तथा मस्त्वुपदेशस्यद्
तोजलांजलितापत्तेः नहिराधेयत्ववत्त्वंराधेयोनभवसि किंतुकौ
तेयइतिराधेयस्योपदेष्टानिसमन्वतवोधकश्रुतीनां निर्विषय
तापत्तेश्च नन्वनत्वमस्यादिवाक्यसिद्धो जीवेश्वराभेदः कथम
पलप्यते इति चेत्तत्त्वाके नहि स्वरूपातिरिक्ताभेदादिवोधने ऽव
गर्थकत्वहानिर्लक्षणबोधने भेदस्य बाधकाभावेन पारमार्थिक
त्वसिद्धिः स्वरूपस्यात्मानापधिष्ठानतया सदासिद्धत्वेन वाक्यवैय
र्थ्यं स्यात्मातत्वमसीत्यत्र तत्वमसीतिपदच्छेदेन श्वरसा दृश्य
मेव जीवे नत्वावोध्यते भेदबोधकनत्वं दृष्टांतानुरोधात् तथा
हि पक्षिर्भ्रमरोनश्चांतः सूत्रबंधः पक्षी शकुनिर्वा सूत्र पतिन तथा
नागतादेशः जीवं सुषुप्तौ परेशं संप्रयतीत्याह यथा श
कुनिः सूत्रेणप्रबद्ध इत्यादिना यथा मधुकैः रसैस्तारसा ऐ
मासस्यहं एकत्वसेतिभेदं न विदंति तथा जीवेऽविद्यमानापि वि
याबुद्धिर्न त्वभिन्नतया ज्ञायते परेशात्स आह यथा सोम्य मधुक
तइत्यादिना यथा वेतनाभिः समुद्रे मिलिताभिर्नदीभिः इयं
गंगाहं यमुनेति न ज्ञायते तथा त्वपि स्मिन्नभेश्वरस्य न ज्ञायते
इत्याह यथा सोम्येत्यादिना यथाऽहत्वस्यविद्यातेने विद्यमानस्या
पीश्वरानुपदात्स्वरूपमवस्थानं तदभावे वविधानकाभावेऽपि श्रु
कत्वात् तथा जीवस्य मातृपादि देहेपीश्वराधीनत्वमित्याह यथा
सोम्य मनतोहत्वस्येत्यादिना यथा वटबीजे महावटः सूक्ष्मतया सत्व
पिनोलभ्यते तथा जीवोऽनीतो हरिनिर्देशपतः इत्याह न्यग्रोधफल
मित्यादिना यथा जले प्रक्षिप्त लवणं धर्मेण नेत्रेन दृश्यमानोऽपि ल
वणं तत्रस्ति तथा वराविपस्या न दृश्यमानोऽपि सत्व

तत्वमस्य उदाहृते

स्या

ह्रस्वं स्माह रत्नवणिग्मृदकेवधार्येत्यादिना यथा दूरे कश्चित्पुरुषो व
द्धाद्देशान्तरे नीतो मुक्तः स्वबुद्ध्या स्वदेशमायातितन्न्यायेन ज्ञेयो
पीक्षेण गुरूपदेशादिना ज्ञेय इत्याह यथा सोम्य पुरुषमित्यादिना
यथा रोगी यस्त्वमापरः पार्श्वस्थान्त्र वेदनया सुप्तो परेण संप
त्रो जीवस्तेन वेदेत्याह पुरुषं सोम्योपतापिनमित्यादिना यथा
कश्चित्पुरुषो राजभटैरानीतस्त्रोणयमिति यदा स चौरस्तदा तं
ऽपयदाने चौरस्तदातन यथा योऽहं अस्तेनितज्ञानी ... तेनेद
सेवबोधनाद्वयोर्वैदतिविशिष्टंस्तार्थयत्नेनैव मनुष्योपासने सर्वाको
लोसंस्करेस्त्याविधविशिष्टेनिम्पन्नामेहेमेद्योवाध्यते घट्टरपेण
तत्रापिनाःपितनप्रवेदयना ... पाकीयबृहत्त्वापहारकत्वात् देहः
सद्विनब्रह्मेतिजानन्द्वेदं उत्याह पुरुषमित्यादिना स्वस्येसारि
त्वादिकं मत्वा तस्य जीवस्य सच्चिदानंदाकारत्व निर्गुणत्वादिने.
श्वरसाहश्यं बोध्यते वाक्येन न च सादृश्येन सम्यक् सिद्धे जीवप्
र्णतं दत्ता या अविद्यां हननवात् अत एव जहदजहल्लक्षणापि ह
परस्य निरस्ता न द्विपदद्वयवाच्यानां सर्वज्ञत्वादिविशिष्टाद्वे
धी शुद्धीनादज्ञानाधिष्ठानत पाभावात् स्वनद्घटं उत्यादि प्रत्य
सिद्धावच्छेतत्यमात्रादधिकार्थस्य लक्षणा जन्यवोधे अभाने ल
ता क्षैवेयुर्ध्यात् भानेचवाक्यस्य सार्थकत्वापत्तेः अद्वैतन्दानेऽग्र
न्नचप्रत्यक्षे विशिष्टस्य भानेऽपि शुद्धं न भासते न तत्त्वो याय वा.
क्यं सार्थकमिति वाच्यं विशिष्टभाने विशेषभानावश्यकत्वात्
न हि दंडि निभाने पुरुषव्यक्तिर्न भासते शुद्धभाने विनाजगदृ
ध्यापत्तेः न ह्यधिष्ठानभानं विनाध्यस्तस्य भानं भवतीति श्रीविष
तेव स्मृदमध्यधिष्ठानं प्रपंचस्तदाध्यस्त इति नवया न च द्वितीयाद्वैभ
यं भवतीति विरोधः द्वितीयाद्धि हृद्यान्तमात्रादधिकाच्च लोके प्रामे
य मनुवदति स्फ निर्यन्तः अन्यथा वार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादि स्फ

५ पूर्वोत्तरवाक्येन भेदस्यैव बोधनात् यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वा
न्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता इति श्रुत्या मोक्षे भेदो बोध्यते यत्र पुत्रेण सह आग
तः पिता इति अत्रेव प्रधान

गी.
टी. हि.

निर्विरोधः स्यात् एकाकी न रमते एकाकी बिभेति सहायमीहां चक्रे
इति [illegible] क्रियान्वयत्वं तज्जातीयक्रियाकर्तृत्वेन किं वा एतत्सर्वान्
ज्ञानमात्रेण नाद्यः ब्रह्मणोपि भोगप्रसंगात् नान्त्यः ईश्वरस्य प्राणि
मात्रभोगे ज्ञानदानत्वादर्थान्तरापत्तेश्चेति तत्र ब्रह्मणा सह तत्तास
र्वान्कामान्सहयुगपदश्नुत इति योजनेपि मोक्षे भेदसिद्धिः यमे
वैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः ब्रह्मणा च तन्मैविन सहेति
वार्थः सहशाखया शलरं सहस्तीत्यत्र शलारेण सह शलरसहस्र
णकालेऽप्रसिद्धः कालोऽशाखोऽसहस्तीति विभक्तिव्यत्ययेन सह
५ वार्ति शब्दस्य कालपरत्वेऽकादाकुमतमित्यत्रापि चतुर्भिर्विरस्य मुक्तिकाले
हि परार्द्धान्ते सर्वान्कामानश्नुते आविर्भूतनिरतिशयानन्दराशिर्भ
वतीत्यर्थः ब्रह्मणा सहेते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे तस्मान्ते कृतात्म
नः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेः परस्यकर्तृकर्मक्रियादिभेदानां
वैयर्थ्यमेव नहि तन्नमते स्वरूपभिन्ने मोक्षे किमप्यस्ति नचयद
दरमन्तरं कुरुते इति श्रुति विरोधः अन्तर्यामित्वादिना प्रसक्तेश्वरभे
दस्यानया निषेधात् नच नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुति विरो
५ अवतारो धः अन्तर्यामित्वादिना प्रसक्तेश्वरभेदस्यानया निषेधात् नचने
ह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुति विरोधः एवमत्रान्तर्यामित्वादिनाप्र
सक्तेश्वरभेदनिषेधात् भावप्रधाननिर्देशेन नानाशब्दस्य नाना-
त्वार्थकत्वात् अन्यथा नानानिषेधस्यैव ब्रह्मभिन्नत्वाद्वित्वमात्र २५
निषेधोर्थाहतः नच भिन्नाभावो ब्रह्मस्वरूपः ब्रह्मस्वरूपस्य सदा
सिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् सप्रतियोगिकस्य प्रमकालाज्ञातस्य
नानानिषेधस्य नितिः प्रतियोगिकप्रमकालाज्ञातब्रह्मस्वरूपत्वा
संभवात् अभावस्यातिरिक्तस्य स्वस्वीकारे भावत्वापेय-
त्वाधिकरणत्वादीनां भावानामपि स्वत्वावश्यकत्वात् नचैकमे
वाद्वितीयमिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधकश्रुति

विरोधः एकपदेन मुख्यत्वस्य बोधनात् एके मुख्यात्मके केवला इतिको
८न पात् द्वितीयपदे समानाधिकरणस्य बोधनात् एवकारेण विशेषण
संगतेन शंखः पांडुर एवेत्यादाविव योगव्यवच्छेदे वस्तुतो योगोव्यव
च्छिद्यते न तत्र विशेषसंगतएवकारो येन पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावि
वान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्येत किंचा द्वितीयपदे नैव द्वितीयमात्र निषे
धसिद्धौ पदांतरवैयर्थ्यात् विशेषणतयोपलक्षणतया वाक्ष
न्या द्वितीयाभावबोधने तेनैवोद्देतहानेः श्रुतिविहितस्य द्विती
याभावस्य बाधितानापत्तेश्च नः श्रुत्या निषेधासंभवात् चिन्मात्र
स्यैव बोधने चितो नित्यसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् चिन्मात्रज्ञान
स्य द्वैतनिवर्तकत्वेन द्वैतस्य सत्यत्वोपपत्तेः न हि भूतलमात्रज्ञाने
घटस्य तदभावस्य वा धियो विरोधि संति च भेदश्रुतेः षड्विधता
त्पर्यलिंगानि आथर्वणोक्तास्तु पर्यास्तुपक्रमः परमं साम्यमुपैती
त्युपसंहारः तयोरन्यत्र तत्र अनन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः शास्त्रै
कगम्यत्वप्रतियोगिकस्य तदन्ययोगिकस्य त्रैकालिकभेदस्य शा
स्त्रं विना प्राप्तेरपूर्वता पुण्यपापे विधूयेति फलं अस्य महिमानमे
तीति स्तुतिरूपोऽर्थवादः अनन्य इत्युपपत्तिः अंतर्यामिब्राह्मणे
पि बहुलिंगोपेतेवाक्ये तथाहि वेत्थ नु काप्य त्वं तमंतर्यामिण
मित्युपक्रमः एष त आत्मांतर्यामीत्युपसंहारो बालाकोविविदवि
लिंगोपेतेवाक्ये तथाहि वेत्थ तु काप्य तमंतर्यामिणमित्युपक्र
मः एष त आत्मांतर्यामीत्युपसंहारः एष आत्मेत्याद्येकविंश
तिकृत्वोऽभ्यासः अंतर्यामित्वस्य मानांतराप्राप्तेरपूर्वता सर्वैव त्वावि
न्यादि दितं निंदारूपोऽर्थवादः यस्य पृथिवी शरीरं पृथिवी यं न वेद यस्यात्मा
शरीरं आत्मा यं न वेदेत्याद्युपपत्तिरिति न च नादमीश्वरश्रुतिस्तत्र ति
द्धेतोश्चभेदसिद्धेः अश्रुतिरनुवादिकेति वाच्यं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये हि
तेनैव भेदसिद्धावस्तु भेदश्रुतिर्निर्निमात्रवादः प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये अ

गी॰
टी॰ हि॰

74

तेदन्त्ववादकत्वासंभवात् अप्रमाणगृहीतमात्रग्राहित्वेनानुवादक
त्वस्वीकारे अप्रमाणगृहीतमात्रग्राहित्वेनश्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः तत्र
भेदस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनशास्त्रारंभोव्यर्थः ईश्वरप्रतियोगिकभेदस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वेप्यनेनगुणश्रुतिस्थजीवेश्वरभेदस्यानुवादत्वात् श्रवणम
ननिदिध्यासनादिनातमपरोक्षीकर्तुंशास्त्रारंभस्यसार्थकत्वा
त् ॥ १२ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

नत्वात्मनांदेहादीनजन्मम
रणयोः सुप्रसिद्धत्वात्कथम
शोच्यत्वमित्याशंक्यतेषांत्रै
कालिकनित्यत्वंपरस्परभेद
त्वभावंचस्वयमेववदन्नशोच्य
त्वंसाधयति

नत्वेवाहमितिनत्वेवाहंनदेहेंद्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्योविलक्षण
त्वस्वचितम् यथाहंसर्वात्मासर्वेश्वरेश्वरइतोवर्तमानात्पूर्व
स्मिन्नतीतेभूतकालेजातुकदाचिदपिनासमितिनापित्वासमे
व नत्वंनासीरितिनापित्वमासीरेवइमेजनाधिपाराजान
श्चकिन्नासन्नपितासन्नेवएवंनत्वंअतोवर्तमानात्परस्मिन्ननेन्न
भविष्यामनथावयंनभविष्यामेत्यसर्वेजीवात्मनामपिनित्यत्वमत्वा
त्वशोकंमाकुरुइत्येवंजीवेश्वरयोरभेदइतिवदतांप्र[illegible]च्छन्नबौ
द्धानांमुखेधूलीकुर्वताभगवतापरमपुरुषेणेवश्रुतिस्मृत्याद्य
विरोधेनेवस्वस्मात्तेभ्यश्चात्मनांपारमार्थिकएवभेदउक्तः तेषां
मेतेन अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजो
न्यः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजातेतयोर
न्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानीशौ
नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोविदधातिकामा
न् शरीरस्थोप्युभयेपिभेदेनैनमधीयते भेदव्यपदेशाच्चान्यः अधिकं
तुभेदनिर्देशादित्यादिभेदप्रतिपादकशास्त्रकदंबविरोधाज्जी
वेश्वरयोरभेदकथनंमहदनुपपन्नमेवनन्वस्मत्सिद्धांतेऽज्ञान
प्रयुक्ताध्यासेनैवसर्वस्यभेदस्यतद्विषयकशास्त्रस्यचसर्वलौ
किकवैदिकव्यवहारस्यचसिद्धत्वात्तत्त्वमस्यादिभेदवाक्यस्यात्

इदानींकाले अहंत्वमिमेचसर्वे
वयंनभविष्यामइतिनअपि
तुभविष्यामएवयथापरमेश्व
रस्यममनित्यःसंशयंनित्यत्वं

प्रच्छन्न
बौद्धानां

सिद्धत्वेनानप्रयुक्ताध्यासेनैव सर्वस्य भेदप्रपञ्चविषयत्वात्तत्रास्य
सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारस्याध्याससिद्धत्वात् कथमनुपपन्नत्वमभेदक
ˇभावेना थनस्येति चेन्न अधिष्ठानाध्यासयोरेवासम्भवात् तथा हि सुखदुःख
निर्विशेषाद्वितीयचेतनमात्रस्य वस्तुनोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवति य
तः सामान्यविशेषधर्मवत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वं सामान्येन ज्ञा
ते विशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानं लोके प्रसिद्धं यथेदं रजतमित्यत्रे
दन्तासामान्यधर्मो रजतस्य साधकः शुक्तौ वर्तते शुक्तित्वं च विशे
षधर्मस्तस्य बाधकः सर्वानुभवप्रसिद्धः न तथा निर्धर्मके चिन्मा
त्रे वस्तुन्युभयधर्मवत्त्वं वक्तुं शक्यं सिद्धान्तभङ्गात् कथंचित्सामान्य
धर्माङ्गीकारेऽपि विशेषधर्मानङ्गीकारेणाधिष्ठानत्वायोगाच्च आरोप्या
सिद्ध्याप्यध्यासासिद्धिः यदारोपितं तत्तत्स्वप्रधानं शुक्तिरूप्यादि
वत् यत्रैवं तत्रैवं शशशृङ्गादिवदित्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेः सर्व
वादिसम्मतत्वात् अथ भ्रमसामान्याभावादध्यासाभावः तथा
हि भ्रममात्रे सावयवत्वेन्द्रियसंयुक्तत्वयाथार्थ्यं सादृश्यं पूर्वप्र
माजन्यसंस्कारो दोषश्चेत्यपेक्षितं तत्रायं त्रयमधिष्ठाने दोषसं-
स्कारौ तत्तत्पुरुषनिष्ठौ यथेदं रजतमित्यत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वयाथा
र्थ्यत्वं सावयवत्वं पारमार्थिकरजतसादृश्यं शुक्तौ प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं त
त्संस्कारदोषौ पुरुषनिष्ठौ न तथा दार्ष्टान्तिके निरवयवनिर्गुणपरो
क्षात्मनि गुणावयवसादृश्यादीनामयोगात् केवलो निर्गुणश्च नि
ष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेः नापि दोषसंस्कारो भवतः तदाश्रय
स्याज्ञातृत्वस्याभावात् अधिष्ठानमात्रस्यैव तदासत्वात् जीवस्य भ्रम
कार्यत्वेन तदुत्तरभावित्वात् अथाज्ञानस्याश्रयविषयप्रयोजका-
भावादध्यासाभावः तत्राज्ञानाश्रयो ज्ञानमात्रं ब्रह्मैव जीवो ऽस्य
हा नाद्यः ज्ञानमात्रस्य स्वयंज्योतिषो वस्तुनोऽज्ञानाश्रयत्वानर्हत्वात्
सूर्यस्यान्धकाराश्रयत्ववदनुपपन्नत्वात् कोऽब्रवीदिति भावः नापि जीवः

गी॰
टी॰ हि

75

तस्याध्यासकार्यत्वेनतदुत्तरभावित्वात् न तृतीयः उभयभिन्नत्वेनत
स्याहङ्कृतत्वात् तथाकोवाऽज्ञानविषयः शुद्धानुभवमात्रं उत
तद्भिन्नोन्यः तस्यभवन्मतेज्ञानविषयत्वेनाज्ञानविषयत्वानर्हत्वा
त् अज्ञाननतन्निवर्तकज्ञानयोरेकाधिकरणत्ववदेकविषयस्यापि
नियमाच्च नद्वितीयः ज्ञानाज्ञानोभयभिन्नस्यतदानीमभावात्
तद्भिन्नस्यसर्वस्यापितत्कार्यत्वेनतद्विषयत्वायोगात् ननुगृहोद
रवर्तितमसोयथागृहमेवाश्रयोविषयश्चेतिप्रसिद्धं सिद्धः तथा
ज्ञापिशुद्धंब्रह्मैवाज्ञानस्याश्रयोविषयश्चेतिचेन्नदृष्टान्तवैषम्या
त् गृहतमसोरज्ञानरूपत्वेनेतरेतराविरोधत्वात् दार्ष्टान्तिकेतुज्ञा
नाज्ञानयोःस्वतन्त्रविजातीयत्वेनेतरेतरविरोधित्वात् नहिसूर्यस्यान्ध
काराश्रयत्वंतद्विषयत्वंवाकोटिजन्मस्वैरपिसंभावयितुंशक्य
म् किंचाध्यासोपादानमब्रह्मणि यदज्ञानंतत्स्वप्रयुक्तंब्रह्मप्रयुक्त
मन्यप्रयुक्तंवेतिविवेचनीयम् नाद्यः आत्माश्रयदोषप्रसंगात् ज
डस्यप्रयोक्तृत्वासम्भवाच्च अन्यथाघटादावपिप्रयोक्तृत्वापत्तेः न
द्वितीयः प्रयोक्तृत्वस्यकर्तृत्वविशेषधर्मत्वात्तस्यत्वन्मतेध्यासव
स्तुरूपाश्रयत्वात् शुद्धेतदसंभवात् अपिचेदेवतिर्यङ्मनुष्य
नारकादियोनिप्राप्तिरूपानर्थहेतोरविद्यायाः स्वरूपंशुद्धब्रह्मजा
नातिनवा [illegible] जानातिचेत्तथाज्ञानाकोवाकथमिवस्युः स
तत्त्वतामात्मनिप्रसज्यात् ज्ञानत्वापत्त्याभवन्मतेशुद्धस्यानेष्टत्वात् नजा
नातिचेत्जडत्वापत्त्याब्रह्मत्वासिद्धेः शुद्धंचिन्मात्रंनब्रह्मअज्ञत्वात्
संसारिजीववदित्यनुमानात् नापितृतीयः उभयेतरवस्त्वनङ्गीका
रात् अङ्गीकारेचतत्राप्युक्तप्रश्नापत्त्याप्रयोजकान्तरंतस्याप्यन्यदित्यनवस्था
पत्तेः किंचाज्ञानस्यसत्त्वमसत्त्वंवानाद्यः भवन्मतेनङ्गीकारात् नद्वि
तीयः असतः आवरकत्वासंभवात् अधिष्ठानावरणाभावेऽध्या-
साभावः नहिशुक्तिस्वरूपेभासमानेरजतारोपोभवतीतिभावः किं

वस्तुप्रकाशेष्वावरणासम्भवेपि यथा सार्थेऽद्राग्रदेशान्तरांगीका
रेण च किं तत् ब्रह्मस्वरूपावरकं तद्धर्मविशेषावरकं वेति वाच्यम् ना
द्यः जगदान्ध्यप्रसङ्गात् न द्वितीयः स्वरूपेतरधर्मानङ्गीकारात् अ·
न्यथा सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् ननु निर्विशेषश्रुतिबाधभयाद्धि वध
र्मानङ्गीकारेपि स्वरूपस्यैवानन्दांशमात्रस्याज्ञानावृतत्वेपि सत्तां
शस्यानावृतत्वान्नोक्तदोष इति चेन्न असंभवात् निरवयवे व
स्त्वंशादिकल्पनाया अप्रामाण्यत्वात् सांशत्वापत्त्या मिथ्यात्वापत्तेश्च
ब्रह्म मिथ्या सांशत्वात् घटादिवदित्यनुमानात् निरवयवश्रुत्या·
कोपात् निर्विशेषवादभंगाच्च यथाद्वितीयनिर्विशेषवस्तुनः
सत्त्वे किंचित्प्रमाणमस्ति नवेति वक्तव्यम् अस्ति चेत्तत्र न तावत्प्र
त्यक्षं अतीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानम् लिङ्गशून्यत्वात् नेन्द्रियाणामा
नुमानामिति श्रुतेः नापि शाब्दः शब्दस्याविषयत्वात् न तत्र ताव
त्कं किं विषयत्वं जातिगुणाकारप्रवृत्तिनिमित्तयोग्यर्थत्वाभावात् ना
पि लक्षणाविषयत्वं संबन्धशून्यत्वात् असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रु
तेः ननु सत्यसंबन्धाभावेपि शाखाचन्द्रवत्कल्पितसंबन्धस्य सत्त्वा
न्न दोष इति चेन्न दृष्टान्तवैषम्यात् तथाहि शाखाचन्द्रयोरुभयोरपि
ॅत सावयवत्वात् प्रत्यक्षविषयत्वात् किरणद्वारा संबन्धस्यापि सत्त्वात्
दार्ष्टान्तिके तु अत्यन्तवैपरीत्यान्नोक्तार्थसिद्धिः नापि गौणाविषयत्व
म् निर्गुणत्वात् विषयत्वाङ्गीकारे च मिथ्यात्वप्रसङ्गः हेतावप्रति·
ष्ठितत्वाद्यप्रयोगः ब्रह्म मिथ्या प्रमाणाविषयत्वात् त्वन्मते प्रपञ्चव
दिति नापि द्वितीयः सर्वप्रमाणहीनत्वेन शशशृङ्गतुल्यत्वापत्तेः
निर्विशेषं ब्रह्मावस्तु सर्वप्रमाणशून्यत्वात् यथा शशशृङ्गाद्यवस्तुजा
तवदित्यनुमानादिति संक्षेपः एवं पराभिमताध्यासगिरिवज्रे प
राभिमताध्यासलक्षणादीनामपि बहुप्रकारेणैव दूषैर्निरस्तत्वा
द्विस्तरभयादत्रोपरम्यते १२ ॥

76

मधुसूदनीटीका

नन्वेवमस्मायेकोनविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवर
णं क्रियते तत्र प्रथमम् अपि चावेक्षेत्याद्यष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाष
से इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक् प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलश
रीरात्मानं विवेक्तुं तस्य नित्यत्वं प्रथयति नशब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सू तेº
चयति यथा अहं इतः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपि
तु आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव एतेन प्रागभाव प्राग°
प्रतियोगित्वं दर्शितं तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतः परं
न° न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तं
अतः कालत्रयेऽपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैल
क्षण्यं सिद्धमित्यर्थः १२

सदानंदीटीका

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे इति पादद्वयस्यैव विवृतिः
क्रियतेऽधुना १ नत्वाद्येकोनविंशत्या पादस्याद्यस्य विस्तरः सप्तभिर्मि
त्याद्याभिर्द्वितीयस्योच्यते तथा २ मोहद्वयं निराकार्यं पृथक् प्रयत्ने
न तः खंडं स्थूलदेहात्पृथक्कर्तुमात्मानं साक्षिणं परं ३ वक्त्यादौ तस्य
नित्यत्वं नमः शुद्ध्यर्थमीश्वरः देहादिभ्यस्तु शब्देन व्यतिरेकोस्य सूच्य-
ते ४ नैवाहं जातु तः पूर्वं नासं किंत्वासमेव हि तथैव त्वं तथा ह्यासी
रासन्नेते जनाधिपाः ५ एतेन प्रागभावस्याप्रतियोगित्वमीरितं
तथाहं त्वमिमे भूपा न भविष्याम एव किं ६ अतऊर्द्धं तनोः पातादृ
वश्यं भाविनो न च किंतु सर्वे भविष्यामो वयं नित्यं तथात्मनः ७
एतेनैवात्मनः प्रोक्ता ध्वंसस्याप्रतियोगिता अतः कालत्रये सत्ता
योगित्वात्पश्यतात्मनः नित्यत्वेनास्य संसिद्धं वैलक्षण्यं शरीरतः ८ दे
हाद्युपाधिभेदेन भेदोऽहं त्वमिमे इति ९ नात्र स्वाभाविको भेदो ह्या
त्मनो हरिणेरितः तत्पदार्थविशुद्ध्यर्थं भेदमुद्दिश्य लौकिकं १० आ

त्मनोनित्यताहाराद्वैलक्षण्यंशरीरतः शास्त्रस्योपक्रमेयस्मात्त्वि
साधयिषितेहरेः ११ यत्तत्त्वाभिमतोविश्वोभेदः स्वाभाविकःकिल
अन्यथेद्दोपदेशस्यावसरेकथमीरयेत् १२ अहंत्वंवयमित्यादि
भेदमित्याहविन्मसत् उपदेष्ट्रोपदेश्यादिव्यवहारेप्रिकल्पितः
भेदस्तेनैवनत्विष्टद्विर्वास्तवउहष्यते नविरोधोनचोमत्त्रिर्वि १३
वद्धोनचसाधकः १४ नमेमत्तनुनैवेमत्कउन्येषांपरमार्थता उ
त्यादिस्मृतिनिर्णीतमाहेतनतत्वाविमर्शनात् १५ भेदवादोमतता
मिष्टोनसतत्वविमर्शिनाम् १६ ॥ १२॥

नीलकंठीटीका

ननुदेहादन्योऽपिदेहनाशेननश्यतुकोशकारइवकोशनाशे
नेतितत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेचसर्वे अनादयोऽनंता
श्चस्मइत्यर्थः जातुकदाचित् अहंनआसंइतिनअपितुआसमेव
तथात्वमपिनासीरितिन अपितुआसीरेव इमेजनाधिपाःराजा
नउन्मुपलक्षणंसर्वस्यजंतुजातस्य नासन्नितिन अपितुआसन्ने
वेतियोजना अनादित्वादनंतत्वमप्याह नचेति नभविष्यामइ त्वाऽ
तिनैवकिंतुसर्वेभविष्याम एव ननुदेहस्यानात्मत्वेकप्राचीनक
र्मविरहितेजीवनंनोपपद्यते इदानींतनानांतनायानानवस्त
नात् हृत्वादिषुपिपाको धेनत्पीडयापंपीडनउत्तिचेप्ददवत्तद
भिमानमात्रादितिचेन्न यदाहिपत्तुःपरशरीरेविद्यातितदातत्पी
डयादेहपतिर्निवाध्यते नत्वेतदानीदेहाभिमानाभावात् यत्त
त्त्ववाध्यतेऽभिमानसत्वादितिलोकेप्रसिद्धं किंचप्राचीनकर्मव्य
तिरेकेणजीवनंनोपपद्यते कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् इ
त्यादिस्मृपिशाककर्मोसीमनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्वि
काजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् अ
पिचक्रियावैचित्र्यकार्यवैचित्र्यंदृष्टंघटशरावोदंचनादिष्वितहेदि

77

दिहापि स्वापेक्षः कोपि देहवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं तथा सद्योजा
तस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्ममात्रस्य मरणत्रासश्च प्रा
ग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादि
वदित्यतोस्ति प्राचीनं कर्म अपि च लौकिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् य
था देवदत्तः स्वशरीरे कंटकवपनेन व्यथते एवं शास्त्रे कलायां देवद
ति· त्तप्रमायां कंटकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते तत्र यथा देवदत्तेनैतेर
यानैव धर्मं नापि वा सं कंटकव्यथादि किंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रं
एवं च बीजांकुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिः संसा
र इति न देहनाशादात्मनाशोस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः अ
त्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासूनदेहानिति
विशेषणेन अत्र तु स्वशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्यानि
त्यत्वं साधितमिति भेदः १२ ॥

आनंदी टीका

जीवानामविनाशित्वमेवलक्षयति हिनित्वघे अहमिदानीं
वर्तमानः जातकदाचिन्नासम् अपित्वहंप्राकशरीरेस्थित
एवेदानीमपिवर्ते एवंत्वमपिजातुनासीः अपितासीरेवप्रा
ग्भूतइदानीमपिवर्तसे चइमे जनाः इतः परमस्माद्देहादनंतरंनभ
विष्यामः अपितुभविष्यामएवशरीरांतरेइतित्रिष्वपिकालेषु
सत्तयानित्यत्वादेषामविनाशित्वमित्यर्थः १२ ॥

तथाच जीवावस्थायामेवैषांनावश्नित्यत्वं **रामकंदी टीका** प्रतिपादयितुमाह +

+यंमांवर्तमानंमन्यसेसोहंजातुनासं नजूहयेन पूर्वकालभाव
मेवप्रकृतंप्रतिपादयति नाहमभूत्वाभवामि किंतुप्रागपिस्थित्वे
दानीमपिभवामि ^ यथाचत्वमेवमिमेपिवर्तमानत्वेनप्रतिभासमा
नाः सर्वेराजानः पूर्वमासन्नेव नपुनरभूत्वाभावपक्षे नचसर्वेप
ववयमतः परमस्माच्छरीरादनंतरंभविष्यामः भविष्यामएवेत्य
दि नेनयुष्मदस्मदादिविभेदेनव्यवस्थितस्य जीवलोकस्यकालत्र
येपिसत्तासंभवान्नित्यत्वंप्रतिजानीते आसमित्यादिनअभूत्वादिकि
याकर्तृत्वव्यपदेशोविनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्यभ्रम
कृतः नतुनित्यस्याभूत्वादिव्यपदेशउपपद्यतइति नन्वेहमिह
स्मिन्नेवस्मिन्जीवस्यकर्तृत्वलताहत्वाद्युपलब्धत्वात्कथमस्यनित्यत्वमत
स्यानित्यत्वस्याहितिउदाशंकांकस्यतेनाप्यलभ्यानिर्देशेनसानिपाद
देनपरिहरतिमाह १२ ॥

यथाहंतथात्वमपिसम्प्रति वर्तिमानत्वेनप्रतिभासमानः पू र्वमप्यासीरेवनतुभूत्वाभवसि

लामिकी टीका

एवंहिबाल्यादिवनादिशामावृपिशोच्यतास्यात् अशोच्यत्वेत्वा
त्मनः स्थूलदेहवैलक्षण्यमेवाज्ञेनेनानुभूतपूर्वेहेतुमाह नत्वे
वाहमिति अहंपरमेश्वरोलीलागृहीततनुः लीलाविग्रहस्यावि
र्भावेति तिरोभावेवाजातुनासमितिनैव अपितुआसमेवानादित्वात्
अतः कालत्रयेपिसत्तायोगित्वादात्मनोनित्याहेहाद्वैलक्षण्यमि
दम् १२ ॥

नवत्वंनासीरपितुआसीरेवेमेनृपा न नासन्नपितुआसन्नेव सदंशत्वात् एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वमुक्तम् नचातःपरं देहविनाशादुत्त रकालं न भविष्याम इति न किंतु भविष्याम एवात्मस्वरूपेण नित्यत्वा त् एवं ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् देहाभेदापेक्षया ब्रह्मवचनमुक्तं न त्वात्मभेदाभिप्रायेण ४

पंचोली टीका

कालत्रयसत्तानिरूपणेनआत्मनोनित्यत्वंसाधयति नत्वेवाहमिह
ति यथाहंपरमेश्वरोजातुकदाचितुलीलाविग्रहस्याविर्भावेतिः

गी.
टी.
द्वि.

रोऽभूवं पि नासं न त्वपि त्वासमेव कस्मादनादित्वात् अतीतेषु देहो
त्पत्तिविनाशेषु नित्यमेव अहमभूवमित्यर्थः तथा त्वं नासीर्नाभूः अ
पि त्वासीरेव तथा इमे जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न अपि त्वास
न्नेव तथा न च वयं सर्वे अतः परं अस्माद्देहपातात्परं उत्तरकालेऽपि
न भविष्यामः अपि तु भविष्याम एव आत्मस्वरूपेण त्रिष्वपि कालेषु व
यं सर्वे नित्या नित्या एव अत्र वयं सर्वे इत्यत्र देहभेदानुवृत्त्या बहु
वचनं नात्मभेदाभिप्रायेण तच्च कथमेव नित्यत्वं आत्मनः १२

रसवीरसमिद्धाथिनी ॥

इदं यद्देवप्रागभावप्रतियोगि तदेव ध्वंसप्रतियोगि च भवतीति स्थि
ते न त्वं च देहस्यैव संभवति न त्वात्मन इति प्रतिपादयन्नुक्तमेवार्थं
द्रढयति न त्वेवेति हि अस्मान् यं मां वर्तमानं मन्यसे सोऽहमितः पूर्वं जा
तु कदाचिदपि नासमिति यन्न नैवापि त्वासमेवेति नञ्द्वयेन प्रकृत
मेव पूर्वकालभावित्वं प्रतिपादयति एवं त्वमप्यासीरिति एव जनाधि
पा आसन्नेव अतः परं चैतस्माज्जन्मनः अनन्तरकाले च वयं सर्वे न भवि
ष्याम इत्येतन्नैव किं तु भविष्याम एवेति कालत्रयेऽपि युष्मदस्म
त्स्वरूपभेदेन व्यवस्थितस्य जीववर्गस्य स्थितिर्नित्येति भगवता
प्रतिज्ञायते १२

मधुभाष्य

न त्वेवाहं जातु नित्यत्वस्य प्रकृततया दृष्टांतत्वेनाह ॥ न त्वे
वेति यथाहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः एवं त्वमेते जना
धिपाश्च नित्याः देहिनो भाव एतद्भवति तदेवासिद्धमिति चे
न्न देहिनोऽस्मिन्यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देहिनः स्थितिः
सिद्धा एवं देहान्तरप्राप्तावपि स्थितत्वात् नहि जडस्य शरी
रस्य कौमाराद्यनुभवः संभवति मृतस्यादर्शनात् मृतस्य
चाद्याद्यनुभवाभावः अहंमनुष्य इत्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमि

तिचेन्न सत्येवाविशेषे देहे स्यादौ ज्ञानादिविशेषा
दर्शनात् स्थितस्य बाह्याद्यनुभवाभावः अद्दे समस्याभि
मानो मनसि काष्ठादिवच्च श्रुतेश्च प्रामाण्यं च प्रत्यक्षा
दिवत् न च बौद्धादिवत् अपौरुषेयत्वात् न ह्यपौरुषेये
पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः विनाचकस्य
चिद्वाक्यस्या पौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्मोपसिद्धेः
यस्मै तो नांगी कुरुते नासौ समयी अप्रयोजकत्वात् मा
न्यधर्मो निरूप्यत्वादिति चेन्न सर्वाभिमतस्य प्रमाणंवि
नानिषेद्धुमशक्यत्वात् न च सिद्धिः प्रमाणकृत्येति चेन्न
सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् अन्यथा सर्ववाचैकव्यवहा
रासिद्धेश्च न च मयाश्रुतमिति तवज्ञातं शक्यम् अन्यथा
वाप्रत्युत्तरं स्यात् भ्रांतिवीतत्वं स्यात् सर्वदुःखकारणत्वं
वा स्यात् पक्षोवान्यथास्यात् रचितत्वे च धर्मं प्रमाणस्य
कर्त्तुरज्ञानादिदोषशंका स्यात् न वा दोषत्वं स्ववाक्येनैव
सिध्यति न च येन केन चिदपौरुषेयमित्युक्तमस्मद्वाक्य
समम् अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् अतः प्रामाण्यं श्रु
तेः ततः कृतकैर्थी रक्तत्र नश्यति अथ वा जीवनापाद
कनाशं वा अपेक्ष्य शोकः न तावज्जीवनाशानित्यत्वादित्याह
नत्वेवेति ११

29

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नत्वेवाहमिति ग्रंथेन स्थूलशरीरोपहितः सन् जात्विति कदा·
चिन्नासमिति नैवेति किंत्वासमेवेत्यर्थः तथा त्वं जातु नासीरित्यपि
नैवेति पुरुषविपरिणाम इमे जनाधिपाः दुर्योधनादयो नासन्निति
नैवेति वचनविपरिणामोपि ज्ञातार्थस्पष्टं तिउनानिभित्वास्येव
शरीराणि भविष्यंति अतो नानि च पतेषां शरीराणां तेभिः शरीरैः
शोच्यतास्त्येवेत्याशंक्याह ॥

भाषाअनुवाद

भीष्मआदिके प्रति जो शोच करना अनुचित है इसमे श्रीभगवा
न कारन कहते है कि देखो हम परमेश्वर हमारा शरीर धारन के
वल लीलाके अर्थ है इससे उस देहके होने जाने वशते हम कभे
हूँ विमे नहीं रहे थे यह संभव नहीं होता जिस हेतु हम अनादि औ
र हमारे अंशते उत्पन्न तुम और ये सब राजालोक भी कभी नहीं
रहे थे यह भी संभव नहीं है इससे हम सब जैसे पहले थे तैसे
अब भी हैं फीर आगेभी हम सब होंयगे इंससे आत्मस्वरूप के
जन्म मरन का स्वभाव है तो फिरि स्वजनविनाश कहा शोक
का विषय कैसे है नहीं है १२ ॥

मै होंतं मह्होन हिं नहि यह राजे होय याते केरन हम सभी
होंगे यह मत जोय १२॥

61

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा त
था देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३

शांकरभाष्यं

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह देहिनः देहोऽस्यास्तीति
देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा ये
न प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूनो भावो म
ध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्यो
न्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपज
ने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयाव
स्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्य
विक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा त
द्वदेव तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्ति
रविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न
मोहमापद्यते १३

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु पूर्वदेहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविना
शवत्त्वविभ्रमः समुत्पद्येतेति शङ्कते तत्रेति अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां
नित्यत्वे हेतूक्ते सतीति यावत् अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो
विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्ताव-
ष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्म
नो नित्यत्वं किन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह
देहिन इति देहवत्त्वं तस्मिन्नहंममाभिमानभाक्त्वं तत्स्वामित्वमिति निर्धा
रणे षष्ठी आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञाने धीमानित्य
त्र धीर्विवक्षिते एवं सतीति तत्त्वतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समधिगते
सतीत्यर्थः १३

४२

स्वामिकृतटीका

ननु ईस्वरस्य तव जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे इत्याशङ्क्याह देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथास्मिन्स्थूले देहे कौमाराद्यवस्था देहनिबंधना एव न तु स्वतः पूर्वावस्थानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथैव देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिंगदेहनिबंधना न तु तावदात्मनो नाशः जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरो धीमान् तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते १३ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावे यौवनं यूनो भावे जरा वृद्धत्वं तथा तद्देहान्तरप्राप्तिः धीरो धीमान् तत्र न मुह्यति न मोहं गच्छति यथा अस्मिन्देहे कौमारं यौवनं जरा स्वात्मनो भेद एवमिन्द्र शरीरावस्थाः एवं शरीरान्तराणीत्यर्थः १३ ॥ तर^

रामानुजभाष्यम् ॥

एकस्मिन्देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थायामात्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथात्मा नष्ट इति न शोचति देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैवावस्थित आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति अतः आत्मनो नित्यत्वा[illegible]दात्मनो न शोकस्थानं एतावदत्र वक्तव्यं आत्मनो नित्यानामेवानादिकर्मवशतया तत्तत्कर्मोचितदेहान्तरसंसृष्टानां तैरेव धनिवर्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकं कर्म अनभिसंहितफलं कर्म कुर्वतामिन्द्रियैर्जरायाः इन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखाख्या आविर्भवन्ति ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति मन्तव्या इति समर्थमनन्तरमेवाह १३ ॥

तेʌ — वʌ — १ʌ

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

[illegible] देहिनोऽस्मिन्निति आकारान्तरे च सति यदि शोच्यता तर्हि कौमाराद्यौवनावाप्तौ किमिति न शोच्यते यो धीरः स न शोचति धैर्यं चैतच्छरीरे पि यस्यास्था नास्ति तेन सुकरं अतस्त्वं धैर्यमवलम्ब्य १३ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

एवं शोकस्य जीवनिमित्तकत्वं निवार्य देहनिमित्तकत्वं निवारयति
देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य कौमारयौवनजराख्या
वस्थात्रयस्यानुभवो दृष्टः यथाहं कौमारदशायां नग्नो बालिशो क्री
डितवान् स एवाहं यौवने सभ्यत्वमुपागतोस्मि वृद्धः सन् स एवाहं संप्रति
देहाद्युपप्लवेन स्थविरत्वं प्राप्तोस्मीति योस्ति तद्वत् कस्त्वायं जडो
मूको देहो भवति तादृवेति तथा च तस्य पूर्वावस्थातिक्रमेणोत्तरावस्था
प्राप्तौ किं पित्रादीनां शोको भवति तथैव देहान्तरप्राप्तावपि शिशितो॰
पि बालः पूर्वसंस्कारवशात् स्तनग्रहणरोदनादिषु प्रवर्तते एवम
नुभूय धीरस्तत्र विषये न मुह्यतीत्यर्थः १३ ॥

वनमाली टी॰ ॥

ननु स्वीयदेहनाशाद्रूपं मरणं तु जीवस्य स्यादेव तत्राह देहिन इति यथै
कस्मिन्देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थां॰
प्राप्तस्य स्थिरत्वबुद्ध्या न शोको भवति तथैकं देहं विहाय देहान्तरप्रा॰
प्तिस्तत्र प्राप्तौ धीरश्चात्मा स्थिर इति धीमान्न मुह्यति आत्मा मृत इति न मु
ह्यति ननु देह एवात्मा स्थूलोहं गौरोहं गच्छामीति प्रतीतेः जातो दे
मृतो॰ वदत्तो मृतश्च इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यामात्मनोपि जन्मनाशोपपत्ते
रनुमानागमादेः प्रामाण्यानङ्गीकारेण देहभिन्नात्मनो प्रत्यक्षत्वा ने
दिति लोकायतिकास्तान् प्रत्याह देहिन इति योहं बाल्ये पितृन
न्वभूवं सोहं वृद्धो नप्तॄननुभवामीत्यवस्थाभेदाद्देहभेदेप्यात्मनः स्थि
रत्वप्रत्यभिज्ञानात् यथाभेदस्तथा योहं स्वप्ने पूर्वं व्याघ्रदेहो नन्तरं पशु
देहः स एवाहं मनुष्यदेह इत्यनुगतदेहेष्वनुगतात्मज्ञानी तत्र दे॰
हान्तरप्राप्तौ देहभिन्नात्मनि न मुह्यति उक्तदेहात्मनोरभेदप्रत्यय॰
स्तु कर्दमलिप्तवस्त्रे हस्ववस्त्रमितिवत् नष्टे हेन ष्ट इत्यादिवदौपचा
रिकः मम देहः स्थूल इत्यादिप्रत्ययस्य बाधकत्वेनाभेदारोपासंभवा
त् देहातिरिक्तात्माभावे स्तनपानादौ बालस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसा
धनताज्ञानाभावात् अनुभावकस्य तदानीमसत्त्वात् प्राचीनस्तन
पानानुभवितुरिदानीमसत्त्वेन स्मरणासंभवाच्च यथैकस्मिन्देहेप
रिणामिनि नानावस्था जायन्ते तत्त्यागप्राप्तिभयात् स्वधर्मानुष्ठानेन

गी॰
टी॰
द्वि॰

त्याज्यं तदुत्पत्त्यादेरवर्जनीयत्वात्तथाविद्यमानदेहनाशे देहान्तरो
त्पत्तेरावश्यकत्वात्तद्भयात्स्वधर्मानुष्ठानं न त्याज्यं मि
तिभावः देहिन इत्येकवचनं तु जीवस्यानेकावस्थादिगतस्यापि एक
त्वलाभाय एकवचनानुरोधेन जीवैकत्वे शुकादिमोक्षप्रतिपाद
कशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यात् तदङ्गीकारे विनिगमकाभावेन जीवै
कापरत्वाभिमतस्याप्रामाण्यापत्तेः सजीवोहमेवेति निश्चयाभावे
न शुश्रूषणं श्रवणादौ वक्ष्यमाणायासपात्रनिष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यात्
यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादि नित्यसर्वज्ञबोधकश्रुतिविरोधापाताच्च
बद्धमुक्तगुरुशिष्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तेश्च न च सर्वमवद्यपप
त्तिः मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपस्य च त्वदभिमतस्य स्वाभिकगुर्वादिवत् मि
थ्यात्वापत्त्या स्पष्टा शून्यवादापत्तिः १३ ॥

अस्त्वमवैजयन्ती टीका ॥

एवमात्मनो त्रैकालिकनित्यत्वमुक्त्वेदानीं शरीरसंयोगवियोगेपि
नित्यत्वमाह देहिन इति पुण्यातिकश्रवणात्पुण्यकर्मप्रयुक्ताः सु
रासुरनरतिर्यग्गवाद्याकारा देहाः सन्त्यस्य देही तस्य जीवस्य एकस्मि
न्नपि देहे यथा कौमारावस्था परित्यज्य यौवनावस्था भवति पुनस्तां
विहाय जरावस्था भवति तथैवैकस्माद्देहाद्देहान्तरस्यान्यदेहस्य
प्राप्तिर्भवति तत्र देहान्तरप्राप्तौ धीरः जीवो नित्य इति ज्ञानवान् न मुह्य
ति देहे नष्टे जीवोपि नष्ट इत्येवं मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः देहिन इत्येकव
चनं जात्यभिप्रायेणान्यथा अशोच्याननुशोचः गतासूनगतासून्
सर्वे वयमतः परमिति पूर्वोक्तविरोधः स्यात् एवमन्यत्रापि यत्र यत्रा
त्मनामेकवचनं भगवतोक्तं वर्तते तत्र तत्र सर्वत्र जात्यभिप्रायेणै
व बोध्यम् देहान्तरप्राप्तिरित्यनेनात्मनो हरेरधीनत्वं शरीरसंयोग
वियोगयोग्यत्वमणुपरिमाणकत्वं प्रतिदेहभिन्नत्वं च सूचितम् तत्र
क४ हरेरधीनत्वं शरीरसंयोगवियोगनामैश्वर्यं श्रीकृष्णेन मायया स्वरूपास्थि
तिप्रवृत्तिकत्वं स्वातन्त्र्याभाववत्त्वमित्यर्थः तमेव भान्तमनुभाति स
र्वं एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते इत्यादि
श्रुतेः शरीरसंयोगवियोगयोग्यत्वं मोक्तृत्वाहन्त्वं शरीरशब्देनात्रानादि
प्रकृतिरुच्यते कार्यकारणयोरभेदात् अयं भावः अनादिकर्मोपाधि

च४१

भ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोके॰ १

काविद्यानादिप्रकृतिसंबन्धावच्छिन्नो देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहरू
पंसंसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षावलो
कितश्चाचार्यदेवो भूत्वा तन्मुखनिर्गलितसच्छास्त्रसुधाज्ञावित
संशयादिरोगो भगवत्स्वरूपादिविषयकध्यानसन्ततिपरिपाक
लब्धसाक्षात्कारनिरस्तकर्मबन्धो भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्ष
भागी भवतीति यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तमक्रतुः पश्यति वी
तशोकः यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशमित्यादिश्रुतेः
अणुपरिमाणकत्वं च आराग्रमात्रकत्वं आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृ
ष्टः अणुरेष आत्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य चेत्यादिश्रुतिभ्यः इत्यनेन वैभवमाध्यमपरिमाणवादि
नैतार्किकवाद्यो निरस्तो प्रतिदेहभिन्नत्वं च देहं देहं प्रतिभिन्नत्वं
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चतुर्विधेषु योनिष्वपि भिन्नत्वमित्यर्थः इत्य
नेनात्मपरमात्मनोर्जीवानां च महद्वैलक्षण्यं अथ च प्रत्यगात्मना
मपि मिथो भेदसिद्ध्या नन्यत्वेन चैकजीववादिपक्षो निरस्तइत्युक्त
त्वलम् १३ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्तमानजगन्मंडलवर्तिनोऽस्य सन्तीति
देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात् सर्वत्र चेष्टोपपत्ते न
प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनं सर्वैव
यमितिबहुवचनं तु पूर्वत्र देहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्राये।
अतो न दोषः तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौ
त्य मारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति न तु तद्भेदादात्म
भेदः य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवाहं वार्धके प्रणप्तॄननु
भवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रा
नुसंधानाजनकत्वात् तथा तेनैव प्रकारेण विकृतस्यैव सतः आ
त्मनो देहान्तरप्राप्तिः एवमस्माद्देहाद्दत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः स्व
प्नयोगैश्वर्यं चेतन्न देहभेदानुसंधानेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञा
प नात् तथा च यदि देहभेदादात्मा भवेन्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्य
माने प्रतिसंधानं न स्यात् अथ च कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैल
क्षण्येऽप्येवं स्याद्वतो देहस्य यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तु स्थितिरिति न्याये

न तु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लौकायतिकाः तथा च स्थूलोऽहं गौरोऽहं गच्छामि चेत्यादि प्रत्यक्षप्रत्यक्ष
प्रतीतीनां प्रामाण्यमनपनोदितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनोऽतिरेकेऽपि कथं वाजन्मविनाशशून्यत्वं जातो
द्वदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोऽपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशंक्याह देहिन इति
व्यतिरेको २

अप्येवं बाधस्योभयत्र तुल्यत्वात् एतच्च न जायते इत्यादौ प्रपंचयिष्यते एतेन देहाद्व्यतिरिक्तो देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षो ॥ २

गी॰ टी॰ द्वि॰

नैकं स्यात् तदापि स्वप्नयोगेश्वरयोर्देहधर्मिदेप्रतिसंधानेन स्या-
३ दिस्वभयोदाहरणे अतो मरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धेरिवस्थू
लोहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमपि [illegible]कः तत्रावस्थाभेदेन
प्रत्यभिज्ञोपपन्नावपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः अ
थवा यथा कौमारावस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मन एकस्यैव तथा
देहांतरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ तत्र स एवाहमिति प्रत्यभि-
ज्ञाभावेपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्का
रजन्यायादर्शनात् अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइ
ष्टसाधनताविज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य वाभ्युपगमा
त् तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः अन्यथा कृतनाशाकृ-
ताभ्यागमप्रसंगादित्यत्र विस्तरः अथवा देहिन एकस्यैव तव
यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदो नित्यत्वात् तथा
युगपत्सर्वदेहांतरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात् मध्यमपरि
माणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात् अणुत्वे सकलदेहव्यापि
सुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगाद्विभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् सर्व
शरीरेष्वेक एवात्मा त्वमिति निश्चितोर्थः तत्रैवं सति व्यथानक
भेदकल्पनया त्वमधीरत्वात् अस्मि धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति अ
हमेषां हंता एते मम वध्या इति भेददर्शनाभावात् तथा च विवा
दगोचरापन्नाः सर्वे देहा एकभोक्तृका देहत्वात् त्वद्देहवदिति ।
श्रुतिरपि एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मे
त्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति चार्वाकाः इंद्रियाणि मनः
प्राणश्चेति तदेकदेशिनः क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः देहाति
रिक्तः स्थिरो देहपरिमाण इति दिगंबराः मध्यमपरिमाणस्यानि
त्यत्वानुपपत्तेर्नित्योणुरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपार्थकं भवा
ति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् नन्वात्मनो विभुत्वे नित्यत्वे च न विव
दामः प्रतिदेहमेकत्वं न तु सहामहे तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छा
द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवंतः प्रतिदेहंभि
न्ना एव नित्या विभवश्चात्मान इति वैशेषिका मन्यंते इममेव पक्षं
तार्किकमीमांसकादयोपि प्रतिपन्नाः सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमा
ना अप्यात्मनो गुणवत्त्वं प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यंते अन्यथास्तु

खेदःखादिसंकरप्रसंगात् तथाचभीष्मादिभिन्नस्यममनित्यत्वेवि
शुद्धत्वेपिसुखदुःखादियोगित्वाद्भीष्मादिबंधुदेहविच्छेदेसुखवियो
गोदुःखसंयोगश्चस्यादितिशोकमोहौनानुचितौ विनापज्ञेनाभिप्राय
माशंक्यालिंगशरीरविवेकायाह १३ ॥

सदानंदी टीका ॥

ननुस्थूलोहमित्यादिप्रत्यक्षंमार्जितंभवेत् आत्मनोदेहभिन्नत्वेस्वी
कृतेतत्त्वनोचितं १ विष्णुशर्मामृतोजातइतिप्रत्यक्षमानतः शरीर
जन्मनाशाभ्यांसहैवास्यात्मनोपितौ २ जन्मनाशौप्रसिद्धौस्तइत्या
शंक्याहमाधवः देहाःसर्वेत्रिकालस्थाजगन्मंडलवर्तिनः ३ अस्य
संतीतिदेहीस्यात्तस्यैकस्यात्मनोविभोः ब्रह्मादिस्थावरांतेषुशरीरेषु
खिलेष्वपि ४ व्यापिनोनास्तिभेदस्यगंधइत्यपिदर्शितं हरिणैकत्व
निर्देशाद्देहिनोस्मिन्नितिस्फुटं ५ देहभेदान्नहत्वाकं वयंसर्वेपुरा:
त्विति तस्यैकस्यात्मनोदेहवर्तमानेसतोयथा ६ कौमारंयौवने
जीर्णिचेत्यवस्थात्रयंयतः परस्परविरुद्धंतत्तद्भेदादात्मनोभिदा ७ पौत्रा
वाल्यंयपवपितरावन्वभूवंसएवहि वार्द्धकेहंप्र[illegible]दीनेतान
नुभवाम्यसौ ८ प्रत्यभिज्ञाभवत्येषाप्रत्यगात्मिकगोचरा येषु
व्यावर्तमानेष्वेवव्यावर्ततेत्रयः ९ यतेभ्योभिद्यतेहंकस्तेम
भ्यइवस्वतः निर्विकारस्यबालाद्यायथासंत्यत्रदेहिनः १० तद्वदे
हांतरप्राप्तिर्निर्विकारस्यवस्तुतः एतस्माद्देहतोन्यत्तभिन्नंदेहांत
रात्मनः ११ योगैश्वर्यैतथास्वप्नेनास्तितेनभिदात्मनः सोहमित्येव
विज्ञानंप्रत्यभिज्ञात्मकंयतः १२ प्रत्यगात्मनितेनायंदेहाद्भतिवि
लक्षणः आत्मैकःकेवलःशुद्धोदेहाध्यासादयंभ्रमः १३ स्थूलोहम
हंकोजातोमृतइत्यादिकोन्वये बाल्याद्याजाग्रदाद्याश्चव्याहृता:
स्ताःपरस्परं १४ अवस्थाःकल्पिताआत्माप्रत्यगात्मनिकेवले जा
तमात्रस्यहर्षादिःपूर्वसंस्कारजोभवेत् १५ अन्यथास्तन्यपाना
दौप्रवृत्तिःस्यान्नदेहिनां अदृष्टाद्याप्रवृत्तिःस्यादिष्टसाधनताधि
या १६ तथाचात्मिकसंसिद्धिःपूर्वापरशरीरयोः अन्यथाकृतना
शादिदोषोपिस्याद्दुरुद्धरः १७ एवंदेहादितत्त्वात्मज्ञानाद्धीमान्न
मुह्यति शोकमोहाद्यसंस्पृष्टोधीरधीस्त्वमतोभव १८ ॥ १३ ॥

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशंक्याह दे
हिन इति देहो स्थूलसूक्ष्मो द्विविधोस्यास्तीति देही चिदात्मा तस्य यथा
स्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेप्येकप्रवाहं बाल
श्चासमिदानीं वृद्धोस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादेकं बालादिशरीरे
भ्योन्यत्वं च आहतेभ्यस्तु हतं भिन्नं जरठमेभ्यः सूत्रमिवेति न्या
यात् एवं देहांतरप्राप्तिरपि स्थूलशरीरादन्येषां लिंगशरीराणां
सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः अयमर्थः यथा एक
मपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि
लिंगशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादने
कं भवति ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत् सूक्ष्मादपि शरीराद
त्मा विविक्त एव एवं च शोकादिधर्मिणो लिंगादपि विभिन्नस्य
तव इष्टवियोगजः शोकोपि न युक्तः अत एव तत्र तस्मिन् विष
ये धीरो न मुह्यति अभिमानिको शोकमोहौ देहद्वयाभिमान
त्यागाद्धीरं न बाधेते अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः पूर्वश्लोक
योर्गतासून् नित्यं वयमिति च बहुवचनेनोपाधिभेदाभिप्रायं
अत्र तु देहिन इत्येकवचनेनोपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति
ज्ञेयं तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकभेदमाह यथा ह्ययं
ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति क्षेत्रेष्वप्स्ववत्समा
णलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य
सिद्धं तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्म
त्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यं ॥ १३ ॥

आनंदी टीका

तदेवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण नित्यत्वे लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह अस्मिन्वर्तमाने देहे एतद्देहविषया बालाद्यवस्था नश्यन्त्यः देहिनः सर्वास्ववस्थास्वेकरूपस्य नित्यस्याविनाशिनो यथा विनाशः शोकाशोककारणेन भवति तथैवास्माद्देहाद्देहान्तरप्राप्तिरपीति धीरो बुद्धिमांस्तत्र न मुह्यति अनात्मनि देहे आत्मविषये शोकं न करोतीत्यर्थः १३ ॥

रामकंठी टीका

+ अस्मिन्वर्तमाने भूम्यादिपरिगृहीते देहे यथास्य देहिनः तत्संवेदितुरात्मनः कौमारं कुमारभावो बाल्यं तथा यौवनं तारुण्यं तथा जरा वृद्धभाव इत्यवस्थात्रयमनित्यं तेन देहिना भूत्वादित्वेनानुबन्धीयमानेसंबध्यते तथा तेनैव निदर्शनेन नश्यतो देहादन्यस्य देहस्य प्राप्तिस्तस्यात्मनो देहद्वयव्यापकस्य स्थितैव तत्र तत्त्वज्ञो मोहं न गच्छति शरीरविनाशे शरीरिणमविनष्टं मन्यते नित्यमेव तमवगच्छति किमनेनोक्तं भवति यथा बाल्याद्यवस्थाविनाशे न कश्चिदात्मविनाशं मन्यते किन्तु सर्वः कश्चित्प्रतिपन्ना बाल्याद्यवस्था अतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रतिपत्तारमात्मानमेकं स्थितं मन्यते तथैव नानादेहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मानमवगच्छति एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्यवस्थाभिस्तद्रूपाः सूक्ष्मा जाग्रदाद्या अवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः तथा हि ताश्चान्यान्याभिन्नरूपा सह प्रवर्तमाना सहत्पादविनाशवतीषूपलब्धत्वेनैकेन लक्षणेन युक्तस्ता भोक्त्यन्तविलक्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्य स्वसंवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितस्तत्र यथैकस्मिन्देहे परस्परविविक्तलक्षणिकस्वभावजाग्रदाद्यवस्थाविशेषसंवेदितृत्वमात्रैकलक्षण एक आत्मा सिद्धः तथा देहान्तरेष्वपि लक्षणविशेषस्य सूक्ष्मस्याप्यभावादेक एव सिद्धः [illegible] नि[illegible] तिपादितस्यात्मनः [illegible] वेत्तीति तथैवं प्रतिपाद्य [illegible] देहिनामाह १३

+ ननु देहविशिष्टस्य जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपलम्भात्कथं तद्विनाशे तस्य नित्यत्वं स्यादिति शङ्कां प्रत्यक्षोपलभ्यनिदर्शनप्रतिपादनेन परिहर्तुमाह देहिनेति

लालिकी टीका

ननु ईश्वरस्य तव जन्मादिरूपं तत्सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीत्या देह
जन्मनाशाभ्यामात्मनो जन्मनाशाविति भ्रान्तिरित्याशंक्याह देहिन इति ४ =

स्या ४ देहेषु ४ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा

२ ४ देहिनो

श्री. टी. हि.

देहाभिमानिनं जीवभूतात्मन एकस्यैव सर्वभूतेषु विभुत्वादेकव-
चननिर्देशः तथा च श्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति यथा-
स्मिन्देहे कौमाराद्यवस्थाः स्थूलदेहनिबन्धना न तु स्वतः पूर्वाव-
स्थानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तौ स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् ननु ई-
श्वरस्य तव जन्मादि रूपं तत्सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो
मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यामात्मनोऽपि जन्म-
नाशाविति भ्रान्तिरित्याशंक्याह देहिन इति ।१३ ।। ४

४ १४

तथैव तद्देहनाशे तस्यैवात्मनः देहान्तरप्राप्तिरपि लिंगदेहनिबंधना जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरो धीमान् बुद्धिमान् तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव जातश्च मृतश्च न मन्यते

पंचोली टीका

परमात्मनो नित्यत्वेऽपि जीवानां जन्ममरणयोः प्रसिद्धत्वात्कथं नि-
त्यत्वमित्याशंकायां देहनाशेन न ह्यात्मनो नित्यत्वं साधयति देहिनोऽस्मि-
न्निति देहिनो देहवतः आत्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रका-
रेण कौमारं बाल्यावस्था यौवनं मध्यमावस्था जरा जीर्णावस्था दे-
हनिबंधना एव न तु स्वतः इति एतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्ष-
णा अविकृतस्यैवात्मनो भवति एवं अवस्थानाशे यथात्मनो न
नाशः जरावस्थोपजनेऽप्यात्मनो नोपजनः स एवाहमिति प्रत्य-
भिज्ञानात् तथा तद्वदेव वर्तमानदेहाद्देहान्तरप्राप्तिः अविक्रिय-
स्यात्मनो भवति लिंगदेहनिबंधनात् न तु तावतात्मनो नाशः
जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तनपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् तत्रैवं स-
ति धीरो ज्ञानी तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव जातो मृ-
तश्चेति न मन्यते यद्यप्यात्मनित्य इति जानतः आत्मनाशनिमित्तो
शोकमोहौ न संभवतः शोकश्चान्तःकरणपरिणामः मोहश्चाविवेकः ।। १३
तथापि तद्देहसंयोगजं सुखं देहवियोगजं दुःखं तत्संयोगवियोग
निमित्तो शोकमोहौ संभवत इत्यर्जुनस्यैव मनमाशंक्याह १३ ।।

रणवीरसमिहोधिनी ।।

इत्थं देहिनो नित्यमात्मत्वमुक्त्वा देहस्यानित्यतां प्रतिपादयति देहिन
इति देहिनो देहधारिणो जीवस्यास्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमा-
रं बाल्यं यौवनं तारुण्यं जरा वृद्धत्वमित्यवस्थात्रयमनित्यमवश्यं-
भावि तथा देहान्तरप्राप्तिः पूर्वपूर्वदेहनाशे उत्तरोत्तरदेहसंबंधः

प्रकारद्रूपतयाभवति इतिधीरः धियंराति ददातीति धीरः
परोपदेशोपिह्नमोभवात् प्राप्तंच देहनाशेन मुह्यति मोहं ना
प्नोति शोकस्यापिपरवशोनभवतीतिवंधुजनदेहनाशेस
त्यपिवंधूनांतथैवदेहांतरसंबंधाद्दुनोतितस्मुक्तः शोकक
वनोचितोन्ययाकौमारयौवनावाप्नोतस्यशोकोत्पन्नतापसन्ये
नेतिभावः १३॥

अथभाषा

नापिदेहनाशाभिप्याद देहिनइति यथाकौमारादिदेहस्य
नेनजरादिप्राप्तावशोकः एवंजीर्णादिदेहस्य नेनदेहान्त
रप्राप्तावपि नथापिमद्दर्शनाभावादिनाशोकइतिचेन्नेत्या
ह १३॥

87

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तुम ईश्वर तुमारा जन्म और विनाश नहोना संभ
वहै परंतु हम लोग जीवहै इससे हमारा जन्म मरन प्रसिद्ध
है इस विषयमें भगवान कहतेहै कि देखो देहाभिमानी जी
वको इसस्थूल शरीरमे जैसे कौमार यौवन और वृद्धा अव
स्था प्राप्त होतीहै परन्तु जीवस्वरूप को नही और यही सब
अवस्थाोके मध्यमे पूर्व अवस्थाोके गये और और अवस्था प्राप्त
भये भी संसकार वशाते सोई हमहै यह ज्ञान रहता है तैसे
ही जीवकी स्थूल देह नाश हो लिंग शरीरके द्वारा देहान्तर
प्राप्ति होनेसे भी आत्माका नाश नही देखो तुर्तके भये बा
लकको पूर्व संसकार वशाते जन्म होते मात्र दूध पीनेसे
प्रवृत्ति देख पडतीहै इसीसे स्थूल देहके जन्मनाश भये धी
र पुरुष मूढ नही होते अर्थात् आत्मा का जन्म मरण अंगी
कार नही करतेहै १३ ॥

दोहा

देहविषें ज्यों जीवको बालक यौवनवृद्ध त्यों देहांतर प्राप्तिहैं
धीरन मोह प्रसिद्ध १३॥

88

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

यद्यप्यात्मविनाशानिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित् सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतः अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणं यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमापायशीलाः तस्मादनित्याउत्पत्तिविलयस्वरूपत्वात् अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षं विषादं मा कार्षीरित्यर्थः १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

आत्मनः श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशंकामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति यद्यपीत्यादिना शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशोच्यानित्यत्र यो विद्याधिकारी सूचितस्तस्य तितिक्षुः समाहितो भूत्वेति श्रुतेः तितिक्षुत्वं विशेषणमिहोपदिश्यते मात्रेयं पदमुपादायकरणव्युत्पत्त्या तत्सेन्द्रियविषयत्वं दर्शयति मात्रा इत्यादिना षष्ठीसमासं दर्शयन् भावव्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह मात्राणामिति तेषामर्थक्रियामादर्शय

गी॰
टी॰
हि॰

ति ते शीतेति सम्प्रतिशब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमु
पेत्य समासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यं कथयति अथवेति ननु
शीतोष्णग्रहणेनैः सुखदुःखग्रहणस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोष्ण
योः सुखदुःखाभ्यां पृथक्ग्रहणमिति तत्राह शीतमिति विषये
भ्यस्तु पृथक्कथने तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वोरनुकू
लप्रातिकूल्ययोरुपलक्षणार्थं अथात्मनि हि शीतमुष्णं वानुकूल्य
प्रातिकूल्यं वा संपाद्य वाद्या विषयाः सुखादि जनयन्ति ननु विषये
न्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदा सत्त्वान्नित्यत्वमुक्तं शीतादेरपि तथात्वात्तन्नि
मित्तौ हर्षविषादौ तस्मिन्प्राप्तावित्याशंक्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे यस्मा
दित्यादिना अत्र च कौन्तेय भारतेति संबोधनाभ्यामुभयकुलशु
द्धस्यैव विद्याधिकारित्वमिति एतदेव द्योत्यते १४

स्वामिकृतटीका ॥

ननु गतासूनगतासून्हं न शोचामि किं तु तद्वियोगादिदुःखभाज
मात्मानमेवेति चेत् तत्राह मात्रास्पर्शा इति मीयन्ते विषया आभिरि
ति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः तासां स्पर्शा विषयैः संबंधास्ते शीतोष्णादिप्र
दा भवंति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्व
सहस्व यथा जलातपादिसंपर्काः तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीता
दिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छं
ति तेषां चास्थिरत्वात् सहनं तव धीरस्योचितं न तन्निमित्तहर्ष
विषादादिपारवश्यमित्यर्थः १४ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ॥

यद्यप्यात्मनाशनिमित्तः शोको न संभवति नित्यश्चात्मेति जानतः
स्तथापि शीतोष्णनिमित्तः शोकसंभवतीत्येतदर्थं तु नस्य वचनमा
शंक्याह मात्रास्पर्शास्त्विति मीयन्ते आभिः शब्दादय इति मात्राणां मात्रा इंद्रि र्
स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं चोष्णं च शी
तोष्णे ते एव सुखदुःखे ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमा
पायिनः आगमापायशीलास्तस्मादनित्यास्तान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्ष
स्व समसहस्व तेषु हर्षविषादौ माकार्षीरित्यर्थः १४ ॥

रामानुजभाष्यम् टी० ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः साश्रयास्तन्मात्रकार्यत्वेन मात्रा इत्युच्यंते
श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शास्ते शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवं-
ति शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः तान्धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयक-
र्मसमाप्ति तितिक्षस्व ते चागमापायित्वेन ध्रुवं तांस्तत्र योग्या अनि-
त्या त्वं च अनित्यत्वं च बंधहेतुपापनाशे सति आगमापायित्वेनाऽ-
पि न तु नित्यत इत्यर्थः १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

आधीयंतस्तु मात्रा शब्दवाच्यैरर्थैर्यैः कृताः स्पर्शा इंद्रियद्वारेणात्मनः संबं-
धाः तत्कृताया शीतोष्णसुखदुःखावस्था अनित्याः ता अपि शोचसि
ति न त्वं धीरा इत्याह मात्रास्पर्शास्तु कौंतेयेति अथवा मात्राभिर्विद्धि-
यैर्येषां स्पर्शा न तु साक्षात्परमं दुःखहेतव [illegible] नात् ॥ त्मनः
आगमत्वान्निरपायो विनाशपतनयुक्तोऽस्तीति तितिक्षस्व १४ ॥

परमार्थप्रपा टीका ॥

ननु नानाबन्धुशोचामि किं तु तद्वियोगोत्थदुःखभाग्भवामीति चेत्तत्राह
मात्रास्पर्शा इति मीयंते ज्ञायंते विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तय-
स्तासां स्पर्शा विषयैः सह संबंधास्ते शीतोष्णादिसुखदुःखप्रदा भवंति
ते चागमापायित्वादनित्याः अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व यतस्त्वं भार-
तः भरतवंशोत्पन्नोऽसि वीरोऽसि अयं तव उक्तं भवति पुत्रपौत्रादिविष-
याद्देहार्थं मनुष्यंते अतः सर्वोऽन्यो वियोगो देहः एवं विधमपि देहं
एवं वीरास्तृणीकुर्वंति किं पुनः स्वदेहवियोगं तत्क्षणभंगुरं शीतोष्णादितु-
ल्यमित्यर्थः १४ ॥

वनमाली टीका ॥

नन्वात्मनो नित्यत्वाद्देहस्य नश्वरत्वान्नो भयं शोकस्थानं यद्यपि तथापि प्रे-
मास्पदानां स्वजनानामदर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुं तेषां मृते तेषु म-
म सुखहानिः तेषां स्वस्याति तीव्रशस्त्रछेदभेदादिदर्शनादत्यंतं दुः-
खं स्यादतः कथं न शोच्यमत आह मात्रेति मीयंते ज्ञायंते इति मात्राः
शब्दस्पर्शाद्याः विषयास्तेषां स्पर्शाः श्रोत्रादिभिः सह संबंधः शीतोष्णश-
ब्दौ सर्वविषयोपलक्षकौ ततोऽपि विषयमात्रान्त्कोऽपलक्षकौ विष-

गी. याः स्वानुभवद्वारा सुखदुःखदा इत्यर्थः शब्दादीनां श्रोत्रादिभिः सह
टी. सन्निकर्षास्ततस्तद्विषयाकारास्तत्तदिष्टविषयज्ञानात्सुख
द्वि. मनिष्टविषयज्ञानाद्दुःखं भवति तान् धैर्येण यावच्छास्त्रीययज्ञादि
कर्मसमाप्तिस्तावत्तितिक्षस्व तेषामागमापायित्वादनित्वाद्धैर्यवतां ते [त्य]
ऽयोग्याः किंच हेतवविद्यानिवृत्तौ देहादावहं ममेत्यभिमाननिवृत्तौ
सांतःकरणे सुखदुःखयोरुत्पन्नावपि जीवन्मुक्तानामागमापायि
नामपि दुःखादीनामिवाशास्त्रसुखानुभवाभावात्तेषामनित्यत्वं यावत् [त]
स्वाभाविकसंबंधशून्यत्वं देहादावहमित्यभिमानं विहाय दुःखाध्य
धिकरणे मन एवेति विभावयन् ज्ञानानंदस्वरूपं चात्मानं संचिंतय
न् यावत्स्वधर्मानुष्ठानं शीतादिप्रयुक्तं दुःखादिकमवश्यं सोढव्य
मिति भावः १४ ॥

अथमवैजयन्तीटीका

नन्वात्मनामनादिकर्मवशात्कौमाराद्यवस्थावद्देहान्तरस्य प्राप्ति
र्यो भवद्भिरुक्ता तस्याः केनोपायेन निवृत्तिः स्यात् यथा धीरस्तत्र न मु
ह्यतीति यदुक्तः सोपि धीरस्य मोहः कथारीत्या न भवेदित्याशंकायां तत्स
र्वं तितिक्षयैव भवतीति वक्तुं गतासून् इत्यस्यार्थं दर्शयन्नचेतन
कार्याणां स्वभावमाह मात्रास्पर्शा इति मात्राः शब्दादिपंचविषयाः
तन्मात्रकार्यत्वात् ज्ञानेन्द्रियैर्मीयन्ते इति वा मात्राशब्देनोच्यते [मात्रा]
२८ तेषां स्पर्शाः स्वस्वकर्णैः श्रोत्रादिभिः सह संयोगाः शीतोष्णसुखदुः
खदाः शीतोष्णशब्दोपलक्षिताः सुस्वरकुस्वररूपकुरूपसुगंधदुर्गं
धसुस्पर्शदुःस्पर्शमधुरतिक्तादिनिमित्तभूतास्ते सुखदुःखं च दद
तीति तथा आगमापायिनः जन्मनाशभवनस्वभावाः अनित्याः चि
रकालस्थित्यनर्हाः तान् तितिक्षस्व सहस्व तुशब्देनायमर्थो ज्ञाप्यते
एते सुखदुःखदाः अपि यावद्भोगकालं तावदन्यैरुपायैर्न शाम्यन्तीति प
श्चादचिरस्थायित्वात्स्वयमेव प्रशमिष्यन्तीति मत्वा यथा धीरस्तान्सह
ते तथा त्वमप्येवं विचार्य सहस्व अस्य द्वितीयोप्यर्थोस्ति तथाहि
मात्राः पंचभूतात्मकदेहास्तन्मात्रकार्यत्वान्मात्राशब्देनाभिधेयास्ते
षां स्पर्शाः मिथः पितामहादिरूपसंबन्धाः शीतोष्णसुखदुःखदाः
अत्र शीतोष्णशब्दौ चंद्रसूर्यपरौ धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया यथा चं

दुःखं च यथा च स्पर्शः सोष्णकरेण शीतार्तानां सुखं

दुःखं शीतलकरेण तर्षार्तानां सुखं शीतार्तानां दुःखं मातृपादीनां संयोगेन सुखं वियोगेन दुःखं ददाति तथा तेपि पुत्रमित्रकलत्रादि देहसंयोगेन सुखं तद्वियोगेन दुःखं शत्रुव्यालव्याघ्रादिवियोगे न सुखं तत्संयोगेन दुःखं च ददतीत्यर्थः आगमापायिनः गतागतस्वभावाः अतो नित्याः सदैकरसस्थितिमन्तो न हि तांस्तितिक्षस्व उपेक्षस्व पुत्रयेपितामहा द्रोणगुरवो मे भ्रातरः यानिमान् हत्वा न जिजीविषाम इत्यादिरूपं स्नेहमोहप्रयुक्तं तेषु स्वकीयत्वबुद्धिं त्यक्त्वा स्ववर्णोचितं जयपराजयादिफलानुसन्धानरहितं मोक्षसाधनभूतं युद्धं निश्चित्य संयोगवियोगाभ्यां हर्षशोकप्रदस्वभावान् तानुपेक्षस्वेत्याशयः यतस्त्वमतित्वपस्तपस्विन्याः कुन्त्याः पुत्रोसि तत्रापि सत्यवादिन्याः सकुन्तलायाः पुत्रस्य महाप्रतापिनो राजर्षेर्भरतस्य वंशे जातोसि अतस्त्वैवं तदुपेक्षायां नातिप्रयासः इति कौन्तेय भारतयोः संबोधनयोरभिप्रायः १४ ॥

^नन्वात्मनो विभुत्वे नित्यत्वे मधुसूदनी टीका ॥ म[illegible]

मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः संबंधाः तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा ते आगमापायिन उत्पत्तिविनाशवन्तोऽतः करणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः न तु नित्यस्य विभोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च नहि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति धर्मधर्मिणोरभेदात् संबंधान्तरानुपपत्तेः सादृश्यस्यानित्यधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्तेस्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रिय इति तथा च सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानम^स्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादिजनकत्वमुभयवादिसिद्धं तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्प्यतमुचितं न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तत्वमात्रं तथा च कामः संकल्प इत्या^दिश्रुतिर्मिलितायनारेतत्सर्वं मन एवेति कामादिसर्वविकारोपादा

^नविवदामः श्रुतिदेह
मेकत्वं नत्सहामहे तथाहि
अदिदेहसुखदुःखे ब्राह्मणश्रय
त्वधर्माधर्मभावनाश्च नव
वि शुभ्रत्वगौरत्वं तुःश्रति
देह का ^भिन्नापवनित्या
विभवश्चात्मनाइति वेशोवि
कामस्यंते इममेवं पदार्थना
किं कर्मीमांसकादयोपिप्र
तिपन्नाः सांख्याश्च विप्रति
पद्यमानाश्रुप्यात्मनो गुण
वत्वे प्रति देहभेदेन विप्रति
पद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखा
दिसंकरप्रसंगात् तथा च
भीष्मादिभिन्नस्य ममनित्यत्वे
विभुत्वेपि सुखदुःखादियो
गित्वाद्भीष्मादिबुद्धेदेहवि
च्छेदे सुखवियोगे दुःख
संयोगश्च स्यादिति कुतः
शोकमोहावनानुचिंता
विभ्रमेनाभिप्रायं ब्राह्मणां
कालिंगशारीरविवेकायाह ^

२४ पंः अन्तःकरणस्यागमापायित्वाद्दृश्यत्वाच्च नित्य
दृग्रूपात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनकाये मात्रास्प
र्शास्तेप्यनित्याः

गी. नत्वमभेदनिर्देशात्मनस्तथाह आत्मनस्तु स्वप्रकाशज्ञानानंदरू
टी. पत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनात्तत्कामायाश्रयत्वं अतो वैशेषिकादयो
द्वि. भ्रांत्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चांगीकृतवंतः इत्याह नियतरूपाः
एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शी
नात् एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वद
र्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसु
खदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं
सुखदुःखे तु कदापि न विपर्येते इति पृथङ्निर्देशः तथा चात्म
नास्थिरान् त्वद्भिन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान् भीष्मा
दिसंयोगवियोगरूपान् मात्रास्पर्शांस्त्वं तितिक्षस्व नैते मम
किंचित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व दुःखित्वादात्मन्याध्यासेनात्
मानं दुःखिनमाज्ञासीरित्यर्थः कौंतेय भारतेति संबोधनद्वयेनो
भयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति नन्वंतः
करणस्य सुखदुःखाश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च
चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि माना
भावान्नाममात्रे विवादः स्यात् तदभ्युपगमे च बंधमोक्षयोर्वैय
धिकरण्यापत्तिः अंतःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वा
त् आत्मनस्तु तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशंकामपनुदन्नस्याप
नेतृमाह भगवान् १४ ॥

सदानंदी टी. ॥

नन्वात्मनो न नित्यत्वे विभुत्वे वा विकल्पना एकत्वं तु कथं सिद्धं
जीवत्वद्वैतवादिषु १ वैशेषिकादयः सर्वे तार्किकाः कापिला
स्तथा देहभेदेन भिन्नत्वमात्मनस्तु प्रपेदिरे २ अन्यथा सुखदुः
खादिसंकरः सर्वदेहिनां एवं भीष्मादिभिन्नस्य नित्यत्वेऽमम सत्य
पि ३ सुखदुःखादियोगित्वात्तत्संयोगवियोगजौ शोकमोहौ क
थं न स्तामित्याशंकाहमापतिः ४ मीयंते विषया आभिर्मात्राः
स्युरिंद्रियाणि ताः तासां स्पर्शास्तु विषयैः संबंधाः क्षणभंगुराः
५ परिणामाधियः सर्वे तत्तदाकारहेतवः बुद्धेरागंतवस्तत्सु

खेदुःखप्रदाः शठाः ६ शीतोष्णादिभिरेवैते न तु नित्यस्य देहिनः
कौटस्थ्यान्निर्गुणत्वाच्च साक्षिणः स्युः कथं त्विमे ७ नित्यस्यानि
त्यधर्माणामाश्रयत्वं न संभवेत् साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वाऽनुपपत्ते
श्च सर्वथा ८ नैतेस्याहि क्रियोडुःखी साक्षितातो विकारिणः ९
धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रियः १० इत्युक्तं वार्त्ति
केतस्मात्साक्षिणो नैव विक्रियाः अंतःकरणधर्मास्ते सुखदुः
खादयो खिलाः नात्मनो निर्विकारस्य तेन भेदविकल्पना प्र
कस्मिन्नद्वितीयस्मिन्भेदो नास्ति मनागपि ११ वैशेषिकादयो
भ्रांत्या मन्यंते विक्रियाभिदां आद्यंतवत्त्वाद्दृश्यत्वात्सुखाद्याः क्ष
णभंगुराः १२ परिणामाधियः सर्वे भिन्नायाः साक्षिणो दृशः
वैलक्षण्यमतः सिद्धमात्मनो लिंगदेहतः १३ सर्वे सुखादिवैचि
त्र्यं लिंगधर्मो न चात्मनः प्रतिदेहमसौ बुद्धिर्भिन्ना दुःखादिधर्मि
णी १४ तत्र कूटस्थ आत्मैको भानुवत्प्रतिबिंबतः प्रमातृत्वं गतो
नानारूपेण प्रतिभासितः १५ पात्रस्थसलिलेष्वेको यथैव प्रति
बिंबितः स्वच्छेषु स्वच्छवद्भाति मलिनेषु तथाविलः १६ चलेषु
चलवद्भाति स्थिरेषु स्थिरवत्तथा चैचलत्वादयो धर्माः सूर्ये सं
ति न तावता १७ तथा सुखादयो बुद्धेर्नानात्वात्स्फुरनेकधा
आत्मनो नैव ते संति सूर्यस्येवाविकारिणः १८ एतेन स्वर्गनर
कौ बंधमोक्षौ भवाभवौ व्याख्यातौ मातृनिष्ठत्वान्मातृणां बुद्धि
भेदतः १९ भिन्नत्वान्नैव ते रात्मा लिप्यते व्योमसूर्यवत् एक
स्मिन्नपि देहेस्मिन्मातुर्दुःखसुखे यथा २० पादांगेष्वभिन्ने
ष्वभिन्ने न तद्वज्जगत्स्वपि च पादे मे सुखमस्त्यद्य वेदना शिरसीति
च २१ अनुभूतिस्त्वयानासौ भिद्यते जीव एकलः तथात्मास्य
क एवासौ सर्वदेहेषु भासकः २२ उपाधेरेव भिन्नत्वान्न भेदः प्र
त्यगात्मनि श्रुतिसिद्धात्मनो भेदमानमन्यन्न दृश्यते २३ ये
न भेदप्रसिद्धिः स्यात्तस्माद्भेदो न वास्तवः प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य
स्य विषयत्वं न चात्मनः २४ तद्भेदस्य कथं युक्त्या तस्य गोचरता

गी. भवेत् प्रतियोग्यात्मविज्ञानाधीनज्ञानाभिदायतः २५ अ
टी. तश्चात्मैकएवास्तिसिद्धमित्युपपत्तिभिः शीतंजातुस्वलेहे
द्वि. तःकदाचिद्दुःखकारणं २६ एवमुक्तमतोभिन्नतयास्वीकारए
तयोः अनोत्यंतास्थिरात्वतोभिन्नस्यैवविकारिणः २७ धर्मोश्चि
त्तस्यदुःखादिदायिनःक्षणभंगुरात् मात्रास्पर्शास्तितिक्षस्व
नैतेकिंचित्कराममम २८ एवंतास्त्वमुपेक्षस्वविवेकेनचिदा
त्मनः देहाद्यध्यासतोमात्वंजानीहिस्वंसुखदुःखिनं २९ कुल
हृयविशुद्धस्यतवाज्ञानेनचोचितं कौंतेयभारतेत्येवंसंबो
धनयुगध्वनिः ३० ॥ १४ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननुआत्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेपिअहंदुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखा
दिधर्माश्रयत्वंदुर्वारं ततश्चभीष्मादिबंधुवर्गनाशेसतिदुःखसं
बंधोभवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेविषयाआभि
स्तामात्राइंद्रियवृत्तयः यद्वादशप्रज्ञामात्राःवागादयः दशभू
तमात्राःनामादयःकौषीतकिप्रसिद्धाइंद्रियविषयरूपाश्चाः
तासांस्पर्शाःपरस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधाइतिव्याख्येयं
यद्वामात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसंबंधाःस्पर्शशब्दस्य
तद्वाचित्वंस्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनत
द्धेतोःविषयेंद्रिययोरपिलाभःतेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेण
सहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनःउत्पत्तिविनाश
शीलाःअतएवानित्याश्चतस्मादेवसुखदुःखदाश्च अतस्तान्तिति
क्षस्वसहस्व हेकौंतेयभारतेत्युत्तमवंशप्रथीतत्वमस्यसूचयति
प्रमातृत्वादिकंनर्थोहिसुषुप्तिसमाधिग्रहावेशादिष्वभावादाग
न्तुमात्रोभावाच्चकदाचित्कतया आत्मनिप्रतीयमानोपिरज्जुउर
गादिवन्मिथ्याभूतःसचतद्धर्मत्वंभजते यद्विषयत्राभेदेनकदा
चिज्ञातिकदाचिन्नतत्तत्राध्यस्तंरज्जुरामिवसर्पः प्रमात्रादिश्च प्र
तीचिप्रत्यगभेदेनकदाचिद्भातिअतोमिथ्येतिनिश्चितं तेनप्र

तीचित्प्रमातृसंबंधएवनास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबं
धायोगात् प्रमातृधर्माणांदुःखादीनांतुप्रतीचिसंबंधोदूरापेतए
व कथंतर्ह्यात्मनिदुःखित्वप्रत्ययः तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादि
तिब्रूमः अतएवजाग्रतिदृष्टंदुःखंस्वप्नेनानुवर्तते स्वप्नदृष्टंवा
जाग्रतिनदृश्यते तथाचश्रुतिः सयत्तत्रपश्यतिपुण्यंचपापंचा
नन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति कामःसंकल्पोविचि
कित्सेत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वंमनएवेतिप्रभेदनिर्देशात्कामादिसर्व
विकारोपादानत्वंमनसएवाह तस्मात्स्वप्नइवात्मनिदुःखित्व
प्रतीतिर्भ्रांतिरेवेतिइष्टवियोगजचिंतांतांतितिक्षस्वेतिभावः ॥१४॥

आनंदी टीका

मीयन्तेआभिर्विषयाइतिमात्राइंद्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःदेहसम
वायेनविषयैःसंयोगाःशीतोष्णसुखदुःखदाःदेहिनःशीतत्वेनक्व
चित्सुखदाःउष्णत्वेनदुःखदाःसन्तः आगमापायित्वेनपागमापायि
नःनियमहीनाअनित्याःसन्ति नियमाभावोह्येषाम् एकदासुखज
नकस्यैवशीतादेरन्यदादुःखदायित्वात् शीतोष्णग्रहणमत्रोपल
क्षणं तेनयत्किंचिदाध्यात्मिकंसुखंदुःखंचेतिज्ञेयं अतएवानित्यता
न्निवारयितुंशक्याइत्याह तांस्तितिक्षस्व अज्ञानात्कृपयोत्पन्नमपि
दुःखंतावत्सहस्वेत्यर्थः ॥१४॥

तदनेनमात्रैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेको

रामकंठी टीका

पपत्तिप्रतिपादनद्वारेणपारमार्थिकमात्माद्वैतमुपक्रम्येदानीं यथा
प्रतिपादितआत्मस्वरूपेऽयमहे
तुनासर्वज्ञंतवाश्रुतेति अन्य
थैवतंप्रतिपद्यन्ते तत्प्रतिपाद
नपूर्वंतत्प्रतिषेधोपायमुपदे
शमाह +

+मीयन्तएताभिरितिकृत्वादेहत्वविशिष्टस्यप्रमातुःप्रमेयार्थपरिच्छे
दसाधनेमात्राइंद्रियशक्तयउच्यन्ते स्पृश्यन्तेवेद्यन्तयापरामृश्यन्त
इतिस्पर्शाइंद्रियार्थास्तेचद्विप्रकाराःश्रोत्रादिबाह्येंद्रियस्पृश्यमानाः
शब्दादिरूपाःकेवलान्तःकरणस्पृश्यमानाःसुखादिरूपाःतच्छरी
व्यतिरेकेपरमार्थतोनित्यस्यात्मनोमात्रास्पर्शाःपुनःशीतोष्णसुख
दुःखदाइतिसंबन्धः तैश्च शरीरेणसंबध्यमानाःशीतमनुभवा
म्युष्णमनुभवामीतिप्रत्ययंददति अंतःकरणेनसंबध्यमानाःसु
खमनुभवामिदुःखमनुभवामीतिप्रत्ययंददति ततश्चशीतोष्णसु
खदुःखादिधात्मधर्मत्वमारोपयन्तः उत्पादविनाशस्वभावत्वाद
नित्या आत्मन्यनित्यताभ्रममुत्पादयंतःसर्वप्राणभृतोमोहयन्तीत

गी. र्थः यतश्चैते परमार्थतः प्रतिक्षणविनाशिनः ततः शोचितेष्वेव
टी. त्वानित्यमात्मानं प्रत्ययमयं लोकानिति लिखसहस्व तत्समर्पितेना
द्वि. नित्यसुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वात्मावष्टम्भप्रतिष्ठा
मात्मानीः यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारदर्पोद्धुरमापततः
प्रतिद्वन्द्विनो निष्प्रकंपं निजपौरुषपरिस्पंदस्थास्थितेन मनागः
प्यन्तरनुपजातविक्रियेण सकलावश्यज्ञसुखभरेन यासोढा
का. स्तथैव निसर्गनिर्विशेषेतरस्वात्मन्यहंकारमोरात्र्यनेपि स्पर्शात्माः
प्रतिद्वन्द्विनः प्रकृतिनिःसारतन्त्रस्वरूपनिरूपणमात्रेण सद्यस्ता
यथास्थिततत्त्वविमर्शाभावमात्रजनिता यथा मोहा यदात्मनि
देहबुद्ध्यादिष्वमीरोपेण कृशोऽहं पूर्णोऽहं सुखितोऽहं दुःखितोऽहमि
श्लो. त्यादयः प्रत्ययास्तामानाधिकरण्येन प्रादुर्भवन्ति तत्त्वतः पुन
रेतस्यात्मैकस्य नावस्थितावहिरन्तःकरणशक्तिभिः केवलं स्वरूप
तो न तत्तावत्का काचिदप्यात्मनो विकारकणिका संपादयितुं
क्षमाः स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीताद्याभासुतत्त्वा
भिः स्फुरन्तीभिरपि निकटस्थत्वादिप्रतीतिभिर्नान्यथाकर्तुं शक्य
ते यथाक्रमं प्राप्तशक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्राः पदार्थजातस्या वि
भ्रान्तिभासः प्रपद्यते तत्तत्तज्जातु धीमान्विकारमादर्श इव प्रस
न्नः सततमेव मात्रास्पर्शाग्राह्येन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः तदेतेन
श्लोकेन सर्वसंवेद्यभेदस्वभावकौमारजाग्रदाद्यवस्थाबाल्या
द्यवस्थास्वपि सर्वप्राणिगतात्मस्वसंवेदकत्वेनैकेन स्वभावेन
प्ययेको नित्यो व्यापक एवात्मा प्रतिपादितः न चैतावतैकस्य सु
खित्वादौ सति सर्वस्य सुखित्वादिप्रसंगः यतो मायाख्याविलास्या
न्यभेदाभासा एव प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमव
गच्छन्ति न तु पारमार्थिकः परः प्रमाता तत्र हि एकस्मिन्सर्व
मसंवेद्यानिर्विशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिबद्धं यथोक्तं तेषु प्र
काशनमिति उपक्रमय्यासिद्धेः प्रततं तनो इच्छसंवावति
ष्वति सदसद्रूपितेन विश्वविश्वांगविस्वकमर्मणीति तदेवं स्वभाः

पिकानामा[illegible]परोक्षत्वसंभवात् निःसामान्यमतिर्विशेषस्यैव
लक्षणैः सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञानविशेषवत्त्वरूपाधिष्ठानता
संभवे नविद्यमानारोपितत्वासंभवात् नहि निरधिष्ठानको भ्र
मः सजातीयादिभेदाभावस्यैवाभिन्नत्वेन भेदमात्रनिषेधासंभ
वात् अद्वितीयपदेन द्वितीयमात्रनिषेधसंभवे शेषवैयर्थ्याच्च
विशेषणतयोपलक्षणतया वा द्वितीयाभाववैशिष्ट्ये नैवाद्वैत
हानिः [illegible] बोधने
स्वतरां द्वैतस्य सत्यत्वं भेदघटितत्वेन दृष्टान्तानुसारात् स आत्मा
तत्त्वमसीत्यत्र अतत्त्वमितिपदच्छेदेन जीवस्येश्वरभिन्नत्वं स्फुटं।
२४ यं न तत्राख्यबोध्यते किंच स्वभिन्नमभेदादिकं तत्त्वमित्यनेन न बो
ध्यते न वा आद्ये तेनैवाद्वैतहानेः द्वितीये स्वरूपस्याज्ञाततायाधि
ष्ठानतयावांतरवाक्येनैव सिद्धत्वात् त्वदभिमतमहावाक्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः एकमेवाद्वितीयं केवलमित्यनुसारात् एकपदेन
ब्रह्मणोऽभावत्वं तस्य अद्वितीयपदेन समाभ्यधिकशून्यत्वं
एवकारेण शात्रवः पौरुषेयत्वादिव्युदासो वा ब्रह्मण एव योगाद्यव २१
च्छेदो बोध्यते वाचारंभणशब्दस्य मिथ्यात्वे योगरूढ्योरभावा
त् वाचारंभणं वाकरणनिरूपितं वागिन्द्रियारब्धभाषाशब्दो
विकारो देशादिभेदेन विकृतः प्राकृते संस्कृते सत्यमेक
रूपं यथा भाषाशब्दा यावान् व्यवहारस्तन्नदधिकं च संस्कृता
द्भवति तथा देवतानरज्ञानाद्यफलं तन्नाधिकं च ब्रह्मज्ञाना २०
द्भवतीत्यत्र वाचारंभणमित्यादि दृष्टान्तः सत्यरूपब्रह्मकर्तृ
कत्वेन तदाधारकत्वेन च सत्यमूलकत्वादिकं प्रज्ञानानवला
भवादेकमेव सत्यं स्वीकार्यं न देवाधिष्ठानगते घटः सन्नित्या
दौ घटादिनिषेधतया भाति अनिदमिहरूपेणेदंरूपमित्यत्र शु
क्तिनिष्ठेदन्तावदिति वाच्यं सत्त्वस्यात्राप्यधिष्ठानसत्त्वस्यैव
भानात् आरोप्यब्रह्मणोऽप्यसत्त्वापत्तेः सत्त्वस्य विषयस्य त्वयापि अंगीका

गी॰ तञ्चलाघवेन सत्वापलापे तिलाघवे मनुष्यसत्वमपि न स्याः
टी॰ कार्यप्रतीतिस्तु वास्तवसत्वं विनापि सम्भवेद्रज्जुसर्पवत्प्रातीतिकस॰
हि॰ ६ त्वेनाप्युपपद्यते अतो नित्यत्वं दृश्यस्य विभुत्वादिवन्न चरुरुति
सत्वमपि नत्विष्टमेव नञ्चापि कालावाधत्वादिरूपं कालसंबं
धित्वाभावरूपमस्तीति चेत्तीतिकेपि कालसंबंधोस्तीति वाच्यं
कालसंबंधित्वेन प्रतीतिरेव हि न कालसंबंधोर्थक्रियाद्यापत्तेः
प्रमेयत्वे प्रमेयमितिवत्तस्याव्यस्मिन्नपि सत्वाच्च १६ ॥

अथमैवेजयन्तीटीका ॥

ननु मात्रास्पर्शानामनित्यत्वे सति प्रकृतिकार्यत्वाविशेषादात्म
वैषामपि कार्याणामनित्यत्वाऽपत्त्याऽसत्वमपि स्यात्तथा च
स्वकसर्पविषमूर्छितस्य निर्विषकरणायेवावस्तु॰
रूपदेहवद्वस्यात्मनस्तन्मुक्तयेऽथ च गमनाचारविदहगन्त्या
वामयेऽश्ववत्तुच्छराज्यादिभोगप्राप्तयेन कोप्यत्र न्ममतोऽगुरुः
गोघातादिवधरूपपापकरो मीत्येवमर्जुनाभिप्रायं ज्ञात्वात्र
रात्मानर्कयाकिनेन्दनो दमो भगवान्स्वप्रकृतिकार्याणां दे
हादीनां तुच्छत्वं वारयन्नाह नेति असतः तुच्छस्य रज्जुसर्पा
देः भावः सत्यता न विद्यते न सम्भवति यत्तो यतोऽस्याबल
त्वेन सत्वधर्मानधिकरणत्वात् प्रमाणाभावाच्च सतः सतः
देहादिकार्यस्य अभावः असत्यता न विद्यते न संभवति यतो
स्य वस्तुत्वधर्माश्रयत्वेनावस्तुत्वधर्माश्रयत्वासम्भवात्
अप्रमाणाच्च असत्यसत्वमनयोर्न संभवति इत्यर्थः ननु
यथा त्वं वदसि तथान्योपि कोऽपि जानाति किमपेक्षायामा
त्स॰१ ह उभयोरिति उभयोरसत्तुच्छरूपयोः अनयोर्भावाभावयोः
अन्तः निर्णयः दृष्टः निश्चितः कैरित्यपेक्षायामाह उभयो
स्तत्वदर्शिभिर्यथार्थस्वरूपविद्भिः कुमारनारदव्यासादिभिः

अपि शास्त्रस्यार्थकत्वेन शास्त्राणि संदृश्यन्ते तथा ह्येवधारणा-
र्थकत्वेनान्ययोगो व्यवच्छिद्यते तथा चायमर्थः तत्त्वद-
र्शिभिरेव सच्छास्त्रेष्वेव निश्चितः न तु यथार्थवेद्भिरसच्छा-
स्त्रैः कृततर्कपरैश्चेति शास्त्राणि च यदिदं किंचित्तत्सत्यमि-
त्याचक्षते सदेव सोम्येदमग्र आसीत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै स-
त्यं श्रेष्ठेन माङ्कः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं सृजते अनाद्यन-
न्तं जगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचारमस्ति ऊर्ध्वमूलो-
वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादिश्रौतानि ऊर्ध्वमूल-
मधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्वयमेव वक्ष्यते व्य-
तिरेके निन्दाश्रवणाच्च तथा हि असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः
ज्ञा शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि यः सत्यरूपं जगदेतदी-
दृक्सृष्टवान्सत्यकर्मा महात्मा इत्यादिश्रौतानि अस-
त्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादि वक्ष्यमाणानि
च तथानुमानान्यपि इदं सत् सत्प्रतिपादकश्रुतिगम्य-
त्वात् ब्रह्मवत् इदं सत्यं सत्यशक्तेः कार्यत्वात् यद्येवं तत्
नैवं स्वप्नगंधर्ववत् इदं सत्यं सत्यपरिणामित्वात् क्षीर-
वदित्यादीनि श्रुतिस्मृतिसूत्रानुमानानि जगतः सत्यत्वं
प्रतिपादयन्ति नन्वसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिनासत्त्वस्या-
पि श्रवणात्कथं कार्यस्य सत्यतेति चेन्न अस्य वाक्यस्य वि-
कारित्वरूपासत्त्वपरत्वात्तत्त्वावस्थापतिप्रतिपादनपरत्वा-
द्वा तथा हि विकारिसत्ताकस्येदंकारास्पदस्य जगतः
कारणावस्थायां अनभिव्यक्तनामरूपकत्वादसदादिश-
ब्दवाच्यत्वाभिधानमविरुद्धं कार्यावस्थायां तु अभिव्य-
क्तनामरूपकत्वादाविर्भूतविस्तारकं सदादिशब्दवाच्य-
तां भजते इत्यविरोधः कुतोऽयमर्थः अन्यथा कथमसतः सज्जा-
येतेति वाक्यशेषविरोधात् तथा चाह भगवान्पराशरः

गी॰
टी॰
द्वि॰

तदेतदसत्त्वं नित्यं जगत्तु निवराविले आविर्भावतिरोभावज
न्मनाशविकल्पवदिति विष्णुपुराणे तत्रैवाग्रे वर्णितं न्य॰
ग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः संयमे विश्वमखि
लं बीजभूते तथा त्वयि बीजादंकुरसंभूतो न्यग्रोधः समुपस्थितः
विस्तारं च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगदिति तथा भगवान्
95 सूत्रकारोप्याह पटवच्च यथा संकुचितः पटः पटत्वेनादृश्यमा
नोपि पट एव प्रसारणेन तु स्पष्टतया दृश्यते एव तथा तिरोभावा
वस्थमव्यक्तमपि जगत्कार्यत्वेन नामरूपाभ्यामदृश्यमानम
पि सदेव आविर्भूतं तु प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्त्वेन स्पष्टं दृश्यते इति॰
सूत्रार्थः ननु मायाकार्याणां देहादीनां सत्यत्वमति केषाम
प्यात्मनो बंधनिवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न सत्यस्यैव वयनवस्त्रादेर्हा
नादिना सत्यस्यैव मलपंकादेश्च प्रक्षालनादिना निवृत्तिदर्श
नात् भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेः मायामेकान्त
वेतितेइति वक्ष्यमाणप्रमाणाच्च यथा प्रसन्ने राज्ञि तदपराधि
नां तस्करादेर्निगडादिना बन्धो जायते पुनस्तस्मिन्प्रसन्ने सति
तन्निवृत्तिः स्यान्नतु तत्स्वरूपनाशः तथा सर्वेश्वरे मय्यप्रसन्ने॰
मद्विमुखानां तेषामज्ञानां मायया बन्धो भवति पुनर्मयि प्रसन्ने
मदनुग्रहेणैव तेषां मायानिवृत्तिः स्यान्न स्वरूपनाशः तत्प श्रं
व वस्तुनो बन्धकत्वमोचकत्वादिकं सम्भवति नासतो वन्ध्या
ती पुत्रादेरवस्तुत्वात् तस्मात्सत्यशक्तेर्मम शक्तिकार्यत्वादस्य
सत्यत्वमत्वा धैर्येण मात्रास्पर्शान्सहस्व मत्परः सन्न्यायमदाज्ञयै द॰
वैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्वानेन त्वमथ्यमृतत्वं प्राप्स्यसि किं रा स्य॰
ज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः
किं नु महीकृते श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके इत्याद्युक्तरू
पेण वैराग्येण पूर्वमेव राज्यभोगादिषु विरक्तस्य तव चाप्येतत
न कार्याणां मात्रास्पर्शानामापायित्वमनित्यत्वं च मनःकृत

गमा

५४ मीयन्ते विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तयस्ताभिः स्पर्शा विषयैः सह संबंधाः
ते शीतोष्णादिप्रदा अन्योन्यविरोधि बाह्याभ्यंतरभोगप्रदाः दुःखस्य भवन्ति स्पर्शा
ग्रहणेन नात्मा एतैः स्पृश्यते न तु नित्ययोगतया मलिनी क्रियते इति सूच्यते ते
तूत्पत्तिविनाशवत्त्वादनित्याः अस्थिराः अत एवोदितदशामाश्रित्य तांस्तितिक्षस्व
सहस्व तांमावहं मम प्रतिष्ठां मात्मानी इत्यर्थः एतेन सुखदुःखादय आत्मधर्मतया
नार्थिकौकान्तिरक्ताः यथा जलसंपर्की स्त्रकालहतानां शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एव
मिष्टसंयोगवियोगाश्चपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचितम् न तु तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः

वैसत्वैसात्मनित्यव्यवस्थितत्वेऽशोकलक्षणमिति प्रतिपा
दयितुमाह १४ ॥

लासिनी टीका

ननु मृतो जीवतो वाहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुः
खभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह मात्रेति। १४ ॥

तथापि तद्देहसंयोगजंसुखं देहवियोगजं पंचोली टीका दुःखं संयोगवियोगनिमित्तौ शोकमोहौ संभवतः इत्यर्जुनस्य वचनमाशंक्याह +

+मात्रेति मीयंते शब्दादयो विषया आभिस्ताः मात्राः श्रोत्रादीनी
न्द्रियाणि स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शा
श्च मात्रास्पर्शाः अथवा मात्राणामिंद्रियाणां स्पर्शाः शब्दादिभिः
संयोगाः ते मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतोष्णसुखदुः
खप्रदास्तेतीति आगमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीलाः अतए
व अनित्यास्तस्मात्तांस्तितिक्षस्व हे भारत तेषु हर्षविषादमाका
र्षीः हे कौन्तेय तथा च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः आ
गमापायिनः अनित्याः अतएव हे भारत तान्तितिक्षस्व १४ ॥

रसवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु स्वनित्यत्वं देहस्य तथापि प्रत्यक्षमुपलभ्यमानभीष्मा
दिबंधुजनदेहवियोगस्य सुखवियोगदुःखसंयोगयोर्जनक
स्य संबंधकथं शोकमोहावपसरतः इत्यर्जुनाभिप्रायमाशंक्य
तदुच्छित्तये प्राह मात्रास्पर्शा इति मीयंते अनुभूयंते आभिर्विष
या इति मात्रा इंद्रियाणि तासां स्पर्शाः इंद्रियार्थसन्निकर्षाः शीतो
ष्णसुखदुःखदाः शीतोष्णादिरूपसुखदुःखजनका आगमा
पायिनः उत्पत्तिविनाशशालिनः अत एवानित्याः ततस्तांस्ति
तिक्षस्व सहस्व तत्प्रयोगमाभूः एतदुक्तं भवति इंद्रियार्थस
न्निकर्षेणैव शोकः प्रादुर्भवति न तु ततस्ततः सोऽस्ति तस्मात
स्यानित्यतयान तज्जन्यस्य शोकस्यापि नित्यत्वं युज्यते इति तद्वशो

श्र

नमास्मतं स्वात्मावष्टंभ प्रतिष्ठां त्याजीरिति भावः भारतेति
भरतकुलोत्पन्नस्य तव धीरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण
संबोधयति १४॥

96

मधुभाष

मात्रास्पर्शा इति मीयंत इति मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शाः संबंधाः
त एव शीतोष्ण सुखदुःखदाः देहे शीतोष्णादि संबंधाद्धि
शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः ततश्च सुखदुःखे नह्यात्मनः
स्वतो दुःखादिः संभवति कुतः आगमापायित्वात् यद्या
त्मनः स्वतः स्युः सुषुप्तावपि स्युः अतो यतो मात्रास्पर्शाः जा
ग्रदादावेव ते संति नान्यदेवेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात्तन्नि
मित्ता एव नात्मनः स्वतः आत्मनश्चैतैर्विषयविषयीभावसं
बंधादन्यः संबंधो नास्ति न चागमापायित्वेपि प्रवाहरूपे
णापि नित्यत्वमस्ति सुषुप्तिप्रलयादावभावादित्याह अ
नित्या इति अत आत्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखका
रणम् अतस्तद्धिमुक्तस्य बंधु मरणादि दुःखं न भवति
अतो मिथ्याभिमानं परित्यज्य ज्ञानात् शीतोष्णादीं तितिक्ष
स्व अतः प्रयोजनमाह १४॥

भाषा अनुवाद।

जो कहो कि हम भीष्म आदिके प्रति शोक नही करतेहै पर
न्तु उनके वियोगमे हमे दुःख करना होगा इस लिये हम
अपनेको शोचतेहै इस बात पर कहतेहै कि सकल वस्तु
जिसके द्वारा परिमाण की जाय ऐसी जो सब इंद्रिय हति
कहै संयोग और उनके द्वारा जो विषयो का स्पर्श होता
यही शीत उष्मादि द्वारा सुख दुःख देताहै किन्तु वे अनित्यहै
इससे उनको सहो जैसे जल घर्म आदि संयोगसे कालस्वभा
व वशते शीत उष्ण होनेसे सुख दुःख होता है तैसे इष्ट और
अनिष्ट प्राप्त होनेसे भी सुख दुःखहोताही है परन्तु वह अ
नित्य और मिथ्याहै इससे तुमको उनका सहना उचितहै
तुम ऐसे धीर पुरुषको उनमे हर्ष विषाद करना अयोग्य
और वृथाहै १४ ॥

दोहा॥

अर्जुन मात्रास्पर्श यह शीतोष्ण सुखदुःखदत्त होवतनाश
अनित्य है तिनको सहु भारत ॥ १४॥

97

यंहिनव्यथयन्त्येते पुरुषंपुरुषर्षभ समदुःखसुखंधीरं सोऽमृतत्वायकल्पते ॥१५॥

शांकरभाष्यम् ॥

शीतोष्णादीन् सहतः किंस्यादिति शृणु यंहीति यंहिपुरुषंसमेदुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तंनव्यथयंति नचालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः सनित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पतेसमर्थोभवति ॥१५॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्यपुमर्थहेतुत्वादिति शङ्कते शीतेति विवेकवैराग्यादिसहितंतन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति शृण्विति तितिक्षमाणस्यविवक्षितं लाभमुपलम्भयति यंहीति हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधनसम्पत्तिरुच्यते धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चोभयं वैराग्यादेरुपलक्षणं नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानं साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमनूद्य त्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षोपयिकवाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह सनित्येति ॥१५॥

स्वामिकृतटीका ॥

नत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शायंपुरुषंनव्यथयंतिनाभिभवंति समेसुखदुःखेयस्यतंसतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥१५॥

पैशाचभाष्यम् ॥

मात्रास्पर्शान्सहमानस्यकिंस्यादित्यत्राह यंहीति यंहिपुरुषंनव्यथयंतिनचालयंतिएतेमात्रास्पर्शाःसमदुःखसुखंसुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितंधीरंधीमंतं सोऽमृतत्वायअमृतभावायमोक्षायेत्यर्थःकल्पतेसमर्थोभवति ॥१५॥

रामानुजभाष्यम् ॥

ततस्तांस्तितिः किमर्थमित्यतआह यंपुरुषंधैर्यादिगुणकमवर्जनीयदुः
खिसुखवन्मन्यमानमसृतत्वसाधनतयास्ववर्णोचितयुद्धादिकम
नभिसंहितफलंकुर्वाणंएतदंतर्गतशस्त्रपातादिसदुःखस्पर्शानव्य
थयंति सएवतत्त्वंसाधयति नत्वाहशोदुःखोमसहिष्णुरित्यर्थः अत
आत्मनांनित्यत्वादेवतत्कर्तव्यमित्यर्थः १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका नास्ति

ननुयतएवागमापायिनस्ततेसर्वेदशाविशेषात्तएवशोच्यंतेमे
वे तथाहि कोयमागमोनामउत्पत्तिरितिचेत् सापिकाअसतआत्म
लाभःसाइतित्वसत् असत्स्वभावताहिनिःस्वभावतानिरात्मता नि
रात्मत्वस्वभाववान्स्वभावीकर्तुंशक्यः अनीलंहिननीलीकर्तुंश
क्यंस्वभावान्यथाकरणेहेतुत्वात् तथाचशास्त्रं नहिस्वभावोभावानां
व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति अथसतएवात्मलाभउत्पत्तिः तदात्मलब्धात्म
लाभउत्पत्तिः तदात्मलाभोत्मनोस्त्यात्मत्वमेवभावान्नित्यतैवत्यागमेकाशं
का एवमपायेपिसतोसतोवा असत्तावदसदेवसत्स्वभावस्यापि
कथमसत्तास्वभावः द्वितीयेतत्सताभावनात्स्वभावइतिचेत् आद्येपित
स्यात्यादितिनकश्चिद्भावःस्यात् स्वभावस्यात्यागात् अथमुद्गरादिना
घटनाशःक्रियते सघटादव्यतिरिक्तोभावस्यकिंहतं नहृश्यतेइतिचे
त् मानामदर्शिभावोनत्वन्त्यभूतःपरमार्थतइव अयनितिक्रिमत्वना
त्वविमृश्य नदेतत्संनिष्पाद्य १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथदुःखसहनेनतावदुपायद्वयमस्तिधैर्यंविवेकश्चतत्रप्रथममाह
यंहीति एतेमात्रास्पर्शायंपुरुषंपुरुषार्थाधिष्ठानभूतंनव्यथयंति
नाभिभवंति भोपुरुषर्षभ पुरुषश्रेष्ठतेधीरं अविक्रियंसहनशी
लंसमदुःखसुखं सुखेअप्रहृष्टंदुःखेनिर्विषादमितिपुरुषविशेष
णानि सपुरुषःअमृतत्वायजीवन्मुक्तत्वायकल्पते १५ ॥

वनमालीटीका ॥

ननुदुःखाभावरूपपुरुषार्थस्ययुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेनापिसंभवा
त्किंतत्यक्त्वाअसक्तदुःखस्याभावाभिमानत्यागेनेतिहृदयस्थमा
शंकामपाकर्तुमभिमानत्यागादृतेनदुःखाभावःस्वयंपुरुषार्थोपि

परमानंदस्वस्वरूपाविर्भावरूपमोक्षहेतुश्च भवतीत्याह यं ही
ति यं देहादावहमित्याद्यभिमानशून्यं एते मात्रास्पर्शाः न व्यथ
यंति सुखदुःखे वैषम्ययुक्तं न कुर्वंति सोमृतत्वाय मोक्षाय कल्प
ते योग्यो भवति न तु सुखदुःखादौ पामराणामप्यहमित्याद्यभिमा
नाभावादमृतत्वं स्यादत आह पुरुषमिति पुरुषमेव संतं देहाद्य
संधानवंतं जाग्रतमित्यर्थः यद्वाभिमानत्यागजन्यदुःखाभाव
मात्रात्कथं मोक्षस्तमेव विद्वानमृत इह भवतीति श्रुतिविरोधा
दत आह पुरुषमिति पुरुषं ब्रह्मस्वरूपं जानातीति पुरुषो ब्रह्म जा^
ज्ञानी तं कीदृशं सुखदुःखसमं अनात्मधर्मत्वादपुरुषार्थत्वाच्च
दुःखं च यथा हेयं वैषयिकसुखमप्यनात्मधर्मत्वान्मोक्षविरुद्धत्वाच्च
तथा हेयमिति हेयत्वेन समे दुःखसुखे यस्य तादृशं समत्वमेव
कथं स्यादत उक्तं धीरमिति सुखदुःखकार्यहर्षविषादयोः स्तंभ
कं धैर्यवंतमित्यर्थः अयं भावः यथा देहेत्रोत्पन्नधनेन न देहोत्प ४
न्नदंडेन च संबंधविशेषेण पुरुषस्याप्यनित्यदंडित्वं तथा सद्रूपस्यात्म
नो न दुःखादिनाविद्यासहकृतस्वामित्वेन दुःखादिजनकादृ
ष्टप्रयोजकाविद्यावत्त्वेन वा संबंधेन जीवस्य दुःखादिमत्त्वं जीवन्
मुक्तानां तु तस्या विद्यालेशस्य दग्धपटन्यायेन देहाद्यहमभि
मानाप्रयोजकत्वेन तन्निमित्तादृष्टाप्रयोजकत्वं प्रारब्धकर्मजन्या
दृष्टफलदुःखादिभोगसंपादकत्वं च परमसीमा विधैव दुःखाद्य
नुभवरूपसंसारहेतुरिति संसारहानाय देहादावहंममेत्यभिमा
नं विहाय कर्माणि मदीयमिदं कर्मानेनेदं फलं प्राप्तव्यमिति चाभि
मानं विहाय शास्त्रोक्तस्वस्वरूपानुसंधानपूर्वकस्वोचितकर्मानुष्ठा
नेन ततः सर्वात्ममत्वधीपूर्वकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपापराभक्तिस्त
तो भगवत्प्रसादस्ततो मोक्ष इति पुरुषमित्येकवचनेन राज्ञा यामि
को भवेद्ब्राह्मणः शांतो दांतो भवेदिति विदुषा त्यभिप्रायेणोपपन्नं त्या^
यत्त्वेकवचनानुसारादेक एव सर्वेषु देहेषु जीव एको देवः सर्वभूतेषु
गूढ इति श्रुतेरिति तन्न अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितं
मन्यमानाः अविद्यारमणीयवरणा इत्यादौ कर्मबंधस्य सति संपद्य

त्वविद्धरित्यादौ स्वयमेवः वेदांतंज्ञानसुनिश्चितार्थाइत्यादौ तत्वज्ञा
नस्य परिसमाप्ति सर्वं इत्यादौ मोक्षस्य च चेतनधर्मस्यानेकेषु केर
संगत्यापत्तेः वेदांतज्ञानसुनिश्चितार्थाइत्यादौ तत्वज्ञानस्य परि
समाप्तं तत्त्वे सर्वेइत्यादौ। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजना
इति ज्ञानयोस्तत्वदर्शिभिः उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिन इत्यात्मतत्व
वित्त्वबहुत्वश्रवणाच्च नतद्यथादेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ
था^ वत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेज
हात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामे॰ ना^
कोबहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेः बहवो ज्ञानतपसा
पूता मद्भावमागताः इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः
येचमुक्ता भवंतीह नरा भरतसत्तम ते घोलक्षणमेतद्वतस्यैतद्वी
पनिवासिनामिति स्मृतेश्च बहूनां मुक्तिप्रतिपादिकाया विरोधा
पत्तेः नहि मुक्तो बद्धत्वं प्रत्यपत्त्यादिमान्प्रदद्दूयेत नचैकजीव
वादे मुक्तामुक्तव्यवस्थास्ति कल्पसिद्धानां शुकादीनां त्वदभिम
तानां गौडपादादीनां ब्रह्मविदां मुक्तिर्नासीत्तदुपदेशात्तव भवि
ष्यतीति विचित्रं किंच जीवैकत्वे सुखदुःखभोगसांकर्यं देहोपा
धिभेदेपि योगिनां भोगसांकर्यदर्शनात् अंतःकरणस्योपाधि
त्वे सुप्तौ तन्नाशात् दुःखसाल्पसुपयोरत्रभवस्य सांकर्यापत्तेः प्र
तिदिनसुषुप्तौ नष्टस्य संस्कारास्मरणाद्यनियामकत्वाच्च नच
कारणात्मनः सुषुप्तावस्थतः करणमस्ति कारणस्याविद्यारूप
स्यैकत्वेन सत्वाद्यनियामकत्वादित्यलं १५ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ॥

नन्वेतेषामुपेक्षायां किंफलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह यंहिनेति
यं स्वधर्मनिष्ठं धैर्यादिगुणसंपन्नं पुरुषं पुरिदेहेशेत इति तथा तं ते
च ह्नमात्मानं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं इष्टानिष्टप्रा
वपि हर्षविषादरहितमित्यर्थः अत एव धीरं युद्धादौ निश्चितशास्त्रा स्त्रा
दिपातेन विदीर्यमाणाङ्गावयवेष्वनुद्विग्नचित्तमित्यर्थः हियस्मा
देते सुखदुःखदाश्चपि मात्रास्पर्शानव्यथयन्ति न पीडयन्ति तस्मा॰

\+ नन्वंतःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते
तद्भासके भोक्तरि मानाभावादात्ममात्रे विवादः स्यात् तदभ्युपगमे च बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्या
पत्तिः अंतःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादि
त्याशंकामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान् +

त्मधैर्याद्वा सुखदुःखोऽमृतत्वाय मोक्षभावाय कल्पते योग्यो भव-
ति पुरुषर्षभेति संबोधनेन सर्वेषां पुरुषाणां मध्ये श्रेष्ठोसि अत
स्त्वामेते न व्यथयिष्यन्ति त्वमेतान् सहिष्णुरसि एवेति सूचितम् ॥१५॥

मधुसूदनी टीका ॥

\+ यः स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव प्रसिद्धः अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भव
तीति श्रुतेः पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि पुरि शयानं स वा अयं पुरुषः सर्वा
सु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनासंवृतमिति श्रुतेः समदुःखसुखं
समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भासके तयोश्च यस्य निर्विकारस्य स्व
यंज्योतिषः स तं सुखदुःखग्रहणमशेषांतःकरणपरिणामोपल
क्षणार्थं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनी
यानिति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्त्वरूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात्
धीरं धियमीरयति प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादा दि॰
त्म्याध्यासेन धीरं धीमवतं केधीसाक्षिणमित्यर्थः स धीः स्वप्नो भूत्वे
मं लोकमतिक्रामतीति श्रुतेः एतेन बंधप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं
यतो मानानि सिद्ध्यंति जाग्रदादित्रयं तथा भावाभावविभागश्च
स ब्रह्मास्मीति बोद्धव्यः इति एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शाः हि य
स्मात् न व्यथयंति परमार्थतो न विकुर्वंति सर्वविकारभासकत्वेन क॰
विकारायोग्यत्वात् सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चा
क्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुः
खेन बाह्य इति श्रुतेः अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैकज्ञा
नेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैता
नुपरक्तस्वप्रकाशपरमानंदरूपायामृतत्वाय कल्पते योग्यो
भवतीत्यर्थः यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबंधाश्रयः स्यात् स्वाभावि
धर्मितत्त्वं कधर्माणां निवृत्तिमंतरेण निवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथा चोक्तं
आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तर्हि मुक्ततां नहि स्वभावो
भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्
सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनांतरीयकत्वदर्शनात्
अथात्मनि बंधो न स्वाभाविकः किंतु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः आत्मे

गी॰
टी॰
द्वि॰

न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः तथा च धर्मिस
द्भावेपि तन्निष्ठत्वाश्रुत्युपपत्तिरिति चेत् हंत तर्हि यः स्वधर्मम
न्यनिष्ठतयाभासयति स उपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः
स्वधर्ममात्मनिष्ठतयाभासयतीत्यायातं तथा चायातं मार्गे बं
धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् नहि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपा
धिनिमित्तो लोहितिमा सत्यः अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिण
ण्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बंधः स्वस्वरूपज्ञा
नेन तत्स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनि
खिलभ्रमनिवृत्तौ निरस्तनिखिलभासोपरागतया शुद्धस्य स्व
प्रकाशपरमानंदतया पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति
न बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अत एव नाममात्रे विवादश्च
पास्तः भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः
भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यभासकत्वादर्शनादेक
स्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् आत्मनः कथ
मिति चेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं दुःखीत्यादि
वृत्तिसहिताहंकारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्र
वेशात् अत एव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वा
त् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासक
साधकेन प्रतिरोधात् भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभा
नरूपत्वं वा आद्ये दीपस्येव करणांतरनिरपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्त
भानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते अन्यथा दृष्टांतस्य सा
ध्यवैकल्यापत्तेः द्वितीये त्वऽसिद्धो हेतुरित्यऽधिकं तयाभा
स्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमा
द्बुद्धिरेव भानरूपेति चेन्न भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया
भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्ना
नेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशा
दिप्रतीतिस्त्वावश्यकल्प्यविषयतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ज्ञा
नोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्य

त्वविक्रियः तथा चश्रुतिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि
नाशित्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः महद्भूतमनंतमपारं
विज्ञानघन एवेत्यादि तद्द्रष्टापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमा
त्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्याद्या विभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामा
त्मनो दर्शयति एतेनाविद्यालक्षणादनृपाधेर्व्यतिरेकः सि
द्धः अतोऽसत्योपाधिनिबंधनबंधभ्रमस्य सत्यात्मज्ञानेना
निवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमवदातं अरूपवदेवभेति संबोधयन् स्व
प्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमानंदरूपत्वेन चात्मन
ऋषभत्वं सर्वदुःखैतापेतयानुपमत्वामजानन्नेव शोचसि अतः
स्वस्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः स्यात् कारणनरतिशोकमाऽ
त्मविदितिश्रुतेरिति सूचयति अत्र पुरुषमित्येकवचनेन सां
ख्यपक्षो निराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ५५ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वंतःकरणस्यैव भोक्तृत्वसुखदुःखयोः तस्यैव चेतनत्वात्सा
दात्मत्वं न ततः परं १ भोक्तृत्वन्यस्य चात्मत्वमानेनैव हृदृश्य
ते स्यादेद्यधिकरण्यं च ह्यन्यथा बंधमोक्षयोः २ बद्धं मनोवि
मुक्तो न्यस्त्वात्मेत्यत्राह माधवः यं स्वतः स्वप्रकाशत्वात्प्रसिद्धंपू
र्णमद्वयं ३ मात्रास्पर्शानजर्वेति विक्रियां वस्तुतोऽणुवपि हृश्य

धर्मतयायमस्पृष्टः स्वस्वेसमेद्दशाः ४ धीवंधीप्रेरकं स्वात्मनाः
दात्म्याध्यासतोविभुं चिच्छायाद्वारतोबुद्धिसाक्षिणंवस्तुतःपर
मार्थस्तत्वंयाथिणानेतदुक्तंसांप्रदायिकैः यतोमानानिसिद्ध्यं
तिजाग्रदादित्रयंतथा भावाभावविभागश्चसब्रह्मास्मीतिबोध्य
ते ५ पुनःसपुरुषःसाक्षीब्रह्मात्मैक्यधियाखिलं ७ सविलासम
हामोहंध्वस्त्वामोक्षायकल्पते ७ अनात्मन्यात्मताध्यासाद्बंधस्त
त्रैवकाल्पितः ८ नहिहेत्वैकविज्ञानान्मुक्तरुप्पपद्यते वस्तु
तोबंधमोक्षादिनास्त्येवाद्वैतवस्तुनि ९ स्वाभाविकत्वेबंधस्य
मुक्तिर्नस्यात्ततोविभोः नस्वभावविपर्यासःप्रामाण्यंनाशने
ऽपि १० तस्माद्बंधस्यमिथ्यात्वंतदुक्तंवार्तिकेस्फुटं आत्माकर्त्रा
दिरूपत्वेन्माकांक्षीत्तर्हिमुक्ततां ११ नहिस्वभावोभावानांव्या
वर्तेतौष्ण्यवद्रवेः मिथ्याज्ञानप्रयुक्तोयंबंधोध्यस्तश्चिदात्मनि
सम्यग्ज्ञानेनबोधेनतन्निवृत्त्यास्यमुक्तता स्वप्रकाशपरानंदरू
पत्वेनैवपूरुषः १२ अयमनःसर्वतःश्रेष्ठोद्वैतास्पृष्टश्चिदद्वयः
इत्याख्यानेनहरिणाबोधितःपुरुषर्षभः १४ अज्ञात्वेनात्मदृशो
वस्तुरूपंत्वंपुरुषर्षभ शोचसीत्येवतात्पर्यंगम्यतेश्रीहरेर्वि
भोः १५ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तितिक्षाफलंप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाःप्राकृत्या
व्याख्यातरीत्यात्रिविधाअपियंजायतिस्वमेःसेप्रज्ञानसमाधौवानव्य
थयंतिस्वास्थ्यान्नप्रच्यावयंतीति पुरुषंपूर्णंप्रात्मरूपंवसतीतिपुरुष
स्तं पुरुष कर्मेंद्रियाणिबलपंचतथापराणिज्ञानेंद्रियाणिमन
आदिचतुष्टयंच प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्म
चतमःपुनरष्टमीपूरितिप्रसिद्धाः यद्वास्थूलसूक्ष्मोपाधिमयेपु
वस्तत्रासामंतर्भावादष्टपूरितितत्पुरुषःश्शं तेनकारणोपाधेरपि
आत्मनोविविक्तत्वंदर्शितं पुरुषर्षभेतित्वमप्येतदनुभवितुंयो
ग्योसिसर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादितिसूचयति उपाधित्रयस्यागादेवस

दुःखाय

मेदुःखसुखं यस्यतं नहिसमाधिस्थस्यसुखायवाशीतोष्णस्पर्शो
भवतइतियुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वं धीरंध्यानिनंयोगिनंनव्य
थयंतिसोऽमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ १५ ॥

ज्ञानेरी टीका

तत्सहनप्रकारमेवाह अमृतत्वायमोक्षायकल्पतेसमर्थःस्या
दित्यर्थः १५ ॥

रामकंठी टी॰

++ येपुरुषर्षभकलत्रांणज्ञानेकताननिर्विकल्पसमाधौकृतयाप्रवृत्त
वस्थायांवर्तमानमतएवधीरंपरिज्ञातसदसत्पदार्थमतएवत
समदुःखसुखे सममनोवृत्तित्वमात्रेणकेनरूपेणस्पृश्यमानेन ये
त्वेदुःखसुखविषयस्तथाविधंघटादिवदृश्यत्वमात्राविशिष्टरूपैः
स्वभावादिभिरनरुत्पजनितविकारैःसततमेतेजन्मविनाशधर्मयो
गादनित्याःसुखितोहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययहेतवःस्पर्शशब्दा
भिहिताविषयाःशब्दादयोनव्यथयंतिचालयन्ति नहिविक्रियं
तेकेवलस्वभावात्मत्वादात्मनोनप्रच्यावयन्ति सोऽमृतत्वायपर
मार्थसत्यपरमात्मसमापत्तिवशादविनाशित्वायकल्पतेसमर्थ
तेप्रक्काभवतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] १५ ॥

लासिकी टीका

स्वात्मपरामर्शीत्यागेनतत्सहनस्यमहाफलत्वमित्याह यमिति
नव्यथयन्तिआत्मदर्शिनाप्रच्यावयन्ति [illegible]
[illegible] सएवंविधोज्ञानाधिकृतोमोक्षाय
कल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥

हिप्रसिद्धे प्रसिद्धमेव नदित्यर्थः

येनेमात्रास्पर्शायंपुरुषं धीरंतत्वतं तथासम दुःखसुखंसुखदुःखे प्राप्तेहर्षविषादरहितं धरा अमृतत्वाय

पंचोली टीका

तन्मतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवश्रेयइतियतः तत्सहनेनिरति
शयंफलमित्याह यंहीति हेपुरुषर्षभ हियस्मादेतेशीतोष्णा
दयोविषयाःइंद्रियाणिवयं आत्मदर्शनेसमदुःखसुखं समसु
खदुःखयस्यतंसुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितंधीरंधीमंतं
पुरुषंनव्यथयंति नचालयंतिसज्ञानीद्वंद्वसहिष्णुःअमृतत्वा

गी॰
टी॰
द्वि॰

102

यमोऽमृतायकल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥

रामवीरससिद्धोयिनी ॥

धीरासां विषयसंबंधसहनफलमाह यंहिनेति यतेस्पर्शे
कार्इंद्रियार्थसन्निकर्षायंपुरुषंपोरुषखलु त्रामधानिनंधीरं
धैर्यगुणशालिनंसमतएवसमदुःखसुखं सुखदुःखे प्रजतेहेय
वप्रवर्तमाने नव्यथयंति नकंपयंति संदेहादर्जनकर्तव्याधर्मे
धर्मविबुद्धेर्युद्धस्यापनेनवस्वत्रुशिनस्वधर्मकर्तव्यतानिश्च
यान्नच्यावयंति सःपुमानमृतत्वाय अविपमानेमृतंमरणं
मर्त्यधर्मोयस्यसोऽमृतोमरस्तत्वंदेवरूपतातदर्थंकल्पते यो
ग्योभवति युद्धेसंमुखमरणादितिभावः अथवा हेयाविता
याविततयोर्येषामेरत्वं मृतामृतेइतिकोषात् अविपमानेमृतंया
वितमन्नादिकेभस्यवेनास्येतिमृतोपवितायभोक्ता नत्वम
मृतत्वेनाम्नमावदभिवितानुभोजितंनतदर्थंकल्पते युद्धेभा
जयेपृथिवीराज्यलाभादितिभावः अथवामृतत्वाय मोक्षाय
व कल्पतेइति १५ ॥

अथभाष

यंहीति यमेतेमात्रास्पर्शानव्यथयंति दुरिपायमेवसंतंया
तीरसंबंधाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात्तुकथमितिवि
शेषणं कथंनव्यथयति समदुःखसुखत्वात् तत्कथम्
धैर्येणा नित्यआत्मेत्युक्तम् किमात्मेवनित्यः अहोस्विद
न्यदपि अन्यदपि तत्किमिति आह १५

भाषा अनुवाद

किस हेतुसे उपाय अवलम्बन करि शीत उष्ण वारन करने से उनका सहना ही उचितहै उसमें बडा फलहै यह कहतेहै कि हे पुरुष श्रेष्ठ अर्जुन जिन धीर पुरुषोंको सुख दुःख समान भाव अर्थात् शीत उष्णमे क्लेश नही होता सोई विक्षेप रहित पुरुष धर्म ज्ञानके द्वारा मोक्ष प्राप्ति के अधिकारी है १५ ॥

दोहा

पीडै नहि जिह पुरुषकों यह विषये नरश्रेष्ठ समसुख दुख
दुःखधीरको सोइं मुक्त वरिष्ठ ॥१५॥

103

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उ
भयोरपि दृष्टोऽन्त स्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

शांकरभाष्यं

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नास
त इति नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते
नास्ति भावो भवनमस्तिता नहि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणै
र्निरूप्यमाणं वस्तु सद्भवति विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचर
ति यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुप
लब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्ज
न्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेर्मृदादिका
रणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं
तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंग इति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः स
द्बुद्धिः सद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत् यद्विष
या व्यभिचरति तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितंत्रे स्थिते सर्व
त्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत्स
न्घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्य
भिचरति तथा च दर्शितं न तु सद्बुद्धिस्तस्मात् घटादिबुद्धिवि
षयेऽसन् व्यभिचारात् न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् घटे
विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचारन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् न
पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषविषयैव सा सद्बुद्धिस्तेना
पि न विनश्यति अथ सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्य
ते इति चेन्न पटादावदर्शनात् सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इ
ति चेत् न विशेष्याभावात् सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशे
ष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् न तु पुनः सद्बुद्धि
विषयाभावात् एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तं
इति चेत् न सदिदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामा

गी॰
टी॰
द्वि॰

नाधिकरणदर्शनात् तस्माद्देहादेर्द्वंद्वस्य च सकारणस्यासतो
न विद्यते भाव इति तथा सतश्चात्मनः अभावो ऽविद्यमानता न
विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम एवमात्मानात्मनोः सदस
तोरुभयोरपि दृष्टः उपलब्धो ऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति
तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्वदर्शिभिः तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्र
104 ह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं
येषां ते तत्वदर्शिनस्तैस्तत्वदर्शिभिस्त्वमपि तत्वदर्शिनां दृ-
ष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियत
रूपाणि द्वन्द्वानि विकारोऽयमसदेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभा
सत इति मनसि व्यस्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनानन्तरश्लोकमवता
रयति इतश्चेति इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतः शी
तादेः क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनश्चात्मनो नि
र्विकारत्वेनैकरूपत्वं अतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्त
मित्याह नेत्यादिना कार्यस्यासत्वेपि कारणस्य सत्वेनात्यन्तास
त्वासिद्धिरित्याशंक्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासत इत्युपा
दाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः शून्यस्यास्तित्वप्र
संगाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशंक्याह नहीति
विमतमतात्विकमप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवत् नहि धर्मिग्रा
हकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्नि
रूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः कथं पुनरध्यक्षादिविषय
स्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारो
हीति ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात् संप्रतिपन्नवदि
ति फलितमाह विकारश्चेति वाचारम्भणश्रुतेर्द्वैतमिथ्यात्वे
अनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभि-
न्नं वेति विकल्पाद्यं दूषयति यद्येति निरूप्यमाणमंतर्बहि-

ष्वेति शेषः विमतं कारणमात्रतत्त्वतोभिद्यते कार्यत्वाद्घटवदित्य
र्थः इतोपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यं घटादावन्वेषयन्नास्ति वर्तमा
नेपि तत्तथेति न्यायादित्याह जन्मेति यदि कार्यं कारणादभिन्नं
तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्येनावस्थाने त
न्नयुक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् कार्यकारणवि
भागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विश्रमत्वादित्यभि
प्रेत्याह सदादीति कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्ती
तिमन्वानश्चोदयति तदसत्त्वइति प्रत्युक्तव्याहृतबुद्धिद्वयद
र्शनाददुष्टत्वेच व्याहृतानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदक
ल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति न सर्व
त्रेति सम्प्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति यद्विष
येति यद्व्याहतेष्वनुवृत्तं तत्समर्थं सत् यथा सर्पधारादिष्वनुग
तो रज्ज्वादि विदंशः विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् सम्प्रतिपन्न
वदित्यर्थः व्याहतस्य विकल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषयेत्या
दिना यद्व्याहतं तन्मिथ्या यथा सर्पधारादि विमतं मिथ्याव्यभि
चारित्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः इत्यनुमानद्वयमनुसृत्य स
तोकल्पितत्वं प्रसक्तस्य कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः ननु ने
दमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागा
भावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह सदसदिति उक्ते
विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वह
ति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात् परमार्थस्यैव तद्धेतुत्वे
केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ननु सदसद्विभागस्य बुद्धिद्व
याधीनत्वे बुद्धिविभागस्यापि तदभावात्तत्राह सर्वत्रेति व्यव
हारभूमिः समस्त्यर्थः बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यवि
भागप्रतिभासहेतुत्वेतिभावः बुद्धिद्वयमनुसृत्य सदसद्विभा
गे सतः सामान्यरूपतया विशेषाकांक्षां सामान्यविशेषद्वे व या
स्तुनी वस्तुरूपे स्यातामिति चेत्तत्राह समानाधिकरण इति ।

गी॰ पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते सोयमिति सामाना॰
टी॰ धिकरण्यं च स्फुटं सन् इत्यादि सामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठ
द्वि॰ वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः नीलमुत्पलमितिव
द्धर्मधर्मिविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्य
विषयत्वमिति चेन्नेत्याह ननीलेति नहि सामान्यविशेषयोर्भे
105 देऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्त्योः सामाना॰
धिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किन्तु व्याहतमनुहृतेक
ल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुण
गुण्यादावपि दिशत्येवमिति तुल्यो हि तत्रापि विकल्पदोषावि
ति भावः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशे॰
षाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषावेव वस्तुनीति पक्षं प्रतिक्षिपति
तयोरिति बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्याहृतानां वि
शेषाणामवस्तुत्वमित्याशंक्याह तथा चेति विकारो हि सद्व्या
ढाविति शेषः नचैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्यैव द्वैरू
प्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभि
चारात् बोध्यस्यापि सतस्तथात्वादित्याह नत्विति व्यभिचरती
ति पूर्वेण सम्बन्धः विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे
फलितमुपसंहरति तस्मादिति असत्वं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थ
मवस्फोरयति व्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पि
तत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अव्यभिचारादिति सद्बुद्धिव्य
भिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारे तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धि
रिति शंकते घटे विनष्ट इति सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवत् घटविषय
त्वाभावान्न घटनाशे व्यभिचारोऽस्ति इति परिहरति न पटादावि
ति सद्बुद्धेर्घटविषयत्वे निरालम्बत्वायोगात् विषयान्तरं वा॰
च्यमित्याशंक्याह विशेषणेति सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभि
चारत्वस्यासिद्धिमुक्त्वा विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारि
त्वस्यासिद्धिं शंकते सदिति यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वा

त् स्वव्यभिचारिणी स्वव्यभिचारः सदोदर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि
घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टत्वाद्व्यभिचारात् घटे व्यभिचारासिद्धौ वि
शेषान्तरेपि कल्पितत्वहेतोः व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः घटा
बुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटा
दिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह न पटादावि
ति विशेषणमेवं व्यभिचारित्वे सतोपि तदुपपत्तेरव्यभिचा
रित्वहेत्वसिद्धिस्तादवस्थ्यमिति शंकते सद्बुद्धिरिति घटा
दिनाशदेशे तदुपलक्षिताकारेण सत्वाभानेपि नासत्वे घटाद्य
भावाधिष्ठानतया भानादित्याह न विशेषेति यथा सर्वग
ता जातिरित्यत्र खण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावदेशे गोत्वं व्यञ्जका
भावान्न व्यज्यते न गोत्वाभावात् तथा सत्वमपि घटादिना
शे व्यञ्जकाभावान्न भाति न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्च
यति सदित्यादिना सप्रतियोगिकविशेषणव्यभिचारेपि स्व
रूपाभावादिव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्यत्वमिति भावः द्वयोः
सतोरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् घटसतोरपि विशेषण
विशेष्यत्वे द्वयोः सत्वध्रौव्यात् घटादिविकल्पितत्वानुमाने सा
मानाधिकरण्यधीबाधितमिति चोदयति एकेति अनुभवम
नुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति नेत्यादि
ना घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमु
पसंहरति तस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्ताविति
शब्दः ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्व
विवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात् केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन
स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेन्मैवं किमिदं द्वैतप्रपंच
स्य शून्यत्वं किं तुच्छत्वं किं सद्विलक्षणत्वं नाद्यो ऽनभ्युपगमात्
द्वितीयानभ्युपगमे तु नैव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च सा
र्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेना
द्वैतसत्यत्वपर्यवसितमिति त्रैविध्यद्वैतलक्षणतत्प्रतिष्ठापि

106

ते तथा च प्रसेपाशंकां संप्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यं प्र
नात्मज्ञानस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथम
पादं व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याक
ल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसादनपरतया व्याकरोतीति नेत्येति नन्वा
त्मनः सदात्मनो विशेषेण विनाशिषु तद्रूपस्यैकस्य विनाशः स्या
दित्याशंक्याविशिष्टनाशेपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्नैवमित्या
ह सर्वभेति ननु कदाचित्सदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागस
तो घटस्य जन्मना सत्त्वाभ्युपगमात् सच्च कदाचिदसत्त्वं प्रति
पद्यते स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं
सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं
वा तुल्यं स्यादिति तत्राह एवमिति तुशब्दो हेतुशब्देन सम्ब
म^ ध्यमानो दृष्टिं अवधारयति नहि प्रागसतो घटस्य सत्त्वमसत्त्वे
स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत् प्रा
गमितरेतराश्रयत्वमन्यतरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावस
त्त्वमनवकाशि भवेत् एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति
भावः कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसतश्च सत्त्वं प्रतिभाति इत्याशं
त्त्व^ क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह तत्त्वेति तस्य भावस्तत्त्वं न च तच्छ
ब्देन परमर्शयोग्यं किंचिदस्ति प्रकृते प्रतिनियतमित्याशंक्या
ह्याचष्टे तदित्यादिना ननु सदसतोरन्यथात्वे केचित्प्रतिप
द्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसरन्ति तथात्वमेवाभिगच्छ
न्ति तत्र केषां मतमेषितव्यमिति तत्राह त्वमपीति १६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यमत्यन्तं त
त्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि संभवादित्याशंक्य तत्त्ववि
चारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह नासत इति असत्वात्
धर्म^ अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता
न विद्यते तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनः अभावो विनाशो न।

विद्यते एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्त्वदर्शि
भिः वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः १६ ॥

पिशाचभाष्यं टी०

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं यस्मादुक्तं नासत
इति असतः अविद्यमानस्य रज्जुसर्पवत् दृष्टनष्टस्वभावस्य ज
गतः भावः सत्ता न विद्यते तथा परमार्थस्य सतः आत्मनः अभा
वः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारात् अनयोः सदसतोस्तत्त्वं विनिश्चित्य
मोहं च हित्वा शीतोष्णादीति तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६ ॥

रामानुजभाष्यम् टी०

यत्त्वात्मनो नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वमशोकनिमित्तमु
क्तं गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता इति तदुपपादयितु
मारभते नासत इति असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मनो
नासद्भावः उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्व
दर्शिभिरंतो दृष्टः निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहांतशब्दे
नोच्यते देहस्यासत्त्वमेव स्वरूपं आत्मनश्चेतनस्य सत्त्व
मेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वं
अविनाशस्वभावः सत्त्वं यथोक्तं भगवता पराशरेण तस्मिन्न वि
ज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातं ज्ञानं यथास
त्यमसत्यमन्यत् अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते तत्तु ना
शि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितं यत्तु कालान्तरेणापि नान्य
संज्ञामुपैति वै परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किमिति
अत्राप्यंतवंत इमे देहा अविनाशि तु तद्विद्धीत्युच्यते तदेव सत्त्वा
सत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते अत्र तु सत्कार्यवादस्यासंगत
त्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मो
हशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेक एव वक्तव्यः
स एव अविनाशि तु अंतवंत इमे देहा इत्यनंतरमुपपादितम् इ
ति यथोक्त एवार्थः १६ ॥

थिया^

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

गी॰ न तु यत एवागमापायिन एते सर्वे देशादिविशेषास्तत एव शोच्यंते
टी॰ मैवं तथाहि कोयमागमो नामोत्पत्तिरिति चेत् सापि किमस्य
द्वि॰ सत आत्मलाभः साहोस्विदसतः असत्स्वभावता हि निःस्वभाव
नि॰ ता निरात्मता निरात्मा च स्वभावः कथं सस्वभावीकर्तुं शक्यः
अनीलं हि न नीलीकर्तुं शक्यं स्वभावान्तरापत्तेरिष्टत्वात् त-
थाचरणं न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततेऽत्यवदृष्टमिति
अथ सत एवात्मलाभोत्पत्तिः तदालब्धात्मनोऽस्य जातस्वभावाभा
वान्नित्यत्वेनैवत्यागमकाशाच्यता एवमपायोपि सतोऽसतो वा
असत्तावदसदेव सत्स्वभावस्यापि कथमसत्तास्वभावः द्वि
तीये क्षणे भावमसत्स्वभाव इति चेत् आद्येपि तथा स्यादिति न
कश्चिद्भावः स्यात् स्वभावस्यात्यागात् अथ मुद्गरादिनास्य
नाशः क्रियते मुद्गरादिव्यतिरिक्तोभावस्य किं हन्ते न दृश्यत इ
ति चेत् मानामदर्शिभावोन्नत्वन्यथाभूतः पटादिरिव अथ
व्यतिरिक्तस्तु नासावितरकं तदेतत्सर्वं हृदि कृत्याह अथ चलोक नासत इ
दृष्ट्यैवेदमाह असतोऽनित्यविनाशिनः शरीरस्य न भावः अन
वरतमवस्थाभिः परिणामित्वात् नित्यसतश्च परमात्मनो ना
स्ति कदाचिद्विनाशः परिणामधर्मत्वात् तथा च वेदः अवि-
नाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति अनयोः सदसतोरंतः
प्रतिष्ठापदं यच्चानयोर्विश्रांतिः १६ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथ द्वितीयोपायमाह नासत इति असतः शुक्तिकारजतव-
दसद्रूपस्य दृश्यमात्रस्य भावः वर्तमानत्वं वक्तुं न शक्यते त-
थासतः सच्चिद्रूपस्य देशस्यात्मनः अभावः अवर्तमानत्वं च वक्तुं
न शक्यते एवमसत्सतोरंतो निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिः स्वस्वरूप
स्थैर्दृष्टः अत्रैतदुक्तं भवति यत्रेदं रजतं तद्वा द्वैतं दृश्यते तदस
च्छिद्रूपव्यपदेश्यं तथाय सर्वदापि अबाधितं तत्सच्चिद्रूपव्यपदेश्यं
अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेः तदुक्तमध्यात्मसारे यद्वत्तृणार्थम
वभाति मरीचिकांभस्त्वां संनिधानमपि रज्जुभुजंगमस्तु स्वप्नः

त्तणवधिस्तुश्रस्यवधीहतद्वद्विश्वेविभातितदपिश्रवदेति
मत्य सर्वप्रपंचविलयावसरेऽष्णैपत्राणवाघुत्रुगतंचि॰ सु॰
दिद्धास्तिनूनं अर्थप्रतीतिवशतोपिचजागरादौतस्मात्स
दित्यभिहितेनत्वलचित्स्वरूपमिति एवमवस्थात्रयेप्यबा
धितेसत्येब्रह्मणिनिविष्टचित्तानांतत्वदर्शिनामसद्रूपशी
तोष्णादिद्वंद्वदुःखसहनेकियानायासः यथास्वप्नेसर्पव्या
घ्रादृष्टस्यजागरेतत्प्रतीकारासंभवादित्यर्थः १६ ॥

वनमाली टीका ॥

यदुक्तमात्मनोनित्यत्वंदेहानामनित्यत्वंवाशोकानिमित्तादि॰
इति॰ नातदुपपादयति नासतइत्यसतःपरिणामिनोदेहस्यभा॰
वोपरिणामित्वंनविद्यते सतोपरिणामिनआत्मनोभावःप
रिणामित्वंचनविद्यते अनयोरुभयोर्देहात्मनोरंतस्तत्वद॰
र्शिभिर्दृष्टः निरूपणस्यनिर्णयांतत्वान्निर्णयएवांतःशब्दे
नोक्तःअसतोदेहस्यासत्वमेवसतआत्मनःसत्वमेवस्वरू
पमितिनिर्णयोदृष्टइत्यर्थः अनाशीपरमार्थोसोप्यज्ञैरस्तु
पगम्यते यत्तुकालांतरेणापिनान्यसंज्ञामुपैतिवैपरिणा
मादिसंभूतंतद्वस्तुनृपतत्त्वकिमितिवैष्णवोक्तेः यद्वास
दसच्छब्दौसत्कर्मासत्कर्मपरौप्रशस्तेकर्मणितथासच्छ
ब्दःपार्थयुज्यते असद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ।
असदित्युच्यतेपार्थेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् तथासतोदुष्ट
कर्मणःसकाशात्भावःसुखंनविद्यतेतथासतःसुकर्मणो
दुःखादिनोभावोदुःखंनविद्यते अनयोरुभयोःसदसत्कर्म
णोःसुखदुःखकारणत्वरूपोंतोनिर्णयस्तत्वदर्शिभिर्दृष्टः वधारितः
युद्धंतुक्षत्रियस्यप्रशस्ततरं अतःपापमेवाश्रयेदस्मानिति
शोकंजहीतिभावः भवत्वस्मिन्नत्रप्रयोजनिकेच्छेतिभावः
सुखंनभवतितादृगिच्छायस्मिन्सोभावोदुःखंयस्यसतोवि

चनास्तिप्रबाधितत्वात्

गी. टी. द्वि.

स्वस्वभावः सत्त्वं नास्ति मृषात्वात् सतो ब्रह्मणो सत्त्वं सजाती-
यविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मैव स्वप्रकाशरूपं सत् घटः स
न्नित्यादौ च घटादितादात्म्यापन्नं तदेव भातीति सजातीयाज्जडा
द्भेदः स्वगतो गुणाद्भेदो नास्ति प्रतियोगिनो भावात् तथा च श्रु
तिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ए
तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
य संहरंतीउक्तभेदशून्यमेकं सत्यमाह वाचारंभणं विका
रो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिर्विकारस्यानृ
तत्वमाह सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र
तिष्ठा इति श्रुतिर्विकारस्य चितिकल्पितत्वमाहेति तत्त्ववि
श्वस्य मृषात्वे जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि
भूतानि जायंत इत्यादिश्रुतौ जन्माद्युक्तेरीक्षतेर्नाशब्दमि-
तिसूत्रे सऐक्षतेतिश्रुतौ चेश्वरस्येक्षापूर्वकर्तृत्वस्य लोकव
ल्लीलाकैवल्यमिति सूत्रे आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतौ च
प्रयोजनाभावेपि सृष्टेः वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति
सूत्रे पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यादिश्रुतौ च कर्मसापेक्ष
त्वेन वैषम्यस्य तेजोतस्तथा ह्याहेति सूत्रे वायोरित्यादिश्रुतौ
च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वमस्य विपर्ययेण तु क्रमोत उप उ
पद्यते चेति सूत्रे पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादिश्रुतौ पृथिव्या
देर्वाय्वादौ लयस्य चोक्तेर्व्युत्क्रमत्वापत्तेः नहि कल्पिते विरोध
परिहारो युक्तो किंच विश्वस्य मृषात्वे सर्वज्ञेन तत्पालनाद्य
नुपपत्तिः नहि शुक्तिरूप्यं मृषेति जानन्पालयति नचेंद्र
जालिकवत्तदुपपत्तिः प्रतारकेस्मिन्नैंद्रजालिकस्योत्पादकत्व
पालकत्वाद्यभावात् एतन्मंत्रादिप्रयोगादित्यलोकाः आ
म्नंतीति गुरूपदेशादिनाज्ञातमंत्रादिप्रभाव[illegible]प्रयोगत्वा
भावेपीममाश्चर्यं पश्यंत्विति हि वदंति स्वमायामोहं विनामा

वतोऽस्ययदिकार्यमात्रस्यासत्त्वप्रतीतिःस्यात्तर्हियेनतच्छून्यत्वंश्रा
त्वाशुद्धेनकपिलानीत्येवमनसिनियांयात्रश्लोकेश्रीकृष्णे
नसत्कार्यवादएवोक्तः येकेचिदत्रासच्छून्येनदेहादिका-
र्यस्यतच्छून्यत्वंप्रतिपादयन्तितेषामज्ञानमोहितानांभगवदा
शयानभिज्ञानांपरिच्छिन्नबाह्यत्वस्वभावत्वादसन्नित्यादि
जल्पनमुचितमेव अन्यैस्तत्रसत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वात्तत
त्परोऽयंश्लोकः देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्यतन्मोहशा
न्तयेह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेकएववक्तव्यः स
एवगतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्तीतिप्रस्तुतः सएवश्रा-
विनाशितु अन्तवन्तइमेदेहाइत्यनन्तरमुपपादितइतिय-
थोक्तएवार्थः इतिवदन्तितेस्माभिःप्रष्टव्याःभवद्भिर्यदुक्त
मत्रसत्कार्यवादस्यासंगतत्वं तत्कथंयदीत्याभगवतःपूर्वा
परोक्तिविरोधत्वेनवाग्रेग्रस्यप्रकरणविरोधत्वेनवाभवत्स
म्मतविरोधत्वेनवेतिवक्तव्यंनाद्यः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएष
षोऽश्वत्थःसनातनइतिश्रुत्यर्थरूपायाः ऊर्ध्वमूलमधःशा-
खमश्वत्थंप्राहुरव्ययमित्यादिश्लोकेविरोधात् असत्यमप्र
तिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिनाकार्यासत्त्ववक्तॄणामासुरत्व-
प्रतिपादनाच्च नापिद्वितीयः कार्यस्यसत्त्वमत्वापुनस्तस्या
सत्त्वकथनासम्भवाद्भगवतश्चोपदेशसमयेयथार्थकथ-
नेनवंचकत्वप्रसंगात् अनाप्ततमत्वप्रसंगाच्च नचदेहा-
दिकार्यस्यासत्त्वकथनेनविनार्जुनस्यमोहशान्तिःकथंभवे
दितिवाच्यं असत्योपदेशेनकस्यापिमोहनिवृत्त्यसंभवात्
भ४ प्रस्तुतमोहप्रशमेरेवसंवाद्यत्वाप्यसम्मतत्वाच्च अन्यथासि
द्धान्तभङ्गाच्च नापितृतीयः भगवतःसर्वज्ञत्वेनचपूर्वापर
रवचनस्याविरोधलेशागन्धाभावात् नापिचतुर्थःस्वप्र-
कृतिकार्यदेहादिस्वभावनिरूपणप्रकरणस्यसत्त्वात् न
नुदेहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्यार्जुनस्यमोहशान्तयेह्युः

गी० भयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेकएववक्तव्यः सएवगता
टी० सूनगतासूंश्चेतिश्लोकतः सएवाविनाशित्वञ्चान्तवंतइमेदे
द्वि० हाइत्यनन्तरश्लोकप्रतिपादितइतियथोक्तएवार्थइतिचेन्नअनुप
पन्नत्वात् तथाहि देहात्मनोःस्वरूपस्यसत्यत्वज्ञानंविना
109 तयोःस्वभावज्ञानेनस्यात्तदभावेतन्मोहशान्त्यभावः गता
विनाशित्वा सूनगतासूंश्चविनाशित्वाविनाशित्वानन्तवत्त्वादयः पूर्वापर
पर्यायस्याःशास्त्राश्रयिदेहात्मनोःकार्यत्वाकार्यत्वप्रतिपा
दनेनसत्कार्यवादमेवद्योतयन्ति तथाचात्रप्रयोगः यद्य द्ये
त्कार्यंतत्तद्गतासुत्वमन्यकार्यत्वात् घटादिवत् यद्यदका
र्यंतत्तदगतासुत्वमन्यकार्यत्वाभावात् यद्यत्कार्यंतत्तद्वि
नाशित्वंघटादिवत् यन्नैवंतन्नैवंचेतनवत् यद्यत्कार्यंत
नन्नैवं^ त्तदन्तवत्त्वंयन्नैवंजीववदित्येवमनुमानसहकृतार्थद्वारा
तथात्वेवसदसद्भावाभावशास्त्रप्रयोगात्स्वरूपद्वारापिचसत्का
र्यवादस्यसंगतिरस्त्येवनत्वसङ्गतलेशगंधस्पर्शः नापिपं
चमःभवतः सत्कार्यांगीकारत्वेनासत्कार्यांगीकारात् अ
न्यथासिद्धान्तभंगात्स्मार्तमतप्रवेशाच्च नन्वस्मिन्प्रकरणे
सत्कार्यवादरूपस्यशास्त्रस्यपादाभावात्तदसंगतत्वमस्त्येव तिचे
नअन्याकालिकोक्तित्वात् तथाहि नत्वेवाहमित्यस्यभाष्ये
भवद्भिर्यद्बाधितानुवृत्तेः खण्डनेकृतेनतदप्यसंगतत्वमेव
समग्रगीताशास्त्रस्यैकतरेऽपिपदेऽबाधितानुवृत्तिशास्त्रस्यपा
दाभावत्वात् यश्चोभयोर्दोषोस्माकंदीयतेसःयुष्माकमपिस्यात् य
श्चोभयोःसमोदोषःपरिहारोपिवासमः नैवःपर्यनुयोक्तव्य
स्तादृगर्थविचारणेइतिवचनात् तस्मात्सत्कार्यवादस्यना तद^
संगतत्वमित्यलंकुतर्कनिरासैः १६ ॥

मधुसूदनी टी० ॥

+यत्कालतोदेशतोवस्तुतोवापरिच्छिन्नंतदसत् यथाघटा
दिजन्मविनाशशीलंप्राक्कालेनापरकालेनपरिच्छिद्यते

+
ननुभवतुएकहृषीकत्वंतथापितस्यासत्यसत्त्वहस्वरूपः सत्यएवसंसारः तथाचशीतोष्णादिसुखदुःखकारणे
सतितद्भागस्यावश्यकत्वात्तस्यचज्ञानादिनाशानुपपत्तेः कथंतितिक्षाकर्त्तुंवासेमतत्वायकल्पत
इतिचेन्नकल्पनस्यापिद्वैतप्रपंचस्यात्मनि कल्पितत्वेनतज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः रज्जौकल्पितस्यरजतस्यशु
क्तिज्ञानेनविनाशवत् कथंपुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषेऽप्यात्मवदनात्मापिसत्योनभवेत् अनात्म
वदात्मापिमिथ्यानभवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेम त्वादित्याशंकाविशेषमाह भगवान् +

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कं कालपरिच्छिन्नं
मित्युच्यते एवं देशपरिच्छिन्नमपि तद्देवसत्त्वेन सर्वदेशाननु
गतत्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छिन्ननियमेऽपि देशपरि
च्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदा
नभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः सच किंचिद्देशवृत्ति
त्वेत्यन्ताभावः एवं सजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भे
दो वस्तुपरिच्छेदः यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादेः पत्रपु
ष्पादेश्च भेदः पृथग्वा जीवेश्वरभेदो जीवजगद्भेदो जीवपर
स्परभेदः ईश्वरजगद्भेदो जगत्परस्परभेदश्चेति पंचविधो
वस्तुपरिच्छेदः कालदेशाऽपरिच्छिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्कि
कैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात् पृथङ्निर्देशः एवं सांख्यमतेऽपि
योजनीयं एतादृशस्यासतः शीतोष्णादेः कल्पितस्यापि प्रपंच
स्याभावः सत्तापारमार्थिकत्वस्यानुन सत्ताकतादृशपरि न्नू
च्छेदशून्यत्वं न विघटते न संभवति घटत्वाघटत्वयोरिव परि
च्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् न हि दृश्यं किंचित्
क्वचित्काले देशे वस्तुनि वा न निषिध्यते सर्वत्राननुगमात्
न वा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानु
गमात् तथा च सर्वत्राननुगते सद्वस्तुन्यननुगतव्यभिचारि नि
वस्तु कल्पितं रज्जुखंड इवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमि
ति भावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कल्पितं
स्यात्तस्यापि तद्व्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह नाभा
वो विद्यते सत इति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तु
परिच्छिन्नत्वं तच्च न तद्व्यावृत्तत्वेन तच्छशविषाणादेरस
त्वायोगात् सद्ब्रह्म अभावो निरूप्यत इति न्यायात् एकस्यैव
स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्वाकि
भेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सार्वलौकिक
त्वेन सतो घटाधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभा॰

110

वःपरिछिन्नत्वंदेशतःकालतोवस्तुतोवासत्तःसर्वानुस्यूतस्यस
न्मात्रस्यनविद्यतेनसंभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः ननुस
न्नामकिमपिवस्तुनास्त्येवयस्यदेशकालवस्तुपरिच्छेदःप्रति
षिध्यते किंतर्हिसत्त्वंनामपरंसामान्यंतदाश्रयत्वेनद्रव्यगुण
कर्मसुसद्व्यवहारः तदेकाश्रयसंबंधेनसामान्यविशेषसम
वायेषु तथाचासतःप्रागभावप्रतियोगिनोघटादेःसत्त्वंका
रणव्यापारात् सतोपितस्याभावःकारणनाशाद्भवत्ये
वेतिकथमुक्तं नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइति
एवंप्राप्तेपरिहरति उभयोरपीत्यर्थेन उभयोरपिसदसतोः
सतश्चासतश्चान्तोमर्यादानियमरूपत्वंयत्सत्तत्सदेवयद
सत्तदसदेवेति दृष्टोनिश्चितःश्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपू
र्वकंकैस्तत्त्वदर्शिभिःवस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भि
र्नतुतार्किकैः यतःकुतार्किकाणांनविपर्ययानुपपत्तिः
तुशब्दोवधारणेएकान्तरूपोनियमएवदृष्टोनत्वनेकान्तरू
पोन्यथाभावइति तत्त्वदर्शिभिरेवदृष्टोनातत्त्वदर्शिभिरि
तिवातथाचश्रुतिः सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्विती
य यमित्युपक्रम्यदिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतके
तोइत्युपसंहरतीसदेकंसजातीयविजातीयस्वगतभेदशू
न्यंसत्यंदर्शयति वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येव
सत्यमित्यादिश्रुतिस्तुविकारमात्रस्यव्यभिचारिणोवाचारं
भणत्वेनानृतत्वंदर्शयति अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलम
न्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगे
नसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदाय
तनाःसत्प्रतिष्ठाइतिश्रुतिः सर्वेषामपिविकाराणांसतिक
ल्पितत्वंदर्शयति सत्त्वंचसामान्यंतत्रमानाभावात् पदा
र्थमात्रसाधारण्येनसत्सदितिप्रतीत्याद्रव्यगुणकर्ममात्र
वृत्तिसत्त्वस्यसाधुपपादकत्वकल्पनात् वैपरीत्यस्यापिसु

वचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन संबंधः
भेदस्य स्वरूपत्वस्य च कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्या
नुगमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसंगात् तस्माद
कमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्व
तादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्घट इति
प्रतीत्या तावत्सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतं न तु
सत्तासमवायित्वं भेदप्रतीतेर्भेदघटितसंबंधानिर्वाह्य
त्वात् एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः
सिद्धं द्रव्यगुणादिभेदासिद्धाच न तेषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्य
ते किंतु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात् तच्च वास्त
वं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तं वार्त्तिककारैः
सत्तातोपि न भेदः स्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोन्यतः एकाकारा हि सं
वित्तिः सद्द्रव्यं सन्गुणो यथेत्यादि सत्तापि सतो भेदिका तस्या ना
प्रसिद्धेः द्रव्यत्वादिकं तु सद्धर्मत्वान्न सतो भेदकमित्यर्थः अ
तएव घटाद्भिन्नः पट इत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घट
पटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव
लब्धपटासत्त्वी सदभेदप्रतीतिर्विजयते तार्किकैः कालप
दार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमान्नैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ
तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य
सद्रूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वा
नुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वे विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते तथा
च यथा कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे का
लान्तरे वा घटत्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्यान्यत्राघ
टत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभंगा
योगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्यान्यत्राघटत्वं शा
क्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभंगायोगात्
एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्व
न्य

गी॰
टी॰
हि॰

नष्टाकथंतेसंपादयितुंयुक्तिसाम्यात् अतउभयोर्नियतत्वप
त्वमेवद्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धांतविलवः अतःसदेववस्तुमाया
कल्पितासन्निहितस्याऽस्ततत्वायकल्पतेसनुमात्रद्रष्टाचेति
तित्वाप्युपपद्यतइतिभावः १ [illegible]नाभेदे
विप[illegible]नत्वापनेशोनात्मकत्वमभ्युपेत्य[illegible]
[illegible]त्वापतेः तथाचाता[illegible]
[illegible]विषयत्वे[illegible]
[illegible] एवं[illegible]
[illegible]कालप[illegible]
[illegible]कथंचि[illegible]तनोदेशकाल[illegible]परिच्छेदशून्य
[illegible] १४ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वस्तुप्रकृषैकत्वंतथाप्यस्यनष्टकता शीतोष्णादेस्तुबंधः
स्यसहेतोर्वस्तुतावशात् १ एवंकथंतितिक्षास्यात्कथंवाबं
धनाशने सत्यामपितितिक्षायांजातस्मादात्मनःक्षयः २
इत्याशंक्याहभगवान्मंगलायतनेहरिः समस्तस्यप्रपंच
स्यसहेतोर्बंधरूपिणः ३ स्वाज्ञानात्कल्पितत्वेनस्वात्मबो
धोदयात्क्षयः कल्पितस्यभुजंगस्यरज्जोतज्ञानतःक्षयः ४
दृष्टोयथातथैतस्यशीतोष्णादेस्तयोधिया अन्योन्याध्यास
तोयस्मात्सदात्मानात्मनोर्द्वयोः ५ शीतोष्णादिजगत्सर्वंभा
तितस्मात्स्वधाजगत् अन्योन्याध्यासतल्पत्वेकथमेकस्यस
त्यता ६ इतरस्यैवमिथ्यात्वमितिचेच्छृणुयुक्तितः परिच्छि
न्नेन्द्रियग्राह्यवस्तुदेशतःकालतोर्थतः ७ तज्जन्मनाशशील
त्वादसद्रज्जुभुजंगवत् यथास्वाप्नेमरुध्यासर्वेमत्तकंभादिक
मीक्ष्यते ८ तथैवंबंधशाहनशोकंविश्वंमरुधाविलेनाथसं
सकदाचित्स्यात्स्वाप्नकुंभादिकंयथा ९ असतोविद्यमान
स्यशीतोष्णादेर्नचालिता सहेतोर्निष्प्रमाणत्वाद्धिकारत्वा

त्वलत्वतः ११ घटांकुरादियत्कार्यं दृष्टं सत्कारणं हि तत् आ
काशादिवन्नः कार्यं तद्वदेवं प्रतीयतां १२ असतस्त्विदिदं कार्यं
सर्वस्मादसदन्विते असतः कारणत्वं च निरात्मत्वान्न सिद्ध्य
ति १३ अवः सत्कुरुते कार्यं मयस्कान्तमणिर्यथा कारण
त्वं भवेदेवं कुर्वतोतिशयः कृतः १४ इत्येवं वार्तिके थलका
र्यस्य गतिरीरिता अधिष्ठानस्य सत्यत्वसिद्ध्यै न त्वन्यसिद्धये
यथा घटादिसंस्थानं स्वदेशाभिन्नं च वस्तुधा दृश्यते सकलं तद्व
त्तत्तोभिन्नं जगन्न हि १५ शीतोष्णादेः प्रपंचस्य सहेतोर्नास्ति
सत्यता अन्योन्यव्यभिचारित्वात्कल्पितत्वाच्चिदद्वये १६ अज्ञा
नज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं शास्त्रविन्मतं नाज्ञातत्वं प्रपंचस्या
ज्ञानकार्यस्य जाड्यतः १७ सर्वत्रानुगते सत्ये कल्पितं व्यभिचा
रियत् विश्वंरज्जौ यथा सर्पदंडादिसन्न तत्तथा १८ सन्घटः स
न्पटोस्तीत्यनुस्यूते सदद्वये नघटः पट इत्येवं व्यभिचारि प्र
कल्पिते १९ सामानाधिकरण्येन तु मिथ्या सद्वस्तुनोरपि दृष्टेनी
लेन भोवारि मरीच्यादाविदं यथा २० तस्माद्देहस्य देहादेः सद्धे-
तोर्नास्ति सत्यता तथा सतश्चिदानंदापरिच्छिन्नस्य वस्तुनः २१
अभावो सत्यता नास्ति परिच्छिन्नत्वलक्षणः सर्वत्राव्यभिचारि
त्वादनुस्यूतस्य चित्सतः २२ एवं सदसतोरात्मानात्मनोरनयो
द्वयोः निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति नान्यथा २३ दृष्टा-
स्तु सतद्भावो याथात्म्यं ब्रह्मणः सतः तत्वं दृष्टुं सदा शीलं ये
षां ते तत्वदर्शिभिः २४ त्वमप्येवं समाश्रित्य दृष्टिं तां तत्वदर्शि
नो शोकमोहौ परित्यज्य तितिक्षस्व गतागते २५ दृश्यं स्वरूप
तोथत्वं चिद्रूपे तेन्त्रतात्मके संसर्गमात्रमध्यस्तमात्मनोऽ
सिन्ननात्मनि २६ प्रातीतिकशरीरत्वाद्दृश्यं मिथ्या जडं त्वरं
अवाध्यत्वाच्चिदात्मत्वादात्मा सत्यः स्वयंप्रभुः २७ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका ॥

नन्वस्तु निःसमाध्यादौ त्वं कोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेपिसो

गी॰
टी॰
द्वि॰

112

पाधिकदशायां तथायः पिंडस्य दग्धृत्वमिव तस्य दुःखित्वं दर्शितं उ
पाधिश्च मूलप्रकृतेर्मायिकाया मायारूप इति तत्स्वत्वेन निर्मू
लोच्छेदमर्हत्यतः सो ऽमृतत्वाय कल्पत इत्युपपन्नमित्याशंक्या
ह नासत इति प्रमात्रादेरागमापायित्वेन कादाचित्कत्वात् र
ज्जुरगादिवदसतः भावः सत्ता कालत्रयेपि नास्ति अयमर्थः
प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः मूलाज्ञानस्य चा
त्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावान्न पुनः प्रमात्राद्युद्भवोस्तीति
निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्सिध्यतीति ननु प्रतीतिमात्रात्प्र
मात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोपि सुषुप्त्यादावप्रतीयमानत्वा
विशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्वमस्त्वित्याशंक्याह
नाभावो विद्यते सत इति सतस्तु नः अभावो ऽसत्त्वं कदाचिद
पि न विद्यते सुषुप्त्यादावपि अनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः सु॰
खमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति उत्थाने परामर्शदर्शना
त् तदनुभवमंतरेण तयोः परामर्शासंभवात् अतः सतो ऽ
सत्त्वं नास्ति श्रुतिरपि सुषुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो ऽ
नित्यत्वं चाह यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टु
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि स
तोर्थस्य सुषुप्त्यादावदर्शनेनात्यन्ताभावाद्वा द्रष्टुर्दृग्लोपा॰
द्वा वक्तव्यं नाद्यः आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावक
ल्पनायोगात् नांत्यः उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् तस्मा
दुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचं ननु सतश्चा
काशादेः क्वचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि
सत एव परमाणोर्देशांतरे ऽभावोस्ति प्रागसतोपि घटादेर्भा
वश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो वि॰
द्यते सत इत्याशंक्याविद्वदनुभवेन निरस्यति उभयोरपीति
दृष्टोन्तो याथात्म्यं यथास्वमेनभः कुंभरज्जुरगादयो नित्यत्वा॰

नित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन
बाध्यंते तद्वज्जाग्रद्दृष्टा अपि तेतत्त्वज्ञानेन बाध्यंते ननु जाग्रद्दृ
ष्टानां वस्तूनां स्वप्नगतनभआदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रमइतिचे
त् अनादिकालप्रवृत्तजाग्रद्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रद्भ
आदावपि सभ्रमएवेति तत्र ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं
शुक्त्यादावध्यस्यते नत्वसन्नृशशशृंगादिकं, गगनादिकंतु
त्वद्रीत्या स्वरूपेण असदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इतिचेन्न अ
ध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते न त्वनुभूतस्य स्वरूपेण स
त्वमपि दर्पणप्रतिबिंबिते गगनेपि नैल्याध्यासदर्शनात्
नचगगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति अथ चान्यत्राध्यस्यते
तस्माद्भ्रमपरंपरायाः संभवात् स्वप्नदृष्टभिरिवास्माभिरदृ
ष्टमपि सदसतोर्याथात्म्यं श्रुतिदृष्टैः शक्यमेव तथा चश्रु
तयः नेह नानास्ति किंचन अस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतोन्य
नौ दार्तमित्याद्याः आत्मनोऽसत्वं चात्मनश्च सत्वं प्रतिपादयंति ९
एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधात्कैवल्यं सिध्यतीति भावः १६ ॥

ज्ञानेदी टीका

एतदेव प्रपंचयति असतः आगमापायिनः शीतोष्णसुखदुःखादेः न
श्चरागायतनस्य च भावः सत्ता स्थैर्यं नास्ति सतः सदेकरूपस्यात्म
नो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति उभयोरप्यनयोः सदसतोर
न्तो मर्यादावस्थानं तत्वदर्शिभिः सदसतोर्याथात्म्यवेदिभिर्दृष्टो
निश्चितः अन्तशब्दोत्र मर्यादावाची आमान्तइतिवत् १६ ॥

+ अथोपपन्नयुपन्यासस्सर्वमात्मनो वेदकेक जन्मविनाशवत्तत्त्वदभावं

रामकंठी टीका

स्वभावस्य पारमार्थिकीं सत्तां तथानात्मेयरूपस्येदृशीदृश प्रतिपादयितुमाह +

इह स्वभावादेव यदविद्यमानं वस्तु तस्यासतो भावः सत्ता नास्ति
तथैव स्वभावतः सतो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति एतयोः
सदसतोः प्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरोधात् किंत्वे
तयोर्द्वयोरपि तत्त्वविद्भिः साक्षात्कृतपरमार्थैर्यनोनिष्ठानिश्च
यो दृष्टो विज्ञातो न तु तत्त्वविद्भिर्नेति अविद्यावृतस्वभावपरमे
श्वरमायाशक्त्याविततविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्रत्य

गी. वस्तुष्वन्तवत्वासदनित्यत्वादिनावास्तवसद्भावरहिते देहादि
टी. वस्तुनि दृश्यतयासंवेद्यमानत्वात्सत्वेनप्रतिपद्यन्ते परमार्थत
हि. स्तु सच्चित्स्वमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्वेनप्रतिप
द्यन्ते [illegible] १६ ॥

113

तासिकीटीका

अथोपपत्तिपूर्वमात्मनस्तात्त्विकीं सत्तां देहादेश्चावश्यकम
भावं सामान्यतः प्रतिपादयति नेति स्वभावादेवासतो वस्तु
नो भावः सत्ता नास्ति + नेयनयोः सदसतोः प्रकाशतमसोरि
व परस्परविरुद्धयोः स्वभावो विपर्ययेति ^ १६ ॥

+ स्वभावतः सतोनि
त्यस्याभावो नास्ति

^ तथाच शास्त्रम् न हि
स्वभावो भावानां व्याव
र्त्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति एतयो
र्द्वयोरपि तत्त्वविद्भिर्वस्तु
याथात्म्यविद्भिरन्तो निश्च
यो दृष्टो विचारितः सते
देवासदसदेवेति

पंचोली टीका

तत्त्वविचारतोऽपि शोकमोहौ प्रकृत्वा शीतोष्णादिसहनेष्वुक्त
मित्याह नासत इति असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शी
तोष्णादेः सकारणस्य अविद्यासहितस्य भावः सत्ता न विद्यते तः
थाच सतः आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते तथा नः तत्त्व
दर्शिभिः ब्रह्मणो याथात्म्यदर्शनशीलैः उभयोरपि अनयोः स
दसतोः आत्मानात्मनोः अन्तो निर्णयोऽपि दृष्टः १६ ॥

रसवीरसमिद्बोधिनी ॥

ननु यद्यपि विषयसन्निकर्षजनितशीतोष्णादिद्वन्द्वसुख
दुःखसहनं महाफलं तथापि तदतिदुःसहं कथं सोढव्यं
तत्सहनेन च कदाचिदात्मविनाशोऽपि संभाव्यते इत्याशङ्कोपप
त्युपन्यासपूर्वमात्मनः पारमार्थिकीं सत्तां तथा तदन्यस्य
देहादेश्च जन्मविनाशवतस्तदभावं प्रतिपादयितुमाह नास
त इति यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् स्वभा
वादेवाविद्यमानं वस्तु तस्यासतो भावः सत्ता परिच्छेदशून्यता
नास्ति तथैव स्वभावतः सतो नित्यस्य कालादिभिरपरिच्छि
न्नस्याभावो विनाशः परिच्छेदो नास्ति एतयोः सदसतोः प्रका

ध्यातमसोरिवात्यंतं परस्परविरोध इति किंतु द्वयोरप्येतयोरन्त
स्तु विद्धि वेत्स्व याथात्म्य विद्धिंतो निश्चयो दृष्टो निश्चितः नत्व
तत्वदर्शिभिस्तेहि परमेश्वराद्भुतमायाविमोहितास्थियो यथार्थं
न जानंतीति अयं तत्वविचारणयात्मनो विनाशसंभावाद्देहादे
स्तत्संभवाश्च सर्वं सोढव्यमिति भावः १६॥

मधुभाष

नासत इति असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न वि
द्यते प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमेति वचनात्
श्री विष्णुपुराणे पृथिव्यप्तेजस्त्यादर्थः असतः कार
णत्वं च सदसद्रूपया चासौ गुणमय्या गुणो विभुरितिच
श्रीभागवते असतः सदजायतेति च अव्यक्तेश्च संप्रदायत
श्चैतत्सिद्धमित्यादि १६॥

114

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि तोभी अति दुःसह शीत उष्ण कैसे कर
सहै और जो बडा क्लेश करिके सहै तो कदाचित आत्मा
का नाश होसकताहै यह शंका करि कहतेहै कि विचार
से तो वे सहेजाय सकतेहै जैसे अति तुच्छ और अनात्म
धर्म अर्थात् शरीरके धर्म जो शीत उष्ण प्रभृति उनका
आत्मासे कुछ सम्बन्ध नहीहै और सत्यभाव जो आत्मा
उसका कभू विनाश होता नही यथार्थदर्शी तत्वज्ञानी
इसी प्रकारसे सत और असत दोनो पदार्थकी निर्णय कि
याहै इससे विवेक ज्ञानके द्वारा शीत उष्ण आदिको सह्य
करो १६ ॥

दोहा॥

जोअसतसोहैनहिसतको नहिअभाव इनदोनोके अंतको
तत्वदर्शी लखिपाव १६॥

115

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विना॰
शमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

शांकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदास्तीत्युच्यते अविनाशीति अवि॰
नाशि न विनष्टुं शीलं यस्येति तुशब्दः सतो विशेषणार्थः त॰
द्विद्धि विजानीहि किं येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ॰
ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः विनाशमदर्शनम
भावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इत्यव्ययं तस्या
व्ययस्य नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति न व्यभिचरति नि
रवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावात् यथा देव
दत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो
विनाशं न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चित्आत्मानं विनाशयितुं
शक्नोति ईश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् १७

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

नतु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया
प्रलयदशायामशेषविशेषनाशे विनाशः स्यान्न चात्माद्वयो
विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यं आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां ॰
कार्यत्वाङ्गीकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सा
मान्यात्मनो धर्म्मित्वेनोक्तदोषो द्वितीये तु स्वरूपस्य व्याहतत्वे क
ल्पितत्वाद्विनाशित्वमनुहतत्वेन तस्यैव सामान्यतया प्राग
क्तदोषात्तु शङ्किरिति मत्वा नश्चादयति किं पुनरिति सामा
न्यविशेषभावशून्यमविदेउकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं
सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह
अव्यतइति आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वं
जगद्व्यापकत्वं हेतुमाह येनेति आत्मनो विनाशाभावे युक्ति

गी॰
टी॰
द्वि॰

116

माह विनाशमिति आत्मनोविनाशमिच्छता स्वतोवा परतोवा
नाशत्वस्येष्यते नायइत्याह अविनाशीति देहादिद्वैतमसङ्घ्य
ते ततःसतोविशेषणं स्वतोनाशराहित्यं तस्यद्योतकोनिपा
तइत्याह तुशब्दइति आकांक्षापूर्वकं विशेषंदर्शयति किमि
त्यादिना विमतमविनाशिव्यापकत्वादाकाशवत् नहिप्रमि
तमेवोदाहरणं किन्तुप्रसिद्धमपीतिभावः नद्वितीयइत्याह
विनाशमिति नत्वत्वस्यविनाशंकर्तुं कश्चिदर्हतीतिसम्बन्धः
विनाशस्यसावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्यमाश्रित्यव्या॰
करोति अदर्शनमिति नकश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र
हेतुमाह अव्ययस्येति अस्यहि स्वरूपेणक्षेति स्वसम्बन्धिना
वेति विकल्पार्थंदूषयति नैतदिति नहिनिरवयवस्य स्वाव
यवापचयरूपव्ययः सम्भवतीत्यत्रवैधर्म्यदृष्टान्तमाह देहा
दिवदिति द्वितीयंनिरस्यति नापीति तदेवव्यतिरेकदृष्टान्तेन
स्पष्टयति यथेति द्विविधेपिव्ययायोगेफलितमाह अतइति
किंच अस्यपरतोननश्यत्यात्मत्वाद्घटवदित्याह नकश्चिदिति
आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति आत्माहीति तदात्मप्रकृतिरत्र ही
तिहेतुःक्रियते अस्तुतर्हि स्वयमेव अस्यस्यात्मनो नाशकर्तु
हन्त्रनादिदर्शनान्नेत्याह स्वात्मनीति १७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्रसत्स्वभावमविनाशवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति
अविनाशीति येनसर्वमिदमागमापायिधर्मकंदेहादिकंतत
मास्तित्वेनव्याप्तंतत्तुआत्मस्वरूपमविनाशिविनाशशून्यंविद्धि
जानीहि तत्रहेतुमाहविनाशमिति आगमापायिधर्मकम
सद्दर्शयति ॥ १७ ॥

पिशाचभाष्यटी॰ ॥

किंपुनस्तत्यदेवसर्वदासदेवेत्युच्यते अविनाशीति विनष्टुंशी

त्वमस्येति विनाशिन विनाशि अविनाशि तच्छास्त्रोऽसतो विशेष॰
णार्थः तद्धि द्धि जानीहि येन सर्वमिदं जगद्व्याप्तं आकाशेनेव वि
नाशमदर्शनं घटादिवदस्याव्ययस्य ब्रह्मणः विनाशं कर्तुं नाली
तिन कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति १७ ॥

रामानुजभाष्यटी॰ ॥

आत्मनो विनाशित्वं कथमुपपद्यते इत्यत आह तदात्मतत्त्वमवि
नाशीति विद्धि येनात्मतत्त्वेन चेतनेन ततमिदमचेत वि
नतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तं व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो
विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुम
र्हति तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वात् नाशकं हि शस्त्रजलाग्नि॰
वाय्वादिकं नाश्यं व्याप्य शिथिलीकरोति मुद्गरादयोपि वेगव
त्संयोगवायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति अत आत्मतत्त्वमवि
नाशि १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

यत्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टः स च किं नित्यो नित्यो वेत्याशंक्याह तस्मा अविनाशीति
र्थे आत्मन अविनाशी १७ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथोक्तात्किं येनाध्यासाश्रयीभूतेनाधिकरणरूपेण सर्वमि
ह दं शून्यजातं ततं विस्तारं प्राप्तं न हि सत्ताश्रयव्यतिरेकेण सत्यं भा
सते शुक्तिकायामसत्त्वे रजतमिवेत्यर्थः अतो व्ययस्यास्य
विनाशं कर्तुमर्हति न कोपीत्यर्थः १७ ॥

वनमाली टी॰ ॥

नन्वीश्वरनित्यत्वे मानाभावात्तद्दृष्टान्तेन कथं जीवानां नित्यत्वं वा
हमित्युक्तं नित्यत्वं सिद्ध्यति नचाविनाशीश्वरे य मात्मेत्या
दिना परमेश्वरनित्यत्वं सिद्धमिति वाच्यं तद्वाक्यानामुपासना
परत्वेनोपपन्नत्वात् उपासनापाश्च योषितमग्निं ध्यायीतेत्या
दिवदसद्विषयकत्वादत आह अविनाशीति येन परं ब्रह्मणा

सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं तत्त्वं तदविनाशि विद्धि अस्य सर्वव्याप-
कस्य विनाशं कर्तुं कश्चिन्नार्हति नहि व्याप्येन नियम्येन व्याप
कस्य नियामकस्य विनाशः संभवति सर्वस्य तदधीनसत्ताक
त्वाद्विनाशकाभावादव्ययस्य तथाच सर्वस्य मदधीनत्वाद्दे
शकालवस्त्वादिना सर्वेश्वरस्य मम नाशो नास्ति तथा त्वदादी
नां चेतनानामस्मदंशानां नाशस्य नादिचेतनत्वादिति भावः १७

अथ मैवेजयन्ती टी॰ ॥

एवं न त्वेवाहमिति द्वाभ्यामात्मनां सत्यत्वमुक्तं नतो नासत इ
त्यनेन देहानामपि सत्यत्वं प्रतिपादितमिदानीमुभयोः स-
त्यत्वसत्येकत्वेऽस्यापि विनाशित्वाभावात्पृथक्करणमित्या
शंक्य अविनाशीत्यारभ्य देही नित्यमवध्योऽयमित्यनेन देहात्म
नोर्मिथो वैलक्षण्यं वदन् प्रथमं तावदात्मनो विलक्षणत्वमा
ह अविनाशीति तुशब्दो निश्चयार्थकः तत्तु जीवस्वरूपं नि
श्चयेन अविनाशि जन्मादिषड्विकारशून्यं विद्धि त्वं जानीहि
येनात्मरूपकेन देहिना इदं प्रत्यक्षादिविषयभूतं सर्वं देवति
र्यगादिशरीरं ततं देहं देहं प्रति भिन्नभिन्नस्वरूपेण स्वस्वज्ञा
नगुणेन व्याप्तमित्यर्थः अव्ययस्य विशेषेण यान्ति अपगच्छ
न्ति स्वरूपगुणादयो यस्मात् स व्ययः न व्ययः अव्ययस्तस्य सदै
करसस्वरूपगुणकस्येत्यर्थः अस्याविनाशिनः विनाशं स्व
रूपाद्यन्यथाभावं कर्तुं कश्चित् वाय्वनलजलास्त्रादिपदा-
र्थः आध्यात्मादिको वा न अर्हति न समर्थो भवतीत्यर्थः १७

मधुसूदनी टी॰ ॥

+ विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्यास्तीति वि
नाशि परिच्छिन्नं नविलक्षणमविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं
तु एव तत्स्वरूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि किं तत् येन सद्रूपेण
स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्ता-
स्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव-

+ नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदेऽपि घटादिभिन्नात्याप्तेऽज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्च नाध्यासिकं अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा
ज्ञानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वाद्युत्पत्तेर्विनाशं वृत्तिघटज्ञानमुत्पन्नं पटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च एवं चा
हं घटं जानामीति प्रतीतेश्च सतः स्वस्य अयं तस्य विषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात् स्फुरणस्य कथं
निरूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशंक्याह +

सर्पधारादिस्वस्मिन्समावेशिते तदविनाशे एव विडीत्यर्थः
कस्मात् यस्मात्तद्विनाशेऽपरिच्छेदे अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यास्याः
परोक्षस्य सर्वोनुस्मृतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित्कोपिश्रा
श्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुम
हेति समर्थो न भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकत्वा
योगात् आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः अहं घटं जानामीत्यत्र हि अ
हंकारश्चाश्रयतयाभासते घटश्च विषयतया उत्पत्तिविना
शवती काचिदहंकारवृत्तिश्च सर्वतो विसृष्टतस्यस्य सतः स्फु
रणस्य व्यंजकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्यु
पगमात् तदुत्पत्तिविनाशेनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपेस्य
तदुत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वत उत्पत्ति
विनाशकल्पनाप्रसंगः धूम्यवच्छेदेन शब्दवत् घटाद्यवच्छे
देनाकाशवच्च अहंकारश्च तस्मिन्नथ कालोपि न तदाश्रयतया
भासते न हृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तावहंकाराभावेपि
तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्यैवेतन्यस्य स्वतः स्फुरणात्
अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थि
तस्य स्मरणं न स्यात् न चोत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिरियं
मिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षात्ज्ञानलिंगासंभवाच्च अ
स्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणजनकनिर्विकल्पकाद्यभा
वासाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वा
त् तथा च श्रुतिः यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्य
ति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि
सुषुप्तोस्य प्रकाशस्फुरणसद्भावं नैतन्नित्यतया दर्शयति प
र्वं घटादिविषयोपि तद्ज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः
य एव प्रागज्ञातः स एव इदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात्
अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रमाणं सर्वतंत्रसिद्धान्तः यथार्थानुभवः

प्रमेति वदद्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातताज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनु
भवपदं प्रयुंजानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरा
दिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्या
नुवृत्तिप्रसंगाच्च नाप्यनुमानेन लिंगाभावात् नहीदानीं ज्ञा
तत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं धारावाहिकानेकज्ञानविषये
व्यभिचारात् इदानीमेवज्ञातत्वे तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञा
तत्वरूपसाध्याविशिष्टत्वादसिद्धेः नचाज्ञातावस्थाज्ञानमंतरे
ण ज्ञाने प्रतिघटादेरहंतता ग्रहीतुं शक्यते पूर्ववृत्तित्वया ज्ञात
घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधाच्च तस्मादज्ञातं
स्फुरणे भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनाम
ज्ञातकल्पिततत्वसिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञाततत्वतद्भाव
योरनुपपत्तेः स्फुरणे चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव
भगवान्वक्ष्यति अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतव इत्यत्राप
तेन विभुत्वं सिद्धं तथा च श्रुतिः महद्भूतमनंतमपारं विज्ञान
घन एवेति सत्यं ज्ञानमनंतमिति च ज्ञानस्य महत्त्वमनंतत्वं च
दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबंधित्वमनंतत्वं त्रिविधपरिच्छे
दशून्यत्वमिति विवेकः एतेन शून्यवादोपि प्रत्युक्तः निरधिष्ठान
भ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च तथा च श्रुतिः पुरुषान्न परं किं
सा चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिन
ष्टि उक्तं भाष्यकारैः सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरुषांतं विनश्यति
पुरुषो विनाशहेत्वभावान्न विनश्यतीति एतेन क्षणिकवादो
पि परास्तः अबाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यदृष्टस्यान्यस्मरणानु
पपत्तेश्च तस्मादेकस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूप
स्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावो विद्यते
सत इति [illegible]
[illegible]

सदानंदी टीका ॥

ननु ज्ञानात्मके सत्याज्ञानमाद्यं तदाकिल घटज्ञानं समुत्प
न्नं नष्टं चेति प्रतीतितः १ घटं वेद्मीत्यतो भानात्मायं च स
कर्मकं दिक्कालवस्तुविच्छिन्नं ज्ञानं स्याद्व्यापकं कथं २ इ
त्याशंक्याहाविनाशीत्यपरिच्छिन्नं चिदद्वयं स्फुरणेन तद्विच्छिन्नैके
नयेनैकेन चिदात्मना ३ नित्येन विभुना सर्वमिदं व्याप्तं जग
न्नते स्वसत्तास्फूर्तिदानेन सर्वं स्वस्मिन्निवेशितं ४ परिच्छे
देन कोप्यस्यापरोक्षस्याव्ययस्य च सर्वानुस्यूतरूपस्य सत
कर्तुमिहार्हति ५ नाश्रयो विषयो नो न सन्निकर्षादिका
रणं परिच्छेदे समर्थो स्यापरिच्छिन्नस्य कर्हिचित् ६ स्वना
सतो विभिन्नत्वं वेद्यते सच्चिदात्मनः सत्यं ज्ञानमनंतं चा
परिच्छिन्नमबाधितं ७ स्वप्नाज्ञाने विनिर्णीतं सविद्रूपं सद
द्वयं यात्वाद्यंतवती काचिद्वृत्तिर्मता हि सा ८ स्फुर
णस्यास्य नित्यस्याभिव्यंजकतयाखिले घटादौ जन्मनाशा
दिप्रतीतिर्विषयेरिता ९ तदुत्पत्तिविनाशाभ्यामनाशि
स्फुरणेपि वै जन्मप्रतीतेश्चोपपत्तेर्न स्वतः सतः १० साश्रया
दिपरिच्छेदवती भवतु तेन हि न वृत्तिः स्फुरणस्यास्यापरि
च्छिन्नस्य वस्तुनः ११ यथा घटाद्यवच्छेदादाकाशे भेदकल्प
ना तथा धीवृत्त्यवच्छेदात्स्फुरणे भेदकल्पना १२ स्वतोथी
वृत्त्यभावेपि सतः स्फूर्तिः स्वतो यतः अतश्चोपाधिकस्तस्य प
रिच्छेदो न वास्तवः १३ तदुक्तं वार्तिके सम्यक्सत्यादिपद
निर्णये ननु सत्यमनंतं च कथं सम्यक्प्रतीयते १४ देशा
कालादिहेतुत्वात्तदिदानीं विभाव्यते वस्तुतो देशतश्चैवा
कालतश्च त्रिधोच्यते १५ आनंत्यं ब्रह्मणश्चातः सत्याद्यपि च
सिद्ध्यति अनंतं देशतो व्योम देशावच्छेदनिर्वृतः १६ कारणे

नैकदेशं हि कार्येणान्यत्र वर्तते कार्यत्वात्कालतो नास्य वस्तुत
श्च विहायसः ७ वस्त्वंतरस्य सद्भावाद्दानंत्यं वस्तुतोपि नः का
लाकाशादियोनित्वात्सर्वात्मत्वान्नथात्मनः ८ वस्त्वंतरस्य
चासत्वान्नाप्यंतोनंत्यं परात्मनः कल्पितेन परिच्छेदो न ह्यकल्पि
तवस्तुनः ९ कल्पितश्चेह कालादिर्वाचारंभणशास्त्रतः क
ल्पितानामधिष्ठानं तयासत्यमबाधितं १० देहादि सर्वविश्व
स्यासत्यत्वं सिद्धमित्यलं ११ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्वे किं मानमित्याशंक्याह अवि
नाशीति तत्तु इहेन प्रकृतं सत्परामृश्यते येन सता इदं सर्वं वि
यदादि ततं व्याप्तं घटः सन् पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवा
त् यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवा
न्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सदुपादानकत्वं बोध्यं ननु मृ
द्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशंक्याह अविनाशीति तत्
सत् अविनाशि विद्धि अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागो हि विना
शः मृद्धि पिंडाकारं त्यक्त्वा घटी भवति अतः सा विनाशशीला ।
विकारधर्माश्रयत्वात् ब्रह्म तु न तथा किं तर्हि रज्जुवत्स्वयम
विनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीयेन च सत्तास्फुरणेन कार्यं यप्य
ति अतोऽविनाशि तथा च श्रुतयः अजायमानो बहुधा विजाय
ते जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् तु नः अजायमानः जन्मा
द्यविकारमलभमानोपि विजायते वियदादिरूपेण विभवति
तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते परि
णामस्योपादानस्याभावात् मृदादेस्तु स्वाभ्रमृदादिवत्तुच्छत्वा
त् अत एव घटादिको नु जनयेत् कोपि ऋतं तर्हि भासतं इ
ति चेत रज्जुरगादिवदिति इतोत्तरमेतत् तथा प्राणा वै सत्यं ते
षामेव सत्यं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सतः सत्यत्वेन प्रा

ऽणोपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपंचस्य भान
मिति तथा च प्रपंचगते सत्तास्फूर्ती सतः सत्वप्रमाणमित्यर्थः
श्रुतिश्चान्नेन सोम्य शुंगेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगे
न तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ स
न्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति सतो जग
दुपादानत्वं कार्यलिंगेन दर्शयति सतोऽविनाशित्वे विनाश
हेत्वभावादित्याह विनाशमिति न चैतेनापह्नीयत इत्यव्य
यं एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः अपक्षयो
हि जन्मादिविकारवत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोप
लक्षणतया बोध्यः न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो
रभावो दर्शितः द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आनंदी टीका

अविनाशि विनाशि शब्दाभ्यां सदसतोर्लक्षणमाह येन जीवात्म
ना सर्वमिदं भूतोतः करणसमवायरूपं शरीरं ततं ज्ञातृत्वकर्तृ
त्वादिभिर्धर्मैस्तदविनाशि जानीहि अव्ययो वस्तुनो देशकालादि
नाव्यवच्छेदः अवयवविभागः तेन रहितस्य जीवात्मनः न क
श्चिदीश्वरो विनाशं कर्तुमर्हति सावयवस्यावयवविभागेन वि
नाशो भवति न निरवयवस्येति १७ ॥

+ ततश्च तत्त्वतः किं सत्किमसदित्युपदेष्टु रामकंठी टीका माह +

एतयोः सदसतोर्मध्यात्तदविनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमा
र्थतः सद्विजानीहि किं तद्येनैकेनेदमन्योन्यभिन्नावभासमयं
सचराचरं वस्तुजातं तत्कर्तृत्वविवक्षया विस्फारितं ज्ञातृत्ववि
वक्षया वा व्याप्तं एक एव हि परमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञः परमेश्वरः
परमात्मा तद[illegible]वभासितान्योन्यभेदानां तत्तद्देहादिकेष्व
वात्मत्वेन प्रतिपाद्यमानानां परिमितविषयं कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं च
न वास्तवमेव मस्यात्मतत्वाभिधानस्य वस्तुनो व्ययस्य देशकाला
द्यवच्छेदरहितत्वादव्ययस्वभावस्य तद्विलक्षणः कार्यभेदरूपो न
कश्चिदर्थो विनाशमभावं कर्तुमर्हति न हि नित्यस्य सर्वथानव

गी॰ छिन्नमहिम्नोर्थस्यानित्यावच्छेदः पदार्थो विनाशाय प्रभ
टी॰ वतीति [illegible]
हि॰ [illegible] १७ ॥ 2

लक्ष्मिकी टीका

तत्रसत्स्वभावस्य विनाशाभावे विशेषतो निरूपयति अवि
नाशीति तदात्मरूपमविनाशि विनाशशून्यत्वात् सतत्त्वा
नीहि तत्राहाम तो विशेषणार्थः [illegible]
[illegible] तत्रहेतुमा
ह विनाशमिति अव्ययस्य देशकालाद्यपरिछिन्नत्वादत्त
यसैव त [illegible] ल त्वलो देशकालादि परिछिन्नः कश्चिदपदार्थः ईश्वरेवा विना

पंचोली टीका

यत्सत्स्वभावं अविनाशीवस्तु सविशेषेणोक्तं तद्विशेषतो दर्शी
यति अविनाशीतिविति तत्तुनः येनइदंसर्वं जगत्ततं व्याप्तं तत्स
तं अविनाशिविद्धि न कश्चिदपि श्रीमान् अस्याव्ययस्यात्मनः वि
नाशमभावं कर्तुमर्हति १७ ॥

वत्तावीरसमिद्धायिनी ॥

ननु किं सत् किं वा सदित्यत आह अविनाशि त्विति एतयोः सदस
तोर्मध्ये तदविनाशिविनाशिहीनत्वात्परमार्थसद्धि जानी
हि किं तदित्यपेक्षायामाह येनात्मना सर्वमिदं आगमापाय
धर्मकं देहादिसर्वं कार्यजातं ततं साक्षितया व्याप्तं देहादि सा
क्षीयआत्मा तत्सदिति ज्ञेय इति एवं चास्याव्ययस्यात्मनो विना
शं कश्चिन्न कर्तुमर्हति तत् अनात्मविनाशः संभावनीय इति
तात्पर्यम् १७

मधुभाष ॥

अविनाशीति नापि प्राप्यादिना विनाशत्वात् विनाशमिति
अव्ययं च तद्रूपवत देहस्यापि कस्यचिन्निमित्तमिति नेत्याह १७॥

येनततमुतिज्ञातेन सर्वमिद
मागमापायि धर्मकं देहा
दिकं साक्षितेन व्याप्तं

120

१८०

भाषा अनुवाद

अविनाशी सत वस्तुका स्वरूप सामान्य से वर्णन करिके फेरि विशेष रूपसे कहतेहैं जो इस अनित्य देहमे साक्षी रूप व्याप्त होकर रहाहै वही आत्माको अविनाशी जानो जिस हेतु उसके विनाश करनेको किसी की सामर्थ्य । नही है १७ ॥

दोहा

अविनाशी तिह जानतूं जिहकर विस्तार अह अविनाशीको
नहि मारणयोग्य संसार १७॥

12)

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अ
नाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

शांकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तदसत्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते अन्तव
न्त इति अन्तो विनाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तो यथा मृग
तृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्य
ते स तस्यान्तस्तथेमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तव
न्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽ
न्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिन इति
न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च यथा दे
हो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽपि यथाऽ
न्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते तत्रना
शिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः
अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति
नित्यस्यानाशिन इत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादि
प्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते
प्रत्यक्षादिना च पूर्वं न आत्मनः स्वतः सिद्धत्वात् सिद्धे ह्यात्मनि
प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति न हि पूर्वमित्थ
महमित्यात्मानं अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रव
र्तते न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति शास्त्रं त्वन्त्यं प्र
माणं अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमा
त्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति यस्मादेवं नि
त्योऽविक्रियश्चात्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं माका
र्षीरित्यर्थः न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्त एव
ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते ततस्तस्य कर्तव्यप्रतिब

न्यापनयनमात्रंभगवताक्रियते तस्माद्युद्धस्वेत्यनुवादमा
त्रंनविधिः १८ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰

सदसतोरनन्तरप्रकृतयोःस्वरूपाव्यभिचारित्वेनपरमार्थ
तया सन्निर्धारितमिदानीमसन्निर्दिधारयिषया पृच्छति
किं पुनरिति असदेवेति निर्द्धारितत्वात् प्रश्नस्यनिरवका
शत्वमाशंक्यशून्यंव्यावर्त्यविवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य
सावकाशत्वमाह यत्त्वात्मेति देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृ
तासच्छब्दविषयतेत्याह उच्यतइति तेषांस्वातंत्र्यंव्युदस्य॰
ति नित्यस्येति आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि शरीरि
णइति परिणामनित्यत्वंव्यवच्छिनत्ति अनाशिनइति त
स्याप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह अप्रमेयस्येति देहादेरवस्तु
त्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद्युद्धे स्वधर्मेप्रवृत्तस्यापि तवन
हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिषु
सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमन्तवत्त्वं तेषा
मिष्यते तत्राह यथेति तथेमे देहाःसद्बुद्धिभाजोपिप्रमा
णेननिरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तोभवन्ती॰
तिशेषः देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं सम्प्रतिपन्न
वदनुमातुंशक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरन्तवत्त्वेपि
प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशंक्याह नि
त्यस्येति प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदा
त्मना देहाद्यभावे सम्बन्धसिद्धिरित्यभिसन्धायोक्तं विवे
किभिरिति पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशंक्यानिरस्यतिनित्यस्ये
त्यादिना नित्यत्वस्यद्वैविध्यसिध्यर्थंनाशद्वैविध्यप्रतिज्ञातं
प्रकटयति यथेत्यादिना नाशस्यनिरवशेषत्वेन सावशे
षत्वेन चसिद्धं द्वैविध्यं फलितमाह तत्रेति विशेषणाभ्यां
कूटस्थनित्यत्वमात्मनोविवक्षितमित्यर्थः अन्यतरविशे

षणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शंक्येतेत्यनिष्टा
पत्तिमाशंक्याह ध्रुवमेवेति औपनिषदत्वविशेषणमाश्रि
त्याप्रमेयत्वमाक्षिपति नन्विति इतश्चात्मनोनाप्रमेयत्वमि
त्याह प्रत्यक्षादिनेति तेन चागमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्था
यामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वसंभवादज्ञातज्ञा
पकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः एतदप्रमेय
मित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति नेत्यादिना कथमान-
मपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशंक्यार्थं विवृणोति सिद्धे ही
ति प्रमित्सोः प्रमेयमिति शेषः तदेव व्यतिरेकमुखेन वि-
शदयति नहीति आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्न
प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह नह्यात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्म-
विषयत्वात् तत्र चाज्ञातज्ञाततायाव्यवहारसम्भवात्तत्प्रा
माण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले
तदप्रवृत्तेर्यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्वितत्त्व
त्याशास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याशंक्याह शास्त्र
मिति शास्त्रेणप्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादि
विभागस्याहतत्वाद्युक्तमस्यानृतत्वमपौरुषेयतया नि
र्दोषत्वाच्चागमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथापि कथमस्यप्र
त्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतः सिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञात
ज्ञापनायोगादित्याशंक्य स्वतोवभासमानोपि प्रतीचो मनु
ष्योहं कर्ताहमित्यादिनामनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्मा
णामध्यारोपेणात्मनि प्रतीयमानत्वात् तन्मात्रनिवर्त
कत्वेनात्मनो विषयत्वमनापाद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिप
द्यते सिद्धन्त निवर्तकत्वादिति न्यायादित्याह अतद्धर्मे
ति घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेनाकिमित्यात्मनि
शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशंक्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशे-
षादिति मत्वाह नन्विति ब्रह्मात्मनो मानापेक्षामन्तरेण स्व

तः स्फुरणेऽप्रमाणमाह तथा चेति साक्षादन्यापेक्षामन्तरेणा-
परोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं यद्ब्रह्म न च तस्मात्मनोऽर्थान्तर
त्वे सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तमात्मानं चाचक्षते ।
योजनाऽप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य फलितं निगम
यति यस्मादिति स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति
युद्ध्यादिति आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्व
विधानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽत्र भातीत्याशंक्याह नहीति
युद्धस्वेति वचनात्तत्प्रवर्तकत्वविधिरस्तीत्याशंक्याह युद्ध
इति कथं तर्हि कथं भीष्ममहमित्याद्यर्जुनस्य युद्धोपरमप
रे वचनमिति तत्राह शोकेति यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिः तर्हि
भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशंक्याह तस्येति भगवद्वचन
स्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेसत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वं फ-
लितमाह तस्मादिति १८ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अन्तवन्त इति अन्तो नाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तः नित्यस्य सर्वदै
करूपस्य शरीरिणः शरीरवतः अत एवानाशिनः अप्रमेयस्या
परिच्छिन्नस्यात्मनः इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्व
दर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विनाशः न च सुखदुःखसंबन्धः
तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युध्यस्व स्वधर्मं मा त्याक्षीरित्यर्थः १८

पिशाचभाष्यटी॰ ॥

किंतु न खलु सत्स्वरूपस्यात्मनः सत्त्वं व्यभिचरतीत्युच्यते अन्तवन्त
इति अन्तो नाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः
यथा मृगतृष्णिकादौ सद्वृत्तिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणात् छि
द्यते मनस्यां तत्तथेमे देहाः स्वप्रमायालब्धदेहादिवदन्त-
वन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अविनाशिनोऽप्रमेयस्या
त्मनः अन्तवन्त इत्युक्ताः पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः अप्रमे
यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्य न त्वात्मा परिच्छिद्यते ।

तथा च श्रुतिः यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मेति यस्मादेवं नित्य
स्तु अविक्रियश्चात्मा तस्माद्युध्यस्व तदुपरमं माकार्षीरित्यर्थः न
ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबद्ध
स्तूष्णीमास्ते तस्य प्रतिबंधापनयनं भगवता क्रियते तस्माद्यु
ध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः शोकमोहादिसंसारकारणनिवृ
त्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचे चोप
निनाय भगवान् यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो हन्यंते मयाहमेवैषां
हंतेति एषा बुद्धिर्मृषैव ते कथं ॥ १८ ॥

रामानुजभाष्यं टी. ॥

देहादीनां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह अंतवंत इति उपच
यापचयरूपा इमे देहा अंतवंतो विनाशस्वभावाः उपचयात्म
का हि घटादयो अंतवंतो दृष्टाः नित्यस्य शरीरिणः कर्मफल
भोगार्थतया भूतसंघातरूपा देहाः अएपः अएपनेत्यादिशास्त्रै
रुक्ताः कर्मावसाने विनाशिनः आत्मा त्वविनाशी कुतः अप्रमे
यत्वात् न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते अपि तु प्रमातृतया त
था च वक्ष्यते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद इति न चा
नेक उपचयात्मकश्चात्मोपलभ्यते सर्वत्र देहेऽहमिदं जा
नामीति देहस्य प्रमातृतयैवोपलब्धेः न च देहादिवत्प्रदे
शभेदे प्रमातृत्वाकारभेद उपलभ्यते अत एकरूपत्वेनानु
पचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वाद्व्यापकत्वाच्चात्मा नित्यः देहस्तूप
चयात्मकत्वाच्छरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वादनेकरूपत्वा द्व्याप्यत्वा
च्च विनाशी तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो नित्य
स्वभावत्वाच्चोभावपि न शोकस्थानमिति शस्त्रपातादिपरुष
स्पर्शान् वर्जनीयान् स्वगतान् अन्यगतांश्च धैर्येण सहन् अ
मृतत्वप्राप्तये अनभिसंधितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्वेत्य
र्थः ॥ १८ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

गी॰ निरुपाख्येनाकालेस्थूलविनाशयोगिनः तदन्यथानुपपत्तेरेव
टी॰ च विनाशिनः प्रतिक्षणमवस्थान्तरभागिनः यदुक्तं श्रीतेश्वरा
द्वि॰ णेह नित्यप्रविलीनानां नवत्वं ह्यानिरनुमीयते इति मुनिनापि कला
नाम्प्यवस्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे वर्तते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्स
न विभाव्यते इति पृथगर्थानामिति पृथगर्थक्रियाकारित्वादि
ति यावत् देहाद्यंतवंतो विनाशिनस्तु आत्मा तु नित्यो यतो प्रमे
यः प्रमेयस्य तु जडस्य परिणामित्वेन तु जडस्य चिदेकरूपस्य ।
स्वभावेन तद्योगात् एवं देहानित्यमंतवंत इति शोचितुमशा
क्या आत्मा नित्यमविनाशीतेन न शोचनार्हः तेनायमेकः
कालपरत्वयोर्द्वयोरर्थयोरुक्तिनादर्शितः अशोच्यानन्वशोच
इति ॥१८॥

परमार्थप्रपा टीका ॥

अथ यदर्थमेतदुपक्रमस्तदाह अंतवंत इति नित्यस्य सर्वदैकस्व
भावस्यातएवानाशिनः अप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्य शरीरिणः शरी
रावच्छिन्नस्य परमात्मनः इमेस्त्वदुःखयोनयो देहास्तत्त्वदर्शि
भिरंतवंतः क्षणभंगुरा उक्ताः घटांतर्गताकाशस्य घटाइव व्यापक
वे॰ स्यैव बहुभिः स्वरूपैर्नटतो नटस्येत्यर्थः यस्मादेवं तस्माद्भीष्म
ध॰ द्रोणादिविषये विगतज्वरोभूत्वा युध्यस्व युद्धं कुरु यथाह्यमे
स्वप्नावस्थायामनुभूयमाना उच्चावचदेहा अंतवंतो जाग्रदवस्था
यां नश्वरा उक्ता वेदेन प्रतिपादिताः संति कस्य शरीरिणः तच्छ
रीरावच्छेदेन तत्तज्जन्माभिमानस्यात्मनो नित्यस्यावस्थात्रये।
एतत्सूत्रस्य शेषं पूर्ववत् तदुक्तं स्वत्वं तल्पगतो येन स्वप्नदेहान् है॰
देवादिकतयान् परिभ्रमसि हे राम संदेहस्तेषु संप्रति क्षतिर
पिशाचतयाथो अथैतत्स्वप्नयाचरति ते हास्य लोकाः तदुतेव महा
राजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छतीति भा स्त॰
ष्यस्वमया स्वप्नावस्थया चरति व्यवहरति तस्यात्मनो लोका भोग
स्थानानि शेषं स्पष्टं तदुक्तं स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशमित्यादि १८ ॥

नन्वनादित्वाद्वितनत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्चेश्वरस्याप्तनित्यत्वं न तु प्रति
बिंबस्य जीवस्य तत्सादृश्यत्वेपि कथं नित्यत्वं प्रतिबिंबस्यानित्य
त्वनियमात् प्रतिबिंबत्वं जीवस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव प
कधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रुतिसिद्धमतआह
अंतवंत इति नित्यस्य शरीरिणो जीवस्येमे बाल्ययौवनाद्यव
स्थाभेदेन भिन्नाः परिणामित्वेन प्रत्यक्षसिद्धा देहा अंतवंतः
नाशवंतः परिणामित्वाद्दीपकलिकावत् श्रुतिभिरुक्ताः
अस्य जीवस्य स्वरूपस्येमे प्रत्यक्षसिद्धा देहा अंतवंत इत्यर्थः
नित्यस्य देहा अंतवंत इत्युक्ते परमेश्वरदेहस्याप्यनित्यत्वप्र
सक्त्यतः शरीरिणः शीर्यत इति शरीरं तदस्यास्तीति शरीरी त य^
स्येश्वरदेहस्य शीर्यमाणत्वाभावात् नित्यत्वेहेतुरनाशिनः
नाशशून्यस्य तत्र हेतुरप्रमेयस्य प्रमातुः न ह्यात्मा प्रमेयत
योपलभ्यते अपि त्विदमहं जानामीति प्रमातृतयैवानुभूय
ते न वा देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेदः उपलभ्यते
अतएकरूपत्वेनानुपचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वादात्मा नित्यः
देहस्तूपचयात्मकत्वाच्छरीरिणो भोगायतनत्वादनेकरूप
त्वाच्चानित्यः रूपं रूपं प्रतिजीवं जीवं प्रत्यन्तर्यामितया प्रति
नि^ रूपो मत्स्यादिवर्त्तिनियामकतावद्रूपे हरिरभिव्यक्तो बभू
व एकधा मूलरूपेण बहुधा नियामकरूपेण दृश्यते यथापा
त्रादिस्थजलभेदेनैकश्चंद्रो नानादृश्यते तथैवैकोप्यनेकनि
यामकरूपैः सत्येर्नित्येष्वाभिव्यक्तो भवतीत्यर्थः एकस्य
नित्यवास्तवानेकरूपत्वं त्वचिंत्यशक्त्योपपन्नं प्रसिद्धं हि षो
डशसहस्रसंख्याकानां विवाहे रासमंडले चैकस्यानेकरूप
त्वं अतो नित्यस्वभावयोरपि देहदेहिनोर्न शोकविषयत्वमिति श
स्त्रपातादिरूपस्पर्शेन वर्जनीयान् धैर्येण सोढ्यमस्ततत्वा श्र
ढव्याश्र^

गी॰
टी॰
द्वि॰ ९

125

प्राप्तयेफलेच्छा रहितंयज्ञादिस्वोचितंकर्मारंभस्वेत्यत्रपंचकोशा
पवदेहपदेनोक्ताः तथाहिपंचीकृतमहाभूततत्कार्यात्मकोविरा
ड्रूपस्तेराशिरन्नमयःकोशःस्थूलसमष्टिस्तत्कारणीभूतोऽपंचीकृत
पंचमहाभूततत्कार्यात्मकोहिरण्यगर्भःसूक्ष्मसमष्टिराशिःसूक्ष्म
समष्टिरयंवा इदंनामरूपंकर्मेतिहबृहदारण्यकोक्तःप्राणात्म
कःसकर्मात्मकत्वेनक्रियाशक्तिमात्रमादायप्राणमयःकोशः
नामात्मकत्वेनज्ञानशक्तिमात्रमादायमनोमयःकोशःरूपात्म
कत्वेनतदुभयाश्रयतयाकर्तृत्वमादायविज्ञानमयःकोशः ततः
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मकएकएवहिरण्यगर्भाख्यो
लिंगशरीरकोशः तद्धेतुभूतस्तुमायोपहितचैतन्यात्मासर्वसं
ब्यो स्कारशेषोऽव्याकृताख्यआनंदमयकोशइतितत्र अन्नमयादेरब्र
ह्मत्वेनस्याब्रह्मणोकिंविनाग्रिमस्यब्रह्मत्वेनोपदेशासंभवात्
एकभ्रांतिनिरासायभ्रांत्यंतरोत्पादनस्यायुक्तत्वात् तस्माद्वाएत
स्मादन्यअंतरआत्मान्नमयइत्यानंदमयांतश्रुतौतस्माद्वाएतस्मा त॰
दानंदमयादन्यअंतरआत्मेत्युपदेशाभावाच्च एतोन्नमयादी
निपंचभगवद्रूपाण्येवयेन्नंब्रह्मेत्युपासतेयेप्राणंब्रह्मोपासते पा॰
आनंदंब्रह्मणोविद्वान् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेदेत्यादीनांब्रह्मश
ब्दाभ्यासात् नचान्नादिनाब्रह्मशब्दाभ्यासादन्नमयादेःकथं
ब्रह्मत्वसिद्धिरितिवाच्यं यथाहिज्योतिष्टोमाधिकारेवसंतेवसं
तेज्योतिषायजेतेति ज्योतिःपदमेवज्योतिष्टोमाभ्यासका
लविशेषविधानपरंतथानंदमयाधिकारेपठितानांतादृश
दैःसहाभ्यस्यमानेब्रह्मपदमानंदमयादेर्ब्रह्मत्वविधानपरं
नचब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिब्रह्मपदसमभिव्याहारात्पुच्छमेवब्रह्मे
तिवाच्यं तस्यप्रियमेवशिरःमोदोदक्षिणःपक्षःप्रमोदउत्तरः
पक्षःआनंदआत्माब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिब्रह्मपदसमभिव्याहारा
त्पुच्छमेवेत्यानंदस्यापदेनपुच्छत्वेनावयवत्वेनपाठादानंदस्ये

तस्य

१३३

वक्तव्यत्वात् अवयवापेक्षयावयविनः पूर्णत्वात् वक्तव्यत्वात्तत्पु-
च्छत्वेनोक्तं ब्रह्मावतरणाय पक्षित्वेनानंदरूपस्य ब्रह्मणो हि रूपकमा-
त्रं कृतं सर्वत्रात्र प्राचुर्ये मयट् न तु विकारे मयड्वैतयोर्भाषाया-
मिति सूत्रेण विहितस्य विकारार्थस्य मयटो ब्रह्मकांडे संभ-
वात् न च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठाशब्दसमभिव्याहारात्पुच्छं
ब्रह्मेति वाच्यं आनंदात्मेत्यात्मपदोक्तानंदस्याधारापेक्षाभा-
वात् अन्यावयवसाधारणपुच्छस्य कृत्स्नानंदाधारत्वासंभवा-
च्च न हि कृत्स्नस्य पक्षिणः पुच्छमेवाधारः पक्षिणां सर्वावयवैः
पुच्छस्य प्राधान्याभिप्रायेण प्रतिष्ठापदं तस्मात्सर्ववयोसिद्ध-
च्छेन प्रतितिष्ठतीति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतति प्रतिष्ठा हि पुच्छ-
मित्यैतरेयोक्तेः स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्य एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं वि-
ज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्र-
म्य इमान्लोकान्कामानकामरूप्यनुसंचरन् एतत्साम गाय-
न्नास्ते इति श्रुतौ ब्रह्मविदोन्नमयादिप्राप्तिरुक्ता न हि ब्रह्मवि-
दो ब्रह्मप्राप्तिर्युक्ता तस्मादपि विनिर्मुक्ताः अनिरुद्धतनौ स्थि-
ताः ततो मुक्तास्तु निर्भूत्वा प्रद्युम्नस्य तनौ स्थिताः प्रद्युम्नाच्च
विनिर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः ततश्च गुणहीनास्ते परमात्मा-
नमंजसा एकांतभावोपगता वासुदेवं विशंति ते इति मोक्षध-
र्मोक्तरीत्या एकस्यापि रूपभेदेन क्रमेण प्राप्तिर्युक्ता न तत्स्वरूपा-
धिष्ठेयस्यानापेक्षया अत्यंतं तत्र आत्मेत्येकस्यैवांन्यत्वांतर वेदे- त्वा
कत्वमुपपद्यते न हि ज्ञातायपुत्रनेव वरुणं पितरमुपससार अधी-
हि भगवो ब्रह्मेति पुनः पुनरुपसत्तिस्त्वेकगुणविशिष्टं कृत्वा
निदिध्यासनेनतस्मात्तत्कृत्स्नगुणांतरविशिष्टविज्ञाने प्रकृत-
वचने मयडित्यनेन सूत्रेण प्राचुर्ये मयड्विधीयते अद्यतेत्ति
च भूतानि तदन्नमिति श्रुतेः तस्याद्यत्वमुपजीव्यत्वं तस्य प्राचुर्ये
ब्रह्मण्येव प्राणं प्रतिवेष्टयतीति प्राणः प्राणेन प्राचुर्ये चान्नमेव

गी.
टी.
द्वि.

126

मनुज्ञाते मनः सामान्यज्ञानं विज्ञानं विशेषज्ञानं तत्प्राचुर्यमपि
तत्रैव नचप्राणमयोयमइत्यादावेवल्प ब्रह्मणेवदल्पानं।
दस्योपपत्तिरितिवाच्यं प्रकाशमयः सवितेत्यादावधिकरणजी
वगतानंदाधिक्येयैव भूयस्त्वोपपत्तेः नहिसवितृत्वमयः स्वरूप इत्यत्र
तन्निष्ठं ऽत्वमपि भासते यत्तु तस्यैव एष शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये
ति तस्यप्राणमयस्यैष एव शारीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यंज्ञा
नमित्यादिनाऽऽह्वानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्यैवं प्राणम
यमनोमयविज्ञानमयानंदमयेष्वयोज्यं तथाचान्नमयादी।
नामात्मान्तरोक्त्या नात्मत्वंसिद्धमितितत्र चैतन्यमस्य स्वरूपं
सच्चिदस्याकार इत्यादिविघः पूर्वस्यान्नमयादेरात्मा स्वरूपं सप
वप्राणमयादेरित्यर्थात् शारीरे भवत्वं तु त्पत्तिर्हिं न जीवस्य
विद्यमानत्वं च ब्रह्मणोऽपत्ति जीवस्याहमितिप्रत्यक्षसिद्ध
त्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् सत्यंज्ञानमित्यादिनाश्रुतं ब्रह्मोक्ता उत
या॰ रत्र मयट्ब्रह्मविषयकश्रुत्युत्पादनायोगाच्च किंच सत्यंज्ञान
मनंतंब्रह्मेतिप्रकृतंश्रुतं ब्रह्म तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आका
शः संभूत इत्यात्मपदेन निर्दिश्याकाशादिकारणत्वं चप्रति॰
पाद्यानंतरं निरतिशयानंदत्वेन तस्यात्मत्वविवरणार्थं प्रवृ॰
त्तस्यसंदर्भस्य तत्रैव समर्पितं तदनंतरं तस्माद्वा एतस्मादानं
दमयादन्योंऽतर आत्मा ब्रह्मत्वुपदेशाभावेन चानंदमय एव ब्र
ह्मसोऽकामयतेत्यनेन तद्वाक्यस्येन तच्छब्देन पुंलिंगतेन पर
ब्रह्मपरत्वयात्वदभिमतेनाव्यवहितोपात्थिनानंदमयस्यैव
स॰ हि परामर्शौ नितु नपुंसकलिंगब्रह्मपदार्थस्य किंच सत्यज्ञा
नादिशब्दैः स्वरूपमात्रं बोध्यते सत्यत्वादयोधर्मावाद्येपर्या॰ श्रा॰
यत्वापत्तिस्तथा च परंतरवैयर्थ्यं द्वितीये द्वैतहानिः नन्वस
धासत्यत्वादिकं बोध्यते श्रुतिबोधस्य मिथ्यात्वासंभवात् ।
न च श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः अलौकिकब्रह्मनित्यसत्यत्वा
दौ तात्पर्याभावे तदसिद्ध्यापत्त्यापर्यायत्वानिस्तारात् न च ल

लक्षणयाखंडब्रह्मपरंवाक्यं कथिदृशक्तस्यपदस्यलक्षणासंभ
वात् नचविशिष्टेशक्तस्य शक्तिजन्यबोधविषयस्यस्वरूपा
भिन्नस्यलाक्षणिकबोधविषयत्वेद्वैतहानेरविषयत्वेलक्षण
वैयर्थ्यात् गंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यगंगात्ववत्स्यादिपदल
क्ष्यस्यासत्यत्वापत्तेः १७ ॥ वै॰

अन्तमेवैजयन्ती टी॰ ॥ स्वे

देहानांतज्जन्मादिषड्विकारवत्त्वाद्विनाशोऽवश्यमित्याह अन्तव
न्तइति इमेऽपरोक्षविषयाः देहाः घटादयश्चोपचयापचया
त्मकाः स्वरूपनाशाकाराः अन्तवन्तः विनाशवन्तः अन्तवन्तइ
त्युपलक्षणं जन्मादिषड्विकाराणां जायतेऽस्तिवर्द्धतेविपरि
णमतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिषड्भावविकाराः विद्यन्तेयेषांते
तद्वन्तः यद्वा अन्तंतिस्वस्वविषयैर्बध्नंतीत्यन्ताः नीन्द्रियाणि
तानिविद्यन्तेयेषुतेन्तवन्तः यद्वा अन्ततिबध्नातीत्यंतं मन
स्तद्विद्यतेयेषुतेन्तवन्तः मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमो
क्षयोरितिवचनात् उक्ताः कथिताः तत्वदर्शिभिरितिशेषः
बहुवचनेनप्राकृतानामेवग्रहणंनत्वप्राकृताः यतस्तेषांप्रकृ
तिकालकर्मादिजन्यत्वाभावात् ननुगुणत्रयद्रव्याभिन्नत्वे
सतिशुद्धमायाकार्यत्वमप्राकृतत्वमितितल्लक्षणेनतेषा
मपिशुद्धमायाजन्यत्वात्तेपि अन्तवंतइतिचेन्न आदित्यवर्णं
तमसः परस्तादितिश्रुत्यातमः शब्दवाच्याभ्यांप्रकृतिकाला
भ्यांपरः विलक्षणइत्युक्तत्वात्तेपि नित्याएवननाशित्वशंका
गंधोपीतिभावः देहाः कस्येत्यपेक्षायामाह नित्यस्यबहुत्र
५० काप्यवस्थास्वाभाविकप्रच्युतस्वरूपस्यदेहाद्देहान्तरंगच्छतो
पिस्वैकरसस्वरूपस्येतिवा शरीरिणः शीर्यतेक्षयतेइति
शरीरंतद्विद्यतेयस्यसः शरीरीतस्यननुशीर्यमाणशरीरस्य
सम्बंधीचेन्नहितेनसहात्मापिशीर्णभावमाप्नोतीतिचेन्नत्रा

गी॰ ह अविनाशिनः देहानां विनाशशीलत्वेपि विनाशत्वाभाव
टी॰ स्वभावस्य अतएवाप्रमेयस्याप्रमेयत्वेनानुपलभ्यमानस्याप्र
८ हि॰ त्यक्षप्रमाणाविषयस्याप्रमाणः ज्ञातुरित्यर्थः एतद्योवेत्तिते
शाङ्कः हेत्वन्तरमितिवहिद इतिवक्ष्यमाणेन यस्माद्देहात्मनोः त्वां
सत्यत्वेपि देहानां विकारिशीनाश्रयत्वादनित्यत्वं आत्मनस्तु
विकारिशानाश्रयत्वाभावान्नित्यत्वं च विद्यते तस्मात्तयोर्नाः
शित्वानाशित्वस्वभावं ज्ञात्वा शोकं च त्यक्त्वा युद्ध्यस्व युद्धं करुष
भारतेति संबोधनेन यथा भरतमारभ्य त्वत्पितृपर्यंता सर्वे
स्वता अपि तेषां शोकं न करोषि तथैते भीष्मादिदेहाः अपिप
तिष्यन्त्येव नात्मानोऽतएवामपुभयेषां शोकं मा कुरुष्वेति १८

मधुसूदनी टीका ॥

अंतवंतो विनाशिनो इमेऽपरोक्षा देहाः उपचितापचितरूपत्वा
च्छरीराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपा विराड्हिरण्यगर्भा
व्या[ ]कृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मनः सर्वे नित्यस्याविनाशि
न एव शरीरिणः आध्यासिकसंबंधेन शरीरवतः एकस्यात्मन
नः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबंधिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन च
उक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथा चैतत्तिरीयके अन्नमया
द्यानंदमयांतान् पंचकोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पि
तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रदर्शितं तत्र पंचीकृतपंचमहाभूत
तत्कार्यात्मको विराड्रूपतराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः
तत्कारणीभूतोऽपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मको हिर
ण्यगर्भः सूत्रमसूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं
कर्मेति बृहदारण्यकोक्तः सूत्रात्मकः सर्वकर्मात्मकत्वेन
क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः नामात्मकत्वे
न ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः रूपात्मक
त्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्तः

+ ननुस्फुरणरूपस्यस
तः कथमविनाशित्वेन
स्य देहधर्मत्वात् देहस्य
चानुत्तरणे विनाशादित्य
भूते चैतन्यवादिनस्ता
न्निराकर्तुमात्मसतोविद्यते
भावइत्यनहिहन्यते +
२४

क्तः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मक[illegible]एवहिरण्य
गर्भाख्योलिंगशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तुमायोपहितचैत
न्यात्मासर्वसंस्कारशेषोऽव्याकृताख्यआनंदमयकोशः सर्वेषां
संस्काराणांशेषोयस्मिन् तेचसर्वेएकस्यैवात्मनःशरीराणी
त्युक्तं तस्यैषएवशरीरआत्मायःपूर्वस्येति तस्यप्राणस्यैषएव
शरीरेभवः शरीरआत्मायःसत्यज्ञानादिलक्षणोगुहानिहित
त्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्यएवंप्राणमयमनोमयविज्ञानमया
नंदमयेष्वयोज्यं अथवाइमेसर्वेदेहाःसर्वलोकवर्त्तिसर्वप्रा
णिसंबंधिनएकस्यैवात्मनउक्ताइतियोजना तथाचश्रुतिः
एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्मा
ध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताःकेवलोनिर्गुणश्चेतिसर
र्वशरीरसंबंधिनमेकमात्मानंनित्यविभुंदर्शयति नन्वनित्य
त्वेयावत्कालस्थायित्वंतथाचाविद्यादिवत्कालेनसहना
उ० शोपितदुपपन्नमित्यतआह अनाशिनइति देशतःकालतो
वस्तुतश्चपरिच्छिन्नस्याविद्यादेःकल्पितत्वेनानित्यत्वेपियाव
त्कालस्थायित्वरूपमौपचारिकंनित्यत्वंव्यवह्रियतेयावद्धि
कारंतुविभागोलोकवदितिन्यायात् आत्मनस्तुपरिच्छेद
त्रयशून्यस्याकल्पितस्यविनाशहेत्वभावान्मुख्यमेवकूटस्थ
नित्यत्वं नतुपरिणामि[illegible]नित्यत्वंयावत् कालस्थायित्वंचे
त्यभिप्रायः नन्वेतादृशेदेहिनिकिंचित्प्रमाणमवश्यंवाच्यं
अन्यथानिष्प्रमाणस्यतस्यालीकत्वापत्तेःशास्त्रारंभवैयर्थ्या
पत्तेश्च तथाचवस्तुपरिच्छेदोदुष्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति
न्यायाच्च अतआह अप्रमेयस्येति एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्र
मेयंध्रुवं नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकं नेमाविद्युतोभांति
कुतोयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंवि
भातीतिश्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूपएवात्माअतस्तस्यसर्वभा

गी॰
टी॰
द्वि॰

98

सकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा किंतु कल्पिताज्ञानतत्कार्य
निवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा कल्पितस्यैव कल्पितविरो
धित्वात् यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनि
वर्तकवृत्तिविशेषस्यार्थं शास्त्रारंभस्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्य॰
मात्राऽधीनत्वात् स्वतः सर्वदा भासमानत्वात् सर्वकल्पनाधि
ष्ठानत्वाद्रूपमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तच्छत्वापत्तिः तथा चै
कमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेया
वरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्रामाण्या
नुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक्
प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशत्वे च युक्तितोपि भगवत्पूज्य
पादैरुपपादितं तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेक
प्रमाणैर्मन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधिज्ञानमिति सर्वत्र दृ
ष्टं अन्यथा त्रितयान्यतमापत्तेः आत्मनि चाहं वा नाहं वेति न क
स्यचित्संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः व्यतिरेकप्रमा वेति
तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्यय॰
धर्मित्वाद्धर्म्यंशे सर्वमभ्रांतं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायात्
अतएवोक्तं प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च कुर्वंत्ये
व प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रका
शे स्वरूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः आ
त्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानमपि ज्ञातं न वे[illegible]त्यादि संश॰
यः स्यात् न चांतरपदार्थविषयस्यैव संशयादिप्रतिबंधकत्वं
स्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थेष्विव न विरोधिज्ञानेनैव संशयादि
प्रतिबंधसंभवे आंतरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्या
त् अन्यथा सर्वविप्लवापत्तेः आत्ममनोयोगमात्रं चात्मसाक्षा॰
त्कारहेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्घटादिभानेप्यात्मभाव
समूहालंबनन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारं न च॰

त-पालुषा

वाच्यत्वमानसत्वादिसंकरः लौकिकालौकिकत्ववदंशभे
देनोपपत्तेः संकरस्यादोषत्वादर्जातित्वानभ्युपगमाद्वात्रतप
वव्यवसायमात्रप्रवात्मभानसामग्र्याविषमाणत्वादनुव्यव
सायोपपत्तेः नचव्यवसायभानार्थंसल्लस्पदीपवत्स्वव्य नै
वहारेसजातीयानपेक्षत्वात् नहिघटतज्ज्ञानयोरिवव्यवसा
यानुव्यवसाययोरपिविषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकंवैजा
त्यमस्तिव्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात् विषयत्वा
वच्छेदकरूपेणैवविषयित्वाभ्युपगमेघटयोरपितज्ज्ञानाप
त्तिरविशेषात् ननुयथाघटव्यवहारार्थंघटज्ञानमभ्युपेय
ते तथाघटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानशब्दप्रयोगस्यविष
यंज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्यव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति
चेत् कानुपपत्तिरज्ञाविनादेवानांप्रियेणस्वप्रकाशवादि
नः नहिव्यवहर्तव्याभिन्नत्वमपिज्ञानविशेषणंव्यवहारेहे
तुतावच्छेदकंगौरवात् तथाचेश्वरज्ञानवद्योगिज्ञानवत्त्व
मेयमिति ज्ञानवत्त्वस्यैवव्यवहारोपपत्तौनज्ञानांतरकल्प
नावकाशः प्रत्युव्यवसायस्यापिघटज्ञानव्यवहारेहेतुत्वं
स्मान किंघटज्ञानत्वेनकिंवाघटज्ञानत्वेनैवेतिविवेचनीयं उभय
स्यापितत्रसत्वात् तत्रघटव्यवहारेघटज्ञानत्वेनैवहेतुता
याःक्लृप्तत्वात्तेनैवरूपेणघटज्ञानव्यवहारेपिहेतुत्वोपप
त्तौनघटज्ञानज्ञानत्वंहेतुतावच्छेदकंगौरवान्मानाभावा
च्च तथाच नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैवव्यवसायस्यव्यव
सातरिव्यवसायेव्यवसायेचव्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति
त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्रभाकराः औपनिषदास्तुमन्यंतेस्व
प्रकाशज्ञानरूपएवात्मानस्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्म
विरोधेनतज्ज्ञानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वेघटादिवज्जडत्वेनक
ल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्माःविषयोप

गी.
टी.
द्वि.

129

हितः सन्नुत्पत्तीयमाने वृत्तिमदंतःकरणोपहितः प्रमातेत्यु-
च्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि स चक्षुरादिद्वारांतःकरण-
परिणामेन घटादीन् व्याप्य तदाकारो भवति एकस्मिंश्चांतः-
करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यमंतःकरणावच्छिन्नचैत-
न्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमा-
त्रभेदात् स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटं च स्वावच्छेदकं
स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अंतःकरणपरिणामस्य वृत्त्याख्यो
निस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इति अंतःकरणवृ-
त्तिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमि-
ति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटं प्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमा-
तृता अंतःकरणतद्वृत्तीः प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात् साक्षिते-
ति विवेकः अद्वैतसिद्धौ सिद्धांतबिंदौ च विस्तरः यस्मादेवं
प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मा-
त्तन्नाशशंकया स्वधर्मे युद्धे प्राक् प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरति-
र्न युक्तेति युद्धाद्यभ्यनुज्ञया भगवानाह तस्माद्युध्यस्व भारते-
ति अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य ततउपरतिकारणे शोक-
मोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधितावित्यपवादा-
पवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादो न वि-
धिः यथा कर्तृकर्मणोः कृतीत्युत्सर्गः उभयप्राप्तौ कर्मणी-
त्यपवादः अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्योगे नेति वक्तव्यमि-
ति तदपवादः तथा च शुश्रूत्तोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापवादा-
पवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठी
तथा च कर्मणि चेति निषेधाऽप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मष-
ष्ठीसमासः सिद्धो भवति कश्चित्तु तस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चय इति प्रलपति तत्र युध्यस्वेत्यतो मोक्षसाध-
नकर्मसमुच्चयस्याप्रतीतेः विस्तरेणैतच्च तदग्रे भगव-

ङ्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ [illegible] १८ ॥

सदानंदी टीका ॥

नासतो विद्यते भाव इत्येतद्विवृणोत्यजः स्वप्नमायाशरीरादि
वद्देते कल्पिता जडाः १ देहाः विनाशिनः सर्वे देवतिर्यङ्नराद-
यः नित्यस्यानाशिनो ध्वस्तदेहयुक्तस्य चात्मनः २ दृश्यत्वेन
दृश्याः प्रोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिः नित्यत्वस्य च नाशस्य हि
विद्यत्वात्तयोर्यथा ३ भस्मीभूतो मृतो देहो नष्टश्चादर्शनं गतः
तस्मादहं त्वर्थमत्रोक्तं नित्यस्येति शरीरिणः ४ यथा व्याध्यादि
भिर्युक्तो देहो नष्ट इतीर्यते तन्निहत्यर्थमत्रोक्तमनाशिन इति
स्फुटं ५ अन्यथा परिणामेव नित्यः स्याद्दीपादिवद्भवेत् नित्यः
कूटस्थ आत्मेति सिद्धमित्याशयो हरेः ६ नन्वेतादृशचिद्रूपे
मानमस्ति न वास्ति चेत् भास्यत्वेन जडत्वं स्यात्तद्देहस्यापि घटा
दिवत् ७ नास्ति चेत्तर्ह्यलीकत्वं खपुष्पादेरिवास्य च इत्यत्रा-
हाप्रमेयस्यापरिच्छेद्यस्य वस्तुनः ८ स्वप्रकाशस्य चिद्भानोर्मि
नापेक्षा स्वभासने नास्ति सर्वावभासस्य मानेनैतेनावभास्यते ९
स्वभानार्थं स्वभासस्यापेक्षा नैवोपपद्यते स्वप्रकाशस्वभाव
स्य मानाभावेऽपि न क्षतिः १० मानाभावेऽप्यलीकत्वनियमोऽ
स्ति जडे तत्रे अन्यथा स्यादलीकत्वं मानस्याप्यवभासिनः ११
मातृमानप्रमेयाणां योगपद्येन भासकः साक्षी तत्र प्रमाण
स्याकांक्षा स्यादित्यहो भ्रमः १२ प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभा-

गी० सत्वैथैवच ऊर्ध्वत्वेवप्रमांयत्रतदसंभावनाकृतः ३ इत्युक्तं
टी० संप्रदायविद्भिर्वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः नत्वयर्थस्तदाशास्त्रारंभोमा
द्वि० नानपेक्षणात् ४ शास्त्रयोनित्वमुक्तस्यवेदस्यार्थश्चेतिचेन्नहि ।
कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थमपेक्ष्यते ५ कथितेमान
130 मेतेनस्वप्रकाशस्यकारणतः कल्पितस्यैवसाजात्यात्कल्पि
तस्यविरोधिता ६ विरुद्धयोरधिष्ठानभूतस्यनविरोधिता ।
तथाचकल्पितस्यैवाज्ञानादेर्विनिवर्तकः ७ वृत्तिभेदस्तद्व
त्त्वैशास्त्रारंभोपिसार्थकः तस्यतत्त्वमसीत्यादिवाक्याधी
नत्वैवच ८ शास्त्रयोनित्वसार्थक्यंतस्मात्सच्चित्सुखात्मः
नः सर्वदाभासमानत्वात्स्वतःसिद्धस्यभास्वतः ९ सर्वाधि
ष्ठानभावेनतद्धत्वंचनिराकृतं यस्मात्सर्वोक्तरीत्यात्मचि
दात्माव्यापकोच्युतः १० सर्वदैकरसोनित्यस्ततस्तन्नाशशं
कया स्वधर्मेशोकप्रवृत्तस्ययुद्धेतस्मात्तवाधुना ११ नयु
क्तोपरतिस्त्वेवमाहयुद्धाभ्यनुज्ञया युध्यस्वेतिविधिर्नायं
पूर्वप्राप्तानुवादतः १२ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टी० ॥

एवंसतआत्मनोनित्यत्वमसतोदेहादेरनित्यत्वंचोक्तमुपसं
हरन्नुपपन्नंयुद्धाभिमुख्यंकरोति अंतवंतइति यद्यपिनासतो
विद्यतेभावइत्यसतोदेहानांकालत्रयेपिसत्वंनास्तीतिप
रमार्थदृष्ट्योक्तंतथापितांदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्यनरका
दिभयमनुरुध्यमानस्यव्यवहाराभिप्रायेणनित्यानित्यवि
भागमभिप्रेत्यदेहानामंतवत्त्वमुच्यतइतिनदोषः नित्यत्वं
कालापरिच्छेद्यत्वंतच्चव्यवहारेणनभसोप्यस्तीत्यतउक्तं अ
नाशिनइतिनाशःप्रदर्शनंतद्वान्नहिप्राकाशः नभआत्म
निलीयतइतिस्मृतेः अयंतुनतथेत्यनाशी सर्वदैवप्रका
शमानइत्यर्थः एतदपिनघटादिवद्दृश्यत्वेनेत्याह अप्रमे
यस्येति तथाचश्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह एतदप्रमयं ।

ध्रुवमिति अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयत्वमित्यर्थः एतच्चात्मनि
प्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयं तथाच श्रुतिः येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धि
स्तस्य प्रत्यगात्मत्वादेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वा
न्तर इति श्रुतेः उक्तं च प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च
च यत्प्रसादात्प्रसिध्यति तदसंभावनाक्रान्त इति तस्माद्यु
ध्यस्व भारत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमे
व नष्टप्रायत्वात्ता हननान्निवृत्त्या त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इ
ति भावः १८ ॥

आनंदी टीका

अप्रमेयस्य देशकालादिभिरनवच्छिन्नस्यात एव नित्यस्य श
रीरिणः शरीरसमवेतस्यात्मनः इमे पुरःस्थिता भीष्मादिदेहाः
अंतवंतः देशकालादिभिरवयवविभागदर्शनाद्विनश्वरा
इत्यर्थः तस्माद्भीष्मादिजीवात्मनामविनाशित्वाद्युध्यस्वेत्यर्जु
नं स्वधर्मान्निवृत्तं पौनःपुन्येन नियोजयति भगवान् १८ ।

+ सत्यस्वरूपं प्रतिपाद्यासत्यस्वरूपं प्रतिपादयितु रामकंठी टीका । माह +

+ सर्वशरीरेषु सर्वावस्थास्वप्यविलंबोपलब्धत्वमात्रैकलक्ष
+ णत्वान्नित्याविनाशिनस्तथा देहादिभिरवच्छेदमशक्यत्वा
दप्रमेयस्य यत्नादिकलनाविषयभूतस्य शरीरिणश्चात्मन
इमे यत्न देहास्तद्विलक्षणा अन्योन्यभिन्नागमापायिधर्मक
त्वाद्विनाशिनो विनश्वरस्वभावत्वात्तथा देशकालादिपरिच्छे
द्यत्वात् अंतवंत इयत्नादिकलनाविषयभूता वयत्नमात्रे
णसंबद्धा इति देहरूपस्य वस्तुनः परमार्थाविनश्वरस्येयत्
त्वमात्रादिनाहेतुनात्मसंबद्धस्य विनाशे सत्यात्मनोपि वि
नाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृंभितं तत्त्वदर्शिनोपपन्नं अतोय
था प्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितोहंकारो वर्तमानो योप
पपन्नाद्युद्धादिरूपे स्वकर्मणि तिष्ठन्युद्धस्वप्रवृत्ते समरक
र्मसमाचरेति प्रयुद्धं नाम परहननरूपतया हिंसात्मकं

गी. टी. हि. कर्म तत्कथमहं शुद्धात्मा त्वादिवर्णलक्षणेभ्यो रेकर्माणि प्रवर्ते
य इति यत्सन्न पश्यति तेदैतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोहवि
लसितमेव खलु: १८ ॥

131

लालिकी टीका

अथास्तत्वभावमाह अन्नेति [illegible]
[illegible] सर्वदैकरूपस्य ¹नित्यस्य
शारीरिण आध्यासिकसंबन्धेन शारीरवतः देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नस्य ⁺आत्मनः नाशिनो
वस्तुतस्तु शुद्धस्येति हिंसात्मकेकर्माणि प्रवर्तयतीतियन्म [illegible]
न्यते तद्ज्ञानविलसितमित्याह यइति एतद्धिलक्षणोदेश
कालादिपरिच्छिन्नः कश्चिदर्थः ईश्वरोवा देहेंद्रियमाणादयोवा:
१८ ॥

¹अप्रमेयस्य प्रतिलादि प्रमाणैर्देहादिवदपरिच्छेद्यस्य तदुक्तम् स्वपदारक्षणकार्यां यद्दल्लेद्यि तुमीहते पादोद्दृशोप्युरो नस्यात्तच्छेद्यं वैदेवीकल्लति रेमेस्तवेदः खादि धर्मकादेहा प्रतिलएमवस्थानं र आकाशात्प्रमाणेनानवंतः स्व प्रमायादेहादिवन्नाशयुक्ताः अत आत्मनत्वप्रतिष्ठामाश्रित्य

पंचोली टीका

यद्यप्यसन्स्वरूपं स्वात्मसत्ताव्यभिचारिसामान्येनोक्तं तदपिवि
शेषेनोदर्शयति अंतवंतइति हेभारत इमे देहाः नित्यस्यअ
विक्रियस्य अविनाशिनो विनाशरहितस्य अप्रमेयस्य प्रमाणा
तीतस्य शरीरिणः आत्मनः अंतवंतः अंतोनाशोयेषांते अंतव
तः नाशोपि लोके द्विविधः यथा देहोभस्मीभूतः अदर्शनंगतो
नष्टउच्यते विद्यमानोपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियु
क्तो नष्टउच्यते तत्र अस्य आत्मनः अनाशिनः नित्यस्य द्विविधे
नापिनाशेन संबंधोनास्ति १८ ॥

रणवीरसंस्कृतबोधिनी॥

एवं सद्रूपं निर्णीयासद्रूपं प्रतिपादयति अंतवंतइति नित्य
स्य सर्वेषु शरीरेषु सर्वावस्थासु वाविनाशं प्रमातृत्वमात्रैकलक्षण
स्यात एवानाशिनः प्रागभावध्वंसाभयाप्रतियोगिनोत एवाप्र
मेयस्य देशकालादिभिः परिच्छेत्तुमशक्यत्वादियत्ताकलनाया
विषयभूतस्य शरीरिणो देहिन आत्मन इमे देहा स्वर्गदेहः स्वादिधर्मक
त्वादिलक्षणादेहा अंतवंतो ध्वंसप्रतियोगिनः अत एव प्रागभाव

प्रतियोगिनोपि प्रागभूतस्यैव विनाशशालित्वात् एवं चात्मनो
नित्यत्वे देहादेरेव प्य विनश्वरत्वे चात्मनि विनश्वरत्वसंभावन
मयथार्थानुभवविजृंभितं तच्चानुपपन्नमिति भावः तस्माद्दे
यथोपपादितदेहदेहिविनाशिनित्यत्वज्ञानवान्त्वद्यमाणयो
पपत्याउद्धाविद्देरेस्वकर्माणितिश्रुत्युक्तस्वप्रकृतं समरकर्मसं-
माचरेति १८॥

मधुभाष्य

अंतवंत इति अस्तु तर्हि दर्पणनाशात्प्रतिबिंबनाशवदात्मना
शोप्युत्पत्तत्राह नित्यस्येति शरीरिण इतीश्वरव्यावृत्तये न
च नैमित्तिक नाशमित्याह अनाशिन इति कुतः अप्रमेयस्य
स्वरूपत्वात् नह्युपाधिबिंबसान्निध्यनाशे प्रतिबिंबनाशः
सति च प्रदर्पणके स्वयमेवादर्पणकः स्थितत्वात् नित्यश्चोपाधिः
कश्चिदस्ति प्रतिपत्तौ बिंबो वस्य नित्योपाध्यात्स्वरूपया
चिद्रूपयाद्युतो जीवः केशव प्रतिबिम्बक इति भगवद्वच
नात् व्यवहारस्त्वभ्रांत इत्याह १८॥

132

भाषा अनुवाद

उत्पत्ति विनाश धर्म विशिष्ट देहादि की अनित्यता देखावते
है कि नित्य अर्थात् सदा एक रूपसे स्थित और इसीसे अ
विनाशी और अपरिमेय जानने जोग नही ऐसा देही कहे
आत्मा है और ह्रास वृद्धि आदि धर्म विशिष्ट नश्वर विनाशी
यह देह है ऐसा तत्वज्ञानी कहते है इसीसे जो स्वरूपसे ।
आत्माका विनाश या ह्रास वृद्धि आदिका सम्बन्ध नही है
तो मोह जनित शोक को परित्याग करिके युद्धमे प्रवृत्त
होउ और अपना क्षत्रीका परम धर्म जो युद्ध सो कर्म छो
ड़ना नही १८ ॥

दोहा॥

अंत वंत कहि देह यह जीव नित्यकौ पद्द अविनाशी अ
प्रमाणकौ पार्थ युद्ध करता तेह १८॥

133

यएनंवेत्तिहन्तारं यश्चैनंमन्यतेहतम् उभौ
तौनविजानीतो नायंहन्तिनहन्यते १९ ॥

शांकरभाष्यं ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रंनप्रवर्तक
मित्येतस्यार्थस्य साक्षीभूतेऋचावानिनाय भगवान्यत्तुम
न्यसे युद्धे भीष्मादयो मयाहन्यन्ते अहमेव तेषां हन्तेत्येषा
बुद्धिर्मृषैव तेकथं यएनमिति यएनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति
विजानाति हन्तारं हननक्रियायाःकर्तारं यश्चैनमन्योमन्य
ते हतं देहहननेन हतोहमिति हननक्रियायाःकर्मभूतं
तावुभौन विजानीतोनज्ञातवन्तौ अविवेकेनात्मानमहंप्र
त्ययविषयं हन्ताहंहतोस्म्यहमिति देहहननेन आत्मानं
यौविजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायमात्मा
हन्तिनहननक्रियायाःकर्ताभवति नचहन्यते नचकर्म
भवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् १९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अविनाशित्वं तद्धीत्यत्र पूर्वार्द्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्त
रार्द्धेन निरीश्वरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकरणमा
त्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनमन्तवन्तइत्या
दिवचनमिति केचित् अस्तु नामायमपिपन्थाःपूर्वोक्तस्य
गीताशास्त्रार्थस्यात्यन्तामात्रमूलत्वं निराकर्तुंमंत्रद्वयंभग
वानानीतवानिति श्लोकद्वयस्यसङ्गतिंदर्शयति शोकमो
हादीति तत्रप्रथममंत्रस्यसङ्गतिमाह यत्त्विति प्रत्यक्षनि
बन्धनत्वादस्याबुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याक्षिपति कथ
मिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रभवत्वेनाभासत्वात् तत्कृताबुद्धि
र्भ्रमेति परिहरति यएनमिति य हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं इ

त्यायामस्यचमर्थंतोदर्शयित्वा व्याचष्टे यएनमिति हन्तारं हंतव्या
त्मानंमन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशंक्याह हन्ताहमिति ।
हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्येव हेतुमाह यस्मादिति आत्मनो
हननंप्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुंदर्शयति अविक्रिय
त्वादिति १९ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

134

तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितः यच्चात्मनोहंतृ
त्वनिमित्तंदुःखमुक्तं एतान्नहंतुमिच्छामितदपितद्वदेवनिर्नि
मित्तमित्याह यएनमिति एनमात्मानंहननक्रियायाःकर्ता
रंकर्मभूतंचवेत्तिकर्मत्ववत्कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतु
र्नायमिति १९ ॥

पिशाचभाष्यम् टी. ॥

यएनमिति यएनंप्रकृतंदेहिनंवेत्तिहंतारं यश्चैनंमन्यतेहतं
न^ देहहननेहतोयमिति हननक्रियायाःकर्मभूतमात्मानं ताबु
भौनविजानीतः अविवेकेनआत्मानमहंप्रत्ययविषयंयौविजा
नीतस्ताबुभौचात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायमात्मा
हंतिहननक्रियायानकर्तानहन्यते नचकर्मभवतीत्यर्थः
अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

रामानुजभाष्यम् टी.

एवमुक्तस्वभावमात्मानंहननहेतुंयोमन्यते यश्चैनंकेनापि
हेतुनाहतंमन्यते उभौतौनविजानीतः उक्तैर्हेतुभिरस्यनि
त्यत्वादयंनहननहेतुर्नहंति एवंचआत्मानहन्यते हंतिधा
स^ तोरप्यात्मानकर्मकत्वशरीरवियोगकरणवाचीनहिंस्यात्सर्व
भूतानीतिब्राह्मणेनहंतव्यइत्यादीन्यपिशास्त्राणिनतच्छ
रीरवियोगकरणविषयाणि उक्तैरेवहेतुभिर्नित्यत्वादपरिमि एण^
त्वादात्मनोजन्ममरणादयः सर्वएवाचेतनधर्मानसंतीत्युच्य
ते १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

एनमात्मानं देहं च यो हंतारं हतं चैव वेत्ति तस्याज्ञानेनावृत एव

सबन्धः १९ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथ एतान्न हंतुमिच्छामीत्यादिना यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तं

दुःखमुक्तं तदपि निर्निमित्तमित्याह य एनमिति एवमात्मनो

हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्ति यद्वद्घटेनैव घट

स्फोटेन तदंतर्गताकाशस्य कर्मकर्तृभावो नास्ति तत्र हेतु

माह नायमिति १९ ॥

वनमाली टी॰ ॥

ननु बंधविच्छेदनिमित्तकशोके पनीतेपि तद्वधकर्तृकात्व॰

निमित्तकं पापं स्यादेव शोकाभावात्पापाभावेपि ब्राह्मण

वधाच्छोकाविषयात्पापापत्तेस्ततोहं वधकर्तात्वं प्रेरक

इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तकपापापत्तेरित्याशंक्य काठक

वाक्येन परिहरति य इति यो मीमांसकादिरेनं जीवं हंतारं

स्वतंत्रहननक्रियाकर्तारं यश्च लोकायतिकादिर्हतं हनन

कर्म मन्यते तावुभौ तत्स्वरूपं न जानीतो यं न केचित्स्वतंत्रो

हंति परेशाधीनत्वात् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठ

ति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि माययेति वक्ष्यमाण॰

त्वात् उक्तरीत्या नित्यत्वेन हननकर्मतासंभवात् अयं भा

वः उक्तरीत्या नित्यत्वात्तस्य न हननकर्मत्वं पराधीनमपि

कर्तृत्वं स्वाभाविकं नास्ति किंत्वनाद्यविद्यावशाद्देहांतः॰

करणादावहंममेत्यभिमानाद्बुद्धिस्थकृत्यादिना हं करो॰

मीति कर्ता भवति तत्र तत्फलभोगाय सदसद्योनिषु संस

रति नचैवं कर्तृत्वं जीवे मुख्यं स्यात्तथा च कर्ता शास्त्रार्थवत्वा

दिति जीवस्य कर्तृत्वबोधकं सूत्रं विरुद्धेतापसिद्धांतश्चस्या

दिति वाच्यं बुद्ध्याद्युत्पन्नस्यापि कर्तृत्वादेर्विद्यासहकृतस्वामि

यथाहि पुरुषस्य दंडित्वं न तद्धर्मस्य तथा अविद्यासंबंधाल्तस्वामित्वादिसंबंधेन जीवस्य कर्तृत्वं दुःखित्वादिकं तेन संबंधेन +
त॰

गी॰ टी॰ द्वि॰ २

तत्संबंधेन वास्तवस्यैव जीवे सत्त्वात् तद्धेतो यत्र दंडेन केनचित्संबंधेन एतत्कर्तृत्वं तस्यैव संसारमोक्षादिकं तत्र देहादौ जीव
स्य संबंधि नियामको अयं न तु अविद्यासंयुक्तो देहादावहंकाराभि
मान एव स्वतः एव विषयाभिमानस्तेनोहदेहादिसंबंधस्त
तः सत्यमेव कर्तृत्वं तत ततः सत्यमेव दुःखादि भवरूपः संसा
रः साभिमानस्य तत्र प्रियस्य स्वोचितयुद्धाख्यकर्मानुष्ठानान्न
पापं किंतु स्वर्गादिकं भवति त्वं तु मुमुक्षुरतोभिमानं विहाय
फलेच्छारहितं स्वधर्मं युद्धमाचरेति १९ ॥

अरहमवैजयन्ती टीका॰ ॥

एवं शरीरे वर्तमानस्याप्यात्मनो नित्यत्वादप्रमेयत्वाच्चाविना
शित्वमुक्तमिदानीमेतावता तन्मिथ्यामित्यतोपि मधुसूदने
त्यस्यान्तरं वदन् तस्य देहवियोगस्य निमित्तत्वं हन्तेर्थातोः क
र्मत्वं च वारयन्नाह य एनमिति यः कश्चित्तत्त्वहशो मोहयु
क्तः पुमान् एनं देहिनं हन्तारं हनननिमित्तं वेत्तिजानाति य
श्च पुनः केनापि शस्त्रादिनिमित्तेनैवमविनाशिनं हतं नाश
प्राप्तं मन्यते तावुभौ तौ मोहाविष्टावुभावपि न विजानीतः
आत्मा नित्योऽविनाशीत्येवं विशेषेण न जानीतः यतोयं शा
रीरी न हन्ति कस्यापि देहवियोगं न करोति न हन्यते स्वयम
पि केनाप्युपायेन न वध्यते अतो हन्तिक्रियायाः कर्मापि न भव
तीति भावः नन्वयमेनं हन्यनेनायं हत इति लोकप्रसिद्धत्वे
न न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि ब्राह्मणो न हन्तव्य इति वेदप्रसिद्ध
त्वेन चात्मनो हन्तृत्वस्य हन्तेः कर्मत्वं च दृष्टमतस्त्वा
त्कथमात्मा अविनाशीति चेत् लोके वेदे च हन्तेः प्रयोगस्य देह
वियोगपरत्वादात्मा अविनाशीत्यर्थः । १९ ॥

मधुसूदनी टीका

+ + एनं प्रकृतं देहिनं प्रहर्षणत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रिया
याः कर्तारं वेत्ति अहमस्य हन्तेति विजानाति यश्चान्यः एनं मन्य

+ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिबंधुविच्छेदनिबंधने शोके पनीतेपि तद्वधकर्तृत्व
निबंधनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वेष्यब्राह्मण
वधे शोकाविषयेपापाभावप्रसंगात् अतो हं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकापत्ते
रवक्तव्यमिदं वचनं तस्माद्युध्यस्व भारतेत्याशंक्य काठकपठितयार्चापरिहरति भगवान् +

नेहंतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेनहतोहमितिविजा
नाति य एवं मन्यते हतं देहहननक्रियायाः कर्मभूतं देह
तावुभौ देहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभाव
मात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात्
यस्मात् नायं हंति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः अत्र
य एनं वेत्ति हंतारं हतं चेत्यमावतिवक्तव्ये पदानामाहत्तिर्वा
क्यालंकारार्था अथवा य एनं वेत्ति हंतारं तार्किकादिरात्मनः
कर्तृत्वाभ्युपगमात् तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरा
त्मनो विनाशित्वाभ्युपगमात् ताबुभौ न विजानीत इति योज
वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः प्रतिसूत्रतिकानरविध
यतया वा पृथगुपदेशः हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते ह
तमितिपूर्वार्धेश्रोतःपाव [illegible]
[illegible]
[illegible] १९ ॥

सदानंदी टीका ॥

ननु त्वदुक्तरीत्या त्वमात्मशोकस्तथापिमे भीष्मादिवधक
र्तृत्वनिमित्तेनोद्भुतद्वं १ कर्ताहं शेरकर्तव्यं च हिंसायां पातके
द्वयोः पृथक्त्वेति वचस्तस्मादशक्यमिति चेन्मृत्यू २ य एनं दे
हिनं शुद्धमक्रियं निष्कलं परं हननाख्यक्रियायाश्च कर्तारं वे
त्ति मूढधीः ३ अस्य हंताहमित्येवं यश्चैनं मन्यते हतं हतोहं
तां क्रियायाश्च कर्मेत्येवंविहितावुभौ ४ देहाभिमानिनावेनं
न जानीतो विवेकतः यतोयं तां क्रियायां नो कर्ता नैवात्मिक
मेवा ५ कर्मैनं वेत्ति चार्वाको देहमात्रात्मविज्जडः बुद्ध्यादि
गुणमात्मानं कर्तारं वेत्ति तार्किकः ६ इत्यं वादिभिदासम्यक्
ख्यापनाय पृथक् पुनः उपन्यासः पदानां वासूत्रादिख्यापनाय
वा ७ अतश्चार्वाककाणादपक्षं त्यक्त्वा निहरतः वेदांतमतमा
श्रित्य पृथक्त्वेत्याशयो हरेः ८ ॥ १९ ॥

136

नचनासतोविद्यतेभावइतिन्यायेनासतोमात्रादेर्मिथ्यात्वेन
निःस्वरूपकत्वात्कर्तृत्वेनसंभवति अतःसतएवकर्तृत्वंबं
धमोक्षभाक्त्वंचवाच्यं अन्यथांतःकरणेबंधआत्मनश्चमोक्ष
इतितयोर्वैयधिकरण्यंस्यात् तथायेनसर्वमिदंततमितिस
तोदेहाद्युपादानत्वंचोक्तं तथाचहननक्रियायाअपिकस्यैवक
र्तृत्वंकर्मत्वंचापततितच्चविरुद्धं आत्मनिस्वव्यापारायोगा
त् नहिवह्निर्वह्निंदहतीतिशंकामित्याशंक्याह यएनमि
ति यस्तुतार्किकादिरेनमात्मानंहंतारंहननक्रियायाःक
र्तारंमन्यते यश्चचार्वाकादिरेनंहतंहननक्रियायाःकर्मभू
तंमन्यते तावुभावपिनजानीतः आत्मतत्त्वमितिशेषः यस्मा
त्नायंहंतिनहन्यते नहियःकर्तासआत्मा नापिदेहआत्मा
तयोःप्रागेवानात्मत्वावधारणात् अयंभावः यथायःपिंडेव
ह्निसंबंधादेवदग्धृत्वंनतुस्वतः एवंमात्राद्युदयसमनियतं
कर्तृत्वंमात्रादिधर्मएवनात्मनः आत्मनितुकर्तृत्वप्रतीति
र्मात्रादिसंबंधादेवअतोमात्रादिविशिष्टस्यैवबंधोनकेव
लस्य मोक्षस्तुमात्रावियोगएवेतिनबंधमोक्षयोर्वैयधिक
रण्यं नचमात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्व
चनीयस्यव्यवहारयोग्यस्यब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्यस्वप्नमाया
गंधर्वनगरादितुल्यस्यतत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मात्क
र्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्माकर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्त
र्हिमुक्ततां नहिस्वभावोभावानांव्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति
किंचकर्तृत्वेरागद्वेषादिविकारवत्त्वएवसंभवति तदात्मनोदुः
खीतिआत्मनोऽनुभूयमानेनसाक्षित्वेनबाध्यते यथोक्तं नेतेस्या
द्विक्रियादुःखीसाक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियासहस्रा
णांसाक्ष्यतोहमविक्रियइति नचमनोदेहाद्युपादानत्वेनह
ननक्रियाकर्मत्वंसंभवति विवर्तवादाभ्युपगमात् नह्यध्य
स्तस्यधर्मैरधिष्ठानेविकारोदृश्यते यथोक्तंभाष्ये यत्रयद॰

त्व

धर्मस्तं कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि न संबध्यत इ-
ति विष्टं तं चेत हृदेः नहि भूमि हृष्टवती मृगतृष्णजलवाहि-
नी सरित् शुष्यति मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोष-
र भुवं स्पृशतीति एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादः
नात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधाद्भावन-
मपि निरस्तं वेदितव्यं एवं चार्वाकतार्किकाभिमतौ देहात्म-
कर्त्रात्मवादौ हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उभौ
तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यत इति काठकोक्तेन मंत्रेण
पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ १९ ॥

श्रीधरी टीका

यत्तु मन्यसे एतेषां हननेन नरकपातः स्यादिति तदपि मृषैवेत्या-
य एनमिति ह य एनमिति अच्छिन्नस्य निरवयवस्य नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात्
स्य हननक्रियायां कर्तृत्वं कर्मत्वं च न संभवतीत्यर्थः १९ ॥

रामकंठी टीका

यतः योमायावशात्स्वतंत्रं निर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यक्ष- व
पेत्तादिलक्षणं देहमेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादि देहधर्मा-
धिरोपेणैनमथ्यात्मानं हन्तारं हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रति-
पद्यते यश्चैनं सम्यग्ज्ञानेन जानीतः सत्यस्यात्मनः स्वरूपं न बु-
ध्यते यतोऽयं परमात्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभा-
वः स्यात्तथा सर्वदा विस्पष्टं न हन्ति न च हन्यते हेतवो निः-
बन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते नापि हन्तव्यतानि-
बन्धनं हननक्रियाकर्मत्वमेते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्म-
कव्यवहाराणां हेतवोऽज्ञानामेव संभवन्ति न परमात्मनः १९ ।

तेय एवैनमेव प्रतिपादितलक्षण-
मविनाशिनमात्मानं विनाशल-
क्षणं देहधर्माध्यारोपेण हतं
हिंसितं मन्यते तावुभावपि
मोहवशादनात्मन्यात्माभि-
माने +

लासिकी टीका ।

यन्मत्वादिप्रमाणैर्देहादिवदपरिच्छेदस्य तदेकं स्वप्रकाशस्थि-
रस्थायोयं यद्धेतं च्छिन्नं हन्त्येतत्पोहितात्मानं च यो वे च मन्यते तावी-
दृशावेतौ सम्यगात्मा हननक्रियायां न कर्ता नापि कर्मभूतः अ-
विक्रियत्वात् १९ ॥ युध्यस्वेति हिंसात्मके कर्मणि प्रवर्तयन्नीति यन्मन्यसे तद-
ज्ञानविलसितमित्याह य एनमात्मानमुक्तलक्षणमात्मानं हन्तारं हननक्रियाकर्तारं वेत्ति
यश्चैनं हननक्रिया कर्मभूतं वेत्ति तावुभावविद्याग्रस्तौ शास्त्रादात्मस्वरूपं न विजानीतो यतो
यमात्मा हननक्रियायां न कर्ता नापि कर्मभूतः अविक्रियत्वात् अविक्रि [illegible]
[illegible]

पंचोली टीका

यच्चात्मनो हन्तृत्वनिमित्तं भीष्मादीनां हन्यमाननिमित्तं दुः
खमुक्तं पण्डितानहं हन्तुमिच्छामीत्यादिना तदपि आत्मविनाशादिहे
तुकशोकमोहवन्निर्मूलमेवेत्याह य एनमिति यः प्रमाता एनं
देहिनं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति जानाति च पुनः यः
प्रमाता एनं देहिनं हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं मन्यते तावुभा
वपि न विजानीतः देहेन्द्रियादिसंघातमेव हन्ता हन्यते इति तौ
उभौ न विज्ञातवन्तौ अविवेकेनात्मानं अहंप्रत्ययविषयं हन्ता
हतोऽहमिति देहहननेन आत्मानं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरू
पानभिज्ञौ इत्यर्थः यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः क
र्त्ता न च हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् कथमवि
क्रिय आत्मा इति द्वितीयो मन्त्रः [illegible]
ता १९ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिबन्धुविच्छेद
निमित्तः शोकोऽपनीतो भवता तस्माद्युद्धस्व भारतेति प्रयुक्तं त्वयु
क्तं परहननरूपतया हिंसात्मकं कर्म हि युद्धं तत्कथमस्मद्गुरुज्ञा
त्यादिवधनिबन्धनपापस्य प्रतीकारमसंभावयन्नहं घोरे कर्मणि
प्रवर्तेयं येनाहं कर्ता प्रेरकश्च त्वं द्वावपि पापभागिनौ स्यावामिति
यदमन्यसे तदेतदात्मस्वरूपाज्ञानजनितमोहविलसितमेवेति
प्रतिपादयन्नाह य एनमिति यो मोहवशादप्रत्ययशरणाविकारि
परमात्मसदात्मलक्षणस्तद्भिन्नं शरीरमेवात्मत्वेनाभिमन्य
मानो हननादिकर्तृत्वमध्यारोपयन्नेनं प्रकृतमत्स्वरूपं देहिनं हन्ता
रं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति यश्चैनमस्य दहनेनेति प्रतिपद्यते य
श्चान्यथयनमेव प्रतिपादितलक्षणमविनाशिनं शरीरं विना
शात्लक्षणशारीरधर्माध्यारोपणेन हतं हननक्रियायाः कर्मभू

ते मन्यते देहहननेनैव हतोऽयमिति प्रतिपद्यते नावुभावपि मो
हवशाद्देहात्मत्वाभिमानग्रहग्रस्तत्वयायोनुभवौन विजानी
तः सत्यस्यात्मनः स्वरूपेन विवेकेन बुध्येते यतोऽयं परमात्मा न
हंति हंतृत्वाभिबंधने हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते न च हन्य
ते हंतव्यत्वाभिबंधने हननक्रियायाः कर्मत्वं च न प्रतिपद्यते इति
हंतृत्वाभिबंधनं पापं नास्य वेति भावः तथा च काठकश्रुतिः हं
ता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं
हंति न हन्यत इति १९॥

मधुभाष्य

यएनमिति कुतः उक्तहेतुभ्यो नायं हंति न हन्यते न हि प्र
तिबिंबस्य क्रिया सद्धि बिंबक्रिययैव क्रियावान् ध्यायतीव
वेतिश्रुतेश्च श्वमंत्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह १९ न जायत इति
न चेश्वरस्ता न वरूत्वा भवि

भाषा अनुवाद

भगवान की इस बातसे महात्मा भीष्मपितामहादिकके मरन हैतक जो अर्जुन को शोक आयके प्राप्त भयाथा सो दूर भया अब कुटुम्बके वध करनेवाले हमहै यह दुख प्रथम अध्यायके ३४ श्लोकमे कहाहै सो उस दुखके उत्पन्न होनेमे कोई हेतु नही है यह प्रतीति कराते है कि यह आत्मा न किसीसे मरता और न किसीको मारताहै और जो इसको हन्ता जानता और इसको हत मानता वे दोनो कुछ भी नही जानतेहै १९ ॥

दोहा ॥

जो यह मारणहारा जानहिं मर्योहार जो जान नायह मा
रत नहिमरत दोउ सो अज्ञान १९॥

139

नजायतेम्रियतेवाकदाचि न्नायंभूत्वाभ
विताबानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुरा
णोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० ॥

शांकरभाष्ये टी॰ ॥

कथमविक्रियः आत्मेति द्वितीयोमन्त्रः नजायते नोत्पद्य
ते जनिलक्षणावस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यतइत्यर्थः
तथा न म्रियतेवा तत्रवाशब्दश्चार्थे नम्रियते चेत्यन्त्याविना
शलक्षणाविक्रिया प्रतिषिध्यते कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रि
याप्रतिषेधैःसंबध्यते नकदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रिय
तइत्येवं यस्मादयमात्माभूत्वाभवनक्रियामनुभूय पश्चाद
भविता अभावंगन्तानभूयः पुनस्तस्मान्नम्रियते योहिभू
त्वा नभविता सम्रियत इत्युच्यते लोके वाशब्दान्नशब्दाच्चा
यमात्माभूत्वावाभविता देहवन्नभूयःपुनस्तस्मान्नजायते
योऽभूत्वाभविता सजायतइत्युच्यते नैवमात्माऽतोनजाय
ते यस्मादेवं तस्मादजोयस्मान्नम्रियते तस्मान्नित्यश्च यद्यपा
द्यंतयोर्विक्रिययोःप्रतिषेधेसर्वाविक्रियाःप्रतिषिद्धाभव
न्ति तथापि मध्यभाविनीनांविक्रियाणां तदर्थैःस्वशब्दैरेव
प्रतिषेधःकर्तव्य इत्यनुक्तानामपियौवनादिसमस्तवि
क्रियाणांप्रतिषेधोयथास्यादित्याह शाश्वतइत्यादिना शाश्व
तइत्यपक्षयलक्षणाविक्रियाप्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शा
श्वतोनापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि
गुणक्षयेणापक्षयः अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणावि
क्रिया प्रतिषिध्यतेपुराणइति योऽवयवागमेनोपचीयते
सवर्द्धतेऽभिनवइतिचोच्यते अयंत्वात्मानिरवयवत्वात् पु
रापिनवएवेति पुराणोनवर्द्धतइत्यर्थः तथानहन्यतेन॰

गी० टी० द्वि० विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेपि शरीरे हन्तिरत्र
विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायेन विपरिणमत इत्यर्थः
अस्मिन्मंत्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनिप्र
तिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मा
देवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रेण संबन्धः २०

आनंदगिरिकृतटी० ॥

तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रांत
रमवतारयति कथमिति सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हे
तुं विशदयन् मन्त्रमेव पठति न जायत इति जन्ममरणविक्रि
याद्वयप्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वा न भ
वा४ विता न भूत्वा भूयो भवितेति योजना न केवलं विक्रियाद्वयमे
वात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह अज इ
ति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति विक
ल्पार्थत्वं व्यावर्तयति वेति निष्पन्नमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना
सम्बन्धमेवाभिनयति न कदाचिदिति अन्यविक्रियाभावे हे
तुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति
यो हीति आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति मृत्युरित्य
र्थः आत्मनो जन्माभावेपि देहद्वारैव विवक्षित इत्याह वाशब्दा
दिति अभूत्वेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमे
वार्थं साधयति यो हीति जन्माभावे तत्पूर्वकास्तित्वविक्रि
यापि नात्मनोऽस्तीत्याह यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनोऽस
तेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोपि सि
ध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गा
तानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृ
थक् यतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्दैर्मध्यवर्तिवि
क्रियानिषेधयाचकेति यावत् आर्थिकेपि निषेधे निषेध

स्यसिद्धतया शाब्दोनिषेधो नत्वपूर्वार्थवानित्याशंक्याह अत्र॰
क्तानामिति नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्या
करोति शाश्वत इत्यादिना अपक्षयो हि स्वरूपेणैवास्माद्गुणाप
चयतो वेति विकल्पक्रमेण दूषयति नेत्यादिना पुराणपदस्या
गतार्थत्वं कथयति अपक्षयेति तदेव स्फुटयति योहीति नम्रि
यते वेत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशंक्य व्याचष्टे नथे॰
त्यादिना ननु हिंसार्थो हन्तिः श्रूयते तत्कथं विपरिणामोनि
षिध्यते तत्राह हन्तिरिति हिंसार्थत्वसंभवे किमर्थान्तरेह
नेति षिध्यते तत्राह अपुनरुक्ततया इति हिंसार्थत्वे सति निषे
धेन पौनरुक्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थे विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमि॰
त्यर्थः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विपरिणामः तदः
र्थस्त्वदत्र हन्तिर्निषिध्यते तदानिष्पन्नमर्थमाह नेति नजायते
इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति षण्णां विकाराणामा
त्मनि प्रतिषेधे फलितमाह सर्वेति आत्मनः सर्वविक्रियारा
हित्येपि किमायातमित्याशंक्याह यस्मादिति २० ॥

स्वामिकृत टीका ॥

नहन्यत इत्येतदेव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति नेति
नजायत इति जन्मप्रतिषेधः नम्रियते वेति विनाशप्रतिषेधः
वाशब्दौ चार्थे नचायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भज
ते किंतु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वि॰
तीयविकारप्रतिषेधः तत्र हेतुः यस्मादजः योहि जायते स
जन्मानन्तरमस्तित्वं भजते नत्वयं स्वयमेवास्ति स भूयोपि अ॰
न्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रति॰
षेधः शाश्वतः शाश्वद्भव इति अपक्षयप्रतिषेधः पुराण इति॰
विपरिणामप्रतिषेधः पुरापि नव एव न तु परिणामतो रूपां॰
तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः यद्वा नभवितेति एतस्यान्वयं भंग
क्त्वा भूयः अधिकं यथा भवति तथा न भवितेति वृद्धिप्रतिषे

गी.
टी.
द्वि.

यः अजो नित्य इति चोभयं हृद्धीभावहेतुरित्यपोनकृत्स्नं तदे
वं जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीत्येवं
यास्कादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः यदर्थमेते विकारा
निरस्तास्तं अन्त्यं विनाशभावमुपसंहरति न हन्यते हन्यमा
ने शरीरे इति २० ॥

न जायते इ

पिशाचभाष्यं टी. ॥

कथं [illegible] ति द्वितीयो मंत्रः न जायते नोत्पद्यते जनन
स्य न कर्ता जनितलक्षणवस्तुविक्रियात्मनो न विद्यत इत्य
र्थः तथायं न म्रियते न कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तामनुभ
वति उत्पन्ने सत्तानुभवस्य मरणाव्यभिचारादुत्पत्तेः स नोत्प
द्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणवस्तुविक्रिया न विद्यते
उत्पन्ने सत्तामननुभवन् न म्रियत इत्युच्यते ततोऽस्तिलक्षण
भावविक्रियात्मनो न विद्यत इत्यर्थः वा शब्दश्चार्थे कदाचि
च्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते
न कदाचिन्म्रियत इति सर्वत्र योज्यं अयं भूत्वा भविता वा न
भूयः अयमात्मा भूत्वा उत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता।
अवस्थान्तरं प्राप्य नेअवस्थांतरं न प्राप्नोति न विपरिणमत इत्यर्थः विपरिण
मलक्षणभावविक्रियात्मनो न विद्यत इत्यर्थः अजः अवय
वोपचयरूपेण नोपचीयते वृद्धिलक्षणभावविक्रिया न वि
द्यत इत्यर्थः अजो नित्यः अपक्षयलक्षणभावविक्रियात्मनो
न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेऽपि शरीरे अस्मिन्मंत्रे षड्
भावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते
सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मादेवं त
स्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रेणास्य संबंधः २०

रामानुजभाष्यं टी. ॥

तत्र न जायते म्रियत इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैर
नुभूयमाने जन्ममरणे कदाचिदात्मानं न स्पृशतः नायं भूत्वा

भविता वा न भूयः अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न भवि-
ता इति न केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमान
कल्पादौ जननकल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः अ-
तः अजः सर्वदेहगत आत्मा तत एव नित्यः शाश्वतः प्रकृतिवत्सा-
दसत्परिणामैरपि न नीयते अतः पुराणः पुरापि नवः सर्वदा
नुपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः अतः शरीरे हन्यमानेपि न हन्यते
यमात्मापि २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

एतदेव स्फुटयति नायं भूत्वेति अयमात्मा न न भूत्वा भवितापि
तु भूत्वैव अतो न जायते न च म्रियते यतो भूत्वा न न भविता
पि तु भवितैव २० ॥

परमार्थप्रपा टी० ॥ २०

अथ न हन्यत इत्यनेनात्मनः षड्भावविकारशून्यत्वं यदुक्तं त-
देव प्रकटयन्नाह न जायत इति तत्र षड्विकारास्तु जायते ऽ-
स्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति एतान्क्रमे- वि॰
ण निषेधयति न जायत इति जन्मनिषेधः वाशब्दश्चार्थेन
चायं भूत्वेत्यत्र भविता भवति अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव
स्वतः सद्रूप इति जन्मांतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारनि-
षेधः अत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायते स एव जन्मानंतरम
स्तित्वं भजते नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः शाश्वत
भाग॰ इति अपक्षीयतानिषेधः निरवयवत्वान्निर्गुणत्वान्निर्गुणत्वा-
च्च पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः पुरापि नव एव न तु प-
रिणामतो रूपांतरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः यद्वा न भवितेत्य
स्यानुषंगं कृत्वा भूय अधिकं यथा भवति तथा न भवितेति वृ-
द्धिप्रतिषेधः अजो नित्य इति चोभयं हत्याद्यभावहेतुरिति न पौ-
नरुक्त्यं एवं यदर्थं वेदवादिभिरुक्ताः षड्विकारा निरस्तास्तं प्र-
त्युते विनाशाद्यभावमुपसंहरति न हन्यते हन्यमाने शरीरे इ-
ति अत्रार्थे कठशाखीयाश्रुतिः न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नाऽ

गी॰ यंजातश्चिन्नबभूवकश्चिन्नअजातोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहा
टी॰ न्यतेहन्यमानेशरीरे हंताचेन्मन्यतेहंतुंहतश्चेन्मन्यतेहतं उभौ
द्वि॰ तौनविजानीतो नायंहंतिनहन्यते अशरीरंशरीरेष्वन
वस्थेष्ववस्थितं महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचतीतिग
तार्थेयंश्रुतिः २० ॥

वनमालीटीका ॥

न्वात्मानंहननक्रियायाःकर्मकर्ताचजातोनभवति अविक्रि
यत्वादित्याह नजायतइतिद्वितीयमंत्रेण जायतेस्तिवर्द्धतेवि
परिणमतेपक्षीयतेविनश्यतीतियद्विकाराःस्तत्राद्यंतौनिषि
ध्यतेनजायतेम्रियतेवेतिवासमुच्चयार्थः नजायतेनम्रियते
चेत्यर्थः जातोनोत्पद्यतेयतोयमात्माकदाचिदपिकाले नभू
त्वाअभूत्वाप्राकभूयपुनरपिभवितानैपोद्यभूत्वाभवति सदु
त्पत्तिरूपांक्रियामनुभवति अयंतुप्रागपिसत्वाद्यतोनैवो
त्पद्यतेअतोजः तथायमात्माभूत्वाप्राक्कदाचिद्भूयः पुनर्न
भवितानवाशाह्वाह्वाकाविपरिहृतिः योहिप्रागभूत्वांतरेका
लेचनभवतिस्प्रतिरूपांक्रियामनुभवति अयंतुनरकाले
पिसत्वाद्यतोनम्रियतेनित्योविनाशायोग्यःशाश्वतःसदैकरू
पःअवयवापचयभावान्नह्रसतीत्याह पुराणइति पुरापिनवए
करूपोनत्वधुनानूतनांकांचिदवस्थांप्राप्नोतियोहिनूतना
मवस्थांप्राप्नोतिसंद्धवतइत्युच्यते अस्तित्वविपरिणामस्तुज
न्मविनाशांतर्भूतत्वान्नपृथक्निषिद्धो यस्मादेवं सर्वविका
रशून्यआत्मातस्माच्छरीरेहन्यमानेतत्संबद्धोपिकेनाप्युपा
येननहन्यतेनहंतुंशक्यतइत्यर्थः २० ॥

जहमवैजयन्तीटी॰ ॥

कस्माद्यंनहंतिकस्माद्वानहन्यतइत्यपेक्षायांनहन्यते
इत्यस्यानंतरंवदन्नात्मनोजन्मादिषड्विकारशून्यत्वंदर्शयन्नाह
नजायतइति अयमात्माकदाचित्कस्मिन्नपिकालेनजायतेज
न्मनप्राप्नोतीत्यनेनास्यजन्मरूपविकारोऽपास्तोभवतिवाअ

नरपिकदाचिदयंनम्रियतेमृतश्चनप्राप्नोतीत्यनेनाप्यस्यमरण
२० रूपविकारोपिदूरीकृतोभवति द्वितीयोवाशब्दोप्यर्थेहियस्मा
देनंजन्ममरणेनस्पृशतस्तस्मादयंकदाचित्सृष्ट्यादावपिभूत्वा
उत्पद्यभूयःपुनरपिप्रलयेतेनभविता नभविष्यतीतिनकिंतु
प्रागनुत्पद्यप्रत्तेभविताभविष्यतीत्यनेनास्यास्तित्वलक्षणवि
कारोपिनिराकृतः यस्यस्वरूपगुणादयःपूर्वकालेभूत्वाकं
चित्कालंस्थित्वापश्चाद्विनश्यंतितस्यैवास्तित्वरूपविकारः
संभवति अस्यप्रस्यात्तुसदंशत्वेनकालत्रयेपिस्वरूपगुणा
दीनामुत्पत्तिविनाशासम्भवादस्तित्वरूपविकारस्याप्यसंभ
वइतिभावः ननुयद्ययंनजायतेनम्रियतेनास्तिचेतिविका
रत्रयरहितःस्यात्तर्ह्यस्यवंध्यापुत्रस्येवजन्माद्यभावेनदेहश
न्याभावात्कथंदेहिनस्तथ्यादेहांतरप्राप्तिःशरीरिणइमेदेहा
२० इतिपूर्वोक्तःसंघटतेइतिचेत्तत्राह अजइति अजतिगच्छती
त्यजःसर्वशरीरगतःब्रह्मादिपिपीलिकाद्यंतेषुदेहेषुभिन्न
भिन्नरूपेणप्राप्तइत्यर्थः यद्वाऽजतिक्षिपतीत्यजःस्वस्वविष
येष्विंद्रियप्रेरकः ननुस्वतंत्रईश्वरःसर्वप्रेरयतिजीवस्तुपर
तंत्रःप्रेर्यस्तस्यकथंप्रेरकत्वंसंभवतीतिचेत्सत्यंईश्वरस्यैवा
स्यसर्वप्रेरकत्वासम्भवेपितत्प्रेरणाधीनप्रेरकत्वमस्तिनस्व
तंत्रतयानासम्भवोभवतीत्यर्थः नन्वात्राजइत्यनेनजन्मा
भावत्वस्यबोधोजायतेनगतिरूपेणयोरितिचेन्न नजायते
इत्यनेनैवतल्लाभेजातेपुनःपाठस्यपुनरुक्तिदोषवत्त्वाद
जगतिरूपेणयोरित्यस्यैवरूपंनजनीप्रादुर्भावइत्यस्येत्यर्थः
नन्वयंसर्वदेहगतश्चेत्तर्हिदेहोपचयापचयात्मकेनदेहेनसहा
स्याप्युपचयापचयौभवतइतिचेत्तत्राह नित्यइतिनित्यःसर्व
कालेकरूपःदेवतिर्यगादिदेहप्राप्तोपिकालप्रयुक्तबालत्ववृद्ध
त्वादिभिर्नोपचीयतेनापचीयतेचेत्यर्थः इत्यनेनवृद्ध्यपक्षयो
निरस्तौकृतपर्वयतः शाश्वतःशाश्वद्भावरूप इत्यनेनास्यप

गी. रिणामविकारित्वाभावोपि दर्शितः अत एव पुराणः प्राचीनः
टी. यथा देहः कालावस्थापरिणामादिभिरयं तु तेनायं प्राचीन
टि. इत्यादिशब्दवाच्यतां भजते तथायं न यतो नित्यः शाश्वतस्त
स्माद्विकारात्मके शरीरे हन्यमानेपि शस्त्रादिभिः शकली
भावं प्राप्तेपि न हन्यते केनाप्युपायेन हंतुं न शक्यो भवतीत्य
र्थः २० ॥

+ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मंत्रेण ॥ +

मधुसूदनी टीका ॥

+ जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमते पक्षीयते विनश्यतीति षड्भा
वविकारा इति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ताः तत्राद्यंतयोर्निषेधः क्रि
यते न जायते म्रियते वेति वाशब्दः समुच्चयार्थो न जायते म्रि
त्प॰ यते चेत्यर्थः कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्मादयमात्मा कदाचि
त्कस्मिन्नपि काले न भूत्वा प्रागभूय पुनरपि भविता न यो ह्यभूत्वा
भवति स उत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि
सत्वाद्यतो नोत्पद्यते अतोजः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचि
न भूयः पुनर्न भविता नाशाह्वाह्वाकविपरिहृतिः यो हि प्रागभू
त्वोत्तरकाले न भवति स मृतिलक्षणां विक्रियामनुभवति
अयं तूत्तरकालेपि सत्वाद्यतो न म्रियते अतो नित्यः विनाशाऽ
योग्य इत्यर्थः अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेपि नानुपपत्तिः ना प॰
नुयाजेष्विति वद्भगवता पाणिना महाविभाषाधिकारे नञ्
समासस्य वावात् यत्तु कात्यायनेनोक्तं समासनित्यत्वाभिप्रा
येण वावचनानर्थक्यं चेति तद्भगवत्पाणिनिवचनविरोधा
दनादेयं तदुक्तं आचार्यशबरस्वामिना असद्वादी हि कात्या
यन इति अत्र न जायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नायं भूत्वा
भविता वा न भूय इति तदुपपत्तिपादनं अजो नित्य इति तदुपसं
हार इति विभागः आद्यंतयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिवि
काराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेपि गमनादिविकाराणां अ
नुक्तानामप्युपलक्षणायाऽपक्षयवृद्धिद्वयं स्वशब्देनैव नि ८

राक्रियते तत्रकूटस्थनित्यत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्चनस्वरूप
तोगुणतोवाऽपक्षयःसंभवतीत्युक्तं शाश्वतइति शाश्वत्सर्व
दाभवति नापक्षीयतेनापचीयतइत्यर्थः यदिनापक्षीयते
तर्हिवर्धतामितिनेत्याह पुराणइति पुरापिनवएकरूपो
नत्वधुनानूतनांकांचिदवस्थामनुभवति योहिनूतनांकां
चिदुपचयावस्थामनुभवतिसवर्धतेइत्युच्यते अयंतुसर्व
२० दैकरूपत्वान्नापचीयतइत्यर्थः अस्तित्वविपरिणामौतुजन्म
विनाशांतर्भूतत्वात्पृथङ्ननिषिद्धौ यस्मात्सर्वविकारशू
न्यआत्मातस्माच्छरीरेहन्यमानेतत्संबद्धोपिकेनाप्युपायेन
नहन्यतेनहिंसितुंशक्यतइत्युपसंहारः नायंहंतिनहन्यतइति
उपपादितं इत्यात्मोपपादितं [illegible]
[illegible] २० ॥

सदानंदी टीका ॥

हननाख्यक्रियायानोकर्तात्मानैवकर्मवा जातएवमपेक्षा
यामविकारितयोच्यते १ नजायतेयतोनायमभूत्वाभविताउ
नः योह्यभूत्वाभवत्येनाउत्पत्तिंभजतेसच २ यतोयंसत्यए
वास्तिततोनोत्पद्यतेअजः कालत्रयेपिसत्यत्वाज्जनिर्नैवास्य
युज्यते ३ तथात्माप्यभूत्वाअकुनर्नभवितेतिन योहिभूत्वा
पुरापश्चान्नभवत्येषमृत्युभाक् ४ अयंतूत्तरकालेपिसत्वान्न
म्रियतेयतः अतोनित्योननाशार्हःकदाचिदपिविद्वनः ५ न
जायतेम्रियतेवाप्रतिज्ञावाक्यमिष्यते कदाचिदितितस्यैवो
पपादनमिहोच्यते ६ अजोनित्यइतीहोपसंहारइतिभाग
शः आद्यंतयोर्निषेधेननिषेधोमध्यवर्तिनां ७ विकाराणां
स्वतःसिद्धएवइहाहअपक्षयो स्वशाहेननिषिध्यतेशाश्वत
अत्यपक्षयः ८ पुरापिनवएवासीत्ततोनायंविवर्द्धते अवस्था
नूतनांयस्मात्यातिवर्द्धतएवसः ९ अयंसदैकरूपत्वान्नोपचीय
तअंततः अस्तित्वविपरीणामौजन्यतांतर्गतौयतः १० निषि

ढ्ढोनप्यकस्मात्षड्विकारविवर्जितः आत्मानशक्यतेहन्तुंह
न्यमानेशरीरके ॥ ॥ २० ॥

नीलकंठी टी॰

नायंहंतिनहन्यतइत्युक्तंतत्रनहन्यतइत्येतदुपपादयतिन-
 त्रसेनवद्धिष्टेनमंत्रेण नजायतइति अयमात्माकदाचिन्नजा
यतेउत्पन्नोवानोत्पद्यते नवाम्रियतेनिरन्वयोननश्यतितार्कि
काभिमतघटवत् तत्रक्रमेणहेतुद्वयं अजोनित्यइति अजत्वा
न्नजायते नित्यत्वाच्चनवाम्रियतइत्यर्थः अस्तुनहिक्षणिकवि
ज्ञानधारारूपः तस्यविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमा
दित्याशंक्याह भूत्वाभविताचानभूयइति अयमित्यनुवर्तते अ
यंभूत्वाभूयोभविताननभूयोऽसकृत्भूत्वाभवितेतिभवनक्रिया
द्वयस्यक्त्वाप्रत्ययोक्तेसमानकर्तृत्वेनैकाभिप्रायेण भूत्वैव
भविता नतुभूत्वास्थित्वाविनश्यति तार्किकाणांहिविज्ञानेउत्प
तिस्थितिनाशलक्षणव्यापित्वात्त्रिक्षणवस्थायि विज्ञानवादिनां
तुपूर्वस्यनाशक्षणएवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएवतस्यस्थितिक्ष
णइतिक्षणिकत्वाद्विज्ञानानांभवनक्रियाद्वयस्याप्यथान
भूत्वाभवितेत्युक्तं नाहृशोप्ययंनयतःशाश्वतःशश्वदेकरूपः
योहंबाल्येपितरावन्वभूवंसोहंस्थाविरेप्रणप्तॄननुभवामीतिबा
ल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् नचसादृश्यात्प्रत्यभि- यद्वा
ज्ञानंसादृश्यग्रहीतुःस्थिरस्याभावात् जन्ममरणहीनोपिधर्मा
न्तरविशिष्टःपूर्वंभूत्वापुनर्धर्मान्तरविशिष्टोभवितेत्यपिन भू
त्वैवभवितानत्वभूत्वेतियोजना आर्हतास्तुशरीरपरिमाणमा
त्मानमभ्युपगच्छन्तोनित्यस्यैवात्मनःक्रमेणव्युत्क्रमेणवामशु-
कमनुजमतंगजशरीरप्राप्तौपरिमाणभेदंमन्यमानाभूत्वैवा
त्मनोविशीर्णीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकंभवनमभ्युपग
च्छंतितदपिन शाश्वतत्वादेवउपचयापचयवतोमध्यमपरिमा
णस्यवस्तुनोनित्यत्वायोगात् अनेनैववस्तुषड्विकारादिधर्मांतरो
त्पत्त्यात्मनोक्तंभूत्वाभवनंप्रत्याख्येयं नहिषड्विकारिणःस्व

नाशमंतरेणात्यंतिकः स्वोच्छेदः संभवति घटादेर्यावद्रूपना
शादर्शनात् ननु अजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशस्याप्यस्ति अत आ
ह पुराण इति पुराविक्रियादादिः स्पष्टः आगापि नव एव एतेन अ
पक्षयादिधर्मराहित्यमुक्तम् अजत्वादिकं आत्मन एव वियदादेः
स्तूत्पत्त्यादिदर्शनात् अत एव शरीरे हन्यमाने न हन्यते आद्य
न्वा शब्द इह स्वार्थे न जायते म्रियते चेत्यर्थः तत्रोपपत्तिः अयं न भू
त्वा अभूत्वा पुनर्भविता घटादिवद् अतो न जायते अथवा न अजः पूर्वा
न्वयित्वं न जायते न वा म्रियत इति यतो भूत्वा अभविता घटवद्धि
नाशी न अतो न म्रियत इति शाश्वतः पुराण इत्येताभ्यामुपचया
पचयौ निषिध्येते इति न हन्यते न विपरिणम्यत इति च व्याख्यांत
केचिदेवमाहुः न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा कदाचिदित्यादिना
तस्याउपपादनं अज इत्यादिरुपसंहार इति २० ॥

ज्ञानेदी टीका

अत्रोपपत्तिमाह ^
^ न जायते म्रियते वेति जन्ममरणयोरभावहेतुमाह कदाचि
ज्जायेभूत्वा अयं भीष्मादिजीवगणः कदाचिज्जात्वपि प्राग्भूत्वा ^
न^ न अकाऊर्ध्वचितया प्राग्भूत्वैवास्तीत्यर्थः तत्स्यातीतकाल
स्थित्यापि भूत्वा भावित्वलक्षणं जन्म नास्तीत्यर्थः तथैवह भूत्वा
भूयः पुनर्भविष्यति काले भविता न भविष्यत्येवेत्यर्थः अत ए
वाज उक्तलक्षणजन्महीनः अजत्वान्नित्यः नित्यत्वाच्छाश्व
तस्सदैकरूपः अत एव पुराणः चिरंतनः सर्वेषां नवकोटिरहि^
तः इत्युत्तरोत्तरं कारणमाला अथवा अत्र शास्त्रसिद्धा जायते अ
स्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविका ^स्म
राः प्रतिषिध्यन्ते न कदाचिज्जायते इति जन्माख्यस्य विकारस्य नि^ श्रि^ पृ+
षेधः वा शब्दश्चार्थे न कदाचिन्म्रियते चेत्यन्त्यस्य विनाशाख्यस्य विका
ह्रै रस्य शाश्वत इति सदैकरूपत्वाद् भूत्वा भावित्वपर्यायस्यास्तित्वस्या
पक्षयाख्यस्य च विकारस्य पुराण इति नाद्यं चन्द्रकलावदपक्षीय
नवीभूत उपचीयत इति वृद्धिनाम्नो विकारस्य न हन्यते हन्यमा
ने शरीरे इत्यवस्थान्तरप्राप्तिरूपस्य विपरिणामाख्यस्य विकार

स्यप्रतिषेधः २० ॥

श्रीमा॰ रामकंठी टी॰

अथषट्कलक्षणदेशकालाकारावस्थाद्यवच्छेदरहितश्चिन्मात्र
स्वरूपत्वान्नजायतेनचोत्पद्यते नित्यस्तत्स्वरूपत्वान्नापिम्रियते
विनश्यति नापिजन्ममरणांतरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपंभाव
विकारमनुभवति तेहिजन्मस्थितिविनाशात्मकाअवस्थाभे
दादेहाद्यनित्यभावाश्रयाः तेहिभावाः अभूतपूर्वधर्माविर्भावे
जाताइत्युच्यन्ते भूतपूर्वधर्मतिरोभावेचविनष्टाइत्युच्यन्ते तद
न्तरालेचतत्तत्स्वप्रवाहसादृश्यभ्रमात्स्थिताइत्युच्यते सदा
तेषामपुनर्भावीभावः आत्मनस्तुसदाभूतस्यनाभावसंबन्धः
सदैकलक्षणाव्यभिचाराच्च नधर्मान्तराविर्भावतिरोभावाव
ति जन्मस्थितिविनाशलक्षणावस्थात्रयप्रतिषेधोस्यानेनश्लो
केनप्रतिपादितः इदानींमेतदेवभावविकारविशेषैरस्यप्र
तिषिध्यन्ते नजायमानात्मानजायते नोकेनकर्मणोत्पद्यते इत्य
जोजन्मलक्षणनित्यभावविकाररहितः तथानित्यः सदैक
स्वभावाविप्रयुक्तइत्यनेनास्यप्रतिक्षणधर्मान्तराविर्भावतिरोभा
वलक्षणोविपरिणामाख्योविकारः प्रतिषिध्यते शाश्वतः शाश्व
त्संपूर्णेनस्वरूपेणयुक्तइत्यनेनवृद्धिलक्षणोविकारोस्यप्रति
षिध्यते नह्ययमनित्यभाववत्पूर्वमपचितोभूत्वोपचयरूपंवि
कारमापद्यतेतथापुराणः पूर्वकोटेरसंभवात्सततमेवचिर
न्तनइत्यनेनापक्षयलक्षणोविकारः प्रतिषिध्यते नह्ययमुपचि
तोभूत्वापुनरपचीयते देहादिभाववत् तथाशरीरेहन्यमाने
नायमात्माहन्यते शरीरस्येवानित्यत्वाज्जन्माद्यवस्थान्तेषुवि॰
नाशावस्थापिसंभवति नत्वनित्यस्यात्मनइत्यनेनविनाशलक्ष
णोविकारोस्यप्रतिषिद्धः अस्तित्वलक्षणस्तुषष्ठोविकारः प्रा
गुक्तावस्थात्रयमध्यभूतत्वाभावशादेनप्रतिपादितइति अधुनेत्ना
कोयदिवाकेचिदस्तित्वंविकारत्वेनेच्छन्तीतिनोक्तः

२० ॥

नजायते इति जन्मप्रतिषेधः नम्रियते चेति
विनाशप्रतिषेधः वाशब्दोचार्थे नचायं

लासिकी टीका

अविक्रियत्वं षड्भावविकारेण दर्शयति नेति भूत्वाऽस्यायं भू
यः पुनर्भविता भवति अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव सतः सिद्धः
सद्रूपइति जन्मा नन्वास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषे
धः सर्वदैकरूपइति वृद्धिप्रतिषेधः नित्यं वजायतेस्ति वर्धते
विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवं यास्कादिभिरुक्ताः ष
ड्भावविकारा निरस्ताः यद्यप्येते विकारा निरस्तास्तथापरस्तु
विनाशाभावं उपसंहरति नेति २० ॥

नहन्यते हन्यमाने शरीरे इति

पंबोलीटीका

अविक्रियत्वात् हननक्रियायाः कर्ता नच हन्यते नच कर्म भवतीत्यु
क्ते पूर्वस्मिन् मंत्रे तदेव अविक्रियत्वहेतुभूतं षड्भावविकाररहितत्वं नसा
धयति नजायते इति अयमात्मा कदाचिन्नोत्पद्यते वा कदाचिन्नम्रिय
ते वा अथवा अयमात्मा भूत्वा भूयः अभविता नजायते यस्मादेवं तस्माद
जः नजायते इति अनेन षड्भावविकाररहितत्वमुक्तं जायते अस्ति विपरि
णमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीति इति षड्भावविकाराः नजायते म्रि
यते इति आद्यंतौ विकारौ निरस्तौ शाश्वतः निरवयवत्वात् नस्वरूपेण
अपक्षीयते निर्गुणत्वात् न गुणापक्षयेण अपक्षीयत इति अपक्षयरहित
पुराणः निरवयवत्वात् अवयवोपचयलक्षणा वृद्धिर्नास्ति अतएव पु
राणः नूतनत्वाभावः पुराणएव तेन वृद्धिलक्षणविकाररहितः नहन्यते
नविपरिणम्यते हंति रत्र विपरिणामार्थः तेन विपरिणामलक्षणाविका
क्रियानिषिध्यते जन्मानिमित्ता अस्तिता नास्ति तेन षड्भावविकाररहितः २०

इत्याचार्यश्रीहरिसिद्धायिनी ॥

ननु कस्मात्तस्मादात्मदर्शनं व्यतालक्षणहीन इत्याशंकामपनेतुं
नजायते स्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकार
जायते स्ति वर्धते विपरिणमते पक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारहीनता मात्मन उपपाद
कारा इति वास्यानयनोक्तषड्भावविकारहीनतामात्मन उपपाद
यन्नाह नजायत इति अयमुक्तलक्षण आत्मा नजायते नोत्पद्यते

हेतुः यस्मा
ः योहि जायते
जन्मानंतरमस्ति
ः जायते इत्यर्थः
ः नित्यः

शाश्वतः शश्वद्भव इत्य
पक्षयप्रतिषेधः पुराण
इति विपरिणामप्रतिषेधः
पुरापि नव एव न तु परिण
मतो रूपान्तरं प्राप्य नवो
भवतीत्यर्थः यद्वा नभवि
ता इत्यस्यानुषंगं कृत्वा भूयो
धिकं यथा भवति न तथा न
भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः
अजो नित्य इति चोभयं
वृद्ध्याभावे हेतुरिति न
पुनरुक्तं

जात इत्यपेक्षायामाह यतोयं कदाचित्कस्मिंश्चिदपि कालेन भू
त्वा भविता पि तु भूत्वैव भविता यो हि प्रागभावप्रतियोगी स एवो
त्पद्यत इति व्यवह्रियते अयं तु न तथेति न जायत इत्यतोजो जन्म
लक्षणविकाररहितः वाशब्दः समुच्चये अयमात्मा न म्रियते न
विनश्यति ध्वंसप्रतियोगी न भवतीति यावत् जात इत्यपेक्षायामा
ह यतोयं पूर्वं भूत्वा कदाचिदपि भूयः पुनर्न भविता पि तु भवि
तैव यो हि प्रागभावप्रतियोगी उत्तरकाले च न भवति स ध्वंसप्र-
तियोगी भवति न चायं तथेति न विनश्यतीत्यतो नित्यो विना-
शायोग्यः यस्तु नित्यः स एकस्वभाव इति नास्य प्रतिक्षणं धर्मान्त
राविर्भावलक्षणो विपरिणामः अस्य जन्मविपरिणामविनाश
लक्षणविकारत्रयराहित्यं प्रतिपाद्यापक्षयवृद्धिलक्षणद्व
यराहित्यं च दर्शयति शाश्वतोयं पुराण इति अयमात्मा शाश्वतः
शाश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयत इति तथा पुराणः पुरापि नव
एक न पुनः संप्रति कामपि नवीनामवस्थामनुभवति इ
ति न वर्धते नूतनोपचयावस्थानुभवो हि वृद्धिशब्देनोच्यते य
ह्यशाश्वतः शाश्वत्संपूर्णेन रूपेण पुराणः इति न वर्धते यो हि विक
लः स एव साकल्यरूपां वृद्धिमनुभवतीति पुराण इति सर्वकोटे
रसंभवात्सततमेव विद्यत इति नापक्षीयते यस्यैवोपचयः प्राग
भावप्रतियोगी स एवापक्षीयत इति पंचभावविकारासंभवश्चा
स्य विषयः साक्षादुपपादितः षष्ठस्त्वस्तित्वलक्षणो विकार ए
केषां मते नास्तीति न प्रतिपादितः येषां तु सोस्ति तेषामपि जन्म
लक्षणविकारान्तर्भूततया पृथक्प्रतिपादनं नार्हतीति विज्ञेयं
अथ नायं हंति न हन्यत इति सामान्येन प्रतिज्ञातयोर्हंतृहंतव्यता
प्रतियोगित्वयोर्मध्ये हन्तव्यताप्रतियोगित्वविशेषेणाह न हन्य
त इति शरीरे हन्यमानेप्यात्मा न हन्यते हननक्रियायाः कर्म

नभवति शारीरस्यैवानित्यत्वाजन्माद्यवस्थाभाक्त्वेन विनाशसंभ
वो न पुनरात्मन इति विनाशलक्षणविकाररहित्यंप्रतिज्ञातंदृ
ढीकृतं २०॥

मधुभाष्य

नजायत इति नचेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविता तद्धि न देशात
देशान्तः कालतो यो सावरस्थानेः स्वतोन्यतः अविकृतभाव
वो यात्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धम्। कुतः अजादिलक्ष
णोस्य स्वरूपत्वात् शाश्वतः सदैकरूपः पुरंदेहमरणाती
ति पुराणः तथापि न हन्यते हन्यमानेपि देहे २०॥

147

आत्माका नाश नही यह बात षड्भाव विक्रिया कहे वि
कारका अभाव कथनके द्वारा दृढ करतेहै कि आत्मा
का जन्म होता नही अर्थात् इसका जन्म रूप विकार १
नही और कभी मरताभी नही अर्थात् विनाश रूप विका
र नही और आत्मा उत्पन्न होके विद्यमानहै यह भी नही
अर्थात् वर्तमान रूप विकार नही जो जन्मै सोई वर्तमान
होता यह तो अज है पूर्वसे सदा सर्वदा विराजमानहै
इसका फेरि जन्हले विद्यमान होना असंभवहै और यह
नित्य सदा एक रूप अर्थात् इसका वृद्धिरूप विकार नही
और यह शाश्वत अर्थात् क्षय रहित और पुराण अर्थात्
इसका परिणाम नही परिणाम कहते रूपान्तर होने॰
को आत्मा पुरातन होके भी नयासा होता देखो परिणत
होकेभी रूपान्तर को प्राप्त नही होताहै ज्योंका त्योंही
रहता औरभी कहते कि पहले नहीथा अब भया और
बढताहै यह कुछ बात भी आत्मामें नहीहै इस अर्थ
में भी वृद्धिरूप विकार रहित होताहै इस विषयमे अज
और नित्य ये दोनो शब्दोंके रहनेसे और कुछ कहनेका
प्रयोजन नही इसी प्रकार आत्माका जन्म विद्यमानता
वृद्धि परिणाम अपक्षय और विनाश ये छ विकारों का
अभाव सांख्य शास्त्रमे निर्णय कियाहै अब जीवाकी १
सो कहतेहै कि शरीर हत होनेसे भी आत्मा हत होता
नही जिससे वह अविनाशी है २० ॥

कुंडलीया ॥

ना यह जन्मे कदाचित नाहिमरे कबि सोय हुवभयो
नहोयगो आगेवा पुनसोय आगेवा पुनसोय अजहे नि
त्यनिरंतर पुरुषपुराणादि जानवसे सबघट अंतर यह

नहिहोवे हननहैं याकोयहीस्वभाव द्रव्यमान भेदेदमे
जानोपरमप्रभाव २०॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं क
थं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कं ॥ २१ ॥

शांकरभाष्य टी० ॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मंत्रेण हननक्रियायाः कर्ता
कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यनेनाविक्रियत्वे हे
तुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेद
विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं वि
परिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः एनं पूर्वेण मंत्रेणोक्तलक्ष
णमजं अव्ययं उपजननापक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स
विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा
घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कथञ्चित् कंचित् हन्ति न
कथंचित् कंचित् घातयतीत्युभयत्राक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासं
भवात् हेत्वर्थस्य अविक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्म
प्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता हन्तेस्त्वाक्षेप उदा
हरणार्थत्वेन विदुषः किंचित्कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन्
कर्माण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति ननूक्त एवा
त्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः सत्यमुक्तो
न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियत्वादात्मन इति
न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेन्न विदुष
आत्मत्वात् न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता अतः पारिशेष्यादसंहत
आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो
युक्तः कथं स पुरुष इति यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्या
विक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धा
आत्मा कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या वि
द्यया असत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्य
ते विदुषः कर्मासम्भववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधी

यन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ननु
विद्याप्यविदुष एव विधीयते विदितविषयस्य पिष्टपेषणवद्विद्या
विधानानर्थक्यात् तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति
विशेषो नोपपद्यते इति चेन्नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेर
ग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाध
नोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवं प्रकारवि
ज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भवति न तु तथा न जायत इत्या
त्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति
किं तु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञाना
दन्यत् नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते यः पुनः कर्ताहमिति
वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमिति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्त
दपेक्षया सोधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति स चावि
द्वान् उभौ तौ न विजानीत इति वचनात् विशेषितस्य च विदुषः
कर्माक्षेपवचनात् कथं स पुरुष इति तस्माद्विशेषितस्याऽवि
क्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधि
कारोऽत एव भगवान्नारायणः सांख्यान् विदुषोऽविदुषश्च कर्मि
णः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयो
गेन योगिनामिति तथा च पुत्रायाह भगवान् व्यासो द्वाविमा
वथ पन्थानावित्यादि तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चा
त्संन्यासश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् अ
तत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु ना
हं करोमीति तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इत्यादि
तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितो
विक्रियोकर्तैकोहमात्मेति न कस्यचित्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्स
ति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यत इति तन्न न जायत इत्यादिशास्त्रोप
देशानर्थक्यप्रसंगात् यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मा
स्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसम्बन्धिज्ञानं चोत्पद्यते तथा च शा ८

का

स्यात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोप
पद्यते इति प्रष्टव्यास्ते करणगोचरत्वादिति चेन्न मनसैवानुद्रष्ट
व्यमिति श्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतम
न आत्मदर्शने करणं तथा च तदधिगमायानुमाने आगमे च
सति ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ज्ञानं चोत्पद्यमा
नं तद्विपरीतमज्ञानं अवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यं तच्चाज्ञानं
दर्शितं हन्ताहं हतोस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इत्यत्र चात्मनो ह
ननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं ज्ञानकृतं दर्शितं
तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रिय
त्वादात्मनः विक्रियावान् हि कर्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोज
यति कुर्विति तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं
हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधयति भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभा
वप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष इत्यादिना क्व पुनर्वि
दुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति त
था च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना न
नु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चे
न्न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्वकर्मा
णामिति चेन्न मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनो
व्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां का
रणानि मानसानि मनोव्यापाराणि वर्जयित्वान्यानि सर्वक
र्माणि मनसा संन्यस्येदिति चेन्न नैव कुर्वन्न कारयन्निति वि
शेषणात् सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत
इति चेन्न नवद्वारे पुरे देही आस्त इति विशेषणानुपपत्तेः न हि
सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवति अकुर्वतोऽका
रयतश्च देहे संन्यस्येति सम्बन्धो न देहे आस्त इति चेन्न सर्वत्रा
त्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकरणाऽ
पेक्षत्वात् तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य संपूर्वस्तु न्यासशब्दोऽत्रा

गार्थो न निक्षेपार्थः तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासए
वाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे
दर्शयिष्यामः २१ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशंक्य ।
हन्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति य एनमित्यादिना
कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधाद्वैतकूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात् आ
त्मविदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानाति वेदेति पद
द्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यमाह अविनाशिनमित्यादिना प्रश्नो
पि सम्भवति किमिति तत्र उक्तत्वेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्रे
ति उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनात्तत्र प्रश्नः संभवतीत्यर्थः विवक्षि
तप्रकरणार्थं निगमयति हेत्वर्थस्येति अविक्रियत्वं हेत्वर्थः
तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् यदि विदु
षः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाक्षिप्यतेत
त्राह हन्तेरिति उक्तहेतुमाहात्म्येनोपलक्षितविदुष इति अभिप्राय
मप्रतिपद्यमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति नन्विति उक्त
मंगीकृत्याक्षिपति सत्यमिति विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च
वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतुहिनवद्भिन्नत्वाद्विदुषः सर्वक
र्मत्यागेन असौ कारणविशेषः स्यादित्याह अन्यत्वादिति अविक्रि
यत्वादिति छेदः तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानः
स्य कुतो विक्रिया सम्भवेत् ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशंक्याह
नन्विति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या समाधत्ते न विदुष इति किं
च विद्वत्ताविशिष्टस्य वा केवलस्य वा नाद्यो विशिष्टस्य विद्वत्तायां
विशेषणस्यापि तद्रूपसंगात्तच्च विशेषणीभूतसंघातस्याचेत
नत्वाद्विद्वत्तायुक्तेत्याह न देहादीनि द्वितीये तु जीवब्रह्मविभाग
सिद्धिरित्याह अत इति किंच प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासि
द्धत्वात् प्रातिभासिकस्य च बिम्बप्रतिबिम्बयोरनेकान्त्याद्भेदा

त्रमानाधेयागात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमा
ह इतिनस्येति नन्वविक्रियस्यब्रह्मरूपतया सर्वकर्मासम्भवे
विदुषोविहन्तापिकथंसंभवति नहिब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्या
लक्षणाविक्रिया स्वीक्रियाभवितुमर्हति तत्राह यथेति अहं॰
इन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं
परिणतं बुद्धिवृत्तिरुच्यते तत्रप्रतिबिम्बितंचैतन्यं अभिव्यञ्ज
कबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते तेनात्मो
पलब्धिःकल्प्यते तच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासम्बन्धनिबन्धनं त
थैवाध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्थबु
द्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते नचमिथ्यासम्बन्धेन॰
पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहंब्रह्मेति बु
द्धिवृत्तेर्मोक्षावस्थायामपिभावादात्मनः सविशेषत्वमाशं
क्य तस्य यावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह असत्येति ननुकूटस्थ
स्यात्मनोमिथ्याविद्यावत्त्वेपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य
कर्माणिविधीयन्ते नहिनिरधिकाराणां तेषांविधिरित्याशंक्या
ह विदुषइति कर्माण्यविदुषोविहितानीति विशेषमाक्षि
पति नन्विति कर्मविधानमविदुषोविदुषस्तु विद्याविधान
मिति विभागेकाहानिरित्याशंक्याह विदितेति विद्ययाविदि
तत्वं लब्धतत्वं कर्मविधिः अविदुषोविद्याविधिरिति विभागा
सम्भवे फलितमाह तत्रेति धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्यभा
वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालेच तदभावात् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव
कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठेयस्येति विशेषोपपत्तिमेव
प्रपंचयति अग्निहोत्रादीति ननुदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं
विनापारलौकिकेषु कर्मसुप्रवृत्ते रनुपपत्तेस्तथावि
धज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमितिचेत्तत्राह कर्ताहमिति आत्म
निकर्ताभोक्तेत्येवंविज्ञानवत्त्वेपिब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदु
षोनुष्ठेयंकर्मेत्यर्थः देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि

त्य

गी॰
टी॰
द्वि॰

151

ज्ञानत्वाविशेषात्. कर्मप्रवृत्तौ उपकरिष्यतीत्याशंक्याह न
त्विति अनुष्ठेयनिरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः नत्व
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यादिज्ञानोत्प
त्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह नाहमिति कार
णाभावादिति शेषः कर्तृत्वादिज्ञानमत्यादित्युक्तं अनुष्ठाना
नुष्ठानयोरुक्तविशेषाद्विदुषोऽनुष्ठाने विदुषो नेत्युपसं
हरति इत्येष इति नन्वात्मविदोऽनचेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति क
थं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तं प्रति कर्माणि विधीय॰
न्ते तत्राह यःपुनरिति आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षयाक
र्मस्वधिकृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्माणि विधीयन्ते
स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते. नत्वेवं कर्तृत्वा
दिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्ति
रित्यर्थः कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह विशेषितस्ये॰
ति वेदाविनाशिनमित्यादिनेति शेषः यद्यपि विदुषो नास्ति
कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशंक्याह तस्मादिति विद्य
याविरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः
यद्यपि अनुष्ठातॄणामाश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्
फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषा
संन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह
अतएवेति विदुषो विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु
कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेन निष्ठाद्व
यं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथा चेति अथाध्य
नविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रि
यामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनावेदिताविं
त्यर्थः आदिशब्दाद्यत्र वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते उक्त
योर्मार्गयोस्तुल्यतापरिहृतेरुदाहरणान्तरमाह तथेति बु
द्धिशुद्धिद्वारा कर्म तत्फलयोर्वैराग्योदयात् पूर्वकर्ममार्गो वि

स्थितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतरः
स्मादतिशयशालीति कृतमित्यर्थः उक्तविभागे पुनरपि वाक्य
शेषानुकूल्यमादर्शयति पश्यन्नेवेति अहंकारविमूढात्मेत्यस्य
व्याख्यानं प्रतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतार्य तात्पर्या
र्थं संगृह्णाति नाहमिति पूर्वेण क्रियापदेनेति शेषः सम्बध्यते
विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति तथा चेति आदिशब्देन
स एव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञानात् कर्मसंन्या
से दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति तत्रेति आत्मनो ज्ञानक्रि
याश्रयाधारत्वेनाक्रियत्वाभावादक्रियात्मज्ञानं संन्यासका
रणीभूतं न सम्भवतीत्यर्थः यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावा
द्वा मानाभावाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिना न तावद
विक्रियात्माभावो न जायते म्रियते वेत्यादिशास्त्रस्याप्तवाक्य
तया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः द्वि
तीयं प्रत्याह यथा चेति पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं
विज्ञानमुदाहरति कर्तृत्वेति कर्मकाण्डादज्ञाने धर्मादौ विज्ञा
नोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डादज्ञाने ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्ति
रविरुद्धा प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः ज्ञानस्य मनःसंयोगज
न्यत्वादात्मनस्तु कृत्या मनोगोचरत्वनिरासात्तात्मज्ञानेऽसा
धनमस्तीति शंकते करणेति श्रुतिमाश्रित्य परिहरति मनः
मनसैवेति तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योप
देशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमा
पि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्य
वहारावलम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करा
णगोचरत्वमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वं नि
षेधश्रुतिरित्याशंक्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयतेति मत्वा नः
मत्राह शास्त्रेति सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माक
मविक्रियात्मकज्ञानमुत्पन्नमर्हतीत्याशंक्याह तथेति तस्मा
विक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थम् विमतो विकारो नात्मधर्मो वि॰

गी॰
टी॰
द्वि॰

कारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्युक्तमाने पूर्वोक्तक्षतिरस्त
तिह प्रागमेव सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते तज्ज्ञानमिति वचः साह॰
समाप्ते सत्येवमानेमेयं नभातीतिवदित्यर्थः नन्वयथोक्तं
ज्ञानस्युत्पन्नमपिज्ञानाद्योपादानाद्यवान भवतीति कुतोऽस्यफ
लवत्वंतत्राह ज्ञानेनेति प्रवस्तुमिति प्रकाशप्रवृत्तेस्तमो
निवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणा
त्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभाव
त्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानेन तत् तन्निवर्तकमिति तत्राह तेषामिति
कथं पुनर्भगवतापिज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमि॰
त्याशंक्याह प्रज्ञेति विमतंज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वा
न्मृदादिवदितिभावः ननु हननक्रियायाश्च नहिंस्यादिति
निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेपि विहितक्रिया
कर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तेषामिति नतावदात्मनि
कर्तृत्वादिनित्यत्वं प्रकृतिप्रसंगात्र चानित्यमपिनिरुपादाने
भावकार्यस्योपादाननियमात्र चानात्मा तदुपादानमात्म
नि तत्प्रतिभानात्र चात्मैवतदुपादानंकूटस्थस्य तस्याविद्यां
विना तदयोगादित्याह प्रविक्रियत्वादितिकर्तृत्वाभावेपि
कारयितृत्वंस्यादित्याशंक्याह विक्रियावानिति आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानमुपादानंतन्निवृ
त्तिश्च तत्वज्ञानादित्युक्तमिदानींकर्तृत्वकारयितृत्वयोरवि
द्याकृतत्वंभगवतोऽनुमतिं दर्शयति तदेतदिति विदुषोय
दिकर्माधिकाराभावोभगवतोभिमतः तर्हि कुत्रतस्यजीव
तोधिकारःस्यादितिपृच्छतिकंपुनरिति ज्ञाननिष्ठायामित्यु
क्तं स्मारयति उक्तमिति तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासेच तस्याऽ
धिकारोस्तीत्याह तस्येति वक्ष्यमाणेवाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो
नप्रतिभाति मानसानामेवकर्मणांविशेषणवशात् त्यागा
वगमादितिशंकते नान्विति विशेषणान्तरमाश्रित्यदूषयति
नसर्वेति मनसेतिविशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः सं

क्रवितः स्यादिति शंकते मानसानामिति सर्वात्मना मनोव्या
पारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्य
तीति परिहरति नेत्यादिना मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे संको
नु चात्र वागादिव्यापारोपपत्तिरिति शंकते शास्त्रीयानामिति अ
यवाक्कायकर्म कारणान्यशास्त्री न्यानीत्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः
वाक्यशेषमादाय दूषयति ननैवेति नहि विवेकबुद्ध्या सर्वा
णि कर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्व
न्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च सर्वत्यागहेतोस्तु लभ्यत्वा
दित्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे संको
चं दर्शयन्नाशंकते मरिष्यत इति संन्यासो जीवदवस्थायामे
वात्र विवक्षित इत्यत्र लिंगं दर्शयन्नुत्तरमाह ननवेति अत्रपप
त्तिमेव स्फोरयति नहीति अन्वयविशेषाव्याख्यानेन लिंगासि
द्धिं चोदयति अकुर्वन्निति विवेकवशाद्विशेषणेपि कर्माणि
देहे यथोचितं निःक्षिप्याकुर्वन्नकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते तथा
च देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति
सम्बन्धसंभवात् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वा-
भावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः अथवा कुर्वन्नित्या
दिपूर्वत्रैव सम्बन्धनीयं लिंगासिद्धिं चोदयन्नु देहे संन्यस्येत्याद
भोत्रैर्थे आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्द्धारणार्हेह सम्बन्धमन्त
रेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगपरिहारा
र्थमसङ्क्रूपवसम्बन्धः साधीयानिति समाधत्ते न सर्वत्रेति
क्रतिषु स्थितिषु चेत्यर्थः किंच सम्बन्धस्याकांक्षासन्निधियोग्य
ताधीनत्वादाकांक्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह
आसनेनेति भवदिष्टस्तु सम्बन्धो न सिध्यत्याकांक्षाभावादित्या
ह नदनपेक्षत्वाच्चेति संन्यासशब्दस्य विक्षेपार्थत्वात्तस्य चाऽ
धिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसम्बन्धसिद्धिरित्याशंक्याह सं-
पूर्वस्त्विति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसा विवेकवि
ज्ञानेन सर्वकर्माणि परित्यज्यास्ते देहे विद्वानित्यस्यैव सम्बन्धस्य

साधुत्वं मत्वोपसंहरति तस्मादिति सर्वव्यापारोपरमात्मनः स
र्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञान
वतो वैधे संन्यासेऽधिकारः सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधे स्वाभाविके फ
लात्मनीति विभागमभ्युपेत्योक्तेऽर्थे वाक्यशेषानुगुण्यं दर्शयति
इति तत्र तत्रेति २१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अत एवाहंतृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह वेदेति नित्यं वृ
द्धिशून्यं अव्ययं अपक्षयशून्यं अजं अविनाशिनं च यो वेद स पुरु
षः कं हन्ति कथं वा हन्ति एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् तथा॰
स्वयं प्रयोजको भूत्वा अन्येन कं घातयति कथं वा घातयति न क
थंचिदपीत्यर्थः अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वदोषदृष्टिमा कार्षी
रित्युक्तं भवति २१ ॥

पिशाचभाष्य टी॰ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च
न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यनेनाविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा
प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेद विजाना॰
ति अविनाशिनं अस्तभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं
यो वेदेति संबंधः एवं पूर्वोक्तमन्त्रेणोक्तलक्षणम् अजं जनन॰
क्रियारहितं अव्ययम् अपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वा॰
न् पुरुषोऽधिकृतः हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति ह
न्तारं प्रयोजयति न कथंचित् घातयति उभयत्राक्षेप एवार्थः प्र
श्नासंभवाद्धेत्वर्थस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्र
करणार्थोऽभिहितो भगवता हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेनो
क्तः विदुषः सर्वकर्मासंभवे के हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षि
पति भगवान् कथं स पुरुष इति २१ ॥

रामानुजभाष्य टी॰

एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यम् आत्मानं यः
पुरुषो वेद तिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मस्वेकमप्यात्मानं

कथंघातयति कंवा कथंहंति कथंनाशयति कथंवा तत्प्रयो
जकोभवतीत्यर्थः एतानात्मनोघातयाम्यहमित्यत्र शोचन
मात्मस्वरूपाज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

यएनमात्मानेमबुद्ध्वाज्ञानातिनसहंतिनसहन्यतेइतितस्य
कथंबंधः २१ ॥

परमार्थप्रपा टी० ॥

अतएवहंतृत्वमपिनयुज्यतइत्याह वेदाविनाशिनमिति नि
त्यंवृद्धिशून्यं अव्ययमपक्षयशून्यं अजंजन्मशून्यं एभिस्त्रिभि
र्विकारैरेनमात्मानमविनाशिनंयोवेदज्ञातवान् सकंपुरुषंघा
तयतिच स्वयंहननक्रियाप्रयोगपत्वात् किंचप्रयोजकेपितथै
वअनेनमध्यपिप्रयोजकत्वदृष्टिमाशास्त्रहीत्युक्तं तदुक्तं शुद्धो
निरंजनोनंतोबाधोहंप्रकृतेःपरः चेष्टमानमिदंदेहंपश्यामि
न्यशरीरवदिति २१ ॥

वनमाली टी० ॥

जीवस्यानित्यत्वंमन्यमानोमिथ्याज्ञानीत्युक्तंज्ञानीतुनैवंमन्य
तइत्याह वेदेति यएनमविनाशिनंषड्विकाररहितंविकृतज
डदेहादिविलक्षणसच्चिदानंदस्वरूपंवेद सपुरुषोदेवमनुष्यप
श्वादिदेहेषुनायवियोहंतकाहंममेत्यभिमानितबंधेनकर्मफ
लभोगार्थंवर्तमानेषात्मस्तुकमप्यात्मानंकथंहंतिकथंनाश
यतिकथंवातत्प्रयोजकोभवतीत्यर्थः अविनाशिनं नेमित्ति
नित्यं कनाशशून्यंस्वाभाविकनाशशून्यं अजमुत्पत्तिशून्यं अव्ययंस्व
रूपविकारशून्यंयद्वाविनाशिनंशरीरपायादिशून्यंनित्यंस्वरूप
त अजंषड्विकारशून्यं अव्ययंनिरवयवएकरसतत्वंवैतंश्रीह
रिंयोवेद साक्षात्कारोतिसतत्प्रसादाविहतविद्यानिहततदु
त्थकाभिमानोनोनिहंतसर्वकर्माधिकारशून्याविर्भूतचिदानंद
संदोहस्वस्वरूपः कंघातयति कंवाहंति कथंचेत्यर्थः २१ ॥

गी. द्वि. टी.

जत्तमवैजयन्ती टी.

एवमात्मनः षड्विकारशून्यत्वादन्यैर्न हन्यते इत्युक्त्वा इदानीम
स्याविकारित्वेन नाशं हन्तीत्युपपादयन्नित्यत्वं साधयति वेदे
ति अविनाशिनं मरणात्मकान्त्यविकारशून्यस्वभावं नित्यं वृद्धि
क्षयरहितं अजं जन्मरूपविकारशून्यम् अव्ययं परिणामा
त्मविकाररहितं एवं षड्विकारास्पृष्टस्वरूपगुणादिकं आत्मा
नं यः वेदशास्त्राचार्योपदेशादिना जानाति सः निर्विकारोऽय
मात्मा इति ज्ञातवान् पुरुषः पुरिशयानः कमन्तरं पुरुषं क
थं हन्ति कं कथं वा घातयति केन प्रकारेण हन्ति घातयति वे
त्यर्थः अत्रायं भगवतोऽभिप्रायः यथाहं सर्वज्ञोऽपि यदि स्वस्वरू
पगुणादीनामन्तरहितानामन्तं न जानामि तर्हि मम सर्वज्ञता
या हानिर्न स्यात् यदि तु अन्तवतां पदार्थानामन्तं न जानामि
तर्ह्येव तस्या हानिर्भवेत् तथायमात्मापि यदि विनाशरहि
तानामात्मस्वरूपगुणादीनां नाशं न करोति तर्ह्यात्मनः कर्तृ
त्वादिकस्य हानिर्न भवति किंतु नाशवतां देहादिपदार्थानां
नाशं न करोति चेत्तर्हि तत्कर्तृत्वादेर्हानिर्भवेन्न तु करोत्येव
तस्मात्कर्तृत्वाद्यनेकधर्माश्रये मयीश्वरे जीवात्मनि च कर्तृ
त्वाद्यभावशंकां मा कृथाः यस्मादहमीश्वरो युष्माकं कर्म
कारयामि यूयं च सर्वे कर्म कुरुथेत्येवं भगवदभिप्रायानभि
ज्ञास्त्वापत एवात्मनः कर्तृत्वादिशून्यत्वं वदंति कर्ता शास्त्रा
र्थवत्त्वादिति सूत्रकारस्याप्याशयं न जानंतीति हृदयेऽवजल्पंती
त्यर्थः २१ ॥

मधुसूदनी टीका ॥ इदानीं न हन्तीत्युपपादयन्नुपसंह
रति नविनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनं अंत्यविकाररहितं तत्र हेतुः
अव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य त
मव्ययं अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदु
भयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशि
त्वमनुमास्यामहे नेत्याह अजमिति न जायत इत्यजं आद्यवि

कारवरहितंतत्रहेतुः नित्यंसर्वदाविद्यमानं प्रागविद्यमानस्य
हि जन्मदृष्टंनतुसर्वदासतइत्यभिप्रायः अथवाअविनाशिन
मबाध्यंसत्यमितियावत् नित्यंसर्वव्यापकंतत्रहेतुः अजम
व्ययंजन्मविनाशशून्यं जायमानस्यविनश्यतश्चसर्वव्याप
कत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवंसर्वविक्रियाशून्यंप्रकृतमेनं
देहिनंस्वमात्मानंयोवेदविजानातिशास्त्राचार्योपदेशाभ्यां
साक्षात्करोति अहंसर्वविकारशून्यःसर्वभासकःसर्वद्वैतर
हितःपरमानन्दबोधरूपइति सएवंविद्वान्पुरुषःपूर्णरूपः
कंहन्तिकथंहन्तिकिंशब्दआक्षेपेनकमपिहन्तिनकथमपि
हन्तीत्यर्थः तथाकंघातयति कथंघातयतिकमपिनघात
यति कथमपिनघातयतीत्यर्थः नहिसर्वविकारशून्यस्या
कर्तुर्हननक्रियायांकर्तृत्वंसंभवति तथाचश्रुतिः आ
त्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यका
मायशरीरमनुसंचरेदिति अज्ञमात्मानंविदुषस्तदज्ञान
निबंधनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्व
भोक्तृत्वाद्यभावंदर्शयति अयमत्राभिप्रायोभगवतःवस्तु
गत्याकोपिनकरोतिनकारयतिचकिंचित्सर्वविक्रियाशू
न्यस्वभावत्वात्परंतुस्वप्नइवाविद्ययाकर्तृत्वादिकमात्मन्य
भिमन्यतेमूढः तदुक्तं उभौतौनविजानीतइति श्रुतिश्च
ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिः अतएवसर्वाणिशास्त्राण्यविद्व
दधिकारिकाणि विद्वांस्तुसमूलाध्यासबाधान्नात्मनिकर्तृ
त्वादिकमभिमन्यते स्वात्मस्वरूपंविद्वान्निर्विकारत्वं अतोवि
क्रियारहितत्वाद्द्वितीयत्वाच्चविद्वान्नकरोतिकारयतिवेत्यु
च्यते तथाचश्रुतिः विद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति अज्ञोहि
स्वस्मिन्कर्तृत्वंभगवतिचकारयितृत्वमध्यस्यहिंसानिमि
त्तदोषमुभयत्राप्याशंके भगवानपिविदिताभिप्रायोहन्
तिघातयतीति तदुभयमाक्षिप आत्मनिकर्तृत्वंमयिच
कारयितृत्वमारोप्यप्रत्यवायशंकांमाकार्षीरित्यभिप्रायः

गी॰ अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात् सर्वकर्माक्षे
टी॰ पे भगवदभिप्रेतेति हंतिरुपलक्षणार्थः अतः स्फूर्तिकत्वात्
द्वि॰ प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात् कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः तथाच
वक्ष्यति तस्य कार्यं न विद्यत इति अतोऽत्र हननमात्रापेक्षेणैक
155 मांतरं भगवताभ्यनुज्ञायत इति मूढजनजल्पितमपास्तं त
स्माद्युद्धस्यात्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात् वास्तवकर्तृ
त्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २१ ॥

सदानंदी टीका ॥

इत्थं निषिद्धं कर्मत्वमात्मनो ह्यविकारिणः इदानीं तु क्रियामा
त्रे कर्तृत्वं प्रतिषिध्यते १ न विनष्टुं स्वभावोऽस्य न व्ययोपचयाऽ
त्मकः गुणापचयादेव विनाशो ह्युपपद्यते यतः २ यथा कल्प
तिकादीनां गुणनाशे व्ययो भवेत् नाशावयवतो यद्वत् वनाशो
पटव्ययः ३ नाशः स्याद्धर्मतो यद्वत् कटकादिविनाशतः हेम्नो ना
भवेन्नह्यत्रिधर्मकरहात्मनि ४ निर्गुणे निष्फले नाशस्तदभावा
त्त्वयुज्यते न जायते यतो नित्यो विद्यमानतया सदा ५ तं सर्ववि
क्रियाशून्यं स्वात्मानं यस्तु साक्षिणं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामह
मस्मीति चाक्रियं ६ साक्षात्करोति सज्ज्ञानी पुरुषः सोऽहमिति कं कथं
घातयेत्तत्र किं शाह्वो न कथं न कमप्यसौ ७ हंति वा न कथंचिक
श्चिन्नैव घातयतीह सः शुद्धमक्रियमात्मानं विद्धि घात्यासहा
नतः ८ कर्तृत्वप्रेरकत्वादेरभावं दर्शयत्यजः अयमज्ञानयो
विस्तुर्वास्त्वदेवस्य मापतेः ९ निर्विकारतया त्वं तं शुद्धत्वाद्वि
द्धि नो व्ययः न कर्ता प्रेरको नायं जडत्वापि परमार्थतः १० देहाद्य
ध्यासतः प्रेसोऽभ्रांत्या कर्तृत्वभोक्तृते अतः सर्वाणि शास्त्राणि
सविधिनिषेधयाणि च ११ समूलाध्यासबाधात्तु विद्वानात्मनि ।
विक्रियां कर्तृत्वाद्यात्मिकां कांचिदभिमन्यते न तमः १२ अजे

नः कर्तृत्वं तस्मिन्विक्रियापेरकातोतथा आत्मनो भयस्यापि
दोषं हिंसानिमित्तकं दुःखं आशंक्य केपि भगवान् ज्ञानाभिप्राय ई
श्वरः इति ज्ञापयतीत्येवमाविर्हतपद्द्वयं हि तत् ॥ ध आत्मन्या
रोप्य कर्तृत्वं प्रेरकत्वं मयीश्वरे माकार्षीर्दोषशङ्कां त्वमित्य
भिप्राय ईशितुः १९ ॥ २२ ॥

नीलकंठी टीका

नायं हन्तीत्येतदुपपादयति नजायत इति विक्रियामदर्शनेनगतेशील
मस्येति विनाशिजड़ं जगत्तत्सर्वपार्थिवं स्थूलसूक्ष्मं कारण
शरीराख्यं ततोन्यदविनाशि अतएवनित्यं नाशहीनं तत्रहे
तुः अजो जन्मवान्हि अनित्यः अयं तु अजत्वान्नित्यः शश्वत् इत्यर्थः नतु
विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्या
भिमतं प्रधाने तार्किकाभिमतं च परमाणौ प्रसिद्धमस्ति अतउक्तं पुराण
मिति नवो ति पूर्वावस्थां त्यजतीत्ययमपरिणामी अथानंतव त्य
लेश एव हन्तुमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणामः
माणमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् आकाशस्यापि त
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति उत्पत्तिश्रवणाद्द्व
त्वाभावादेव नाव्ययत्वं नाहशंक्यमाने यो वेद अपरोक्षीकरो
ति स पुरुषः कथं केन प्रकारेण कमन्यं घातयति हननक्रि
यायां प्रवर्तयति कं वा हन्ति न केनचित्प्रकारेण कमपि घात
यति न वा हन्तीत्यर्थः हेत्वभावात्तथाहि श्रुतिर्विद्यावस्थायां
सर्वकारकव्यापारं निषेधयति यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येदित्यादि अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं
दर्शयति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि
एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः क
र्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शी
तोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवा
दित्यत्र विस्तरः माहषणानो ज्ञानिनो वृत्त्यानकाले अविद्याले
शानुवृत्त्या चानयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य बाधि

तत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च न दोषः तथा च वक्ष्यते हत्वा
पि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते इति २१ ॥

आनंदी टीका

एवं प्रतिज्ञातार्थमथ उपसंहरति यः पुरुष एनं प्रकृतलक्षणमा
त्मानमविनाशिनमन्यविकाररहितं अजमाद्यविकारशून्यम
व्ययमपक्षयवृद्धिपरिणामास्तित्वशून्यं वेद जानाति स पुरु
षः केन प्रकारेण कं घातयति परेण हन्यमानं प्रयुंक्ते स्वयम
पि वकं हंति एवं निर्विकारस्यात्मनः केनचिदपि प्रकारेण
नाशो न संभवतीत्यर्थः अथ च भीष्मादीनां शिवब्राह्मणादिभिः
यातनेवक्ष्यमाणेन दोषयेन्यथा हृसितम् २१ ॥

रामकंठी टीका ।

एवं प्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानं यः पुरुषः प्रमा
तानित्यं स एव जानाति स तदभिन्नमात्मानं प्रतिपद्यमानः क
थं केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते हन्ति वा परं विनाशयति ।
हननक्रियाकर्तृकर्मभावो यं शरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमा
नेष प्रतिबद्धेष्वेतेष्वेवावस्थितः [illegible] ४
[illegible]
[illegible]
[illegible] २१ ॥

लासिकी टीका

४ अविनाशिनमपक्षयशून्यं नकं शवदिवपीनर्थः हन्ति घातय
ति कं कथं वा [illegible] २१ ॥

पंचोलेटीका

यएनं वेत्ति हंतारमित्यनेन आत्मनो हननक्रियां प्रति कर्मत्वकर्तृत्वाभा
वे प्रतिज्ञायते इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुमाय पिंत्वा तदर्थमुपसंहर
ति वेदाविनाशिनमिति यः पुमानेनं आत्मानमविनाशिनं नित्यमजम
व्ययं वेद जानाति हे पार्थ स पुरुषः कथं केन प्रकारेण कं पुरुषं घातयति
कं पुरुषं हंति हि न त्ति आत्मनः षड्भावविकाररहितत्वात् हंतुं न शक्यते २१
आत्मा इत्यर्थः

४ अत एव हन्तृत्वाभावो पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह नित्यं वृद्धिशून्यमव्ययमप क्षयशून्यं अजमविनाशि नमेनं यो वेद प्रबुद्ध्वा जानाति स पुरुषः कं हंति कथं वा हंति एवंभूतस्य वधे साधनाभावात्तथा वधप्रयोजकोऽप्यत्वात् अत एव न कं घातयति कथं वा घा तयति न कथंचिदपीत्यर्थः अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वाद्दोष इति मा काङ्क्षीरिति सूचितं भवति

भाषा अनुवाद

पूर्व श्लोकमे आत्माको षडविकार रहित कहा इससे आ
त्मा हनन क्रिया जो मारना इसका कर्ता कहे करने वा
ला नही यह बात अछी प्रकार सिद्ध भई सोई कहतेहै
कि जो कोई इस आत्माको घटने बढने से रहित तथा
जन्म हीन और अविनाशी जानतेहै हे अर्जुन वे किस ।
वाले किसीको मारेंगे कारण यह कि आत्मा अविनाशी
के वधकी उपाय नहीहै और आप प्रेरणा करि और कि।
सीसे किसीको भी किस लिये घात करवेंगा इससे श्री
कृष्णजी की यह अभिप्राय जानीगई कि भीष्म आदिके
वधमे प्रयोजक रूप दोष हमे कभी दीजो नही अर्थात
हमरे कहनेसे यह काम हमने किया है कहियो नही २१

दोहा

जो अविनाशी नित्यको अरु जाने अज अव्यय पार्थ कैसें
पुरुष सो किंहमारे मरावें सहय २१

157

अथ न हंतीति विशेषेण द्रढयति वेदेति य एनं प्रतिपादितस्व
रूपमात्मानमविनाशिनं नित्यं सदैव जानाति तत्र हेतुः अव्य
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैव हि वि
नाशः संभवति अविनाशित्वे हेतुमाह अजमिति अजं प्रागभावा
प्रतियोगिनं यो हि पूर्वमविद्यमानः सञ्जायते यश्च जायते स
एव विनश्यतीति न चायं तथेत्येवं विद्वज्ज्ञानन्यः पुरुषः पौरुष
लक्षणयुक्तः स कथं केन प्रकारेण कं घातयति हन्यमानं संपा
दयति हंतं वा प्रयुंक्ते कं च हंति हननक्रियाकर्मतां प्रापयति
कथमपि कमपि न हंति न वा घातयति परप्रेरको भवतीति हं
तृत्वतत्प्रेरकत्वनिबंधनं पापं नास्मानाश्रयेदिति भावः एते
न वधनं जयाशंकापरास्ता ॥ २१ ॥

मधुभाष्य

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हंति वा अविनाशिनं ने
मिति कनाशरहितं नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितं अथ
वा अविनाशिनं दोषयोगरहितं नित्यं सदाभाविनमिति स
र्वत्र विवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टप्रायप्रयोगदर्शना
त् देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टांतमाह ॥ २१ ॥

158

वासांसिजीर्णानियथाविहाय नवानिगृह्णा
तिनरोऽपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णा
न्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ ॥

शांकरभाष्यटी॰

प्रकृतंतुवक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्कि
मिवेत्युच्यते वासांसीति वासांसिवस्त्राणिजीर्णानि दुर्बलतां
गतानि यथालोकेविहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिगृह्णा
त्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा॰
णिविहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वेहेतुः
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृ
तमितिशंकमानंप्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोविक्रियाभावेपिपु
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वध्रौव्यादवि॰
क्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिगतानि वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वाससां॰
पुरातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तुरपि
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमितिवाक्यार्थमाह पु
रुषवदिति २२ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वात्मनोविनाशेपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनानांनूतनानांदेहाना
मवश्यंभावित्वात्तज्जीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

पिशाचभाष्यं टी॰

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं तत्कथं शरीरेण नश्यतीत्यत आह वासां॰
सीति यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णा॰
ति स्वयं विद्यमान एव तथा जीर्णानि शरीराणि संयाति देही स्वयं पू॰
र्वदेहविनाशेप्यविक्रियो विनाशरहितः २२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविच्छेदमात्रं क्रियते तथापि रमणी
यभोगसाधनेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपशोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत
आह वासांसीति धर्मयुद्धे शरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रह
णं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि क
ल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोलभ्यते २२

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

यथा वस्त्राच्छादितस्य देहस्य वस्त्रनाशेसत्युचितवस्त्रान्तराहृतेर्न विन
श्यति एवमात्मा देहान्तराहृतः २२ ॥

न च देहान्तरगमनमस्यापूर्वं, संयाति देहान्तरं गच्छति तेन सम्बध्यते इत्यर्थः

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नन्वात्मन अविनाशित्वं निष्कृष्टमेव परं तु तदधिष्ठितदेहव॰
धताभये न शोक इति चेत्तत्राह वासांसीति उत्पत्स्यमाननूत
नदेहानां कर्मनिबन्धनत्वेनावश्यभावात्तथैव जीर्णदेहनाश
पीति न दोषावकाशः २२ ॥

वनमाली॰टी॰

ननु जीवो नित्यस्तस्य देहयोगवियोगौ देहे कौमारादिवदित्यु
क्तं तत्र कौमारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात्तेषां देहात्मनोर्विवेकः
स्फुटतरो भवतीत्यतो देहात्मनोर्विवेकं वस्त्रदृष्टान्तेनोपपाद॰
यति वासांसीति यथा नरोऽनायासेन विक्रियारहित एव जी
र्णानि वासांसि विहायापराणि नवानि गृह्णाति जीर्णानीत्युप
लक्षणं निकृष्टं नूतनमपि विहायोत्कृष्टं नूतनं गृह्णाति त
था जीर्णानि वयसा च कृशानि उत्कृष्टभोगाक्षमाणि भीष्मादि
शरीराणि विहायान्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि दि॰

मधुभाष्य

वासंभ्मीति स्वतः प्रयोनिमित्तेष्वाविनाभिनोपिकेनचि।
न्निमित्तविशेषेणस्यात् ककच्छेदवदित्यतोविशेषनि
मित्तानिषेधयति २२॥

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

अथ न हंतीति विशेषेण हढयति वेदेति य एनं प्रतिपादितस्व
रूपमात्मानमविनाशिनं नित्यं सदैव जानाति तत्र हेतुः अव्य
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैव हि वि
नाशः संभवति अविनाशित्वे हेतुमाह अजमिति अजं प्रागभावा
प्रतियोगिनं यो हि पूर्वमविद्यमानः स जायते यश्च जायते स
एव विनश्यतीति न चायं तथेत्येवं विद्वान् ज्ञानन्यः पुरुषः पौरुष
लक्षणयुक्तः स कथं केन प्रकारेण कं घातयति हन्यमानं संपा
दयति हंतं वा प्रयुंक्ते कं च हंति हननक्रियाकर्मतां प्रापयति
कथमपि कमपि न हंति न वा घातयति परप्रेरको भवतीति हं
तृत्वतत्प्रेरकत्वनिबंधनं पापं नास्माना श्रयेदिति भावः एते
न वधं न जयाशंका परास्ता २१॥

मधुभाष्य

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हंति वा अविनाशिनने
मिति कनाशरहितं नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितं अथ
वा अविनाशिनं दोषयोगरहितं नित्यं सदाभाविनमिति स
र्वत्र विवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टप्रयोगदर्शना
त् देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टांतमाह २१॥

156

वासांसिजीर्णानियथाविहाय नवानिगृह्णा
तिनरोऽपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णा
न्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ ॥

शांकरभाष्यं टी.

प्रकृतंतुवक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्कि
मिवेत्युच्यते वासांसीति वासांसिवस्त्राणिजीर्णानि दुर्बलतां
गतानि यथालोकेविहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिगृह्णा
त्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा
णिविहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवे प्रतिपन्नाविक्रियत्वेहेत्व
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृ
तमितिशंकमानंप्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोविक्रियाभावेपिपु
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वध्रौव्यादवि
क्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिंगतानि त्वग्वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वाससां
पुरातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूत
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वैनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमितिवाक्यार्थमाह पु
रुषवदिति २२ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वात्मनोविनाशित्वेपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनानांनूतनानांदेहाना
मवश्यंभावित्वाज्जीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

पिशाचभाष्यं टी॰

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं तत्कथं शरीरेण न रूपान्तरित्यत आह वासां॰
सीति यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णा॰
ति स्वयं विद्यमान एव तथा जीर्णानि शरीराणि संयाति देही स्वयं ह
वं देहविनाशेप्यविक्रियो विनाशरहितः २२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविच्छेदमात्रं क्रियते तथापि रमणी
यभोगसाधनेषु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत
आह वासांसीति धर्मयुद्धे शरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रह
णं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि क
ल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते २२

अभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

यथा वस्त्राच्छादितस्य देहस्य नाशे समुचितवस्त्रान्तराहृतो न विन
श्यति एवमात्मा देहान्तराहृतः २२ ॥

न च देहान्तरगमनमस्या पूर्वं संयाति देहान्तरं गच्छ
ति तेन सम्बध्यते इत्यर्थः

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नन्वात्मनः अविनाशित्वं निरूढमेव परं तु तदधिष्ठितदेहव॰
धनाभेये न शोक इति चेत्तत्राह वासांसीति उत्पत्स्यमाननूत
नदेहानां कर्मनिबन्धनत्वेनावश्यंभावात्तत्रैव जीर्णदेहनाश
पीति न दोषावकाशः २२ ॥

वनमाली॰ टी॰

ननु जीवो नित्यस्तस्य देहयोगवियोगौ देहे कौमारादिवदित्यु
क्ते तत्र कौमारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात्तत्र देहात्मनोर्विवेकः
स्फुटतरं भवतीत्यतो देहात्मनोर्विवेकं वस्त्रदृष्टान्तेनोपपाद॰
यति वासांसीति यथा नरो [illegible] नायासेन विक्रियारहित एव जी
र्णानि वासांसि विहायापराणि नवानि गृह्णाति जीर्णानीत्युप
लक्षणं निकृष्टं नूतनमपि विहायोत्कृष्टं नूतनं गृह्णाति त॰
था जीर्णानि वयसा च कृशानि उत्कृष्टभोगार्हाणि मानुषाणि भीष्मादि
शरीराणि विहाय [illegible] न्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि वि॰

मधुभाष्य
वासंभ्सीति स्वतः प्रयोनिमित्तेष्वा।विनाशिनोपिकेनचि।
न्निमित्तविशेषेणस्यात् ककच्छेदवदित्यतोविशेषनि
मित्तानिषेधति २२॥

160

भाषा अनुवाद

जो कहो कि आत्मा अविनाशी भीहै पर तौ भी इसकी स्थू
ल इस देहका नाश देख कर हम शोच करतेहैं तो देखो
जैसे मनुष्य जीर्ण कहे पुराने वस्त्र परित्याग कहे उतार
कर और नये कपडे धारण करते अर्थात् पहिरतेहै तैसेही
आत्मा पूर्व प्राचीन शरीर कहे देह छोड कर और नूतन कहे
नई देह ग्रहण करताहै इससे कर्म्मके अनुसार देहका अ
वश्य होन हार जो जन्म और नाश तिसमे शोच करना तु
म ऐसोंको उचित नही है २२ ॥

चौपई

जैसे वस्त्र जीर्णको कोईत्यागे और ओढे नवसोइ जीर्णदेह
त्यागत्योंदेही नूतन औरदेह धरलेही २२॥

नैनंछिन्दन्तिशस्त्राणि नैनंदहतिपावकः
नचैनंक्लेदयंत्यापो नशोषयतिमारुतः २३

शांकरभाष्यटी॰

कस्मादविक्रियएवेत्याह नैनंछिन्दन्तीति एनंप्रकृतंदेहिनं
नछिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति
शस्त्राण्यस्यादीनि तथानैनं दहति पावकोऽग्निरपिन भस्मी
करोति तथानचैनंक्लेदयन्त्यापोऽपांहि सावयवस्यवस्तुनः
आर्द्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादनेसामर्थ्यं तन्न निरव
यवआत्मनिसंभवति तथास्नेहवत् द्रव्यंस्नेहशोषणेननाः
शयति वायुरेनंत्वात्मानंनशोषयति मारुतोपि २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तं विक्रियाभावादात्मनोऽसिद्ध
मविक्रियत्वमिति शंकते कस्मादिति यतोनभूतान्यात्मानं गो
चरयितुमर्हन्त्यतोयुक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह
आहेत्यादिना २३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

कथंहंतीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन् अविनाशित्वमा
त्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंति मृदूकरणे
नशिथिलंनकुर्वन्ति २३ ॥

पिशाचभाष्यटी॰

कथंपूर्वंनविक्रियतेइत्युक्तमतआह नैनंछिंदंतीति एवंप्र
कृतंदेहिनंनछिंदंतिनिरवयवत्वान्नावयवविभागंकुर्वन्ति
शस्त्राणिवास्यादीनि तथानैनंदहतिपावकः अग्निरपिनभस्मी
करोति तथाचनैनंक्लेदयंत्यापः आपोहिसावयववस्तुनि
आर्द्रभावकरणेनावयवविश्लेषणापादनेसामर्थ्येननिरवः
यवआत्मनिसंभवति तथास्नेहद्रव्यंस्नेहशोषणेनशोषयति

वायुः एवं चात्मानमस्नेहवंतं न शोषयति मारुतोपि २३ ॥

रामानुजभाष्यम् टी॰ ॥

पुनरप्यविनाशित्वं तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततमिति पूर्वोक्तमवि
नाशित्वं सुखग्रहणाय अजयत् तद्दृढयति शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेद वा
दह नक्लेदनशोषणान्यात्मनः एनं प्रति कर्तुं न शक्नुवंति सर्वगत॰
त्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य भ्यस्त्वे
तैर्व्याप्यनर्हत्वाद्व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणा
नां ॥ २३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

नास्य नाशकारणं शस्त्रादि किंचित्करं विदेकस्वभावस्य नाश्रि
तस्य निरंशस्य स्वतंत्रस्य स्वभावान्तरापत्त्याश्रयविनाशावय
वविभागविरोधिप्रादुर्भावादिप्रक्रमेण नाशयितुमशक्यत्वा
त् ॥ २३ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नैनमिति क्लेदनेनामसच्छिद्रत्वहेतोः शिथिलीकरणेन तथाविधो
न भवति २३ ॥

वनमाली टी॰

ननु शरीरनाशे सहकृतो न नश्यतीत्याशंक्यास्य कर्तृनाशसा
मग्र्यभावमाह नैनमिति २३ ॥

कुसुमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवं शरीराणां संयोगे चाप्यात्मनो नित्यत्वं दर्शितमिदानीं येऽपा चिना प्राप्तिं
याः शरीरवियोगं कुर्वन्ति तैरप्येनं विनष्टुं न शक्नुवन्तीति दर्शय
न्न पुनरप्यस्य नित्यत्वं दृढयति नैनमित्यादित्रिभिः नैनमि॰
दृष्टा ति शस्त्राणि खड्गादीन्यतितीक्ष्णान्यपि एनमात्मानं न छिंदंति ता॰
द्विभागं कर्तुं न शक्नुवन्ति पावकोऽनलोऽप्युग्रतापोऽपि एनं न द
हति भस्मीकर्तुं न शक्नोति + मारुतः संरोतिवेगवत्तरोपि ए भी
नं न शोषयति शुष्कं कर्तुं न शक्नोति यतः एते हेतवोऽकृदिति

+ चापुनः आपोत्यागाधवेगवत्योपि एनं न क्लेदयन्ति आर्द्रीकरणेन शिथिलीकर्तुं न शक्नुवन्ति +

रोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासक्लेशं विने
व प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाना भीष्मादिरित्यर्थः अन्यत्तव
तरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं
वा ब्राह्मं वेत्यादि श्रुतेः २२ ॥

जलमवैजयन्ती टी॰

नन्वात्मनो नित्यत्वादजत्वादव्ययत्वाच्चाविनाशित्वस्यानदत्त
परं तत्पूर्वजन्मार्जितपुण्यपुंजैर्लब्धातिकमनीयरूपस्य नाना॰
भोगास्पदस्यापि प्रियतरस्यैवंभूतभीष्मादिदेहस्य विनाशं क॰
थं करिष्यामीत्याशंकायामुत्तरमाह वासांसीति यथा जीर्णा
नि पुरातनानि वासांसि वस्त्राणि विहाय परित्यज्य अविक्रियप
वनरो मनुष्यः अपराणि त्यक्तवस्त्रादधिकतराण्यन्यानि नवा
नि नूतनानि गृह्णाति स्वीकरोति तथा जीर्णानि वयस्तपोभ्या
मनिकृशानि निकृष्टानि वा शरीराणि गात्राणि विहाय त्यक्त्वा
देही स्वधर्मानुष्ठानाय देहवान् जीवः अन्यानि त्यक्तदेहादत्युत्
कृष्टतराणि नवानि निर्जराणि नित्यशः समयेऽवनानीत्यर्थः सं
याति सम्यक्प्राप्नोति अयं भावः आजन्म स्वधर्मानुष्ठानपरा
भीष्मादयः पापाचरणतत्पराद्दुर्योधनादयश्चाभयेपि पुण्य
पुण्यकर्तारो यदि धर्मयुद्धे स्वस्वकलेवरं त्यक्ष्यन्ति तर्हि सर्वे ह
कृतिनो भूत्वा त्यक्तदेहादधिकतमं दिव्यमंगलरूपं देहं दिवा
भोगं च प्राप्य देवगणैः सह दिवि मोदिष्यन्ते यदि तद्युद्धव्यतिरि
के यत्र कुत्रचित् जरदेशादौ देहान् हास्यन्ति तर्हि भीष्मादयः पु
ण्यवन्तोपि आलापाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् सं
चरंति च पापानि तैलबिंदुरिवाम्भसीति वचनात् दुर्योधना॰
दि संसर्गदोषवशात्पतिष्यन्ति दुर्योधनादयस्तु निश्चयेन नि
रयमेव गमिष्यन्ति तस्मा॰ड कमेतदनुसंधायैतेषां युद्धं वि
नान्यः पापनिहन्तृपायो नास्तीति निश्चित्य अहो वत महत्पापं
कर्तुं व्यवसिता वयमिति विलापिन्यापाप्राप्तिभयरूपबुद्धिभ्रमं
त्यक्त्वा दुर्गतिनिहन्तये पुण्यफलं भोगप्रापणयेव त्वमेतेषां जु॰

गी॰ क्षितशरीरवियोगं कारयित्वाऽतिरमणीयदिव्यमंगलशरीरसं
टी॰ योगं कारयतस्तवैतेन महदुपकारकत्वं भविष्यति यद्यपकारक
द्वि॰ त्वभ्रान्त्या युद्धं न करिष्यसि तर्हि तेषां सुकृतभोगस्य विघ्नकर्तात्व
मेव भविष्यसि महोत्सवस्थाने शोककारणं महदनुचितमिति २२

+ नन्वेवमात्मनो विनाशित्वेपि देहानां विनाशि त्वाशुद्धस्य च तन्नाशकत्वात् कथं भीष्मा दिदेहानामनेक सुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशंक्याह उत्तरे॥ +

मधुसूदनी टीका ॥

जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव न
रो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिश
यख्यापनार्थं तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि
जनो गृह्णातीत्यौचित्यायातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृ
शानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि स
र्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासा गा
दिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठातृदेहवान्
भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं
वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेत्यादिश्रुतेः एतदुक्तं
भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जर
शरीरा वर्तमानशरीरपातमंतरेण तत्फलभोगायासमर्था
यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबंधकानि जर्जराणि शरीराणि पात
यित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियंते त्वया तदा
त्वया तेषामुपकृतमेव ते दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोगयोग्यदे
हसंपादनात् महानुपकार एव तथा चात्यंतमुपकारके यु
द्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति अपराण्यन्यानि संयाती
ति पदत्रयवशाद्भगवदभिप्राय एवमभ्यूहितः अनेन दृष्टां
तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्या
ख्यानमतिस्पष्टं [illegible]
[illegible] २२

मदानंदी टी॰ ॥

ननु मा त्वात्मनो नाशस्तथाप्येषां महात्मनां कथं भीष्मादि
देहानां नाशः कार्यो मयेति चेत् १ त्यक्त्वा जीर्णानि वस्त्राणि

163

१५८

न्यात्य ^

गृह्णात्येवं विक्रियः जनो नवानि श्रेष्ठानि जीर्णानि वयसा तथा
भीष्मादिकशरीराणि त्यक्त्वा भीष्मादिदेहिकः सर्वोत्कृष्टानि दि
व्यादिशरीराणि प्रयात्यसौ ३ यावज्जीवं हि भीष्माद्या धर्मानुष्ठेन
ष्ठितः जर्जरीभूतदेहास्ते सर्वे स्वर्गाभिलाषिणः ४ जर्जराणि
शरीराणि पातयित्वा रणे भवान् दिव्यदेहप्रदानेन तेषामुप
कृतिपरो ५ करोत्येवं हि युद्धेस्मिन्धर्मे सर्वोपकारिणि माका
र्षीर्दोषबुद्धिं त्वमित्यभिप्रायईशितुः ६ ॥ २२ ॥

नीलकंठी टी० ॥

ननु ब्राह्मणो यजेत जातपुत्रः कृष्णकेशोग्नीनादधीतेति श्रात्मा
नेव यो वर्णादि विशेषणवंतमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तंते
तेन नीलाद्युत्पलमिव देहादन्यमात्मानमवधारयितुं न शक्यतइ
त्याशंक्याह वासांसीति दंडीप्रैषानन्वाहेति दंडस्य विशेषण
त्वेपि न प्रैषानुवक्तृस्वरूपांतर्गतत्वं एवं ब्राह्मणत्वादेरपि नस्व
र्गकामस्वरूपांतर्गतत्वमिति वस्त्रदेववदनयोर्विजडाजडयोर्दे
हात्मनोरत्यंतविलक्षणमस्तीति वस्त्रनाशेन देववद्देहनाशेम
त्वा न स्यैव न वदेहनाशादात्मनाशं मन्वानस्यात्यंतमौढ्यंस्पष्ट
मिति भावः स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥

श्रानंदी टीका

नायं भूत्वा भवितेत्यादिव्याख्यानार्थं प्रसंगादात्मनो नित्यस्य शंका ^७
तकर्मभोगार्थं पूर्वपूर्वदेहत्यागे नरो नवदेहग्रहणे सोपपत्तिक
माह स्पष्टार्थमिदं पद्यम् २२ ॥

रामकंठी टीका

यथा कश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपभुक्तानि वस्त्राणि त्यक्त्वा सपदि वस
त्रान्यानि नवानि उपभोगक्षमाणि गृह्णात्युपदत्त इत्येनन जन्मा
दि विविधविकाराक्रान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशाद्रास
तत्संवेदित्वमात्मैकलक्षणवियोग इति नित्य एवायमनित्यैः
शरीरधर्मैर्मनागप्यसंस्पृष्टो युतः २२ ॥

लासिकी टीका

ननु देहनाशे श्रात्मनष्टत्वं न धर्माद्युपलंभात्कथमविनाशित्वमि

यथा कश्चिज्जीर्णान्युपभोगाक्षमाणि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव तत्रान्यानि नवानि उपभोगक्षमाणि गृह्णाति

गी. टी. द्वि.

तिदृष्टांतेन द्रढयति वासांसीति। तथा देही प्रथमात्माकरण
भूतप्रारब्धकर्मक्षयेण जीर्णान्युपभोगाक्षमाणि विहायान्यानि
नवानि उपभोगक्षमाणि संयाति प्राप्नोति कर्मनिबन्धनानां नू
तनानां देहानां प्रवश्यंभावित्वाज्जीर्णे नाशे शोकावकाश इ
त्यर्थः २२ ॥

पंचोलीटीका

आत्मनः प्रतिपादितमविनाशित्वं दृष्टांतेन द्रढयति वासांसीति नरः
पुरुषः यथा येन प्रकारेण लोके जीर्णानि दुर्बलगतानि वासांसि वस्त्राणि
विहाय परित्यज्य अपराणि अन्यानि नवानि नूतनानि गृह्णाति उपादत्ते दे
ही आत्मा तथा तेन प्रकारेण जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवा नि
नि संयाति देही आत्मा पुरुषवत् अविक्रिय एवेत्यर्थः २२

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

नन्वस्तु देहस्यैव विनाशस्तथापि तत्संबंधे चेतनत्वाद्युपलंभात्क
थमात्मनो न विनाशित्वमिति व्यामोहं निवर्तनाय सदृष्टांतं पुन
रपि नित्यत्वमस्य द्रढयति वासांसीति यथा चिरकालाच्छादन
वशेन जीर्णस्य वस्त्रस्य त्यागे संचितस्य नूतनस्य तस्यावरणे च
न कश्चिद्धिनश्यति एवमात्मापि वयस्तपआदिना कृशानि देहानि
त्यक्त्वा विशेषार्जितसुकृतफलभोगक्षमाणि नानाविधनूतनानि देवा
दिशरीराणि गृह्णन्न विनश्यतीति भीष्मादिदेहानां सुकृतसाधना
नां युद्धेन कथमहं विनाशं कुर्यामित्यर्जुनाशोकोत्तरदिता अत्रायं भ
गवदभिप्रायः युद्धेन भीष्मादीनां शरीरविनाशनेनोपार्जितसुकृ
तभोगाभावेन नापकारः स्यात् प्रत्युत यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेन कृ
शीभूतदेहानामेतेषामुपार्जितसुकृतफलभोगाशक्तत्वात्तत्स्या
त एव श्रेयानिति युद्धेन तानि पातयित्वा कल्याणफलभोगक्षम
संभवितदेहांतरसंपादनेन महानुपकार एव कृतः स्यादिति युद्ध
स्य महोपकारकत्वेन पुण्यत्वेऽपकारभ्रमेण पापशंका मा कार्षीरि
ति २२

शरीरस्यचेतनद्रव्यनाशकरणायसमर्थान्यपिचेतनात्मस्व
विशिष्ट रूपग्रहणादिविनाशकरणायप्रभवोनभवंति तस्मादेनमवि
नाशिनंविद्धीतिभावः २३ ॥

+ नन्वदेहनाशेनतदंतरवर्तिनआत्मनःकुतो **मधुसूदनी टी० ॥** नविनाशोगृहदाहेतदंतर्वर्तिवदित्यतआह+

+ शस्त्राण्यस्यादीन्यतितीक्ष्णान्यपि एनंप्रकृतमात्मानंनछिंद
तिअवयवविभागेनद्विधाकर्तुंनशक्नुवंति तथापावकोग्नि
रतिप्रज्वलितोपिनैनंभस्मीकर्तुंशक्नोति नचैनमापोत्यंतवे
गवत्योपिआर्द्रीकरणेनविश्लिष्टावयवंकर्तुंशक्नुवंति मारु
तोवायुरतिप्रबलोपिनैनंनीरसंकर्तुंशक्नोति सर्वनाशकाना
पिप्रकृतेशुद्धसमयेशस्त्रादीनांप्रकृतत्वादवयुत्य अवादेनोप
न्यासः पृथिव्यप्तेजोवायूनामेवनाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवो
पन्यासोनाकाशस्य [illegible]
[illegible] २३ ॥

सदानंदी टी० ॥

ननुदेहविनाशेनकुतोनाशोनचात्मनः गृहदाहेयथादाहस्त
दंतरवर्तिनः १ तत्रेत्याशंक्यभगवानाहसर्वज्ञईश्वरः शा०
स्त्राण्यंगविभागेनद्विधाकर्तुंचिदात्मकं २ नशक्नुवंतिवह्निर्नै
भस्मीकर्तुंतमोविभुं नचार्द्रीकरणेनापःशक्नुवंत्येनमांतरं
विश्लिष्टांगकमात्मानंकर्तुंतद्वन्मारुतः आत्मानंनीरसंक
र्तुंशक्नोतिबलवत्तरः ४ प्रसिद्धानाशकाएतेप्रभवंतिनचात्म
नि च पृथिव्यप्तेजोवायूनांनाशकत्वप्रसिद्धितः ५ तेषामप्या
नरोक्षात्मानंविनातेमरुघात्मकः ६ २३ ॥

नीलकंठी टी० ॥

कीदृशोसौदेहीत्यतआह नैनमिति एनंशस्त्राणिनछिंदं
तिनद्विधाकुर्वंति अस्थूलत्वात् नर्हिपार्थिवपरमाणुवत्पा
कजरूपाद्याश्रयोभविष्यतीत्याशंक्याह नैनंदहतिपावक
इतिअनणुत्वात् आपश्चैनंनक्लेदयंति अस्पर्शत्वात् स्पर्शव
द्भिरद्भिरार्द्रीकर्तव्यंनत्वस्पर्शो नशोषयतिमारुतः अस्ने

गी. हत्वात् एतेनशरीरस्थमस्थूलमनणुअशब्दमस्पर्शमरूपमव्य
टी. यं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्चयदिति श्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घ
द्वि. त्वाशब्दत्वादीनामपिसंग्रहोज्ञेयः २३ ॥

165

आनंदी टीका

उक्तंरूपमशरीरं चापमित्यादिनायदपिशस्त्रास्त्रादिकमेतेषांहन
नोपकरणंत्वयासंभावितं तेनापिदेहस्यैवच्छेदादिनतुजीवस्ये
त्याह पावकेत्यादिनाग्नेयवारुणवायव्यास्त्राणांदाहादेःकार्य
स्योक्तिः २३ ॥

रामकंठी टीका

एनमात्मानंशस्त्राणिखड्गादीनिशरीरमिवनछिंदंति नहिद्विधा
कुर्वंति नैनंवाग्निर्नैनंदहति नापःक्लेदयंति नचमारुतःशोष
मुपनयति छेदादिभिर्विक्रियमाणेशरीरे नतस्यनिसर्गनिर्वि
कारस्यविकारसंस्पर्शः [illegible] २३ ॥

लालमिकी टीका

४ शस्त्राणिएनमात्मानंशरी
रवन्नछिंदंति एनंपावको
नदहति एनमापो नक्लेद
यंति विश्लिष्टावयवंनकु
र्वंति एनं मारुतो न शोष
यति निरवयवत्वात् पृथि
व्यप्तेजोवायूनामेव नाश
कत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्या
सो नाशकस्य

ननुदेहनाशेतदंतर्वर्तिनआत्मनोपिनाशप्रसंगोगृहदाहेतद
न्तर्वर्तिपुरुषवदित्यतआह नैनमिति ४ २३ ॥

पंचोलीटीका

विनाशहेत्वभावादविनाशीत्याह नैनमिति शस्त्राणिअस्यादीनिएनं
आत्मानंनछिंदंतिनिरवयवत्वात् अवयवविभागंनकुर्वंति तथापाव
कोग्निरपिएनंनदहतिनभस्मीकरोतिचपुनःआपएनंआत्मानंनक्ले
दयंतिआर्द्रीभावेननशीर्णयंतिअपांहिसावयवस्यवस्तुनआर्द्रीभाव
करणेनावयवविश्लेषायाईनेसामर्थ्यंनतुनिरवयवात्मनिसंभवति
मारुतःवायुरपिएनमात्मानंनशोषयतिशुष्कंनकरोति २२

रणवीरससिद्धोधिनी॥

ननुदग्धेवेश्मनितदभ्यंतरवर्तिनांपुरुषाणांदोहोयथाभवति एवंदे
हविनाशेतदंतर्वर्तिनोदेहिनोपिविनाशःकुतोनेत्याशंक्याह पृथिव्य
पतेजोवायूनांविनाशकत्वेनप्रसिद्धानामशक्यपाकेयतिदेहूपदर्शनेनो

नश्यति नैनमिति शस्त्राणि खड्गादीनि पार्थिवान्यवयवविभागका
णि एनमात्मानं न छिंदंति अवयवविभागेन द्विधाकर्त्तुं न प्रभवंति
तथा पावको वह्निरेनं न दहति भस्मीकर्त्तुं न भवति तथैनमापो
जलानि न क्लेदयंत्यार्द्रीकरणेन न विश्लिष्टावयवं कर्त्तुं प्रकल्पंते
तथातिप्रचंडोपि मारुतो वायुरेनं न शोषयति नीरसं कर्त्तुं न क्षमते
२३ ॥

मधुभाष्य

नैनमिति वर्त्तमाननिषेधात्स्याडनश्वेत्यत आह २३॥

भाषा अनुवाद

२३ श्लोकमें कहा जो आत्माके वधकासाधना भाव कोहै निरुपाय अर्थात् किसी प्रकारसे आत्माका वध नही होसकताहै यह देखाय करि अब अविनाशीहै इसको दृढ करतेहै कि सकल अस्त्र शास्त्र इस आत्माको छेदन नही करि सकते और अग्नि भी इसको दग्ध करनेको समर्थ नही जल इसको आर्द्र कहे गीला नही करि सकता और वायुभी इसको सुखाय नही सकती है क्यो कि यह अवयव रहितहै और इन सबको सामर्थ्य अवयव सहितमें है अर्थात् भौतिक वस्तुमे कहे पंचभूत निर्मित वस्तुमे इनकी सामर्थ्यहै २३

दोहा

यह अछेद अदाह है अरु अक्लेद अशोष नित्यसर्वगत
स्थाणुहै अचल सनातन तोष २४॥

167

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय मक्लेद्योऽशोष्य एव च
नित्यः सर्वगतः स्थाणु रचलोऽयं सनातनः २४

शांकरभाष्य टी० ॥

यत एवं तस्मात् अच्छेद्योऽयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतु-
भूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो
नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थाणुरिवेत्येतत् स्थिरत्वाद
चलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनो न कारणात्कुत
श्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः न तेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं
चोदनीयं यतः एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रिय
त्वं चोक्तं न जायते म्रियते वा इत्यादिना तत्र यदेवावि^यं किं ष^
चिदुच्यते तदेतस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः
पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पु
नः प्रसंगमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवा
न्वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामसंसारित्वबुद्धिगोच
रतामापन्नं सद्व्यक्तं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति किंच
अव्यक्तोऽयमिति अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इ
ति अव्यक्तोऽयमात्मा अत एवाचिन्त्योऽयं यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु
तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वा
दचिन्त्यो अत एवाविकार्यो यथा क्षीरं दध्यादिना विकारि न त
था अयमात्मा निरवयवत्वाच्चाविक्रियो न हि निरवयवं किं
चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्य
ते २४ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यविक्रियाभावे योग्यताभा
वं कारणमाह यत इति पूर्वार्द्धं उत्तरार्द्धे हेतुत्वेन योजयति

गी.
टी.
द्वि.

२५
१

168

यस्मादिति नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति
नित्यत्वादिना नचनित्यत्वं परमाणुष्वव्यभिचारादसाधकं
सर्वगतत्वस्येतिवाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेनव्यभिचारा
नवताराच्चसर्वगतत्वेपिविक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्ती
त्युक्तं विभुत्वेनाभिमतेनभसि तदनुपलंभान्नविक्रियाश
क्तिमत्त्वेस्थैर्यमास्थातुंशक्यंतथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वद
र्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति सतोनित्यत्वेपिकारणा
न्तरासंभवादुत्पत्तिरपि संभवितेति कुतस्थिरत्वेननत्वमित्या
शंक्याह नकारणादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्यनजायते
म्रियतेवेत्यादिनासाधितत्वात्तस्यैवपुनरभिधानेपुनरुक्ति
रित्याशंक्याह नतेषामिति अनाशंकनीयस्यचोद्यस्यप्रसंगं
दर्शयतियतइति अतोवेदाविनाशिनमित्यादौनशंक्यतेपौ
नरुक्त्यमितिशेषः कथंतत्रपौनरुक्त्याशंकासमुन्मिषति
तत्राह तत्रेति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः समनन्तरपरा
मृश्यतेश्लोकशब्देन नजायतेम्रियतेवेत्यादिरुच्यते नन्वि
हश्लोके जन्ममरणाद्यभावोभिलप्यते वेदेत्यादौ पुनरप
क्षयाद्यभावोविवक्ष्यते तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय
पौनरुक्त्यंचोद्यते तत्राह+ दुर्बोधत्वादिति पुनःपुनर्विधान
भेदेनवस्तुनिरूपयतोभगवतोभिप्रायमित्याह कथंचि
ति त्वंपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैवहेत्वन्तरमा
ह किंचेति आत्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्य तथैवप्रख्याकि
मितिनभवति तत्राह अव्यक्तइति मानर्हिप्रत्यक्षत्वंभूद
नुमेयत्वं तस्यकिंनस्यादित्याशंक्याह अतएवेति तदेवप्र
पंचयति यद्धीति अतींद्रियत्वेपिसामान्यतो दृष्टविषय
त्वं भविष्यतीत्याशंक्य कूटस्थेनात्मना व्याप्तिलिंगाभावान्मै
वमित्याह अविकार्यइति अविकार्यत्वेव्यतिरेकदृष्टान्त
माह यथेति किंचात्मानविक्रियते निरवयवद्रव्यत्वात् च

किंचिदिति कथंतर्हिपौनरुक्त्यं
न चोदनीयमिति मन्यसे तत्रा
ह +

निरवयवत्वाच्चेति

एवमिति व्यतिरेकानुमानमाह निरवयवत्वेपि विक्रियावत्त्वेका
ल्पनिकमित्याशंक्याह नहीति सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनात्
विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्धि सावयवं स
क्रियं क्षीरादि तद्दध्यादिना विकारमापद्यते नचात्मनः श्रुति
प्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नायं वि
कार्यो भवितुमलमिति फलितमाह अविक्रियत्वादिति २४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्र हेतूनाह अच्छेद्य इत्यादि सार्धेन निरवयत्वात् अच्छेद्योयं
अक्लेद्यश्चामूर्तत्वात् अदाह्यः द्रवत्वाभावात् अशोष्य इति इतश्च
छेदादियोग्यो न भवति यतो नित्यः अविनाशी सर्वत्रगतः स्था
णुः स्थिरस्वभावः रूपांतरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपापरित्या
गी सनातनः अनादिः २४ ॥

पिशाचभाष्यं टी॰ ॥

यत एवं तस्मादमूं नि नाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहं
ते तस्मान्नित्योयं नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुरिव स्था
लत्वात् णुत्वादचलोच नातनः चिरंतनः नकारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभि
नव इत्यर्थः कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नः संसा
रनिमित्ताभावादिति पुनः पुनरुच्यते २४ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰ ॥

अत आत्मा नित्यः स्थाणुरचलोयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकंप्यः व्यंग्यं
पुरातनः च्छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैः तैरात्मान
व्याप्नोतेइत्यर्थकः अतश्छेद्यादिविसजातीयः २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

नचेदं देहांतरगमनमस्यापूर्वं देहांतरेणाकृति तेन सम्बन्धा
देरनार्थः २४ ॥ पूर्वश्लोकटीकया गतार्थत्वात्पृथक्नास्ति टीका

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अच्छेद्य इति निरवयवत्वादमूर्तत्वाद्द्रवत्वात्तथाविधो न भव

गी.
टी.
द्वि.

इत्या

निछेद्यत्वादिदेहगतमात्मन्यारोप्यते ह नतु कं अयःपिंडग
तेवह्नौ लोहाकारस्वताडनं आरोप्यते तथा लोहे दाहकत्वादि
वह्निजमिति अयेपितथैवास्तीत्याह नित्यइत्यादि नित्योऽवि
नाशी सर्वगतो व्यापी छिन्नः स्थाणुः स्थिरस्वभावः रूपांतरशून्यः
अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

वनमाली टीका ॥

शस्त्राद्यनाश्यत्वमुपपादयति अच्छेद्य इति निरवयवत्वादच्छे
द्यः अत एवादाह्यः अमूर्तत्वान्निरवयवत्वाच्चाक्लेद्यः अद्रवत्वा
दशोष्यः सर्वेषु देशेषु कालेषु जातत्वमस्तत्वमस्यास्तीति नित्यं
निरंतरं गच्छतीति नित्यः सर्वगतः नित्यत्वसर्वगतत्वयोः पृ
थगविशेषणत्वेतयोः पूर्वमुक्तत्वात्पुनरुक्तिः स्यात् स्थाणुः
कूटस्थो निर्विकारः अचलो बाल्याद्यवस्थाशून्यः सनातनः
सर्वविकारात्प्रागेवैकाकारेण विद्यमानः २४ ॥

ऊत्तमवैजयन्ती टी. ॥

नन्वतितीव्रशस्त्रानलादयः कुतो नैनं विनाशयंतीत्यपेक्षा
यांहेतुमाह अच्छेद्योयमिति एवकारोवधारणार्थकस्तेना
न्ययोगोव्यवच्छिद्यते चशब्दः समुच्चयार्थकः यस्मादयमा
त्माऽच्छेद्य एवच्छेदनानर्ह एव भवति तस्माच्छस्त्राण्येनं नच्छि
न्दंति यस्मादयमदाह्य एव दहनानर्ह एव तस्मादेनं पावको
न दहति यस्मादयमक्लेद्य एव क्लेदनानर्ह एव तस्मादेनमा
पो न क्लेदयन्ति यस्मादयमशोष्य एव शोषणानर्ह एव त
स्मादेनं मारुतो न शोषयति नन्वस्याच्छे त्वादय एव कुत इ द्यं
त्यपेक्षायां क्रमेण चत्वारि हेतुगर्भितविशेषणान्याह यतो नि
त्यः सर्वकालैकरूपः अतोऽच्छेद्यः सर्वगतः सर्वेषु अग्न्यादिपदा
र्थेषु गतः प्राप्तः यतस्तेभ्योऽधिकतरोऽतिसूक्ष्मरूपोयमतस्त
दन्तर्वर्त्यपि तैर्न विक्रियते अतोऽदाह्यः ननु सर्वत्र तत्तत्किंवि ग
कृतरूपकोयमित्याशंकायामाह स्थाणुरिति तिष्ठतीति स्थः

स्पर्शा सावयवः स्थाणुः स्थिरस्वभावोऽणुपरिमाणक इत्यर्थः
स्थाणुत्वादयमक्लेद्यः यः पदार्थोऽणुकायवयवान्तु एव जल वन
संयोगेन शिथिलीभावं प्राप्नोति अयं त्वात्मा स्थिराणुरूपकत्वेन नि
रवयवत्वात् तस्मादक्लेद्यः इत्यनेनात्मा विभुरिति शंकादूरतोनि
रस्ता आत्मनः उपाधिकृतमणुत्वं वारयत्वशोष्यत्वे हेतुमाह
अचल इति स्वस्वरूपगुणादिभ्यो न चलतीत्यचलः यः पदा
र्थो निजस्वरूपादिकं त्यक्त्वा रूपान्तरं गच्छति स एव वातेन शो
ष्यो भवति अयं त्वेवंधर्मा तावद्वस्था प्राप्नोति कदाचिदपि स्वा नै
भाविकाणुरूपं त्यक्त्वा नित्वादीन् गुणांश्चात्यजन्नवस्थितस्त
स्मादचलत्वान्मारुतेन न शोष्यः औपाधिकाणुवादे तु बुद्धे
र्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रः अवरोऽपि दृष्टः अणुरेष
आत्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पित
स्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते इत्यादीना
मात्मनः स्वाभाविकाणुरूपकत्वप्रतिपादनपराणां श्रुती
नां विरोधस्तस्मादयंस्वतोहरतोऽनादरणीयः यस्मादेवं तस्मा
त्सनातनः पुरातनः २४ ॥

+ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासमर्थत्वस्य नतु **मधुसूदनी टीका** ॥ नित्यनाशानर्हत्वे हेतुमाह +

+ यतोऽच्छेद्योऽयं अतो नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाह्योऽयं यतोऽतो
नैनं दहति पावकः यतोऽक्लेद्योऽयं अतो नैनं क्लेदयन्त्यापः यतोऽ
शोष्योऽयमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयं एव
कारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यवधारणार्थः वः समुच्चये
हेतो वाच्छेद्यत्वे नर्हत्वे हेतुमाहोत्तरार्धेन नित्योऽयं पूर्वापरको
टिरहितोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वे अनित्यत्वं स्यादवधिका
लोके र्यत्वविभागैरिति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाणवादीनामनभ्यु
पगमात् अयं सर्वगतो विभुरतो नित्य एव एतेन प्राप्यत्वं परा
कृतं यदि वायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यादयं तु स्थाणु
रविकारी अतः सर्वगत एव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि

वायंचलःक्रियावान्स्यात्तदाविकारीस्यात्घटादिवत् अयंत
चलोतोनविकारी एतेनसंस्कार्यत्वंनिराकृतंपूर्वावस्थापरि
त्यागेनावस्थांतरापत्तिर्विक्रिया अवस्थेकोपिचलनमात्रं
क्रियेतिविशेषः यस्मात्सनातनोयंसर्वदैकरूपः नकस्या
अपिक्रियायाःकर्मेत्यर्थःउत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतमक्रि
याफलयोगोहिकर्मत्वंस्यात् अयंतुनित्यत्वान्नोत्पाद्यः अ
नित्यस्यैवघटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्नआप्यः परिछि
न्नस्यैवपयआदेःआप्यत्वात् स्थाणुत्वादकार्यः विक्रियाव
तोघटादेरेवविकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यै
वदर्पणादेःसंस्कार्यत्वात् तथाचश्रुतयः आकाशवत्सर्व
गतश्चनित्यः वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकः निष्कलंनि
ष्क्रियंशांतमित्यादयः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोया
प्सुतिष्ठन्नद्भ्योंतरोयस्तेजसितिष्ठंस्तेजसोंतरोयोवायौतिष्ठ
न्वायोरंतरइत्याद्याश्रुतयःसर्वगतस्यसर्वांतर्यामितयात
द्विषयत्वंदर्शयंति योहिशस्त्रादौनतिष्ठतितंशस्त्रादयः
छिन्दंति अयंतुशस्त्रादीनांसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनतत्प्रेरक
स्तदंतर्यामी अतःकथमेनंशस्त्रादीनिस्वव्यापारविषयी
कुर्युरित्यभिप्रायः अत्रयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइत्यादिश्रु
तयोनुसंधेयाःसप्तमाध्यायेचप्रकटीकरिष्यति श्रीभगवा
निति दिक् ।[illegible]
[illegible] २४ ॥

सदानंदी टीका ॥

शस्त्रादेरात्मनोनाशसामर्थ्ये हेतवोस्यमी अच्छेद्यत्वादयस्ते
ननित्यआत्मात्तरोव्ययः १ अन्योन्यनाशकानेवंभूतान्यात्मा
नमंतरं नोस्महेतेयतोहंतेनाशाशंकामतस्त्यज २ नित्यत्वा
त्सर्वगोव्यापीव्यापित्वात्स्थाणुवत्स्थिरः स्थिरत्वंचाक्रियात्म
त्वात्स्मादात्माचिरंतनः ३ नित्यत्वाच्चाप्यनुत्पाद्योनआप्यः।

सर्वगोयतः स्थाणुत्वादविकार्योयमसंस्कार्योचलत्वतः ४
संस्कारस्तुगुणाधानेदोषापनयनेचवा निर्गुणेचगुणाधा
नेस्वतःशुद्धेनचापरः ५ सत्तास्फूर्तिप्रदानात्तिशस्त्रादीना
मयंयतः अंतर्यामितयाशास्त्रात्कथमेनमिमानिच ६ शा
स्त्रादीनिप्रकृत्यंस्तंस्वव्यापारैकगोचरं ७ २४ ॥

नीलकंठी टी० ॥ ९

उक्तोहेतोरस्यशस्त्रादीनिछेदादीन्नकुर्वंतीत्याशंक्यतस्य
छेद्यायोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राछेद्यत्वादौ
पूर्वोक्तान्येवअस्थूलत्वादीनिकारणानिज्ञेयानि एवमछे
द्यत्वादिनास्थूलादीनभावरूपानुगुणानुक्त्वाभावरूपान
पिगुणानाह नित्यइति सर्वैर्विशेषणैरखंडैकरसस्यैववस्
तुनोलक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकंनिराक्रि
यते यतोनित्यःअतोघटवदनुत्पाद्यःयतःसर्वगतःअतो
ग्रामवदप्राप्यः यतःस्थाणुःपूर्वरूपापरित्यागेनस्थिरस्व
भावःअतःक्षीरादिवदविकार्यःअचलःयथादर्पणःस्वतः
स्वच्छोप्यस्वच्छतोपिमलरूपेणावरणेनस्वाच्छ्यात्प्रच्याव्य
ते एवंस्वयंस्थाणुरपिअन्यसंयोगाच्चांचल्यमश्नुवीतनच
दोषापकर्षणलक्षणंसंस्कारमपेक्षेत अयंतुअचलत्वान्न
तथा एवंचउत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपंचतुर्विधंक्रिया
फलमात्मनिनसंभवतीत्युक्तं तत्रहेतुः सनातनइतिसना
इत्यव्ययंनैरंतर्ये तच्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदरा
हित्यं परमतेपरमाणूनांकालतःपरिच्छेदाभावेपिदेश
तःपरिच्छेदोस्ति आकाशस्यतदुभयाभावेपिवस्तुतःपरि
च्छेदोस्ति सोपित्रिविधःसजातीयविजातीयस्वगतभेदरू
पःयथा वृक्षस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलादितः वृक्षा
न्तरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः ततश्चसनातनेनैरं
तर्येणत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनभवति अस्तीतिसनातनो
ऽखंडैकरसोयस्मात्तस्मान्नोत्पाद्याद्यन्वयइत्यर्थः २४ ॥

त्व

171

आनंदी टीका

एतदेव निगमयति यस्मादच्छेद्योयं निरवयवत्वादवयवविभागेन संभवत्यतो नैनं छिन्दन्तीत्यादि पूर्वश्लोकेनास्यार्थस्य संबन्धः नित्यः पूर्वापरकोटिरहितो नत एव सर्वगतः स्थाणुः स्थाणुरिव निर्विकारः अचलः स्वभावादप्रच्युतः सनातनस्त्रिकालीनः कारणहीनः २४ ॥

रामकंदी टीका

तथाहि— अयमात्माच्छेदादिक्रियाविकार्यो न भवति पूर्वोक्तस्यैव निर्वचनमेतत् तथा नित्य इत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानि परस्परसहायभूतानि प्रतिपत्तिदार्ढ्याय बहूनि प्रयुक्तानि वेदितव्यानि [illegible] २४ ॥

लासिकी टीका

१ अच्छेद्योयमक्लेद्यश्चाभूतेत्वाददाह्यश्च इव ता भावादशोष्य इति भावः कुतश्छिद्रादि योग्यो न भवति यतो नित्यो विनाशी सर्वत्रगतः स्थिरस्वभावाद्रूपान्तरपतितस्तु न्यः अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनो, नादिः

तत्र हेतुमाह निरवयवत्वात् [illegible] नित्य इत्यादीनि पञ्चार्थान्यपि बहूनि विशेषणानि प्रतिपत्तिदार्ढ्याय भगवता सहोक्तानि तानि २४ ॥

पंचोलीटीका

अविनाशिहेतुत्वाभावे साधिते सिद्धमविनाशित्वमत्र वदति अच्छेद्योयमिति अयमात्मा अच्छेद्यः छेत्तुमशक्यः अयमात्माऽदाह्यः दग्धुमशक्यः अक्लेद्यः आर्द्रभावेन शीर्णयितुमशक्यः अशोष्यः शोषयितुमशक्यः नित्यः अविनाशी सर्वगः सर्वव्यापी स्थाणुः स्थिरः चलनरहितः चिरंतनः २४

रमावीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु कथं न शस्त्रादीनामेतत्कर्मकच्छेदादौ शक्तिरित्यत्राहेत्यमाह अच्छेद्य इति च शब्दाहेतौ यस्मादयमात्माच्छेद्यस्तस्मात्तस्मा च्छस्त्रादीनि नैनं छेदादिप्रतियोगिनं संपादयितुं प्रभवंतीति योज

ना तत्रापि हेतुमाह नित्य इत्याद्यर्धेन उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृत्य
न्यतमक्रियाफलयोगप्रतियोगि कर्मेति सिद्धांतः नचायं तादृशा
क्रियाफलभागिति नास्यच्छेदादिक्रियायाः कर्मत्वोचिती तथाहि
यतोयं नित्यः पूर्वापरकोटिरहितः अतो घटादिवन्नोत्पाद्यः यतः
सर्वगतो विभुरिति नित्यत्वे हेतुकथनं ततश्च न प्राप्यः अवच्छि
न्नस्यैव जलादेः प्राप्तिविषयत्वात् यतश्चायं स्थाणुरविकारीति स
र्वगतत्वे हेतुः ततएव दुग्धादिवन्न विकार्यः यतश्चायमचलो घटा
दिवन्न क्रियावान् नित्यः स्थाणुत्वे हेतुः ततश्च दर्पणादिवन्न संस्कार्यः
यस्मादेवं तस्मात्सनातनोयं सर्वदैकस्वरूप इति भावः २५ ॥

मधुभाष्य

अच्छेद्य इति वर्तमानदर्शनायुक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति
वर्तमानापदेशेन कृतो योग्यता नित्यसर्वगतादिविशेषणे
स्वरस्वरूपत्वात् शाश्वत इति पकरूपत्वमात्रमुक्तं स्थाणुत्वग्र
हेन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति नित्यत्वसर्वगतत्ववि
शेषणे अन्यथा पुनरुक्तेः पकोक्तावप्युक्तविशेषणोपा
दानान्नैश्वरैः कोपुनरुक्तिः श्रुत्याश्चाबिंबधर्माः प्रतिबिंबे ऽ
विरोधे तत्र च रूपं रूपे प्रतिरूपो बभूव आभास एव चेत्यादि
श्रुतिस्मृतिसिद्धा न चांशात्वविरोधः तस्यैवांशत्वात् नचैक
रूपवांशता प्रमाणं चोभयविधवचनमेव नचांशस्यप्र
तिबिम्बत्वं कल्प्यम् गाथ्यादिषु शावादूरूप्याद्दष्टेरितरत्रा
दृष्टेः स्थाणुत्वेप्यदन्ते त्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य उभयविध
वाक्यादचिंत्यशक्तेश्च नचमायायैकं तयोश्वरे ब्रह्मणि नो
विरुध्यते नयोगित्वादीश्वरत्वात् चिंत्रनवैतत्त्वयिकार्य
कारण इत्याद्येश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः महाना

सर्पाख्य मोक्षोहिमदारुकपार्थः तत्रापिमोक्षएवार्थः अंतेषुरेमि
रेधीरानतेमध्येषुरेमिरे अंतप्राप्तिंसुखंप्राहुर्दुःखमंतरमंतयोः
पुण्यचित्तोलोकद्वीयतइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सचविष्णुप्रसा
दादेवसिध्यति वासुदेवमनाराध्यकोमोक्षंसमवाप्नुयात् तु
ष्टेतत्रकिमलभ्यमनंतईशे तत्प्रसादादवाप्नोतिपरांसिद्धिंन
संशयः एषांसएवभगवान्दययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितप
दोयदिनिर्व्यलीकं तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांनैषांममा
हमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये तस्मिन्नसत्येकिमिहात्यलब्ध्यं य
मोर्थकामैरलमल्पकाले एतेयदस्मिन्नवईशजीवास्ताप
त्रयेणोपहतामत्यशर्म आत्मंल्लभंत एतेभवत्प्रसादाद्धिकस्य
मोक्षोभवेदिह तमेवविद्वानित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वोत्कर्ष
ज्ञानादेवभवति लोकप्रसिद्धेः लोकसिद्धमविरुद्धमशाप्यं
गीकार्यं अदत्त्वाजारवत्पापिदोषवद्धतोपितेनबहुतरोलेप
आसीदित्युत्कर्षमेववक्ति बहुतरकफलोयमसौ तस्यनलो
मवद्दीयतइतिश्रुत्यंतराच्च योमामेवमसंमूढोजानातिपु
रुषोत्तममिति तदुक्तेश्च सत्यंसत्यंपुनःसत्यंप्रोक्तं तत्रापिको
टिभिः विष्णुमाहात्म्यलेशस्यविभक्तस्यचकोटिधा पुनस्त्रा
नंतथातस्यपुनस्त्रापिसनंतथा नैकांशसममाहात्म्या अश्री
शेषब्रह्मणांकारइतिनारदीये अन्योत्कर्षयेकंच तथैवसर्वशा
स्त्रेषुमहाभारतमुत्तमं कोसन्यःपुंडरीकाक्षान्महाभारतकृ
द्भवेदित्यादि ग्रंथांतरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धं नचहि
नास्तिनारायणसमंनभूतंनभविष्यति एतेनसत्यवाक्येन
सर्वार्थान्साधयाम्यहं यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रश्चक्रोधसंभ
वः २४॥

भाषा अनुवाद

इसका कारण यह कि आत्मा अस्त्र शस्त्रसे छिन्न भिन्न किं
वा आगसे दग्ध और जलसे आर्द्र और वायुसे शुष्क भी नही
सकताहै इसीसे आत्मा नित्य और अविनाशी तथा सर्वत्र
विद्यमानहै और स्थिर स्वभाव अचल अनादिहै २४ ॥

दोहा

पाव न छेदन जादिकी अग्नि न दहको दाह जल न छिर
सको भिजसकैं वायु न शोषें जाह २४ ॥

अव्यक्तोयमचिन्त्योय मऽविकार्योयमुच्यते
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५

शांकरभाष्य टी. ॥

तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताहमेषांमयैते हन्यंतेइति २५ ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य व्याख्यातमुपसंहरति तस्मादिति अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मानिर्द्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुमुचितस्तत्ज्ञानस्य फलवत्वादित्यर्थः प्रतिषेध्यमनुशोकमेवाभिनयति हन्ताहमिति २५ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

किंच अव्यक्तइति अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्योमनसोप्यविषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामपिअगोचरइत्यर्थः उच्यतइति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति उपसंहरति तस्मादिति २५ ॥

पिशाचभाष्य टी. ।

किंच अव्यक्तोयमिति सर्वेंद्रियाविषयत्वान्नव्यज्यतइत्यव्यक्तः अव्यक्तोयमात्मा अतएवाचिंत्योयंयइंद्रियगोचरःसविषयत्वमापद्यते अयंत्वात्मानिरिंद्रियगोचरत्वादचिंत्यःऽविकार्योयं यथादध्यातुदुग्धादिना नतथात्मानिरवयवत्वादविक्रियः नहिनिरवयवत्वंविक्रियात्मकत्वंचदृष्टमविक्रियत्वादविकार्योयमात्मोच्यते तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानंविदित्वानानुशोचितुमर्हसि हंताहमेषांमयैमेहन्यंतइति २५ ॥

रामानुजभाष्य टी.

अचिन्त्यश्च सर्ववस्तुसजातीयत्वेनेतरस्वभावयुक्ततयाचिं

तयितुमपि नार्हः अतस्त्वाविकार्यः विकारानर्हः तस्मादुक्त
लक्षणमेनमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि २५

अभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

देहस्य लक्षणमात्रमप्यनवस्थायित्वात् एवंभूतं विदित्वैनमा
त्मानं शोचितुं नार्हसि २५ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथ देहात्मनोः साहचर्यदर्शनाद्देहेन सह जन्ममरणसंभावी
तस्यापि शोको न कार्य इत्याह एवंभूतस्य त्वत्कथं नानुभूयत
इत्याह अव्यक्त इति चक्षुराद्यविषयः मनसाप्यज्ञातत्वादिति च अ
चिन्त्यः अतएव देहादिभिरविकार्यः विकारेण प्राप्यते अथो
पसंहरति तस्मादिति तस्मात्कारणादेवमनुनाप्रकारेण
निरूपितमेनमात्मानं विदित्वा अनुशोचितुं नार्हसि २५

वनमाली टी॰ ॥

अच्छेद्यत्वादौ हेतुमाह अव्यक्तोयमिति छेद्यादिवस्तुविषयैः
प्रमाणैर्व्यज्यते तैरात्मा न व्यज्यते अतः अव्यक्तः अतः छेद्यादिवि
लक्षणः अचिन्त्यः सर्ववस्तुविलक्षणस्वभावत्वेन तत्स्वभाव
अज्ञतया चिंतयितुमपि नार्हः अतएवाविकार्यः विकारा
नर्हः तस्मादुक्तलक्षणमेनमात्मानं विदित्वा शोचितुं
नार्हसि २५ ॥

ऊहमवैजयन्ती टी॰ ॥

किंच अव्यक्तोयमिति अव्यक्तः [illegible] चक्षुरादीन्द्रियै
र्न व्यज्यते इत्यव्यक्तः पंचज्ञानेन्द्रियागोचरोऽयम् अथच अ
चिन्त्यः चिन्तनाविषयोऽयं सर्ववस्तुविलक्षणत्वादितरव
स्तुवच्चिंतयितुमयोग्य इत्यर्थः अतोयमविकार्यः कर्मेन्द्रि
यैर्विकारायोग्यः एतत्त्रयेनास्य बाह्यान्तःकरणाविषयत्वाद
पिच्छेदनादेरभावत्वं सूचितम् उपसंहरति यस्मादुक्तैरभि
रच्छेद्यत्वादिगुणविशिष्टोयमात्मेत्युच्यते तस्मादेवमुक्तल

त्तणमेनमात्मानं विदित्वा चेतनाचेतनवस्तुमात्रेणापव
र्ज्यमिति ज्ञात्वा तदर्थं शोचितं स्वजनं हि कथं हत्वा सुखि
नः स्याम माधवेत्यादिरूपं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि योग्यो न भ
वसि २५ ॥

+ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावा **मधुसूदनी टी०** ॥ दिति तदभावं तुल्याह अव्यक्तोयमित्यर्धेन +

+ योहीन्द्रियगोचरो भवति स व्यक्त इत्युच्यते अयं तु रू- दृ
पादिहीनत्वान्न तथाऽतो न प्रत्यक्षं तच्छेद्यत्वादिग्राहकमित्य
र्थः प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह अचिन्त्योऽयं चिन्त्यो
ऽनुमेयस्तल्लिङ्गलक्षणेयं क्वचित्प्रत्यक्षो हि वह्न्यादिर्गृहीतव्या
प्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमेयो भवति अप्रत्यक्षत्वेन
व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्या
पीन्द्रियादेः सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह
अविकार्योऽयं यथा हि क्रियादिमच्चक्षुरादिकं न तथा कार्यान्यथा
नुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य
च विषयो भवति अयं तु न विकार्यो न विक्रियावानतो नार्था
पत्तेः सामान्यतोदृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः लौकिकशब्दस्या
पि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः नन्वेवं वेदेनैव त
च्छेद्यत्वादि गृहीष्यत इत्यत आह उच्यते वेदेन सोपकर
णेन अच्छेद्योऽयमित्यादिरूपप्रवा[illegible]यमुच्यते तात्पर्येण प्रति
पाद्यते अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रति
पादकमित्यर्थः अत्र नैनं छिन्दन्तीत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाश
कसामर्थ्याभाव उक्तः अच्छेद्योऽयमित्यादौ तस्य छेदादिक
र्मत्वायोग्यत्वमुक्तं अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमा
नाभाव उक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदाविनाशिनमित्या
दीनां तु श्लोकानामर्थतः शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः
परिहृतं दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्या
पाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः
कथं तु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनि

गी. हन्तये स्यादिति वदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे
टी. निर्विकारत्वे च सिद्धे तत्र शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति तस्मा
हि. दित्यर्थेन एतादृशात्मस्वरूपावेदनस्य शोककारणनिवर्त
कत्वात्तस्मिन्सति शोको नोचितः कारणाभावे कार्याभावस्या स्या
वश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव
आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ एवमा
त्मनो निर्विकारत्वेनाऽशोच्यत्वमुक्तमिदानीं तु विकारवत्त्व
पे मभ्युत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान् तत्रा
त्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः देह एवात्मा
स चास्थिरोप्युत्तणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्ष
सिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः देहातिरिक्तोपि देहेन सहै
व जायते नश्यति चेत्यन्ये सर्गाद्यकाल एवाकाशवज्जायते
देहभेदेप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्य
परे नित्य एवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः तथा हि प्रे
त्यभावो जन्म स चापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबंधः एवं मरणमपि
पूर्वदेहेन्द्रियादिसंबंधः एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिवि
च्छेदः इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव
मुख्यं अनित्यस्य तु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगेन धर्माध
र्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणे मुख्ये इति वदंति नित्यस्या
भू प्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाशाकाशस्येव देहजन्मनाज
न्मतन्नाशौ तु मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये
तत्राऽनित्यत्वपक्षेपि शोच्यत्वमात्मनो[illegible]ति २५ ॥ नि

सदानंदी टी. ॥

मानातीतं यतो ब्रह्मवस्तु वेदैर्मयमद्वयं तस्मात्त्वं संगमापा
द्यते देवा हस्तुनः पुनः १ कथं नु नामजीवानां मग्नानां शो
कसागरे बुद्धिगोचरतापन्नं तत्त्वं बध्याद्विमृक्षये २ स्पष्टं
वे भगवान्सीयं कृपालत्वं स्वनन्तजः पीनस्तनामतो नैषां
लोकानां शाह्वतार्थतः ३ इंद्रियैर्व्याप्यते स्थूलदेहादिर्व्यक्त

उच्यते । आत्मा रूपादिहीनत्वाज्ञायं प्रत्यक्षगोचरः ४ प्रत्य
क्षेणागृहीतोर्थोऽनुमेयः स्यात्सवेक्वचित् नाप्रत्यक्षेऽनुमेय
त्वमचिंत्यतींद्रियभेवत् ५ रूपादिमानकार्येणचिंत्याहो
लिंगदेहकः चक्षुरादिसमूहात्मा तद्विज्ञेयमिहाथवा ६
नवासामान्यतोदृष्टानुमानविषयोप्ययं नियमैकतयावा
चामगोचरतयातथा ७ यद्विक्रियावद्रूपादितदर्थापत्ति
गोचरः अयंतुविक्रियाशून्योनार्थापत्त्यादिगोचरः ८ वे
देनापिसमस्तान्नायमव्यक्तादिस्वरूपतः प्रतिपादितश्चाबो
धेतात्पर्येणनशक्तितः ९ विकारःस्थूलसूक्ष्माख्यःकार्य
भावादवस्थिते अर्हतीतिविकार्यंवास्वज्ञानेत्रिगुणात्मके १०
कारणाख्यशरीरेयत्प्रत्यक्षमासाक्ष्यैकगोचरः तदन्यःप्रत्यगा
त्मायमविकार्यउदाहृतः ११ एवंदेहत्रयादन्यमात्मानंस
र्वसाक्षिणं ज्ञात्वानैवंमहाशोकंकर्तुमर्हसिबोधवान् ॥१२॥२५

नीलकंठी टीका ॥

एवंज्ञेयंवस्तूक्त्वातच्चतत्राप्यस्तदेहत्रयनिरासेनैवपरोक्षीक
र्तव्यमित्याह अव्यक्तोयमिति व्यक्तःस्थूलशरीरंप्रत्यक्षगम्यंत
दन्योयंप्रत्यगात्मा तथाअचिंत्योयंचिंत्यंचिंतायोग्यंरूपा
दिमत्कार्यलिंगेनानुमेयंचक्षुरादिसमुदायात्मकंलिंगश
रीरमप्रत्यक्षंततोप्यन्योयं तथाअविकार्योयंविकारःस्थूल
सूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीतिविकार्यंत्रिगुणात्मकं
मूलाज्ञानंकारणशरीरंसुप्तोत्थितस्यनकिंचिदवेदिषमि
तिपरामर्शाद्दर्शनादहंनजानामीत्यनुभवाच्चसाक्ष्यैकग
म्यंततोप्यन्योयं उच्यतेव्यक्तादिनिषेधमुखेननतुस्वगत्या
हिकयाऽयमेवंविधइतिविधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमु
च्यते तस्मादेनंविदित्वानानुशोचितुमर्हसि तरतिशोक
मात्मविदितिश्रुतेरात्मविद्भूत्वाबंधुवियोगजंशोकंमाका
र्षीरित्यर्थः उक्तंचात्मनोवस्थात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रायुता

गी॰
टी॰
हि॰

वाद्योप्राज्ञस्त्वमनिद्दया ननिश्चिंनैव वस्त्वमंतर्थे पश्यंपति
निश्चिताइति २५ ॥

ग्रानंदी टीका

अव्यक्तः कस्यापींद्रियस्यगोचरः अतएवाचिंत्योवुद्धेरप्यगो
चरः अविकार्यः केनापिप्रकारेणविकारेनेतुमशक्यः २५

रामकंटी टीका

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणांश्रोत्रादीनामिंद्रियाणामविष
यभूतत्वादयमव्यक्तइत्युच्यते तथावेदकैकस्वभावत्वादं
तःकरणेनापीदंतया विषयीकर्तुमशक्यइत्यचिंत्यचिंत
नक्रियाया अगोचरः तथासर्वदाचैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मा
तरासंस्पर्शादविकार्योविक्रियानेतुमशक्यः तस्मादेवमु
क्तेनप्रकारेण सर्वतःसर्वेन्द्रियगोचरादर्थादत्यंतव्यतिरि
क्तवेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेनमात्मानंबुद्धाशरीरविनाशे
नैतद्विनाशभ्रमेणैनेनमनुशोचितुमर्हसि [illegible]
णोत्पादिनाग्रंथेनचिंतत्यप्रतिपादि[illegible]
[illegible]
[illegible] २५ ॥

^ ८ तथाचायमम्॰

^ ८ अस्माद्देहतत्वानस्य शरीरशरीरिव्यतिरेको
पपत्ति प्रतिपादनरूपां प्रथमां भूमिकां
समस्तनिर्मलप्रज्ञावधान विशेषावले
यत्वा तत्प्रत्य प्रतिपद्य

नासिकी टीका

^ तेदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावाच्छोकोनकार्यः ^ ६ ^ नुक्रम
कर्मेंद्रियाणामप्यगोचरः अयसंहरति तस्मादिति उच्यतेइ
तिनित्यत्वादावभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति २५ ॥

^ किंच अव्यक्तश्चक्षुरादि
विषयः अचिंत्यो मनसोप्य
विषयः अविकार्यः कर्मेन्द्रि
याणामप्यगोचरः उच्यते इति
नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाण
यति उपसंहरति तस्मादिति

अप्रसंगत्वात्^

पंचोलीटीका

यस्मादयमात्माअव्यक्तः इंद्रियैः नअभिव्यज्यते अचिंत्यः बुद्धीद्रि
यस्य गोचरः निरवयवत्वात् ^ अविकार्यः विक्रियारहितः अविना
शित्वेनप्राप्तशोकाभावंउपसंहरति तस्मादेवमितितस्मात्
पनेआत्मानंअच्छेद्यंअदाह्यंअक्लेद्यंअशोष्यंनित्यंसर्वव्यापिनं
स्थिरंअचलंसनातनंअव्यक्तमचिंत्यंअविकार्यंएवंविदित्वानशो
चितुमर्हसि २५

रत्नावीरसमिद्बोधिनी ॥

अथ प्रत्यक्षादिप्रमाणविरहादपि न च्छेद्यत्वादि इति प्रतिपादयन्नाहश्री
याद् अव्यक्तोयमिति अयमात्मा अव्यक्तो रूपादिहीनतया चक्षुरादी
न्द्रियागोचर इति न प्रत्यक्षेण तच्छेद्यत्वादिकमुपलभ्यते तथायम
चिंत्यो मनोविषयो नानुमेयः प्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिग्रहणसंभवादिति
तथायमविकार्यः विक्रियाहीन इति नार्थापत्तिविषयो विक्रिया
वत्त्वच्छेद्यत्वादिकं हि स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सा
मान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयो भवति एतादृशस्त्वायमुच्यते श्रु
त्या तात्पर्येण प्रतिपाद्यते इति न वेदस्यापि तच्छेद्यत्वापादकत्वमि
ति भावः उपसंहरति तस्मादेवमिति तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेणैन
मात्मानमविनाशिनं बुद्ध्वा शरीरविनाशेन तद्विनाशभ्रमेण ना
नुशोचितुमर्हसि अयं भावः एवमविदितात्मविषयनित्यताकस्य
तवानुशोचनं युक्तमेव संप्रति तु तद्विदस्तव तन्नार्हतीति ॥२५॥

मधुभाष्य ॥

न त्वस्मोत्यादिषु साधारप्रश्नावसर एवमहंतमनुकर्षविलो
र्वत्ति अन्यत्र यत्किंचिदुक्तावृष्यसाधारणेवावसरे तथैव्या
देरपि वेदादावस्ति त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरु
गायो नमस्यः विश्वस्मादिन्द्र उत्तर इत्यादिषु तद्वद्येविशेषाव
तथाहि स्कांदे शैवे यदंतरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वैनतेयदंतरं मेरुगि
रीन्द्रविक्रययोः यदंतरं सूर्यमहेन्द्रबिंबयोस्तदंतरं रुद्रमहेन्द्रयो
रपि यदंतरं सिंहगजेन्द्रयोर्वैनतेयदंतरं सूर्यखद्योतकयोर्दिवि यदं
तरं जाह्नवीसूर्यकन्ययोस्तदंतरं रुद्रगिरीशयोरपि यदंतरं प
लयजवायविप्रुषोर्यदंतरं रत्नमहिरण्यगर्भयोः स्फुलिंगसंव
र्तकयोर्यदंतरं रुद्रतरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः अनंततत्त्वान्महावि
ष्णोस्तदंतरमनंतकं माहात्म्यसूचनार्थायश्रद्धारूढरणामीति

तत्समो ऽभ्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन एतेन सत्यवाक्येन
तमेव प्रविशाम्यहमित्याद्याह तत्रैव शिवप्रति मार्कंडेयवचनं
संसारार्णवनिर्मग्नः इदानीं मुक्तिमेष्यसीत्यादिपाद्मे योवै मार्कं
डेयकथाप्रबंधे शिवाभिषिच्य विसार्य एवं मुक्तिमाह अहमेवाग्र
एवासमो नान्यद् जनार्दन इत्यादि समग्रसु विरोधाच्च वेदश्रुति
समाम्नायत्वेन योज्यः यदि विद्यादित्यादि वचनात् अनिरा
याबद्धादिशांकयान्यथा तत्रापीष्टसिद्धिर्नाममेवेष्यात् अतो
भगवदुत्कर्षपरत्वं सर्वागमानां महातात्पर्यं तथापि स्वतः प्रामा
ण्यासंदेहेनोच्यते अविरोधात् न च प्रमाणासिद्धस्यान्यथा दृष्ट
स्यापह्नवो युक्तः धर्मविद्धि विद्यादृशीनां स्वतः प्रामाण्यानंगीकारे
च मानेनोक्तावदोषत्वं च साध्यये दित्यतिप्रसंगः अनन्यापेक्षया
च तत्परत्वं सिद्धमागमानां नारायणपरा वेदाः सर्वे वेदा यत्प
दमामनंति वासुदेवपरा वेदा इति न चैतन्न हि रुद्रे ईश्वरनियम
नात् अनादौ चतत्सिद्धं द्रव्यकर्मचकालश्चेत्यादौ प्रयोजकत्वं
प्रयोजकत्वं स्वीकृत्यायेन अतः सिद्धमेव तत् तच्चानन्याये
नाचिंत्यशक्तित्वेपच युक्तं अतो न मायामयमेकं अबलत्वं प्र
दर्शमनानंदमडुःखमसुखं न अनंतं असहा इत्यादिवत् क्रियाह
तुः तपोमे हृदयं साक्षाज्ज्ञानं विद्याकृत्याकृतिरित्याद्युक्तेः अनश्च
न मायामयं सर्वं ऐश्वर्यादिवाचि भगशब्दे नैव संबोधादिनाच
तेन भगेत्यादौ स्वरूपत्वात् न मायामयत्वं युक्तं विज्ञानशक्ति
रहमासमनंतशक्तेः मध्यनंत गुणो नंतेगुणतोनंतविग्रहः
परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे
त्यादिवचनात् अतएव व्याख्यातादिरूपः अतस्तैव मात्मनो नित्य
त्वं तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजन्मिमृतीनवेत्याह
२५॥

भाषा अनुवाद

यह आत्मा अव्यक्त अर्थात् चक्षुरादिकर्म्म इंद्रियोंका विषय
नही यह कहचुकेहै और अचिन्त्य अर्थात् मनका भी अ-
गम्य ध्यानसे बाहरहै और अविकारी अर्थात् जन्मनाश
अथवा छोटा बड़ा नया पुराना किसी रूपमे बदलता नही
ऐसेही तत्वज्ञानी लोग कहतेहै इससे जान बूझकर तुम
जन्मनाश शून्य कहे रहित आत्माके स्वरूपको अच्छी तर
ह जान बूझकर तुम इस झूठे शोकको परित्यागकरो २५

दोहा

व्यक्ति हीन चिंतनरहित अविकारी कह्यों सोय तातें ये
सें जानि इह शोचहियोग्यन तोय २५॥

178

152

अथचैनंनित्यजातं नित्यंवामन्यसेमृतं तथा
पित्वंमहाबाहो नैवंशोचितुमर्हसि २६ ॥

शांकरभाष्यंटी० ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथचैनमिति अथ
चेत्यभ्युपगमार्थः एनंप्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसि
द्ध्याप्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातोजातइति वा मन्यसे तथाप्र
ति तत्तन्नाशंनित्यंवा मन्यसेमृतं मृतोमृतइति तथापि
भावेप्यात्मनित्वंमहाबाहो नैवंशोचितुमर्हसि जन्मव
तोनाशो नाशवतो जन्मचेत्येताववश्यंभाविनाविति २६ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

आत्मनोनित्यत्वस्यप्रागेवसिद्धत्वादुत्तरश्लोकानुपपत्तिरित्या
शंक्याह आत्मनइति अनित्यत्वमितिच्छेदः शाक्यानांलोका
यतानांवा मतमिदमापाद्यते श्रोतुरर्जुनस्य पूर्वोक्तमा
त्मयाथात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्य
तरमताभ्युपगमः शंकितस्तदर्थोनिपातद्वयप्रयोगइत्याह
अथचेति प्रकृतस्यात्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्य पुनःपुन
र्जातत्वाभिमानोमानाभावादसंभावीत्याह लोकेति नित्य
जातत्वाभिनिवेशं पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशोव्याहतः
स्यादित्याशंक्याह तथेति परकीयमतमनुभाषितमभ्युपे
त्याहो बत महत्पापंकर्तुंव्यवसितावयमित्यादेस्त्वदीयशो
कस्य निरवकाशत्वमित्याह तथापीति एवमर्जुनस्यदृश्य
मानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्यकर्त्तुमयोग्यत्वे हेतु
माह जन्मवतइति जन्मवतोनाशो नाशवतश्चजन्मेत्ये
ताववश्यंभाविनौमिथोव्याप्याविति योजना २६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

गी. तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावात्नशोकःकार्यइत्युक्तम्
टी. इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विनाशेनचविनाशमंगीकृ
द्वि. त्यापिनशोकःकार्यइत्याह अथचेति अथयद्यपिएनमात्मा
नंनित्यंसर्वदातत्तद्देहेजातेजातंमन्यसे तथातद्देहेमृतेमृ
तंमन्यसेपुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्चजन्ममरणयोरात्म
गामित्वात्तथापित्वंशोचितुंनार्हसि २६ ॥

१७९

पिशाचभाष्यटी० ॥

आत्मनस्तुहननमभ्युपगम्येतदुच्यते अथचैनमिति अथ
चेत्यभ्युपगमार्थःप्रकृतमेनंनित्यजातंलोकप्रसिद्ध्यानित्य
जातंनित्यंजातंनित्यंवामृतंमन्यसेतथाप्येवमपित्वंमहा
बाहोएवमात्मानंशोचितुंनार्हसि जन्ममरणयोरस्यस्वा०
भाविकत्वात् २६ ॥

रामानुजभाष्यटी०

अथनित्यजातंनित्यमृतंदेहमेवेनमात्मानंमन्यसे नदेहा
तिरिक्तमुक्तलक्षणंतथापिएवमतिमात्रंशोचितुंनार्हसि
परिणामस्वभावस्यदेहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीय
त्वात् २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

अथाप्येनंदेहंमन्यसेनित्यजातंप्रवाहस्याविनाशात् तथा
पिनशोच्यता क्षणिकप्रक्रियया वानित्यविनाशिनंतथा
पिकाशोच्यता एवंयद्यात्मनस्तद्देहयोगवियोगाभ्यांनित्य
जातत्वंनित्यमृतत्वंवामन्यसे तथापिसर्वथाशोचनंप्रा०
माणिकानामयुक्तम् २६ ॥

परमार्थप्रपा टी०

अथदेहात्मनोःसाहचर्यदर्शिनाहेहेनसहजन्ममरणमंगी
कृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचैनमिति अथयद्यपि
नित्यंसर्वदाएनमात्मानंतद्देहेनसहजातंमृतंवा मन्यसे

यतः पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामि-
त्वात्तथापि न त्वं शोचितुमर्हसि २६ ॥

वनमाली टी॰ ॥

आत्मनो नित्यत्वेन नाशेऽशोच्यत्वमुक्त्वेदानीं विकारवत्त्वेऽप्यात्मा-
पि शोकहयेन नाशेऽशोच्यत्वं प्रतिपादयति अथेति तत्रात्मज्ञान-
स्वरूपं प्रतिक्षणं विनाशीति सौगताः देह एवात्मा स चास्थिरो-
ऽप्युत्क्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति लोकायतिकाः इ-
ति पक्षान्तरेऽप्यथशब्दः हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोप-
हासं प्रत्याह श्रीबुद्धिस्त्वं न युक्ता तथाहि क्षणिकत्वपक्षे
देहात्मपक्षे च अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयमि-
त्येवं शोचितुं नार्हसि एतन्मते जन्मान्तराभावेन पापासंभ-
वात्पापभयेनैव हि त्वं शोचसि तच्चैतादृशादर्शनेन संभ-
वतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखादिकं न संभव-
ति वधविनाशदर्शित्वाभावादित्यर्थः २६ ॥

अरुमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवमात्मनो नित्यत्वेन जन्ममरणाभावमुक्त्वा त्वया शोको न क-
र्तव्य इत्युक्तमिदानीमस्य देहजन्माधीनं जन्म देहमरणाधीनं
मरणं च मत्वापि यदि शोकं करोषि तथापि शोककरणमनु-
चितमित्याह अथ चैनमिति अथशब्दोऽयथार्थे चेत्यप्यर्थे
यद्यपि देवदत्तस्य पुत्रो जातो देवदत्तो मृत इति लोके देहस्यो-
त्पत्तिविनाशं च दृष्ट्वा देह एवात्मा इति बुद्ध्या एनं देहातिरिक्तमु-
क्तलक्षणमात्मानं नित्यजातं नियतमेवायमुत्पन्नो भवतीति
वा शब्दस्यार्थे नित्यं मृतं च नियतमेवायं मृतो भवतीति च म-
न्यसे लोकदृष्ट्यात्मनि जन्ममरणे कल्पयसि तथापि हे म-
हाबाहो पुरुषाग्रगण्य एवं शोचितुं अहो वत महत्पापं कर्तुं
व्यवसिता वयमित्यादिरूपं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि योग्यो
न भवसि परिणामात्मकस्य देहस्य जन्ममरणयोरनिवा-

गी. टी. हि.

येत्वादेवंभूतं तद्वत्स्यैवं तदर्थं शोककरणं व्यर्थं आत्मनोपि तद्वि लक्षणत्वेन जन्मनाशाभावाच्छोकाभाव इत्याशयः २६ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

२६ २ अथेति पक्षांतरे चोप्यर्थे यदि तु वेदबोधितात्मवस्तुनोऽसकृच्छ्रु वणेप्यवधारणसामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानंगीकारेण पक्षांत रमभ्युपैषि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यदि एनमात्मानं नि त्यं जातं नित्यं मृतं वा मन्यसे वा शब्दः चार्थो क्षणिकत्वपक्षे नि त्यं प्रतिक्षणं पक्षांतरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोयं मृतो यमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि तथापि महा बाहो उत्कर्षधौरेयेति सोपसंक्रमताभ्युपगमात्त्वयैतादृशी ज्ञदृष्टिर्न संभवतीति सानुकंपं वा एवं प्रहोवत महत्पाप कर्तुं व्यवसिता वयमित्यादि यथा शोचसि एवंप्रकारं प्रतु शोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं नार्हस्येव सन्नार्हसि योग्यो न भव सि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्मविना शपक्षे च जन्मांतराभावेन पापभयासंभवात् पापभयेनै व खलु त्वमनुशोचसि तच्चैतादृशदर्शनेन संभवतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न संभवति बंधुविनाशाद शित्वाभावादित्यधिकं पक्षांतरे दृष्टदुःखनिमित्तशोकम भ्युपगम्यैवमेवंकारः दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेप्यदृ ष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथानोचित इत्यर्थः प्रथमश्लोक स्य । [illegible] ॥ २६ ॥

सदानंदी टी. ॥

इत्यात्मनो विकारित्वादशोच्यत्वमुदाहृतं स्वीकृत्यापि विका रित्वमनुच्यते शोच्यताधुना १ यदि तु वेदबोधमात्मानं श्रुत्वा त्वमन्त्व त्वादपि नावबोद्धुं समर्थोसि स्वीकरोषि मतांतरं २ जातस्य

नित्यत्वेन नष्टं मन्यसे सौगतानुगः जातोऽयं वा विनष्टोऽयम
न्यसे लौकिकानुगः ३ तथापि नोचितः शोकः किंतु नवैं
दिके मते त्वयीदृशी कष्टदृष्टिर्न संभवेत्कुरुषर्षभ ४ सौ
गते चाथ चार्वाके मते जन्मान्तरं नहि अतस्ते पापभीतिः
स्याद्दृष्टदुःखं न सौगते ५ यदीदृशे मते दृष्टे नैव शोकस्त
वोचितः किंपुनः श्रौतसिद्धान्तविदस्ते शोकिता नहि ६ २६

नीलकंठी टीका ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं इदानीं प्राकृतजनदृ
ष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह अथ चेदिति नित्यं नियमेन
जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमि
ति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेन्द्रिय
संबंधाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः एवं नित्यं वा मन्यसे
मृतमित्यपि योज्यं पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः महाबाहो
इति युद्धार्थमुत्साहयति २६ ॥

श्रीधरी टीका

एवं जीवात्मनो निर्विकारत्वादशोच्यत्वमाह स्पष्टोऽर्थः २६

+ एवं तं मा शुचेत्यादिनांश्येन विनत्यप्रति पादितामपि सकलप्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य शरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपाद नरूपां प्रथमां भूमिकां सम्यग्निर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात्सम्यक्प्रतिपद्यमानमर्जुनं मत्वा नो भगवान्स्वपक्षान्तरोत्क्षेपेण बोधयितुमाह +

रामकंठी टीका

+ अथ वा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमा
नस्त्वमेनमात्मानं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं ना
पि प्रकारेणानेनैनं विनाशित्वेन शोचितुमर्हसि इदमत्र तात्प
र्यम् आत्मविषयाद्वयी प्रतिपत्तिः संभाव्यते नित्यो वा स्यादनि
त्यो वा तृतीयः पक्षो न संभवति तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्यायदि
एनं नित्यजातमेव सदैवोत्पत्तिविनाशरहितं मन्यसे तथा
प्यस्याविनाशित्वाच्छोकस्य कोऽवसरः अथ विनाशप्रतिपत्त्या
नित्यमेव मृतं सत्तारहितमेनं मन्यसे तथापि नित्यविनष्ट
त्वादस्याशोचनीयत्वाभावः अन्येऽत्वेवं व्याचक्षते यदि एनमा
त्मानं नित्यं सदैव जन्ममरणाभ्यामनुषक्तमनित्यत्वान्मन्य
से तथाप्येनं शोचितुं नार्हसि [illegible]
[illegible]

९०

[illegible] २६ ॥

मन्यसे आपाततोऽङ्गीकृत्य से न तु तात्पर्येण

स्वामिकी टीका

जन्मविनाशौ देहसंबंधादंगीकृत्यापि शोको न कार्य इत्या
अथ चाप्येनमात्मानं नित्यं सर्वदा — ह अथेति। तत्र देहे जाते जातं तथा तद्देहे मृते मृतं मन्यसे — न०
२६ पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरात्मगामि-
३ त्वात् तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि २६ ॥

पंचोलीटीका

देहादीनां विनाशेऽपि आत्मनोऽविनाशित्वात् शोकमोहौ न
कार्यौ इति उक्तं इदानीं देहविनाशेन आत्मनोऽपि विनाशमंगीकृ
त्याह अथ चैनेन इति एवं तदनंगीकारे पुनमात्मानं नित्यजा
तं शरीरेण सह सर्वदा जायमानं अथवा नित्यमृतं मन्यसे तथा
पि हे महाबाहो त्वं एवं आत्मानं शोचितुं नार्हसि २६

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

एवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिग्रन्थेन प्रतिपादितां शरीरश
रीरिव्यतिरेकोपपत्तिं दर्शनपुरःसरं शोकानार्हतां युक्तिमप्रति
पद्यमानमर्जुनं मत्वा भगवान्देहेनैव सहात्मनो जन्म दर्श
नात्तद्विनाशे चात्मविनाशमर्जुनाशंकितं तावदंगीकार्यतावकम
भ्युपेत्यापि शोकानार्हतामेव श्लोकद्वयेनोपपादयति अथ चैनमि
ति अथ चेति पक्षांतरे अथ च यद्यपि मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण
यथोक्तमर्थमनुपपद्यमानस्त्वमेनं देहिनं नित्यजातं नित्यं सर्व
दा जाते देहे न विनाशमव्यवस्थिते तत्र देहजन्मसमकालीन
जन्मानं मन्यसे अभ्युपैषि वा प्राहः समबन्धे नित्यं मृतं वा तत्तद्देह
विनाशकालीनविनाशविशिष्टं वा मन्यसे देहानां जन्ममरण-
धर्मिणां संबंधेनात्मनोऽपि तत्प्रवाहवदविच्छिन्नमिति-
मोहविजृंभितं यद्यपि भवद्बोधायाध्यवसायरूपं भवति
तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेय एवं मोहावेशाद्योग्यप्येवमसौ वत
महत्पापकर्तव्यवसितावद्यमित्याद्युक्तप्रकारेण शोचितुं नार्हसि
इति २६॥

मधुभाष्य॰
प्रश्चेतिकुतोमोकः नियतत्वादित्याह २८॥

182

भाषा अनुवाद

विचारि करि देखौ जबकि आत्माके जन्म तथा नाशका अभावहै तौ फेरि आत्माके अर्थ शोक करना उचित नहीहै यह बात निर्धार कर ठहराई गई अब जो देहके जन्म और नाशसे आत्माका जन्म नाशहै ऐसा अंगीकार करि मानो तौभी शोच करना अनुचितहै यह कहतेहै कि पुण्य और पाप तथा तत्फल सुख दुख और जन्म नाश इन सबका आत्माके साथ सम्बन्ध रहनेसे यद्यपि देहके जन्म होनेसे आत्माका जन्म और देहके नाशसे आत्माका नाश इस रीतिसे जन्मनाश को नित्य मानो तौ भी सो जन्मनाश अवश्यभावी अर्थात् निश्चय होने वालाहै फेरिभी उसके अर्थ तुमको शोचना योग्य नहीहै २६ ॥

दोहा

नित्यजन्मैं अथवामरैं नित्यहि मानत जोहि तोभीऐसैं
महाभुज तोहि नशोचत सोहि २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । त-
स्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७ ।

शांकरभाष्य टी० ॥

तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्य-
भिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्यो-
ऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचि-
तुमर्हसि २७ ॥

आनंदगिरिकृत टी०

तयोरवश्यकता वृत्वे सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्त-
रमाह तथा चेति २७ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

अतश्च त्वयाह जातस्येति हि यस्माज्जातस्यारंभककर्म-
क्षये मृत्युः ध्रुवो निश्चितः मृतस्य तद्देहकृतेन कर्म-
णा जन्मापि ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽवश्यंभावि-
नि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं विद्वान् शोचितुं नार्हसि योग्यो
न भवसि २७ ॥

पिशाचभाष्य टी० ॥

तदेव दर्शयति जातस्येति जन्मवतो नाशः नाशवतो ज-
न्म स्वाभाविकश्चेदपरिहार्योऽयं तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं
शोचितुमर्हसि २७ ॥

रामानुजभाष्य टी०

उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः अवर्जनीय उपलभ्यते तथा वि-
नष्टस्यापि जन्मावर्जनीयं कथमिदमुपलभ्यते नष्टस्योत्प-
त्तिरिति सत एवोत्पत्तिरुपलब्धेरसतश्चानुपलब्धेः स-
त उच्यते उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः
तंतुप्रभृतिद्रव्याणि संत्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादी

न्युच्यंते ह्यसत्कार्यवादिनां चैतदेवोपलभ्यते न हि तत्र तंतुसं
स्थानविशेषातिरेकेणान्यः पदार्थांतरं प्रतीयते कारकव्यापा
रेणाभिमतरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न
च द्रव्यान्तरकल्पनायुक्ता अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्य
स्यावस्थाविशेषाः उत्पत्त्याख्यामवस्थामापन्नस्य द्रव्यस्य त
द्विरोध्यवस्थांतरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते मृद्द्रव्यस्य पिंडत्व
घटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत्परिणामपरंपरा वर्जनीया
तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः सैव तदव
स्थस्योत्पत्तिः एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरंपराप
रिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि २७

अभिनवगुप्तकृत टी.

नैवैतदन्यथानित्यत्वानित्यत्वमुपपत्तिमत् यतः जन्मैव
वानन्तरं नाशेन नाशादनंतरं जन्मेति चक्रवदयं जन्मम
रणसंतान इति किं परिमाणं शोच्यतामिति २७ ॥

परमार्थप्रपा टी. ॥

उत्तरमाह जातस्येति हि यस्माज्जातस्य स्वारंभककर्मक्षये
मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि
ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येर्थे अवश्यंभाविनि जन्मम
रणलक्षणेर्थे त्वं विद्वान् शोचितुं नार्हसि २७ ॥

वनमाली टी. ॥

नन्वात्मनः स्थायित्वपक्षे हर्षादुःखसंभवात् कथं न शो
चामीत्यत आह जातस्येति यतः जातस्य स्वकृतकर्मवशा
ल्लब्धदेहेंद्रियादिसंबंधस्य स्थिरस्यात्मनो ध्रुवश्चावश्यको
मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तथा मृतस्य विगतदेहेंद्रियसं
बंधकस्य ध्रुवं जन्म प्राक्देहकृतकर्मफलभोगार्थं सानु
शयस्यैव संसारिणः प्रसूतत्वान्न मुक्तेष्वव्यभिचारः तस्मा
देवमपरिहार्येर्थे परिहर्तुमशक्ये जन्ममरणादिरूपेर्थे त्वं

दिविच्छेदलक्षणेनोः कर्मणः क्षये तथाप्यतस्य प्रारब्धकृतक
र्मफलस्य च ३ भोगार्थस्य ध्रुवं जन्म देहिनोऽज्ञस्य सत्तो
परिहर्तुमशक्येऽस्मिन्नर्थे तु जन्मादिगोचरे ४ तस्मादेवं विजा
नंस्त्वं कथं शोचितुमर्हसि जीवेयुश्चेत्त्वदैवैते हन्यमानास्त्वत्का
रणे ५ तदायुद्धाय शोकस्ते योग्यः स्यान्नत्विहत्वये एतेस्व
येमरिष्यंति यदा कर्मक्षये तदा ६ अवश्यंभाविनिह्यर्थे नैव
शोकस्तवोचितः ७ २७ ॥

नीलकंठी टी० ॥

शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहा
र्यः मृत्युर्मरणं अपरिहार्येऽर्थे मरणादौ त्वदुद्योगं विनापि
अवश्यंभाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि वक्ष्यति च मयै
वैते निहताः पूर्वमेवेति २७ ॥

आनंदी टीका

अत्रोपपत्तिमाह स्पष्टम् २७ ॥

+ एतमेव जन्ममरणप्रवाहाविच्छेदं केचित् रामकंठी टीका नित्यत्वेनावगम्यमानस्यात्मनः प्रतिपादयितुमाह +

+ क्लिशाहो हेतोर्यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्य
वात्मत्वेनाभिमतस्य ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्युर्विनाशाख्यो वि
कार एवमेव मृतस्य विनष्टस्य जन्मावश्यंभावीति कस्यचिज्ज
न्ममरणविकारलक्षणयोगइति तत्वमविचारयतोऽपि लो
कस्यायं प्रवादः स्थित एव जातो म्रियते मृतो जायत इत्येवं वि
धस्तस्माल्लोकप्रवाददृष्ट्यापि शोकस्यानुपपत्तेरेव [illegible]
[illegible] शोकपरिहारार्थमाह २७ ॥

लासकी टीका ^मृतस्य च

जातस्य स्वारंभ कर्मक्षये मृत्युः ध्रुवो

कुत इत्यत आह हि यस्मात् निश्चितः [illegible] नदे
हेकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव अपरिहार्ये अवश्यंभावि ^थे ^तस्मात्
नि[illegible] जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं प्रबुद्धः शोचितुं नार्हसि यो
ग्योन भवसि २७ ॥

पंचोली टीका

गी॰ टी॰ द्वि॰

तथापि हेतुमाह जातस्येति हि यस्माज्जातस्य तस्य लब्धजन्मनः ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युः च पुनर्मृतस्य ध्रुवमव्यभिचारि जन्म तस्मात्त्वमपरिहार्येऽर्थेऽनिराकरणीयेऽर्थे पुनर्मात्मानं शोचितुं नार्हसि २७

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

ऊतो न मम शोचनानार्हतीत्यपेक्षायां हेतुमाह जातस्येति हि यस्मात् जातस्यादृष्टवशाल्लब्धदेहसंबंधस्य देहिनो मृत्युस्तद्देहवियोगस्तदारंभककर्मक्षयनिमित्तो ध्रुवो निश्चितः संयोगस्य वियोगपर्यवसायित्वात् संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायात् तथा मृतस्य पूर्वदेहविमुक्तस्य देहिनो दृष्टवशादेव तद्देहारब्धकर्मफलभोगार्थं जन्मदेहान्तरसंबंधो ध्रुवं निश्चितं यस्मादेवं तस्मादपरिहार्येऽवश्यंभावित्वात्परिहर्तुमशक्येऽस्मिन्नर्थे जन्ममरणरूपे विषये त्वमेवं वस्तुयाथात्म्यवेत्ता शोचितुं नार्हसि अयमभिप्रायः देहिनः पूर्वदेहवियोगदेहान्तरसंयोगयोरवश्यंभावादेतेऽपि भीष्मादयो देहिनो भवता सानुकंपेन स्वकर्तृकवधकर्मत्वेनापाद्यमाना अपि कर्मक्षयात्स्वयमेव देहवियोगप्रतियोगिनो भवंतीति तत्परिहाराशक्यस्य तद्वशोकानौचित्यमिति २७॥

मधुभाष्य

जातस्येति तदेव स्पष्टयति २७॥

भाषा अनुवाद

काहेसे शोचना योग्य नहींहै इसका हेतु कहतेहैं कि जिसलिये जो वस्तु जन्म ग्रहण करतीहै उसके प्रारब्ध कर्मके क्षय होनेसे निश्चय उसकी मृत्यु अर्थात् नाश होताहै ऐसेही मरेकाभी पूर्वदेहकृत कर्मवशातें फेर अवश्यही जन्म होताहै इसीसे एवंभूत अनिर्वार्य्य अवश्य भावी कहे होने वाले जन्म और मरणके विषयमे तुमको शोच करना योग्य होता नही क्यों कि तुम विद्वान कहे पंडितहो पंडितका अर्थ यहहै कि सत असत्की विवेकिनी कहे विचार करने वाली बुद्धिको पंडा कहतेहैं सो जिसको होय सो पंडितहै आत्मासे भिन्न जो कछु सो असत् सत एक आत्माही है २७ ॥

दोहा

जो जन्मैं सो निश्चय मरैं मरैं सो निश्चय जात तातें जतन
न अर्थको तुं तिह शोचन तात २७॥

187

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अ
व्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

कार्यकारणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः
कर्तुं यतः अव्यक्तादीनीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनु
पलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंघातात्म
कानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्रा
ङ्मरणाद्व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्श
नं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि मरणादूर्द्ध्वम
व्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः तथा चोक्तं अदर्शनादापति
तः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेव
नेति तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रा
न्तिभूतेष्वित्यर्थः २८ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰ ॥

आत्मानमुपदिश्याशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेपि भूतसंघाता
त्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्वमाशंक्याह कार्येति
समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह यत इति चादर्शनमा
वृतिं व्यावर्तयति अनुपलब्धिरिति नहि यथोक्तसंघातरू
पाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथाव्यपदे
शभांजि भवन्तीत्यर्थः किं तन्मध्ये यदेषां व्यक्तमिष्यते तदा
ह उत्पन्नानीति उत्पत्तेरूर्द्ध्वं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्वं म
ध्यमेषां व्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वविलयस्याव्यक्त
मितिमत्वा तात्पर्यार्थमाह मरणादिति उक्तेऽर्थे पौराणि॰
कसम्मतिमाह तथा चेति तत्रेत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति पूर्वं
मदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्ति
विषयतया घटिकायन्त्रवच्चक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमि॰
त्तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽस्तीत्यर्थः २८ ॥

स्वामिकृत टी. ॥

किंचदेहानांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणे
शोकोनकार्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवादिः
उत्पत्तेःपूर्वरूपंयेषांतानि अव्यक्तादीनि भूतानिशरीराणिकार॰
णात्मनास्थितानामेवोत्पत्तेः तथाव्यक्तमभिव्यक्तंमध्यंजन्ममर
णांतरालस्थितिलक्षणंयेषां अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानिइ
मान्येवंभूतान्येव तत्रतेषुकापरिदेवनाकःशोकनिमित्तोवि
लापःप्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः २८

पिशाचभाष्ये टी. ॥

कार्यकारणयोरेवंतोपिपित्रादिषुशोकोनयुक्तःकर्तुंयतः
अव्यक्तादीनीति अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिर्येषांभूतानांता
न्यव्यक्तादीनिप्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानिचप्राक्विनाशात्व्यक्त
मध्यानिव्यक्तांतरालानि अव्यक्तनिधनान्येवपुनःपुनरद॰
र्शनंमरणंयेषांतानि अव्यक्तनिधनानिमरणादूर्ध्वमव्यक्त
मेवप्रतिपद्यंतेइत्यर्थः तथाचोक्तं अदर्शनादिहायातःपुन
श्चादर्शनंगतइति तत्रकापरिदेवनाकोवाविप्रलापःदृष्ट
नष्टभ्रांतिभूतेषुभूतेष्विवेत्यर्थः २८ ॥

व॰ रामानुजभाष्ये टी.

सतोद्रव्यस्यपूर्वावस्थाविरोध्यवस्थांतरप्राप्तिदर्शनेयोल्पीयान्
शोकःसोपिमनुष्यादिभूतेषुनसंभवतीत्याह मनुष्यादिभू॰
तानिसंत्येवद्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्था
नितेषुतेषुस्वभावेषुवर्ततेइतिनतत्रपरिदेवनानिमित्तमस्ति २८

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

अपिच नित्याःसंत्वनित्यावा यस्तावदस्यशोचकस्तंप्रत्येवआ
दावव्यक्तः अंतेचाव्यक्तः मध्येतस्यव्यक्तताविकारइति अस्तु
तविकारेशोचनीयंनस्वभावे किंच यत्तन्मूलकारणंकिंचि
दभिमतंतदेवयथाक्रमविचित्रस्वभावतयास्वात्मनिमध्येदर्शित
तत्तदनंतसृष्टिस्थितिसंहृतिवैचित्र्यंनित्यमेव तथास्वभावमिति

मि॰

कस्यशोचता २८ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथ देहस्य गतिरज्ञानमूलिकेति पर्यालोच्य तदुपाधिकः शो
कोऽप्यज्ञानकृत इत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानं तदेवा
दिरुत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि
कारणरूपाख्यितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं
जन्ममरणांतरालस्थितिरूपं येषां अव्यक्ते निधने लये येषा
मेवंविधानामज्ञानरूपादिमध्यावसानानां नाशोका परिदे
वना किं दुःखं स्वप्ने विनष्टभ्रातृवदित्यर्थः एवं स्वाम शोको
पगमे जाग्रत्येव प्रतीकारः तद्वत्स्वाज्ञानोत्पन्ने शोके तावदा
त्मज्ञानमेव प्रतीकारः २८ ॥

वनमाली टी॰ ॥

नन्वात्मनामशोच्यत्वेपि भूतसंघातशरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्य
त आह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानमादिरुत्पत्तेः पूर्वरूपं
येषां तानि प्राणीहशानि तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तकः
प्रलापः शरीराणि प्रकृतेरवस्थानरूपाणि कारणवशात्तत्रै
भि^ वाभिव्यज्यंते कदाचिदनुव्यक्तीभवंति यथा दंडादिनामृत्पिं
डत्वाद्यवस्थाभिभूयते घटत्वाद्यवस्थाभिव्यज्यते सत्कार्यवा
दे द्रव्यनाशाभावात् तथेमे देहा अतः परमानंदस्वरूपाविर्भा
वलक्षणमोक्षहेतुभगवदाराधनसाधनस्वधर्मात्प्रच्या
वकं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसीति भावः २८ ॥

: तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तरालं स्थितिरूपं येषां तानि व्यक्तमध्यानि अव्यक्ते निधनं लये येषां तानि^

उत्तमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवमुत्पत्तिविनाशानर्हस्यात्मनस्तद्वर्हस्य देहस्य च सर्वथा
शोककरणमयोग्यमित्युक्तमिदानीं देहस्यादिमध्यान्ताव
स्थादर्शयंस्तस्याशोच्यत्वमाह अव्यक्तादीनि एवकारस्त्रि
भिर्विशेषणैः सह संबध्यते हे भारत भूतानि शरीराणि अव्य
क्तादीन्येव अव्यक्तः प्रधानं आदिः कारणं येषां तानि उत्पत्तेः
प्राक्कार्याणि स्वकारणरूपेणैवतिष्ठंतीत्यर्थः पुनः व्यक्त
मध्यान्येव [illegible]क्तं स्फुटं मध्यं जन्मारंभमरणान्तरास्थितिरूपं
व्य^

गी. येषां तानि पुनरपि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणरू
टी. पे प्रधाने निधनं लयो येषां तानि एवमवस्थात्रयभवनस्व
द्वि. भावकानि यानि सन्ति तत्र मनुष्यादिभूतेषु परिदेवना का
शोकनिमित्तको विलापः कः न कोपीत्यर्थः यस्यैवंभूतदे
हविवेको नास्ति स एव तदज्ञानकृतमोहेन शोचति तव
२८ त्वेवं शोककरणमनुचितमिति भावः २८ ॥

+ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितं कालिशरीराणि द्विषुप+ शोचामीत्यर्जुनाशंकामपनुदति भगवान्+

मधुसूदनी टी. ॥ अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेपि भूतसंघातात्म
कादौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तान्यनुपलब्धानि भूतानि पृथिव्या
दिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानंतरं मरणात् प्राक्
व्यक्तान्युपलब्धानि संति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवंति
यथा स्वप्नेंद्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्या
दिवदज्ञानात्पूर्वं चास्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात्
तथा चादावंते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन म
ध्येपि न संत्येवैतानि नासतो विद्यते भाव इति प्रागुक्तेः ए
वं सति तत्र तेषु मिथ्याभूतेषु स्वप्नदृष्टभूतेषु का परिदे
वना को वा दुःखप्रलापः न कोप्युचित इत्यर्थः न हि स्वप्ने
बहुविधान्बंधूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति एव
मज्ञेनापि एतदेवोक्तं पुराणे अदर्शनादापतितः पुनश्चाद
र्शनं गतः भूतसंघ इति शेषः तथा च शरीराण्युद्दिश्य शो प्सु
को नोचित इति भावः आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा
श्लोको योज्यः अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितं चैतन्यमा
दिः प्रागवस्था येषां तानि तथाव्यक्तं नामरूपाभ्यामेवा
विषयकाभ्यां प्रकटीभूतं नतु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यं
स्थित्यवस्था येषां तानि दृश्यानि भूतान्याकाशादीनि अव्यक्त
निधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनि निधनं प्र
लयो येषां तेषु भूतेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् तथा च श्रु
तिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रिय
तेत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपंचस्य दर्शयति लय
स्थानत्वं तु तस्यार्थसिद्धं कारण एव कार्यस्य दर्शनात् यं

^वा

र्थांतरेच विस्तरः तथाज्ञानकल्पितत्वेन तत्कार्याण्याकाशादीनि
भूतान्यपि हि स्वपशोकोनोचितस्तत्कार्याण्यपि हि स्वपनोचितइ
तिकिमुवक्तव्यमितिभावः अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण
विद्यमानत्वात् विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो नोचितइ
त्यर्थः भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीय
मर्थं प्रतिपत्तुमर्हसि किमिति न प्रतिपद्यसे इति सूचयति २८ ^व
ननु विहितं [illegible] मा शुचालमेस अन्य ^देवं पुनः पुनरेवं^
^व एवंकरेवहि [illegible] नकुथत्तरं जिन्याशान् त्वद
[illegible] दोषः तत्रान्येषामपि न वेन्त्यालापरि
त्यानीदेव शोकः आत्मप्रतिपादकत्वार्थापृतिपत्ति [illegible]
[illegible] दितिने [illegible]
मात्मनोऽविनिश्चितमाह २८ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

तदेवमात्मनोयुक्त्याऽशोच्यत्वं प्रतिपादितं अथेदानीमशो-
च्यत्वमप्यात्मनोभौतिकानिमान् १ देहाद्युद्दिश्य शोचामीत्या
शंक्याहाव्यक्तेति हेऽर्जुन जन्मनः प्राक् शरीराणि भूतकार्याणि स
र्वथा २ अदृष्टानि तथा मध्ये जनने ऽर्द्धमृतेः पुरा उपलब्धानि म
ध्ये तेऽप्यदृष्टानि भवंति च ३ यथा स्वप्नेंद्रजालादौ प्रतिभासस
मानिवै भूतानीह तथाज्ञानान्मृतौ जन्मनाशितानि च ४ आदावं
ते च यन्नास्ति वर्तमाने पि तत्तथा इति न्यायेन मध्येपि न सत्यता
नि सर्वशः ५ तथा चात्यंतमव्यक्तेषु तेषु तत्त्वविदस्तव कोवाड़ः
त्वप्रलापो यनकोपीह्योचितस्तव ६ न हि स्वप्ने स्वप्नादीन्नुप
लभ्य दृष्टवान् जनः प्रबुद्धस्तद्वियोगेन शोचति त्वं किमप्यहो ७
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तव न तस्य त्वं
वृथा किं परिदेवना ८ शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयं ज्ञानमर्ह-
सि प्राप्तुं त्वमत्र भगवानाह भारतेत्यतः ९ ॥ २८

नीलकंठी टी॰ ॥

अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं तथापि स्वदेहविनाशजः शोको भवत्ये

गी॰ वेन्नाशंकासकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति अव्यक्तादीनी
टी॰ ति भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न
द्वि॰ व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि व्यक्तः स्पष्टः मध्यः
उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषां अव्यक्तेएव निधनं ल
५६ यो येषामिति अयमर्थः रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुव
त् उरगवद्वा व्यक्तमस्ति परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतर
ति अतस्तदव्यक्तं तत उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते न रज्ज्वां एवं
आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेन आ
द्यंतयोरव्यक्तत्वाद्वर्तमानेपि तत्तथेत्यनेन मध्ये भासमा
नान्यपि तानि रज्जूरगवत् असंत्येव एवंविधे तत्र तद्वि
षये का परिदेवना को वा विलापः न हि मरुमरीचिकाद्युद
नष्टमिति कश्चित्तत्त्वविद्विलपति अत एव भूतानां रज्जूरगादी
नामिव प्रतीतिसमकालिकीं दृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्म
णे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौ पठ्येते स यदा स्वपिति तदैनं
वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं स
र्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्य
तेऽथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो
देवा देवेभ्यो लोका इति प्राणाश्चक्षुरादीनींद्रियाणि देवास्त
दनुग्राहकाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः न त्वितरन्यत्र च
आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते नान्यत् तत्क
थमेषामव्यक्ते लयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाश्रय
त्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या न हि अपरिणामि
नः कूटस्थस्य स्वप्नवत् कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं संभवति य
थोक्तं अस्यैवैतेंद्रजालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपा
श्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते इति २८ ॥

आनंदी टीका

अपि च अव्यक्तः पूर्वं मत्पृष्ट आदिर्येषां तानि भूतानि प्राणिनः अ
दर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नैषा हि वो न त्वं तेषां कस्मि

न्किमनुशोचसि इति स्मृतिवाक्यार्थानुसारेण स्पष्टोयमर्थः अ
शेष अव्यक्तेपंचानां भूतानां सूक्ष्मावस्थाप्रकृतिस्तदादिर्ये
षामिति वक्ष्यमाणः प्राकृतसर्गोपि सूचितः २८ ॥

+अन्यमपिप्रकारंशोकपरिहारायाह+

रामकंठी टीका

+ पृथिव्यादिभूतसंनिवेशविशेषशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणभृ
तो भूतशब्देनोच्यंते तान्येतानि भूतानि अव्यक्तादीनि अव्य
क्तमदृष्टं रूपाणि तथैवाव्यक्तनिधनानि परोक्षपर्यन्तानि न
ष्टानि एवंमेवं विधान्यासन्पुनश्चैवं विधानि भविष्यंतीति ज्ञा
यते ततोहृद्ययोरण्णनयोः कालयोः तान्यशोच्यानि यदपि व्य
क्तमध्यानि व्यक्तानि तेन तेन रूपेणावेद्यमानामध्यावस्या जन्मवि
नाशांतरालवर्तिनी दशा येषां तथाविधान्यपि शोच्यान्यव्य
क्तावस्थायामेषां हि प्रमिमात्रमेवसैथर्य प्रतिपत्तिः एतानि हि
येन येन प्रकारेण कल्प्यंते तेन तेन विनश्वराण्येवतानि का
नि वा भवन्तु परिणामित्वादाविर्भवन्ति तिरोभवंति मोक्षो ता
नि वा भवन्तु सर्वथा विकल्प्यमानान्येकस्य स्थिरस्य रूपस्याऽसं
भवादशोच्यान्येवेति देहात्मकभूतसंनिवेशमात्रत्वेन प्रति
पन्नश्च कः परिदेवनावसर इति इदानींतु प्रकारांतरेणायमर्थो
लिंगोभीरन्तान्मध्यस्यावस्थाचनियतमनुशोकं वाशब्द इत्यर्थेन
येन्तदर्शितं विवदमनुष्यवस्थायें परिदृष्टेषु [illegible] प्रतिप
मस्या न्नव्यनार्थेन्न्यस्य इ श्रीविततासि २८ ॥

लासिकी टीका

प्राणिनोनित्याः संत्वनित्या वा पृथक्त्वाद्वेहषां शोचकत्वं प्रत्येषा
मशोच्यत्वमित्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तमदर्शनमनुपल
ब्धिरादिर्येषां तानि भूतानि पृथिव्यादिभूतसंघातात्मकाः प्रा
णिनः प्रागुत्पत्तेरप्रत्यक्षरूपाणि तथाव्यक्तमध्यानि प्रा
दुर्भावाव्यक्तानि तेन तेन रूपेणावेद्यमानामध्यावस्याजन्मम
रणांतरालमध्यवर्तिनी येषां तानि अव्यक्तनिधनान्येव प
रोक्षपर्यन्तानि मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते तथा
चोक्तं अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनंगतः नत्वासौवेद

तत्र का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टबन्धुष्विव शोको न युज्यते इत्यर्थः आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानोऽपि तत्तथेति न्यायात्

गी॰ टी॰ द्वि॰

न त्वं तेकः सन्कमत्र शोचसीति २८ ॥

पवोलीटीका

यद्यपि आत्मनि शोको न युक्तस्तथापि देहेंद्रियादिभूतसंघातमपि हि स्वप्नशोको युक्त इत्याशंक्याह अव्यक्तेति हे भारत भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि मरणादनंतरं अदर्शनानि तत्र का परिदेवना को वा कः प्रलापः २८

191

रगावीरसमिद्धोधिनी॥

पुनरपि शोकपरिहारप्रकारमेवाह अव्यक्तादीनीति हे भारतेति शुद्धवंशोत्पन्नत्वेन शास्त्रीयार्थप्रतिपत्त्यर्होऽसि त्वं किमिति न प्रतिपद्यसे इति स्मारयितुं संबोधनं भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि अव्यक्तादीनि न व्यक्तः प्रत्यक्ष आदिः पूर्वरूपं येषां तानि तादृशानि भवंति तथा व्यक्तं तेन तेन रूपेणाविर्भूयमानं मध्यं जन्मानंतरं प्राङ्मरणमुहूर्तमानं कौमारयौवनस्थास्वरूपं येषां तानि तादृशानि भवंति तथाव्यक्तं निधनं पर्यंतो येषां तानि तादृशान्येव भवंति एवमेवं विधान्येतान्यासन्नग्रे चैवंप्रकाराणि भविष्यंतीति न केनापि ज्ञायंते इत्याशयः एतयोः पूर्वोत्तरयोः मध्ये तु स्वप्नेंद्रजालवद्दृष्टानामेतेषां कास्थिरतेति भावः एवं च निर्णये जाते तत्र तेषु अनित्येषु देहेषु का परिदेवना अपि तु न कोऽपि दुःखप्रलापः अन्यथा स्वप्ने दृष्टानां बन्धूनां संयोगस्य सति प्रबोधे विच्छेदादपि शोच्यता स्यात् न च तत्र प्राकृतोऽपि शोचन्दृष्टः का कथा भवादृशस्येति देहान्यबुद्धिप्रपन्नोचितस्तव शोक इत्यभिप्रायः २८॥

मधुभाष्य

अव्यक्तादीनीति देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरस्वरूपत्वात्सर्वथा नाशान्न शोकः कार्य इत्युपसंहृत्येश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति २९॥

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि देहादिका स्वभाव जो जन्म मरण आदि तदुपाधिक आत्माका जन्म मरण विचारि करि शोचतेहै तो भी शोच करना न चाहिये इसपर कहतेहै कि अव्यक्ता दि अर्थात् अव्यक्त कहे प्राणियोंकी उत्पत्ति का मूल कारण जो प्रकृति माया सो प्राणियोंकी उत्पत्तिके पूर्व कारण रूप सब जीवों को अपने भीतर लीन करके अव्यक्त । कहे अप्रकट रहती है और व्यक्त मध्य अर्थात् जन्म मरण के मध्यमे सकल प्राणी वर्तमान अवस्थामे विराजमान रहतेहै और अव्यक्त निधन अर्थात् अन्तमे स्वकारण जो माया तिसमे सब प्राणी लीन होके रहते इससे हे अर्जुन ऐसे रहने वाले प्राणियोंकी मृत्युमे किसी तरह शोच करना न चहिये जैसे जगे हुये मनुष्यको स्वप्नमे देखी भई वस्तुके अर्थ शोचकरना अयोग्यहै तैसे यह भी जानो २८ ॥

दोहा॥

भारत आदि अव्यक्त यह भूत मध्य मे व्यक्त अव्यक्त अंत
में होत उनका प्रलाप नहीं सक्त २८॥

192

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन माश्चर्यवद्वद-
ति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणो-
ति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९ ॥

शांकरभाष्यटी॰

दुर्विज्ञेयोयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकं उपालभे त्वत्साधा
रणे भ्रांतिनिमित्ते कथं दुर्विज्ञेयोयमात्मेत्यत आह आश्च
र्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यं अदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्दृ
श्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्य
ति कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैन
मन्यः शृणोति श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाप्यात्मानं वेद न चैव कश्चि
दथवा योयं आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वद
ति यश्च शृणोति सोनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवत्यतो दु
र्बोध आत्मेत्यभिप्रायः २९ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰ ॥

अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेय
त्वात्तं प्रत्युपालम्भो न संभवतीति मन्वानः सन्नाह दुर्विज्ञे
य इति तथा चात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वा
दसाधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह किं त्वामेवेति
अहंप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शंकते
कथमिति विशिष्टस्यात्मनोहंप्रत्ययस्य दृष्टत्वेपि केवल
स्य तदभावादास्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आ
हेति आश्चर्यवदिति आद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य
दुर्लभत्वं दर्शयता दृष्टेर्दौर्लभ्यमुच्यते द्वितीयेन च तद्वि
षयवदनस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते तृ
तीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता वि
वक्षिता श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेपि तद्विषयसाक्षात्का

गी० टी० द्वि०

स्यात्मन्नायासलभ्यत्वं वक्तर्थेनाभिमतमिति विभागः आत्म
गोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति ।
आश्चर्यवदिति संप्रत्यात्मनि द्रष्टृवक्तृश्रोतृः साक्षात्कर्तृदु
र्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति अथवेति
व्याख्यानद्वयेपि फलितमाह अतइति २९ ॥

स्वामिकृत टी० ॥

किंच देहादीनां च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्म
मरणे शोको न कार्य इत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानं
तदेवादिः उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि श
रीराणि कारणात्मनाप्येवोत्पत्तेः व्यक्तमध्यानि व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं
जन्ममरणान्तरालं स्थितिलक्षणं येषां अव्यक्तेनिधनं ल
ये येषां तानि ईदृशान्येव भूतान्येव तत्र अतस्तर्हि विद्वांसो
पि लोके शोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञे
यतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्यो
पदेशाभ्यां पश्यन् आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगस्य नित्यज्ञाना
नंदस्वभावस्यात्मनो लौकिकत्वादैंद्रजालिकवदद्भुतमा
नं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् त
था आश्चर्यवदेवान्यो वदति शृणोति चान्यः कश्चित्पुनः विपरी
तभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेद च शब्दादुक्तापि दृष्ट्वापि न स
म्यक् वेदेति द्रष्टव्यम् २९

पिशाचभाष्यम्

दुर्बोधोयं प्रकृत आत्मा ना किं तामेवैकमुपालभे साधारणोभ्रां
तिनिमित्ते कथं दुर्विज्ञेय आत्मेति तत्राह आश्चर्यवदिति आश्चर्य
वदाश्चर्यमद्भुतं तस्मार्थे वतिप्रत्ययः आश्चर्यमेव आश्चर्यवत् अदृष्टम
मा० नद्भुतमकस्माद्दृश्यमानमाश्चर्यमेन माश्चर्यमेन मात्मानं कश्चित्प
श्यतीत्याश्चर्यं तथैव वदन्मात्मानमन्यः कश्चिद्वदतीत्येतदाश्चर्यं शृणुताद
ष्ट्वाऽप्येनं न वेदेत्याश्चर्यमतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः २९

रामानुजभाष्यं टी॰

एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीराति
रिक्त आश्चर्यस्वरूप आत्मनि द्रष्टा वक्ता श्रोता श्रवणायत्तात्म
निश्चयो दुर्लभ इत्याह एवमुक्तस्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तु
विसजातीयतयाश्चर्यवदवस्थितमनंतेषु जंतुषु महताः
तपसा क्षीणपाप उपचितपुण्यस्तथाविधः कश्चित्पश्यति
तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति एवं कश्चिदेव शृणोति श्रुत्वा
२ अप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद चकाराद्द्रष्टृवक्तृ
श्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वदनं तत्त्वतः श्रवणं दुर्ल
भमित्युक्तं भवति २९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

एवंविधं च आश्चर्यवत्पश्य(ति)न्ति न तु यथैवमयमात्माविनाशी
किमिति सर्वं एतत्तथैव नोपलभ्यते यतोऽद्भुतवत्कश्चिदेव
पश्यति श्रुत्वापि न कश्चिदेव जानाति न वेत्ति २९ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

तच्चातिदुर्गममित्याह आश्चर्यवदिति अनादिजन्मकोटिषु
दृश्यजातदर्शनसंनिविष्टदृष्टिः प्रमान्कस्माच्छास्त्राचार्यो
पदेशान्निराकाराद्वैतचिदेकरसमात्मानमाश्चर्यवत्पश्य
ति यतः प्रागननुभूतवस्तुदर्शनं श्रवणं वाश्चर्यजन
कं भवति दृष्टांताभावान्मुह्यमान इत्यर्थः तथान्यो यः क
श्चिदनभिज्ञातात्मतत्त्वः शास्त्रश्रुतेन शब्दमात्रेणैव वदति
सोऽप्याश्चर्यवत् ततः श्रोतापि तथैवापरस्तु केषु त्रिष्वपि क
श्चिदप्येनमात्मानं न वेद तथात्वमपि संनिरूपितमात्मानं
आश्चर्यवन्मत्वा दृश्यदृष्ट्याभिनिविशेन यत्किंचिद्दसि त्रिरूप तस्मादस्मि
णे सावधानेन तथा भवितव्यमित्यर्थः अथैतदर्थे सर्वशाखा
याश्रुतिरपि श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृ शृण्वंतोऽपि ब

गी. हवोयंनविद्युः आचार्यैर्वक्तृकुशलैरुपलब्धावाश्चार्योज्ञाता कु
टी. शलानुशिष्टइति भाष्यं यःपरमात्मासदाचार्यादपिश्रवणाय
द्वि. श्रवणार्थंबहुभिर्नलभ्यः बहूनांसुलभोनभवति किंतदेव,
वशात्कस्यापीत्यर्थः तथापरमात्मानंश्रृण्वंतोपिबहवःनवि यं५
२५ २ 195 द्युःनाविदन् किंतुकश्चिदेव तथास्यात्मनोलब्धाप्रकुशलश्चावा ५
र्यआश्चर्योभवतिदृश्यति तथा प्रकुशलानुशिष्टउपदिष्टोज्ञा
ताशिष्यापाश्चर्योभवति २९ ॥

वनमाली टीका ॥

ननुविद्वांसोपिबहवःएवंशोचंति ततःकुतोवकुजाज्ञानश्रो
तॄमीयात्तद्विषयस्यात्मनोदुर्ज्ञेयत्वाहेत्याशंकायामात्मनोदु
र्ज्ञेयत्वमाह आश्चर्यवदिति एनंदेहिनंदेहेंद्रियादावनाद्यवि
द्यावशादेहे ममेत्यभिमानिनंकश्चिदाचार्योपदेशलब्धविवेकः
आश्चर्यवतआश्चर्यंपश्यति विधिवत्कृतमितिवत्स्वार्थेव
तिः तादृशएवकश्चिदन्योन्यस्मैवदतिसोप्याश्चर्यवत् आ
श्चर्यःदुर्लभइत्यर्थः अन्यःकश्चिद्देहेनंश्रृणोतिसोप्याश्चर्यवदा
श्चर्यःदुर्लभःश्रुत्वापिशमदमादिसाधनसंपत्तिहीनःश्रुत्वाप्येनं
वेद प्रत्यक्त्वईश्वरपेक्षयानन्यत्वमपिदृष्टथकजनोपलया
यद्वाश्चर्यवत्सर्वत्रदर्शनादिक्रियाविशेषणं कर्तृकर्मणोः
श्चविशेषणं आत्मातज्ज्ञानंतज्ज्ञानाचेत्येतत्त्रितयमाश्चर्यं अ
नाद्यविद्यावशाद्देहेआसक्तोहंक्षत्रियइतिदेहादिसंवलितज
पाटस्यमागामत्प्रसादलब्धविवेकंपिताकथंत्वंसम्यक्जानी
याः इतिभावः २९ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

नन्वेवंचेत्तर्ह्यात्मानंज्ञात्वासर्वेपिशोकंकुतोनत्यजंतीत्याशं
कायामात्मज्ञानस्यदुर्लभत्वमाह आश्चर्यवदितिदेहेंद्रिया
द्यचेतनवस्तुविजातीयत्वकस्वभावकमेनमात्मानंसर्वेभ्यआ

णिमात्रंचसमर्थैः अनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजैरेवामसहंशा
स्त्रंसंप्रदायसच्छास्त्रसद्विषयकः सदाचार्यवान्यः कश्चि
दतिनिर्दिष्टः पुरुषः आश्चर्यवत्पश्यति विस्मयेनैवहेतुना य
स्मादात्मनोनित्यज्ञानानंदस्वरूपत्वेनजन्मादिविकारशू
न्यत्वेनचसर्वघटपटाद्यचेतनपदार्थेभ्योविलक्षणत्वम
स्ति अथचतद्द्रष्टुःपुरुषस्यानाविद्यावृततज्ज्ञानत्वेनविप
रीतबुद्धित्वमप्यस्ति तस्मात्किमिदंरूपमितिविस्मयेनैवे
क्षतइत्यर्थः तथैवचतथाविधमेनमात्मानंतथाविधोयः
कश्चिदन्योपि आश्चर्यवद्वदति एवंअन्योपिकश्चित्शृणो
ति शास्त्राचार्यादिभ्योयथावदेनंश्रुत्वापियथार्थतःक ९
श्चित् नवेदनजानाति चशब्दात्मस्वरूपश्रवणादिनिश्चये
दृष्टवक्तृश्रोतॄणामतिदुर्लभत्वंदर्शितम् २९ ॥

+ ननुविद्वांसोपिबहवःशोचंतितत्किंमामेवपु **मधुसूदनी टीका॥** नःपुनरेवमुपालभसे अन्यानुवक्तरेवहितज्ज्ञाअंशो
नात्मनबुध्यतइतिन्यायात्

+ एवंप्रकृतंदेहिनमाश्चर्येणाद्भुतेनतुल्यतयावर्तमानमाविद्यकनानावि
यविरुद्धधर्मतया संतमप्यसंतमिवस्वप्रकाशचैतन्यरूप
मपिजडमिवानंदघनमपिदुःखिनमिवनिर्विकारमपिस
विकारमिवनित्यमप्यनित्यमिवप्रकाशमानमप्यप्रकाश
मानमिवब्रह्माऽभिन्नमतद्भिन्नमिवमुक्तमपिबद्धमिवाद्वि
तीयमपिसद्वितीयमिवसंभावितविचित्रानेकाकारप्रती
तिविषयंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वै
तनिषेधेनपरमात्मस्वरूपमात्राकारायांवेदांतमहावाक्य
जन्यायांसर्वसुकृतफलभूतायामंतःकरणवृत्तौप्रतिफ
लितंसमाधिपरिपाकेनसाक्षात्करोतिकश्चित् शमदमा
दिसाधनसंपन्नश्चरमशरीरःकश्चिदेवनतुसर्वः तथापि
कश्चिदेनंयत्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणं आ
त्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेवयत्स्वरूपतोमिथ्याभूतमपिसत्य
स्यव्यंजकमाविकमप्यविद्याविद्यातकं स्वविद्यापपन्नन्

तद्वत् नाथप्रति
पत्तिरपिममनदोषः तत्रा
न्येषामपितवेवात्मापरि
ज्ञानादेवशोकः आत्मप्रति
पत्तिस्तुतवान्येषामिवस्वा
शयदोषादितिनोक्तदोष
द्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनो
दुर्विज्ञेयतामाह +

वत्

स

द्य

या

गी॰
टी॰
द्वि॰

तत्कार्यंतयास्वात्मानमपश्यंतीति तथाऽयःकश्चिदेनं
पश्यतिसआश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यतोसौनिवृत्ता
विद्यातत्कार्योपिप्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तदानिर्व्यवहरति व
सर्वदासमाधिनिष्ठोपिव्युत्तिष्ठति व्युत्थितोपिपुनःसमाधि
१२५ २ विद्याद्वि मनुभवतीतिप्रारब्धकर्मवैचित्र्यचरितःप्रागुपदिष्टज्ञान
त्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽतआश्चर्यवदेवभवति तदेः
तत्वयमप्याश्चर्यमात्मानतज्ज्ञानंतत्ज्ञाताचेतिपरमदुर्वि
ज्ञेयमात्मानंत्वंकथमनायासेनजानीयाइत्यभिप्रायः
एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मादुर्विज्ञेयः योह्यात्मानंजानाति
ब्रूयात् सएवतमन्यस्मैब्रुवन् श्रवणस्योपदेष्टृत्वासंभवाज्ज्ञानंतु
समाहितचित्तः प्रायेणकथंब्रवीतु व्युत्थितचित्तोपिपरे
णज्ञातुमशक्यः यथाकथंचित्ज्ञातोपिलाभपूजाख्या
त्यादिप्रयोजनानपेक्षित्वान्नब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्ये
मात्रेणब्रुवंस्तुपरमेश्वरवदत्यंतदुर्लभएवेत्याह आश्चर्य
वद्वदतितथैवचान्यइतियथाजानातितथैववदति एनमि
त्यनुकर्षणार्थःचकारःसचान्यःसर्वाज्ञजनविलक्षणः न
त्वयःपश्यति ततोन्यइतिव्याख्यातात् तत्रापिकर्मणिक्रिया
यांकर्तरिचाश्चर्यवदितियोज्यंतत्रकर्मणःकर्तृश्चप्रागाश्च
र्यत्वंव्याख्यातं क्रियायास्तुव्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनोयदिदंनतदाश्चर्यवत् तथाचश्रुतिः यतोवा
चोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेति केनापिशब्देनावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनो~~ऽयमिदंतदाश्चर्यवत् तथाचश्रुतिः यतोवा~~
~~चोनिवर्तते~~ विशिष्टशक्तेनपदेनजहदजहत्स्वार्थलक्ष
णयाकल्पितसंबंधेनलक्षणतावच्छेदंनतेरणैवप्रतिपाद के
नंतदपिनिर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः
अथवाविनाशक्तिंविनालक्षणांविनासंबंधांतरंस्तुश्रोः
त्यापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येनयदात्मतत्वंप्रतिपा

नैतदाश्चर्यवच्छब्दशक्तेरचिंत्यत्वात् नचविनासंबंधबोधनेः
तिप्रसंगः लक्षणापक्षेपितुल्यत्वात् शक्यसंबंधस्यानेकसा
धारणत्वात् तात्पर्यविशेषान्नियमइतिचेत् तस्यापिसर्वात्र
प्रत्यःविशेषात्कश्चिदेवतात्पर्यविशेषमवधारयतिनसर्वइ
तिचेत् हंततर्हिगुरुमुखगतएवकश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपो
नियामकः सचास्मिन्पक्षेपिनदंडवारितः तथाचयादृश
स्यगुरुंतःकरणस्यतात्पर्यानुसंधानपुरःसरंलक्षणयावा
क्यार्थोभाथोभवद्भिरंगीक्रियते तादृशस्यैवकेवलःशब्दः
विशेषोखंडसाक्षात्कारंविनापिसंबंधेनजनयतीतिकिम्
नुपपन्नं एतस्मिन्पक्षेशब्दब्रह्मविषयत्वाद्यतोवाचोनिवर्त
तइतिश्रुतेरनुपपन्नं अयंचभगवदभिप्रायोवार्तिककारैःप्र
पंचितः दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिणः शब्दश
क्तेरचिंतत्वाद्विद्मस्तेमोहहानितः अगृहीत्वैवसंबंधमभि
भि धानाथेययोः हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधिताःपरैः जा
ग्रद्वन्नयतःशब्दात्सुप्तमेवेतिकश्चन ध्वस्तेतोज्ञानतोज्ञाने
ब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं अविद्याघातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधी
र्भवेत् नश्यत्यविद्ययासार्धंहत्वारोगमिवौषधमित्यादिना
वचनविष यस्य ग्रंथेन तदेवं[illegible]कर्मणः वचनक्रियायाआत्माश्चर्यवदु वक्तृ
पत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्तं श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपितदाह
आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदेति अन्योहस्तुवैक
श्चुक्ताद्विलक्षणोमुमुक्षुर्वेकारंब्रह्मविदंविधिवदुपसृत्य
एनंशृणोतिश्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदांतवाक्य
तात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीतियावत् श्रुत्वाचैनंमनननि
दिध्यासनपरिपाकादेदापिसाक्षात्करोत्यपिआश्चर्यवत् ता
वा दृशोश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमिति व्याख्यातं अत्रापिकर्तुरा
श्चर्यरूपत्वमनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलत्वा
ति द्दुर्लभत्वात् तथाचवक्ष्यतेमनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यत
तिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्वतःइति अ

196

वर्णयापिबहुभिर्योनलभ्यः शृण्वंतोपिबहवोयंनविद्युःआ
श्चर्योवक्ताकुशलोस्यलब्धाश्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टइ
तिश्रुतेश्च एवंश्रवणश्रोत्रोराश्चर्यत्वमाश्चर्यवद्व्याख्येयं नत
यःश्रवणमननादिकंकरोतिसआत्मानंवेदेति किमाश्चर्य
मतआह नचैवकश्चिदिति चकारःक्रियाकर्मपदयोरनु
षंगार्थःकश्चिदेनंनैववेदश्रवणादिकंकुर्वन्नपि नतत्कुर्व
न्नुवेदेतिकिमुवक्तव्यं ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शना
दितिन्यायात् उक्तंचवार्तिककारैःकुतस्तज्ज्ञानमितिचे
त्तद्धिबंधपरिक्षयात् असावपिचभूतोवाभावीवावर्ततेथ
वेति श्रवणादिकुर्वतामपिप्रतिबंधपरिक्षयादेवज्ञानंजा
यते अन्यथातुनसचप्रतिबंधपरिक्षयःकस्यचिद्भूतएव
यथाहिरण्यगर्भस्य [illegible] यथाश्वेत
केतोः तथाचप्रतिबंधक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् यात्यापस्य
कर्मणइतिस्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोयमात्मेतिनिर्गलितोर्थः य
दितश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चिदित्येवंव्याख्येयेन तदाश्चा
श्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टइतिश्रुत्येकवाक्यतानस्यात् य
ततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइतिभगवद्वचनवि
२ रोधश्चेतिविद्वद्भिर्विनयः क्षंतव्यः अथवानैवकश्चिदित्य
स्यसर्वत्रसंबंधः कश्चिदेनंनपश्यतिनवदतिनशृणोतिश्रु
त्वापिनवेदेतिपंचप्रकारा उक्ताः कश्चित्पश्यत्येवनवदति
कश्चित्पश्यतिवदतिचकश्चित्तद्वचनंशृणोतिनतद्दृष्ट्वा
जानातिचकश्चित्तुश्रुत्वापिनजानातिकश्चित्तुसर्वबहिर्भू
तइति अविद्वत्स्वपि असंभावनाविपरीतभावनाभिभूत
त्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्वितिनिगदव्याख्या
तःश्लोकः चतुर्थपादेतुदृष्ट्वोक्त्वाश्रुत्वापीतियोजना ।
[illegible]
२९ ॥

(Left margin insertion: ^ कस्यचिद्भावी / यथावामदेवस्य / कस्यचिद्वर्तते)

(Right margin insertion: ^ तानभुत्य / यतेदुःसंह)

दुर्विज्ञेयोयमात्मा किंत्वामेवैकत्वपालभे मायावृणोहि विभ्रांतिनि
मित्तेसुखदुःखदे शृणुतत्वमात्मतत्वस्यदुर्ज्ञेयत्वमिहोच्यते पुनः
प्रकृतमात्मानमाश्चर्येणाद्भुतेनहि १ तत्वंमायाविपर्यासक
ल्पनाधारमततं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यांसर्वद्वैतनिषेधतः २
वेदांतवाक्यजन्यायांधीवृत्तौप्रतिबिंबितं समाधिपरिपाकेन
कश्चिच्छ्रोत्रादिसंयुतः ४ पश्यत्येनेनसर्वोपिदौर्लभ्यंतत्वदर्शि
नः यत्पश्यतितदाश्चर्यवदित्येवंक्रियान्वयि ५ तथात्मदर्शनं
यच्चतदप्याश्चर्यवद्यतः यत्स्वरूपास्फुरणाभूतंसत्यस्यव्यंजकंवि
भोः ६ यःपश्यतिसश्चाश्चर्यवन्निरीक्ष्योगुणज्ञभिः यतोसौतत्व
विद्वाश्चीभूतोप्यज्ञवदेवच ७ सदाचारेप्रवृत्तःसन्देहवानिवल
क्ष्यते आत्मानहित्वतज्ज्ञानमेतदाश्चर्यवत्त्वयं ८ दुर्विज्ञेयमतो
ह्यनेज्ञानीयाःकथमंजसा तथोपदेष्टृदौर्लभ्यात्दुर्विज्ञेयइतो
प्यसौ ९ यश्चात्मानंविजानातिसश्रूयात्वेतरोजनः यतोऽज्ञः
स्योपदेष्टृत्वासंभवोभ्रांतिशालिनः १० ज्ञानीयस्तुसमाधिस्थः
सकथंश्रावयेच्छ्रोवदेत् व्युत्थितोपिपरिणामोज्ञातुंशक्यःकथ
सुधीः ११ यथाकथंचिज्ज्ञातोपिपूजाख्यात्यादिकेफले निःस्पृ
हत्वाच्चनब्रूयात्कथंचित्करुणावशात् १२ ब्रुवन्नीशावदेद्वाः
सोदेशिकोन्यतदुर्लभः यथावेत्तितथावक्तियएनंसाक्षिणंपरं १३
सर्वोज्ञजनभिन्नोसौसश्चाश्चर्यवदेवहि अनिर्देश्यस्यशुद्धस्य
निर्विकल्पस्यसाक्षिणः १४ आत्मनोवचनंयस्मात्तदाश्चर्यवदे
वच विनाशास्त्रयादिनातत्वमादिवाक्यैःप्रबोधनं १५ यदद्वैता
त्मतत्वस्यतदाश्चर्यवदित्यहो शाहृशाकैरचिंत्यत्वाद्भुकब्रह्म
विद्वरैः १६ दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिणः शा
हृशाकैरचिंत्यत्वाद्विघस्तंमोहहानतः १७ अगृहीत्वैवसंबंध
मभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधिताःप
रैः जाग्रहत्रयतःशाहृसुषुप्तेवेत्तिकश्चन धसितोवचसाक्षा
नैब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं १८ अविद्यायातिनःशाहृयाद्दब्रह्म

गी॰
टी॰
द्वि॰

197

तिधीर्भवेत् नश्यत्यविद्यया सार्द्धं हत्वा रोगमिवौषधं २० एवं
वक्तव्य आत्मा यद्वक्ता च वचनक्रिया त्रयमाश्चर्यवद्यस्मात्तद्वि
ज्ञेयं दुर्लभोपि सः २१ अन्योप्यश्रुत्वैव कार्येयथाशास्त्रमुपेत्य यः
वेदांतवाक्यतात्पर्यनिश्चिनोति विचारतः २२ श्रुत्वाचैनंतथा
मत्वानिदिध्यास्यनिरंतरं साक्षात्करोति यद्येवंतदाश्चर्यव
दित्यपि २३ श्रोतव्यं श्रवणं श्रोता चैतदाश्चर्यवत्त्रयं गुरोःशृणो
ति यश्चैनं मन्यते ध्यायतीह यः २४ स वेदात्मानमित्यत्र किमा
श्चर्यमिवेति चेत् कश्चिदेनं श्रुत्वा हि श्रवणादिपरोपि सन्
प्रतिबंधवशान्नैनं वेद स्वात्मानमञ्जसा ननु तर्हि न कोप्येनं जा
नीयादिति चेन्नहि २५ जायते तत्त्वविज्ञानं श्रवणादिप्रकुर्व
तो प्रतिबंधक्षयादेव तदुक्तं वार्तिके स्फुटं २६ कुतस्तज्ज्ञान
मिति चेत्तद्धि बंधपरिक्षयात् असावपि च भूतो वा भावी वा वर्त
तेथवा २७ अतो हिरण्यगर्भस्य वामदेवस्य भावयं वर्ततेस्व॰
तकेतोश्च तत्त्वयोप्यतिबद्धहेतुभः नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्रैवा
न्वयोस्तु वा कश्चित्पश्यति नो वक्ति कश्चित्पश्यति वक्ति च २८
कश्चिच्छृणोति तद्वाक्यं तदर्थं वेत्ति तत्त्वतः कश्चिच्छ्रुत्वापि नो
वेत्ति कश्चित्सर्वबहिष्कृतः २९ एवं पंचप्रकाराश्च श्लोकाभ
गवतास्फुटं ३० २९ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु वज्रपंजरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य
कथं रज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनाल्पेन तत्त्वज्ञानेन नाश्यत्वमुच्यते कथं
वा कर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिक
र्तृत्वं चापह्नूयत इत्याशंक्याह आश्चर्यवदिति कश्चित्तज्ज्ञानाल्प
तत्वपने प्रतीतानंतरह्लोकाके भूतग्रामे आश्चर्यवत् आश्चर्यम
द्भुतं स्वप्नमायेंद्रजालादिकं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् तथाभूतं प
श्यति तथा कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्व
क्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयमेनं वलोकाप्रसिद्धेन रूपेणोप
पादयति तथाहि रज्जूरगवत्प्रपंचः संसृष्टेरूनानाक्तिकिंच

नेतिकृत्स्नानबाध्येत प्रसंख्येनप्रतीयेत तस्मादनिर्वचनीयो
यमिति तदिदंसर्वव्यवहारादस्यापिप्रपंचस्यमिथ्यात्वोप
पादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः तथाप्यनेप्रपंचंशून्यवाश्चर्यव॰
त्पश्यतीति इमेलोकाइमेदेवाइमेवेदाइदंसर्वंयदयमात्मे
तिप्रत्यक्षेणश्रुत्यात्मनयाउपलभ्यमानस्यापिप्रपंचस्यप्रत्
प्रत्यगभिन्नत्वेनश्रवणंतदत्यंतमाश्चर्यं नहीदंकृतिर्यज
मानः प्रस्तरइत्यादिवदुपचरितार्था प्रपंचस्यात्मनः एथ
केश्रात्मनोवाश्रुरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंस
र्वंविदितंभवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधा
पत्तेः नचप्रतिज्ञायौपचारिकी प्रदेशांतरेश्रुतस्ययथासौ
म्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यादितिदृष्टांतस्यो॰
परोधापत्तेः तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्य
त्वात् नप्रपंचस्यात्मान्यत्वं तत्र्भेदश्चाहिप्रत्यक्षविरोधादा
श्चर्यमिवपश्यतीति तथाकश्चिदेनंप्रपंचंप्रत्यगनन्यत्वेनश्रुत्वा
अपिशाब्दात्उक्तात्समादिदृष्टांतेरुपपाद्यदृष्ट्वाध्यानेनचसाक्षा
त्कृत्वापितत्त्वतोनवेदनजानाति तथाहि श्रामाहिप्रज्ञातीव्र
विक्षेपतः परिहीयतइतिवक्ष्यति तस्मादात्मैकात्संभवत्येव
प्रपंचस्यरज्जूरगादितुल्यत्वेनतुच्छत्वं यद्वापनमात्मानेक
र्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिछिन्नत्वादि
धर्मवत्तयाप्रसिद्धमपितत्त्वमसीत्यागमोन्यथयाब्रह्माकारांतः
करणवृत्त्याब्रह्मविद्यारव्ययाप्रकर्तारमभोक्तारमानंदघनं॰
मन्यविरूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीतिमहदाश्चर्यं य
त्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणंवा शास्त्रविषयकम
पिदर्शनमविद्यांस्वात्मानंचकतकरजोवन्निवर्तयतीति
यद्वायः पश्यतिसश्राश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यतएक
एवविद्वान्समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनोब्रह्म
भावंजीवभावंचयावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा
वाङ्मनसातीतमप्यात्मानंयद्वाचावदतितदप्याश्चर्यं प्रष्ट

हीतसंगतिकेनापिशब्देनयथासुप्तःप्रबोध्यतेतद्वत् यथो
क्तवार्तिके अगृहीत्वैवसंबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वा
निद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधिताःपरैः जाग्रद्वन्नयतःशब्दंसु
षुप्तेवेत्तिकश्चन ध्वस्तेतोऽज्ञानतोऽज्ञानेब्रह्मास्मीतिभवेत्फ
लं अविद्यास्तमितोशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधीर्भवेत् नश्यत्य
विद्ययासार्द्धंहत्वारोगमिवौषधमिति तथायःशृणोतिसो
ऽप्याश्चर्यवत् प्रतिडलभइत्यर्थः श्रवणायापिबहुभिर्यो
नलभ्यइतिश्रुतेः शृण्वंतोऽपिबहवोयन्नविद्युरितिश्रुति
द्वितीयपादार्थंसंगृह्णाति श्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्योवक्ता
कुशलोऽस्यलब्धाआश्चर्योज्ञाताकुशलेनानुशिष्टइतिउत्त
रार्द्धस्तुश्लोकपूर्वार्द्धेनसंगृहीतइतिज्ञेयं दुर्विज्ञेयोऽयमा
त्मातस्त्वंतज्ज्ञानार्थंयतस्वेतिभावः २९ ॥

आनंदी टीका

अर्जुनेनैवंदेहिदेहयोर्नित्यानित्यत्वविचारेसम्यक्प्रतिपन्ना
भावादनवधानेमत्वाहसितइवसोपालंभमाह एवंनह
न्यतेहन्यमानेशरीरेइत्यादियुक्तिदर्शितस्वरूपमपिभीष्मा
दिजीववर्गं कश्चिद्देहाहंभावनावाननात्मज्ञोजनः आश्च
र्यवदसंभाव्यमिवपश्यति सतिदेहेउपलभ्यते देहनाशे
तेनोपलभ्यते इतिदृश्यस्यदेहस्यध्वंसात्तत्वेनविमृशती
त्यर्थः अन्योवक्तामहर्षिःसर्वज्ञःपरमेश्वरः एनमुक्तमेवं
भूतंजीववर्गमाश्चर्यवदसंभाव्यमेववक्तिकिंकाका युक्ति
संभाव्यमेववक्तीत्यर्थः चपुनःएनमन्यःअर्जुनादपरःकिं
माश्चर्यवच्छृणोति आलोकेःसत्यतयासंभाव्यमेवशृणो
ति यथायमर्जुनःएनमविनाशिनंश्रुत्वापिनैवावधार
यति तथाश्रुत्वाप्येनंकिंनवेद अपितु सर्वएवाभ्यासेन
यतमानोवेदेति प्रकृतोपयोगात्सहृदयंगमोयमर्थोऽर्जु
नावधानार्थम् यस्त्वत्रश्रीपादैरर्थोव्याख्यातस्तस्येदानी
मनुपपन्नदृढबोधोजनोऽपदेशविषयइतिसहृदयाःप्रमा
णा

+ इदानीं बहुप्रकारेणायमर्थोतिगंभीरत्वान्मयाप्यवधारयितुमनुष्ठातुं चाशक्य इत्यर्जुनस्य त
द्विषयमनुत्साहं परिहर्तुं प्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह +

मूलम् २९ ॥

रामकंठी टीका

+ एनमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं कश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु म
ध्ये प्रकृष्टपुण्यपरिपाकवशाद्बहूनां जन्मनामंते पश्यति त
त्वतः प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते योपि पश्यति सोप्याश्चर्यव
द्यथाश्चर्यं कश्चिददृष्टपूर्वमद्भुतं कदाचित्कथंचित्क्षणमात्रं
पश्यति तद्वदेनं कश्चित्कृतपुण्यः क्षणमात्रं पश्यति तथैवा
द्भुतरूपमिव प्रतिभासमानं कश्चिदेव तथाविधमेनं वदति प
रप्रबोधनाय चेष्टः तथैव कश्चिन्नादृशापवपरेण प्रतिपद्यमानं
शृणोत्यवधारयति कश्चित्पुनर्भगवदनुग्रहेणानधिष्ठितत
त्वादविद्योपहतांतःकरण एनं यथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मा
नं श्रुत्वापि कुतश्चित्तत्प्रतिपादनकुशलादाकर्ण्यापि न वेद तं
त्वेन न जानाति स च तथाविधोनुपदेश्य एव त्वं पुनर्भक्तिश्र
द्धादिगुणसहचरितभगवदनुग्रहत्वात्पात्रमेवैतत्तत्त्वोपदेशस्य
तत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः किमत्र तात्पर्यम् अस्यात्मनो गुरुशि
ष्यक्रमेण स्वयमनुभवेन वा संततज्ञानके विस्मरणभाजः प्रति
पत्तारः किंतु निरंतराभ्यासपरिशीलनविशीर्णकल्मषक
लविकल्पावरणेनाविनैव वैमल्येन सर्वकालमास्थितया
वास्य प्रतिपत्तिपात्रमिति विरलविरलो लोकः कश्चिदेव चर वै
मजन्माभवेदिति यथोक्तेन क्रमेण सम्यगवधारणीयं [illegible]

[illegible] २९ ॥

स्वामि की टीका

कुतस्तर्हि विद्वांसोपि लोके शोचन्त्यात्मज्ञानादेवेत्याशयेना
त्मनो दुर्विज्ञेयत्वमाह आश्चर्यवदिति आश्चर्यमदृष्टमद्भुत
मकस्मादृश्यमानं तेन तुल्यं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यति
साक्षात्करोति नित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनो लोकिकत्वा
दिंद्रजालमिवाघटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभा
वनाभिभूतत्वात् श्रुत्वाप्येनं ईश्वरानुग्रहभाजनः कश्चिदेव

अनेकसहस्रेषु कश्चिदु
त्कृष्टपुण्यः एनमात्मान
माश्चर्यवत्

तदुक्तं श्रीकुलयुक्तौ आत्मा चैवात्मना ज्ञातो यदा भवति साधकैः तदा विस्मयमात्मा वै
आत्मन्येव प्रपश्यति तथैनमन्यः परप्रबोधनाय आश्चर्यवद्वदति तथान्यः परेण
प्रबोध्यमान एनमाश्चर्यवच्छृणोति तथा चोक्तं शिवसूत्रेषु विस्मयो योगभूमिकेति

ॱतथाचश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य इति

+त्पुन ॱन

गी॰ ॱकश्चिद्विपरीतभावनाभिभूतःश्रुत्वादृष्ट्वाकाप्येनंसम्यग्वेद २९

टी॰ पंचोलीटीका

हि॰ नकेवलंतवैवविदुषामपिआत्मापरिज्ञानात्शोकमोहौभवतः आत्मपरिज्ञानेचदुर्विज्ञेयत्वादात्मन इत्यभिप्रायोक्तं येनदुर्विज्ञेयत्वमात्मनआह आश्चर्यवदिति कश्चित्एनंआत्मानंआश्चर्यवत्अत्रुतं‌पूर्वमद्भुतमुच्यमानं यथातद्वदिति चपुनःएनमात्मानमन्यआश्चर्यवत्अश्रुतपूर्वंअद्भुतंश्रूयमाणं यथातद्वत्शृणोतिदृष्ट्वाउक्त्वाश्रुत्वापिएनमात्मानंकश्चिन्नवेद २९

१९

199

श्रीवीरसमिद्बोधिनी॥

ननुयदिशरीरोदेह्येनापिनशोकोचितो तर्हिकिमितिविदुषामपितदभिभूतत्वंदृश्यत इत्यर्जुनाभिप्रायमशंक्यात्मतत्वस्यदुर्बोध्यत्वंदेहत्वेनप्रतिपादयति आश्चर्यवदिति कश्चिदेनंप्रतिपादितस्वरूपमात्मानमाश्चर्यवदृष्टपूर्वत्वादद्भुतेनतुल्यंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामवदमानमिव विस्मयेन साक्षात्करोति तथान्यःसर्वविलक्षणएवंतथैववदति एनंबोधयितंकथयति तथैवान्योऽज्ञ उपस्थत्यतत्प्रतिपादितमेनंमात्मानमाश्चर्यवत्संभाव्यमानमिवशृणोति श्रुत्वापिचेतिचकाराद्दर्शनवचनेसमुच्चिनोति श्रुत्वादृष्ट्वोदित्वापिकश्चिदप्येनमात्मानंसम्यक्नवेदेत्यात्मनोल्पप्रयत्नेनदुर्ज्ञेयत्वादिदानींतज्ज्ञानेप्रयत्नबाहुल्यस्यानुपयोगित्वमेवेति मात्वंदेहविनाशेनात्मविनाशंसंभाव्यशोकाविष्टोभूरितितात्पर्यम् २९

मधुभाष्य

आश्चर्यवदिति दुर्लभत्वेनेत्यर्थः तथाश्चर्यंलोकेदुर्लभापीश्वरस्वरूपत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तद्द्रष्टा सांख्यज्ञानं शुद्धात्मतत्वविज्ञानंसांख्यमित्यभिधीयत इतिभगवद्वचनाद्वासस्मृतौ

योग उपायः द्रष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धय
इति वचनाद्भगवते नेतरौ सांख्ययोगौ उपादेयत्वेन विव
क्षितौ ऊर्ध्वचित्तामस्तेन कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाद्व
निंदितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मे भिन्नमतत्वमुक्तं पंचरा
त्रस्य तथा वेदानां चैकार्थत्वाविरोधः पार्थक्यं तु सांख्याय
पेत्यनयाद्युक्तं तत्रैव चित्रशिखंडीप्रमुखैः पंचरात्रमूले वेदै
र्लोकेश्च एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगपाशुपत उपादेयत्वाद्व
कोवर्णनीयः युक्तेश्च ज्ञानादिपूर्वजैव प्रोक्तं उपायश्चव
ष्यते युध्यतेऽनयेति बुद्धिः सांख्ययोगपाशुपत उपादेयत्वा
वकोवर्णनीयः युक्तेश्च विषयो यथा वा बाबुध्यते साग
भिद्दितेत्यर्थः योग इमां बुद्धिं शृणु इत्युक्तम् बहूनां द्विबु
द्धयो मतभेदात् तत्कथमेकत्र निष्ठा करोमीत्यत आह
२५॥

200

भाषा अनुवाद

तौ फेरि वडे विद्वान लोग जो शोक करते चले आतेहैं सो केवल आत्मा विषयक अज्ञानता ही से होता इस अभिप्रायसे आत्मा की दुर्ज्ञेयता कहे ज्ञान कठिनता का निरूपण करतेहैं कि कोई तो शास्त्र आलोचना करिके इस आत्माको जानिके भी आश्चर्य ऐसा जानते अर्थात् सर्वगत नित्य ज्ञान और आनंद स्वरूप आत्माके अलौकिकत्वसे असंभव जो इंद्रजालिक कौतुक तिसके समान देखि आश्चर्यसे घवडायकर विस्मययुक्त होतेहै । और कोई आश्चर्यकेनाई कहते कोई आश्चर्यके तुल्य सुनते और कोई आत्मज्ञानरूप विपरीत कहे उलटी भावनासे अभिभूतहोके इस आत्माका तत्व सुनिके भी जानि सकते नही अर्थात् बहुत देखि सुनिके भी । अच्छी तरहसे आत्मा का जानना अति कठिन है २९ ॥

दोहा

कोउ अचर्यवत देखें यह कहे अचर्यवतआन और अचर्यवत यह सुने अवणकरे भीन जान॥ २९॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत तस्मा
त्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३० ॥

शांकरभाष्यं टी० ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन् ब्रूते देहीति यस्माद्देही
शरीरे नित्यं सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च त
त्रावध्योयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्थावरादिषु स्थि
तोपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न व
ध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शो
चितुमर्हसि ३० ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेति आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शना
नन्तरमिति यावत् वस्तुवृत्तापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्य
त्वं प्रकरणार्थः देहे वध्यमानेपि देहिनोवध्यत्वाभावे फलि
तमाह यस्मादिति हेतुभागं विभजते सर्वस्येति फलितमु
दर्शनपरं श्लोकार्द्धं व्याचष्टे तस्माद्भीष्मादीनीति ३० ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिशन्नशोच्यत्वमुपसंह
रति देहीति ३० ॥

पिशाचभाष्यं टीका ॥

अथेदानीं प्रकरणमुपसंह्रियते देहीति तस्माद्भीष्मादीनि
सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३० ॥

रामानुजभाष्यं टी० ॥

सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेप्ययं देही नित्यमवध्य इ
ति मंतव्यः तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावरांतानि भूतानि विष
माकारेणाप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि नित्यानि
च देहस्तत्त्वस्वैषम्यं ततो देवादि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शो
चितुमर्हसि न केवलं भीष्मादीन्प्रति ३० ॥

गी॰
टी॰
द्विः

202

अभिनवगुप्तकृत टी॰॥

अतो नित्यमात्मनोविनाशित्वम् ॥ ३० ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथप्रकृतमनुसरति देहीनित्यमिति देहीशरीरबालकश्चा
त्मनित्यंनिरंतरमवध्यःवधार्होनभवतीतिनित्यत्वेश्लोकः प
कएवसर्वस्यभूतजातस्यदेहेवर्ततइतिव्यापकत्वेश्लोकः तस्मा
त्कारणात्सर्वाणिभूतानिआत्मनस्त्वदादीनिशोचितुंनार्ह
सितंनिमित्तंशोकोव्यर्थः अथदेहनिमित्तंचेत्तर्हितस्मादधि
करणीभूतात्तस्मादात्मनः सकाशात्सर्वाणिभूतान्याविर्भ
वंतीतिदेहानामप्यासत्यत्वरूपत्वंनिरूपितं एतदेवबृहदार
ण्यकेप्याम्नातं सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविः
स्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाः
सर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंति तस्योपनिषत्स
त्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेवसत्यं भाष्यं पूर्वक्ष
णेअथयदासुषुप्तोभवति नकस्यचनवेदेत्यादिश्रुत्यासु
षुप्तौमनसिपरमात्मनिलीनेसतितत्कल्पितःस्थूलसूक्ष्म
प्रपंचोपिलीनोभवेदितिप्रतिपादितं अथपुनर्जागरावस्था
यांमनसिबहिर्मुखेजातेसतिप्राक्तनसंस्कारैर्यथापूर्वंमनःप्रपंच
श्चाविर्भवति धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेः एवंसुषुप्तौ
प्रपंचलयेजागरेपुनराविर्भावेचदृष्टांतमाह सयथेति ऊर्ण
सूत्रविशेषोनाभौयस्यासावूर्णनाभिःकीटविशेषःसयथापू
र्वस्वोत्पादितेनपुनर्ग्रस्यमानेनतंतुनाउच्चरेत् ऊर्ध्वं चरेत् ।
यावत्सर्वंतंतुग्रस्तोभवति तद्वन्मनःसर्वसंस्काररूपंतंतुंग्रसि
त्वा स्वयमपिलीनंभवति अथपुनःप्रपंचोदयेदृष्टांतमाह
यथेति यथाहन्यमानादुल्मुकाग्नेःसकाशाद्युगपदेवक्षुद्रा
ल्पीयांसःसहस्रशोविस्फुलिंगाअग्निकणाव्युच्चरंति उद्ग।
दी१ च्छंति एवमेवास्मात्प्रबुद्धात्मनोमनसःसकाशात्सर्वेसूक्ष्म
प्रपंचरूपाःप्राणास्तथास्थूलप्रपंचरूपाःसर्वेभूर्भुवःस्वराद्याः।

श्री१

लोकाः सर्वे देवा इंद्रादयः सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमात्म
कानि सर्व एते आत्मनो देहाद्युच्चरंति निर्गच्छन्ति तस्य परमात्म
न उपनिषत् ज्ञानं सत्यस्य सत्यमिति वदंति एतदेव प्रकटी
करोति वै इति ज्ञानव्यवहारे प्राणा भूतस्त्वेषां प्राणादयो हिरण्य
गर्भान्ताः सत्यं तेषामपि एष आत्मा सत्यमेव सत्यत्वमर्यादेत्य
र्थः एवं सुमयथापि शोकानुदय इत्यर्थः तदुक्तमध्यात्म
मीमांसायां इंद्रियाणि रतीतेषु विशति मनसीरेतसा साक
मेतद्धृत्तं तद्धि स्वजाते ससकलकरणेन तन गर्भे यथाना साव
केलीयमाना पुनरुदयमितो जागरादौ प्रसृते कीटेचाणि॰
मिवासाववृतं हुतवहतो निःसरंति स्फुलिंगा इति ३० ॥

वनमाली टीका ॥

उपसंहरति देहीति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं
देही जीवो वध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि
भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि तभीष्मादिभावापन्नानि शोचितुं
नार्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात् लिंगदेहः
स्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिंगदे
हस्य वा शोच्यत्वं युक्तमिति भावः ३० ॥

ऊहमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवमात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वमुक्त्वेदानीमात्मनोऽवध्यतयाऽ
शोच्यतां वदन्नुपसंहरति देहीति हे भारत सर्वस्य ब्रह्मादिः
स्थावरांतस्य देहिनः केनाप्युपायेन वध्यमानेपि देहे देही जी
वः यतो नित्यः सर्वकालैकरसस्वरूपस्वभावस्ततोऽवध्यः
वध्यो न ही भवति यस्मादेवं तस्मात्सर्वाणि ब्रह्मादिपिपीलि
कांतानि न केवलं भीष्मादीनि देहस्वभावेन स्थूलसूक्ष्मादि
विषमाकाराण्यपि स्वस्वरूपेण समानानि भूतानि समु
द्दिश्य शोचितुं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि न योग्यो भवसि ३० ॥

+ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्ति मधुसूदनी टी॰ ॥ साधनमुक्तं उपसंहरति +

+ सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं देही लिंगदेहोपाधिरा

गी॰ त्मावध्यो न भवतीति नित्यं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूला
टी॰ नि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्ह
हिं॰ सि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वाल्लिंगदेहस्याशोच्यत्व
मात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिंगदेहस्यात्मनो वा
अ॰ २ शोच्यत्वं युक्तमिति भावः किं चैतत्स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयं तत्का
रणं चाविद्याख्यं शिवयाविवेकेन मिथ्याभूतमपि संसारस
मयत्वात्सर्वसंताद्दिशतीत्यात्मदृष्टं सर्वप्राणिसाधारणम-
ज्ञानं सभ्रमं निराकार्यं उपाधित्रयविवेकेन स्वस्वरूपनि
ष्ठितत्वात् संप्रतिशुद्धात्मस्वयमेंहितादिवाद्देनाथविं
प्रतिना सूपमर्जुनं सैव दत्ततादिदोषनिवृत्तं ...
... निराकर्तुं हि ...
त्मभावं बोधयति भगवान् ३०॥

सदानंदी टी॰॥

इदानीं सकलप्राणिसमानस्य भ्रमस्य च निवृत्तिसाधनं शो
कस्योपसंहरतीश्वरः १ सर्वस्य प्राणिजातस्य वध्यमानेपि दे
हके देही न वध्यते यस्मान्नियतं शुद्धं वेशाज २ तस्मात्सर्वाणि
भूतानि भीष्मादीनि ममत्वतः उद्दिश्य त्वं न योग्योसि शोचितुं
मूढबुद्धिवत् ३ नाशस्यापरिहार्यत्वात्स्थूलस्याशोच्यतेति
ता लिंगस्याशोच्यता चात्मवदवध्यत्वहेतुना ४ आमोक्षं तु
विनाशोस्य लिंगदेहस्य संभवेत् सुषुप्तौ प्रलये चास्य सूक्ष्म
रूपेण संस्थितिः ५ न स्थूलस्य न सूक्ष्मस्य नात्मनो वास्ति शो
च्यता अतो निरास्पदः शोको न कार्यः सुविवेकिभिः ६ तद्दे
वस्थूलसूक्ष्माभ्यां तादात्म्याध्यासतोन्तरं मिथ्याभूतोपि सं
सारः सत्यवद्भासते भ्रमात् ७ अविकारणं तत्र सर्वानर्थै
कबीजभूः सर्वसाधारणं भ्रांतिरज्ञानस्यापि बोधतः ८ निरा
कार्या तेनाथ्यं वै देहत्रयविवेकतः आत्मरूपं हि भगवानुक्त
वान्स्वकृपावशात् ९ ३०॥ तं१

203

नीलकंठी टीका

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानिकथमे तेदीनाअल्पबलाबलवन्तरेणमयाहंतव्याःकथमेषांशु ग्रादयएतेविनाजीविष्यंति कथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभि र्विनाजीविष्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ३० ॥

ज्ञानेदी टीका

एवमुपालंभपूर्वमुपदेशमुहृदयेसन्निवेशयोक्तापिप्रकृ तमेवोपसंहारार्थमाह यतएवंतस्माद्भीष्मादीनतुचित्यना तुशोचितुमर्हसि ३० ॥

\+ नत्वमन्दोत्साहेनात्रयोगेपनापिभवताभ वितव्यम् यदयमत्रनिश्चयइत्याह +

रामकंठी टीका

\+ ग्रंथेसमनेनतत्प्रतिपादितंदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्पृथक्त्व तिरिक्तवेदकत्वमात्रैकलक्षणोदेहीदेहस्यवेद्यत्वमात्रेण स्वस्यवेदकत्वमात्रेणस्वामीपरःप्रमाता सर्वस्यदेहमात्रेम वात्मत्वेनाभिमन्यमानस्यमायीयस्यप्रमातृजन्तुजातस्यत त्रतत्रनानारूपे[illegible]देहशरीरएकएवव्यापकतयातिष्ठति त्यसततमेवावध्योऽहंतद्विनाशायित्वमशक्यः नत्वागमाया यथमेकानांनानाविधानांसर्वदावेद्यत्वमात्रस्वभावानांशा रीराणांविनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नोवेदक त्वमात्राव्यभिचारैकलक्षणस्यसत्यस्यात्मनोविनाशःसंभ वति यतएवमतस्तस्याविनाशित्वेननित्यस्यानुशोचितुंता वन्नास्त्येवतस्माद्विनाशैकस्वभावानिभूतानि पृथिव्यादिस (भूतः) न्निवेशविशेषात्मकानिशरीराण्येवशरीरत्वेनप्रतिपन्नानि विनश्यन्ति एषएवत्वमनुशोचितुंपरिदेवितुंनार्हसि नह्यस्यना शोविवेकिनःकःशोकस्यावसरइत्यर्थः [illegible] ३० ॥

लासिकी टीका १

नदयमत्रनिश्चयइत्याह देहीति देहेवध्यमानेपि [illegible]

५ सर्वस्य मायीयस्यप्रमातुःप्राणिजातस्य

^यतः एवं तस्मात्सर्वाणीति

^देही +नित्यं

गी॰ यस्मात्ः हे भारत प्राणिनामनस्य देहेपरः अमातात्मा अ॰
टी॰ वध्यो हन्तुमशक्यः विवेकित्वादिति भावः ३० ॥
द्वि॰

पंचोलीटीका

यस्मादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् आत्माज्ञानकृतो सर्वस्य शोक॰
मोहो निर्मूलो विवेकिना न कर्तव्य इत्यभिप्रायेण अशोच्यानि
त्यादिप्रकरणप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति देहीति हे भारत॰
अयं देही सर्वस्य देहे हन्यमानेऽपि नित्यमवध्यस्तस्मात्सर्वाणि॰
भीष्मद्रोणादीनि भूतानि उद्दिश्य शोचितुं नार्हसि ३० ९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

आत्मानं शरीरं शरीरी व्यतिरेकोपपत्तिप्रदर्शनादिपुरस्कारेण
नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनत दुर्ज्ञेयतादियुक्तिप्रदर्शनं
इदं तावदत्र वस्तुतत्त्वमिति संक्षिप्य वदन्नुक्तमेवार्थमेव
उपसंहरति देहीति देहे शरीरे वध्यमानेऽपि अयं प्रतिपादित
स्वरूपो देही नित्यं नियतं सर्वदा वध्यो न हन्यत इति तस्मात्स
र्वाणि भूतानि भीष्मादिशरीराणि त्वं शोचितुं नार्हसि योग्यो
न भवसीत्यर्थः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥ ॥

204

१५२

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आत्माका दुर्विज्ञेय स्वभाव अर्थात् बड़े कष्टसे भी उसका जानना कठिन यह संक्षेपसे उपदेश करिके अब शोक न करना इस विषयमे कहतेहै कि जैसे सब प्राणियों की नश्वर कहे नाश होने वाली देह मे वर्तमान यह देही कहे आत्मा देह नाश होनेसे भी इसका नाश नही क्यों कि सो आत्मा नित्य और अवध्य है इसीसे भूत जो प्राणी तिनकी देह नाशके अर्थ तुम को शोक करना उचित होता नहीं ३० ॥

दोहा

भारत जीव अवध्य न सर्वदेह मे एह तातें भूतसमस्त
को तुंनहि योग्य संदेह ३०॥

205

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि
युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१॥

शांकरभाष्यं

इह परमार्थतत्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न संभवतीत्युक्तं न के
वलं परमार्थतत्वापेक्षायामेव किंतु स्वधर्ममिति स्वधर्ममपि स्वो ध
र्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकंपितुं प्रचलितुं नार्हसि
क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्च युद्धं
पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं ध
र्म्यं तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् श्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ३१

आनंदगिरिकृतटीका

श्लोकांतरमवतारयन् हेतुंकीर्तयति इहेति पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः
यत्पारमार्थिकं तत्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहयोरसंभवो
न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति संबंधः स्वकीयं क्षात्रं धर्ममनु
संधाय तत्स्खलनं परिहर्तव्यमित्यर्थः यद्धि क्षत्रियस्य धर्मादनपेतं
श्रेयःसाधनं तदेव मया त्वर्जितव्यमित्याशंक्याह धर्म्यादिति जा
तिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि क्षत्रियस्येति उत्तरनेका
रोपादानमन्वयार्थं प्रचलितमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति स्वा
भाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शंकां वारयितुं
तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य स्वाभाव्ये क्षत्रियस्वभा
वप्रयुक्ते वर्णाश्रमोचितकर्मतस्मादित्यर्थः धर्मार्थं प्रजापरिपाल
नार्थं च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरंसा श्रद्धानत्वेत्याशंक्याह तच्चे
ति ततोपि श्रेयस्करं किंचिदनुष्ठानं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशं
क्याह तस्मादिति तस्मात् युद्धात् प्रचलनमनुचितमिति शेषः ३१

स्वामिकृतटीका

यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते इति तदप्ययु
क्तमित्याह स्वधर्ममिति आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हनने पि वि
कंपितुं नार्हसि किंच स्वधर्ममपि अवेक्ष्य विकंपितुं नार्हसीति संबं
धः यच्चोक्तं न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे इत्यादि तत्रा

206

हृ धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्न्यायात् युद्धादन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न
विद्यते ३१ ॥

पैशाचभाष्यं ॥

परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तं न केवलं परमा
र्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राह स्वधर्ममि
ति स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तदपेक्ष्यावेक्ष्य त्वं विकंपितुं ना
र्हसि प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्युद्धात्स्वधर्मात् क्षत्रियस्य न विद्य
ते हि यस्मात् ३१ ॥

रामानुजभाष्यं ॥

अपि चेदं शरीरबधयुद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयवत्स्वधर्ममवे
क्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि न्यायतः प्रवृत्तान्न्युद्धादन्यन्न हि क्षत्रि
यस्य श्रेयो विद्यते शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमी
श्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजमिति वक्ष्यते अग्नीषोमीयादिषु
च न हिंसा पशोर्निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणदेह
स्वर्गप्रापकत्वेन संज्ञपनस्य न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवां
इदेषि पथिभिः सुगेभिः यत्र यंति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा
देवः सविता दधात्विति श्रूयते इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहा
दिप्राप्तिरुक्ता वासांसि जीर्णानीत्यादिना अतश्चिकित्सकशल्या
दिकरणमात्रस्येवास्य क्षत्रणमेवाग्नीषोमीयादिकर्मसु संज्ञप
ने ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

स्वधर्मस्य चानपहार्यत्वात् युद्धविषयः कम्पो न युक्तः ३१ ॥

परमार्थप्रपाटी॰ ॥

अथात्मनस्तव सत्त्वाभिमतात् स्वपरदृष्टिलयादपि शोको न युज्यत इत्या
ह स्वधर्ममपीति स्वधर्मं क्षात्रं स्मृतिसिद्धं क्षात्रधर्ममेवावलोक्यापि
वा अविकंपितुं भयं प्राप्तुं नार्हसि अथ त्वमेव धर्मं कथयेत्याह धर्म्या
दिति क्षत्रियस्य धर्म्यान्न्यायागताद्युद्धादन्यद्धिंसाद्युद्धानं श्रे
योजनकं न विद्यते अथ प्राग्जन्मोपक्रान्तश्रुतेस्तात्पर्यं प्रतिपा
दिका श्रुतिः न क्रूरो यो हृदपमनस्यः स्वजनतधर्मेन दैन्ये क्षत्रियस्यात्रैव
हि धर्मस्तद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयांसं समाशंसते धर्मेण
यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदती

तिधर्म्मंवावदंतंसत्यंवदतीति एतद्ध्येवैतदुभयंभवतीतिभाष्यं ततस्मा
दनंतरंश्रेयोरूपंधर्ममत्यसृजताति सृष्टे स्थानीयमसृजत तदेतद्ब
ह्मणात् किं क्षत्रस्य क्षत्रियजाते नियंतारमलक्षणोधर्मस्तस्माद्धर्मा
त्परमुत्कृष्टंनास्ति यतः धर्मेणहत्वा प्रबलीयानुर्बलोपिबलीयां
संसमर्थमपिसमाशंसते सम्यक्प्रकारेणाशिपति यथाराज्ञासर्वश्रे
नहत्वा दुर्बलोपिसमर्थमप्यर्थमाहियति तथेत्यर्थः एवंवैइतिनि
श्चयेनसर्वोलोकोयोधर्मःससत्यंसत्यस्यव्यापकः तत्तस्मात्कारणात्स
त्यंवदंतंपुरुषंधर्मंवदंतीत्याहुः वा इत्यथवाधर्मंवदंतंपुरुषंस
त्यंवदंतीत्याहुरेवंसत्यधर्मयोरेकार्थवाचकत्वमस्तीत्युक्तंहीति
निश्चयेनैतद्धर्मसत्याभिधानमुभयंतोभवतिब्रह्मस्वरूपंभवतीति त
त्वमसितत्स्वरूपोसीतिश्रुतेः ॥ २१ ॥ इतिपरमार्थप्रपाटीका ॥

207

पापमेवाश्रयेदित्युक्तं वनोर्जुनस्य युद्धे स्वधर्मे धर्मबुद्धिनिवारयति स्व
धर्ममपीति इदं युद्धं प्राणिहिंसारूपमपि पृथ्वीमीयधर्म्यहिंसावद्विहित
त्वेन स्वधर्मत्वादवश्यमनुष्ठेयमित्यवेक्ष्य विकंपितुं चलितुं युद्धं स्वकुं
नार्हसि यद्वा केनचच्छ्रेयोनुपश्यामीति तत्राह धर्म्यादिति धर्मादन
पेतं धर्म्यं तस्मात् श्रेयःसाधनं क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ ॥

ह्न्प ऊस्मवैजयंतीटीका

आत्मनो जन्ममरणाभावाच्छोकाभावस्तूक्तः अधुनैहिकामुष्मिकसु
खप्रदं स्वधर्ममपि दृष्ट्वा तस्य शोककरणे न वमर्हदेवायोग्यमित्याहा
ष्टभिः स्वधर्ममिति स्वधर्मं स्वस्य क्षत्रियस्य युद्धरूपमसाधारणं ध अ+
र्ममवेक्ष्य निरीक्ष्य चापिशब्दाभ्यां देहात्मनोर्वैध्यत्वे वेक्ष्य विकंपि ध्यात्वा
तुं विशेषेण कंपितुं वेपितुं नार्हसि त्वं योग्यो न भवसि हि यस्मात्
धर्म्यात् साधारणधर्मरूपात् युद्धात् अन्यत् श्रेयःसुखकरं क्षत्रियस्य हन
तद्धर्माश्रितस्य न विद्यते न भवति ३१ ॥

मधुसूदनीटीका

न देवलस्य स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मि
थ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणि
साधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभि
हितवान् संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरू
पमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबंधनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसा
दिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं
परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किंतु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धाऽपराङ्मु
खत्वरूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकंपितुं विचलितुं धर्मादधर्म
त्वभ्रांत्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येते न पश्यंतीत्यादिना
नरके नियतं वासो भवतीत्यंतेन युद्धस्य पापहेतुत्वं यदुक्तं कथं
भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधादेः पापकारणत्वमभिहितं न
तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात् हि यस्माद्धर्म्यात् धपरा
ङ्मुखत्वधर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्य
ते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिद्वारा

गी॰ टी॰ २ धर्मनिर्वाहकमिति तद्वत्क्षत्रियस्य प्रशस्ततममित्यभिप्रायः तथा चोक्तं प
राशरेण क्षत्रियो हि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडवान् निर्जित्य परसैन्या
नि क्षितिं धर्मेण पालयेत् मनुनापि समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पाल
यन्प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् संग्रामेष्वनिवर्ति
त्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमित्या
दि राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेदं पूर्वाधिकरणे ते
न भूमिपालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यं उदाहृतवचनेपि क्षत्रि
यो हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिंगं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तोध
र्म इति साधु भगवताभिहितं अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो
अश्वा इति वत्प्रशंसा लक्षणया साधु भगवताभिहितं अपशवो अन्ये गो
अश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इति वत्प्रशंसालक्षणया फलादन्यत्
श्रेयःसाधनं न विद्यते इत्युक्तमिति न दोषः एतेन फलादप्रशस्ततरं
किंचिदन्यत्प्राप्तेन नो निहत्येति विनैति निरस्तं न च श्रेयोनुपश्यामि
हत्वा स्वजनमाहवे इत्येतदपि ३१

सदानंदटीका

देहत्रयविवेकेन सर्वसाधारणो भ्रमः निराकृतोथ युद्धारंभे स्वधर्मेध
र्मत्वाभ्रमे १ अर्जुनस्य निराकर्तुमसाधारणमीश्वरः स्वधर्मत्वेन यु
द्धस्याधर्मत्वाभावमाह वै २ वस्तुतस्त्वमवेक्ष्यैव कार्यं युद्धं न केवलं
किंतु युद्धाद्दैवसर्वं क्षात्रं धर्मं हि शाश्वतः ३ पर्यालोच्य स्वधर्मत्वं तत्रापि
विकंपितुमर्हसि यस्माद्रणाद्वैस्वधर्मयुक्तात्परस्य च ४ तत्र यः
साधनं सम्यग्विद्यते नेत्युदाहरणतः जयद्वैरणसंग्रामः प्रजारक्षणतस्त
था ५ विप्रभक्त्याधनः क्षात्रधर्मनिर्वाहको भवेत् तथोक्तो मनुना
धर्मो राज्ञो युद्धादिलक्षणः ६ समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्र
जाः न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ७ न च श्रेयोनुपश्यामी
त्येतेनैव निराकृतं ८ ३१ ॥

नीलकंठटीका

अर्जुनस्यानात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः इदानीं स्वध
र्मे युद्धे अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धं तत्त्रि

पश्यस्वधर्मः तमवेक्ष्यापि विकंपितुं चलितुं नार्हसि हि यस्माद्धर्म्यात्धर्मा
दनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ३१ ॥

शानेदी टीका

एवं देहिदेहयोर्भेदज्ञापनेनानुशोच्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं स्वधर्मेयु
द्धेपि स्वधर्मत्वमारोपितेन तज्जिरसितेन ये क्रूरयः स्यात्त्रिशिक्षितश्चहितः
स्मृतिशास्त्रितेनानरं च वक्तुं प्रस्तौति धर्म्याद्धर्मेश्शास्त्रोपदिष्टात्
अन्यतः केनुमिन्नाचरणादि श्रेयो निःश्रेयसकरं न ह्यानेकम
वसरप्राप्तं श्रेयस्करमित्यर्थाद्धनित्रितम् ३१ ॥

+ अथ प्रतिपादितो एप तात्विकमात्मस्व रामकंदी टीका रूपं संश्रेतिपत्तमशक्तमर्जुनं मन्यमानो भगवान्क्षत्रि
यजात्युचिताभिमानाही पेनच्चव श्रणात्र इयेयस्करकर्मणि प्रवर्तयितुमाह +

+ स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादि श्लोकसप्तकमेतत्त्रिगदव्याख्यातम् ३१

स्वलंपरत
रहस्येवंया + क्षत्रियस्य स्वधर्मं युद्धमवेक्ष्य न लासिकी टीका विकंपितुमर्हसि धर्मस्यानपरिहार्यत्वात् यतो धर्म्याद्धर्मा
दानपेताद्युद्धादन्यच्छ्रेयस्करं
क्षत्रियस्यान्यन्नास्ति +

+ तदुक्तं मनुना समोत्तमाधमै राजा चाहूतः पालयन्प्रजाः न निव
र्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चै
व पालनम् शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परं राजान्
क्षत्रियः ३१ + ॥ + एवं स्वकामेरपि क्षत्रियैर्युद्धं स्वर्गहेतुत्वात्कार्यं तत्रापदिष्टविवेकस्येत्याह +

पंचोलीटीका

नकेवलं परमार्थदृष्ट्या शोको युक्तः स्वधर्मदृष्ट्यापि शोको नयुक्तः
इत्याशयः स्वधर्ममपीति वचनः स्वधर्ममपि क्षत्रियस्य स्वकीयं
युद्धलक्षणं धर्मं अवेक्ष्य विचार्य विकंपितुं प्रचालितुं न अर्हसि हि य
स्मात् क्षत्रियस्य धर्म्यात् युद्धात् धर्मादनपेतात् संग्रामात् अन्यत् श्रेयः
नविद्यते ३१

स्वामीरामसिद्धांथिनी ॥

एवं देहिनो वध्यत्वाभावाच्छोकानर्हतां प्रतिपाद्य हिंसाप्रायत्वाद्युद्धस्या
धर्मत्वाभिमान निबंधनं वेपथुस्वभावं रोमहर्षप्रजायते ऽस्मा
दिनाप्रकाशितं देहकंपादिकं निराकर्तुं युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्म
त्वाभिमानं बोधयति स्वधर्ममपीति न केवलं देहिनो वध्यत्ववि
वेकेनैव न वकंपानर्हता किं तु स्वधर्ममपि युद्धापरांमुखतालक्ष
णं क्षत्रियजात्युचितधर्ममपि चावेक्ष्य पर्यालोच्य विकं
पितुं धर्मे धर्मत्वभ्रांत्या तस्माद्विचलितुं नार्हसीत्यर्थः एतेन च यद्

ध्येतेन यथयंतीत्यारभ्य नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमेत्यंते
न ग्रंथेन सामान्यत उक्तं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना विशि
ष्योक्तं च गुरुवधादिनिबंधनं दुष्टस्य पापहेतुत्वमाशंकितमपा
स्तं न च धर्मेतरराज्यमपि श्रेयःसाधनत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेऽतो
युद्धं एव नियोजयसीत्यत आह धर्म्यादिति हि यस्मात् क्षत्रियस्य ध
र्म्यादपरांमुखत्वलक्षणाद्धर्मादनपेताद्धिंसाप्रायादपि युद्धादन्य
दहिंसामयमपि भैक्ष्यचर्यादिकं न श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्यते त
था च पराशरः क्षत्रियो हि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडयन् निर्जि
त्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेदिति मनुरपि समोत्तमाध
मै राजा चाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनु
स्मरन्निति तथा संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा
ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमिति राजा चात्र क्षत्रियजातिकः
सामान्यत उच्यते एतेन च न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमा
हवे इत्यर्जुनाशंका निरस्ता ३१॥

मधुभाष्य

३१॥

इदानीं यद्येते न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासो भवतीत्यन्तेन यत्पापहेतुत्वं युद्धस्यार्जुनेनोक्तं यत्तु
कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यत्र गुरुवधब्रह्मवधाद्यकरणमभिसंधितं तत्सर्वमेकप्रहारेणैव परिहरति भगवान्

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति अपि च स्वधर्मं युद्धलक्षणमवेक्ष्य न तत्स्वरूपत
स्ततो ज्ञात्वा विकंपितुं युद्धाच्चलितुं नार्हसि अनवेक्षितयुद्धस्वरूपपर्व
दृष्ट्या नरकयातनां युद्धादपयासीत्यर्थः अयं भावः युद्धशब्दस्य संप्रहारार्थ
धातोर्निष्पन्नत्वात्संप्रहारशब्देन च सम्यग्वैरिप्राणवियोगार्थः प्रहा
रः संप्रहार इति व्युत्पत्त्या वैरिप्राणवियोगार्थप्रहारप्रक्रियाप्रतीतेर्ध्रु
वत्वस्याङ्गीकारेऽपि वा युद्धशब्दस्यास्मिन्नेवार्थे रूढेः एवं च युद्धं
ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथेति
याज्ञवल्क्यवचनेन संग्रामे प्रवृत्तानां विजयिनां भूम्यादिकं लेहनानंत
योगिवत्स्वर्गपदं च फलमित्युक्ते विजये मरणे वा वैरिमरणादधिकस्य प्र
हारकरणकवैरिमारणात्मकस्य युद्धाख्यस्य कर्मणो ऐहिकामुष्मिकाभि
न्नफलत्वदर्शनात् वैरिहिंसाफलकसंप्रहारमात्रस्य युद्धत्वाभावात्पाप
नाशपातित्वात् हिंसायाश्च विधिस्पृष्टतया परिहृत्य च विशेषविषये सा
मान्यप्रवर्तनात् उक्तिन्यायेन न हिंस्यात्सर्वा भूतानि न ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यादि
निषेधविषयत्वात् फलांशे या हिंसा वैदिकी सा निषिध्यत इति भेदोक्तेः
स्य साधनांशापि नित्या हिंसाया निषेधाविषयत्वप्रतीतेर्न कर्मस्वरूपांतः
पातिनी हिंसा नरकादिहेतुः अन्यथाऽग्निषोमीयं पशुमालभेत ब्रा
ह्मणो ब्राह्मणमालभेतेत्यादि हिंसानामपि नरकादिफलहेतुत्वेन तत्प्र
वर्तकेन श्येनादीनां फले हिंसाफलांशेऽविधेरनुष्ठापकत्वाभावान्नि
षेधप्रवृत्तिरिति भवत्वसा नरकादिसाधनमिति यत्तु गौतमवचनं न
दोषो हिंसायामाहवे अन्यत्र व्यश्वसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशप
राङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणगवादिभ्य इति यत्तु
शंखवचनं न पानीयं पिबन्तं न भुंजानं नोपानहौ मुंचन्तं नावर्मिणं नस
वमानं न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिनं सूतं न दूतं न ब्राह्मणं
न राजानमाजौ हन्यादिति तत्तु तत्र गवादिप्राण्यपाठाद्दत्तात्र हन्ति ब्रा
ह्मणविषयत्वं किंच तत्र तेन कर्मणा जीवेद्धिंसां वा प्यापदि द्विजः इत्या
पद्धर्मतया ब्राह्मणस्य युद्धं प्राप्तं तत्र यदि तावत्स्वधर्मेण प्रवर्तमानो ब्रा
ह्मणोऽवध्यः स्यात्तर्हि क्षत्रियैर्ब्राह्मणसैन्यमेव सम्पाद्य पराजयः कर्तव्य

गी॰
टी॰
द्वि॰

इतिचत्तुरंगसेनासंपाद[illegible]नं धर्ममेवस्यादित्यादिबहुवक्तव्यं किम
त्राभिनिवेशेन स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति वदतो भगवतोयमभिसंधिर्म
मप्रतिभाति यदत्रदुर्विनीतत्वेन तत्त्वेन तेः ह्येतन्मर्द्दनीया नन्वकि
मस्माकमनेनैव धर्मेण राजसूयादीन् स्वधर्मान् तत्परिहारेण क
रिष्याम इत्याशंक्याह धर्म्यादीति श्रेयः शब्देन श्रेयः साधनत्व
लक्ष्यते हि शब्दः प्रसिद्धौ न विद्यते प्रशस्ततरमिति शेषः कुतोऽस्य
द्वयोर्न विघ्न इत्याशंक्योक्तं धर्म्यादिति धर्म्याद्वर्णाश्रमधर्मा
देर्भ्यो न पतन्ति मिति वर्णाश्रमधर्मेरतत्त्वमपि यस्य फलमित्यर्थः
तत्र शास्त्राद्वर्णाश्रमधर्मेभ्यः शास्त्रविहिताज्ञायत इत्यर्थेऽनिरुक्ता
त्तत्र शब्दनिष्यतेरस्य मर्थोवसीयते राजसूयाद्यनुष्ठानानन्तरफ
लेलभ्य[illegible]नइ निभाव तं किं प्रातनन्यायके विद्वेरिणं यथाकथ
चित्तं पाद्यसंध्यावंदनाग्निहोत्रादिवयुडेकर्तव्यमित्याशंक्य ते दंति
यत्त निमित्तं किंतु प्रतिपत्त निमित्ते सदेहि कामाभिषेक फलदा
यीति सर्वकर्मवैलक्षण्यमाह ३१ ॥

भाषा अनुवाद

प्रथम अध्यायके २९ श्लोकमे अर्जुनने कहाहै कि हमारी शरीरको
पतीऔ रोम खडेहोते हाथसे धनुषबाण गिरेपडतेहै सो यहभी
अयोग्य असंभवहै जिसहेतु स्वधर्म जौतिस संग्राममे प्रवृत हो
के भीष्म पितामह आदिके हनन करनेसे अविनाशी आत्माका
विनाश मानि तुमारा डरना औ कांपना यह युक्तिसे सिद्धहोता
नही और ३१ श्लोकमे कहाहैं किये अपने जनोंको नाशकरि हम
श्रेयकहे कल्याननही देखतेउसपरकहतेहै कियर्म्मयुक्तजो न्या
य युद्ध तिसकी अपेक्षा अर्थात उससे वढिकर क्षत्रियोंको औ
कौन कल्याण करनेवाला कर्म्महै अर्थात कोईभी नहीं ३१॥

दोहा

धर्महि अपनो देखके नहितवेयअयोग युद्धधर्मसें श्रेयद्र
य और न क्षत्रिकोलोग ३१॥

यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः
क्षत्रियाःपार्थलभन्तेयुद्धमीदृशम् ३२ ॥

शांकरभाष्यं

कुतश्चतद्युद्धं कर्तव्यं इत्युच्यते यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रा
र्थितमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये एतदीदृशं
युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हेपार्थ किन्न सुखिनस्ते ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

युद्धस्य गवाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा शास्त्रविरोधान्ना
स्ति कर्तव्यतेति शङ्कते कुतश्चेति अग्नीषोमीयहिंसावद्युद्धमपि
क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य
बलीयस्त्वादित्याह उच्यत इति तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिका
मुष्मिकस्यापि सुखाभावादुपरतिरेव ततो युक्ता प्रतिभातीत्या
शंक्याह यदृच्छयेति चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठा
यिना स्वर्गादिभाजो भवन्ति युद्धमानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुख
ता विहीनाः सद्यएव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव
युद्धमिति व्याख्यानेन सूचयति यदृच्छयेत्यादिना इत्थमत्र च भवि
सुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनोपात्ते
शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३२ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपागते सति कुतो विकंपसे इत्याह यदृच्छ
येति यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या
एव लभन्ते यतो निरावारणं स्वर्गद्वारमेवैतत् युद्धाय एवंविधं युद्धं
लभन्ते तत एव सुखिन इत्यर्थः एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम
माधवेति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ३२ ॥

पिशाचभाष्य

इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते यदृच्छयाचोपपन्नमागतं ३२ ॥

रामानुजभाष्य

यदृच्छयाचोपपन्नमित्यप्रयत्नोपनीतमिदं निरतिशयसुखोपायभू
तं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवंतः क्षत्रियालभंते ३२ ॥

अथ स्फुटार्थमेव दृढीकुर्वन्नाह यदृच्छयेति भोगार्थं ईदृशं जयाजयाद्यभिनिवेशराहित्ययुद्धं
सुखिनः सुकृतिनः क्षत्रिया लभन्ते अन्यस्य दुर्लभतामाह स्वर्गेति पुनः कीदृशं स्वर्गद्वार
मपावृतं निरावरणं यदृच्छया अप्रार्थनया उपपन्नं सिद्धं भवतीति ॥ ३२ ॥

अभिनवगुप्तटीका

अन्येपि ये काममयाः क्षत्रियास्तेपीदृशं युद्धं स्वर्गहेतुत्वान्नत्याज्यं किंपुनर्यस्मैत्वदृशं ज्ञानमुपदिष्टमितितात्पर्यम् नपुनः स्वर्गपर्यवसायी श्लोकः ३२ ॥

परमार्थप्रपाटीका

~~अथापि यदेवेवमाह अथ चेदित्यादितः श्लोकत्रयेण अथ चेत्वं त्वमेतत् कुरुक्षेत्रमनाकर्ण्य पर्यन्तं धर्मसाधकं संग्रामं न करिष्यसि तर्हि स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा भूत्वा पापमवाप्स्यसि अकीर्तिं चाकथनीयां कीर्तिं च हित्वा पापं परलोके प्रतिबन्धकं पापमवाप्स्यसि अनेन पापेन सर्वलोके अनन्तपरिहारः स्यादिति ३३ ॥~~

वनमालीटीका

किंच महति श्रेयसि स्वयमेव लब्धे विलम्बो न कार्य इत्याह यदृच्छयेति यदृच्छया केनापि भाग्येनाप्रार्थितं प्राप्तं सकामानां मयाहतेन निरावरणं स्वर्गस्य द्वारं तेन निःकामस्य मोक्षोपयुक्तं सुखिनो भाग्यवन्तः क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्ते ३२ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका

किंचेदृशः स्वयमेवभूतो युद्धलक्षणो निरतिशयपुण्यवद्भिरेव क्षत्रियैर्लभ्यते न तु सर्वैरल्पपुण्यकृद्भिरित्याह यदृच्छयेति यदृच्छया अप्रयत्नेन उपपन्नं प्राप्तं स्वर्गद्वारं स्वर्गप्राप्तेरुपायभूतं अपावृतं विघ्नरूपकपाटाद्यावरणरहितं ईदृशं एवंप्रकारकं युद्धं च शब्दोऽवधारणार्थकः सुखिनः पुण्यवन्त एव सुखस्य पुण्यफलरूपत्वात्फलसाधनयोरैक्यभावेन सुखग्रहणेन पुण्यग्रहणं नापत्यार्थमित्यभिप्रायः क्षत्रियाः लभन्ते प्राप्नुवन्ति न तु अपुण्यवन्त इत्यर्थः ३२ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु युद्धस्य कर्त्तव्यत्वेपि भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तव्यमुचितमिति गर्हितत्वादित्याशंक्याह यदृच्छयेति अप्रयत्नव्यतिरेकेणैवोपधारणे अप्रार्थनयैवोपस्थिते ईदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं सकीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते न सुखिनः सुखभाज एव जये सत्यनायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभात् पराजये वातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह स्वर्गद्वारमपावृतमिति अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अथव

यानेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादि तद्विरुन्तरेण देहपातस्य प्रतिबंधाभा
वस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत् प्रत्यवायशंका
परिहृता श्येनादयो विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवध
स्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि ब्राह्मणं न हन्यादिति शास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायज न्यादि
नकत्वात् फले विधिभावाच्च न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्या
यावतारः फलस्य पुनरिह ले स्वर्गः स च न निषिद्धः तथा च मनुः आह
वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं
यान्त्यपराङ्मुखा इति फलेत्वग्नीषोमीयालंभवद्विहितत्वात्तन्निषेधेन
स्पृष्टं प्राकाते षोडशिग्रहणादिवत् ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलत्व
लनया विकल्पवत् सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण संकोचसंभवात्
तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायात् युद्धेन प्रत्यवायजनकं
नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषः तेषामाततता
यित्वात् तदुक्तं मनुना गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आत पा
तायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् आततायिनमायान्तमपि वेदान्त
गं रणे जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् जिघांसीयादिति जि
घांसीस्तम् ईयादित्यर्थः नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनेत्यादि
ना तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलव
द्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यवचनात् आततायिब्राह्म
णवधेऽपि प्रत्यवायोस्त्येव ब्राह्मणं न हन्यादिति निर्दिष्टप्रयोजना
नपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति
च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्राह्मणे ब्राह्मणमालभेत इ
६ ति वं युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र दृष्ट
प्रयोजनानपेक्षत्वस्यावगमात्वात् याज्ञवल्क्यवचनेऽदृष्टप्रयोज
नोद्देशक कूटाकपादिहननविषयमित्यदोषः मिताक्षराकारस्तथ
र्मार्थं सन्निपाते वर्णगारोहणवतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतद्व
परामृष्टस्यापतत्वेन विधानान्निर्बलत्वादर्थशास्त्रानुसारेण च तथा
ह्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत्स्मरं वचनमे
नदित्याह भवत्वेवं ननो हानिः चतुर्थ्याव्यवहारे यथा मतिर्थिनो

गी। टी। डि। ततो लेख्यं यथावेदितमर्थिना समामासतदर्धाहोनामजात्यादिचिह्नि-
तं श्रुत्वास्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञा-
तार्थसाधनं तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा चतुष्पाद्व्य-
वहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः प्रतिवादिनोऽग्रे वादिनानिवेदितस्यार्थस्य
संवत्सरादिचिह्नेन लेखनं भाषाप्रतिज्ञापत्रमेकः पादः यथा सुवर्ण-
शतमयं मे धारयति इति प्रतिज्ञायां नाहं धारयामीत्युत्तरलेखनं द्वितीयः
नं० पादः ततः प्रतिज्ञायाः साधनं प्रथमवादी लेखयेत् लिखितं साक्षी च म-
मवर्त्तते इति तृतीयः पादः ततो वादियुक्तस्य लिखितादिप्रमाणस्य सि-
द्धिश्चतुर्थः पादः इति विवादेषु चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं शास्त्रे प्रदर्शितः
तदेवं युद्धकरणे स्वलोकैः स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवे-
त्यर्जुनोक्तमपाकृतं ३२ ॥

सयानंदीटीका

ननु भीष्मादिभिः सार्द्धं गुरुभिर्नो विरोधिनः स्वयमेव प्रवृत्तिनिघ्नत्वादि-
त्याशंक्याह केशवः १ स्वयं तत्रैव विनैवेत्य भीष्मादिप्रतियोगिके की-
र्त्यादिसाधने युद्धे प्रतियोगितयाचये २ लभेते तत्क्रियास्सैवैभवंति
सुखभागिनः प्रतिबंधे विना स्वर्गे हेतुर्युद्धमिदं यतः ३ आततायिन एवा-
मेषां भीष्मादीनां वधेन च न दोषोस्ति देवोक्ते मनुनायमे भास्वता ४
गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायांतं हन्या-
देवाविचारयन् ५ आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं जिघांसंतं
जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ६ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति क-
श्चन गुरुणा ब्राह्मणेनापि वक्तं तेन महर्षिणा ७ भीष्मस्याप्यभवद्यु-
द्धं जामदग्न्येन तेन गुरोः अतस्त्वापि शास्त्रेण युद्धं कार्यं तथेष्यते ८ ३२॥

नीलकंठीटीका

किंच यदृच्छयाप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपा-
वृतमुद्घाटितं ये क्षत्रिया लभंते ते सुखिनो धन्या भवंतीति संबंधः ३२॥

आनंदी टीका

यदृच्छयायत्नंविनोपपन्नम् स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितम्
सुखिनःभाग्यवन्तः ३२ ॥

रामकंठी टीका

एवंस्वर्गादि अनित्यफलप्राप्तिहेतुःप्रवृत्तिलक्षणधर्मसमा
श्रयणेनापि ३२ ॥

लामि की टीका

~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ यदृच्छयेति यद्वाय एवं विधं युद्धं लभ
न्ते त एव सुखिनः भविष्यत्स्वर्गसुखभाजनमित्यर्थः ३२ ॥

वरणंस्वर्गद्वा रमेवैतत्

किंतुवोपदिष्ट विवेकस्येत्याह

यदृच्छया प्रार्थितमेवोपनतं प्रार्थ्य मीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्याएवक्षत्रियालभन्ते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत्

पंचोलीटीका

स्वधर्मलक्षणेयुद्धकरणेकारणांतरमाह यदृच्छेति हेपार्थईदृ
शंयुद्धंसुखिनःपुण्यवन्तःक्षत्रियालभंतेकीदृशंअपावृतंस्वर्गद्वा
रेउद्घाटितकपाटंस्वर्गद्वारमित्यर्थः चपुनःयदृच्छयाउपपन्नंअप्रा
र्थितमागतं ३२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ननुनमयायुद्धंसर्वथाप्रत्याख्यायते न्यथापापादावेवायोगस्यानावं
भणीयतैवस्यात् किंच भीष्मद्रोणादिगुरुप्रतियोगिकं नरककीर्ति
निरयगतिनिमित्तत्वादैहिकामुष्मिकोभयप्रत्यवायजननात्इति
गर्हितं कथमेवोचितेनकर्तव्यताविषयःस्यादित्याशंक्यानेकप्र
यत्नप्राप्येपिमहाश्रेयसितद्व्यतिरेकेनैवोपगतेकथंउभाग्यदृ
वान्यथाविभावोयमितिबुध्यातउपेक्ष्यसइतिप्रतिपादयन्नाह य
दृच्छयेति चोवधारणे यदृच्छयैव विनैवप्रार्थनादेवयत्नेनेति
यावत् उपपन्नमुपस्थितमीदृशंभीष्मद्रोणादिमहावीरगुरु
प्रतियोगिकंयुद्धंसमरकर्म सुखिनःसुखवंतियतेभाविसेन
येषांतेतादृशाःसुखप्रभुनयतिविशिष्टाश्रवक्ष्यन्देवाञ्चप्रदीता

भाष्यवंतपवनस्तुनर्विधिवंचिताः क्षत्रियाः प्राणुहननप्रजापा-
लनधर्मेण शुद्धपक्षीणलभंते प्रतियोगितया प्राप्नुवंति यतप
तदप्राहननमप्रतिवद्धमविलंबेन प्रवेशद्वारं स्वर्गद्वारं स्वर्गस्य
द्वारमिव प्रवेशप्राप्तावधूनीभूत न्तु नः प्रत्यवायजनकं फलस्य स्वर्ग
स्य प्रादुर्वेशमिथोन्योन्यं जिघांसंतो महीक्षितः युध्यमानाः परंश-
क्त्या स्वर्गं यांत्यपराङ्मुखाः इत्यादिना मन्वादिभिर्विहितत्वात्
निषिद्धफलजनकमेव हिंकमतज्जनकं न च भीष्मद्रोणादिगु
रुब्राह्मणादिवधनिमित्तदोषजनकतया तत्त्वमस्त्येवेति वाच्यं॥
गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायांतं हन्या
देवाविचारयन् आततायिनमायांतमपि वेदांतगं रणे जिघां-
संतं जिघांसीयान्नतेन ब्रह्महा भवेत् नाततायिवधे दोषो हंतु
र्भवति कश्चनेत्यादिना तेषु तदभावस्य प्रतिपादनात् नापि स्मृ
त्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्म
शास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यस्मृतेर्ब्राह्मणं न हन्यादिति धर्म
शास्त्रस्यैव विधेयं न तु न जिघांसंतमित्यर्थशास्त्रं दृष्टप्रयोज
नार्थत्वात्तस्येति प्रत्यवायजनकत्वस्य तादवस्थ्यमिति सत्यं तु एवं
समेव वेत्यनुपदेवक्ष्यमाणप्रकारेण दृष्टप्रयोजनमात्रपरत्वेनैव
विहितस्य युद्धस्य विधिविषयतया जिघांसंतमित्यस्य धर्मशास्त्र
समानत्वाव्यभिचारात् अस्य चेदृशस्य युद्धस्य सति जये राज्यकीर्त्या
देवैहिकस्य पराजये वा स्वर्गादेरामुष्मिकस्य फलस्य सद्भावादाविवः
सत्त्वे कथं दृष्टादृष्टोभयफलं तद्भवति न चोपपत्ते इति मा पापाप
कीर्तिभ्रमेण तत्र हिंस्रो भूरिति तात्पर्यं एतेन च स्वजनं हि कथं
हत्वा सुखिनः स्याम माधवेत्यर्जुनोक्तिर्निरस्ता ३२

मधुभाष्य

यद्यप्येतेति यद्यप्ययाः प्रार्थित मेवकेन चित्त मित्तेनोपपन्नं च
कारपर्वांघ्रियद्वपापिनः प्रत्यर्थितेवधेभूयान्नचारः एवंविधं मर
१३ णं मुपाहृतं टितं स्वर्गद्वारं स्वर्गफलकमित्यर्थः ' एवंविधमेतत्पुष्टं
नः तत्रियाश्रसदर्पितकायवाङ्केनसोयेतत्रियास्ते हृपार्थेलभेते
नास्येतस्मान्नवेदश्यपुष्टं ' स्तत्फल [illegible] मितिभावः ' तन्विदं फलसा
धनेऽप्रहृत्चैहिकमात्रष्मिकेफलेनेच्छामि नकांत्वविजयंहृल्पमपि
त्रैलोक्यराज्यस्येच्छन्नात् कथंममकर्तव्यतयोपदिश्यते इत्या
शंक्याकरणेदोषमाह ॥ ॥

' विजयेसुखिविहत्वं साम्राज्य
भोगादिफलत्वेनास्येति सु
खि ऐहिकफलसाधनमित्यर्थः

915

2.1

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकि गुरुआदि अनेक प्राणियोंकी हिंसायुद्धमे हो
यगी औ शास्त्रमे अहिंसा परम धर्म्म कहाहै इससेयुद्ध कर
नाअति अनुचितहै इसपर कहते कि जैसे वेद विहितजो जज्ञ
मे हिंसासो हिंसा नहींहैं तैसेशास्त्र संमतजो क्षत्रीका परमध
र्म्म युद्ध तिसमे हिंसा औ पापकी कल्पना वृथा करतेहो औ
र परमश्रेय रूपमहाफल आपसे आय तुमको उपस्थित क
हे प्राप्तभयाहै इससे अब तुमकिस कारणकम्पमानहोतेहो
यहकहतेहै कि हेअर्जुन वेमांगे वेयत्नन किये आपसेप्राप्त
परम श्रेयकेहेतु कल्यानका साधन युद्ध जिससे परम कल्याण
सिद्धहोय ऐसायुद्धअति भाग्यवान क्षत्रीलोग पावतेहैं क्योंकि
इससे स्वर्गका द्वारवेरोक टोक खुला रहताहै अथवा जोइस
प्रकारकायुद्धपावें सोई सुखीहैं इसश्लोकसे प्रथमअध्यायका
बत्तीसवां श्लोककहागया कि किसतरह आत्मीयजनोको ना
श करि सुखीहोंयगे इसीवातका भगवानने उत्तरदियाहै ३२॥

दोहा॥

खुले पाट प्रापत भयो स्वर्गद्वार अनेयास पारथ येसेयुद्ध
को लहैं क्षत्री सुखी दास॥ ३२॥

216

अथचेत्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ततः
स्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ३३ ॥

शांकरभाष्य

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि अथेति अथत्वमिमंधर्म्यं धर्मादनपे
तं विहितं संग्रामंयुद्धंनकरिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वध
र्मं कीर्तिंच महादेवादिसमागमनिमित्तांहित्वा केवलं पाप
मवाप्स्यसि ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

स्वधर्मस्य युद्धस्य अकरणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रद
र्श्य तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्ननंतरश्लोकगतार्थश्लोकार्थं
कथयति एवमिति विहितत्वं फलवत्वमित्यनेन प्रकारेण
यार्थश्च न त्यर्थः अन्वयोरित्यनूद्यते महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो
गृह्यन्ते ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

विपक्षेदोषमाह अथचेत्वमिति ३३ ॥

पिशाचभाष्य

कर्तव्यतयाप्राप्तमपि अथेति धर्म्यंधर्मादनपेतं ३३ ॥

रामानुजभाष्य

अथत्वमिदंस्वधर्मभूतमपिसमारब्धंसंग्रामंमोहान्नकरिष्यसिचे
त्ततःप्रारब्धस्यस्वधर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलंनिरतिशयसुखंवि
जयेननिरतिशयांकीर्तिंचहित्वापापंनिरतिशयमवाप्स्यसि ३३ ॥

अभिनवगुप्तटीका

भङ्गयाच्चभवान्युद्धान्निवर्त्ततेनतदेवशानशाश्वमुपनिपतिष्यतिभ
वतइत्याह ३३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथविपक्षेदोषमाह अथचेदित्यादितःश्लोकचतुष्टयेन अथेत्यनंतरम्
उक्तमनाकर्ण्यधर्म्यंधर्मसाधकसंग्रामंत्वंनकरिष्यसि तर्हिस्वधर्मबहि
र्मुखोभूत्वा तथाइहलोकश्लाघनीयांकीर्तिंच हित्वापापंपरलोकप्रति
बंधंमकमवाप्स्यसि अनेनपापमेवाश्रयेदस्मा नित्युक्तस्यपरिहारः
सूचितः ३३ ॥ ॥ ॥ २ रि

गी॰ टी॰ डि.

यं प्राप्नोति जीवतो मरणसमयपर्यंतं दुःखं भवति अकीर्त्तेस्तु
मरणानंतरमपि भवतीत्यर्थः ३४ ॥

वनमालीटीका

युद्धाकरणे दोषमाह अथेति प्रारब्धस्यानित्यत्वात्त्यागे पापमवा
प्स्यसीत्यर्थः ३३ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

यस्त्वं गोत्रवधरूपपापस्य भयात् युद्धं न करोषि तत्पापं न युद्धा
करणादेव भविष्यतीत्याह अथ चेदिति अथ च त्वं इमं प्रत्यक्षविषयं स्व
धर्म्यं क्षत्रियस्य धर्मरूपं संग्रामं युद्धं चेत् यदि पापभयात् न क
रिष्यसि ततस्तर्हि स्वधर्मं स्वकीयधर्मं आ स्वर्गप्रापिणीं कीर्त्तिं
च हित्वा परित्यज्य पापं अवाप्स्यसि स्वकीयसनातनयुद्धरूप
धर्माकरणाद्धर्मोल्लंघनेन निरतिशयं पापं प्राप्स्यसीत्यर्थः ३३ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु नाहं युद्धफलकामः न कांक्षे विजयं कृष्ण अपि त्रैलोक्यरा
ज्यस्येत्युक्तत्वात् अतः कथं मया कर्त्तव्यमित्याशंक्याकरणे दोषमाह
अथेति पक्षांतरे इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं
हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतं वा स च मनुना दर्शि
तः न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दि
ग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृतां
जलिं न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीतिवादिनं न सुप्तं न विस
न्नाहं न नग्नं न निरायुधं नायुध्यमानं पश्यंतं न परेण समागतं स
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न पराहत्तं सतां
धर्ममनुस्मरन्निति सतां धर्ममनुतिष्ठन्न लिप्यमानो हि पापीयान्
स्यात् त्वं तु परैराहूतोपि सद्धर्मोपेतमपि संग्रामं युद्धं न करिष्य
सि धर्मतो लोकतो वा भीतः पराहतो भविष्यसि चेत् ततः इति
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् इत्यादिशास्त्रतो वि
हितस्य युद्धस्याकरणात् स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्त्तिं च महादे
वादिसमागमनिमित्तां हित्वा ततिवर्त्तनेन संग्रामादिशास्त्रवि त्यादि
हितसंग्रामनिहत्या [illegible]चरणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्य

सि न तत्र धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अथवाऽनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा रा
जकृतं पापमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वां पराङ्मुखमेते दृष्ट्वा सर्वे घ्नन्ति संहृनि
अतः पराङ्मुखहतः स्वचिरेणार्जितनिजसुकृतपरित्यागे न परो
पार्जितदुष्कृतमात्रभाग्भूरित्यभिप्रायः तथा च मनुः यस्तु भी
तः पराङ्मुखः संग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रति
पद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्ता तत्सर्वमाद
त्ते पराङ्मुखहतस्य तु इति याज्ञवल्क्योऽपि राजा सुकृतमादत्ते हताना
पार्जितं भर्ता तत्सर्वमादत्ते पराङ्मुखहतस्य तु इति याज्ञवल्क्योऽपि
राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनामिति तेन यदुक्तं पाप
मेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतो
ऽपि मधुसूदनेनेति तन्निराकृतं भवति ३३ ॥

सदानंदीटीका

ननु युद्धफलं नास्माकं तेन न्याय्यं कथं युद्धं कार्यं हृषीकेशेत्येवमाशं
कायां हात्र धूषणे १ यदि धर्म्यमिमं भीष्मद्रोणादिप्रतियोगिकं आ
हतोऽपि परैरेवं संग्रामं न करिष्यसि २ भविष्यसि पराङ्मुखो भीतो धर्मा
त्स्वयं तदा बहुजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा कीर्तिं च प्राप्स्यसी ३ न नि
वर्तेन संग्रामादि निषिद्धनिषेधतः विहिताचरणत्यागात्त्वं हि पाप
मवाप्स्यसि ४ यस्मात्तेनां पराङ्मुखं घ्नन्ति शीघ्रमेव शत्रवः स्वधर्मत्याग
तस्तस्मात्ममात्रं दुष्कृतभाग्भव ५ ३३ ॥

नीलकंठीटीका

युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह अथ चेदिति ३३ ॥

आनंदी टीका

युद्धस्याकरणे प्रत्यवायं दर्शयति उभयोरेव लोकयोः प्रत्यवाय
इत्यर्थः ३३ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थः ३३ ॥ ॥ ॥

थचेदेदोषमाह

लासि की टीका

कीर्तिमहादेवादिसमागमनिमित्तां + तथाचमनुः यस्तुभीतः हित्वापापमवाप्स्यसि +
परावृत्तःसंग्रामाद्धन्यतेपरैः भर्तुर्यद्दुष्कृतंकिंचित्तत्सर्वंप्र
तिपद्यते यच्चास्यसुकृतंकिंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्तातत्स
र्वमादत्तेपरावृत्तहतस्यत्विति ३३ ॥ तथात्वंस्वधर्मपरित्यागपक्षेदोषमाह +

पंचोलीटीका

स्वधर्मप्रकरणेदोषमाह अथचेदिति हेअर्जुनअथचेत्त्वंइमंध
र्म्यंधर्मादनपेतंसंग्रामंयुद्धंनकरिष्यसिततःस्वधर्मंक्षत्रियस्यधर्मं
चपुनःकीर्तिंमहादेवादिसमागमनिमित्तांख्यातिंहित्वापापमकी
र्तिंचप्राप्स्यसि ३३

रसवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु पूर्वमेव नकांक्षेविजयंकृष्णअपित्रैलोक्यराज्यस्येत्यादिना
युद्धफलंमयाप्रत्याख्यातंनकिमिति तदेवोद्दिश्यभूयोपिमांप्रव
र्तयसीत्याशंक्य तदननुष्ठानेदोषमाह अथचेदिति अथेतिप
क्षांतरे इममितिभीष्मादिमहावीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्य
मिति नकूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणेरिपून् नकर्णिभिर्ना
पिदिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः नचहन्यात्स्थलारूढंनक्लीबंन
कृतांजलिं नमुक्तकेशंनासीनंनतवास्मीतिवादिनं नसुप्तंन
विसन्नाहंननग्नंननिरायुधं नायुध्यमानंपश्यंतंनपरेणस
मागतं नायुधव्यसनप्राप्तंनार्तंनातिपरिक्षतं नभीतंनपरा
वृत्तंसतांधर्ममनुस्मरन् इतिमनूक्तात्स्वधर्मादनपेतंसंग्रामं

युद्धं त्वं परैराहूतोपि मत्तां प्रयोपि न करिष्यसि नाचरिष्यसि लो
कृपधर्माभ्यांभीतः सन्पराहूतो भविष्यसि चेत् ततः निर्जित्य पर
सैन्यानि विजितिं धर्मं न पालयेत् इत्यादिना पराशरादिभिः शास्त्र
विहितस्य संग्रामस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वा कीर्तिं च महादेवादि
भिः सह संग्रामकरणेनार्जितां समस्तां च हित्वा केवलं पापं न नि
वर्तेत संग्रामादित्यादिना मन्वादिभिर्निषिद्धसंग्रामनिवृत्त्याव
रणाजन्यं किल्बिषमेवावाप्स्यसीति भावः अथवा पापमिति
यस्त्वभीतः पराहूतः संग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचि
तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भ
र्तातत्सर्वमादत्ते पराहृत्य हतस्य च राजा सुकृतमादत्ते हताना
विपलायिनामित्यादिना मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितं स्वी
य सुकृतत्यागपूर्वं परार्जितदुष्कृतरूपमित्यर्थः एतदुक्तं भवति
यदि त्वं युद्धात्परावर्तसे तदैव सर्वमेते त्वां दहिष्यति ततस्त्वं बहु
जन्मार्जितस्वकीयसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतभा
ग्भूरिति एतेन च पापमेवाप्स्यसे तस्मात् एतान्न हन्तुमिच्छा
मीत्यादि निराकृतं भवति ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥

अथचेदिति इममितिगुणानुवादः यन्मेमितिवचा पमव्याप्यसीति
राजासत्कृतमा दत्त इति गहीस्य नेरित्यर्थः एवमिष्टंभ्रंशो निष्टमा
भिक्षुदर्शिना मुनिर्षेणापि प्रहृतमर्थं दर्शयति भगवान् अकी
र्निचापीतित्रिभिः दिंवा श्यानिलनवठ वनैः स्या नामनीनिवानादेते
स्वमुपयग्निपुकलविर्ते आवालवमानतान पुलेवनीनानामि
स्वानारकनादेहत्पावे निविन अवेयोनिलातमलत्वाविशेषवनश्रा
त्मानात्मविवेकस्याद्रिष्टाः देवाविनाशिनमित्यादिनामननाल
न्नणामोहतलुत्पोकनिरलाहला एवतवादनत्नशेनि
विनअवेवान्यानातउक्तेविशेषनश्चवत्वानाः एवंसनिनानान
मानीनानेवमेवेत्याभिप्रायवताद्भगवानापेकानेयमनादेशा
ति ॥ २२ ॥

भाषाअनुवाद

और जोयह स्वधर्मरूप संग्राम नकरोगे तोकेवल फलप्राप्ति
नहोगी यही नहीं है और उलटा प्रत्यवायकहे अधर्मभी हो
गा सोई दोष कहते हैं किंजो तुमइस धर्म जनक उपस्थित
कहे प्राप्त भये युद्ध करने मे प्रवृत्त न होउगे तो तुम अपना ध
र्म्म औ कीर्त्तिके त्याग करने से अवश्य पापके भागी होउगे इ
समे सन्देह नहीं हैं ३३ ॥

दोहा

और तुहं यह धर्म को युद्ध को नाहिं करेग तो निज धर्म
कीर्तिको तजके पाप लभेग ३३॥

921

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययां
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

शांकरभाष्य

नकेवलं स्वधर्म्मकीर्तिपरित्यागः अकीर्तिमिति अकीर्त्तिं चा
पि युद्धे भूतानि कथयिष्यंति तेतवाव्ययां दीर्घकालां धर्म्मा
त्मा सूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणाद
तिरिच्यते सम्भावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ३४॥

आनन्दगिरिकृतटीका

युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हा
लक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्भयति
नकेवलमिति युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि
सोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशंक्याह धर्म्मात्मेति
मान्यानामकीर्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह
सम्भावितस्येति ३४॥

स्वामिकृतटीका

किंचाकीर्तिमिति अव्ययां शाश्वतीं संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्ति
र्मरणादतिरिच्यते अधिका भवति ३४॥

पिशाचभाष

नकेवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः संभावितस्य धर्मात्मा सूर इत्यादिगुणैः
संभावितस्याकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ३४॥

रामानुजभाष

नकेवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रं पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायनइत्य
व्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्था असमर्था इति सर्वाणि भू
तानि कथयिष्यंति ततः किमिति चेत् शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः स
र्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते एवंवि
धायामकीर्त्तेर्मरणमेव श्रेय इत्यर्थः ३४॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति ३४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंच अकीर्तिमिति भूतानि लोकास्ते अव्ययामाकल्पस्थायिनीमकी
र्तिमपयशः कथयिष्यंति यतोयादृशानादस्य अकीर्तेर्यन्नास्ति संभा
वितस्यख्यातस्यपुरुषस्य अकीर्तिर्मरणादपि अतिरिच्यते अतिशय्यते अ
भोति जीवतोमरणसमयपर्यवङःखंभवति अकीर्तेस्तुमरणानंतरमपिभवती
त्यर्थः ॥ ३४

वनमालीटीका

एवंकीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरवनिष्टस्यचपापस्यप्राप्तिर्युद्धपरित्या
गेदर्शितातत्रपापाख्यमनिष्टमदृष्टफलदमामुष्मिकत्वात् शिष्ट
निंदारूपमनिष्टमासन्नफलममीसद्य इत्याह अकीर्तिमितिभूता
नर्ष निदेवर्षिमनुष्यादीनितेतव अव्ययांदीर्घकालीनांयथात्वमायंनृसारो
पमित्येवंरूपांकथयिष्यंत्यकृपाप्रसंगे तत्रयुद्धेस्वमरणसंदेहात्त न्यान्यः
न्यपि हारायमकीर्तिः सोढव्या आत्मरक्षणस्यापेक्षितत्वात् उक्तंच
शांतिपर्वणि संग्रामेनेनभेदेनसमसैरुतवापश्यक् विमेतेप्रयते
तारीन्नपुष्ठेनकदाचन अनित्योविजयोयस्मात् दृश्यतेयुध्यमानयोः
पराजयश्चसंग्रामेतस्माद्युद्धंविवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानांपूर्वोक्ता
नामसंभवे तथायुध्येतसंपन्नोविजयेतरिपून्यथेति तत्राह संभावित श्चा
स्येति अनन्यलभ्यगुणस्यपुरुषस्याकीर्तिर्मरणादधिकाभवति ३४ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका

किंचनकेवलंस्वधर्मकीर्त्योः परित्यागात्तवपापमेवभवेदतसंसारेऽकी
र्तिरपिभविष्यतिसातवश्रेष्ठस्यमरणादप्यधिकतराभवतीत्याह अकी
र्तिमिति तेतव अव्ययांचिरकालस्थायिनीं अकीर्तिं अर्जुनेनमहान्तमारंभं
कृत्वा किंचिदपिपुरुषार्थोनकृतोनधर्मवानयं यतोः नेनतृवियधर्म्म
य॰ त्यक्तः इत्येवंभूतां अकीर्तिं अपयशोभूतानिसरासुरनरादीनिकथयिष्यं
ति एवदिष्यंति तत्रमरणभयाहंमेकीर्त्यादिकंसर्वंत्यजामीतिचेत्त
त्राह संभावितस्यशत्रुमित्रोदासीनानांसर्वेषांमध्येप्रतिष्ठितस्यलो
कत्रयविजयसामग्रीसंपन्नस्यतव अकीर्तिः निंदात्मिकाजनवाणीम
रणात्प्राणत्यागात् अतिरिच्यते अधिकतराभवतिशरीरत्यागादनंतर

मपिव्यासादिकृतग्रंथद्वारापरिमितयुगपर्यंतंस्थास्यतीतिभावः ३३॥

मधुसूदनीटीका

एवंकीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्यचपापस्यप्राप्तिर्युद्धपरित्यागे
दर्शिता तत्रपापाख्यमनिष्टंव्यवधानेनदुःखफलदमामुष्मिकत्वात्
शिष्टगर्हालक्षणंत्वनिष्टमासन्नफलदमन्यदस्तीत्याह भूतानिदे
वर्षिमनुष्यादीनितेतवाव्ययांदीर्घकालामकीर्तिंधर्मात्मायंशू
रोयमित्येवंरूपांकथयिष्यंत्यन्योन्यकथाप्रसंगेअत्रापीतिपातौकी
र्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौनकेवलंकीर्तिधर्मौहित्वापापंप्राप्स्यसि अ
पित्वकीर्तिंचप्राप्स्यसिनकेवलंत्वमेवतांप्राप्स्यसि अपितुभूतान्यपि
कथयिष्यंतीतिवानिपातयोरर्थः ननुयुद्धेस्वमरणसंदेहात्तत्परि
हारार्थमकीर्तिरपिसोढव्याआत्मरक्षणस्यात्यंतापेक्षितत्वात् त
थाचोक्तंशांतिपर्वणि साम्नादानेनभेदेनसमस्तैरुतवापृथक् विजेतुं
प्रयतेतारीन्नयुद्धेनकदाचन अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यतेयुध्यमा
नयोः पराजयश्चसंग्रामेतस्माद्युद्धंविवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां
पूर्वोक्तानामसंभवे तथायुद्धेतसंपन्नोविजयेतरिपून्यथेति एवमे
वमनुनाप्युक्तं तथाच मरणभीतस्यकिमकीर्तिदुःखमितिशंका
मपनुदति संभावितस्यधर्मात्माशूरइत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्ब
हुमतस्यजनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिकाभवतिचोहेतौ
एवंयस्मात्अतोऽकीर्तेर्मरणमेववरंसूतत्वात् त्वमप्यतिसंभावितो
सिमहादेवादिसमागमेन अतोनाकीर्तिदुःखंसोढुंशक्तोसीतिभि
प्रायः उदाहृतवचनंत्वर्थशास्त्रत्वान्ननिवर्तेतसंग्रामादित्यादिधर्मशा
स्त्रदुर्बलमितिभावः ३४॥

सदानंदीटीका

एवंयुद्धपरित्यागाद्धर्मत्यागतत्तिंपरो उक्त्वेदानीमतोनिंदाफलंदुः
सहमप्याहते १ देवर्ष्यादीनिभूतानिदीर्घकालामनर्थदां धर्मात्मा
नसूरोयमित्येवंहिपरस्परं २ अकीर्तिंकथयिष्यंतिगुणैःसंभावि
तस्यते नन्वस्मत्संदेहाद्रणेनहर्जेनायत ३ अकीर्तिरपिसोढव्या
प्रियप्राणाहिदेहिनः तथाचमृत्युभीतस्यकिमकीर्त्येतिचेच्छृणु ४
धर्मात्माशूरइत्येवमादिभिःप्रवरैर्गुणैः लोकबहुमतस्यास्यायिकाकी

त्रिंशतेरपि च महादेवादिसंग्रामेत्वंचसंभाविनोयतः अतोप्यकी

गी. र्तिजंदुःखंजातंमोढुंनशक्नोसि ८ ३४ ॥

टी. नीलकंठीटीका

हि. अव्ययांदीर्घकालां ३४ ॥

आनंदी टीका

अव्ययामनवच्छिन्नांदीर्घकालाम् संभावितस्यशौर्यादिगु-
णवत्त्वेनात्मभावितस्याकीर्तेर्मरणंवरमित्यर्थः ३४

रामकंठी टी.

स्पष्टार्थः ३४ ॥

लालिकी टीका

ननुमरणादकीर्तिरेववरेनेत्याह संभावितस्येति धर्मात्मा
शूरइत्यादिगुणैः संभावितस्यबहुमानितस्य अकीर्तिर्मरणा
दतिरिच्यते अधिका भवति ३४

नपरंस्वधर्मपरि
त्यागएवयावत्
अव्ययांशाश्व
ती कल्पान्तस्था
यिनीं भूतानि प्रा
णिनोदेवादयः

पंचोलीटीका

नकेवलंप्रत्यवायएवभवेत् अकीर्तिरपिस्यादित्याह अकीर्तिंचा
पीतिचअपरंभूतान्यपितेतवअव्ययांदीर्घकालांअकीर्तिंकथयि ९
ष्यंतिचपुनः संभावितस्यधर्मात्मा शूरस्यमरणात्अतिरिच्यते अ
धिकाभवति ३४

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथंचकीर्तिधर्मयोरिष्टयोर्निवृत्तिरनिष्टस्यच पापस्यापत्तिर्दु-
ष्टाकरणफलंदर्शितं पुनरप्यनिष्टांतरमत्यसह्यंदर्शयति अकी
र्तिमिति नकेवलंकीर्तिधर्मौपरिहायपापमेवावाप्स्यसि किंत
कीर्तिनाशंधर्मात्मानायंशूरइत्यादिरूपांगर्हणांवापिप्राप्स्यसि
किंपुनर्भूतानि देवासुरमनुष्यादीनिचापि तेतव तामव्यया
माकल्पस्थायिनींकथयिष्यंति वदिष्यंति ननुसाम्नादानेनभे
देनसमस्तैरथवापृथक् विजेतुंप्रयतेतारीन्नयुद्धेनकदाचन
अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यतेयुद्ध्यमानयोः पराजयश्चसंग्रामे
तस्माद्युद्धंविवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानांपूर्वोक्तानामसंभ
वे तथायुद्धेनसंपन्नोविजयेतरिपून्नृपइत्यादिगमात्स्वायुद्धेस्व
मरणस्य संदिग्धत्वादात्मनश्चात्यंतरक्षणीयत्वादकीर्तिरपि

सोढव्येति मरणभीतस्य किंयदकीर्तिदुःखमित्यत आह संभा-
वितस्येत्यादि संभावितस्य धर्मात्मा शूरोऽयमित्येवं बहुमानितस्य
जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिका भवति अकीर्तेः स-
काशात्तन्मरणमेव वरमिति धर्मानुष्ठानसमाप्त्वननिवर्तेत सं-
ग्रामादित्यादिरूपादर्थपञ्चकात्... मानादानेनेत्यादिरूपस्य दौर्ब-
ल्यस्य अर्थपञ्चकाज्जवलवदुर्मध्यमत्वमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्य-
स्मरते रितिभावः ३४॥

मधुभाष्य

३४॥

भाषाअनुवाद

और जो कहोकि स्वधर्म्म औ कीर्त्तिजाय हम हिंसानकरैंगे तो
युद्धनकरने सेकेवल स्वधर्म्म औ कीर्त्तिहीका त्याग नहीहै और
भीहै सोकहतेहैंकि युद्ध छोडनेसे लोग तुमारा अपयश कहैंगे
औ निन्दा करैंगे और वह अपयश चिरकाल कहे बहुतदिनों
तक संसारमे रहैगा औरतुम क्षत्रियोंके बीच युद्धकरनेमे प्र
सिद्ध वीरहौ देखोजो जिस बातमे ख्यातकहे नामीहैं औलो
क उसको प्रतिष्ठित बडाकरि जानतेहैं तोफेरि उसका उसी
बातमे अपयशयह मरनेसेभी अधिकहैं और सबपाप औदोषों
कादाताहै इसको अच्छी तरह विचारकरदेखो ३४ ॥

दोहा

निंदातेरी अखंड जन करहैनाहि संदेह अपयशमानी पु
रुषको मृत्यु अधिक कसोपद ३५ ॥

225

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः येषां च
त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ ॥

शांकरभाष्य

किंच भयादिति भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यंते चिंतयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यन्ते इत्याह येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनस्त्वं यास्यसि लाघवं लघुभावं ३५॥

आनंदगिरिकृतटीका

इतश्च त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह किंचेति प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशंक्याह भयादिति महारथानेव विशिनष्टि येषां चेति दुर्योधनादिभिस्त्वोपहासस्य तान्निरसनार्थं संग्रामे प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतो भूः त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ३५॥

पिशाचभाष्य

भयात्कर्णादिभिः रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं के मंस्यन्ते चिंतयिष्यंति न कृपयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यन्त इत्यत्राह येषां च दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावं ते मंस्यन्ते ३५॥

रामानुजभाष्य

बंधुस्नेहात्कारुण्याच्च निवृत्तस्य युद्धस्य मम अकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह येषां कलहकर्तृदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वा इदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं संग्रहतरं यास्यसि तेन ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादृते बंधुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ३५ ॥

अभिनवगमटीका नास्ति उपक्रम ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अयशः संभावितत्वमेवाह भयादिति ते महारथास्त्वां भयान्निमित्तभूताद्रणात्संग्रामादुपरतं परावृत्तं मंस्यन्ते मन्येरन् न तु स्नेहात्कृपयेति ते के येषां वीरा

णांत्वंबहुर्यथाभवति तथामतः संमतोभूत्वालाघवंलघुत्वंयास्यः
सिप्राप्तमिष्यसि ३५ ॥

वनमालीटीका

ननुमत्प्रभावमजानतोमांनिंदितुंभीष्मादयोज्ञातमत्प्रभावाःकरुणया
निवृत्तोयुद्धादहंर्नेष्यमितितिस्मोष्यंतीत्यतआह भयादिति कर्णादिभ्योभ
याद्विहन्ताऽन्नकृपयेतित्वांमंस्यंतेभीष्मदुर्योधनादयोमहारथाः कथमत
आह येषामेवभीष्मादीनांत्वंबहुमतोबहुभिर्गुणैर्युक्तोयमित्येवंमतः
तएवत्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंते अतोभूत्वायुद्धादुपरतइतिशेषः ला
घवंस्वनादरविषयत्वंयास्यसिसर्वेषामितिशेषः येषामेवत्वंप्राग्बहु
मतोभूस्तेषामेवनादृशोभूत्वालाघवंयास्यसीतिवा ३५ ॥

कुसमवैजयंतीटीका

६ ननुवंधुवधरूपायमेर्मभयांयुद्धादुपरतस्यममाकीर्तिमधार्मिकाःक
र्णदुर्योधनादयः कथयिष्यंतिचेत्कथयंतुयमेंभीष्मादयस्तुममसम्ना
नमेवकरिष्यंतिनत्वकीर्तिमितिचेत्तत्राह भयाद्रणादिति महारथश
ब्दोऽतिरथादीनामुपलक्षणं महारथाः भीष्माचार्यादयोपिभयात् भूर
मर्जुनमेववधिष्यामि ननुयुधिष्ठिरादीनिष्येवंरूपोकर्णमनितोस्मात्
मरणभयात् नतुपापभयात्स्नेहकारुण्याद्वारणात्संग्रामात् उपरतं
निहतंत्वांमंस्यतेतस्मिन्नेषांमध्येजयविजयकरोयमस्मादग्रेकोपिन
स्यास्यतीतिवहतोविग्रहाग्रहवतांसुराणांभीष्मादीनांमध्येबहुमतःब
हुभिःशौर्यवीर्यधैर्यादिगुणगणैर्मतःमाननीयोभूत्वाभूयश्चपुन
रपित्वंलाघवंतुच्छत्वंयास्यसिप्राप्स्यसि ३५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननूदासीनाजनामांनिंदंतुनामभीष्मद्रोणादयस्तुमहारथाःकारुणि
कत्वेनश्लाघयिष्यंतिमामित्यतआह कर्णादिभ्योभयात्युद्धाद्विनिवृत्तंनकृ
पयेतित्वांमंस्यंतेभीष्मद्रोणदुर्योधनादयोमहारथाः ननुतेमांबहुम
न्यमानाःकथंभीतंमंस्यंतइत्यतआह येषामेवभीष्मादीनांत्वंबहुमतो
बहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुनः इत्येवंमतः तएवत्वांमहारथाभयादुपरतंमं
स्यंतइत्यन्वयः अतोभूत्वायुद्धादुपरतइतिशेषः लाघवमनादरविष
११ यत्वंयास्यसिप्राप्स्यसिसर्वेषामितिशेषः येषामेवत्वंप्राग्बहुमतोभूःतेषामे

वतादृशोभूत्वालाघवंयास्यसीतिवा ३५ ॥

सदानंदीटीका

ननुनिंदंतुमांलोकाउदासीनाःपृथग्जनाः भीष्मद्रोणादयस्तत्कथं
सेवेतिचेत्तत्र १ शल्यकर्णादिसर्वेभ्योभयाद्युद्धात्परावृत्तं मंस्यंतेत्वां
नतुकृपयाभीष्मद्रोणादयोपिते २ बहुमन्यंतयनेमांजिष्णुंभीष्मादयोर
णे कथंभीतंहिमंस्यंतेइत्याशंक्याहकेशवः ३ येषांत्वंभीष्ममुख्यानां
गुणैराधिक्यतमेमतः सभूत्वातेषांपराहृतोलघुतामेवयास्यसि ४ ३५ ॥

नीलकंठीटीका

अकीर्तिमेवाह भयादिति त्वंबहुमतोभूत्वास्वनपवप्रतिस्त्राघ्यहू
नःमनलाघवंलघुभावं [illegible] कातरा एवंयेषांपुरतोयास्यसितेमहार
थास्त्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ३५ ॥

227

ज्ञानेश्वरी टीका

स्पष्टम् ३५ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टोर्थः ३५ ॥

लासिकी टीका

नन्वन्येजनामांनिंदन्तु महारथास्तुकर्मणिकतामालक्ष्यत्वो छान्निमामित्यतआह भयादिति भूतएवभयेनसंग्राममान्वो निहन्तुमन्येरन् नतुकृपयातत्सूपूर्वं बहुमतोभूत्वा लाघवं या स्यसि ३५

येषां भीष्मादीनां बहुगुणत्वेन पूर्वं संभूतो

पंचोलीटीका

तदेवविहरणोतिभयादितिपुरमंममहारथाः दुर्योधनकर्णादयः त्वांरणात् उपरतंनिवृत्तंमंस्यतेचिंतयिष्यति चपुनः येषांदुर्योधनादीनांबहुमतोभूत्वाबहुभिर्गुणैर्युक्तइत्येवंमतोभूत्वालाघवं यास्यसिप्राप्स्यसि ३५

रसिकवीरसमिद्योधिनी ॥

ननुनिरंकुशनाम प्राकृताजनाम महारथास्तुस्तुवंत्येवेत्यतआह भयादिति महारथाभीष्मद्रोणादयस्त्वां कर्णादिभ्योभयाद्धेतो रणादुपरतं पराङ्मुखंमंस्यंते किंहे द्रोणमहारथाः पराङ्मुखंमंस्यं ते किंहे द्रोणमहारथाः पराङ्मुखंमंस्यंतेनेत्याह येषामिति येषांचमहारथानांभीष्मादीनांत्वंबहुमतोसितेपिनपुनरहिता पवेत्यर्थः एवंबाहुल्यात्पूर्वंत्वंबहुमतोभूत्वालाघवंतिरस्कार पात्रतांयास्यसि ३५

मधुभाष्य

३५ ॥

भाषाअनुवाद

भगवान कहतेहैंकि अर्जुन तुमको अवश्युद्धकरना ही उचितहैं क्यो
कि तुमतोयहजानतेहो किप्राणियोंके उपर कृपाकरि हम संग्राम
छोडतेपरमहारथी वीरतुमकोभयसे युद्ध विमुख जानैगें जोतुमको
पूर्वकहि पहिले सकलगुणसंपन्न करेयुक्त जानतेथेवेलोग अ
वतुमको करण आदिक योद्धोंके भयसे युद्ध विमुख मानैगे देखो
जिन दुर्योधन आदिकों कौतुम वहुत मत करे मान्य रहे उनके निकट
अव तुमकैसे लघुकहेहलके होउगे तोइस हंसीके डरसे युद्ध कर
ना अवश्यहैं ३५ ॥

दोहा ॥

रणविमुखभयोत्रासतें महारथी मानहितोहि जिनमहिं
तेवहुमानीयं तिनमे लघुता होहि ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंद
न्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ ॥

शांकरभाष्य

किंच अवाच्यवादानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च बहून
नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निंदन्तः कुत्सयंतस्त
व त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तस्मात्ततो निन्दा
प्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च त्वं युद्धाद्दुपरमे माकार्षीरित्याह किंचेति ततोभीष्मद्रोणादिव
धप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादि
शत्रुकृतं सोढुं शक्ष्यामीत्याशंक्याह ततइति ३६ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचअवाच्येति अवाच्यावादानवचनानर्हान्शब्दान्तवाहितास्त्वच्छत्र
वोवदिष्यंति ३६ ॥

पिशाचभाष्य

किंच अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यंतितवा
हिताःशत्रवःनिंदंतःकुत्सयंतः तवसामर्थ्यंनिवातकवचादिजयसाम
र्थ्यंनिमित्ततः तस्मान्निंदाप्राप्तसाद्दुःखतरं नु किंततःकष्टतरंनास्ती
त्यर्थः ३६ ॥

रामानुजभाष्य

किंचशूराणामस्माकंसन्निधौकथमयंपार्थस्थातुंशक्नुयादस्मत्सन्नि
धानादन्यत्रयस्यसामर्थ्यमितितवसामर्थ्यंनिंदंतःशूराणामग्रेअवाच्य
वादांश्चबहून्वदिष्यंतितवशत्रवोधार्तराष्ट्राः ततोधिकतरंदुःखंकिंतव
एवंशूराणामग्रेवाच्याच्चवर्णान्मरणमेवश्रेयइतित्वमेवमन्यसे ३६ ॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति उपक्रमे ३६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंच अवाच्यवादानिति तवाहिताःमिद्धवैरिणोदायादाः अवाच्यानव
चनार्हान्वादानपवादान्वदिष्यंति किंभूताःतवसामर्थ्यंनिंदंतस्तस्मात्ततोपिदुःख
तरंकिंनु ३६ ॥

गी॰
टी॰
हि

वनमालीटीका

ननु दुर्योधनादयो मां लोभ्यने युद्धाभिमुखे त्वयि दृष्टत्वादत आह अवाच्ये
ति अहिताः शत्रवो दुर्योधनादयस्तव सामर्थ्यं निंदंतः बहूनवाच्यान्व
ष्यिवक्तुमयोग्यान् शब्दान् वदिष्यंति ततः शत्रुनिंदाजन्यं दुःखादधिकं दुः
खं किं न किमपीत्यर्थः ३६ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

न केवलं युद्धाकरणात्केवलायशो वैयास्यासिध्यपि तु शत्रुभिर्गीयमाने निजा
सामर्थ्ये श्रुता महद्दुःखमपि प्राप्स्यसीत्याह अवाच्येति न वक्तुं योग्यान् क
ष्वादिवचनेनन्नु सहायरूपं रावणादि वा रणपराद्वेनाखंडुलोभिमानतमे
गकरं चेत्येवमादि सुरासुरादिलोकत्रय प्रसिद्धं सामर्थ्यं निंदंतः विरा
टोत्तरः पुरोर्वशीयवेतनताजनाग्रे गीतवाद्यनृत्यादि शिक्षयायं सुखः पुरे श
स्त्रास्त्रविद्यावेत्तृणां वीराणामस्माकमग्रे स्थातुमपि नाशक्नोदित्येवं नि
दां कुर्वंतस्तव अहितास्तव शत्रवो दुर्योधनकर्णशकुन्यादयो बहू
ननेकान् अवाच्यवादान् क्लीवकातरादिरूपान् वदिष्यन्ति परस्परं स्व
राणां मध्ये कथयिष्यंति ततस्तस्मात् दुःखतरं दुःखाति शयं ननु इति वि
तर्के किमस्तिन किमप्यस्तीत्यर्थः ३६ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मन्यंतां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु
मंस्यंते मां युद्धनिवृत्यातु [illegible] प्रकारेणादि
त्यत आह तवासाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निंदंस्तव शत्रवो दु
र्योधनादयो वाच्यान्वादान् वचनान् नपुंसकतिलादिरूपानेव श
द्वान्बहूननेकप्रकारान्वदिष्यंति ननु बहु मंस्यंत इत्यभिप्रायः अ
थवा तव सामर्थ्यस्य नियोगपलं तव निंदंतो हिता अवाच्यवादान्वदिष्य
तीत्यन्वयः ननु भीष्मद्रोणादिवधदुःकंकष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धा
न्निवृत्तः शत्रुकृतेसामर्थ्यनिंदनादिदुःखं सोढुं शक्नोमीत्यत आह ततः
तस्मान्निंदाप्राप्तिदुःखात्किंनु दुःखतरं ततोधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्य
र्थः ३६ ॥

सदानंदीटीका

ननु भीष्मादयः सर्वाः मामन्यंतां गुणेष्वेने शत्रवो बहु मंस्यंते मां नदु

यौंपनादयः १ यतोवृहनिहर्स्यैवांप्राणरत्नेतिचेत्तूणा नवलोकप्र
सिद्धंयत्सामार्थ्यंशत्रवस्तव २ निंदंतस्तेवदिष्यंतिवहंशद्वाश्चनिंदि
तान् एतेषंटतिलायवमादीन्वक्तुमयोग्यकान् ३ किंनेततोप्यधिकंडुः
खमिहलोकेपरत्रवा ४ ३६ ॥

नीलकंठीटीका

किंचअवाच्यवादानवक्तुमयोग्यान्शद्वान्षंढतिलोर्जनइत्यादीन् सा
मर्थ्यंनिंदंतःधिगस्यशौर्यंयोऽभीष्मादिभयात्पलायितइति इदं
वचनंमरणादप्यधिकंडुःखं इतोऽन्यडुःखतरमधिकंडुःखंकिं
नकिमपीत्यर्थः ३६ ॥

आनंदी टीका

ततः किमिति वितर्के अतो नान्यद्दुःखमित्यर्थः ३६ ॥

रामकंठी टीका

सुगमोऽर्थः ३६

लासिकी वल्लभी टीका

ननु भीष्मादयो न बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयः शत्रवो बहु इति
हत्वा तदुपकारित्वाद्बहु मंस्यन्ते इत्यत आह अवाच्येति निंद
या दुःखतरं दुःखं नास्त्येवेत्यर्थः "ननु भीष्मादिदुःखात्त्रिदा
दुःखं सोढुं शक्यमित्यत आह ततो दुःखतरमिति ततो" ॥ ३६ ॥

पंचोलीटीका

च अपरं तव अहिताः तव अरयः बहून् अनेकप्रकारान् अवाच्यवा
दान् अवक्तव्यविवादान् वदिष्यन्ति किं कुर्वंतः तव सामर्थ्यं निंदंतः कु
त्सयंतः ततो निंदारूपात् दुःखात् अहितप्रोक्तं किं अन्यत् दुःखतरं ३६

रसावीरसम्बोधिनी ॥

किंच अवाच्येति तवासाधारणं सामर्थ्यं स्तुतियोग्यं निन्दंत
स्तवाहिता दुर्योधनादयो बहूननेकविधानवाच्यवादान्व
चनानर्हान् षंढतिलादिरूपानपवादान्वदिष्यंति ततस्त
स्मादपरं किं नु दुःखतरं ततोऽधिकं किमपि दुःखं नास्तीति भा
वः ३६॥

मधुभाष्य

३६॥

शत्रवो दुर्योधनादय स्तव सामर्थ्यं निन्दन्तो
बहुवचनानर्हान्व
हूनपयशान्वदिष्यन्ति

भाषाअनुवाद

इससेअबतुम युद्धसेनिवृत्तनहोउ जोकहौकिभीष्मतथा द्रोण
आदिकावधबडा कष्टहै तोदेखो तुमारे शत्रुगण तुमारीसामर्थ्य
कोनिन्दा करतेहुये तुमारे प्रतिअनेकअनेक अयोग्यदुर्वचन क
हैंगे तोइससे औरदुःखकौनहै यहकष्टसेभीमहाकष्टहैं ३६ ॥

दोहा

कहिनयोग्यनबादबहुकथहिंगे तबबैरि तातेको दुःख
अधिकहै पौरुष निंदततेरि ३६॥

232

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं तस्मा
दुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ३७ ॥

शांकरभाष्य

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतो वेति हतो वा प्राप्स्यसि स्व
र्गं हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे म
हीं उभयथापि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः यत एवं तस्मादुत्ति
ष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वे
ति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

नहि युद्धे गर्वादिवयवशान्मध्यस्था निन्दा ततो निहन्तो शत्रुनिरे
स्तु भयतः पाशरज्जुरित्याशंक्याह युद्धे पुनरिति जये पराजये च
लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमुत्थानमावश्यकमित्याह तस्मादिति नहि प
रिशुद्धकुलस्य युद्धायोद्युक्तस्य तस्मादुपरमः साधीयानित्याह कौ
न्तेयेति जये पराजये चेत्येतदुभयथेत्युच्यते जयादिनियमाभावेपि
लाभनियमे फलितमाह यत इति कृतनिश्चयत्वमेव विवृदया
ति जेष्यामीति ३७ ॥

स्वामिकृतटीका

यच्चोक्तं न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति
तत्राह हतो वेति पक्षद्वयेपि तव लाभ एवेत्यर्थः ३७ ॥

पिशाचभाष्य

युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे हतो वेति जित्वा जयं प्राप्य वा भोक्ष्यसे
महीं पृथ्वीं उभयथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय
कृतनिश्चयः जेष्यामि परान् मरिष्यामि निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ३७ ॥ वेति

रामानुजभाष्य

अतः शरीरात्मनापरेषां हननं आत्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयो भव
तीत्याह धर्म्ये युद्धे परैर्हतश्चेत्तत एव परमं निःश्रेयसं प्राप्स्यसि परान्वा हत्वा
सं सेद्धिकं राज्यं भोक्ष्यसे अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिःश्रेय
सोपायत्वाद्राज्यं च परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषा
र्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ कुन्तीपुत्रस्य न चैवं यु

क्रमित्यभिप्रायः ३७ ॥

गी. अभिनवगुप्तटीका

टी. श्लोकपंचकमिदमभ्युपगम्यवादरूपमुच्यते यदिलौकिकेनव्यवहारेण

द्वि. तेनभवांस्तथाप्यवश्यमनुष्ठेयमेतत् ३७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ननुमरणेमरणावतएवस्वर्गप्राप्तिश्रवणान्नतुजयवतोजीव
तइत्याह हतइति रणेमृतस्यस्वाराज्यंजीवतःसाम्राज्यमित्यर्थः
३७ ॥ ३७ ॥ ३७

वनमालीटीका

पक्षेनवैतद्विरुद्धमित्यादितत्रपक्षद्वयेपिमहालाभइत्याह हतइति
शत्रून्जेष्यामिमरिष्यामिवेतिकृतनिश्चयःयुद्धायोत्तिष्ठ ३७ ॥

ऊरमवैजयंतीटीका

ननुहंयदियुद्धंकरिष्यामितर्हिममगोत्रादिवधजन्यपापंभविष्यतिन
करिष्यामिचेत्तर्हिमहानिर्लोकेनिंदाचभविष्यतीत्येवंकृतेपिदोषो
कृतेपिदोषस्तत्रद्वयोर्मध्येममश्रेयस्करःकोभवेदित्याशंक्याकरणाक
रणमेवेहामुत्रलोकेचकल्याणकरमित्याह हतोवेतिद्वाभ्यांवेत्यथवा
रणेशत्रुभिरेतैर्दुर्योधनादिभिस्त्वंहतस्तेतर्हिस्वर्गमेवस्वस्स्वर्गंव्रतीति
स्वर्गेदेवेंद्रस्त्वमेवप्राप्स्यसितवेंद्राशतेनोद्भवत्वात्पुनरपीन्द्रभावमेव
गमिष्यसि नत्वन्यमिवयावत्पुण्यंतावत्स्वर्लोकंभुक्त्वापुनःपतिष्य
तीतिभावः यद्वास्वर्गमेवस्वर्लोकमेवप्राप्स्यसिनतुगोत्रवधजन्य
पापान्निरयादिकमित्यर्थः वाऽथवाजित्वायुद्धेनशत्रून्विजित्यदे
हारोग्येणस्थास्यसिचेत्तर्हिमहीसमुद्रमेखलांपर्यंतंभोक्ष्यसेभो
गंकरिष्यसि यस्मात्त्वयमेभूतसंग्रामकरणेनैवेहामुत्रचतवपरम
स्वर्गलाभोभविष्यतितस्मात्हेतोर्निश्चयस्सन् ममायमेवपरमनिश्च
यस्सोमार्गोनान्यइति दृढविश्वासस्संयुतोममेसारस्यपेनश्रेयत्वेनत
वैतत्करणेनातिप्रत्यासइतिमध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगेणतवैववपौ सम्रापनाभि
त्रादयोपराराज्यंकरिष्यंतियुधिष्ठिरादीनामपितदुर्योधनादीनांत भोक्ष्यसे
स्तत्करणेनेतिसूचितम् ३७ ॥

युद्धायसंग्रामंकर्तुमुत्तिष्ठकवचादिकंपरिधायसज्जीकृतंचापमाधायशत्रुभिमुखो
भवयतस्त्वंकुन्तीपुत्रोसि ५

मधुसूदनीटीका

नन्वेतर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशात्तस्य कृता निंदा ततो निवृत्तौ तु शत्रुकृता निंदेत्युभयतः पाशा रज्जुरित्याशंक्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्टः पूर्वार्धे यस्मादुभयथापि ते लाभः तस्माज्जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन्युद्धायोत्तिष्ठस्वैकतरफलसंदेहेपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वात् अनेन न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीय इत्यादि परिहृतम् ३७ ॥

सदानंदीटीका

ननु तर्ह्यकृते युद्धे निंदा शत्रुकृता भवेत् कृते मध्यस्थ[illegible] निंदा स्त्रीभीष्मादीनां वधादपि १ इत्येवं स्यादुभयतःपाशारज्जुर्ममेति चेत् स्वधर्मकरणान्निंदा न मध्यस्थकृता भवेत् २ नहि स्वधर्मनिष्ठानां निं कुत्रापि कादाचन जये पराजये वा ते लाभध्रौव्याद्गुणाय भोः ३ उत्थानमुचितं तस्मादुत्तिष्ठ न च ते क्षतिः जेष्यामि वा मरिष्यामीत्येवं कृत्वा विनिश्चयं ४ ३७॥ न्दा

नीलकंठीटीका

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्युक्तं तत्राह हतो वेति रणे स्थितस्य स्वर्गो वा राज्यं वास्ति द्वयमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ३७ ॥

935

आनंदी टीका

युद्धेत्वक्रियमाणेउभयथापिलाभएवेत्याह ३७ ॥

रामकंठी टीका

सर्वथा तावत्स्वकर्मानुष्ठानेवस्थितेनिरतिशयनित्यफलप्राप्ति
हेतुर्निहितनिलक्षणधर्मसमाचरणेनैवेदपरित्यागेकोदोषइ
तिन्वहतानैवक्षत्रोपदेशोपुनरपिसिद्धान्तीजर्वनाह ३७ ॥

लासिकी [illegible] टीका

अतोयथाकथंचिद्युद्धमनुष्ठेयमेवेत्याह हतइति जेष्यामिश
त्रून्मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वा पक्षद्वयेपित्वलाभएवेत्यर्थः
३७ ॥

पंचोलीटीका

युद्धेक्रियमाणेजये अजयेपिसंदेहानस्पष्टतिसिद्धार्थंउभयत्र
लाभमाह हतोवेति हेअर्जुनअथवात्वंहतः सन्स्वर्गंप्राप्स्यसिवाअ
रीन्शत्रून्जित्वामहींभोक्ष्यसेहेकौंतेयतवएवंतस्मात्कृतनिश्चयो
जेष्यामिशत्रून् मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वा युद्धायउत्तिष्ठ ३७

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एवंच युद्धानुष्ठाने सर्वथालाभएवेत्याह हतोवेति निगदव्या
ख्यातमिदं किंतुयस्मात्पक्षद्वयेपितवलाभस्तस्मात्कृतनिश्च
यो वध्यंयुद्धंकर्तव्यंसर्वथाफलवत्त्वादितिदृढीकृतचित्तोयुद्धा
योत्तिष्ठोद्युक्तोभवेति ३७ ॥

मधुभाष्य

३७ ॥

236

भाषाअनुवाद

तोयुद्धकरि गुरुआदिके वधसे निन्दाऔ संग्राम छोड़नेसे शत्रुनिन्दा
करैंगे इसदुविधा चिन्ताके ऊपर कहतेहैं और दूसरे अध्यायके छठ
यें श्लोकमे जोअर्जुनने कहाकिइनको हममारैंयायेई हमैं जय करि
लेंय इसकाभी उत्तर श्रीकृष्ण करतेहैं किजय करैंगेया पराजय
पाविंगे इसकीनिश्चय करिके उठोजो कहाकिइसदैव आधीनजय
पराजय काक्या निश्चयहै तोइस युद्धमे जो तुमारीमृत्यु होयगीतोस्व
र्गवासपावोगे और जोशत्रुवोंको जीतोगेतो पृथ्वीका राज्य औ भो
ग करोगे तिससे हेकौंतेय अर्जुन युद्ध करनेकीनिश्चय करिके उ
ठो तुमारे दोनो हाथलडुआहैं ३७ ॥

दोहा

मरें तुपावें स्वर्गको जीतें भोगहुंगो मही भोग तातें उठ कौं
ति तनय कर निश्चय युद्धयोग ३७॥

237

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततो
युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ ॥

शांकरभाष्य

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सुखदुः
खे इति सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् त
था लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व
घटस्व नैवं युद्धं कुर्वन् पापफलमवाप्स्यसि इत्येष उपदेशः प्रासं
गिकः ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमीत्याशंक्याह
तत्रेति युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् सहृज्जीवन
मरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं कथमिति तत्राह
रागद्वेषाविति लाभः तत्क्रोधादिप्राप्तिः अलाभस्तद्विपर्ययः न्याये
न युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः त
योः लाभालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषा
वकृत्वेत्येतद्दर्शयितुं तथेत्युक्तं यथोक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्श
नप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समन्वयपरत्वं शास्त्रस्य मामभित्याशं
क्याह एष इति तद्विषयस्य तत्वधर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गाग
तत्वादस्योपदेशस्य नानेन विधेयेन समन्वयः सिध्यतीत्यर्थः ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

यदस्युक्तं पापमेवाश्रयेदस्मादिति तत्राह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे
कृत्वा तथा तयोः कारणभूतौ लाभालाभावपि तयोरपि कारणभूतौ ज
याजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यं युज्यस्व
सन्नद्धो भव स्वाभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ३८ ॥

पिशाचभाष्य

ततः स्वधर्म इत्येव युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सुखदुःखे समे कृत्वा ला
भालाभौ जयाजयौ च समे कृत्वेत्येष उपदेशः प्ररोचनार्थः प्रासंगिकश्च

गी॰ टी॰ द्वि

२

९३७

नावाप्स्यसि संसारं

कंयत्तु देलौकिकन्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैरुक्तः नतात्प
र्येण परमार्थदर्शनमिदं प्रोक्तं ३८ ॥

रामानुजभाष्य

अथ तो युद्धानुष्ठानप्रकारमाह एवं देहातिरिक्तमस्पृष्टसमस्तदेहस्व
भावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे नावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःख
स्वार्थलाभालाभजयपराजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसंधिरहि
तः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि पापं सु
खदुःखरूपं संसारं वै नाप्नोष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

अभिनवगुप्तटीका

न चन्स्वधर्मेनयैव कर्माणि कुर्वतो न कदाचित्पापसंबंधः ३८ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ धर्मयुद्धस्वरूपमाह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे कृत्वा
तथा तयोः कारणीभूतौ लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा
हर्षविषादरहितो भूत्वा युध्यस्वेत्यर्थः एवमनेन प्रकारेण यु
द्धं कृत्वा पापं न प्राप्स्यसि ३८ ॥ ॥

वनमालीटीका

अस्मत्तोः क्षत्रियस्य युद्धानुष्ठानप्रकारमाह सुखेति सुखसंबंधिनी सुख
दुःखे लाभालाभौ जयाजयौ समे समौ यथालब्ध्या सहितेहरो कृत्वा तदर्थी
नेत्वानन्दरूपी वेमान्याय यदा वैषयिके सुखदुःखे वस्तुसमे स्वाभाविक
त्वेमोक्षोपायविरुद्धत्वाद्धेयत्वेन समे कृत्वा ज्ञात्वा तत्त्वाय नेज
यादौ हर्षविषादादिरहितः सन् युद्धाय युज्यस्व तत्र दोभव देहादि
व्यतिरिक्तानानानन्दस्वरूपः श्रीहरिप्रेरितोऽहं तत्प्रीत्यर्थं स्वविहितं क
र्म करिष्य इति संचिंतयन् अविद्यासहकृतस्वामित्वसंबंधेन युद्धानुकू
मे लं कृतिमानपि पापं तत्फलार्थदेहादिसंसारं नावाप्स्यसि किंतु मत्कृप
व भविष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

२२४

ऊसमवैजयंतीटीका

किंचसुखदुःखयोरनिद्रः सुखदुःखे रिपूणांवधेसुखंमित्राणांवधेदुःखंचते
हेसमेकृत्वातयोःपुण्यपुण्यकर्मजनितत्वेनावश्यंभावित्वाद्रागमापाद्य
तात्त्विकत्वविचारेणतुल्येकृत्वाप्रश्नेवेलाभालाभौस्वराज्यादेर्लाभस्तद्ला
भस्तुतयोरपिद्रव्यार्जनादौविपरीतदर्शनेनस्वाधीनत्वाभावात्तावपिसमौ
कृत्वातथैवजयाजयौस्वबलैःशत्रूणांजयःपरबलैस्तुस्वबलस्याजयस्तयो
रपिदैवाधीनत्वात्तावपिसमौकृत्वाएवमेतद्द्वन्द्वंसर्वमीश्वरकृपयैवसिद्
ध्यतिनतुपराधीनस्यममबलपौरुषादिनेतिनिश्चित्यततोनन्तरंस्वासा
धारणधर्मभूतायुद्धायप्रयुज्यस्व खड्गरत्नकवचादीन्धारयित्वाबद्धक
तंसन्नद्धोभवयुद्धमारभस्वएवंमोक्षपर्यंतफललाभिकाङ्क्षांहित्वास्वधर्मयु
द्धायुद्धेकपिच्छासिचेत्तर्हिस्वपरगोत्रादिवधजन्यपापेनात्वंस्थितिमितप्राप्स्य
सि ३८ ॥

मधुसूदनीटीका

नन्वेवंस्वर्गमहीप्राप्यफलदकरणेनस्यानिश्चयत्वमावानः राज्यमहिस्य
युद्धकरणेनवधेशास्त्रत्वादधर्मेशान्तापेनयादोषेर्वल्यस्मात् नतुकाम्य
स्याकरणेऽकृतःपापेहत्यार्थस्यगुरुब्राह्मणादिवधस्यकृतोयमर्थेवम् न
थाचाध्येतिस्लोकार्थोऽमाहततस्मिवेनवात्र समताकारणेरागद्वेषराहि
त्येनसुखेनतत्कारणेलाभेनतत्कारणेजयेचरागमकृत्वा एवंदुःखेनतद्धेतावल
वद्धे लाभेतद्धेतावजयेद्वेषमकृत्वा ततोयुद्धायप्रयुज्यस्वसन्नद्धोभव एवंसुख
कामनोदुःखनिहन्तृकामनोवाविहायस्वधर्मबुद्ध्यायुध्यमानोगुरुब्रा
ह्मणादिवधनिमित्तंनित्यकर्माकरणनिमित्तंचपापंनप्राप्स्यसि यस्तुफ
स लकामनयाकरोतिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तंपापंप्राप्नोति योवानक
रोतिसनित्यकर्माऽकरणनिमित्तं अतःफलकामनामंतरेणकुर्वंस्तु
उभयविधमपिपापंनप्राप्नोति प्रागेवव्याख्यातोऽभिप्रायः हतोवाप्रा
प्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमितित्वानुषंगिकफलकथनमितिन
दोषः तथाचापस्तंबःस्मरति तद्यथाम्रेफलार्थेनिमित्तेछायागंधइत्य
नूत्पद्यते एवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतेनोचेदनूत्पद्यंते न
धर्महानिर्भवतीति अतोयुद्धशास्त्राभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानितित स्यार्थप्रगस्तुं
निराकृतंभवति ३८ ॥

गी. टी. हि.

सुरानंदीटीका

ततश्चस्वधर्मइत्येवंयुध्यमानस्यतेपरं उपदेशश्रवणंमेसुखदुःखेसमे
कृत्वे १ सुखेतत्कारणेलाभेतत्रिमित्तेजयेपिच प्रहृष्टत्वारागमेवंचदुःखे
तत्कारणेहतौ २ तन्निमित्तेजयेचाप्यहृष्टत्वाद्वेषंतततःपरं युद्धायभव
सन्नद्धोनैवंपापमवाप्स्यसि ३ फलाभिलाषयाकुर्वन्गुरुविप्रवधा
दिकंप्राप्नोतिकिल्बिषंघोरंतत्त्रिमित्तमयपुमान् ४ विनाफलाभिलाषं
तुधर्मइत्येवमाचरन् नैवंपापमवाप्नोतिमहेशाज्ञानुपालनात् ५
हतोवेत्यादिनाप्रोक्तंफलंतच्चानुषंगिकं नकाम्यंकर्मसंग्रामःकिंतुनि
त्यंस्वधर्मतः ६ ॥ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

स्वधर्मस्ययुद्धस्याकरणेधर्मकीर्त्योर्नाशःपापावाप्तिश्चाप्यवेदितिश्लो
केनभगवतायद्यप्युक्तंतथापियुद्धस्यस्वर्जनाभिमतेकाम्यत्वपतेश्चत्रैव
तमहत्त्वपापकर्तृत्वमवगमितावृये यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताद्
तितत्करणेपापसंक्रियमितोनिवारयितुंसि त्वयोःसमत्वलक्षणंयोगमा द्धमि
ह सुखदुःखेइति समेकृत्वासुखदुःखयोस्तद्धेत्वोःराज्यलाभालाभ
त्वो योस्तद्धेत्वोर्जयाजययोःरागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः केवलंस्वधर्मोयमितिमत्वा
युद्धाययुज्यस्वघटस्व एवंकुर्वंस्त्वंपापंनावाप्स्यसि यत्तुराज्यलोभेन
स्वहृदयंकरोतितस्मात्त्वेवपापमितिभावः कथंतर्हिस्वधर्मत्वेनात्र
श्रितेपियुद्धेहतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमित्यादिफलस्मरणं प्रानुषंगिक
मितिब्रूमः तथाचापस्तंबः तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्य
नूत्पद्यतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतेनतधर्महानिर्भवतीतिश्रा
स्त्रनिदर्शनेनप्रतिपादयति ३८ ॥

ज्ञानेदी टीका

एवंलोकहितेनस्वकर्मणाभ्यर्चितोक्तस्यश्रेयःकारणंज्ञानस्य
कर्मणासमुच्चयमुद्दिशति रागद्वेषाभ्यांविनाशहितस्यतत्त्वपि
यसेवस्वधर्मोविशिष्टोऽनुष्ठेयइतियुद्धार्थंयुद्धकोभवएवमने
नप्रकारेणस्वधर्मानुष्ठानाद्दृन्यहननेशाकिंतेपापंनाश्यसि
सर्वदास्वकर्मानुष्ठानाद्भोगापवर्गावेवआस्यसीत्यर्थः ३८

रामकेरी टीका

एवमनेनप्रकारेणवर्तमानःपापंज्ञानिवधादितःसंभाव्यमा
नेकिल्बिषेनावृत्यसिलप्यसेकथंवर्तमानःप्रथमंतावद्यथो
पदिष्टार्थेनिःसंशयप्रतिपत्तिग्रहणनिष्कम्पप्रज्ञाप्रतिभिज्ञा
नसमलशाणशून्यसर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्रस्वं
भावेनित्यनिरुत्तरानेकनिर्भरतयास्वरूपव्यतिरिक्तसाण्यप
दार्थान्तरेष्प्राविरहितेसत्येस्वात्मन्यहमिमामात्माभिमान
मास्थाय मायार्थमोहजनितेद्वायनात्मभूतभावात्मघत्य
यत्लक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वप्राणिभिरुपादेयतयाहेयतया·
वपरिकल्पितभेदप्रतिलक्षणविनश्वरेसुखदुःखेहर्षविषा·
दौसमेदृष्टयात्मनिदृश्यतामात्रेणसर्वत्रभावेत्वादत्रउपज
नितविशेषात्मकविकारतयानिर्विशेषेकृत्वा सम्यक्प्रतिप·
त्यासंपाद्य एवमेवतद्वत्भूतौ राज्यादिलिप्सितार्थलाभालाभौ
तयोरपिहेतुभूतौजयपराजयौ तेष्वेवसमौनिर्विशेषौसंपाद्य
ततस्तोयथावस्थितेनरूपेणनिश्चित्येत्यर्थः एतेहिसुखदुःखाद
योविषयत्वमात्रेणसंबद्धाः वेदकस्यात्मनोनकिंचिद्विकारलेश
संपादयितुंक्षमाः यथानीलपीतादयःप्रकाशत्वमात्रेणसंब
द्धाःप्रकाशस्यार्कलोकस्यनकांचिद्विशेषंनीलपीतादिकमुन्मे
षयितुंशक्ताः केवलप्रकाशत्वमात्रेणैकेनरूपेणतत्रसंबद्धाः
तदेतत्सुखादीनांसमीकृत्य ततएतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तर
मेतत्समाधिस्थप्रतिष्ठितमतिर्युद्धशाद्दोपलक्षितायस्वकर्म
णेयुज्यस्वसमन्वयस्व यथोक्तज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मानुतिष्ठ
त्यर्थः [illegible]

वेद्यत्वमात्ररूपंसाम्यं एवंसुखादीनि

[illegible]
३८ ॥

लासिकी [illegible] टीका

नत्रगुरुब्राह्मणवधात्पापमेवाश्रयेदित्यत्रोपदेशं शृणुइत्याह
सुखदुःखेइति सुखाभिलाषंहित्वा स्वधर्मंयुध्यायुध्यमानः
पापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ३८ ॥

पेचोलीटीका

गुर्वादीनांअपिवधेयथापापसंबंधोनभवतितंप्रकारमाह सुखदु
खेइति सुखदुःखेतथालाभालाभौजयाजयौसमेतुल्यौकृत्वातत्र
रागद्वेषौअकृत्वाततोयुद्धाययुज्यस्वयुद्धस्वएवंपापंनअवाप्स्यसि
सुखरागदुःखद्वेषरहितः तथाहर्षद्वेषयोजयाजयोसमौकृत्वाप
वंयुद्धंकुर्वन्पापफलंनप्राप्स्यासिइत्यर्थः ३८

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

ननुत्वगौरदेषोनक्रियमानत्वायुद्धस्यकाम्यत्वेनार्थप्राप्त्यांतर्गत
त्वं गुरुब्राह्मणादिवधादिरूपस्यतस्यानन्तप्रानेवधर्मप्राप्त्यांत
र्गतं तथाचार्थप्राप्त्यात्बलवद्धर्मप्राप्त्यमितिस्थितिरितियाज्ञ
वल्क्यस्मृतेः संग्रामाकरणंधर्म्यमेवनपुनः पापापादकमिति
कथमथवेत्वमिमंधर्म्यमितिश्लोकार्थसंगतिरित्याशंक्याह
सुखदुःखेइति एतेषांसुखदुःखादीनांसमत्वेकारणेनिरंतरस्व
धर्मपरामर्शाविष्टंभेनहर्षविषादराहित्यं ततश्चवीरव्रतानिष्टत
या स्वकर्मानुतिष्ठेदिति तत्वतस्वधर्मतयैवकर्माणिकुर्वतोनपा
पसंबंधइतिभावः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥

[illegible]मितिदर्शितं। किंचास्याभिसंतप्तहृदयत्वेनेत्थं श्रामतिंत्यादिसंशुक्ल
[illegible]मुभयविषयफलविरक्तेश्रापाततस्त्रात्मज्ञानयुतं प्रतिज्ञात भिन्नामा
त्रकृतेदेहयात्रेनिश्चित श्रेयोजिज्ञासमालक्ष्यविशेषतश्चात्मानात्म
विवेकउपदिष्टः वेदाविनाशिनमित्यादिनाममतालक्षणमोहतदुत्थ
शोकनिरासःकृतः अमृतत्वायकल्पते [illegible] इतिनिश्चित
श्रेयोप्यायातं तदुक्तं विशेषतस्त्ववक्ष्यामः एवंसति तत्त्वज्ञानमार्गेना
लंबसेवेत्यभिप्रायत्वात् भगवानाद्येकर्तव्यमुपदिशति [illegible] =
सुखदुःखेइति यदिज्ञा[illegible]नमार्गमवलंबसे तर्ह्येवंकृत्वायुद्धाययुद्धं
कर्तुंयुज्यस्वयदस्व किंकृत्वेत्यतआह सुखदुःखेसमेकृत्वेति यथा
दुःखेद्वेषंएवंसुखमपिहेयंकृत्वेत्यर्थः एवंलाभालाभजयाजयेष
पिज्ञात्वेयं निष्काममेवेमंधर्ममनुतिष्ठेतिभावः ननुज्ञानमार्गोत्त
रस्तेनकर्मकस्मात्कर्तव्यमतआह नैवमिति एवमनेनप्रका
रेणकर्माणिकृतेपापंपापाकारमंतःकरणपरिणाममसंभावा
वनादिनावाप्स्यसि शुद्धांतःकरणएवभविष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

भाषाअनुवाद

जोकदाचित् वधरूपेतकपापहीको निश्चयकरि उसके डरसे यु
द्धमेनिश्चयकरकेनहीउठिसकते यहकहोतो सुहृद मित्रोंकेजी
वन औ मरणनिमित्तक सुख औ दुखकोसमानकहतेहै किमय
म सुख औदुख तथालाभ औहानि जय पराजय इनकोसमान
करि औ प्रीति विरोधकोभीत्यागकरिके तवयुद्धमे प्रवृत्तहोउ
इसप्रकारसे युद्धकरनेमे पापनप्राप्तहोयगा अर्थात् नलगेगा ३८॥

दोहा

लाभ अलाभ सुखदुःखसमकर जीतअजीतहिं होय तिस
तें युद्धकोजुगतहो पापनपैसें होय ३८॥

148

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या
युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

शांकरभाष्यं

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः
श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसं
ह्रियते एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शिते
पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन
योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विष
यविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह एषा ते इति एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता
सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसा
रहेतुदोषनिवृत्तिकारणं योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाण
पूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमा
मनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया
योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः क
र्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनय
स्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुप
संह्रियते तत्राह शोकेति स्वधर्ममपीत्यादिभिरनन्तरश्लोकैः शोकमो
हयोः स्वजनमरणगुर्वादिवधप्रयुक्तानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिब
न्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमवन्तं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति
नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथा
पि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तत्राह परमार्थेति
न त्वेवाहं जातु नासमित्यादि समनन्त्या परामृश्यते उक्तं न जायते म्रियते वा
कदाचिदित्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति
तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रद
र्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विष
यविभागः प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादि
ति तत्राह इह हीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ

गी॰
टी॰
हि

242

विषयविभागसूचनमित्यर्थः उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमे
वोपसंहारमवतारयति एतद्बुद्धेति परमार्थात्मतत्त्वविषया ज्ञान
निष्ठात्मिकामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणां संगृह्णाति योगेत्विमामेव बु
द्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति बुद्ध्येति ततोपसंहारभागं विभ
जते एषेत्यादिना बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्त्तयति ज्ञा
नमिति तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादि
ति शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य
हेतुर्दोषः स्यात्तेन तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः योगेत्विमामित्या
दि व्याकुर्वन् योगशास्त्रस्य प्रकृतेश्चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छि
नत्ति तत्त्रामीति प्रकृतमुक्त्वा पयुक्ते ज्ञानेन तत्पदेन परामृश्यते ज्ञा
नोदयोपायमेव प्रकटयति निःसंगतयेति फलाभिसन्धिवैधुर्ये
निःसंगत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्रोत्साहनार्थमिति अभिष्टुता हि बु
द्धिः श्रद्धानत्वात्सत्यनुष्ठातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः
कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्न हि तत्त्वज्ञान
मन्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याशंक्याह ईश्वरेति ३९ ॥

स्वामिकृतटीका

उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरन् तत्साधनकर्मयोगं प्रस्तौति एषेति
सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञानं तस्मिन्
प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन् करणीया बुद्धिरेतावत्पर्यन्तमभिहि
ता एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ न चेदात्मतत्त्वमपरोक्षमनु
भवति तर्हि अन्तःकरणशुद्धिद्वारा तत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं
शृणु यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः सन्
तत्प्रसादलब्धापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ३९॥

पैशाचभाष्य

तत्त्वोक्तमुपसंहरति एषेति एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता सांख्ये परमा
त्मवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारनिवृत्ति
कारणं योगे तत्प्राप्त्युपाये निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराध
नार्थे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु

नो बुद्धिं स्तौति श्रोतृणां प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः हे
पार्थ कर्मबंधं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बंधः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्त
ज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ३९ ॥

रामानुजभाष्य

एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तज्ज्ञानपूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयो
गं वक्तुमारभते संख्या बुद्धिः बुद्ध्यावधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यं ज्ञातव्ये
आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया न त्वेवाहमित्यारभ्य तस्मात्सर्वाणि
भूतानीत्यंतेन समभिहिता आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानु
ष्ठाने या बुद्धिर्योगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धि
योगादिति वक्ष्यते अत्र योगे या बुद्धिर्वक्ष्यमाणां तामिमामभिधीयमानां शृणु य ये
या बुद्ध्या युक्तः कर्मबंधं प्रहास्यसि कर्मणां बंधः कर्मबंधः संसारबंध इत्यर्थः ३९॥

अभिनवगुप्तटीका

एषा च तव सांख्ये सम्यग्ज्ञाने बुद्धिर्निश्चयात्मिका उक्ता एषैव च यथा योगे
कर्मकौशले उपयुज्यते तथैव शृणु यया बुद्ध्या कर्मणां बंधकत्वं त्यक्ष्यसि नहि
कर्मणां स्वयं बंधकत्वं जडत्वात् अतः स्वयमात्मा कर्मभिर्वासनात्मकैरात्मा
नं बध्नाति ३९ ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथोपदिष्टज्ञानयोगमुपसंहरन् स्वधर्ममयोत्युक्तत्वात्कर्मयो
गं प्रशंसन्नाह एषेति सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते आत्मतत्त्वमन
येति संख्या सम्यक् ज्ञानं तस्मिन्प्रकाश्यमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तत्र
साधनीभूता या बुद्धिः एषा ते इति तुभ्यमभिहिता कथिता एवं क
थितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न भवति तर्हि अं
तःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्त्वमपरोक्षं कर्तुं कर्मयोगे त्विमां वक्ष्य
माणां बुद्धिं शृणु पापबुद्ध्या कर्मात्मकं बंधं प्रहर्षं प्रहास्यसि त्य
क्ष्यसि ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

॥

वनमालीटीका

उपदिष्टज्ञानोपदेशपूर्वकं ज्ञानोपायं विहितसत्कर्म समाधित्सुरूपं व
क्ते प्रतिजानीते एषेति सम्यक् ख्यायते ज्ञायते यया सा संख्या बुद्धिः तया

वधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्सांख्ये तज्ज्ञानाय याभिधेया सा तवेवा
हमित्यारभ्य तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्यन्तेनाभिहिता आत्मयाथात्म्यानुसं
धानपूर्वकनिःकामकर्मणा चित्तैकाग्रत्वहेतुना प्राप्यते चित्तमेकाग्री क्रियते
नेनेति समत्वं योग उच्यते योगे यावत्कर्तव्या बुद्धिस्तामिमामभिधी
यमानां शृणु यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबंधं कर्मरूपो प्रवाहतो नाशाम विशेषप्रहा
स्यसि मदीयमिदं कर्माहं कर्तेत्याद्यभिमानं सूत्सः कुर्वन्सन्भावितं सत्क
र्मानुष्ठानेन ततो मध्यवलाभक्तिस्ततो मदापरोक्ष्यं ततो मम महाप्रसाद
स्ततो विद्यानिवृत्तिपूर्वकानंदाविर्भावरूपो मोक्ष इति भावः ३९ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका

एवं देहादिव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वमुपदिश्येदानीं तदुपसंहरन्मोक्षोपायभू
तं कर्मयोगमुपदेष्टुकामो भगवांस्तमेव प्रस्तौति एषा तेऽभिहिता सांख्ये स
म्यक्ख्यायते निश्चीयते तत्त्वत्रयं यया सा संख्या बुद्धिः उपनिषद्भावनया देहे
द्रियाद्यपेक्षेन वैलक्षण्येन निश्चीयमानेन यदात्मतत्त्वं तत्सांख्यं तस्मिन्सांख्ये
आत्मतत्त्वे तत्स्वरूपादिविज्ञानाय या बुद्धिः कर्तव्या भवेत्सा एषा बुद्धिस्ते तवा
प्रतिमयाऽभिहिता कथिता कैः न त्वेवाहं जात्वादिभिर्देही नित्यमवध्यो
यमवध्यमित्यन्तैरेकोनविंशतिश्लोकैः यदि मदुक्तस्वभावेऽतिगूढस्व
स्वरूपके आत्मतत्त्वे तव बुद्धिः स्थिरा न भवेत्तर्हि तदुपायः योगे कर्मयोगे या
बुद्धिः करणीया भवेत्तामिमां मया वक्ष्यमाणां बुद्धिं त्वं शृणु सावधाने
न मनसा त्वं स्वधर्माणं कुरु कर्मयोगविषयिण्या बुद्ध्याः फलदातृत्वेन प्र
स्तौति हे पार्थ कर्मयोगे निश्चयात्मिकया यया बुद्ध्या युक्तः सन् कर्मबंधं जीवा
नां कर्मणां बंधो यस्मिन्सः कर्मबंधः संसारं तं प्रहास्यसि प्रकर्षेण त्य
क्ष्यसि अनादिकर्मनिमित्तको यः संसारस्तं स्वयमेव भूतेन युद्धादिकर्मणा
शिथिलं करिष्यसि चेत्तर्ह्येवं मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः ३९ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भवतस्य धर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापाभावः तथापि मोक्षप्रतिबन्ध
कत्वेन तत्त्वोपदेशस्तवोचितः यथा न त्वेवाहं जातु नासमित्यादिना कथं स पु
रुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कमित्यन्तेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात्
तथाहि कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्वरूपोऽहमस्मीति बुद्धेः कृतानन्तफलभोक्ता इति चत्ता
नेऽसंभवति विरोधात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात्प्रकाशतमसोरिव
श्रयं चार्जुनाभिप्रयोज्या यसी चेदित्यत्र स्मको भविष्यति तस्मादेकमेव मो

प्रतिज्ञानस्य कर्मणां स्वोपदेशेनोपपद्यते इति चेत्र विद्वदविद्वदवस्था
भेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भगवान् प्रधानत्वेवाहमित्या
शुद्धिनिष्ठावैः
यपिपाटम्
द्येकोनविंशतिश्लोकैः तेनैव्यमभिहिता सांख्ये सम्यक्ख्यायते सर्वो
पाधिरहस्यतत्त्वया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्योपनिषत्
तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्यः औपनिषदः पुरुष
इत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिरात्मतत्त्वविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वाय
भिमयोक्तं नैतादृशज्ञानवतः क्वचिदपि कर्मोच्यते तस्य कार्यं न विद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवं मयोक्तेऽपि न तवैषा बुद्धिर्नोदेति वि
त्तदोषात् तदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारायकर्मयोगएव त्वया
नुष्ठेयः तस्मिन् योगे कर्मयोगेन करणीया मिमां सत्त्वशुद्धिःखेसमेकृत्वे
त्यत्रोक्तां फलाभिसंधित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृ
णु तुशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकसूचनार्थः तथा च शुद्धांतः
करणं प्रतिज्ञानोपदेशः अशुद्धांतःकरणं प्रतिकर्मोपदेश इति ऊतः सम
नुपपन्नकथाविरोधावकाश इत्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन
स्तौति ययाव्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसंयुक्तः सन् कर्मनिमित्तं बंधं
आशयाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबंधं प्रकर्षेणपुनः प्रतिबंधात् प्रतिरूपे
स्ति णहास्यसि त्यक्ष्यसि अयं भावः कर्मनिमित्तोज्ञानप्रतिबंधः कर्मणैव धर्मा
ख्येनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः श्रवणादिलक्षणो
विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबंधरहितस्य असंभावनादिप्रतिबंधं दृष्टद्वारे
णापनयतीति न कर्मप्रतिबंधनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते अतो नैव
मन्तव्यं अंतःकरणत्वाद् बहिरंगसाधनेन कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणा
दियोग्यतापि तव जाता ह्यंतरंगसाधनयोग्य नेति तथा च वक्ष्यति कर्मण्येवा
धिकारस्ते इति एतेन सांख्यबुद्धेरंतरंगसाधने श्रवणादि विहाय बहिरंग
साधने कर्मण्येव भगवता किमित्यर्जुनो योजित इति निरस्तं कर्मबंधं
संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने तु
व्याहाररोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यं ३९ ॥

सदानंदीटीका ३

ननु धर्मधिया मोक्षमुपलभमानस्य मे शुभं तथापि पुंकार्यं ते नोपदेशस्ते न मो

प्रति १ योग्योयस्मात्पुरातत्स्वकर्मोदेशयोदितः तस्याकर्तृत्वतद्रूपोहमिति
ज्ञानेपुनर्भवेत् २ पदंहत्वाफलंभोक्ष्येइतिज्ञानेविरोधतः तस्मान्नयौगप
द्येनमोप्रतिज्ञानकर्मणोः ३ उपदेशःकथंयोग्यःस्यादित्यत्राहसाधवः ज्ञा
नकर्मोपदेशःस्यादवस्थाभेदतोयतः ४ एकेप्यत्यपिशास्त्रीयोऽवस्थाद्व
यगतोऽर्जुन तत्तद्वैस्मृतम्प्रारम्भस्तम्भमेधापुरोदिता ५ तत्त्वंसंख्यायतेसर्वो
पाधिस्त्यक्तयातया संख्योपनिषदेतस्मात्प्रतिपाद्यःपरःपुमान् ६ सोऽवा
प्तत्त्वात्त्रिविधयज्ञानमज्ञाननाशके मयोक्तेत्वाप्रतीत्येवंज्ञानितःकर्मणेरि
ते ७ यद्येवंतेमदुक्तेर्थेचित्तदोषात्त्वधीर्भवेत् तदातद्दोषनाशार्थंतत्त्व
ज्ञानोदयायच ८ कर्मयोगोस्त्यनुष्ठेयस्त्वयाशुद्धिकारकः तस्मिन्यो
गेतुकर्तव्याभिमानोनैष्काम्यशालिनी ९ सर्वत्रसमतारूपाबुद्धिर्वै
विस्तराद्भृशम् ततोबुद्धेःपुरोक्तायाभेदःस्यात्सूच्यतेधियः १० तेन
शुद्धधियोज्ञानेकर्माशुद्धधियःस्मृते यथानिश्चयरूपिण्याबुद्ध्यापु
युक्तःस्वकर्मसु ११ वंर्यकर्मनिमित्तत्वमाशयाशुद्धिलक्षणम् प्रतिबंधं
निजज्ञानेप्रकर्षेणैवहास्यसि १२ धर्माधर्मोस्यकर्मैवबंधनेनप्रहा
स्यसि ईशप्रसादतस्तत्त्वज्ञानलाभसुखेनवा १३ ॥ इ५ ॥

नीलकंठीटीका

एवमर्जुनस्यसर्वोक्तौचाद्यावपिमोहापनीतौतत्रकेवानपतिहेति
कमितिकर्तव्यकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभवउक्तः ततोयुद्धायपुज्य
स्वेतिनियोगस्त्वाक्तः तस्याकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्यनियोज्यत्वंसंभव
तीतिपरस्परव्याहतमेतदितीमामाशंकांश्रुपिकारिभेदेनउभयव्य
वस्थापयन्परिहरति पश्चात्तेइति पश्चात्तेनत्र्यमभिहिताशुणोध्यात
त्वशोचस्त्वमित्यादिनास्वधर्ममपिचावेक्ष्यतःआक्तेनतसंदर्भेणउक्ता
सांख्येसम्यकख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्या पनिषत्
तत्रविदितेसांख्येश्रोपनिषदेब्रह्मणिविषयेबुद्धिर्हीनंसंसारनिवर्तके
पश्चात्तेसांख्येबुद्धिरभिहितेतिसंबंधः योगेसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वा
समत्वंयोगउच्यतइतिवक्ष्यमाणलक्षणेविषये तच्छब्दःसर्वत्रैवलक्ष
णप्रयोजनार्थः वक्ष्यतिचज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारित्वंलोकेस्मि
न्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेन

योगिनामिति एतेन न तान् कर्माणः सम्भुञ्जयशोकाप्यपास्ता इमांस्तथ
मेमपिचावेक्ष्येत्यादिनाः नेतरग्रंथेनोक्तामपि विस्तरेणाभिधीयमानो
ति स सूण इमामेव बुहिंस्तोति मार्थेन तु ज्ञोत्यादिना नतकर्मबंधप्रहा
णमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तपसैवात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणापा
पकेनेति श्रुतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते
कर्मबंधंप्रहास्यसीतिचेन श्रुतिबलादिति ब्रूमः तथाहि ईशावास्यमिदं
सर्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न क
र्म लिप्यते नरे इति श्रुतिरीश्वरीश्वरेणेदं सर्वं स्वेभिन्नमस्तीति न कश्चित्किं
चित्स्वस्य याकर्तेः प्रभवति अतः सर्वत्र समसनाहीनः सन्भोक्तृत्वकर्तृत्वा
वः भिमानत्यागेनैभोगान् भुंक्ष्व कर्माणि च कुरु एवं कुर्वति त्वयि कर्मलेपो ना
स्ति इतोन्यदुपायांतरं च नास्तीति वदति न सर्वत् कनककामिन्यादि वन
केनचिद्विषयरूपोणपेन कर्मैव सजातीयोक्षुं दतिमित्येवं भविष्यतीति
युक्तमतः केवल कर्मयोगेनापि कर्मबंधं प्रहास्यसीति २५ ॥ ॥

आनंदी टीका

यदिनिष्कामतयानुष्ठेयस्यास्यफलंकिमपिनशास्त्रेतद्व्यर्थमेत
दनुष्ठानमितिशंकापनोदायज्ञानसमुच्चितकर्मानुष्ठानस्यश्रे॰
यः प्राप्तिरेवफलमित्युपदेशादेहिदेहयोर्नित्यानित्यविचार
णयाज्ञानविषयामतिरुद्दिष्टाणकर्मविषयांलक्षयितुमुपक्र
मते साङ्ख्यसम्पदेहिदेहयोर्नित्यानित्यविचारणाद्वेदेनव्याप
नेज्ञानेएषाबुद्धिस्तवोक्तातत्पुनःयोगेयुक्तोकर्मणःकरणप्र
कारफलाकांक्षांविनानुष्ठानेयथायोगबुद्ध्यायुक्तस्समुच्चि॰
तःकर्मणांबंधंबंधकत्वंत्यक्ष्यसि फलाकांक्षांविनावश्यके
कर्मकृतेबन्धकेनभवतीत्यर्थः ३९ ॥

एवंज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेशपरतयावि निश्चित्यज्ञानविषयांमतिमुक्तकल्पांमत्वा तांक्रियाविष याबलमुपक्रममाणस्त एवज्ञानकर्मणीसाङ्ख्ययो गशब्दाभ्यांव्यवहरन्नाह +

रामकंठी टीका

इदमात्मादिसत् इदंदेहादिमसत् इतिहेयोपादेयपदार्थपरि
गणनासंख्यानामधिकृत्यकृतंशास्त्रमन्वर्थतयासांख्यंसांख्य
मित्युच्यते तदेतत्कंज्ञानमपिसांख्यंनतुकपिलादिप्रणीतं
तस्यनानात्मवादपरमार्थत्वात् तस्मिन्सांख्यविषयेएषासम्बंधे
नप्रतिपादिताबुद्धिः प्रज्ञातवोपदिष्टायथायथत्तया तत्सांख्यं॰
सम्पगुपपद्यतेबुध्यतेवा उक्तज्ञानसमधिगम्यनपरमार्थलक्षण
नार्थसंबंधोयोगः तदेतत्त्वात्कर्मैवयोगशब्देनेहोक्तम् नहि
केवलस्यज्ञानस्ययोगार्थसंबंधहेतुत्वंसंभवति किंतुतदनुग
तस्यकर्मणएवेतिप्रबन्धेनवक्ष्यते इत्येवंविधेयोगेकर्मणीमा
वक्ष्यमाणांबुद्धिंशृणु प्रवधारय यथाकर्मैवतत्त्वेनमोक्षकारण
तयाविज्ञायतेतथाह यथावक्ष्यमाणयाबुद्ध्यायुक्तःसबंधंस्व
कर्मकृतेज्ञानसूत्पादनविषयंबन्धमस्वातंत्र्यप्रहास्यसित्यस्व

सि [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ३९ ॥

लौकिकी [illegible] टीका

शोकापनयनायस्वधर्ममपिचावेक्ष्यादिभिः श्लोकैः प्रासंगि॰
कोलौकिकोन्यायउक्तो नतत्तात्पर्येणेति प्रकृतेपरमार्थद॰

245

गी. श्रीनेउपसंहरन् कर्मयोगमारभते एषेति कर्मकृतंबोधसूत्रं
टी. त्पजननविषयंबंधमत्वाते अग्रहास्यसित्यहयसि नाहशंकर्मा
हि. नुष्टानमिद्रायेदत्यते येनसकलमूळजननबन्धहेतोरपिक
मर्णोमोक्षहेतुत्वमेवपर्यवस्येत् यतइहबोधक्रियासमुं
ब्रुयसेबोपदेशएत्वात् योगेपरमात्म समाधानेइमांबु
द्धिवक्ष्यमाणंबोधंशृणु ३९ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगमुपदिश्यउपसंहरन् तत्साधनकर्मयोगंअधिकरोति एषातइति हेअर्जुन एषातेतुभ्यंबुद्धिर्ज्ञानंसांख्येपरमार्थवस्तुविवेकविषयेअभिहितंतुपुनःयोगेईश्वराराधनार्थकर्मानुष्ठानेइमांवक्ष्समाणांबुद्धिंश्रृणु हेपार्थययायोगविषययाबुद्ध्याकर्मबंधंधर्माःधर्मलक्षणंप्रहास्यसित्यक्ष्यसि ३९

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

एषेति संख्यातिसंकलयति धोरर्थमितिसंख्यंबुद्धं आतश्चोपसर्गेइति सूत्रेणकः तत्रचदीयतेकार्यंभववदित्यधिकारे हुणादिभ्योक्तिति सूत्रेणण प्रत्ययांततया सांख्यसमाधुपायचतंकंस्वरूपादिस्थापनावा तत्रबुद्धिर्निश्चयात्मिकोक्ता एषैवचयथायोगकर्मकौशलेव्यवहारादिस्थापनारूपेबुध्यते तथैवसावधानचित्तोभव ययाबुद्ध्याकर्मणांचबंधयातकभावाभिमानेनक्रियमाणानांबंधं गुरूनहत्वाहिमहानुभावानित्यादिरूपंविरतिसंपादकंजडत्वमिवतंत्यक्ष्यसीत्यर्थः ३९ ॥

मधुभाष्य

३९ ॥

पश्यतीति सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यतेऽनेनात्मतत्त्वमनयेति संख्या तत्
त्त्वज्ञानं तत्संबंधी सांख्यः प्रत्यगात्मानं दृश्यया बुद्धिरेषा वेदाविना
शिनं नित्यं य एनमजमव्ययं मित्यादिभिरभिहिता इदानीं योगे तु क
र्मयोगे त्वपेक्षिते असंभावनाविपरीतभावनोपहतांतःकरणशुद्ध्य
र्थमिमां निष्कामतया कर्मणि कृते आशयशुद्धिस्ततो ज्ञानेन मुक्तिरिती
मां बुद्धिं संबोधितया इदानीमुक्तां बुद्धिं शृणु अवधारयेति माहात्म्येन तामे
व प्रधानफलसंबंधेन स्तौति बुद्ध्येति यया नया बुद्ध्या युक्तः सकलकर्म
रूपं बंधं प्रहास्यसि अनया बुद्ध्या कर्मणि कृते ज्ञाताया आशयशुद्धौ प्र
त्यक्त्वादात्मतत्त्वज्ञानान्मोक्षो भविष्यतीत्यर्थः सर्वेषां कर्मणां विज्ञा
नोत्पत्तौ विविदिषोत्पत्तौ वा संयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तत्वात् तत्र चाशय
शुद्धेरेव द्वारत्वादिति भावः नेहकर्मजन्याशयशुद्धिः स्वयवती भवेत
ततश्चान्तराये त्रिभिर्जन्मानमपि न भवेत् कर्त्रादिवैगुण्येऽपि वा प्रत्यवा
यः तः कर्म स्यात् न च सा कल्पेना हे कर्मणि पनष्टात् तु हम इत्याशंक्याह

240

भाषाअनुवाद

इहांकथितजोज्ञानयोग उसकोकहिकरि अवउसका साधनजो कर्मयोगसोकहतेहैंकि वत्सअरे तत्वको प्रकाशकरनेवाला सांख्यनामक तत्वज्ञान तुमसेकहागया अर्थात तत्वज्ञानके विषयमेजोबुद्धिसोमैने तुमकोकहाहै इससेजोतुमारेतत्वज्ञानका वोधनहोय तोफिरिचित्तसुद्धिकेद्वारा तत्वज्ञान उत्पन्नहोनेकेअर्थअवयह कर्मयोग अर्थात् कर्मयोगके विषय कीबुद्धिहमकहतेहैं सोसावधानहोसुनोकिहे अर्जुनजिससे ईश्वरार्पित कर्मकेद्वाराचित्तकी शुद्धिहीकर ईश्वरकेप्रसादसे प्राप्ततज्ञानकोप्राप्तकरि अर्थात्पापकरिइस वन्धसे अनायास अर्थात्सहजमेछूटि जाउगे ३९ ॥

दोहा

यह कहीतोमति सांख्यमे योगविषैं सुनयाहि पार्थजिह
बुद्धियुक्ततेंकर्मवंधतजगाहि ३९॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायोनविद्यते स्वल्पम
प्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ४० ॥

शांकरभाष्य

किंचान्यत् नेहाभीति नेहमोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्र
मणमभिक्रमः प्रारम्भः तस्यनाशोनास्तियथाकृष्यादेर्योगविषये
प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः किंचनापिचिकित्साव
त्प्रत्यवायोविद्यते किंतुभवतिस्वल्पस्य योगधर्मस्यानुष्ठितंत्राय
ते रक्षति महतःसंसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनेकानर्थ
कलुषितत्वेन दोषवत्वाच्च योगबुद्धिरपि न ग्राह्येति तत्राह किंचेति
अन्यच्च किंचिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे तत्कारणमिति
यावत् कर्मणा सह समाप्तेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकान्तरायसं
भवाच्च फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन्
जन्मन्यसम्भवादर्धाद्योगी भ्रंशेनानर्थे च निपतेदित्याशंक्याह ने
हेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनु
वादः यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं
तत् दूषयति यथेति कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्या नियतफलं स
म्भावनामात्रोपनीतत्वात् तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य फलम
नियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः यत्तूक्तमनेकानर्थकलुषितत्वे
न दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किंचेति इतोपि कर्मानुष्ठानमावश्य
कमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेव स्फुटयति नापीति चिकित्सायांहि
क्रियमाणायां व्यतिरेके वामरणं वाप्रत्यवायोपि सम्भाव्यते
कर्मविपाकस्य दुर्विवेकत्वात् तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्तिवि
हितत्वादित्यर्थः संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं दर्शयति किंत्विति उ
त्तरार्धं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति स्वल्पमपीति सम्यग
ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोपि ध्याय
न्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन इति स्मृतेरित्यर्थः ४० ॥

पावन

गी॰ टी॰ हि॰

ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फलव्यभिचारात् मं
त्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबंधप्रहाणं
तत्राह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्फ
लत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्यादिसंभ
वात् किंचास्य धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्
संसारात्त्रायते रक्षति न तु काम्यकर्मवत् किंचिदंगवैगुण्यादिना नैष्फ
ल्यमस्येत्यर्थः ४० ॥

पिशाचभाष्य

किंच नेहेति इह मोक्षमार्गे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणमभिक्रमः प्रा
रंभस्तन्नाशो नास्ति यथा कृष्यादेः मोक्षविषये प्रारंभस्य नानैकांतिकफ
लत्वमित्यर्थः किंच चिकित्सावत्प्रत्यवायो न विद्यते किंतु भवति स्व
ल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसारभयाज्जन्मम
रणादिलक्षणात् ४० ॥

रामानुजभाष्य

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह इह कर्मयोगे नाभिक्रमना
शोऽस्ति अभिक्रम आरंभः नाशः फलसाधनभावनाशः आरब्धस्यासमाप्त
स्य विच्छिन्नस्यापि न निःफलत्वं आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायो न विद्यते अ
स्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात्संसारात्त्रायते
अयमर्थः पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते इत्युत्तरत्र प्रपंचयिष्य
ते अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न
हि फलप्रसवाय भवंति प्रत्यवायाय च भवंति ४० ॥

अभिनवगुप्तटीका

अस्यां बुद्धावनिक्रमेणोपायेन प्रमादेन नाशो न भवति प्रमादस्याभा
वात् यथा च परिमितेन अग्निखंडकेन ज्वालायमानोऽपि तैलकटाहः
सद्यः शीतीभवति एवमनया स्वल्पयापि योगबुद्ध्या महाभये संसार
रूपे विनश्यति ४० ॥

परमार्थप्रपारीका

अथ परमेश्वरार्पणतया कर्माणि क्रियमाणे इत्यादिभ्यो विघ्नो नास्तीत्याह ने
हाभिक्रमेति इह निष्कामकर्मणि अभिक्रमस्य कर्मारंभस्य विघ्नादिभिर्नाशो
नास्ति यतस्तत्रेश्वर एव विघ्नहर्ता तदुक्तं त्वां सेवतां सुरकृता बहवोंतरा

याः सोको विलक्षण न तापरमपदं ते नान्यस्य बर्हिर्विबलिं ददतः स्वमा
ययाय तेपदं त्वमविनायादेविन्नमूर्ध्नि इत्युक्तत्वात् अथ हिंसाप्रधानक
र्मणि कथमीश्वरादर इत्याह प्रत्यवाय इति मत्यावायः पापं नास्ति प्रत्याबो
मीयं प्रमाललत्वेनेत्यादिवाक्यैर्वैधबोधितत्वात् किंच अस्य परमेश्व
र.व त्तनधार्कृतस्य

वनमालीटीका

स्वधर्मस्य स्वल्पमपिकृतं महतोभयात् संसारात् त्रायते रक्षति

ननुकाम्यकर्मादियतः पुण्य
तयैवपुनः संसारप्रवर्त्तनात् ४०॥

ननु कर्मकरणे विघ्नबाहुल्येन फलाभावप्रत्यवाययोः प्रसंगस्तत्राह
नेहेति इह निःकामकर्मणि अभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो निष्फलत्वरू हे
पो नास्ति प्रारब्धस्यांगवैकल्यादिना विघ्ने प्रत्यवायश्च न विद्यते स्वल्प
मप्यस्य धर्मस्यानुष्ठाने महतो भयात् संसारात् त्रायते अयं भावः बला
र्पणपूर्वकनिःकामस्य कर्मणो अभिक्रम्यते कर्मणारभ्यते यत्फलं तस्य
नाशः न यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षी
यत इत्युक्तो न भवति निःकामकर्मफलस्यान्तःकरणशुद्धेः पापत्वय
स्य नाशासंभावात् अंगवैगुण्ये हेतुकवैगुण्ये तद्धेतुकप्रत्यवायश्च न
विद्यते तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा हे
नाशकेनेति श्रुत्या नित्यानामेव विविदिषार्थत्वेनोदिश्य हरिस्तत्यहारा हे
विहितत्वेन तत्र च सर्वांगोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयो
गपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेपि फलाभिसंधिरहितत्वेन नैमित्ति
त्यतुल्यत्वात् दध्ना जुहोति दधीन्द्रियकामस्येत्यादौ संयोगस्य द भोति
त्यत्वकामस्य तयोर्विधायकस्य शास्त्रस्य पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन दध्नो नित्य
त्वे काम्यत्वे च यथा न द्वैविध्ये त्या याथार्थ्यः नहि काम्यानित्याग्निहोत्रयो
स्तु तः कश्चिद्विशेषोस्ति फलाभिसंधितदभावाभ्यामेव तत्काम्यत्वनि
त्यत्वव्यपदेश इति ४० ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननु गर्भगावनेकदोषव्याप्तानां सरणादिरूपानंतविघ्नयुक्तानां कर्म
णां समाप्त्यभावत्वेन फलाभावत्वात्कथं कर्मयोगेन संसारनिवृत्तिः प्र
युतारब्धस्यासमाप्तिश्चेति प्रत्यवायदोषएव भवेदित्याशंक्य योगेका
म्यनिषिद्धाभ्यां विरहितस्य निष्कामस्य कर्मणः श्रेष्ठत्वमाह नेहाभि
क्रमनाश इति इह भगवदर्पणबुद्धे फलानुसंधानरहिते कर्मयो
गे अभिक्रमनाशः अभिक्रम्यते क्रियया प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिक्रमः त

स्य नाशः फलाभावो नास्ति यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुतिवाक्यैः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्तीत्यादैववचनमात्रेण यथा काम्यकर्मणः फलक्षयः श्रूयते तथा निष्कामस्य फलनाशो नास्तीत्यर्थः अथ च कदाचित्केनापि विघ्नादिनास्य कर्मयोगस्य विच्छिन्नत्वेपि इह प्रत्यवायः मन्त्राद्यङ्गवैगुण्यनिमित्तको दोषविशेषो न विद्यते यतोस्य निष्कामत्वेन भगवदाराधनविषयत्वेन च सर्वदोषोपशमनकत्वम् यस्मादेवं तस्मादस्य भगवत्परिचर्यात्मकस्य धर्मस्य स्वल्पमपि अनुतिलेशतरमपि महतो भयात् गर्भजन्मजराद्यवस्थाद्वयानेकविधाधिव्याधिजन्यदुःखपुंजरूपसंसारात् त्रायते रक्षति यथा ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवोपासकान्तल्लोकावाप्तये महता कष्टरूपेण यत्नानुष्ठानेन तोलानानाप्ययदि तत्तमनुष्ठानस्य देशकालमन्त्रद्रव्याद्यङ्गानां निर्विघ्नेन परिपूर्णत्वात् हिंतनर्हितनर्हित तल्लोकं प्राप्य पुनः पुण्यफलक्षये सति तत्ततोनिपतनं यदि च तस्य देशाद्यङ्गपूर्तिन स्यात् तर्हि ते प्रत्यवायदोषभागिनो भवन्ति तथाः स्वभगवद्धर्मस्यानुष्ठानारोनभवति तेषामारब्धस्यासमाप्तस्यापि कर्मणः फलं भवत्येव अथ च कदाचित् देशाद्यङ्गाभावेपि महद्धर्मोचितत्वेन तेषां प्रत्यवायदोषोपि न भवेदिति भावः ४०॥

मधुसूदनीटीका

ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्या विविदिषायां ज्ञाने वोदिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात् तत्र चान्तःकरणशुद्धिद्वारत्वात्प्रतिकर्मोत्पन्ने विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञाने विविदिषायां चोदिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्यापत्तेः यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेपि कर्तुमशक्यत्वात् अतः कर्मबंधं प्रहास्यसीति फलं प्रत्याशोत्तत्राह भगवान् अभिक्रमनेक कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोभिक्रमः तस्य नाशस्तद्योहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निःकामकर्मयोगे नास्ति

पतत्फलस्पृहैः पापक्षयरूपत्वेन लोकशास्त्रवाच्यभोग्यत्वाभावेन चक्त
याः संभवात् वेदनपर्यन्तायाश्च विविदिषायाः कर्मफलत्वादेतस्य
चाव्यवधानेनात्मज्ञानं निहन्ति फलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशास
मवादिहफलनाशेनात्मीतिसाधूक्तं तदुक्तं तद्यथेहेति यानिंदाम
फलेन तत्कर्मणि फलेच्छां परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिहेतुरिति । त
थाप्रत्यवायः श्रुतं वैगुण्यनिर्वर्तनं वैगुण्यमिह न विद्यते तमिति
वाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगा
त् तत्र च सर्वांगोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथ
क्त्वन्यायेन विनियोग इति यत्तेऽपि फलाभिसंधिरहितत्वेन तेषां नित्यत
ल्यत्वात् नहि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति फ
लाभिसंधितदभावाभ्यामेव तत्काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः इदं च
नादी॰ पक्षद्वयमुक्तं वार्त्तिके वेदानुवचनामैकाम्यशास्त्रेनैतमेतमिवाक्ये तिं नजन्म
न नित्यानां वसत्ते विधिः यद्वा विविदिषार्थत्वे काम्यानामपि कर्मणा
तमेतमिति वाक्ये न संयोगस्य पृथक्त्वं तदिति तथा च फलाभिसं
धिना क्रियमाणेऽपि च कर्मणि सर्वांगोपसंहारनियमात्तद्वित्तत्वेनेश्व
रार्थकर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवानांग वैगुण्यनिमित्तः
प्रत्यवायोऽस्तीत्यर्थः तथास्य पूजार्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्य
विहितस्य मध्ये स्वल्पमपि संख्ययेतिकर्तव्यतया वा यथाशक्ति भ
गवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठितं समहतः संसारभयात्त्रायते भ
गवत्प्रसादसंपादनेनानुष्ठातारं रक्षति सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नि
मिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन इत्यादि स्मरणा
त्तमेतमिति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च शुद्धिहितारतम्या
देवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्मवैयर्थ्यं महास्यसीति ४०॥

सत्यानंदीटीका

श्रुत्वा न मेतमित्यादिगिरा विविदिषाधियो उभेउदिश्य संयोगपृथ
क्त्वात्स्तवैककर्मणो १ विनियोगः कृतस्तत्र धीशुद्धेर्हेतुर्भावतः तथा
मी प्रत्यनुष्ठानेकर्मणां च विधीयते २ तद्यथेहेति वाक्येन फलना
शस्य संभवात् शुभत्वादिफलकर्म काम्यं सर्वांगसंयुतं ३ स्तनुष्ठेय
त्वयत्किंचिदंगासंपत्तिहेतुकं स्याद्धनं तत्र वैगुण्यं किंचैकेन नरेणव ४
यह्वेनेत्यादिवाक्येन विहिता नाहि कर्मणा सर्वेषामायशोऽतेयपाशकाः

गी॰
टी॰
द्वि॰

त्वात्कर्त्तव्यमेव च ५ वेयं महास्यभीत्येवं फलस्याशा कुतो मम ३
त्याशंक्याह भगवान्नारायण उदारधीः ४ इह निष्कामकर्मरूपे
योमार्गे सुनिश्चिते अभिक्रमः कर्मफले कर्मणारभ्यते यतः ७ तथ
पीदृशेतिवाक्येन तस्य नाशो न हीरितः एतत्फलस्यपीदृशे भोग्य
त्वाभावतोपि च ८ तथैवेदृशेति यानिंदा साफलेन तत्कर्मणि फले र
तो न परित्यज्य कृतेन कर्मविशुद्धिकृत ९ प्रत्यवायो गवैगुण्येहेत
वैगुण्यमत्र तु तमेतमितिवाक्येन नित्यानां विनियोगतः १० बुभु
त्सोः प्रतिहेतुत्वे काम्यानामपि कर्मणां संयोगस्य पृथक्त्वाद्वा फलसंग
विवर्जनात् ११ एकस्य तूभयार्थत्वे स्यात्संयोगपृथक्त्वतः अन्वर्थ
स्य च स्वरूपस्य प्रमर्थत्वं यथेष्यते १२ न हि कश्चिद्विशेषोस्ति काम्यनित्या
ग्निहोत्रयोः स्वतः किं तु फलेच्छायाभावाभ्यां वक्त्रनाभिदा १३ इदं पत
हयं न्यस्तं वार्त्तिके श्रीसुरेश्वरैः वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्म
ने १४ तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः यद्वा विविदिषार्थ
त्वे काम्यानामपि कर्मणां १५ तमेतमितिवाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः
तथा च काम्यकर्मापि सर्वार्थैः संयुज्यते यतः १६ फलाभिसंधिनाकार्यं तत्तु
निष्कामबुद्धिना एवं सत्यंगवैगुण्येहेतुकः प्रत्यवायकः १७ नास्येवा
स्य स्वरार्थस्य कर्मणः शुद्धिकारिणः शुद्ध्यर्थस्यास्य धर्मस्य स्वल्पमप्य
शुकर्मस्त १८ तमेतमितिवाक्येन विहिते श्रवणादिके यथाशक्त्यैश्व
रार्थं सत्वाय नेसंस्तते भयात् १९ हरिप्रसादसंसिद्ध्याकर्त्तारं परिरक्ष
ति सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं २० भूयस्तपस्वी भवति
पंक्तिपावनपावनः इत्युक्तत्वादतो हेतोः कर्मवेयं महास्यसि २१ ॥४०॥

नीलकंठीटीका

एतदेवोपपादयति नेहेति इह कर्मबंधप्रहाणार्थे कर्मयोगे अनुष्ठीयमाने
अभिक्रम्यते आरभ्यत इत्यभिक्रमः कर्मारंभः कर्मैव वा तस्य नाशो नास्ति
अन्यत्र फलदत्वात् कृषितिन विदमिष्टफलस्याजननात् न चैतस्या
पि काम्यांतःपातित्वात् नित्याकरणजनितः प्रत्यवायउत्पद्येत वृष्टक ५०
दनुष्ठितस्य बंधप्रहाणप्रत्यवायपरिहारणफलद्वयहेतुत्वायो
गादित्याशंक्याह प्रत्यवायो न विद्यत इति तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा
ह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुत्या संयोगपृथ
क्त्वन्यायेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्यादिना नित्यस्य दर्शादेवीर्यार्थत्व

त्व॰

आनंदी टीका ।

इहावश्यकेकर्मणिफलाकांक्षांविनाक्रियमाणेऽभिक्रमस्या
नुष्ठानस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्ति प्रत्यनुष्ठानाद्विप्रत्यवायः
विहिताकरणोद्भवोमात्रमपिप्रतिबंधकोविघ्नोनविद्यतेन
जायते यतःप्रस्यस्वकर्मानुष्ठानस्यस्वल्पमपिलेशोऽपिमहतः
तोभयात्संसारेजन्ममरणादिसंसरणभयात्त्रायते प्रत्यप
देशसर्वस्वज्ञानकर्मसमुच्चयेवाचकश्रुतिस्मृतीनांप्राप्ति
वितानांसर्वासामर्थोऽनुसंधेयः ४० ॥

+ ताहशंहिकर्मानुष्ठानमिहोपदेशस्येतेयनमक

रामकंठी टीका

लसंप्रत्यजनवंधहेतोरपिकर्मणोमात्रहेतुत्वमेवपर्य
वसानमेवप्रवास्यकर्मयो
गस्यचित्तवृत्तिनिरोधल
क्षणयोगातिरिक्तशक्ति
तांप्रतिपादयितुमाह +

+
+ इहोक्तेऽस्मिन्कर्मयोगेचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद
भिक्रमनाशोनास्ति सद्धियश्चोपदिष्टक्रमस्यस्वभ्यस्तसमस्तभू
मिकाभिर्निर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वपूर्वभूमिकानामनवाप्ताव
सरोत्तरभूमिकारोहणरूपक्रमोल्लंघनलक्षणेऽतिक्रमेसति
विनश्यति स्वरूपमेवनलभते सतःदृशोविनाशइहयोगस
मनन्तरवक्ष्यमाणोपपत्त्यानविद्यते तथा तत्र तत्तदंगवैक
ल्यात्सम्यगनुष्ठितोव्याध्यादिवर्तमानशरीरानुभवनीयः प्र
नर्गभेवासस्वखंडःस्वादिर्भेविघ्नकारीरानुभवनीयः प्रत्यवा
योनप्रयोगःसंभवति इहतुपूर्ववत्सोऽपिनविद्यते यतोऽस्य
धर्मस्यश्रद्धाकृतज्ञानपूर्वकतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठा
नसमाधिरूपस्यसदाचारविशेषस्यसंबन्धिस्वल्पमपिपरिमि
तकालवानुभूतेस्वरूपमहतःसमस्तभयहेतोःसंसारान्मा
नमप्रत्ययलक्षणाद्भयात्साधुसाद्यनुष्ठातारंयोगिनंत्रायतेपरि
रक्षति पुनस्तत्पुण्यसंबन्धंतिरस्करोतीत्यर्थः सद्धिहिधर्मसत
तमनन्तमितसमस्तवस्तुपृथकहेतुसामान्यसंविदूपपरः
प्रकाशैकलक्षणस्वात्मप्रत्यवमर्शानिरन्तरःसमाधिःसहृ
द्विभातत्वेनैवनिर्वर्त्यस्वपूर्णस्वरूपोविधीयते सचविभातमा
त्रःसंपूर्णफलंसंपादयति तथाचवक्ष्यति स्थित्वास्यामंतका
लेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ननोऽस्मिन्पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभू
मिकाःसंपाद्यचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद्विनाशप्रत्यवा

गी॰ योनसंभवतः नचास्यप्रक्रान्तस्यकर्मयोगलक्षणस्यधर्मस्य
टी॰ प्रकर्षप्रतिपादनान्निरोधेयोगस्यसर्वात्मनापरिहारोवगं
द्वि॰ तव्यः सप्तव्रततत्वज्ञानादिक्रियाविशेषवत्सर्वापुरस्कारादि
नियतकालाद्यपेक्ष्यतयानियतेतिकर्तव्यताकोऽसंभवत्प॰
व [illegible]
[illegible] ध॰ ॥

लासिकी [illegible] टीका

अस्यकर्मयोगस्यचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्तशक्तिनाप्रतिपादयति नेति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदभिक्रमेणातिक्रमेणप्रमादेननाशआत्मनोदर्शनेपरामर्शाभावोनास्ति अन्यत्रयोगेचित्तवृत्तिनिरोधएवमन्तेऽस्वात्मपराम॰र्शेनान्यस्येहतौ ध॰ ॥

पंचोलीटीका

अत्रफलव्यभिचारप्रत्यवायादिकमपिवैगुण्यकृतंनसंभावितंकृषि॰यागादिवदित्याह नेहाभिक्रमेतिइहमोक्षमार्गेकर्मयोगेअभिक्रमः प्रारंभः तस्यकृष्यादिवन्नाशोनास्तितथापिविकित्सावतइहमोक्षमार्गेकर्मयोगेप्रत्यवायोनविद्यतेनास्तिअस्ययोगधर्मस्यस्वल्पमपिअनुष्ठितंमहतोभयात्संसारभयात्रक्षति ध॰

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

नेहेति इहास्यांसर्वनिवृत्तिजायांबुद्धावपिक्रमेणासंबंधिबांधवहननरूपापराधेनप्रमादेन नाशोनास्ति प्रमादस्याभावात् तथाप्रत्यवायःप्रत्युतलोकयोपिनास्ति मदनुग्रहादितिशेषः एवमनयाधर्मवत्यासदसद्विवेकयाधियापाबुद्ध्यामहतोभयं पतनकेनस्वल्पमपिस्वपक्षणंभेत्स्यामीतिचिंताकुलत्वे चिनष्पति बुद्धिरुक्तेनातिदुर्मेधानामपिस्वल्पानांभेदस्यसाधकत्वात् ४० ॥

मधुभाष्य

४० ॥

नेहेति अभिक्रमस्यते प्रारभ्यते यत्कर्म तस्य नाशो यस्तो ऽध्येहे त्वनेनो
क्तः सहहनाखिलोकशब्दवाच्ययोग्यताभावाच्छिन्नस्य देहस्य तोज्ञातो देशेन क
र्मविधानान्यथानुपपत्त्या वा तरक्षा पारूपकल्पमानीतः करणस्य शुद्धिः
कथं सकार्या वा तत्तयं गच्छेदिति भावः नन्वेतन्नैरेत्तरा वाद्यैः तद्यथेहे
तिया निंदा स्वाय फलेन तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्मविशुद्धि
कृदिति प्रत्यवायइति काम्यवत्कर्मणि सकलांगोपसंहारउक्तः न
त्वयत्रेति भावः नचसाकल्येन कर्मण्यशक्यसुखेकर्त्तव्यानीति नियमो
स्तीत्याह स्वल्पमपीति अस्य कर्मात्मकस्यापि धर्मस्य यत्स्वल्पमपि कर्म
रूपं संख्यायेति कर्त्तव्यतया वा तन्महतो भयात् संसारसर्पसमन्वात् त्राय
एव तेऽतो न सर्वा कर्माण्यवश्यं कर्त्तव्यानीति भावः नन्नु यथा कर्मजैरे
वानाना कर्मणि क्रियंते तथा ज्ञानार्थिभिरपि क्रियंते तात्तथा च यन्न नदाने
नेत्यादिदर्शयति यस्येते इत्यादि वक्षमाणेन कार्यानभिक्रमयतेऽत्राशंका
ह ४० ॥ ४० ॥

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकि जैसे खेती औ वनिज वैपार आदिकर्म्मोमे कदाचित्करि
कभूंकभूं विघ्नोकी वाहुल्यकरि बहुतायतसेफलकेहानिकीभी सम्भा
वनाहै अर्थात् निष्फलपरिश्रम भीहोताहै औरमंत्र अनुष्ठानकरि जप
यज्ञ आदिकमे भीविघ्न अथवा अङ्ग विकल होनेसे प्रत्यवायकरि दोष
औ कर्म्मनिष्फलहोताहै तैसेजोयहकर्म्मजोविघ्नोकेमारे पूरानहोउते
तो कैसे कर्मबन्धकीहानीकरि नाशहोगा औरउलटादोष लगनेका
डरहै इसवास्तेभगवानकहतेहैं कि यहनिष्काम कर्म्मयोगकाआरम्भ
करनेसे जोपूरा नभीहोउठे तौभी निष्कामकर्म्म निष्फलहोनात
ही औरइसमे दोष पापभी नहीलगताहैं जिसहेतु ईश्वरको उद्देश्य
करि अर्थात् ईश्वरके अर्थ किये कर्ममे विघ्नहोतेहतही और ईश्वरारा
धनके अर्थ इसधर्मकि थोड़े आचरनसे भीबड़ेभयानक संसरसेरक्षा
होतीहैं अर्थात् ईश्वरार्पित कर्मरक्षाकरताहै इससेवहकाम्य कर्मकी
तरह कछुअङ्ग विकल होनेसेभी निष्फलनही होताहै तात्पर्य्य यह
कि ईश्वरार्थकर्मकरनेसे जोदोष नलगे और महत् फलहै तोमात्ता
त ईश्वरकी आज्ञाकरनेमे क्याकहनाहै ४० ॥

दोहा

नहियादिकमनाशहै विघ्नव्यापेकोप लेशभीयाहिध
र्मकारक्षत बहुभयसोप ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन बहुशा
खा ह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिनां ४१ ॥

शांकरभाष्य

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति व्यवसाया
त्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य सम्य बाधिका
क् प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन याः पुनरितरा बुद्धयो या
सां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारोऽपि नित्यप्रततो वि
स्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्त
भेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां
ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत्प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्य
वसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि वि
द्यन्ते तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह येयमिति वै
दिकी प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराण्यविवे
कमूलान्यप्रमाणानीत्याह बहुशाखा हीति व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रे
योमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया
इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां
शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् तत्र हेतुः सम्यगिति
त्वा निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थं उक्तमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात् पारम्पर्ये
ण संसारहेतुबाधकमित्यर्थः उत्तरार्धं व्याचष्टे याः पुनरिति प्रकृतबुद्धिद्व
यापेक्षयाऽन्यत्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति यासामिति अप्रामाणि
कबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः
शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः तद्वशादित्येतत् अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानम
न्तरेण निवृत्तिविरहितत्वं अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारण
विरहितत्वं अनुपरतत्वं स्फोरयति नित्येति कथं तर्हि तन्निवृत्त्या पुरुषा
र्थपरिसमाप्तिस्तत्राह प्रमाणेति अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेन
च पदार्थपरिशोधनद्वारेण परिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तन्निमि
त्तीकृत्य समुत्पन्नसम्यग्बोधानुरोधात प्रकृताविपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते

नामसंख्यातानां व्यावृत्तौ निरालम्बनतया संसारोऽपि स्यादनुपशान्त
त्वप्रसङ्गो भवतीत्यर्थः याः पुनरितरविपक्षान्ता तत्त्वज्ञानापनोद्या संसा
रास्पदीभूता विपरीतबुद्धिरनेकामति तावद्दर्शयति बुद्धीनां हन्तत्वमेववक्तुं
नो बहुशाखित्वं तत्राह बहुभेदा इत्येतदिति एकैका बुद्धिः प्रति शाखा
भेदो वान्तरविशेषेण बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रख्यातमित्याह प्रतिशाखेति
बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः सम्यग्ज्ञानवतो यथोक्त
बुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशंक्याह केषामित्यादिना ४१ ॥

स्वामिकृतटीका

कुतस्त्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेतिः इहेश्वराराधनलक्षणे
कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव तरिष्यामीति निश्चयात्मिकाएकैव एकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामा
नामानन्त्यादनन्ताः तत्रापि हि कर्मफलगुणफलादिभेदात् बहुशाखा
श्च बुद्धयो भवन्ति ईश्वराराधनार्थं हि नित्यनैमित्तिककर्म किंचिदङ्गवैगु
ण्येनापि न नश्यति यथाशक्त्या यावत्तथा कुर्यादिति हि तद्विधीयते न च
वैगुण्यमपीश्वरोद्देशेनैव गुणोपरमात् न तु तथा काम्यकर्म अतो मह
द्वैषम्यमिति भावः ४१ ॥

पैशाचभाष्य

व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः सा कर्मयोगे व्यवसायिनां पुरुषा
र्थसाधिका अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा बहुलकथा अनन्ताश्च भवन्ति
न ताः पुरुषार्थप्रतिसाधनमित्यभिप्रायः ४१ ॥

रामानुजभाष्य

काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि इ
ह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका मुमुक्षुणा अनु
ष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः व्यवसायो निश्चयः सा हि बु
द्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका काम्यकर्मविषया बुद्धिरव्यवसायात्मि
का तत्र हि कामनाधिकारे देहातिरिक्तात्मज्ञानमात्रमपेक्षितं ना
त्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः स्वरूपयाथात्म्यनिश्चये सति स्वर्गादिफला
र्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानामसंभवात् विरोधाच्च सेयं
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधनविषयतया एका एकस्मै मोक्षाय फला
य मुमुक्षोर्हि सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात्सर्वकर्म-

विषयाबुद्धिरेकैव यथैकफलसाधनतयाग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्त्तव्य
ताकानामेकशास्त्रार्थ्यं तयान विषयाबुद्धिरेकान दुष्टेत्यर्थः अव्यवसा
यिनां तु स्वर्गपुत्रपश्वन्नाद्यादिफलसाधनकर्म्माधिकृतानां बुद्धयः फला
नन्त्यादनन्ताः न चापि बहुशाखाः एकस्मै फलाय चोदितेपि दर्शपूर्णमा
सादौ कल्पे आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इत्याद्यवगतावांतरफलभेदे
न बहुशाखात्वं च विद्यते अतो व्यवसायिनां बुद्धयो नैता बहुशाखा अयम
दुक्तं भवति नित्यनैमित्तिकेषु कर्म्मसु प्रधानफलान्यवांतरफलानि च यानि नि^
श्रूयमाणानि तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्म्माणि
णाम्यानि^ कशास्त्रार्थतयानुष्ठेयानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि न त्वकलानि परित्यज्य
मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानि ४१॥

अभिनवगुप्तटीका

न चैषा बुद्धिरुपवर्णनीयते किं तर्हि व्यवसायात्मिका सर्वस्यैकैव सहजा धीः
निश्चितव्यवशानुवर्त्तनं गच्छति ४१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेवं प्रकटयति व्यवसायेति इह परमेश्वराराधनरूपे कर्म्मयोगे व्य
वसायात्मिका परमेश्वरभजनात्तु हत्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मि
काया बुद्धिः सा तदेकैव एकनिष्ठैव भवति अव्यवसायिनां काम
त्मानां या बुद्धयस्ता बहुशाखाः कामात्कामांतरजनका भवंति
कामानामनंतत्वात् जाया मे स्यादथ प्रजाथ पापवित्तं मे स्यादित्या
दिश्रुतेश्च ४१ ॥

वनमालीटीका

न मे तन्मितिवाक्यविहितानां साधनानामेकार्थकत्वमाह व्यवसायेति
हे कुरुनंदन इह श्रेयोमार्गे व्यवसायात्मिका^ सांख्यविषया योगविषया ^आत्मतत्वनिश्चयात्मिका
च बुद्धिरेकैव फलस्य मोक्षरूपस्यैकत्वात् अव्यवसायिनां सकामानां बुद्ध

योनंताः नन्ताअपिवहुशाखाः पशुपुत्रस्वर्गादिफलानांभेदात् ४१ ॥

अ॰ हनुमद्वेनपेनीटीका

गी॰ एवंसकामकर्मणः सकाशान्निष्कामस्य महात्म्यमधिकमुक्त्वेदा
टी॰ नीं सकामकर्मविषयिण्या बुद्धेर्निष्कामकर्मविषयिण्या महाप्राधि
हि॰ कत्वेन श्रेष्ठतामाह व्यवसायात्मिकेति हे कुरुनंदन कुरुकुलोद्भव
हसात्वप्रणीतो भगवदर्चनादिरूपे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका श्रीकृ
ष्णो मां सर्वविघ्नान्निरस्यातिदुस्तरभवाब्धेस्तारयिष्यत्येव कृसानुग्र
हेणैव मम सर्वकर्म सेत्स्यति ममोपायोपेयः सर्वं कृत्यमेवैवेति विश्वास
पूर्वकं सर्वकर्मफलदातरि भगवति मयि व्यवसायो निश्चयः आत्मास्व
रूपे यस्मात्तथा भक्तिस्वयात्मिका या बुद्धिः सा एकैव मुख्यैव यतोऽस्याः
ना॰ नानादेवोपासनं नो साधनं नानाफलविषयादिरहिते न साधनसाध्य
नयैकदेवनिष्ठत्वात्तस्मात्सैव मम मत्स्वभिरूपाश्रयणीया तथैव सर्वेषां
संसारनिवृत्तिर्भवति नान्यथेत्यर्थः हि यतो व्यवसायिनाम निश्चितबुद्धी
नां नानादेवोपासकानां कुरुमुख्यानां नराणां बुद्धयः बहुशाखाः बहुः
धरा धनपुत्रकलत्रपशुस्वर्गादयोऽनेकाः भिन्ना बहुरूपाः शाखा इव शाखा
यासां तास्तथा पुनरनन्ताः भूतपतिमाराध्य नरो द्रोहं भविष्यामि ततः स्वरेन्द्रो
भविष्यामि इत्येवं मनुष्याधिपत्यप्रभृति ब्रह्माधिपत्यपर्यन्तं मनुष्यत्वाधि
पत्याधिकं लब्धुं पितृस्वाम्यापरि पूर्णत्वे ननन्तत्वं नेतर यमन्तत्वाद
तोऽनन्ताः असंख्याता भवन्ति प्रत्ये भावः निश्चितवत्काम्यकर्मणां स्वरू
पाण्येव हृरनः परित्यज्य नित्यनैमित्तिकानां तु भगवत्समर्पणात्मकेन
त्यागेन फलमात्राण्येव त्यक्त्वेश्वराज्ञापालनरूपेण तन्त्वं कर्मां च रन्मुह
घो मोक्षमेव प्राप्नोति न तु तत्स्य काम्यकर्माचारिणा इव पुनः संसारपतने
भवतीति ४१ ॥

मधुसूदनीटीका

केजानन्दन

एतदुपपादनायत मेनमिति वाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह इहश्रे
योमार्गे तमेतमिति वाकोवाव्यवसायात्मिकाप्रात्मनत्वनिश्चयात्मिका

बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्या विवक्षिता वेदावचनेनेत्यादौ तृ
तीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे समुच्च
यः स्यात् एकार्थत्वे पि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वंद्वसमासेन यद
ग्नये च प्रजापतये चेति वच्च प्राह्नेन न तथात्र किंचिन्मानमस्तीत्यर्थः सां
ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेकाव्यवसायात्मिका सर्व
विपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदवाक्यसमुत्पन्नत्वादितरास्त्वव्यवसा
यिनां बुध्ययो बाध्या इत्यर्थः इति भाष्यकृतः अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव सं
सारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भव
तीत्यर्थमाहुः सर्वथापि तज्ज्ञानकांडानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयादित्युपपन्नं कर्मकांडे पुनः बहुशाखाश्चानेकभेदाः
कामानामनेकभेदत्वात् अनेनाश्वकर्मफलगुणफलादिप्रकारोप
शाखाभेदात् बुद्धयो भवंत्यव्यवसायिनां तत्तत्फलकामानां बुद्धीनाम
नेत्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः अतः काम्यकर्मापेक्षया महत्फलस्य
ऐषश्वर्यकर्मणां इत्यभिप्रायः ४१ ॥

सदानंदीटीका

एतस्मिन्नर्थे माहेशशास्त्रमेतन्मितिवाक्यतः विहितानां फलैकत्वे कर्मणां
बुद्धिकारिणां १ श्रेयोमार्गेष्ववाक्ये नमेतमिति वैदिके बुद्धिरेके
व साध्यास्ति तत्वनिश्चयरूपिणी २ चतुर्णामाश्रमाणां च सैव साध्या
[illegible]विवक्षिता एकैव सांख्ये योगे च फलैक्यान्निश्चयात्मिका ३
सा विपरीतबुद्धीनां बाधिका वेदवाक्यजा ईश्वराराधनेनैव न तरिष्या
मीह संसृतिं ४ इत्येकैवास्ति वा बुद्धिर्भक्तानां निश्चयात्मिका इतरा
स्तु धियो बाध्या मिथ्याज्ञानवर्तात्मना ५ कामभेदात्तथा शाखाभेदा
त्तानाभिदा पुनः संसारानंत्यहेतुत्वादनंता मूढचेतसां ६ ४१ ॥

नीलकंठीटीका

नन्वेवंसांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्वंतुल्यंचेत्कोनयोर्विशेषइत्या
शंक्यसांख्यानांपातशंकानास्तियोगिनांतुयावद्विदेहकैवल्यंपा
तशंकास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्वनिश्चयस्तदा
त्मिकानराकाराबुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहंब्रह्मास्मीतिवाकज
न्या ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधानासमस्तवृत्त्यंतर
बाधेनसम्यग्भुदिनाशकापकैवसकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोक
इतिश्रुतेः ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकःस्वयमेवनहिसकृत्तत्वज्ञानेब्र
ह्मणिज्ञातेनव्यंकर्तव्यंवाकिंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदो
ऽतोऽस्यपातशंकानास्ति अव्यवसायिनामज्ञानिनांतुबुद्धयोऽनंताः
नास्त्यमस्येकेवरूपशाखाइति इदमेवममश्रेयइतिनिश्चयस्यालाभ
नानाकाराचिरश्रेयस्यविश्रेयोबुद्धौसत्यांपातशंकास्तीतिमहांस्तयो
र्विशेषइतिभावः ४१ ॥

आनंदी टीका

तस्मात्समुच्चितयोः ज्ञानकर्मणोरेकस्यैव फलस्य निःश्रेयस
स्यारंभकत्वात् बुद्धिरपि समुच्चयात्मिकाऽत्रैकैवेत्याह हे कुरु
नंदन उक्तप्रकारेण समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां निःश्रेयससंप्रा
प्तिमिति निश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव अव्यवसायिनां निश्चया
भावाज्ज्ञानं विना कर्मैकान्तरतानाम् तथा कर्मसंन्यस्य केव
लं ज्ञानमेवाभ्यस्यतां बुद्धयः बहुशाखाः संशयविपर्ययादिभि
र्बहुप्रकारैर्भिन्ना अनवच्छिन्ना भवंति ४१ ॥

+ अस्मिंस्तु विशुद्धभक्तिश्रद्धादिगुणव्यक्तिहृचित **रामकंठी टीका** विवेकजज्ञानाविर्भावो भवाद्दशो योधिकृतः न सर्वः कश्चिदिति प्रतिपादयितुमाह +

\+ व्यवसायो निश्चयः स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाभूता स्वभाव
तो बुद्धिरेकलक्षणैव निश्चयस्यात्मादिसदर्थे विषयोपि संभ
वति देहाद्यसदर्थे विषयोपि संभवति अन्त्ययोः सदर्थविषयः
स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवति अतः सदर्थविषयस्य व्य
वसायरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा अपकामि
ॐ न्नपर्थे नानाविकल्पजालानां पर्यवसितास्तु [illegible]
[illegible]
नां [illegible]
[illegible] ४१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

शुद्धसदर्थात्मनिश्चयस्वभावा अस्मिन्योगे भवाद्दशो लब्धात्मबो
धाधिकृतो न सर्वः कश्चिदित्याह व्यवसायेति बहुशाखाः सु
न्वदेहप्राणादिष्वभिमानानां नानात्वात् ब्रह्मादिकीटपर्यंतेष्व
कैव विपरीतभावनया बाधितत्वात् ४१ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ये योगबुद्धेः इतरस्याः काम्यकर्मबुद्धेश्च वैलक्षण्यमाह व्यवसा
यात्मिकेति हे कुरुनंदन इह श्रेयोमार्गे व्यवसायात्मिका निश्चय

गी॰ स्वभावाबुद्धिः एकैवहियस्मात् अव्यवसायात्मिकानांअनिश्चित
टी॰ बुद्धीनांबुद्धयःबहुशाखाः बहुभेदभिन्नाःचपुनःबहुशाखाभेदेन
हि॰ अनंताःअनंतमूल्याः ४१

25b

रामवीरसमिद्धोयिनी

तामेवबुद्धिंविशिनष्टिव्यवसायेति कुरुनंदनेति संबोधनपद
योत्यायमर्थःफलितः कोहंकाक्रियाममोचितेति विवेकशारि
णीमतिरेकैव अथवा अस्मादेवव्यवसायःस्यादिति कोपम्नवकलो
चितोयमलक्षणबुद्धिरेकैवसहजा फलानंत्यमदेत्यर्थः अव्य
वसायिनांसदसद्विवेकनिश्चयहीनानामनिश्चितमतीनांदेवः
पशूनांचबुद्धयःस्वनिश्चितानितनत्यशुख्यावयकमिकीटपतं
गादिजनिप्रशानि अतएवस्वजात्युचितोयमत्राम्भवेतितात्पर्या
र्थः ४१॥

मधुभाष्य॥

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरिति सम्यग्युक्तिनिर्णितानांमतानामे
कमेवेत्यर्थः अवैदिकानिमतान्यव्यवसायात्मिकानि न
तुवैदिकानि तेपिहिकेचिकर्माणिस्वर्गादिफलान्याहुरित्य
तआह॥ ४२॥

व्यवसायात्मिकेति हे कुरुनंदनार्जुन इहस्नानमार्गे व्यवसायात्मिकात्म
तत्त्वनिश्चयात्मिका एका चतुर्णामाश्रमाणां साध्यानां मन्साध्यं नापीय
मपि विविधसाध्यानत्वैकस्याभ्यस्तस्यानभ्यस्तस्य वा द्विजानां वा उपयो
गे समाने किं सर्वानुष्ठानेन अन्यथा यदि वेन रण्याब्रह्मचर्यादेव प्रव्र
जेदिति ब्रह्मचारिणोपि प्रव्रज्याश्रुतेस्तस्याहिताग्निसाध्यकर्माभावेनावि
विदि विदिषासन्यासेनस्यादिक कर्मकांडनैव समन्यमाह बहुशाखाइति
अव्यवसायिनां बुद्धयोऽनंताः फलानां बहुत्वात्तनसाधनतामपि
नत्रहुत्वा खोक्ता नाबहुत्वादिति मन्दैषम्यमिति भावः ननु यदि
कर्मसत्त्वशुद्धिद्वारात्मतत्त्वात्मिकां बुद्धिं जनयति कुतस्तर्हि सका
मैरपि क्रियमाणं स्वसामर्थ्यप्राप्तसत्त्वशुद्धिद्वारा तादृशीं बुद्धिं ते
षामपि जनयति रहकामेन तिमोग्निर्दहं दहन्नप्रपित्स प्रका
शकतो जहातीत्याशंक्याह ॥

257

भाषाअनुवाद

जोकहोकि कणाद आदि आचार्योंके मतमेज्ञानकर्म उपासनारूप
अनेकप्रकारकीबुद्धिकहीहै औरआपयहांज्ञानयोग रूप औ कर्म
रूपदोहीप्रकारबुद्धिके कहासोकैसेसंभवहोय इसअभिप्रायपरउ
त्तरनदोनोकेभी विपरीतकहे उलटाभिन्नप्रकार कहतेहैं किहे
कुरुनन्दन अर्जुनयहईश्वर आराधनरूप कर्मयोगमे व्यवसायात्मि
का अर्थात् भगवद्भक्तिकेद्वारा अवश्यही उद्धारहोगा ऐसीनिश्च
यात्मिका कहेनिश्चयरूप बुद्धिकीनिष्टा एकहीहै और अव्यवसा
यी अर्थात आराधनके बहिर्मुखकामी कहे सकामकर्म करनेवा
लोंकी अनन्त वासनासे अनेकप्रकारकी बुद्धिहोतीहै और उसमे
भीकर्मकाफल और अश्वमेध राजसूय आदियज्ञका अङ्ग दिग्वि
जयकी भांति गुण कला आदिनानाप्रकार बहुतशाखा प्रशाखा
विशिष्ट बुद्धि उत्पन्न होतीहै एवन्तु भगवत् आराधनके अर्थनित्य
कर्मयानैमित्तिक कर्मकुछअङ्ग विकलकहे अपूरा भीहोनेसेनष्ट
नहींजाताहैं यथासाध्यकहेजितनाया जैसा अपनेसे होसके उतना
ही और वैसाहीकरो यही उसधर्मकीविधिहै ईश्वरार्पित कर्म वि
घ्न और दोषको शान्तकरदेता इससे उसके करनेमे कदाचित् वै
गुण्य नहीहोती अर्थात् उसकोविगुणनहीं कहसकतेहै और
काम्यकर्म तैसानहीं इससेदोनोकेबीच बड़ा अन्तरहैसोएक
बुद्धिहोकेरहो ४१ ॥

दोहा

बुद्धिजो उत्साहनी कुरुनंद एककहंत अनउद्यमीकी
बुद्धियां शाखा बहुत अनंत ४१ ॥

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेद
वादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ४२ ॥

शांकरभाष्य

येषांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नास्ति तेषांयामिमामिति यामिमां व
क्ष्यमाणांपुष्पितांपुष्पित इववृक्षःशोभमानां श्रूयमाणरमणीयां
वाचं वाक्यलक्षणांप्रवदंति केअविपश्चितः अल्पमेधसोऽविवे
किन इत्यर्थः वेदवादरता इतिवेदवादरताः बह्वर्थवादफलसा
धनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषुरता हेपार्थनान्यत् स्वर्गपश्वादिफ
लसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यदिसांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूताबुद्धिरस्तिहि सैवसर्वेषांचित्तेकि
मितिस्थिरानभवति तत्राहयेषामिति तेषामिमांपुष्पितांवाचं प्र
वदंति तयापहृतचेतसांकामिनां कामवशान्निश्चयात्मिका बु
द्धिर्नप्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति इमामित्यध्ययनविधुपा
त्तत्वेन प्रसिद्धत्वे कर्मकाण्डरूपया वाचोविवक्षिते वक्ष्यमाणत्वे
क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्ये किंशुकोहि पुष्पशाली
शोभमानोऽनुभूयतेनपुनःस्वोपभोग्यफलभागी लक्ष्यतेतथेयम
पि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीयावागुपलभ्य
ते साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभानात्न तेषांनिरतिशयफलभागि
नीभवति कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाहपुष्पितामि
ति वाक्यत्वेनलक्ष्यते अर्थवत्वप्रतिभा तात्त्विकस्तत्रवाक्यसमर्था
भासत्वादित्याह वाक्यलक्षणामिति प्रवक्तृणांवेदवाक्यतात्पर्य
परिज्ञानाभावं सूचयतिअविपश्चितइति वेदवादावेदवाक्यानि
तानिचबहूनामर्थवादानां फलानांसाधनानांच विविधानां
प्रकाशकानि तेषुरतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वे तद्वत्त्वमपितेषां विशेषण
मित्याह वेदवादेति कर्मकाण्डनिष्ठत्वेफलंकथयति नान्यदिति ई
श्वरोवामोक्षोवानास्तीत्येवं वक्तारो नास्तिकाःसम्यग्ज्ञानवन्तोनभवन्तीत्यर्थः ४२॥

स्वामिकृतटीका

गी॰ टी॰ द्वि॰

ननु कामिनोपि कष्टात्कामार्थीनु विज्ञायव्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं
किं न कुर्वन्ति तत्राह यामिमामिति पुष्पितां विषलतावदापातर
मणीयां प्रकृष्टां परमार्थफलपरामेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुति
ये तेषां तया वाचापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत समाधौ
इति तृतीयेनान्वयः किमिति तथा वदन्ति यतो विपश्चितो मूढा
स्तत्र हेतुर्वेदे ये वादा अर्थवादाः अक्षय्यं हि वै चातुर्मास्ययाजि
नः सुकृतं भवति अपाम सोमममृता अभूमेत्याद्यास्तेष्वेव र
ताः प्रीताः अतएव अतः परमन्यदीश्वरतत्त्वं नास्तीति वदनशी
लाः ४२ ॥

पिशाचभाष्य

यामिमां वैदिकीं वेदभवां नन्दन्त्यगणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पाद
नसमर्थानां फलपूर्वभावित्वात् पुष्पमिव पुष्पं तानि च पुष्पिता
नि येषां पुष्पितानां प्रतिपादिका वाक् पुष्पितानां तां वाचं वदन्ति अवि
पश्चितः अपण्डिताः वेदस्य वादो वदनं वेदवादः तत्र रताः सक्ताः
वेदवादरताः वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशबद्धा इ
त्यर्थः स्वर्गादिफलादपवर्गाख्यं सत्त्वं नास्तीति वादिनः वेदवदनशी
लाः ४२ ॥

रामानुजभाष्य

अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलामापा
तरमणीयां वाचम् अविपश्चितोल्पज्ञा भोगैश्वर्यगतिं प्रतिवदमाना
प्रवदन्ति वेदवादरताः वेदेषु स्वर्गादिफलवादास्तेषु सक्ताः नान्य
दस्तीति वादिनः तत्संगातिरेकेण स्वर्गादेरधिकं फलं नान्यद
स्तीति वदन्तः ४२ ॥

अभिनवगुप्तटीका उपक्रमे [illegible] येकामा
मिलाभिलाषिणस्त्वयमेतां वाचं वेदात्मिकां पुष्पितां भविष्यत्
स्वर्गफलेन व्याप्तां वदन्ति अतएव जन्मनः कर्मैव फलमिच्छन्ति
ते अविपश्चितः ते च तथैव सर्वं कल्पितया वेदवाचा अपहृतचित्ता
व्यवसायबुद्धियुक्ता अपि न समाधियोग्याः तत्र फलनिश्चयत्वादि
दिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यम् ॥ ४२

परमार्थप्रपाटीका

अथैकामिनोप्येतां व्यवसायबुद्धिं कथं नाद्रियन्ते इत्यत आह यामि
ति यथा लोके पुष्पं हि फलोद्गमं सूचयति एवं पुष्पितां फलाभि
संधिं सूचयन्तीं वेदवाचम् अविपश्चितस्तत्तात्पर्यमजानन्तो वदन्ति

समर्थयंति कथं नान्यदस्तीतिवादिनः एतद्व्यतिरेकेणान्यत्कर्मेतिनान्य
देनास्तीत्यभिनिवेशवंतः अतएतेवादेष्वर्थवादेरतास्तैश्चेवतात्पर्यमव
धारयंतः यद्वा अर्थेत्वाचरतिमाययैवाचैस्वकामफलामपुष्पामि
तिहृत्तोपुष्पफलेहिदेवश्यात्मेइतिनिरुक्तोक्तेः पुष्पस्थानीयदेवतोपा
सनाविषयांवाचंवेदवाणीमवदंतीति ४२ ॥

वनमालीटी·

अव्यवसायिनामपिव्यवसायात्मिकाबुद्धिःकुतोनभवतिप्रमाणस्यस
र्वसाधारणत्वादित्याशंक्यप्रतिबंधकसद्भावान्नभवतीत्याहयामिमितित्रि
भिः यामिमांवाचंवदंतितयापहृतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नभवतीत्य
नेनान्वयः इमामध्ययनविधुपात्तत्वेनप्रसिद्धांपुष्पितांपुष्पितापला
शवदापातरमणीयांनिरतिशयफलाभावात् कुतः यतोजन्मकर्मफ
लप्रदां जन्मपूर्वशरीरसंबंधः तदधीनंचकर्मतत्तद्वर्णाश्रमाभिमान
निमित्तं तद्धेतुकफलंचपशुस्वर्गादिकंनश्वरं तानुच्चनीचानिंद्र
पाजलाहारकघटीयंत्रवदविच्छेदेनददातीतितथाता कुतएवमत
आह भोगैश्वर्यगतिंप्रतिक्रियाविशेषबहुलां अन्नतपानांवेशीवि
हारपारिजातपरिमलादिनिबंधनोयोभोगस्तत्कारणंचयदैश्वर्यंदे
वादिस्वामित्वंतयोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषादर्शपू
र्णमासादयस्तैर्बहुलांअतिबाहुल्येनभोगादिफलायक्रियाकला
पप्रतिपादिकांवाचंवदंति अविपश्चितविचारजन्यतात्पर्यवीतस्य
न्यः अक्षय्यंवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिवेदैर्यैवादोक्ते
पुरतोः अयमेवावेदार्थइतिमिथ्याविश्वासेननसंतुष्टाः स्वर्गादेरन्यत्
ज्ञानमोक्षादिकंफलंनास्तीतिवादिनः ४२ ॥

क्रमवैजयंतीटी· ॥

नन्वव्यवसायिनांबुद्धयः कुतोहेतोरनंताबहुशाखाश्चभवंतितेषां
व्यवसायात्मिकाबुद्धिःकस्मान्नभवतीत्याशंकायांत्रिभिश्लोकैरा
यामिमामिति इमामनंतरंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अ
पामसोमममृताअभूमेत्येवरूपांपुष्पितांशिंशपापुष्पवदापातर
मणीयांवाचंयेवदंतितेयावाचाश्रयस्तचेतसोतेषामव्यवसायि
नांव्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयतइतितृतीयेनान्वयः

एवं ये वदंति ते के इत्यपेक्षायामाह अविपश्चितः चेतनाचेतनेश्वरस्व
रूपादिज्ञानहीना मूर्खा इत्यर्थः अत एव वेदवादरताः वेदेषु वेदांतगी
तेषु स्वर्गादिफलप्रतिपादकेषु वाक्येषु ये वादाः स्तुतिरूपार्थवादास्ते
ष्वेव रताः प्रीतियुक्ता एवमेव वेदस्यार्थः इत्येवं दुराग्रहेण अज्ञापश
वस्तेष्वतिशयसक्ता इत्यर्थः अत एवमपि ये तानान्यदस्तीति वादि
नः पारिजातादिकुसुमामोदेन नन्दनाख्यमरवने उर्वश्यादिस्वर्वेश्या
भिः सह विहारोऽमृतपानमित्येवमादिस्वर्गभोगादिसुखादन्यत्कि
अपि मोक्षादिफलं नास्तीति वदनस्वभावाः ४२ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतो न भवति प्रमाणस्य
तुल्यत्वादित्याशंक्य प्रतिबंधकसद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभिः यामि
मां वाचं वदंति तया वाचाऽपहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मि
का बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः इमामध्ययनविधिप्राप्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पि
तां पुष्पितपलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबंधप्रतिभाना
न्निरतिशयफलाभावाच्च कुतो निरतिशयफलत्वाभावस्तदाह जन्म
कर्मफलप्रदां जन्म चापूर्वशरीरेंद्रियादिसंबंधलक्षणं तदधीनं च
कर्म तद्वर्णाश्रमाभिमाननिमित्तं तदधीनं च कर्मफलं पुत्रपशुस्वर्गादि
लक्षणं चेति सर्वं जातिप्रकर्षेण तदीयप्रवदविच्छेदेन ददातीति त
थोक्ता अत एवमत आह भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुला
यामृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादिनिबन्धनो यो भोग
स्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभू
ता ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहु
लां विस्तृतां अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपा
दिकामिति यावत् कर्मकांडस्य ज्ञानकांडापेक्षया सर्वप्रातिविस्त
तत्वं प्रसिद्धं एतादृशीं कर्मकांडलक्षणां वाचं प्रवदंति प्रकृष्टां परमा
र्थां स्वर्गादिफलामभ्युपगच्छंति के ये अविपश्चितः विचारजन्यतात्प
र्यपरिज्ञानशून्याः अत एव वेदवादरता वेदे ये संति वादा अर्थवादाः
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्येवमादयस्तेष्वेव र
ता वेदार्थसत्यत्वेन एवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेन संतुष्टाः हेणा

र्थे अत एव नान्यदस्तीतिवादिनः कर्मकांडापेक्षया नास्त्यन्य
ज्ज्ञानकांडं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्कर्मफलापेक्षया च
नास्त्यन्यन्नित्यं निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः म
हता प्रबंधेन ज्ञानकांडविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थः कुतो मोक्षद्वे
षणत्वे यतः कामात्मानः काममानविषयशताकुलचित्तत्वे
न काममयाः एवं सति मोक्षमपि कुतो न कामयन्ते यतः स्व
र्गपराः स्वर्ग एवोर्वश्याद्युपेतत्वेन पर उत्कृष्टो येषां ते तथा स्व
र्गातिरिक्तः पुरुषार्थो नास्तीति भ्रान्त्या अविवेकवैराग्याभा
वान्मोक्षकथामपि सोढुमसमर्था इति यावत् तेषां च एवंक
यो भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टा
न्तःकरणानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमा
च्छादितं चेतो विवेकविज्ञानं येषां तथाभूतानां अर्थवादः
स्तत्यर्थः तात्पर्यविषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामा
ण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः समाधिवि
षया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा अधिकरणे
विषये वा सप्तम्यास्तुल्यत्वात् विधीयत इति कर्मकर्तरि लकारः
समाधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा पर
मात्मा वेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं प्रकृते ब्रह्मैव व्याख्याने समाधिस्त
न्निमित्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्यानेन तुष्टि
रेवाहृता अयं भावः यद्यपि काम्यान्यग्निहोत्रादीनि शुद्ध्यर्थेभ्यो
न विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसंधिदोषात्तत्राशयशुद्धिं संपाद
यन्ति भोगानुरागेण तु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी एतदेव दर्शि
तं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपायेन फलाभिसंधिमन्तरेण
तु कृतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चि
द विपश्चितोः फलवैलक्षण्यं विस्तरेणैव तदग्रे प्रतिपाद
यिष्यते ४४ ॥

यानिश्चयवतांनानाप्रतिबंधवशात्तस्मा व्यवसायात्मिका
बुद्धिर्भवतीत्याहमापतिः १ यामिमांवक्ष्यमाणांहिवाचं
श्रवणशोभनां आपातरमणीयांचपुष्पितपलाशवत्
देहेंद्रियादिसंबंधरूपंजन्मददातिया तदधीनंचयत्कर्म
तदधीनंफलंतथा ३ ददामीतिघटीयंत्रवदविच्छेदतस्व
तो सुधापानोर्वशीक्रीडास्रग्गंधादिनिबंधनः ४ भोगास्तद्व
तैश्वर्यंदेवादिस्वामितातयोः प्राप्तिंप्रतिक्रियाभेदाःसाधन
त्वेनयेमता ५ तैर्विस्तरोकर्ममयींप्रवदंत्यविपश्चितः विवा
वजन्यतात्पर्यज्ञानशून्याःसुराशिणः ६ येर्थवादाःश्रुतौसं
तिरोचनार्थाहिकर्मणां प्रसक्तयेह्वेवात्स्मोस्ययाजिनइ
त्यपि ७ तेष्वेववेदतात्पर्यमितिविश्वासतत्पराः प्रभुप्रसादि
हेतुभ्यःकर्मभ्योनान्यदस्तितत् ८ ज्ञानंनतत्फलंदानक्ष
तेःकर्मपरत्वतः प्रतिबंधातदेवंविरुद्धार्थकभाषिणः ९
विषयाकुलचित्तत्वात्सदाकाममयाःशठाः स्वर्गएवपरायेषां
पुरुषार्थतयामतः १० वैरागादिबहिर्भूत्वामत्कामोदकथाम
पि नहतमेतेतत्तेषांभोगादौलग्नचेतसां ११ तयापहृतोक्तया
वाचायेषामात्मादिंतमनः समाधिविषयाबुद्धिर्नोतेषांनि
श्चयात्मिका १२ ब्रह्मैवसत्यवस्थानेसमाधिस्तन्निबन्धना
व्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषांनोत्पद्यतेयथा १३-४२ ॥

उत्तरार्धमेवविवृणोतियामिमामित्यादिनायां पुष्पितांपुष्पित
द्रुमवद्दूरतोरमणीयांवाचं अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृ
तंभवतिअपामसोमममृताअभूमेत्येवंरूपांप्रवदंतिअविपश्चि
तः अल्पमेधसोमूढाः यतोवेदवादरताः वेदांतर्गतेष्वर्
थवादेषुयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनपापंश्लोकंशृणोतीत्येव
मादिषुरताः वदद्यदाः अतएवकर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानंतत्फ
लंमोक्षश्चनास्तीतिवादिनोवदनशीलाः ४२ ॥

262

+ यतः सर्वाभिकांक्षापरित्यैक हेतौ परमार्थसत्यात्मनि चलबुद्धिप्रतिष्ठाइदंप्राप्यमिदंप्राप्यमित्यनित्य मर्थंप्राप्यतयालंबमानानक विद्धिभ्रांतिलभंतइत्येवं विधानांपुरुषाणांस्वर्गादिभोगमात्रेपरत्वेनप्रति पन्नानांयाबुद्धिःसावक्ष्यमाणेनपरस्मिन्धर्मेननियुज्यतेइत्याह +

ज्ञानेरी टीका

तत्रकर्मणोकेवलंदर्शयति वेदानांवादेषुपाठमात्रेषुरताः परमार्थेनास्यार्थानभिज्ञाः अतएवनान्यदस्तीतिवादिनः याव ज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात् स्वर्गकाममइत्यादिश्रुतेः ४२ ।

रामकंठी टी०

++ सैषाव्यवसायात्मिकानिश्चयस्वभावाबुद्धिर्भोगैश्वर्यप्रसक्तानां प्रसंसमाधौ आत्मलक्षणपरमार्थतत्वविषयेअंतःकरणेनविधीयतेनाप्युत्पद्यते तस्मात्तदर्थप्रतिपत्तियोग्यत्वाभावात् येहिभोगानामिष्टानांविषयानामैश्वर्यस्यासंप्रकर्षेणएवस्वतन्त्र परिहाररूपेणातिशयेनासक्तानिषण्णास्तत्पराएवतेषांभोगा सक्तानांभोगात्मकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधि विषयेव्यवसायेनालम्बतेएवकीदृशानांतेषांभोगैश्वर्यप्रसक्ता नांसमाधौबुद्धिर्नविधीयते तयावाचापहृतचेतसांस्वीकृतम मानसांकयावाचा यामिमांपुष्पितांपरमार्थबोधलक्षणफ लरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तांप्रसिद्धांवाचंवेदवा दरताअविपश्चितो वदंतियावचनंवेदशोभायज्ञानशून्यक्रि यामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोवगतव्यः तस्यतएवविध स्यवेदस्यवादोभिधानेपरेप्रकृष्टेतदेवतत्वमेषांतेतथोक्ताः अतएवनान्यदस्तीतिवादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणांविधायकादेदाहतेनयच्छन्ति नान्येवतिवद नशीलाः अतएवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफलभूतानित्या श्चविनाशिसुखभोगमात्रंरूपमर्थेषणार्थफलत्वेनप्रतिपन्नाः संतोनविद्वांसो येस्वविनाशिविशुद्धनिरतिशयमात्मतत्वल क्षणमेतद्विपरीतमर्थफलत्वेनप्रतिपाद्यन्ते तेविपश्चित्त्वमभ जन्ते [illegible] ४२

लासिकी वल्लभी टीका

स्वर्गादिभोगमात्रेपरत्वेनप्रतिपन्नानांव्यवसायिनीबुद्धिःप्र क्रांतेपरस्मिन्धर्मेननियुज्यतेइत्याह यामिति यामिमांवेदवा वेकर्मकांडलक्षणंअविपश्चितोविवेकिनःप्रबोधशून्यावेद १९ वादरतावेदेयेर्थवादाः अत्तयहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतं

गी. भवति अपामसोमममृता अभूमेत्याद्यालेभरताः प्रीताः नान्य
टी. त्स्वाप्यमीस्वरतत्वमितिवदनशीलाः ४२ ॥
द्वि.

पंचोलीटीका

सांख्ययोगबुद्धौप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमितरस्याकामककर्मबुद्धौप्रवर्तमाना
नां सांख्ययोगबुद्धिप्राप्त्यभावलक्षणंदोषमाह यामिमामिति हेपा
र्थवेदवादरता अर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषुवेदवाक्येषुरताः
अविपश्चितः अविवेकिनः यामिमां पुष्पितां पुष्पितवृक्षइवशोभनां
वाचंप्रवदंतिस्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्योकर्मभ्योअन्यत्नास्तीति
वादिनः ४२

रामवीरसमिद्बोधिनी ॥

अनिश्चितमतीनांप्रपंचमाह यामिमामितित्रिभिः यांवाचंवेदल
क्षणांपुष्पितांपुष्पोत्थितपुष्पलतावत्पुष्पितामापातमात्ररमणी
यांवेदवादरताः वेदानांवादेस्वार्थवादेरताः अर्थवादश्चेत्थंप्राशस्त्य
निंदान्यतरवाक्यमर्थवादः सचविधिशेषोनिषेधशेषश्चेति पुन
रपित्रेधा गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् प्रमाणांतरविरोधेस
त्यर्थवादो गुणवादः प्रमाणांतरावगतार्थबोधकोनुवादः प्र
माणांतरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोभूतार्थवादः तथाच
प्राभाकराः विरोधेगुणवादः स्यादनुवादोवधारिते भूतार्थवाद
स्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः इति तथाच वायव्यंश्वेतमजमाल
भेतेतिविधिवाक्यं वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेतिनिषेधवाक्यमित्याद्य
र्थवादात्मकंवेदंश्रुत्वान्यत्किंचित्प्रयोजनंनास्तीत्येवंवादिनस्ते मू
र्खाएवेत्यर्थः ४२ ॥

मधुभाष्य ॥

यामिमामिति यामाहुस्तयेत्यन्वयः मोक्षफलपेक्ष्यस्वर्गादि
पुष्पप्रकां वाचंप्रवदंति वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेद
वादरताः वेदैर्यन्मुख्यतउच्यते तत्रैवरताः नान्यदस्तीतिवादि

नः परोक्षविषया वेदाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः मां वि
धत्तेभिधत्ते मामित्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवंतव
दंति भोगैश्वर्यगतिप्राप्तिरिति तत्प्राप्तिफला एव वेदा इ
ति वदंतीत्यर्थः तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः
समाधौ समाध्यर्थेन विधीयते सम्यग्बुद्धिर्णीतार्थीनां दूषि
रेमनः समाधानं सम्यग्भवति तद्धि मोक्षसाधनं अतएवे
दत्यत्र न तस्य तत्त्वप्रमाणायत्तमात्ताठरीयसीरपि वाचः स
समासन् स्वप्नेनिरुक्तपाठ्ठमेधिसोप्यं नयस्य हेयान्तमि
तेस्वयंस्यात् इति तां योगबुद्धिमाह त्रैगुण्यविषया वेदा इ
त्यादिना अतनवदपोय वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसंबंधि
स्वर्गादिप्रतीतोर्थ इव भाति परोक्षवादी वेदोयमिति श्रुतेः
अतः प्रतीतकेऽर्थे भ्रांतिं मा कुर्वित्यर्थः वाह्यविषयकत्वं
मुखतो वचनं स्मृतमित्यभिधानात् ननु वेदपक्षो निषि
ध्यते वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावंते च म
ध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदोखि
लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनामा
त्मनस्तुष्टिरेव च वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्यय
इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः तद्विहितस्य तद्वि
रुद्धस्य धर्माधर्मत्वोक्तेश्च तथापि काम्यकर्मणां फलं
ज्ञानिनां न भवतीति सामान्यमेवेत्यत आह ४६॥

यामिमामितित्रिभिः अत्रयामित्यत्रलिंगविभक्तिविपरिणामेनयेइत्य
भिहेयं तयेत्यन्यत्रापिनेतव्यप्रकारेणानेयामितिनेयं कर्मणाप्रकृतत्वा
त्कर्मभिरितिशेषोत्रेयः ततश्चायमन्वयः तयाउक्तयाअपहृतचेतसा
तेषांमज्ञानांकर्मभिर्व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइति अपहृत
चेतसामितिवशीकृतचेतसामित्यर्थः तयाकयातेषांकेषामित्यपेक्षा
यामेवंयोज्यं यामिमांवाचंपुष्पितांभोगैश्वर्यगतिंप्रतिप्रवदंतिइ
मामितिपुरोवर्तिन्यवद्यायदेशेनतस्यावाचः अत्राहतप्रसरत्वंद्यो
तयति पुष्पितामिति पुष्पवत्तयातादात्विकरमणीयांवदत्फलो
त्पत्तेरपूर्वरूपायाअनुष्ठानसव्यपेक्षतया व्यवहितत्वात्तदुपयोग
स्यचदेशांतरकालांतरभावितयाव्यवहिततरत्वमाह यथापुष्पो
द्गमात्कालांतरेफलंतदुपभोगस्तुव्यवहिततरस्तद्वद्भोगैश्वर्यं क
र्माधिकारलक्षणेनस्वर्गतितात्तंयथावाचामित्यर्थः प्रतिर्लक्षणा
र्थेकर्मप्रवचनीयः ततश्चवाग्लक्षणप्रवदंतोविपश्चितोलक्षणस्या
धिकारमात्रे~~[illegible]~~वोधिकांवाचंप्राप्यवदंतीतिप्रामिकि
याजनितोलक्षणाभावः प्रवदंतीतिप्रामाः स्वारदानींस्वर्गमित्या
दिप्रकर्षेणवदंतीत्यर्थः अत्रामपवत्सर्गप्राप्तेसखेममनइति अ
विपश्चितइत्युक्तं अविपश्चित्वेकोहेतुस्तत्राह वेदवादरताइति वा
दशाहेनअर्थवादाः भामाशौहृतमस्यभामायाइत्यर्थवादानांग्रहणं त
याचवेदसंबंधिनोर्थवादास्तेरताः प्राप्तिप्रामावेदग्रहणंमिथ्यात्वप
रिहारार्थं अपवयत्तापुर्येयजमानोंजस्नास्वर्गं लोकमेतीत्यादयो
वर्तमानत्वेनस्वर्गप्राप्तिवोधकावैदिकाअर्थवादाःकथंमिथ्यास्युस्त
स्मान्मामायवदयंस्वर्गमितिमन्यमानाअविपश्चितोभवंतीत्यर्थः त
त्वर्थवादास्मयार्थारतिहेवचोदितंकिंतत्तुएवंतीत्याशंकाविशिन
ष्टि नान्यदस्तीति एषामर्थवादानामभिधेयांतरप्रयोजनांतरं
नान्यनास्तीतिवेदश्रद्धावशाद्वदनशीलाः ४२॥

भाषाअनुवाद

जो कहा कि सांख्ययोगरूप बुद्धि एक ही प्रमाण भूत है तो फेरि
वही सबके चित्त में क्यों नहीं स्थिर होती अर्थात् जो सकाम मनु
ष्य हैं वे भी ये कष्टरूप सकल कामना त्याग करि भगवद्भक्ति
ही से मुक्त होयंगे ऐसी निश्चयरूप बुद्धि काहे से नहीं करते
हैं तिसपर कहते हैं कि विपश्चिता इन्द्रलून की तरह अति
सुंदर यह जो उत्तम स्वर्गआदि फल सुनावने वाली श्रुति कहे
वेदवाक्य जिसको कामी कहे सकाम मनुष्य सब कहते हैं
सो ई स्वर्गआदि फलश्रुतिरूप वेदवाक्य से विचारसून्य मनुष्यों
को अर्थात् विश्वास करनेवालों को भगवद्भक्ति से निश्चय
मुक्त होयंगे ऐसी बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है इस श्लोक के आगे
वाले तीन श्लोकों के साथ इस श्लोक की अन्वय है जो कहा कि वे
मनुष्य ऐसे काहे लिये करते हैं तो उनका सिद्धान्त कहते हैं
कि जिसलिये वे सब लोग अति मूढ अज्ञानी हैं उनके अज्ञान
मे हेतु कहते हैं कि वेद के बीच में जो सब वाक्य हैं सो केवल प्रसं
सा परक है अर्थात् चतुर्मास्ययाजियों को अक्षय स्वर्ग होता औ
यज्ञ शेषमें सोमलता पीकरि अमर होते हैं इत्यादि जो पलास
पुष्प के समान पुष्पित वेदवाक्य हैं निर्गन्ध फूल के तुल्य इन्ही
वेदवाक्यों से काम्यकर्म में वे लोग निरत हैं इससे कहते कि यह
वेदोक्त स्वर्गआदि फल को छोड़कर और ईश्वरतत्त्व प्राप्त करने यो
ग्य वस्तु कुछ नहीं है इसी मत को वे करते हैं ४२ ॥

दोहा ॥

जो इह पुष्पित वाणी को कहित अपंडित वीर वेदवाद में
पार्थ रत कहें याते सार न और ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदां क्रियावि
शेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३

शांकरभाष्य

तेच कामात्मेति कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः स्व
र्गेति स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधा
नाः जन्मकर्म्मफलप्रदां कर्म्मणः फलं कर्म्मफलं जन्मैव कर्म्मणः
फलं जन्मकर्म्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्म्मफलप्रदा तां वा
चं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः
क्रियाविशेषाः ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः
यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च
ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति
साधनभूतास्ते क्रियाविशेषाः तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः
संसारे परिवर्त्तन्त इत्यभिप्रायः ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतान् प्रवक्तृनविवेकिनो व्यवसायात्मिकाबुद्धिभाक्त्वासम्भ
वसिद्ध्यर्थं विधान्तरेण विशिनष्टि ते चेति तेषां संसारपरिवर्त्त
मानपरिदर्शनार्थं प्रस्तुतां वाचमेव विशिनष्टि जन्मेति ननु पुं
सो कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्ते
रिति तत्राह कामपरा इति तत्परत्वं तदन्तफलार्थित्वेन तदनुष्ठे
येषु कर्म्मस्वेव प्रवृत्तत्वं कर्म्मसन्न्यासपूर्वकात् ज्ञानाद्धि मो
क्षत्वं तत्र कर्म्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थोपेतया मोक्षोपाये
ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति तत्राह स्वर्गेति तत्परत्वं तस्मिन्नेवास
क्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्वं उच्चावचमध्यमरे

गी.
टी.
हि.

हप्रभेदग्रहणं जन्मवाचोपयोग्यफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशंक्या
नुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानां या
गदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः समाहारेणैकाह
लक्षणास्ते बहुलास्यां वाचि प्राचुर्येण प्रतिभान्तीत्यर्थः कथं यथो
क्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थानमित्याशंक्य प्रका
श्यत्वेनैतद्विशदयति स्वर्गेति तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्ते
स्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति यथोक्ता
वाचमभिवदतां पर्यवसानं दर्शयति तद्बहुलामिति ४३ ॥

स्वामिकृतटीका

अतएवकामात्मान इति कामात्मानः कामाकुलचित्ताः अतः स्वर्ग
एव परः पुरुषार्थो येषां ते जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददाती
ति तथा तां भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा
स्तैर्बहुलां यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषंगः ४३ ॥

पिशाचभाष्य

कथंभूतास्ते अविपश्चित इत्यत आह कामात्मानः कामिनः स्वर्गपराः स्वर्ग
प्रधानाः जन्मकर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि प्रददतीति जन्मक
र्मफलप्रदां तां वाचं क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियावि
शेषाः पाकयज्ञादयः बहून्यर्थान् लान्तीति प्रतिपादयन्तीति बहुलाः
क्रियाविशेषबहुला तां भोगैश्वर्यगति भोगः शब्दादिविषयलाभः
ऐश्वर्यमणिमादि भोगैश्वर्ययोर्गतिः तां प्रति तल्लक्षणां भोगैश्वर्य
गतिं शब्दादिविषयलाभगतिमनुभूतामित्यर्थः तां वाचं त्यज
तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं माकार्षीरित्यर्थः तथा च श्रुतिः प्लवा ह्येते अ
दृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्मेत्यादि कस्मात्तां वाचं मूढा

ज्ञेयस्तत्राद्यदिसावाक्प्रमाणत्वेन उपादीयते तदनुष्ठानेन त
त्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः स्यात् ४३ ॥

रामानुजभाष्य

कामात्मनः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपराणां स्वर्गा
दिफलावसाने पुनर्जन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां
तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां भोगैश्वर्यप्रसक्ता
नां तत्सोपचारयानृत्यपणा ४३ ॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति

अत एव जन्मनः कर्मैव फलमिच्छन्तीति प्रदिपद्यते तेषां चैव
स्तैव कालित्तयावेद्यावापद्यचिंताद्यबलायवृद्धैवुत्ताप्रविषम
मार्गयोग्या तत्र फलनिस्पृहवादि निःश्रेयसत्वं तान्वयेन ४३॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतत्प्रकटयन्नाह कामात्मान इति कामात्मानोऽभिलाषाकु
लचित्ता अत एव स्वर्गपराः स्वर्ग एव परं उत्कृष्टं येषां ते न जन्मकर्म
फलप्रदां जन्म च तत्राकर्म च फलं च प्रददातीति तां भोगैश्वर्यगतिं प्र
वदन्ति भोगो रंभादिरैश्वर्यं देवाधिपतित्वं तयोर्गतिः प्राप्तिस्तां किंभूतां
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियावि
शेषास्तैर्बहुलां श्रुतीः स्मृतीः प्रयाससाध्याम् ४३ ॥

वनमालीटीका

कामात्मानः कामाकुलितचित्ताः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थ इति ज्ञानं
स्वर्गपराः स्वर्ग
येषां ते ४३ ॥

ऊत्तमवैजयन्तीटीका

किंच एवमपि कुतः यतः कामात्मान इति कामात्मानः पुत्रकल
त्ररूपराज्यारोग्याद्यनेकविधरूपेषु कामेषु आत्मानः मनो येषां
येषां ते तथा नानाविषयविलिप्तमनसः सर्वे नन्वेते यद्येतेषां वि
षया कामयन्ते न तथा मन्येश्वरं त्वामपि कुतो न कामयन्त इति चेत् आ
ह स्वर्गपरा इति स्वर्ग एव परः परमः सर्वोत्कृष्टो येषां ते तथा का
मां कान्तचित्तत्वेन स्वर्गैश्वर्यादिविशिष्टास्त्वर्गादि मनसा दत्तमवेपरे

गी॰ स्वर्ग एव परमप्राप्यं सर्वातिशयसुखरूपं मोक्षं जानन्तीत्यर्थः
टी॰ वाचं विशिनष्टि जन्मकर्मफलप्रदां जन्म स्वर्गादि भोगाय वि-
हि॰ शिष्टकर्म जन्म मनुष्यादिदेहेन्द्रियादिभोगावरूपं कर्म तत्तत्कुलो- ह्रैं
चितमिन्द्रियक्रियात्मकं फलं धनयशआयन पशुपुत्रकलत्रा-
नित्यवस्तुरूपं जन्म च कर्म च फलं च तानि प्रकर्षेण ददाति १ नयातां
नः किंविशिष्टां भोगैः स्वर्गगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां
भोगः स्वर्वैश्यापरमस्तयानादिः ऐश्वर्यं स्वर्गाद्याधिपत्यं तयो-
र्गतिः प्राप्तिस्तां प्रति तत्सर्वमेव यक्रियाणां मध्ये विशेषाः श्रे-
ष्ठाः अग्निष्टोमाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासामावास्यादयस्तैर्बहु-
लेकलापं यस्यां त्वं प्रवदन्तीति संबन्धः ४३ ॥

मधुसूदनीटीका द्विचत्वारिंशे उक्तार्थे

जन्मकर्मफलप्रदां जन्म चासर्वशरीरेन्द्रियादिसंबन्धलक्षणं
तद्दर्शनेन च कर्मैव तद्भोगसाधनमिति तद्दर्शनेन च फ-
लं च पशुस्वर्गादिलक्षणं विप्रदर्शनानि प्रकर्षेण ददाती यत्र
वदति वेदेन ददातीति तथाविधां जनयन्ती मात्रां भोगैश्व-
र्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अन्नपानोर्वशीविहार-
पारिजातपरिमलादिनिबन्धनो भोगः तत्कारणीभूतं च ऐश्व-
र्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रिया-
विशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयः तैर्बहुलां वि-
स्तरां अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपा-
दिकामिति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वेषां-
ऽतिविस्तरत्वं प्रसिद्धं तेनात्र ते कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति
प्रकर्षेण वदन्ति स्वर्गादिफलानप्युपगम्य इति केचिद्विपश्चितः वि-
वादेन तात्पर्यं परीक्षा न सम्यक् अतएव वेदवादरताः वेदे येऽर्थ-
वादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति प्र-
शंसावाक्यानि तेष्वेव रताः ते च तदतिरिक्तमिति मिथ्यावि-
श्वासेन संतुष्टाः तेन च ऐश्वर्यप्रतिपादका नान्यदस्तीतिवादिनः कर्म-

कोऽप्येतयानास्त्यन्यत्स्वानकोऽर्द्ध सर्वस्मात् वेदस्य कार्यपरत्वात्
कर्मफलोपेतयानास्त्यन्यदीश्वरीशश्रेणेतयानास्तीति वदनशीलाः
नहत्मप्रवंपनस [illegible] मोलतेठेधि
णालेयतः कामात्मनः काम्यमानविषयशताकुलचित्तेनकामम
याः एवंसतिमोक्षमपिङ्गनेनकामयंते यतः स्वर्गपराः स्वर्गएवो
र्वश्यापुपेनतेनपरुअत्पुरुषार्थोतेनयास्वर्गोनिरिक्तः पुरुषार्थोना
स्तीत्यवभावंतीविवेकोवैराग्याभावात् मोक्षकथामपिसोढुमस
मर्था इतियावत् ४३ ॥

सदानंदीटीका चत्वारिंशोऽत्तोर्थ

स्तानेनननफलेवानश्चेतः कर्मपरत्वतः प्रतिवेधात्रइत्येवेविद
हार्थकभाषिणः ४ विषयाकुलचित्तत्वात्सदाकाममयाः प्रा
काः स्वर्गपर्वपरोयेषांपुरुषार्थस्तयाननः १ [illegible]
र्षुत्रामुत्रामोक्षकथामपि नसहंतेननस्तेषांभोगादौलग्नचे
नसो ११॥४३ ॥

नीलकंठीटीका

तथाभोगस्वरूपस्वर्यैचतयोर्गतिःप्राप्तिस्तांप्रतिनदर्थ्यमित्यर्थः
कामात्मानः कामप्रस्तचित्ताः अतएवस्वर्गपराः कीदृशींभोगै
स्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदांप्राप्तभोगैस्वर्योहिपुरुषस्तद्दास
नावासितः पुनर्भोगैस्वर्यप्राप्तयेजन्मलभते नदर्थंकर्माणिच
कुर्तेयफलंचततोभोगादिकंप्राप्नोतीतिचक्रमनिशमावर्तते
तेननिष्टात्तस्तुतोभवतीत्यर्थः किंचक्रियाविशेषेणवहुलांय
स्यायथावित्तव्ययायासाद्याधिकांतथातयाभोगैस्वर्यप्राप्तेरथा
धिकामित्यर्थः एतेनात्मतायाससाध्येष्वपिकर्मस्वफलतोभात्स
नेतरश्रुतं भाष्येभोगैस्वर्यंगतिंप्रतिसाधनभूताःयेक्रियाविशे
षास्त्रग्निहोत्रादयः नदहुलांजन्मरूपंयतकर्मफलंतत्पदोवदा
चमेवेतिव्याख्याते ४३ ॥

269

ग्यानेरी टीका

केवलेन कर्मणा स्वर्गशब्दवाच्यं निरतिशयं सुखमेव प्राप्यं
ततो ज्ञानप्राप्यमपवर्गाख्यं फलं नास्तीति विवादशीला अ
त एव कामात्मानः अत्यन्तमैश्वर्यकामाः तस्मिन्नात्मा मनो येषां
अत एव जन्मना देवलोकादावुत्पत्त्या कर्मणां फलं प्रददातु तथा
क्रियाणां काम्ययज्ञविधीनां विशेषैर्भेदैः बहुला नानाविधा
भोगप्राप्तानां विषयाणां प्राप्त्यादेश्वर्यं सामर्थ्यं तत्प्रगतिं प्र
ति देवादिजन्मना विषयास्वादसामर्थ्यं स्वर्गपरपवपरस्तुत्का
षा भिलषणीयो येषाम् ४३ ॥

\+ अत एवाविपश्चित्त्वप्रतिपादकानि तेषां विशेषणानि +

रामकंठी टीका

(annotation: एणा ह +)

\+ तथा च कामात्मनः कामाः प्रियाः शब्दादयः स्वर्गसम्भूतत्वादा
त्मा येषां अत एव कामात्मत्वात्स्वर्गपराः उत्तमभोगाधिकरणं
स्वर्गः प्राप्यत यापरः प्रकर्षो येषां ते तथाविधाः तथा जन्मक
र्मफलप्रदः भोगप्राप्त्यै यव श्रुतं भाव्यजन्म क्वचिदपि यो न्यत्र
रे संभवति यस्मिंस्तु सति धर्माधर्मात्मके कर्मणि तस्मिंस्तु सति सु
खादिलक्षणं फलमित्येतान्यात्मनिष्ठः अत एव भोगैश्वर्य
मिष्टविषयाधिपत्यं प्रगती विविधमार्गान्फलभूतान्प्रति त
त्साधनभूताः क्रियाविशेषाः नानाविधयज्ञदानतपःप्रभृत
यः कर्मभेदाः बहुलाः प्रचुरा सो येषां न केवलं नित्यनैमित्तिक
क्रियामात्रसक्ताः यावत्काम्यानपि क्रियाविशेषान्विस्तार
यन्तः इत्येवंविधाः प्रवक्तारो या वाचं वदन्ति ४३ ॥

लासिकी [illegible] टीका

कामा विषयास्तान्भवन्तरे प्रमाणत्वादात्मा येषां ते अत एव
स्वर्गपराः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते अविद्वांसः स्वर्ग
फलेन त्वामां वदंति कीदृशीं तां जन्मकर्मफलप्रदां जन्मयो
न्यन्तरे संचारः कर्मधर्माधर्मात्मकं फलं सुखदुःखे ता प्रददा नि
नीति तथाविधाम् ४३ ॥

पंचोलीटीका

ते व कामात्मानः कामपराः स्वर्गपरः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः

किंलक्षणां वाचं जन्मकर्मफलप्रदां जन्मैव कर्मफलं प्रददाति
इति जन्मकर्मफलप्रदां स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणार्थाय या वाचा
वाऽल्पेन प्रकाशते ये ते भोगैश्वर्यप्राप्तिप्रतिसाधनभूताः ते क्रि
याविशेषबहुलां तां वाचं प्रवदंति मूढाः संसारे प्रवर्तंत इत्यभि
प्रायः ४३

रसावीरसमिद्धेधिनी

जन्मोत्कृष्टमेव प्रकटयति कामात्मान इति ऐहिकमेव विष
यसुखं श्रेयः इति तत्स्वरूपाः स्वर्गपराः स्वर्गः परो हि येषां भ
गस्यापायासमसाध्यत्वात् अत एव जन्म तो देव कर्मणः क्रिय
माणस्य फलं विषयसुखं प्रकर्षेण ददातीति क्रियाविशे
षा ऐहिकविषयव्यवहारास्तैर्बहुलां वाचमित्यर्थः ४३

मधुभाष्य

४३॥

ननुज्ञात्वैवकर्मकुर्वतांशास्त्रज्ञानांकथमीदृशीश्रद्धास्त्वत
उक्तंकामात्मानइति काम्यमानमात्मासक्तान्तःकरणाःशास्त्र
ज्ञाअपिनार्थवादादिविवेकंसहंतइत्यर्थः तथाचनारदीये
श्रद्धोऽहिवाक्येचनरतेदुष्प्राप्यस्यपापस्यनिरानभूते उक्तारण
देवनृणांसुनीष्टानात्रायणेष्वेनितथार्थवादाःननुकाम्यमानेमो
क्षफलमपिफलत्वीत्यतआह स्वर्गपराइति स्वर्गःपरउत्कृष्टोये
षांतथाभूतानांविवेकविरहाभावान्मोक्षकथामपिसहंतइति
भावः ननुनहिस्वर्गस्यानित्यफलत्वादस्मपवर्गंकिमज्ञाअतो
वाचेद्विशिनष्टि जन्मेति जन्मैवयत्कर्मफलेनतत्प्रदामिति न
यानान्त्यत्वेनस्वर्गादिर्होप्यतेःतोःवश्यंभाविपुनर्जन्मेतिभावः
ननुतर्हिस्वर्गभोगकालस्यकोवधिरित्यतस्तामेवविशिनष्टि
क्रियाविशेषेति क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाज्यो
तिष्टोमादयस्तैर्बहुलामधिकतराहिस्वर्गइत्यर्थः एवंचफलस्य
कर्मनिष्पत्तेरितिन्यायेनफलकालावधिःसंकल्पइतिभावः४३
भवत्वेतत्तथापिवैकुंठनेषांसत्त्वमुहित्वमहिम्नैवकिमितिनक
रोतीत्यतआह ॥

भाषाअनुवाद

अतएवकामात्मा कहेकर्म्म बुद्धीस्वर्गादि फल प्राप्तिरूप कामना हीहै परमपुरुषार्थ जिनकेमतमे ऐसेजोमूढहैं तेईजन्मकर्म्मतथा स्वर्गआदि फलदेनिवाली जो वेदवाक्य सबहै औरभोग ऐश्वर्य्य प्राप्तहोनेके अर्थसाधन भूत जोवेदोक्त कहे वेदविहित अनेक अनेक क्रियोंकी प्राधिक्य कहे बहुतायतहै जिनमेमूढजन ऐसे वचनबोलतेहै अर्थात जन्महीहै कर्म्मकाफल तिसकेदोनेवाली वाक्योंको कहतेहै ४३ ॥

दोहा

जोअभिलाषीस्वर्गपर जन्मकर्मफलदेत क्रियाकर्मको
बहुकरैं भोगऐश्वर्यगतिदेत ४३॥

272

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां व्यवसा
यात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४ ॥

शांकरभाष्यं

तेषां च भोगेति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्य ऐश्वर्यं चेति
भोगैश्वर्ययोरेव प्रवणवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषब
हुलया वाचा अपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यव
सायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मि
न् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिः तस्मि
न्समाधौ न विधीयते नास्थितिर्भवतीत्यर्थः ४४ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰ ॥

ननु कर्मकांडनिष्ठानां कर्मानुष्ठायिनामपि बुद्धिशुद्धिद्वारेणा
न्तःकरणे साध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसंभवात्ततो मो
क्षो भविष्यति नेत्याह तेषां चेति तदात्मभूतानां तयोरेव भोगै
श्वर्ययोरात्मकर्तव्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टचेतसि तादात्म्या
ध्यासवतां बहिर्मुखाणामित्यर्थः तथापि शास्त्रानुसारिणा
विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशंक्या
ह तयेति ननु समाधिः संप्रज्ञाताभेदेन द्विधोच्यते तत्र बुद्धिद्व
यविधिरप्रसक्तः सन् कथं निषिध्यते तत्राह समाधीयत ।
इति ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततश्च भोगैश्वर्येति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामभिनिविष्टानां
तयापुष्पितया वाचापहृतमाकृष्टं चेतो येषां तेषां समाधिश्चि
त्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बु
द्धिर्न विधीयते कर्मकर्तरि प्रयोगः नोत्पद्यत इत्यर्थः ४४ ॥

॥ पिशाचभाष्यं ॥

ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तया वाचा
अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये
योगे वा या बुद्धिः समाधौ परमात्मावबोधे यद्द्वयमेव बुद्धिः परमपुरु
षार्थतया कर्तव्येत्येवं निश्चिता सा बुद्धिस्त्यागलक्षणत्वाद्दयितुं
शक्यते तस्मादियं वाक् परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्याज्येत्यभिप्रा
यः ४४ ॥

273

रामानुजभाष्यटी॰

तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तस्यां वाच्यामनुरूपया भोगैश्वर्यविषय
या तया वाचापहृतात्मज्ञानानां यथोदितात्र व्यवसायात्मिका बुद्धिः
समाधीयतेस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः तेषां मनस्यात्मनि
श्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नो
त्पद्यत इत्यर्थः अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न संगः कर्तव्यः
४४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

स्पष्टोर्थः ४४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां तया पुष्पित
वर्णया अपहृतं चेतो येषां तेषां पुरुषाणां तथैव वाण्या समा
धौ परमेश्वराराधनैकाग्र्य व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते नोत्प
द्यते तदुक्तं सोहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्यापि
विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयत इति ४४ ॥

वनमाली टी॰

तया वेदवाचापहृतचेतसां आकृष्टमनसां भोगैश्वर्ययोः प्रस
क्तानां तेषां बुद्धिः व्यवसायात्मिका सती समाधौ एकाग्रतायां
न विधीयते ४४ ॥

इत्थमैवैजयन्ती टी॰ ॥

अतो हेतोस्तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोः स्वर्गोऽम्टतपा॰
नत्वस्वामित्वयोरेव प्रकर्षेण सक्तानि विष्टास्तेषां यथेह कर्मचि
तो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादिवा
क्यानवलोकनेन नतयोर्निर्वेदाद्यभावत्वात्तेषां भगवत्याप्यभाव
इतिभावः अतएव तया वाचा अपहृतचेतसा अपहृतमाकृष्टं
चेतो येषां तेषामव्यवसायिनां कामिनां व्यवसायिनां कामिनो
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ सम्यगाधीयते आत्मस्वरूपंय
स्मिन्निति समाधिर्मनस्तस्मिन्मनसि न विधीयते नोत्पद्यते तेषां
निरतिशयप्रबलप्रचंडप्रज्वलितकामानिलमिचतमाय सक
दाहसमानमानसे पीयूषवल्लीवल्याम्टैतेकोपायभूतात्मतत्व
निश्चयपूर्वकभगवत्परिचर्यात्मिका निष्फलकामिका बुद्धिर्न
प्ररोहतीत्यभिप्रायः ४४ ॥

मधुसूदनीटी॰ ॥
द्वाचत्वारिंशोऽङ्कार्थं ४४

सदानंदी टीका द्वाचत्वारिंशोऽङ्कार्थं ४४

274

भोगेति तयाऽशिष्यतया वाचाऽपहृतचेतसां बुद्धिः समाधौ समाध्य पुंसां
नुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो निश्चयस्तदात्मिका शुद्धचिन्मात्रा
कारा न विधीयते न भवति कर्मकर्त्तरि लकारः विरक्तस्य हि बुद्धिः समा
धौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भोगासक्तस्येति स्पष्टमेव भाष्ये तु समा
धौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातं यद्वा समा
ध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयं ४४॥

275

आनंदी टीका

ईदृशाः अविपश्चितः विशेषेण पश्यन्तीति विपश्चः परमार्थद
र्शिनः तद्विदाचरन्तइति लिंविङ्किपिच विपश्चस्तेचेतयन्ती ^ना
तिचितस्ते विपश्चितः इति व्युत्पत्तेरागमात् परमार्थविशेषम
पश्यन्तः विचारहीनाः यामिमां प्रसिद्धां वाचं वेदात्मिकां प
रमेश्वरवाणीं उछितां परमार्थफलानवेक्षया हृष्टफलमात्रे
रेवमनोहरैस्त्वन्नपानादिः विषयैरेवपुष्पैर्विकसितां प्रवदन्ति
स्वर्गादियज्ञफलतात्पर्यं वक्ष्यतीति प्रलपन्ति तया वाचाऽ
पहृतचेतसां विचारहीनानाम् अतएवहि भोगैश्वर्यप्रसक्ताः
नां निश्चयात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते उक्तवक्ष्यमाणप्र
कारज्ञानकर्मसमुच्चयान्वक्षितित्यस्मिन्समाधाने विषयेयस्थि
तिं न करोति विधीयते इति कर्मकर्तरि यक् ४४ ॥

रामकंठी टीका

तयावर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति
संबन्धः इदमत्र तात्पर्यम् येस्वयमेवप्रबोधशून्यत्वाच्छ्रागमात्र
^तमेवा परालेन्य [illegible] लक्षणाविधैरेवर्थप्रशंसद्भिः परिभाषमाणैनाहकंस
कल्पाः परमार्थमात्रिमवसायाहरमपकृष्यन्तइति तयावि
यानांबुद्धिः कथं समाधौ विधीयतामर्हति [illegible]
[illegible] ४ ४

लासिकी [illegible] टीका ^१ समाधौ कर्मण्यपि मध्ये

भोगैश्वर्ये च प्रकर्षेण निश्चितव्यसक्तत्वान्तरपरिहारेण सक्तानां ^अपहृतचेतसां+
^तयाऽ लीनचित्तानां वेदवाचा अवर्जितमनसाम अविपश्चितां अत्यगा ^व्यवसायात्मिका बुद्धिः+
त्मसमाधानविषया [illegible] सकाशेनेतद्वृत्स्मपु ^न विधीयते न नियुज्यते मयानतर+
^त्वं ह्यात्मम् + [illegible] ॥

पंचोली टीका

तेषां च भोगैश्वर्ययोः प्रीतिं प्रतितया वाचाच्छादितविवेकबुद्धीनां
सां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्व्यवसायात्मिका समाधौ चित्ते न विधीयते न जा
यते कर्मकर्तृप्रयोगः नोत्पद्यत इत्यर्थः ४४

276

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

तयाविषयबुद्ध्याविगलितचित्तानांव्यवसायात्मिकाः उद्योग
लक्षणमतिः समाधौ सम्यगासमेताह्रीयतेऽभीक्रियते
स्त्रादिव्यवस्थायचेति समाधिषाङ्केनयतनुवेद विधात्वोच्यते
तद्वनविधीयते नोत्पद्यते कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ४४॥

मधुभाष्य॥

४४॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगो र्भक्तिलोह्ममार्लिंगनादिजः ऐश्वर्यं
देवादिस्वाम्यं तत्र प्रकर्षेण सक्तानां करणं इत्यर्थः अयं भावः यद्यप्य
नेक फलकं कर्म तथापि यस्मिन्प्रयोगे यद्दर्थं नयामे कल्पः क्रियते त
देव फलं ददाति न हि सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति विनियोगेपि सकृदन
^त श्विं सर्वफलसाधनतानात्य यसिंद्रतो ब्रह्मार्पण बुध्या कामिभिः क ,ऐः
र्मणामकृततात्र सत्वशुद्धिद्वाराव्यवसायात्मिका बुद्धि सौजन्यं इति ^त ४४
तन्मात्र तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः समग्रनस्ताटग्रुध्यर्थं कर्मकु ^द्
र्वतः कर्मस्वाभाव्याद्देवस्वर्गादिप्राप्तौ हतोस्मीत्याशंक्याह ४४ ॥

277

भाषाअनुवाद

भोग औ ऐश्वर्य्यमे आसक्त तथा ऊपर लिखी विष लताके तुल्य सुन्दर वेदवाक्यसे आकृष्टकेहै हरि गयाहै चित्त जिनका उनकी समाधि अर्थात् चित्तकी एकाग्रता रूप परमेश्वरमे जो एक निष्ठा तिसमे निश्चयात्मिका बुद्धिहोती नही इससे कर्म्मरूपजो बुद्धि उसमे कर्तृत्व रूप अहंकार अर्थात् हमकर्ताहै इस वासनाके मारे उनविचारोंकी ऐसी एकनिष्ठा निश्चयात्मिका बुद्धि आपसे उत्पन्नकैसेहोय यह कहा ४४ ॥

दोहा

भोगऐश्वर्य लंपटसदा तेहिं बुद्धि हरेचित तिनकि मतिव्य
वसायनी होत समाधि न स्थित ४४ ॥

278

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जु
न निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्म
वान ४५ ॥

शांकरभाष्यं

येएवंविवेकबुद्धिरहिताः तेषांकामात्मनांयत्फलंतदाह
त्रैगुण्येति त्रैगुण्यविषयाःत्रैगुण्यं संसारोविषयः प्रका
शयितव्यो येषांतेवेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वंतु निस्त्रैगुण्योभ
वार्जुन निष्कामोभवेत्यर्थः निर्द्वंद्वःसुखदुःखहेतू सप्रतिप
क्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततोनिर्गतोनिर्द्वंद्वोभवत्वंनित्य
सत्वस्थः सत्वगुणाश्रितो भवतथा निर्योगक्षेमोनुपात्तस्योपादा
नं योगःउपात्तस्य रक्षणंक्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसिप्रवृत्ति
र्दुष्करात्यतो निर्योगक्षेमोभवात्मवानप्रमत्तश्चभव एषतवोप
देशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ४५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशंक्याह
एषवमिति तर्हिवेदार्थस्तयाकामात्मना प्रशस्तेत्याशंक्याह निस्त्रै
गुण्यइति भवेतिपदंनिर्द्वन्द्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकंसम्बध्यते
त्रयाणां सत्वादीनांगुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्मतत्फलसम्ब
न्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यंगीकृत्य आविष्टसंसारइति वेदश
ब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते तदभ्यासवतां तदर्थानुष्ठानद्वारा
संसारध्रौव्यान्न विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः तर्हिसंसारपरिवर्जनार्थंविवे
कसिद्धये किंकर्तव्यमित्याशंक्याहत्वंत्विति कथंनिस्त्रैगुण्योभवेति
गुणत्रयस्यराहित्यंविधीयते नित्यसत्वस्थोभवेति वाक्यशेषवि
रोधादित्याशंक्याह निष्कामइति सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधि
त्वे पदार्थौशीतोष्णादिलक्षणौ निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निर्गतत्वे शी
तोष्णादिसहिष्णुत्वे हेतुमज्ञानवत्यपि हेतुपेक्षायां सदासत्वगुण

क्षिप्तत्वे हेतुमाह नित्येति योगक्षेमव्याहतत्वेन सत्त्वो रजस्तमोभ्याम
गी॰ संसृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशंक्याह तथेति योग
टी॰ क्षेमयोर्जीवनहेतुतया प्रसक्तार्थसाधनत्वात्त्रियोगक्षेमो भवेति कु
द्वि॰ तो विधिरित्याशंक्याह योगेति योगक्षेमप्रधानत्वे सर्वस्य स्वार्थसिक
नम॰ मिति ततो निर्योगक्षेमत्वमशक्यमित्याशंक्याह आत्मवानिति अप्रमा
दो मनसो विषयपारवश्यसत्त्वे श्रयप्रयोक्त्रोपदेशस्य कुमत्त
विषयत्वादर्जुनस्य मममत्तत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह पदत्रयमिति ४५॥

स्वामिकृतटीका

ननु यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनत
या कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्येति त्रिगुणात्मकाः सकामा ये अधि
कारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबंधप्रतिपादका वेदाः त्वं तु निस्त्रैगु
ण्यो निष्कामो भव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुग
लानि द्वंद्वानि तद्रहितो भव तानि सहस्वेत्यर्थः कथमित्यत आह नित्य
सत्त्वस्थः सन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीका
रो योगः प्राप्तपरिपालनं क्षेमस्तद्रहितः आत्मवान् अप्रमत्तः न त४
हि द्वंद्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृतचित्तस्य प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः सं
भवतीति ४५॥

पिशाचभाष्य

केनोपायेन साधकस्त्यजतु इत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयं सत्त्व
रजस्तमांसि तत्कार्यत्वाद्रागद्वेषौ त्रैगुण्यं तौ तौ विषयो येषां ते वेदा
त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यविषया निस्त्रैगुण्यो भव उपायैः वीतराग प्रच४
द्वेषो भवेत्यर्थः निर्गतशीतोष्णादिः नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणप्र
धानस्तथा निर्योगक्षेमो अनुपात्तस्योपादानं योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः
योगक्षेमप्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा यतो निर्योगक्षेमो भव एव
तव तस्मावाचस्यागोपदेशः ४५ ॥

रामानुजभाष्य

एवमत्यंताल्पफलानि प्रचुरानर्थप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रे

भ्योपि वस्तुतस्त्वतस्तयात्मोपजीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदंतीति कथं
वा वेदोदितानि नित्यस्त्याज्यंतयोच्यंत इत्यत आह त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्व
रजस्तमांसि सत्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यंते त
द्विषया वेदाः तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्वप्रचुराणां च व
त्सलतयैव हितमवबोधयंतीति वेदाः यस्तेषां स्वगुणानुगुण्येन
स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयंति तदैव ते रजस्तमःप्रचुर
याः सात्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलमजानंतः का
मक्षावर्ण्येपि विवशाः प्रवृत्तापायेऽपायेऽत्यात्मयमेणाभवेयुः अतस्त्रै
गुण्यविषया वेदास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव इदानीं सत्वप्रचुरस्त्वं तदे
व वर्द्धयस्व अन्योन्यसंकीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव न तस्मात्तूर्यं वर्द्ध
येत्यर्थः निर्द्वंद्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः नित्यसत्व
स्थः गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्वस्थो भव कथमिति चेत् नि
योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां यो
गमप्राप्तानां च क्षेमं परिक्ष्यज्य आत्मवान्भव आत्मस्वरूपान्वेषणपरो
भव एवं वर्तमानस्य रजस्तमःप्रचुरता नश्यति सत्वं च वर्द्धते ४५

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

अत एव च वेदास्त्रैगुण्येन करणेन विशेषेणास्मिन् त्वं तु निबंधेति न
तु बंधकाः यस्मात् उक्तं स्वमोहबुद्ध्या कर्माणि वैदिकानि क्रि
यमाणानि बंधकानि अतस्त्रैगुण्यं कामरूपं त्याज्यं यदि तु वेद
रूपेण परमेतदभविष्यत्सकलेषु करणेष्वचोदिष्यत वेदाद
न्यस्य स्वधर्मनिश्चायकत्वभावात् येषां तु फलाभिलाषो विग
लितस्तेषां न वेदा बंधकाः ४५ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

ननु यदि स्वर्गादिकं फलं तस्मान्नाहिं वेदे स्वसाधनभूतानि कर्मा
णि कथं विधीयत इत्याशंक्य तद्विधायकश्रुतिवाक्यानामन्यत्ता
त्पर्यमस्तीत्याह त्रैगुण्येति अथ केवलं वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वे
सिद्धे सत्यनंतभगवदुपदिश्यमानस्य निस्त्रैगुण्यस्य वेदामूलकत्वे
नोपदेशानर्हत्वात् तस्मात्स्वाक्यं प्रमाणं ते तथा वेदेष्व सर्वैरहमेव

गी॰
टी॰
द्वि॰

२९०

वेद्योऽस्त्यतो भगवतैव प्रतिपादनादतोऽन्यथा व्याख्यायते यथाऽ
धिकारं सत्त्वादित्रिगुणसंबंधियत्फलं तत्त्रैगुण्यं तदेव विषयो
निरूपणीयत्वेन येषां ते तथाविधा वेदाः सन्ति त्वं तु सात्त्विक
फले नित्यसत्त्वस्थः सन्निस्त्रैगुण्यो भवेति त्वंशुद्धं चतस्थश्च तत्रस्थ
त्त्विष्टः सन् तेन तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणत्रयातीतो भव प्रथमं सामा
न्यतः सत्त्वस्वरूपं तु उपासनायां पदं वचकत्वं वाक्कायचित्तभूत
देव सत्त्वमित्युक्ता द्वेदेनोपासनायां शबलशुद्धत्वभेदेन द्वियास
त्त्वं निरुक्तमास्ति तत्रैकं स्वर्गादिप्रापकमन्यत्तत्त्वज्ञानप्रदं तदेव भ
गवताप्यग्रे निरूपयिष्यते तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनाम
यं सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघेति श्रुतिरपि तैत्तिरीयो
पनिषत्सु वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शु
द्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे
इति ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः शेषं स्पष्टं तथा च शुद्धसत्त्वे रजस्त
मसी अभिभूय तथा तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ पुष्पफलन्यायेन सत्त्वोपरमोऽपि त
तो निस्त्रैगुण्यत्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः यद्वा त्रैगुण्यमेव विषयं
त्रैगुण्यविषयं तद्यापयंतीति तिरस्कुर्वंतीति त्रैगुण्यविषयाः एवंवि
धा ये वेदाः प्रथमं निरूपितमपि त्रिगुणसंबंधिस्वर्गादिफलं त्रैगु
ण्यं तद्विषयस्थानके जन्ममरणादिधर्मावमानित्वेन बंधहेतुत्वात्
पुनरूपनिषद्भिर्भोगेच्छां यापयंतीति निरस्यंतीति तथा श्रुतिरपि ज्ञा
नपथी पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंतीति नन्वेवं श्रुत्वापि कथं तेषां विधानमिति चेच्छृ
णु निर्हिकान्यायेन कर्मप्रवृत्तौ प्रलोभनपरत्वात् प्रथमर्थः शा
रीरोपत्तद्व्यध्येयरति क्लेशसाध्येषु कर्मसु सहसा प्रवृत्तिर्न भ
वति अतो रोचनार्था फलश्रुतिरुक्ता यथा रोगार्तः शिशुः स्तु
कटुभेषजं न स्पृशति तत्र शर्करामिति माता मीति मात्रा प्रलोभि
तः शर्करामात्रार्थेच्छया गृह्णाति मातृकृतान्यर्थमारोग्यं तद्वत्
श्रुतं त्वनिस्त्रैगुण्यो भवेत्यत्र तिरस्कारकवेदार्थभजनप्रयत्नाति
रेकश्रवणेन त्रैगुण्यमविषयरूपत्वमाह निर्द्वंद्व इत्यादि द्वंद्वानि॰

शीतोष्णादीनि तद्वत्सहिष्णुत्वं तथाप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य
संरक्षणं क्षेमः तथा सावधानत्वमेतानि द्वंद्वः खेहत्वं निस्त्रैगुण्यवि
षये संभवतीति विषयस्पृहत्वं निस्त्रैगुण्येन तत्तदभाव इति नित्यस
त्वस्थो धैर्यवान् आत्मवान् सावधानः ४५ ॥

वलमाली टी॰

प्रतिज्ञातां योगे बुद्धिमाह एवं समासैः नतु परमामोति कारणि
कोवेदः स्वभावादेव विषयभोगजे लंपटं जीवं सकामेत्यं तद्दुःखप्र
चुरसंसृतिदेहकर्मणि कथं प्रवर्तयति कथं वा वैदिको वेदोक्तंक
र्म परित्यजेदित्यत आह त्रैगुण्येति त्रयो गुणाः सत्वादयः तेषां सं
बंधि स्वर्गादि तत्तदेव विषय प्राया ततः प्रतिपाद्यं फलं येषां ते त्रैगुण्य
विषया वेदाः सत्वादिकार्थस्वर्गादिप्रतिपादकाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो
त्रैगुण्यविषयात्स्वर्गादेर्निर्गतो भव वस्तुतस्तत्तात्पर्येण स्वर्गादिपर
त्वं वेदस्य माविद्धीत्यर्थः सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुतेः वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य इतीहापि वक्ष्यमाणत्वेन तस्मात् वेदार्थस्त्रिगुणर॰
हितो मोक्ष एव तत्परो भव वेदा बहिर्मुखानां फललोभ्या कर्मणि
विश्वासाय पश्चादनित्यत्वादिबोधनेन तां त्याजयित्वा पूर्णं सच्चिदा
नंदघन श्रीहरिप्रीतिसाधन निष्कामकर्मप्रतिपादनद्वारा मोक्षं
प्रापयति यतो तत्त्वमप्यापातार्थं त्यक्त्वा तद्वाक्यार्थपरो भव यथा॰
बालानां तिवारणे योषधं पाययितुं गुडादिकं प्रदर्शयति विश्वा
साय दत्ता तिचन तद्गुडभक्षणे तात्पर्यं तथा बहिर्मुखान्स्वयं मंनि
ष्कामकर्मणि प्रवर्तयितुमनूद्य ततो मोक्षमार्गे प्रवर्तयितुं क
र्माण्याह वेदस्तात्पर्यं तु मोक्षे तत्र नित्यसत्त्वस्थः नित्यविशुद्धस
त्वे श्रीहरौ स्थितो भव मनसा तन्निष्ठो भवेत्यर्थः अप्राप्तलाभो यो
गः प्राप्तरक्षणं क्षेमः ताभ्यां रहितः इति निर्वाहातिरिक्तस्य यत्नं
माकार्षीरित्यर्थः आत्मवान् स्वामी परमात्मा यस्यास्तीति ज्ञान॰
वान् ४५ ॥

जरत्नमवैजयन्ती टी॰

नन्वेवंचेत्सकललोकहितायप्रवृत्तावेदानिष्कामान्येवकर्म
णिकथंनवदंतिकथंवास्वभावतोविषयप्रवणाञ्जीवानप्र
नेकस्वर्गादिफलबहुरूपाणिकाम्यकर्माणिप्रदर्शयित्वातान
नेकदुःखबहुरूपेसंसारेपातयंति यतस्तेऽहिताइववदंत्य
तस्तेषांवैषम्यनैर्घृण्यादयोऽनेकदोषाभवं
त्येवेत्याशंक्याह यथाधिकारमेवोप
दिशंतिनतुसर्वान्प्रतिसर्वकर्माणि
वेत्याह त्रैगुण्यविषयाइतित्र
याणांगुणानां सत्व ॥

रजस्तमसोः प्राचुर्य्यं येषु ते सकामाः पुरुषाः सत्वगुणशास्त्रे न कुर्य्यं तेन यद्यवि
षया येषां ते त्रैगुण्यविषया वेदाः भवन्ति सात्विकाश्च ते इन्द्रादीन् राजसाश्च यक्षर
क्षादीन् तामसा भूतप्रेतपिशाचादीन् तत्तन्मन्त्रतो ब्रह्मादींश्च यजेयुरि
त्येवं सात्विकराजसतामसपुरुषान् दिश्य तत्तदधिकारानुसारेणैव तत्त
द्विविनियोगो वेदैः परिदिश्यते न तु सर्वोऽप्यति सर्वं कर्म यत्नेन सात्विकादेवान्
यक्षरक्षांसि राजसा भूतप्रेतपिशाचादीन् यजन्ते तामसा जना इत्यादि सा
त्विकादिश्रद्धावतो देवादियजनप्रकारं वक्ष्यते स्वयमेव यतो वेदा यस्य
यस्य पुरुषस्य यस्मिन् यस्मिन् कर्मण्यधिकारस्तेन पुरुषेण तत्तदेव कर्म
परिदिश्यते ततो वेदानां वैषम्यादिदोषो न भवतीति भावः। ननु यद्येवं तर्हि गु
णत्रयाणां मध्ये कस्मिन् गुणे ममाधिकारः स्यादित्यपेक्षायामाह निस्त्रैगुण्य
त्रै॰ इति हेऽर्जुन त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव त्रयाणां रजस्तमसां संकीर्णरूपाणां गु
णानां भावस्त्रैगुण्यं निर्गतं त्रैगुण्यं यस्मात् स तथा त्वं भव राजसतामस
सांकीर्णपुरुषविषयकाणि वाक्यानि परित्यज्य केवलानि सात्विकवा
क्यान्येव गृहाणेत्यर्थः। ननु निस्त्रैगुण्यस्येति पदस्य सत्वादिगुणत्र
याभावरूपपदार्थो लोके प्रसिद्धस्तथा च रजस्तमःसंकीर्णरूपगुणत्रया
भावरूपोऽर्थस्तु तथा कस्मात् कल्प्यते यच्च केवलस्य सत्वगुणस्यैव ग्रहण
मपि कस्मात् क्रियते इति शंकानिवारणाय विशेषणमाह निर्द्वंद्व इति
द्वं॰ निर्गते द्वंद्वे राजसतामसपुरुषविषयके वाक्ये यस्मात् तथा सन् तदा वा
नो विषयस्त्वमा भवेत्यर्थः। इत्यनेनैव सांकीर्णवाक्यमपि निरस्तं यदि सत्वे
राजसतामसेन स्तस्तर्हि सांकीर्णस्य का वार्तेत्यर्थः। ननु सत्वे स्थितस्यैव मम
किं फलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह नित्यसत्वस्थ इति यदि त्वं नित्यमेवेष्टा
निष्टफलप्रदेषु सर्वेषु कालेष्वपि वैदिकविषयसंसर्गनिमित्तकामक्रोधादीन्
विहाय सत्वे सत्वगुणे स्थितो भविष्यसि तर्हि आत्मवानपि भविष्यसि आत्मा
ने तत्त्वस्य स्वरूपगुणादिविचारवानपि भविष्यसि यदा आत्मानमनस्त
हियतेय स्वसत्वे विषयकामादित्यागेन वशीभूतमना भविष्यसि तदा
ति प्रबलेन्द्रियाकृष्णीयविषयविहृष्टिनश्चित्तस्य मम कथमात्मस्वरूपा
दे विचारः कथं वा मनसः स्वाधीनता भवेदिति चेत्तत्राह निर्योगक्षेम इ म॰
ति अप्राप्तानामात्मस्वरूपादिप्राप्त्युपायविरोधिनां शब्दादिविषयाणां
स्वीकारो योगस्तेषां प्राप्तानां पालनं च क्षेमः निर्गतौ योगक्षेमौ यस्मात् स

गी. याभूतं तत्त्वमवबुद्धैर्दुर्लभाः ये वेतेऽर्थी ममैवं संति ये तेषां पालकस्वा
टी. हमेव नान्यः इत्येवमभिनिवेशेन तेषु प्रत्यहं स्थितैस्तैरेव निर्विषयकाम
हि. मनास्त्वात्मस्वरूपादिविचारयोग्यो भविष्यसि नान्यथेत्यभिप्रायः ४५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु सकामानां मा भूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः निःकामानां तु व्यवसायात्मिकया [illegible] बुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मणां स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबंधः समान इत्याशंक्याह त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यं काममूलः संसारः स एव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां ते तादृशाः कर्मकांडात्मकाः यो यत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं वोधयंतीत्यर्थः तेहि

त्रिनि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासादिविहितेयोगेपि सहकृतानुष्ठानात् सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्र कामनाविरहात् यत्फलकामतयानुतिष्ठति तदेव फलं तत्प्रयोगः इति स्थितं योगसिद्धिप्रकरणे यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्वं निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भवेत्यनेन एतेन कर्मणा भावात्संसारो निरस्तः ननु शीतोष्णादिद्वंद्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतो निष्कामत्वमत आह निर्द्वंद्वः सर्वत्र भवेति संवध्यते मात्रास्पर्शास्तितिक्षस्वेत्यायेन शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुर्भवा [illegible] द्वंद्वः एवं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्यसत्वस्थः नित्यमचंचलं यत्सत्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिन् तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्वो हि शीतोष्णादिपीड्या मरिष्यामीति मन्वानो धर्माद्विमुखो भवति त्वा

ज त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्वमात्रावलंवनो भव ननु शीतोष्णादिसहनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपात्तं च रक्षणीय मुपादेय

मिति तदर्थे यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्वस्थत्वमित्यत आह निर्योगक्षेमः अलब्धलाभो योगः लब्धपरिरक्षणं क्षेमः तद्रहितो भव चित्तविक्षेप तो

कारिपरिग्रहरहितो भवेत्यर्थः नचैवं चिंता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति यतः सर्वांतर्यामी परमेश्वर एव योगक्षेमादि निर्वाहयि तव

ष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आत्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वराराध मा

मात्र यतो मम सर्वं देहयात्रामपि स एव संपादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चितो भवेत्यर्थः आत्मवानप्रमत्तो भवेति वा ४५ ॥

सदानंदीटीका

ननु मा भूत्सकामानां व्यवसायात्मिका मतिः निष्कामानां तु यथा बुद्ध्या
नित्यकर्मादि कुर्वतां १ स्वर्गो नो कर्मसामर्थ्यात्तु निर्वृत्यः समो भवेत् तेषा
मप्यात्मविज्ञाने इत्याशंक्याह सर्वभूः २ गुणानां कर्मसंसारस्त्रयाणां का
ममूलकः सम्प्रकाश्यतया येषां विषयस्तादृशास्त्रयः ३ कर्मकांडात्म
का वेदास्तत्तत्कामानुसारतः बोधयंति फलं कामाभावे निष्कामताप
नः ४ अवदानं तथा त्वं तु निष्कामो भव सर्वदा एतेन तु कर्मसामर्थ्यात्से
सारोस्तीत्यथा कृतं ५ ननु द्वंद्वप्रतीकारसिद्धये पेक्ष्यते खिलं वस्त्राश
नादि चेत्तर्हि कथं निष्कामतेति चेत् ६ मात्रास्पर्शास्तु हेत्युक्तन्यायेन
वविवेकतः भव द्वंद्वसहिष्णुस्त्वमालंब्यासंगसात्विकं ७ योगक्षेमं वा
कथं दुःखमसह्यमिति चेच्छृणु यत्सत्वमचलं धैर्यं तदालंब्य वीसंभव दा ८
अलब्धलाभो योगः स्यात्क्षेमो लब्धस्य रक्षणं तच्चिंत्यो भवयीह त्रिवि
धेपकमलं त्यज ९ जीविष्यामि कथं नैवं चिंता कार्या यतो हरिः सर्वा
न्तर्यामिरूपेण योगक्षेमकरस्तव १० आत्माध्येयतया यस्य परमेश्व
रसंतकः वर्तते पालकत्वेन सदा सत्वं भवात्मवान् ११ सदा ब्रह्मप
दालंबि यस्य चेतः समाहितं स निर्द्वंद्वः स सत्वस्थो निःसंकल्पः स
दा सुखी १२ ॥ ४५ ॥

नीलकंठीटीका

कस्तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रय
कार्यं ऊर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाश्यत्वेन विषयो
येषां ते तादृशाः कर्मकांडपरा वेदाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगता
वपि विरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च नन्तद्गुणप्रधानं गतित्रयं ऊर्ध्वं ग
च्छंति सत्वस्था इति द्विविधेभ्योपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रिय
त इति भावः किं लक्षणोसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह निर्द्वंद्व इति सु
ख दुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वंद्वानि सप्रतिप
क्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वंद्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः त
त्र बाध्यमानस्य क्षुधादिकं कथं शीतादिवत्तत्तेन शक्यमत आह नि
त्यसत्वस्थ इति नित्यं सर्वदा सत्वं धैर्यं सत्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा

गी॰ धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः। सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं
टी॰ दुःखमपरिहार्यं किमनेन मनयेति जानन् सर्वं सोढुं शक्नोत्येव
हि॰ न तु मूर्खो न दुःसहेत्यादि दुःखकथनं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रकृति
स्थैर्येन सोढुं शक्यमतस्त्राह नियोगक्षेम इति अप्राप्तस्य प्राप्तिर्यो
गः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः एतद्द्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति
न तो पि निर्गतस्त्वमित्यर्थः तत्र हेतुः आत्मवान् जितचित्तः स
हि सर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलो नित्यसत्त्वमनया निरुध्यमस्त्रभव
तीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः ४५ ॥

श्रीधरी टीका

एतदेव प्रपंचयति वेदाः स्वर्गकामो यजेतेत्यादयः श्रुतयः पर
मार्थानभिसंधानात् त्रयाणां गुणानां भावेन सत्वरजस्तमोह
जनकत्वेन कारणेन विषयाविषिलवक्तिबध्नन्तीति त्रैगुण्यत्या
विषयाबन्धकास्सन्ति सत्वरजस्तमोहत्र्यस्त्वोदिकामन(
याक्रियमाणानि वैदिकानि कर्माणि बन्धकानि भवन्तीत्यः
र्थः निस्त्रैगुण्यो भव सत्वादिवृद्धिरहितो वर्तस्वेत्यर्थः कथमित्या
ह निर्द्वंद्वः सत्वरजस्तेरागद्वेषौ शीतोष्णे कामक्रोधौ सहमा
नः सत्वे धैर्यमवलम्ब्य स्थितः अप्राप्तयोगादलब्धलाभात् दे
माल्लब्धस्य पालनाच्च निहृतः आत्मवान् निष्कामतया नित्यने
मित्तिकानि कर्माणि कुर्वाणः ज्ञानैकनिष्ठ इत्यर्थः ४५ ॥

+ अतस्त्वस्वभावतः अत्यन्तविज्ञानोपदेशपात्रभूत

रामकंठी टीका

स्त्वमविपश्चिन्मरोचना वचनवंच्यमानचित्ततां विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह +

+ सत्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम् सत्वरजस्तमोहमय
बुद्धिमयत्वात्त्रैगुण्यं विषयग्राह्यो यस्य स त्रैगुण्यविषयः संसा
रिपुरुषवर्गः उपचारात्त्रैगुण्यशब्देनाभिधीयते तदेवंविधं त्रैगुण्य
विषयो गोचरो येषां ते तथाभूता वेदाः यतस्त्वबोधार्थिनः तेन
त्वमिह तत्क्रियाविशेषेषु वेदैर्नियुज्यसे यतस्त्वं सर्वतो व्य
तिरिक्तरूपः सर्वगतप्रकाशो यथोक्तविशेषणः सत्यः आत्मा आ
त्मत्वेन न प्रतिपद्यते ततस्तेषां सत्वेवात्मा नास्ति किंतु निस्त्रैगु
ण्यः गुणत्रयातीतो वेद्यत्वमात्रेण सत्वबोधात्मभिर्गुणैर्वेदैकैक
स्वभावः संबन्धी न तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभावः
परमार्थतोऽयमात्मा तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यक्षस्वरूपत्रात्मवान्
वपरमार्थसन्तमेवात्मानं गुरूपदेशप्रतिपत्तिशैथिल्यादस
त्मिव माकार्षीरित्यर्थः यदा च गुणत्रयातीतस्वभावमात्मा
नमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्द्वंद्वो द्वंद्वेभ्यः सत्वरजस्तत्स्था
जरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव एतानि हि द्वंद्वानि (
ष्वनात्मनि त्रिगुणे देहादौ आत्मप्रत्ययनिबन्धानि यतश्च निर्द्वं
द्वस्ततो नित्यसत्वस्थोऽपि भव नित्यमविनाशि यत्सत्वं सद्देवो
स्तत्राश्रितश्च उपलब्धप्रतिष्ठस्तादृशः सन् निर्योगक्षेमो भव

294

व अप्राप्तस्य प्रापणस्य वर्त्तनः प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षे
मः निष्क्रान्तस्ताभ्यां निर्योगक्षेमः तथाविधो भव नहि नित्यमे
कीभावत्वात्सर्वतो निरभिलाषात्मनः प्राप्यं किंचित्सं भवति नचा
प्तवेतया प्राप्तस्य कचिदर्थस्य विनाशाशंकया परिरक्षणं मनो
विपर्ययमन्यय गृहीतात्माभासदेहाधिनिबन्धन एव योगक्षेम
इति ततो व्याहतात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्ययमर्यादात्मवान्
भव न तु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वात्मा हृतिथर्मो जुष्टानेकनिष्टाप
देशप्रभृहषविषयत्वेन विधीयमानक्रियाविशेषतिकनैवपितो
पदेशाशानसंकुलैर्वेदपाशैस्सर्वमनुष्ठेयं तयावगन्तव्यम्
[illegible]
[illegible] ॥

लासिकी [illegible] टीका

अतस्त्वं विज्ञानपात्रभूतस्त्वं कामनिष्टं विनतो विहाय क्रियमा
णेपि कर्मणि यथोपदिष्टविज्ञाननिष्टो भवेत्याह त्रैगुण्येति
त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यं संसारिपुरु
षवर्गः स्वपरविषये प्रबृहत्तोयथी गुणिनिर्गतो उपचारात् त
द्विषया वेदाः कर्मकांडात्मकाः वेदानां च शानत्रयोरस्तूलात्मक
कर्मकांड प्रतिपादकत्वात् अथवा त्रैगुण्येन सकामत्वेन विषया
बन्धका वेदा विशेषणस्मित्वनीति विषयाः + नित्यसत्वस्थ + तथानि
योगक्षेमः अप्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितो भव + सुखदुः
खादिद्वन्द्वसहनशीलः ईदृशः सन् आत्मवान्भव अप्रमत्तो वम
श्रेयःसाधकं गृहाण बाधकं परिहरेत्यर्थः ४५ ॥

पंचोलीटीका

यदि काम्यकर्मकांडेः स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति नहि वेदैः किमि
ति तत्साधनतया कर्माणि विधीयंते तत्राह त्रैगुण्येति हे अर्जुन वे
दाः त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते
संसारविषयाः त्वं तु पुनर्निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव सुखदुःखे हेतु सं
प्रतिपन्नौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव सुखदुः
खयोः शीतोष्णादिकयोः प्राप्तयोः विक्रियारहितः उभयोरपि सम
इत्यर्थः नित्यसत्वस्थः सदा सत्वगुणाश्रितो भव अप्राप्तस्योपार्जनं

श्रीमोक्ष प. त्वं त्वनीदृशो
निस्त्रैगुण्यः त्रैगुण्याति
क्रान्तः सन् निरभिलाष
इति यावत् आत्मवान प्र
मत्तो भवात्मानं प्रत्यवम्
र्षन् भव अत्यैवात्मनः प्र
त्यवमर्षाभावात् न तु कृतम
तउ प्रमात्तस्सिद्धो संविद
प्यपरामर्षरूपा चेत्तदस्या
अपि अभावेन जडेनापि
तुल्यैव प्राप्तुदात्मनीति +

त्वीकोयोग
प्राप्तस्य +

नित्यसत्वस्थो धैर्याव
लम्बी निर्द्वन्द्वः +

योगः उपात्तस्यरक्षणंक्षेमः योगक्षेमप्रधानस्यश्रेयसिप्रवृत्तिर्दु
ष्करेत्यतोनिर्योगक्षेमोयोगक्षेमाभिलाषरहितोभवआत्मवान्
अप्रमत्तश्चभवएषतवोपदेशः ४५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

त्रैगुण्येति अत्रवेदेष्वेवाकाच्छेदः त्रैगुण्यविषयावेदाइति निस्त्रै
गुण्यइति भवार्जुननिर्द्वंद्वइत्यादि वेदाइति बहुवचनेनप्रवृत्ति
लक्षणावेदत्रयीकथ्यते साचसत्वरजस्तमः प्रधानात्कर्मणा
बोध्या तत्रसत्वप्रधानात्प्रभातस्थानीयात्स्य रजःप्रधानंचम
ध्याह्नस्थानीयंतमः प्रधानंसायम एतत्सर्वंसाम्बपंचाशिका
यांनिरूपितमितिनावदास्तां तत्रचयस्यवर्णस्ययस्यचाश्रमस्य
येनयेनाचारेणसर्वथावित्यंतस्यतन्निष्ठत्वंपरमोधर्मइति
निस्त्रैगुण्यइति अत्रापिवेदइत्ययंशब्द एकवचनांतः संबध्यते
प्रवृत्तिलक्षणायावेदत्रय्याःस्तु तदर्थं वेदोत्रैगुण्यातीतविषयोब्रह्म
प्रतिपादकः तेनाधुनातवप्रयोजनंनास्ति अन्याश्रमविषय
त्वात् भवार्जुनेति निर्द्वंद्वोभवशत्रुदारादिषुप्रेमातिपायव्यति
रिक्तोभवेत्यर्थः तथानित्यंयत्सत्वंस्वाभाविकंसत्वंतेनसत्व
तिष्ठतीति अलब्धस्यलाभोयोगः लब्धस्यपरिपालनंक्षेमः
तद्रहितोपिसन्नात्मवान्महासत्वः ४५॥

मधुभाष्य

४५॥

295

त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयसमाहारात्मा संसारस्तद्विषयास्तत्साधन
समर्पकतया तद्विषया वेदाः कर्मकांडात्मकाः संति तथाप्याहारः त्वं त्वा
त्मवान्भवेति संबंधः आत्मा विद्यते जिज्ञास्यत्वेनास्य [illegible] स आत्मवान्
आत्मज्ञानैकपरो भवेत्यर्थः ननु केकर्मत्यागाभावात्संसारो भविष्यतीतित
त्राह निस्त्रैगुण्य इति त्रैगुण्यशब्देनात्र त्रैगुण्यात्मकसंसारमूलभूताः
कामा गृह्यंते तेभ्यो निष्क्रांतो निष्कामो भवेत्यर्थः एवं च ब्रह्मार्पणबुध्या
कृतं कर्म संकल्पितत्वात्फलं दास्यतीति भावः ननु परलोकफलेच्छा
सीता भावेपि शुध्यर्थं कर्माचरतः [illegible] दिवातपप्रतिकारार्थैहिकवस्त्रादिफले
च्छा तु वीरा ततः किमपराधमात्मक्षिकेणेत्यत आह निर्द्वंद्व इति शीतोष्णा
दिसहिष्णुर्भवेत्यर्थः कथं वा शीतोष्णादीनि सोढुं शक्यंत इत्याशंक्या
ह नित्येति नित्यमचलेयत्सत्त्वं सत्त्वगुणस्तत्स्थस्तत्संवृद्धः सत्त्वाधिका
त्त्वं सोढुं शक्यसीति भावः ननु कलत्राद्यर्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमु
पात्तं च रक्षणीयं स्यात्तत्र कथं प्रयत्नेन सत्त्वं भजेदित्यत आह निर्योगक्षेम इति ४
अपरिग्रहो भवेति भावः नन्वेवं वैदिकतत्तत्कर्मजन्यफलभोगजनिते
रागे तद्वैचित्र्यपवा[illegible]स्यादाह भगवान्या [illegible] ॥

स्मी

296

भाषाअनुवाद

स्वर्गआदिफलजो परमफलनहींहै तोफेरिवेदोंने किसलिये स्वर्ग
आदिफलके साधन नानाप्रकारके कर्मोका विधानकियाहै तोकह
तेहै किसकामअधिकारी जनोके अर्थवेदकर्म फलका प्रतिपादन
अर्थात् करतेहै परन्तुतुमनिष्कामहोउ निष्कामहोनेकी उपाय
यहहै किनिर्द्वंद्व अर्थात् सुखदुःखशीतउष्णहानिलाभ जन्मम
रण आदिसे रहितहोउ अर्थात् येसबसहो जोकहोकि कैसेइन
कहते कोसहैंतो कि धैर्य्य करिके सहो और अप्राप्तवस्तुकीप्राप्ति करनेकी अवलम्बन
इच्छाजोयोगहै औप्राप्तभई वस्तुकीरक्षाकरनाजोक्षेमहै इनदोनोंकी
परित्याग करिके सावधानहोउ क्योंकि सुखदुःखमे आसक्त औ अप्राप्त
वस्तुकी इच्छाप्राप्तका रक्षण इसमेव्याकुलचित्त असावधानजोहै
वहनिष्काम कैसेहोसकेगा त्रैगुण्यजो त्रिगुणात्मक संसारसोहै वि
षयकहे कथनीय जिनकोऐसेजोवेदहैं परन्तुमनिस्त्रैगुण्यकहे सं
सारिकभावसुखदुःखादिसेरहितहोउ ४५ ॥

दोहा

त्रयगुण विषयवेदहैं त्रिगुणविनाहोपार्थ द्वंद्वरहितनित्यस्थि
त सत्वमे योग क्षेम सामर्थ ४५॥

297

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावा
न्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ ॥

शांकरभाष्य

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि
नापेक्ष्यन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इत्युच्यते शृणु यथा
वानिति यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिछिन्नो
दके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं
स सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदकेपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते त
त्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वे
षु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मण
स्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो यत् विज्ञानफलं
सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्त
र्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं त
दभिसमेति यत्किंचित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति
श्रुतेः सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति तस्मात्प्राक् ज्ञाननिष्ठाधि
कारप्राप्ते कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्त
व्यं ४६ ॥ ४६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरार्पणधिया स्वधर्मानुष्ठानेपि फलकामनाभावाद्धेफल्यं योग
मार्गस्येति मत्वा नःशंकते सर्वेष्विति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रति
जानीते उच्यत इति किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवतारय
ति शृण्विति यथोदपाने कूपादौ परिछिन्नोदके स्नानाचमनादिर्योऽर्थो
यावानुत्पद्यते स तावानपरिछिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भव
ति परिछिन्नोदकानामपरिछिन्नोदकांशत्वात्तथा सर्वेषु वेदोक्ते
षु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स
तावानात्मविदः स्वरूपभूत सुखेऽन्तर्भवति परिछिन्नानंदानामपरि
छिन्नानंदांतर्भावाभ्युपगमादेतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा

गी॰
टी॰
द्वि॰

मपजीवन्तीति श्रुतेः तथा चापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो
योगमार्गस्य नास्ति दृष्टफलमित्याह यावानिति उक्तमर्थमन्वययोज
नया प्रकटयति यथेति उदके पीयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादि
परिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्य दर्शयति कूपेतिकूपादि
गतस्याभिधेयस्य समुद्रेऽन्तर्भावासम्भवात् कथमिदमित्यभिमा
ष्टो वार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति फलमिति यत्फ
लत्वेनलीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादिकृते स्नान
पानादि तथेत्याशङ्क्य तस्याल्पीयसो नाशोपपत्तेरित्याह प्रयो
जनमिति तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजन
मात्रत्वमयुक्तमन्यस्यान्यात्मतानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह तत्रेति घटा
काशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदकका
र्येऽन्तर्भावः सम्भवति तस्यामाविनतापेक्षाभावादित्यर्थः पूर्वार्द्धं
दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरार्द्धं व्याकरोति एवमि
त्यादिना कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति यत्कर्मफलमिति सोऽर्थो वि
जानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यत इति सम्बन्धः तदेव
स्पष्टयति विज्ञानेति तस्मिन्नन्तर्भवतीति शेषः कथं कर्मफले ज्ञा
नफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सर्वमिति यत्किमपि प्रजाः
साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं सप्रकर्षोऽभिसमेति प्राप्नोति यः पुरुषस्त
द्वेद विजानाति यद्वस्तु स [illegible] वेद तद्वेद्यमिति श्रुतेरर्थः कर्म
फलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावः संवर्गविद्यायां श्रूयते कथमेता
वता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह
सर्वमिति नहि ज्ञानतनेष्टैव कर्त्तव्यानतावतैव कर्मफलस्य ल
ब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह तस्मादिति योगमा
र्गस्य निष्फलत्वाभावस्तद्बुद्ध्यर्थः ४६ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु वेदोक्तनानाफलपरित्यागेन निष्कामतया परमेश्वराराधनविषया व्यव
सायात्मिका बुद्धिः कुबुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह यावानर्थ इति उदके पीयते
स्मिन्निति उदपाने वापीकूपादितस्मिन्स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नस्यार्थस्यासं

भवति तत्र तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्र
योजनं भवति तावान् सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महाह्रदे एकत्रैव य
था भवति एवं यावान् सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान् सर्वोऽपि वि
ज्ञानतो व्यवसायात्मिकबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव
ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः तस्मादियमेव सुबुद्धिरित्यर्थः ४६ ॥

पिशाचभाष्यं

ज्ञानिनिष्ठैः कार्यभूतं बुद्धेर्व्यवसायिनो योगनिष्ठस्य सर्वोऽतस्मान्न फला
नवाप्तिलक्षणो दोष इति चैवं यतः यावानिति यथा लोके कूपत
डागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने उदकं पीयते तस्मिन्त्रिसमुदयाने जलाशये यस्त
स्मिन् जलाशये यावान् यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वो
ऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके कूपतडागाद्यविभागेनावस्थिते जलपूरे भवत्येव य
थैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो यावानर्थस्तावान्विजा
नतो कामरहितस्य ब्राह्मणस्य भवति सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कु
र्वन्ति यस्तद्वेद स मयैतदुक्त इति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत
इति च वक्ष्यत इति ४६ ॥

रामानुजभाष्य

न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयं यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः संप्लु
तोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः तावदेव प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीय
ते न सर्वं एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ब्रह्मसंवधि ब्राह्मणाः वे
दार्थविजानन् मुमुक्षुः वैदिकस्य मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं
नान्यत् ४६ ॥ ४६ ॥

अभिनवगुप्तटीका

यतो वेदाः परं तेषां सम्यग्ज्ञानोपयोगिनः अत एवाह यस्य स्वयमेमात्रे
ज्ञाने च प्राधान्यं परिमितादपि वेदभाषितान्कार्यम् ४६ ॥

परमार्थप्रपादीका

अत एव ज्ञाने वेदतात्पर्यं कृष्ण दर्शयतीति यावानिति उदउदकयो एतंय
स्मिंस्त्रिसमुदयाने तस्मिन्पानपर्याप्तोदके नित्यं हिरपल्वलादौ भ्रमणं कृत
वतः पुरुषस्य यावानर्थः सिध्यति तावान् सर्वतः सर्वोऽप्यर्थः एकत्र संप्लु

गी॰ टी॰ द्वि॰ तोदके महाह्रदेसिध्यति एवंयावान्सर्वेषुपूर्वोत्तरमीमांसादिद्वि
ष्टानिषुकर्मनैष्कर्म्यार्थोयथानिरूपितोस्ति तावान्विज्ञानतोवि
शेषेणवेदतात्पर्यंजीवतोब्राह्मणब्रह्मज्ञस्यपरतत्त्वस्यसंप्लुतो
दकस्थानीयेषुवेदेषुसिध्यति ४६ ॥

वनमालीटीका

ननुक्षुद्रानेकस्वर्गादिफलंविहायकथंकर्मकार्यंनहिप्रयो
जनंविनामंदोपिप्रवर्तते नचमदाराधनादेवतत्सर्वफलस्या
दितिवाच्यंतदाराधनात् मुक्तिरेवस्यान्नतुपुत्रादिप्राप्तिरित्याशं
क्यसर्वफलानाम्मदाराधनफलेन्तर्भूतत्वादित्याहयावानि
तियथोदपानेकूपादौयावानर्थःप्रयोजनंजलपानादिकंतावाने
वार्थश्चसर्वतः सर्वस्मिन्पूर्णेसंप्लुतोदकेह्रदादौभवति त
थासर्वेषुवेदेषुकाम्यकर्मणायावत्फलंस्वर्गादिकमुक्तंतावत्फलं
विजानतः परोक्षज्ञानिनोब्राह्मणस्यपरोक्षज्ञानद्वाराब्रह्मापरो
क्षज्ञानिनीभवति तस्मिन्प्रसन्नेकिमिहास्त्यलभ्यंधर्मार्थकामैरल्पका लम
स्तेसमाश्रितात्तच्चरणयोरनेनात्रिःश्रेयसंसफलंप्रयातेनेतिश्रीवैल्ल
वोक्तेः स्वयंभावः पुत्रादीनांतत्त्वतः पुरुषार्थत्वेकिंतत्तज्जन्यसुखमेव
पुरुषार्थंतच्चवैषयिकंसातिशयंतत्सुखंदुःखसंमिश्रंचभगवदाराध ने
इत्यभिप्रायः नाविर्भूतंस्वरूपानंदं[illegible]तिशयनित्यदुःखासंभिन्नसुखंयावद्वैष
यिकानंदेभ्यःसमूहीकृतेभ्योपिकोटिगुणितंभवतस्तत्त्वात्तद्द्का
मोविहायानंदार्थीकथंनप्रवर्ततेइति ४६ ॥

कृष्णमवैजयंतीटीका

ननुनिष्कामसकामकर्मप्रतिपादकानिसात्त्विकराजसतामसादीनि
सर्वाण्येववाक्यानिसर्वैरपिकृतोनरःस्यात् यतःसर्वेषामेववेदवा
विशेषेणजीवाभयप्रदत्वसामर्थ्ययोगःस्यादित्याशंकायांपुरुषः
स्वाधिकारानुसारेणयावत्प्रयोजनंतावदेववाक्यंगृह्णातिनतु
सर्वमितिवक्तुंसदृष्टांतेनाहयावानितिसर्वतःसर्वापरोत्तरदत्ति

णोदीयस्तस्मिंस्तस्नानोदके सम्यक्स्नानेथाम समुदके यस्मिंस्तस्मिंस्तत्रैवंभूते
यस्मिंस्तस्मिन्नुदपाने उदंजलं पीयतेऽस्मिन्नुदपानं सरित्समुद्रसरःकू
पादिस्तस्मिन्नजलाभिलाषिनःपिपासोःपुरुषस्यसर्वार्थःमज्जनपाना
चमनप्रक्षालनादिरूपकंप्रयोजनंयावान् यावत्स्यादितितस्मिंस्तस्मि
न्नुदपानेतावदेवोदकंजलाभिलाषिणापुरुषेणगृह्यतेनतुसमग्र
मुदकंएवंसर्वेषुवेदेषुवेदेष्विति बहुवचनप्रयोगेणोवचत्वारोपि
गृह्यन्तेसिद्धेसतिपुनःसर्वेष्वितिपदेनस्मृतिसूत्रपुराणादिसंग्रहो
ज्ञेयम् सर्वेषुस्मृतिसूत्रपुराणादिषुवेदेषुब्रह्मोपजस्तात्पर्येवस
चनेषुब्राह्मणस्यशास्त्रतत्त्वविजानतोऽनुभवज्ञानवतःसंसारानि
र्विण्णविरक्तस्यमुमुक्षोःयावत्स्वधर्मानुष्ठानेप्रयोजनंतावान् तावदेव
वाक्यंतेनगृह्यतेनतुसमस्तम् अयंभावःयथावायसाःक्षुद्राःक्षुद्रव
स्तुविचारहीनाः सर्वमेवभक्षयन्तियतस्तेषामसारमेवाधिकारः हंसास्तु
पयसोमध्येजलंहित्वादुग्धमेवपिबन्तियतस्तेषामप्ययमेवस्वभा
वःतथाराजसतामसाःसकामिनोऽनेकदेवोपासकाजनाःनानादेवा
नेकसाधनानेकफलप्रतिपादकान्येववाक्यानिगृह्णन्तियतस्तेषां
महिमस्वत्वेननित्यसंसाराधिकारित्वंसात्विकामुमुक्षवस्तुसाधनसा
ध्यत्वेनमन्त्रतिपादकान्येवगृह्णन्तियतस्तेषामेदकानिष्ठत्वेनमुक्त्याध
धिकारित्वमिति ४६ ॥

मधुसूदनीटीका

नचैवंशंकनीयंसर्वकामनापरित्यागेनकर्मकुर्वन्नहंतैस्तैःकर्मजनितै
रानन्दैर्वंचितःस्यामितियस्मात् उदपानेत्तद्जलाशयेजातावेकव
चनेयावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनंभवति सर्वतःसंप्लुतोद
केमहति जलाशयेतावानर्थोभवत्येव यथाहिपर्वतनिर्झराःसर्वतः
स्रवन्तःक्वचिदुपत्यकायामेकत्रमिलन्ति तत्रप्रत्येकंजायमानमुदक
प्रयोजनं समुदितेसरसिभवति सर्वेषांनिर्झराणामेकत्रैवकासारे
न्तर्भावात् एवंसर्वेषुवेदेषुदोक्तेषुकाम्यकर्मसुयावानर्थोहिरण्यगर्भा
नन्दपर्यन्तः तावान्विजानतोब्रह्मतत्त्वंसाक्षात्कृतवतोब्राह्मणस्यब्रह्म
भूतस्यामेवमेवतदानंदानांब्रह्मानंदांशत्वात्तदानंदानामत्रभावा

गी॰ त एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः एकस्या
टी॰ प्यानंदस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिछेदमादायांशांशिवद्व्यप
द्वि॰ देशो आकाशस्येव घटाद्यवछेदकल्पनया तथा च निःकामकर्मभिः
शुद्धांतःकरणस्य तत्वज्ञानोदये परब्रह्मानंदप्राप्तिः स्यात्तस्यैव च स
र्वानंदप्राप्तौ न क्षुद्रानंदाप्राप्तिनिबंधनवैयर्थ्यावकाशः अतः परमा
नंदप्रापकाय तत्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि विंत्यभिप्रायः अत्र य उ॰
यातथाभवतीतिपदद्वयाध्याहारः यावांस्तावानितिपदद्वयात्तद्वे
गस्य दार्ष्टांतिके द्वयः ४६ ॥

सदानंदीटीका

सर्वकामपरित्यागाद्दंचितो हे सुखांशतः कर्मजान्कर्मकुर्वे श्रेयसेवमा
मानसंकुरु १ यावत्स्नानपानादिफलंहृदजलाशये ताव
त्फलं भवत्येव महत्यपि जलाशये २ यथाब्धिनिकेराः सर्वे स्वस्वेन तत्ते
क्वचिद्भुवि मिलंत्येकत्र तत्रापि प्रत्येकं यत्प्रयोजनं ३ तत्सर्वं तत्र स
तरामेकत्रानि जलाशये एवमेवागमोक्तेषु सर्वेषु काम्यकर्मसु ४
यावानर्थोस्ति हैरण्यगर्भानंदावसानकः तावान्ब्रह्मद्वयानंदसाक्षा
त्कृतवतो विदः ५ ब्राह्मणस्य भवत्येव ब्रह्मीभूतस्य सर्वथा यथा
२॰ विलायोविलयोस्ति यत्रैश्वर्येपि संयंति तमेव वाद्याः तथात्मविते
सहते कराशिसंयांति सर्वाणि सुखानि पुंसि ७ तद्वानंदाः समस्ता
स्ते ब्रह्मानंदलवायतः अविद्याकल्पितोपाधितारतम्यादनेकधा ब्र
ह्मानंदस्य सर्वत्र व्यापकः सत्यमांतरः ८ जडदुःखाल्पकाकारे प्रपं
चे कुत्रवाससुखे सच्चिदानंदमद्वैतं सुखं ब्रह्मैव सर्वगं ९ तथा च
शुद्धचित्तस्य तत्वनिःकामकर्मभिः आत्मज्ञानोदये ब्रह्मानंदप्राप्तिः
स्वतो भवेत् १० सर्वानंदप्रप्राप्तिः क्षुद्रानंदलवेषु ते मास्तु कामो हि॰
स्त्यनस्तत्वज्ञानलाभाय सर्वथा ११ ईश्वरार्पणया बुध्या कुरु कर्मा
तंद्रितः १२ ॥ ४६ ॥

नीलकंठीटीका

ननु आत्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मा
नुष्ठानसाध्या अतो नितैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति

सर्वतः संप्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावानर्थो
यावत् स्नानपानादिकं प्रयोजनं नेषद्मात्रजलनिर्वर्त्यं भवति नहि कृ
त्स्नजलाशयप्रयत्ननिर्वर्त्यं तावानेवार्थो विजानतो ब्रह्मतत्त्वविदस्य
स. ब्राह्मणस्य ब्रह्मलब्धभूषोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषज्ज्ञानमात्र
निर्वर्त्यो भवति न हि कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं तस्मिन्नर्थमपेक्षते एके
न जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् ऐहिके न जन्मान्तरीयेण
वाजपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषज्ज्ञानमित्येतेन गुणपेनासंभवती
ति भावः इहास्मिन् सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये ब्रह्मज्ञाने पुरुषस्य
तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावाननेककूपतडागोदपानस्थानीये
षु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति ब्रह्मज्ञाने दत्तदानेऽदाना
मन्तर्भावात् तथा च श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति
यथा कृतायाविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमे
ति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति वक्ष्यति च सर्वं
कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गंगाजलस्नानोदपानस्था
नेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचक्षुः अस्मि
न्पक्षे पूर्वार्धे अनेकस्मिन् यथा तथा भवतीति पदद्वयाध्याहा
रः यावान् तावानिति पदयोर्लक्षणगत्या दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

301

आनंदी टीका

सर्वेषु एवंविधेषु वेदेषु ज्ञानपरेषु न भवितव्यमित्याह सर्वतः सर्वदिक्संप्लुतोदके उदकपूर्णे उदपाने तडागादौ यावान् अर्थः स्नानपानादिप्रयोजनं भवति यावता स्वल्पमात्रेणैव प्रयोजनं निर्वहति तावन्मात्रमेवोपादेयम् न सर्वं तोयमवगाहनीयं तथैव तावानेव विज्ञानतः ब्राह्मणस्य ब्रह्मणि भक्तिमतो ज्ञानिनः ग्राह्यो वाक्यार्थः यथा सुसंपूर्णोदपि ह्रदादेः स्नानादिस्नानः ग्राह्यो वाक्यार्थः यथा सुसंपूर्णादपि ह्रदादेः स्नानादिस्वार्थसंपादनमात्रार्थं स्तोकमेव जलमुपादीयते न तु परितो वगाहेत तथा नानाविधकाम्यनित्यनैमित्तिककर्मप्रतिपादकेभ्यः सर्वेभ्यो वेदेभ्यः काम्याभियोगं त्यक्त्वा ज्ञानसंपादकं स्वधर्ममेव प्रतिपादकं वेदैकदेशतात्पर्यं ग्राह्यमिति ४६ ॥

किं तु यावता परमार्थबोधलक्षणस्वाभिप्रेतार्थक्रिया^ सिद्धिर्भवति तावदेव तत उपादेयं न यावदेव प्रतिपन्नव्यमित्याह+

रामकंठी टीका

\+ सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने ह्रदस्य स्नवणादौ वा+ स्थिते यावानर्थः यावन्मात्रमेकदेशात् तत्स्नानपानादिप्रयोजनं तावदेव ततो विधियासमर्थसलिललवोपयोगमात्रं प्रयोजनं न तावदेव ततो विधिस्नहस्रसंज्ञलादुपादानं नयम् किं तु कं भवति यथा तत्स्थितेन स्नानसंपूर्णान्समुद्रकल्पादपि जलाशयात्स्वार्थक्रियासिद्धिः [illegible] समानिमात्रमेव तदेकं स्तोकमुपादीयते न सर्वो जलाशयः एवं ज्ञानक्रियाविषयविविधार्थसार्थसंपूर्णादपि वेदशास्त्रात् तत्त्वजिज्ञासुना तदवगममात्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्यो न तु सर्वमेव शास्त्रमिति [illegible]

[illegible] ४६ ॥

+तावानेव विज्ञानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सरहस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम् यावता प्रातैकदेशेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थक्रियासिद्धिर्भवति

लासिकी वल्लभी टीका

ननु नानाकर्मकलापप्रतिपादकात् वेदात् सर्वकर्मानुष्ठेयम् ततस्तद्बोधमात्रोपयोगि कथमुपादेयमित्याशंक्याह यावानिति यथा यावता येन स्नानपानादिना जलेन यावता प्रयोजनं भवति तावदेव उपादेयः तावान् परमार्थोपलब्धिमात्रोपयोगी अर्थः प्रयोजनं भवति न सर्वः कर्मकलाप उपादेय इत्यर्थः ४६ ॥

यावान्स्नानपानादिरर्थः सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रजले ह्रदादौ यथा भवति न सर्वो ह्रद उपादेयः तथा सर्वेषु सरहस्येषु वेदेषु विजानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः ४

पंचोलीटीका

स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषुवेदोक्तेषुकर्मसुयान्यनंतानंतानिफला-
नितानिनापेक्षतेचेत् ईश्वरार्थमपिनिरर्थकर्मकिमर्थमनुतिष्ठ
तेइत्यत्राह यावानिति यावानर्थउदपानेवापीकूपतडागादौया
वानर्थः यावत्प्रयोजनंस्नानपानादि सर्वतः संप्लुतोदकेमहतिज
लाशयेतावानर्थोभवत्येव तावत्सर्वप्रयोजनंस्वर्गादिसर्वंब्रह्म
विदः फलेविद्यतेतत्रांतर्भवतीत्यर्थः तथासर्ववेदोदितकर्मप्र
योजनंस्वर्गादिसर्वंब्रह्मविदः फलेविद्यतेतत्रांतर्भवतीत्यर्थः त
स्मादीश्वरार्थकर्मक्रियमाणंस्वर्गादिफलेभ्यः निरतिशयफला-
जनकंभवतीत्यर्थः ४६

रामवीसमिश्रबोधिनी॥

यावानिति उदपानेकूपादौयावनर्थः स्नानाचमनादिप्रयो
जनं तावानेव सर्वतः संप्लुतोदके परिपूर्णजलेसमुद्रेऽन्तर्भ
वतीत्यर्थः एवं सर्वेषुवेदेषुस्वर्गादिषुयावानर्थः कर्मफल
स्वरूपं तावानर्थः ब्राह्मणस्यब्रह्मवेदः वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्मेतिको
षः सचायप्रकाशितवाह त्ववेदोविज्ञेयः तज्जानातीतिब्राह्मणः
तस्यविजानतः विशेषेणानादेकर्ताईश्वरएवसर्वनियंतेत्य
वंजानातिपरस्येत्यर्थः एतादृशस्यविदितसधर्मविद्यालब
णस्यातिविकोतस्यधीतुकामस्यक्षत्रियवरस्यकर्मफलेस्व
भूज्ञानितस्यसर्वातिशायेतर्भवतीत्यर्थः ४६॥

मधुभाष्य

यावानर्थइति यथायावानर्थप्रयोजनमुदपानेकूपेभवति ता
वान्सर्वतः संप्लुतोदकेनभवत्येव एवंसर्वेषुवेदेषुयत्फलंत
द्विजानतोज्ञानिनोब्राह्मणस्यफलेनभवति ब्रह्माणातीतिब्राह्म
णः परोक्षज्ञानीसहिब्रह्मगच्छति विजानतइति ज्ञानफलं
तस्यदर्शयति कामात्मतानिंदाकृता कथमेषांस्वर्गकामोयजे
तेत्यादौकामस्यापिविहितत्वादित्यतआह ४६॥

वानर्थ इति श्रौत्रोदपाने इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं उदपानशब्देन
जलाशयमात्रं वा विना जलाशयविशेषाः पर्वतनिःसृतनिर्झरादयो
लक्ष्यंते तत्र च उदपानेषु पर्वतनिःसृतनिर्झरेषु प्रत्येकमुदकमेव या
यावानर्थस्तत्रत्यनिर्झरोदकपानजन्यतृप्तिलक्षणस्तावानर्थः सर्वतः
सर्वेभ्य एतेभ्यः पर्वतनिर्झरेभ्यः संप्लुतमागतमुदकं यस्मिन् पर्वताध
स्थितकासारेषु यथा भवति तथा सर्वेषु वेदेषु यावानर्थः तत्रत्यकर्मज
न्यफलभोगजनितानंदलक्षणः तावान् विजानतो निरतिशयानं
दप्राप्तिसाधनत्वलक्षणवैशिष्ट्यवदैकात्म्यज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म
बुभूषो भवतीति यथा तथा भवति शब्दाध्याहारेणोन्नेयं सर्वेषामा
नंदानामत्रैवांतर्भूतत्वादिति भावः एतस्यैवानंदस्यातिश्र
स्योत्र निगूढः तदेवं महता प्रबंधेन प्रपंचितमाशयस्थैक
मेकतयेन तत्समत्वप्रतिपत्त्यै संक्षेपेण दर्शयति वासुदेवः ॥

303

भाषाअनुवाद

जोकहोकि वेदोक्त कर्म्म औ तन्नतकामनाके फलसकलत्यागक
रि निष्कामईश्वराराधनके अर्थजोव्यवसायात्मिका बुद्धिसोकहु
हिहै इसशङ्काकी निवारनकरते हुये कहतेहैंकि जिससे जलपा
नक्रियाजायसो उदपान अर्थात् वावडीकुआ तालजिनमेजो अ
ल्प जलहोतो सवकामसाधनेके अर्थ अर्थात् स्नानपानआदि
करनेके अर्थ तहांतहांभ्रमण करिके सवकामसिद्धहोयंगे प
रन्तु संप्लुतोदक कहेएकमहाकुण्ड जिसमे अगाधजलभराहै उ
सएकहीसेसवनिर्वाहहोसकतेहैं तैसेही वेदोक्तजोकर्म्मके फल
सो सव भगवद्भक्तियुक्त ब्रह्मपरायण पुरुषको भक्तिही सेमि
लतेहैं देखोये स्वर्गआदि सम्पूर्णतुच्छसुख ब्रह्मानन्दकेभीतर
हीअन्तरभूतहै इसब्रह्मानन्दकेकणमात्र आनन्दकोप्रापहोके
सर्वप्राणीजीतेरहतेहैं यहश्रुतिमेकहाहै इससे निश्चयात्मिका
जोबुद्धि सोईसबुद्धिहै ४६ ॥

दोहा

कूपादिकमेंकार्यहोय सोसबसागरमांहि एसेजोसब
वेदमे सोब्रह्मज्ञानी इक पाहि ४६॥

304

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा
कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

शांकरभाष्य

तव च कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां तेन तत्र च कर्म कु
र्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन क
स्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा क
र्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफल
तृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतु
र्भवेत् यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते
तव संगोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ४७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ननु हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुरु
षार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति म
नो मदीयमित्याशंक्याह तव चेति नहि तत्फलाभिलाषोऽपि
स्यादिति नेत्याह मा फलेष्विति पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपंचयति मा कर्मे
ति फलाभिसन्ध्यसम्भवे कर्माकरणमेव श्रेयः स्यादित्याशंक्याह
मा त इति ज्ञानानधिकारिणोऽपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति क
र्मण्येवेति कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह न ज्ञान इति नहि तत्राशुद्धान्तःकरण
स्यापरिपक्वकषायस्य तवाधिकारः सिध्यतीत्यर्थः फलेऽस्तु हि
सम्बन्धो दुर्वारः स्यादित्याह तत्रेति कर्मण्येवाधिकारस्तेनेति मम
स्यार्थः फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति कर्मेति कर्मानुष्ठानात् प्रागू
र्ध्वं तत्काले चेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्यांचिदिति
फलाभिसन्धाने दोषमाह यदेति एवं कर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः क
र्मफलहेतुत्वे विहन्तेति यदा हीति नहि विफलं क्लेशात्मकं क
र्म तत्कर्तव्यमिति प्रकामं तद्भाव्य दूषयति यदीत्यादिना अकर्मणि
ते संगो मा भूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरण इति ४७ ॥

गी॰
टी॰
टि॰

स्वामिकृतटीका

तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यंतीत्यभिसं
धाय प्रवर्तेतेत्याशंक्य तद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति तव तत्त्वज्ञा
नार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषु कदाचनाधिकारः का
मो मास्तु ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिव
दित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलप्रवृत्तिहेतुर्यस्य
तथाभूतो माभूः कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फ
लत्वादकामिते फले न स्यादिति भावः अत एव कर्मफलं बंधकं
भविष्यतीति भयात् अकर्मणि कर्माकरणे तव संगो निष्ठा मास्तु ४७॥

पैशाचभाष्यं

कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां तेन तव तत्र कर्म कुर्वतो मा फले
ष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा माभूत् कदाचन कस्यांचिदवस्थायामि
त्यर्थः यदा कर्मफलतृष्णा स्यात्तदा त्वं कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि क
र्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तेत तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो
हेतुर्भवेत् यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा बहुक्लेशेनानुष्ठितेनेति
ति मा ते तव संयोगोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्माभूत् ४७ ॥

रामानुजभाष्यं

अतः सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोः स्वावदेवोपादेयमित्याह नित्ये नैमित्तिके
काम्ये च केनचित्फलविशेषेण संबद्धतया श्रूयमाणे कर्मणि
नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्राधिकारः अधिकारस्तत्सं
बंधितयावगतेषु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः सफलस्य बंध
रूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वा
त् मा कर्मफलयोर्हेतुर्भूः त्वयानुष्ठेये कर्मणि तवाकर्तृत्वमप्य
नुसंधेयं फलस्यापि क्षुन्निवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसंधेयं तदुभयं
गुणेषु वा सर्वेश्वरे मयि वानुसंधेयमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते एवमनुसंधाय
कर्म कुरु अकर्मण्यननुष्ठाने न योत्स्यामीति यत्त्वयाभिहितं तत्र तव
संगो मास्तु उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव संगोऽस्त्वित्यर्थः ४७ ॥

अभिनवगुप्तटीका

अतश्च कर्ममात्रे त्वाकृष्टो भव न तु कर्मफलेषु न च कर्मणि कृते तेनो
इति त्तरीयकतयैव फलमापतति मैवं न त्वहि यदि त्वं फलकामनाका
लुष्यवान् मा भवसि तदा कर्मणां फलं प्रति हेतुत्वे यदभिमानेन फलं ष्यि
तानेनानिष्टोऽस्तु इति कर्माभावेन यः संगः स एव गाढग्रहरूपो मिथ्या
ज्ञानस्वरूपः इति त्याज्य एव ४७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोक्तमप्रमेयं पर्यवसितमर्थमाह कर्मण्येवेति तत्त्वज्ञानार्थिनस्ते
तवेश्वरकृपया कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु न तु फलेष्वधिकारो मास्तु स्वर्गा
दिफलभोगाधिकारो मास्त्वित्याशीः तथा त्वमपि कर्मफलहेतुर्मा
भूः कर्मफलभोगहेतुर्निमित्तं मा भव तव चित्तं कर्मफलसंकल्पादि
न स्पृशतु अथ संगात्कर्मणः फलावश्यंभावनियम इति शंकेदं फ
लं भविष्यत्येव तस्मात्कर्मैव न कार्यमित्याशंक्याह मेति ते अकर्मणि क
र्माकरणे संगो निष्ठा मास्तु स त्वमिमं त्वहि श्रीपरमेश्वराराधनत्वेन भाजनसाम
ग्रीसंपादनवत्कर्म कार्यमित्यर्थः ४७

वनमालीटीका

ननु निष्कामकर्मणामात्मज्ञानसंपाद्यपरमानन्दप्राप्तये क्रियते चेत्तथा म
न्यात्मज्ञानमेव संपाद्यतां किं बहुलायासैः कर्मभिर्बहिरंगसाधनैः अत
चित्त नुविक्षेपकैरित्यत आह कर्मणीति नित्यनैमित्तिकमात्रोपलक्षणं ज्ञाति
तो पि तव कर्मण्येवाधिकारो न तु फलेषु फलकामेषु मोक्षप्रतिबंध
कत्वात् अज्ञानिनः कामेष्वधिकारो नास्तीति किं पुनर्वाच्यं ब्रह्मपरो
क्षज्ञाने कामानां प्रतिबंधकत्वात् ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावे
पि कर्मस्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह मा कर्मफलहेतु
र्भूः फलकामनया हि कर्मकर्तृत्वेन फलस्य हेतुर्जन्मादको भवसि त्वं तु नि
ष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्मा भूः न हि निःकामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृते
मदाराधनरूपे कर्मणि मन्निष्ठं त्वतिरिक्तफलापकल्पते ननु यदि फलं ने
ष्यते तर्हि किं कर्मणा दुःखरूपेणेति तत्राह मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि
कर्मणो मत्प्रसादरूपमहाफलहेतुत्वेन तत्तत्फलत्वाभावात् ४७ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

नन्वेवं चेन्नहीं हि मपि वेदेषु यथेष्टकर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र ४।

पुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्यादीनांकर्मफलत्वप्रतिपादकानां
वाक्यानामेवार्थमङ्गीकृत्यसर्वाणिनित्यनैमित्तिकादीन्यपिकर्माणि
त्यक्त्वावनमेवगमिष्यामिकिमतिघोररूपेणयुद्धकर्मणेतिचेन्मै
वंवक्तव्यंतत्त्ववेभवितुमधिकारोनास्त्येवकिंतुकर्मकर्तुमेवास्तीत्याह
कर्मण्येति एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्तेनसहेतुकंविवेकादि
रहितेनराजसतामसादिरूपेवैराग्यादिकेचावर्तते एवकवचनेनरा
जसतामसादिककर्मव्याहत्यर्थम् संसारान्निर्वेदवतोमोक्षार्थिन
स्तेतवकर्मण्येवराजसतामसंकर्मविहायसात्त्विकेमदाराधनादि
रूपेशौर्य्यतेजोधृतिदाक्ष्यादिनिजवर्णस्वभावजनितेयुद्धादावेवा
धिकारः नतुराजसतामसादिषुवैराग्यादिषुनत्वहंकर्मकरिष्या
मिचेत्कर्मणाबध्यतेजन्तुरित्यादिवचनान्ममापिबंधनंभविष्य
तीतिचेत्तत्राहमाफलेषुइहतत्रचानेकविषयसुखभोगादिरूपेषु
कदाचनकस्मिंश्चित्कालेऽपितवाधिकारोमास्त्वयतःफलस्यकर्मसे
वकर्मणःसंसारहेतुत्वं मदर्पितफलरूपस्यनिष्फलस्यतुमत्प्रा
प्तिरूपमोक्षहेतुत्वात् नतत्रतवाधिकारोऽस्त्येवंतर्हिफलरहितेना
पिकर्मणामालंकष्टस्यापादनेनास्त्यकृतःकृतेनेत्यकर्मणैवमो
क्षंप्रतिपादयतीतिचेत्तत्राह माकर्मफलहेतुर्भूरितिकर्माणिच
फलानिचतथातेषुहेतुःस्वतंत्रकर्त्तात्वंमाभूःकर्मसुक्रियमाणेष्व
हमेवेदंकार्यमकरवंकरोमिकरिष्यामिचेतिफलेषुतत्फलेष्वा
हमेवैतस्यसुखभोगादिरूपस्यफलस्यकर्त्तेत्येवंकर्मणोतत्फ
लानांचप्रयोजककर्त्तात्वंमाभूः किंतुभगवताहमनेनैवकारिते
कर्ममयाकृतमहंकरोमिकरिष्यामीत्येवंतयात्मनः प्रयोजक
कर्तृत्वादिकंत्यक्त्वास्वस्यप्रयोज्यत्वमवाच्यकर्मकरिष्यसिचेत्तत्क
र्माकर्मैवभविष्यतितेनैवमोक्षंप्राप्स्यसीत्यर्थः कर्माधिकारिणा
स्तुकर्माकरणेयत्त्वदाग्रहएवतिष्ठतिकिंतुनवयःकर्मत्यागी
नस्मिइत्युरूपेणसंगोऽपिमाभवत्वित्याह मातेसंगोऽस्त्वकर्मणी
ति अकर्मणिकर्मरहितेनपुरुषेणेतत्त्वसंगःसम्बन्धोमास्तुनभ
वतु यद्यपिनकर्मफलकैःनेककामाकांतविज्ञकैःनेकदेवा

यास्तकेमदाराधनकर्मरहितेपुरुषेतवसंबंधोपिमेसादुःखंददातितर्हि
मासात्तत्स्वयमेवाकर्मस्यास्यतिवतदुःखंभविष्यतीतिकिमवकर्तव्यमित्य
भिप्रायः ४७ ॥

मधुसूदनीटीका

ननुनिष्कामकर्मभिरात्मज्ञानेसंपाद्यपरमानंदप्राप्तिःक्रियतेवेदात्म
ज्ञानमेवतर्हिसंपाद्यंकिंवहायासैःकर्मभिर्वहिरंगसाधनभूतैरित्याशं
क्याह तेतवाशुद्धांतःकरणस्यनातिकज्ञानेत्यन्यायोग्यस्यकर्मण्येवां
तःकरणशोधकेधिकारोमयेदंकर्तव्यमितिवोधोस्तुनज्ञाननिष्ठारूपे
वेदांतवाक्यविचारादौ कर्मचकुर्वतस्तवफलेषुस्वर्गादिषुकदाचन त॰
कस्यांचिदप्यवस्थायांकर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वंतत्कालेवाअधिकारोमयेदंभो
क्तव्यमितिवोधोमास्तु ननुमयेदंभोक्तव्यमितिबुद्ध्यभावेऽपिकर्मस्व
भावसामर्थ्यादेवफलंजनयिष्यतीतिचैत्रेत्याहमाकर्मफलहेतुर्भूःफलका
त॰ मनयाहिकर्मकुर्वन्कर्मफलहेतुरुत्पादकोभवति तेननिष्कामःसन्कर्म
फलहेतुर्माभूः नहिनिःकामेनभगवदर्पणबुद्ध्याकृतंकर्मफलाय
कल्पतइत्युक्तं फलाभावेपिकर्मणांमानेसंगोस्तुःकर्मणियदिफलं
नेष्यतेकिंकर्मणादुःखरूपेणेत्यकरणेतवप्रीतिर्माभूत ४७ ॥

सदानंदीटीका

नन्वात्मबोधःसंपाद्योयदिनिष्कामकर्मभिः आनंदायतदानत्वं यतित
व्यमनुवृत्तिभिः १ आत्मबोधेक्रियायासमशनैः कर्मभिरेवचेत् मैवंत्व
शुद्धबुद्धेस्तवबुद्धिशोधककर्मणि २ मयेदंकार्यमित्येवास्तुबोधःकर्म
कुर्वतः नवावेदांतवाक्यानांविचारेतेधिकारिता ३ कर्माणिकुर्व
तःसम्यक्तत्फलेषुस्वरादिषु कर्मानुष्ठानकालेवाप्रागूर्ध्वंवाकदाच
न ४ मयेदमिहभोक्तव्यमितिवोधोपिमास्तुते मयेदमिहभोक्त
व्यमितिबुद्धिंविनापितत ५ स्वसामर्थ्यात्फलंकर्मजनयिष्यतिचे
त्क्षण फलकामनयाकर्मकुर्वन्नुत्पादकोभवेत् ६ माकर्मफलहेतु
र्भूस्तेननिष्कामएवसन् निष्कामेनकृतंकर्मकृष्णार्पणधियास्व
यं ७ फलायकल्पतेनैवतथैवत्वंमदाकुरु फलंचेन्नेष्यतेतर्हिकिं

गी० स्याद्दुःखात्मकमेतत् । इति बुद्ध्या तत्त्वदर्शी निर्मोमूढकरणेकरास ॥४६॥

टी० नीलकंठीटीका

द्वि० ननु ममापि श्रौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमप्रवेश एव युक्तः कथं मोक्षोपायत्वेन निःश्रेयसीमाशंक्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां मा फलेषु संगोऽस्त्वित्यपकृष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वादि हेतुः कर्मप्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः अकर्मणि अकरणेऽपि न ते संगोऽस्तु ॥ ४७ ॥

आनंदी टीका

अत्र योगस्थः किमाह कर्मणि रागद्वेषाभ्यां विना स्वजातिविहितेषु
द्वेषवतः वाधिकारः कर्तृत्वम् मा निषेधे कदाचन फलेषु नाधिका
रः यागजन्यहिंसायामिव ब्राह्मणस्य शूद्रजन्यशुभवन्धुवधादिनापा
पेषु न कर्तृत्वम् उक्तवक्ष्यमाणयायुक्त्या न लोपो नासीत्यर्थः अ
त एव कर्मणो शुद्धस्य फले हिंसायां हेतुः प्राप्तकः फलस्य हेतुर्वा
दोषस्य सहेतुः वादपरो मा भूः तथा हेवबाहादस्यामेनयोरस्य इति
स्यमकर्मणि कर्माकरणे तव संगग्राग्रहोमास्तु ४७ ॥

+ अथविज्ञाननतासर्वशास्त्रेभ्योयद्गुपादेयंतदर्जनं रामकंठी टीका अरक्षानं अप्रदेशमाह +

तत्त्वसंग्रहेनोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिमहूत्वहस्यसनिपनिवर्षाद
निर्मं देहादिभ्यो व्यावृत्तमानात्मस्वरूपत्वेन स्वप्रकाशत्वेन चिन्मयत्वेनानीरू
पपरं तत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य ततः कर्मण्यधिकारो
स्तु यत्कर्म कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यव्यापारविशेषात्मकं वर्णाश्रम
विभागेन देशकालावस्थापेक्षत्वविशेषेण विविधतया कृतं तत्कला
पेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहितं तस्मिन्नधिका
रः कर्तृत्वं भवतु तदधिकृतस्य स्वार्थसिद्धये प्रवर्तितव्यमित्यर्थः यतः क
र्मनावच्छरीरं त्वव्यभिचारि न कदाचित् केन चित्त्यक्तुं शक्यम् अपि
यत्नाद्यवस्थायां कश्चिन्नियमविशेषोऽवलम्बनीय एव ततस्तु स एव
कर्मविशेषत्वेन प्राप्नोति प्रकारान्तरकर्मनियमवदित्यमशक्यः स
र्वात्मना कर्मत्यागः किंच एतस्य नामात्मत्यागोऽपि त्यागाभिधानः सत्त्व
तत्त्वज्ञानवासनामेवाविष्करोति तथाविधस्य यतो द्वेष्यतोऽपि विना
कस्यचिदर्थस्य हानेन संभवति न चोपादित्सितं प्रियमर्थं विना रागद्वेषप्रसंगो दुर्निवारः
द्वेष्यता संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यदि च तत्त्वस्यैकत्वा
त्कर्मणो यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम् तथा
पि पूर्ववद्रागद्वेषवशात्पश्चादनुपपत्त्यासौ न तत्त्व[illegible]ज्ञानामेवानु
ष्ठानं अभिव्यनक्ति नित्यकर्मतावा विरुद्धकर्मतावा निरूपितानन्तः
निजानंदनिर्भरं तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वेषामप्यलक्ष
णोपरमं समाधिमधिरूढस्य ततः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो

गी॰
टी॰
हि॰
२

इयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु किं
तु तेषां कर्मणां मनागप्यज्ञजनसमुचितेनाभिसंधानप्रार्थितेषु
इहामुत्र चाविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेषु अधिकारो
माभूत् ... तत्वेह तया फलान्यधिकल्प्यते तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तित
तेषां तेनानिक्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयांतःकरणस्थ
तान्येवावतिष्ठन्ते अनन्तानि त्वक्रियाफलोपभोगप्रतये विविध
वासनारूपस्य तेषु तेष्वनन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनः पुनः
कारणतां प्रतिपद्यन्ते जन्मवतस्तस्य कर्मणः कर्मचुतस्य तस्य फ
लस्य हेतुत्वं भजन्ते इति वासनाजन्मकर्मफलचक्रमेतदनिशमा
वर्तमानमज्ञानां बन्धाय कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत्
कर्मफलहेतुर्माभूः उक्तयाशक्रियया कर्मणां शुभाशुभानां
फलानि सुखदुःखात्मकानि हेतुर्जन्मनां निमित्तं यस्य स तथाविधो
यथा न भवसि तथा ज्ञाननिष्ठः सन् सर्वत्रैव कर्माणि येन ज्ञा
नाग्निना दग्धबीजतामापादयन्परमेश्वरस्वभावसमापत्तिल
क्षणां मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः अन्यत्तु कस्यचिदवस्थायां प्राप्तस्तस्य
कर्मपरिहारस्य विधीयमानत्वादघटकर्मेति मन्यसे तन्न तादृशे
ष्वकर्मणि संगोऽस्तु तव माभूत् तथापि हि संगः कर्मान्तरवत् बन्ध
हेतुरेव तत्क्रमेव प्राक ... ४७ ॥

लासिकी ... टीका

अथ विजानतः सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनमुद्दिश्योपदेष्टु
माह कर्मणीति कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्ये वैदिके स्वाभाविके वा
कर्मण्येवाधिकारः कर्तव्यतत्वास्तु यतः फलाभिसंधिना क्रिय
माणानि कर्माणि विनष्टमोवासनारूपेण बीजभावेनान्यत्र सं
चारे प्रापयन्ते अतः कर्मफलहेतुः कर्मणां शुभाशुभानां फलानि
सुखदुःखात्मकानि हेतुर्जन्मनां निमित्तं ... तथाविधो माभूस्त्वं
वत् यथोक्तवोधनिष्ठस्य हि कर्माणि ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामा
पद्यन्ते तथा कर्माणि कर्माकरणेऽपि संगोऽस्त्विति मास्त्विति ४७

पंचोली टीका

सर्वकर्मफलत्यागफले अन्तर्भवति चेत्तर्हि सर्वैर्ज्ञानमेव संपादनीयं
किं कर्मणा इत्याशंका ... अधिकारिभेदकर्म चेति कर्मण्येवेति हे आह
अर्जुन ते तव कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां कदाचन कस्यांचि

फलेषु दृष्टानुश्रविकफले
षु कदाचनाधिकारो माभू
त्

तदुक्तं न कर्माणि त्यजेद्यो
गी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ
कर्मणां मूलभूतस्य संक
ल्पस्यैव तु त्यागतः इति कुला
र्णवे तृतीये च यैः परित्यक्ता
मकारणम परिहृते पापा
ख्याः परिहृतमन्यास्तेषा
न्नि नरके प्रियेह हि +

दवस्थायां फलेषु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कर्मफलहेतुः कर्मफ
लप्राप्त्यर्थिको मा भूः तेनैव अकर्मणि कर्माकरणे संगः प्रीतिः मास्तु ५७

रणवीरसमिहोपिनी॥

कर्मण्युक्तं तस्मिन् स्वधर्मे एवाधिकारोस्तु तव फलेषु मिथ्याहंका
रो अधिकारः कदापि मास्त्विति नाहं कर्तेत्यहंकारपरित्या
गात् ईश्वरस्यैव सर्वनियंतृत्वात् एवं हि कर्मफलस्य हिंसा
त्मकस्य हेतुः अहमेव कर्तेति कारणं मा भूः ईश्वरस्यैव सर्व
कर्तृत्वात् एवं चेत् किं कर्मणा दुःखरूपेणेत्याकांक्षायामाह मा ते
संगोस्त्वकर्मणि स्वधर्मपरित्यागरूपे संगो मास्तु प्रत्यवायप्र
दानात् ४७॥

मधुभाष्य॥

कर्मण्येवेति नत्वयुपलक्षणार्थं तत्त्वज्ञानिनापि न फलकर्त
व्यता किमुतान्येषामिति न त्वस्ति केषांचिन्मतेस्तीति सदित्यानी
नतां प्रत्युक्तश्च मोहादित्वभिभवादेः यदि तेषां शुद्धसत्वानां न
स्यात् ज्ञानं कान्येषां उपदेशादेश्च सिद्धज्ञानेन तेषां पार्थादिवे
णाद्युत्याति ज्ञानिगणनाच्च कामनिषेधप्रवात्र फलानिस्यु
स्वांतश्चेण भवति न हि कर्मफलानि कर्माभावे यतोपि भवंति॥
भवंति च काम्यकर्मणो विपर्ययप्रयत्नेप्यविरोधे अतः कर्मी
करणप्रवप्रत्यवायः न तु ज्ञानादिना वा करमनया फलाप्राप्ती
अतः कर्मण्येवाधिकारः अतस्तद्देवकार्यं न तु कामेन ज्ञानादि
निषेधेन वा फलप्राप्तिः कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवो
क्तं रोचनार्था फलश्रुतिः यथा भैषज्यरोचनमित्यादिभागवते।
अतः कामी यजेतेत्यर्थः निष्कामं ज्ञानं एवं चेति वचनात् वत्स्य
माणे भयश्च वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यादिश्रुतिश्च अतमा
कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं तत्कृतो हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः

ममाभूः नहिंन करोमीत्यत आह मातइति कर्माकरणेप्रेद्वो
माभूदित्यर्थः अन्यफलाभावेपिमम्यसाध्यस्यफलभावात्
मछाध्वृतस्यश्रुत्का हृणीमहे तेपरितोषणायेत्यादिमद्वचनात्ता
तू अनिंदनाद्विषेषतइतरानिंदनाचसामान्यंविषेषोवायत
इतिवप्रसिद्धं सर्वानानयनैकमेवमित्याद्वे अतानैकात्मतां
मे स्पृहयंतिकचित् भक्तिमन्तिच्छंतोवद्मजिज्ञासांवित्तायप्र
तांदृष्टव्यइत्यादिवचनेभ्यः स्वार्थसेवकंप्रतिनतथास्नेहः
किंदासीपुत्रकेसेवादियाचकंप्रतिबहुतरस्नेहइतिलोकप्र
सिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थनाकार्येतिसिद्धं एवंश्लोकोक्तं
स्पष्टयति ४०॥

कर्मण्येवाधिकारस्त इति तत्वज्ञानकामस्य तवकर्मण्येवाधिकार
स्तेनात्दर्थंज्ञानमस्तु एवकारस्यार्थमाह माफलेष्विति फलेष्वधि
कारः स्वाम्यमास्तु स्वयमेवफलंदास्यतीतिचेत्तत्राह माकर्मफलहे
तुर्भूरिति फलकामः सन्कर्मकरिष्यंस्त्वमेवफलहेतुर्भविष्यसि न
हि निष्कामेन ब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृते कर्मफलोपकल्पत इतिभावः
तर्हि ज्ञानार्थमेवप्रयतेनेति किं कर्मणेत्याशंक्याह माते संगोस्त्विति
अकर्मणि अकर्माकरणे प्रसंभावनाद्युपहतचेतसो जिज्ञासोस्तव मा
^स्या संगआग्र स्त्वित्यर्थः ननु माफलेष्वधिकारस्ते इत्ययोक्तं तत्र मो
क्षोपि सकलानर्थनिवृत्त्यविनाभूतानतिशयानंदात्मकत्वात्परम
फलंपुरुषार्थरूपं तत्र तत्राप्यधिकारवर्जेनानन्तसाधनज्ञानसाधने
प्रयोजनाभावात् किंब्रह्मार्पणबुद्ध्याकर्मकरणमेवपुरुषार्थस्तत्रापि
पु हारस्य कर्मणः प्रकृतत्वात् कर्मण्येवाधिकार इत्येकवचनेन
तस्यैवप्रकरणात् किं तन्मात्रमेवकर्तव्यं किमंतःकरणशुद्धिद्वा
राश्रवणाद्यात्मिकाया बुद्धेः सिद्धये यदेतत्कर्तव्यं तदा कःकामा
दस्य विशेषं इत्याशंकांपरिहरन्नाह ॥

भाषाअनुवाद

जोऐसा कहतेहीकि समस्त कर्म्मकाफल परमेश्वर की आरा
धनाकरने[illegible]हीसे होगातोहमभगवतका आराधनहीसब छो
ड़करकै और कर्मकरनेसेक्याप्रयोजनहै इसशङ्काकी निवारन
करनेसिद्धान्त कहतेहै तत्वज्ञानके अर्थीजोतुमसो तुमकोकर्म
मात्रकरनेका अधिकारहै औरवन्धनकाहेतुभूत कर्मकेफलकी
अभिलाषकरिये अनेकप्रकारकी कामनाकरनेमेकभी तुमारा
अधिकारनहीहै जोकहोकि कर्मकरनेसे उसका फलअवैहो सुप
होगा जैसेकिआहार करनेसे तृप्ति होतीहीहै कहतेहैकिसोहो
यपर उसका पुन्यपापनही लगता जैसेअज्ञानवालक जोनी
चकाअन्नखाय तउसकाधर्मनजाय क्योंकिधर्मनाशके अर्थन
हीखायासोतुमफलके अर्थकर्ममे प्रवृत्तनहोउ निष्कामकर्मक
रो जोकर्मफलकीतृष्णासेकर्मकरोगेतोकर्मफलप्राप्ति केहेतु
हो[illegible]उगे जवफलकोइच्छासे कर्ममे प्रवृत्तहोगाहै तवफल
औ जन्मदोनोकाहेतुहो जाताहै नीच ऊंचयोनिमे जनमि फल
भोगताहै औरजोकर्मफलकोनचाहै तोदुखरूपकर्म करनेसेका
प्रयोजनहै ऐसीमतिभीतुमकोमतिहोय अर्थात् नकरनेमेभीरु
चिनहोयतात्पर्य यहकि सकाम कर्मनकरो निष्कामतोअवश्यक
रो ॥ ४७ ॥

दोहा

कर्महिमेअधिकारतव कहुन फलके माहि तुमतफ
लमें हेतहो तो कर्महिमे संगनाहि ४७॥

311

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय सि
द्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ ॥

शांकरभाष्यं

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमिति
उच्यते योगस्थेति योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं त
त्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति संगं त्यक्त्वा धनंजय फलतृष्णाशून्येन
क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः
तद्विपर्ययजा असिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा
कुरु कर्माणि कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत् सि
द्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ४८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आसक्तिकारणेन प्रकारेण तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्त
व्यमित्याशंकामनूद्य श्लोकान्तरमवतारयति यदीत्यादिना वक्ष्य
माणयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि क्लेशात्मकान्यपि विहि
तत्वादनुष्ठेयानीत्याह योगस्थः सन्निति कर्मानुष्ठानस्योद्देश्यं
दर्शयति केवलमिति फलान्तरं पेतामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसाद
नार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरः सन्तोषो ऽभिलाषगोचरीभूतो
भविष्यति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थे कर्मानुष्ठाने ऽपि
तेष्वपीत्यर्थः संगं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः आकांक्षितं पूर
यित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह फलेति तद्विपर्ययजा सत्त्वाशुद्धिजन्या
ज्ञानेऽप्राप्तिंलक्षणेति यावत् कर्मानुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य शेषत
या प्रकृतमाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति कोऽसावित्यादिना ४८ ॥

स्वामिकृतटीका

किं तर्हि योगस्थ इति योगः परमेश्वरपरता तत्र स्थित्वा कर्माणि कुरु
तथा संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फ
लस्यापि ज्ञानस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु
यत एवंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिश्चित्तसमाधानरूपत्वात् ४८॥

पिशाचभाष्यं

गी. यदि कर्मफलयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्यत्रोच्यते योग
टी. २ स्थस्सन् कुरु अत्र इष्टं यत् कर्माणि केवलमीश्वरार्थं ईश्वरो मे तुष्यत्विति संगं त
टि. त्यक्त्वा धनंजय फलतृष्णां त्यक्त्वा च क्रियमाणे सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा
सिद्धिः तद्विपर्ययजा असिद्धिः तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समः तुल्यो भूत्वा कु
रु कर्माणि कोऽसौ योगः इदमेव तत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ४८॥

रामानुजभाष्यं

एतदेव स्पष्टीकरोति राज्यबंधुप्रभृतिषु संगं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्मा
२ णि योगस्थः कुरु तच्च युद्धादि विजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु तदिदं
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते योगः सिद्ध्यसि
द्ध्योः समत्वरूपं चित्तसमाधानं ४८ ॥

अभिनवगुप्तटीका

२ योगेस्थित्वा कर्मा णि कुरु साम्यं च योगः
किं तर्हि योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय यस्य सर्वे समारंभा
निराशीर्बंधना स्त्विह त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान्
योगे स्थित्वा कर्माणि कुरु साम्यं च योगः यस्य सर्वे इति यस्य सर्वे
व्यापाराः आशीरूपेण बंधनेन न युक्ताः अभिलाषो हि बंधकः ४८॥

परमार्थप्रपाटीका

तर्हि कथमित्याह योगस्थ इति योगः परमेश्वरस्तत्रैव तत्रा
र्पितनिश्चयो योगस्थः एवंविधो भूत्वा कर्माणि कुरु अत एव धना
र्जय धनं स्वर्गादि स्व विजयति तद्धेतुत्वेन न त्यजति तथाविधस्त्व
मसीत्यर्थः किं कृत्वा संगं त्यक्त्वा कर्तृत्वाभिनिवेशं परित्यज्य
पुनः किं कृत्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा सिद्धाव सिद्धौ वा हर्षवि
षादरहितो भूत्वा यतः समत्वं निर्विकारत्वमेव योग इत्युच्य
ते ४८ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ४८॥

वनमालीटीका

पूर्वोक्तमेव विवृणोति योगस्थ इति हे धनंजय त्वं योगस्थः सन् संगं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु संगत्यागोपायमाह सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तं तत्र तद्योगस्थः कर्माणि कुर्विति युज्यते नतः कथमेतदाशंक्या मनस्याह समत्वं योग उच्यते यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयौ साम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टासर्वफलकर्तव्यतेति विशेषः ४८ ॥

हृष्ट

उत्तमवैजयंतीटीका

यस्मादेवं तस्मात् योगस्थ इति हे धनंजय योगस्थः योगोऽत्रात्मज्ञानपूर्वकम् पुरुषोत्तमाराधनरूपं कर्मोच्यते तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा सत्वं मदेकनिष्ठः सन् कर्माणि यानि स्ववर्णोचितानि नित्यनैमित्तिकयुद्धादीनि तानि सर्वाणि कुरु परंतु संगं त्यक्त्वा पूर्वोक्तं कर्मपुरुषस्य फलस्वाम्यसंबंधं परित्यज्य पुनः सिद्ध्यसिद्ध्योः जयपराजयादिरूपयोः समः जयादौ गर्वशून्यः पराजयादौ च खिन्नमनाः भूत्वा यद्वीकृत्य सः करोति तदेव भगवतोऽत्यन्तमात्मीयं चेश्वराधीनं मत्वा तयोः समो भूत्वेत्यर्थः तस्मादीदृशः समत्वं चित्तस्थैर्यं यत्स एव योगशब्देनोच्यते अभिधीयते संबोधनेन यदि स्वर्गेंद्रत्वेऽश्वादियतानि विजित्वा तत्र ..नलादिभ्यो न्यव्यक्त्वं दत्तवानसि तर्हि कर्मफलत्यागे जयपराजयादिसमत्वे त्वया कोऽतिप्रयास इति सूचितम् ४८ ॥ नि॰

मधुसूदनीटीका

पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनंजय त्वं योगस्थः सन् संगं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु अत्र बहुवचनात् कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यत्र जातावेकवचनं संगत्यागोपायमाह सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा के

गी॰ वलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक् कर्मो
टी॰ क्तमत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्विन्त्युच्यते अतः कथमेतद्द्वौ हेतुशंक्याह
६८ त्यत आह समत्वं योग उच्यते यदेतत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्य प्रसि^
इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः अत्र च
धीर्यस्योत्तरोर्थेन व्याख्याने क्रियत इत्यपोनरुक्तमिति भाष्यकारीयः
पंथाः सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसामान्येन युद्धमात्रकर्त
सर्वफलपरित्यागेन^ व्यता प्रकृतत्वाउक्ता अत्र तु इष्टानिष्टसर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ४८॥

313

मधुसूदनीटीका

कथं कर्तव्यमिति चेत्तद्गुणभूतास माहितः योगस्थः सन् फले कामे क
र्तृत्वाभिमतिं तथा १ त्यक्त्वा त्वं कुरु कर्माणि कुरु सापेक्षया धिया सदा
त्यक्त्वा सर्वफलप्राप्तौ विषादं न हि पर्यये कोऽसौ योगस्थो यं त्यक्त्वा क
र्म कुर्वन्नुच्यते सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं यत्स योग इह कथ्यते २ ॥४८॥

नीलकंठीटीका

एतदेव विवृणोति योगस्थ इति योगस्थः सन् संगं फलतृष्णां कर्तृ
त्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि तान्यर्थे कुरु हे धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योः अयः
कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो
भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबंधः इदमेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग
इत्युच्यते ४८ ॥ ४८ ॥

^स्पृहोऽपि:४८

ज्ञानेशी टी॰

तर्हि कथमिदं कार्यमित्याह यस्य सर्वे समारंभाः निराशीर्बंधना
स्त्विह त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् समारभ्यन्त इति
सा समारंभाः कर्माणि निर्गता आशीः फलस्पृहैव बंधनं येषां ते यस्य
पुंसः त्यागे सर्वकर्मफलत्यागमित्यादिना ष्टादशे सिद्धान्ते यस्य
सर्वकर्म हुतं क्रियमाणमेव दग्धबीजवत्प्रसवशक्तिहीनं
कृतं स त्यागी स च बुद्धिमान् स्वार्थसंपादनपटुः न कर्मसंन्या-
सीत्यर्थः ४८ ॥

^यतएवमतः^

रामकंठी टीका

^इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्माहृतज्ञान
निष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते यथा कापिलादिप्रणीत
स्य सांख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पातंजलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरो
धलक्षणे योगे निष्ठा तथेहोपदिष्टस्यात्माहृदयज्ञानस्य कर्मा
नुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोऽयुक्तः तथा ताहशे यो
गे स्थितस्त्वाश्रमान्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठः सन् यथोक्तानि क
र्माण्यनुतिष्ठन् कर्थसंगं तत्तदभिसंहितफलप्राप्तिहेतुत्वप्रति
पत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा परिहृत्य अत एव सि
द्धौ फलसंपत्तौ प्रसिद्धौ च तद्वियाते हृयोरपि निर्विकारत्वात्स
मो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्नित्यपरिहार्यं यथो
क्तात्मतत्वप्रत्यवमर्षजनितानंदत्वमस्य कर्मणः फलेनानि
ष्टेन सिद्धेनासिद्धेन वा कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति स
र्वं साम्यदशाधिरूढो यथोक्तयोगनिष्ठो भव यतः समत्वं सर्वा
स्ववस्थास्वविकारलेशासंस्पृष्टत्वमेव योग उच्यते साम्यप्रा
प्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः अत एव तथा योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षण
माह ४८ यस्य सर्वे समारंभाः निराशीर्बंधनास्त्विह त्यागे यस्य हुतं
सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पु
रुषस्य सर्वे समारंभाः सर्वास्तु क्रियास्तु प्रवृत्तेर्यावद्रूपभावि ते
पि निराशीर्बन्धना भवन्ति स त्यागीति संबन्धः आशीरनित्यभो
गविषयाकांक्षा तदेव बन्धनं संसारहेतुत्वादस्मात्तत्र माशीर्बं

गी.
टी.
द्वि.

यनेनिष्क्रान्ताशाशीर्बंधनान्निराशीर्बंधनाः भोगात्मबंधरहिता इ
त्यर्थः अतएवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपंसर्वंशुभमशुभंचत्यागेफ
लाशासंन्यासेकृतमग्नाविवबीजजातेफलप्रसवसामर्थ्यंविना
शायनिर्विमंसएवंविधोनित्यकर्मानुष्ठातैवत्यागीत्यागवान्
नपुनः क्लेशभीरुत्वादिनाकर्मण्येवत्यजेत्त्यागीभवतीतियुक्ति
रत्रशाश्वेवोक्तासएवंचैवंविधः पुमान्प्रशस्यज्ञानयुक्तोनत्वयः
कर्मत्यागादिमात्रेज्ञानेमन्यते अतएवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तं
कर्मसमाचरेत् नकेवलमित्याह ४८ ॥

लासिकी [illegible] टीका

पूर्वोक्तमेवविवृणोति योगस्थइति संगंफलाभिसंधिनाकर्म
णिलीनचित्तत्वंत्यक्त्वा तथाफलस्यसिद्ध्यसिद्ध्योः समोहर्षवि
षादरहितोभूत्वा योगस्थः सन् कर्माण्यनुष्ठीयमानेपि आत्मन्येव
स्थितत्वमप्रमत्ततायोगस्तत्रावस्थितः सन् कर्माणिकुरुयतः स
मत्वंसर्वास्ववस्थासुनिर्विकारत्वंयोगः योगलक्षणमुच्यते अ
नेनश्लोकेनअर्जुनमुपदिश्यबुद्धियोगकर्मयोगयोर्लक्षणंयु
गपदुपदिष्टम् ४८ ॥

पंचोली टीका

यदिफलयुक्तंकर्मनकर्तव्यंकथंतर्हिकर्तव्यंतत्राह योगस्थ
इति हेधनंजयसंगंत्यक्त्वाईश्वरंत्विष्टमप्यप्रार्थयन् इश्वरोमेतु
ष्यत्वित्यप्रार्थयन् योगस्थः केवलमीश्वरार्थंकर्माणिकुरुराज
भृत्यवत् किंकृत्वासिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा मनःशुद्धिःज्ञान
प्राप्तिःसिद्धिः तद्विपरीतात्वसिद्धिः तयोःसमः तुल्योभूत्वाक
र्माणिकुरुसिद्ध्यसिद्धिसमत्वंयोगउच्यते ४८ ॥

रणवीरसमसिद्धोधिनी ॥

योगेस्थास्थियेत्वाकर्माणिस्वधर्मोचितानि फलाभिसंधिरहि
तेनकुरु किंच सिद्ध्यसिद्ध्योः समभूति यस्माकर्मसिद्धिः परेषांसि
द्धिर्वापरेषामसिद्धिरस्माकंसिद्धिरित्यत्रापिनिर्विशेषोभवेतिता
त्पर्यार्थः ४८ ॥

मधुभाष्य॥

योगस्थइति योगस्थः उपायस्थः संगं फलस्नेहं त्यक्कात
न्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा सएव च मयोक्तो योगः इ
तस्य योगाय युज्यस्वेत्याह ४८॥

115

योगस्थः कुरु कर्माणीति योगः संबंधः परमात्मना तादात्म्यलक्षणस्तस्मि
स्थितो निहृत्रसभाव स्वरूपेन जयकर्माणि कुर्विति संबंधः अयं भावः
फलेनामलोके तदुच्चानेयकर्मणामाध्यंतेनवमोक्षस्तथापात्तस्य वितःस
न्वात् पुरुषार्थतोक्तिस्तत्रोपचारात्परमात्मस्वरूपस्यैवतेभेदभ्रमो
पाधिनिरसनमेव तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति न केवलं कर्मकरणमेव
प्रयोजनमिति कर्माणीति च वदता द्वितीयाशंका परिहृता नित्या
दीनि कुर्वित्यर्थः तृतीयशंका परिहृता सिध्यसिध्योरिति अन्तः
करणशुद्धिद्वारा ज्ञानसिद्धिर्मेऽस्तु यद्वा मा तत्सिद्धिर्मे स्त्विति संकल्प
कर्ममाकार्षीरित्यर्थः संगं त्यक्त्वेत्येकांतत इत्यर्थः यद्वा संगः क्रि
याकर्तृत्वकर्मरूपासंबंधस्तं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं विधायेत्यर्थः
ननु त्वत्र योगो जीवपरैक्यमुच्यते पूर्वं तु योगे त्विमां शृण्विति त्वत्र कर्म
योगशब्देनोक्तं तु किं केन संगतमित्यत आह समत्वं योग उच्यत
इति कर्मनिष्ठसिध्यसिद्धि समत्वं यदिदमपि योगप्राप्तिसाधनत्वा
ल्लाङ्गलं जीवनमितिवद्योगशब्देनोच्यत इत्यर्थः नत्वाशयस्पष्टयैनि
त्यादीनि कर्माणि तावदन्तेयानि न च तत्रायं शास्त्रनिवेधो यत्सूत्रो
गाभ्येव तानि संपादनीयानीति किं तु लाभे यथा मिलितैरंगैः समा
पनीयानि ननु स्त्रिवादेस्तैर्हि कलानि काम्यानि कृत्वा गवादि यत्नेसं
पाद्य यथोक्तांगैरेव संपादितैस्तैः सत्त्वशुद्धिः श्लाघनीयेत्याशंक्याह ॥

316

भाषा अनुवाद

तो फिरि क्या करना चहिये सो कहते हैं कि हे धनंजय अर्जुन योग करिके
ईश्वर मे जो एक निष्टा उसी मे स्थित होय कर्म करो और हंमी इसके
कर्ता हैं यसा अभिमान त्याग करिके केवल ईश्वरार्पण बुद्धि से कर्म
करो अर्थात निष्काम कर्म का फलरूप तत्त्वज्ञान की प्राप्ति अप्रा
प्ति मे समता पूर्वक करे समचित्त होके केवल ईश्वरार्पण जानि
कर्म अनुष्ठान करो जिसहेत ऐसी ही समता को साधु लोग योग
कहते हैं क्योंकि इसी मे चित्त स्थिर होता है यह सब बोधिनी का अर्थ है
ईश्वरार्पण शब्द का भाव अर्थ यह है कि हम अपने हृदय मे टिके
(अथवा परमेश्वर कि आधीन हैं यही अन्तर्यामी) अन्तर्यामी हमारी वासना के अनुसार शुभ अशुभ जिस कर्म मे
हमको लगावते उसी को हम उनकी प्रेरणा से करते हैं ऐसे विचा
(हुये) रते किये सब कर्मों को भगवत अर्पण करते हैं सोई पंचदशी मे
कहा है जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः
त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोस्मि तथा करोमि ४८॥

दोहा

स्थित ह्वो अर्जुन योग में करहु कर्म संगत्याग ह्वो सम सि
द्धि असिद्धि में कहत सम योग विभाग ४८

317

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौ शर
णमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४९ ॥

शांकरभाष्यं

यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तं एतस्मा
त्कर्मणः दूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव ह्यवर
मधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् सम
त्वबुद्धियुक्तात् कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वात् हे धनंजय यत
एवं ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ श
रणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशर
णो भवेत्यर्थः यतोवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः
फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो
कात् प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ४९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

किमिति योगस्थेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं फलाभिलाषे
पि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशंक्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म स्तु
वन्ननन्तरश्लोकमुत्थापयति यत्पुनरित्यवरं कर्म बुद्धिसमत्वं विरु २५
द्धमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं सूचयति बुद्धीति
बुद्धिसमत्वासमत्वाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे करणीयं
तियद्भूतिबुद्धाविति यत्तु फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं सकाममिति त
त्राह कृपणेति निकृष्टं कर्मैव विशिनष्टि फलार्थिनेति कस्मात्
प्रतियोगिनः सकाशादिदं निकृष्टमित्याशंक्य प्रतीकमुपादा
य व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो
निकृष्टत्वे हेतुमाह जन्मेति समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः तद्धीनस्य
कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फलितमाह यत इति योगवि
षया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकेति
तद्धेतेन समत्वबुद्धिसमन्वितेन कर्मणा हृद्यते तस्य परिपाकस्तत्फल

गी० टी० द्वि०

भूत्वा बुद्धिस्थितिः शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमा
ह अभयमेतिसमत्वमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह
परमार्थं तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यत इति फलहेतवे
विहरणेतिफलेति तेन परमार्थज्ञानशरणत्वे नैवमुक्तेनविशेषः
परमार्थज्ञानवर्हिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति यो वा इति
अस्थूलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ४९ ॥

स्वामिकृतटीका

काम्येन कर्मीतितिकृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया
कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात्सकाशाद
न्यत्काम्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तमपकृष्टं हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ
ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छानुतिष्ठ यद्वा बुद्धौ शरणं
त्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तु सकामा नराः कृपणा
त४ दीनाः यो वा एतदक्षरमविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण
इति श्रुतेः ४९ ॥ ४९ ॥

पिशाचभाष्यं

यस्मात्समत्वबुद्धियुक्तमोक्षसाधनार्थं कर्म तस्मात्कर्मणः दू
रेणात्यन्तदूरमेव अवरं अधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं
बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः जन्ममरणादिहेतुत्वादित्य
र्थः अतएव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजायां सांख्यबुद्धौ शरण
माश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थय परमार्थज्ञानशरणो भवे
त्यर्थः यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तो यो वा एत
दक्षरमविदित्वा प्रयाति स कृपण इति श्रुतेः ४९ ॥

रामानुजभाष्यं

दू४ किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत्राऽऽह योयं प्रयाणफलगामी विषयो वात
र फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वविषयस्य बुद्धियोगस्य युक्तात्कर्मणः इतर
त्कर्म दूरेणावरमहदेनद्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपं वैरूप्यं इक्तं बुद्धियोगयु
क्ते कर्मनिखिलसांसारिकसरवदुःखनिवर्तकं परमपुरुषार्थलक्ष

णं मोक्षं प्रापयति इतरस्त्वपरिमितदुःखरूपसंसारमिति अतः कर्मणि
क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ शरणं वा सम्यग्ज्ञानेन तस्यामेव ।
बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः कृपणा हेतवः फलसंगादिना कर्मकर्तारः कृप
णाः संसारिणो भवेयुः ४९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी०

बुद्धियोगात्किल हेतोरवरं दुष्टफलं विकं कर्म दूरीभवति अतस्त्वमह
मूपा बुद्धौ शरणमन्विच्छ सार्थ्यं यस्त्वयेन सा बुद्धिर्लभ्यते ४९ ॥

परमार्थप्रपा टी०

अत एव ज्ञानयोगं प्रशंसन्नाह दूरेणेति भो धनंजय बुद्धियोगाज्ज्ञान
योगात्सकाशात्फलोद्देशेन कृतं कर्म दूरेणात्यंतमवरमपकृष्टं तथा
च विनश्वरं विनश्वरबुद्धिद्वारा ज्ञानयोगस्तु हि श्रेय एव कर्मकर्तव्यं तस्मात्त्वं बु
द्धौ ज्ञाने शरणं कर्मयोगमन्विच्छ आश्रयेत्यर्थः हि यस्मात्कारणात्फ
लहेतवः कर्मकरणे फलमेव हेतुः कारणमिति मन्वानाः पुरुषाः कृ
पणा विषयस्वर्गलंपटाः यद्वा फलव्यतिरेकेण निरर्थकं कर्मायं धन
व्ययः कथं कर्तव्य इति ते कार्पण्ये स्थिताः अपि यो वा एतदक्षरमविदि
त्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणो यय एतदक्षरं गार्गि विदित्वा प्रैति
स ब्राह्मण इति श्रुतेः भोगाद्विचक्रविषयः पुरुषः एतदक्षरं परब्रह्म
अविदित्वा अज्ञात्वा फलोद्देशेन कर्मकृत्वा अस्मान्मनुष्यलोकाल्लोका
न्तरं प्रैति मृत्वा गच्छति स कृपणः स्वविषयभोगेप्सुः तथा एतदक्षरं वि
दित्वा प्रैति स ब्राह्मणः ब्रह्मरूपो भवति ४९ ॥

वनमाली टीका ॥

यावानर्थ इत्यत्र कर्मफलस्य ज्ञानफलापेक्षया अल्पता योगं कुर्विंस्तु
कं तत्र हेत्वंतरमाह दूरेणेति परमात्मविषयबुद्धियोगात्कर्मावरं हे
धनंजय हि यतस्ततो बुद्धौ परमात्मबुद्धौ शरणं पापत्रयद्वारा तदु
त्पादकमत्यत्रायावरत्वं कर्म तदाराधनरूपं परमात्मविषयबुद्धियोगा
त्कर्मावरं एककामकर्मयोगमन्विच्छ कर्तुमिच्छ यतः फलहेतवः फल
कामावरं कर्म कुर्वंति ते कृपणाः अत्यंतदीनाः सर्वदा जन्ममरणा
दिघटीयंत्रभ्रमणेन परवशाः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो
कात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः यथा हि कृपणः अतिदुःखेन धनमः

गी.
टी.
द्वि.

र्जयंतीयत्किंचित्तदृष्टसुखमात्रलोभेनदानादिजनितंमहत्सुखमनु
भवितेनशक्नुवंतीत्यात्मानमेववंचयंति तथामहताडुःखेनकर्माणि
कुर्वाणाःस्वल्पफलमात्रलोभेनपरमानंदात्प्रभवेनवंचिताइत्यहो
मौढ्यंतेषामितिकृपणापदेनध्वनितं ४९ ॥

अथमवैजयंतीटीका

एवंभूतान्निष्कामकर्मणःसकाशात्सकामंकर्मनिरतिशयेनापकृ
ष्टमित्याह दूरेणेति हेधनंजय हियस्माद्बुद्धियोगात्फलरहितेनक
र्तृत्वाद्यभिमानशून्येनेश्वराराधनरूपेणैवकर्मणोहात्रयत्सुखंभव
तिनान्यथेत्येवंनिश्चयवतीयाबुद्धिस्तयानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याचरि
तोयःकर्मयोगःसबुद्धियोगस्तस्माद्बुद्धियोगान्निष्कामकर्मणःस
काशादितरत्काम्यंकर्मदूरेणातिशयेनावरंनिकृष्टंभवतितस्मात्त्व
बुद्धौव्यवसायात्मिकायांशरणंनिवासंरक्षकंवान्विच्छानुतिष्ठएतद्बु
द्धिमाश्रयस्वेदंवेच्छाकुरुष्वेत्यर्थः नन्वबुद्धियोगात्काम्यकर्मणःकुतो
वरत्वमित्याशंकायतस्तत्कर्तृणांफलनिमित्तत्वेनकृपणत्वंभवती
त्याहकृपणाःफलहेतवइतिफलान्येवपशुपुत्रादीन्येवहेतवःप्रयो
जनानि येषांतेतथासकामिनःपुरुषाःकृपणाःअतिदीनानित्यसं
सारिणोभवंतीत्यर्थः धनंजयेतिसंबोधनेनयथात्वंशौर्यवीर्यौ
दार्यादिगुणेनशत्रून्पराभूयतेषांधनमजयस्तथाकाम्यकर्मात्म
कंशत्रुंतिरस्कृत्यनिष्कामकर्मरूपंधनंजयनोचेत्त्वंकृपणोभविष्य
सीतिसूचितं ४९ ॥

मधुसूदनी टीका

ननुकिंकर्मानुष्ठानमेवपुरुषार्थोयेननिष्फलमेवसदाकर्तव्यमि
त्युच्यते प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायात्तद्वरंफल
कामनयैवकर्मानुष्ठानमितिचेत्तत्राह बुद्धियोगादात्मबुद्धिसाध
नभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमंकर्म
फलाभिसंधानाक्रियमाणंजन्ममरणादिहेतुभूतं अथवापरमात्मबु
द्धियोगात् दूरेणावरंसर्वमपिकर्महियस्मात् हेधनंजय तस्माद्बु
द्धौपरमात्मबुद्धौसर्वानर्थनिवर्तिकायांशरणंप्रतिबंधकपापक्ष
येणरक्षकंनिष्कामकर्मयोगंप्रतिविवक्षकंत्वमिच्छयेनफलहेतवः

फलकामाश्चवंरकर्मकुर्वन्तितेकृपणाः सर्वदाजन्ममरणादिघटीयं
त्रभ्रमणेनपरवशाः अस्मंतदीनाइत्यर्थः योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तथाचत्वमपिकृपणोमाभूःकिं
तुसर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकंनिष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्य
भिप्रायः यथाहिकृपणाजनाअतिदुःखेनधनमर्जयंतोयत्किंचित्
दृष्टसुखमात्रलोभेनदानादिजनितमहत्सुखमननुभवितंनशक्नु
वंतीत्यात्मानमेववंचयंति तथामहतादुःखेनकर्माणिकुर्वाणाःतु
च्छफलमात्रलोभेनपरमानंदानुभवेनवंचिताइत्यहोदौर्भाग्यमौढ्यं
चैतेषामितिकृपणपदेनध्वनितं ४९ ॥

सदानंदी टीका

ननुनिष्कामकर्माणिकर्तव्यानिकृतोमम प्रयोजनमनुद्दिश्यनमं
दोपिप्रवर्तते १ इतिन्यायाद्धरेकर्मानुष्ठानेफलवांछया किमर्थं
निष्फलंकर्मकर्तव्यमितिचेच्छृणु २ फलकामनयाकर्मकृतंजन्मा
दिहेतुकं निकृष्टंतत्वविज्ञानहेतोर्निष्काममकर्मणः ३ यद्दात्मबु
द्धियोगात्तत्कर्महेयंयतोखिलं निकृष्टंकिंपुनर्वाच्यंनेकृष्टंकाम्य
कर्मणः ४ सर्वानर्थनिवर्तिन्याबुद्धौतस्माद्धनंजय शरणंवधकपा
पस्यत्वयेषणापरिरक्तकं ५ निष्कामकर्मयोगंत्वंकर्तुमिच्छास्थिरोभ
व फलकामनयाकर्मयेकुर्वंत्यविचक्षणाः ६ कृपणास्तुसदाज
न्मदुःखप्राप्ताभ्रमंतिते यथातिकृपणालोकेदुःखेनार्जितंधनं ७
दानादिजनितंभोगंकर्तुंशक्ताभवंतिन तथात्यंतप्रयत्नेनकुर्वा
णाःकर्मवैदिकं ८ तुच्छानंदाभिलाषेणवंचिताःकृपणाःस्वतात्
ग्रहोदौर्भाग्यमेतेषांमौढ्यंचेत्याशयोहरेः ९ ४९ ॥

नीलकंठी टी॰

इममेवबुद्धियोगंस्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनक्रियमाणंबुद्धि
योगात्सर्वकामान्निष्कामात्कर्मणः दूरेणहिप्रसिद्धं अवरमत्यंतनिकृ
ष्टं अतोबुद्धौयोगरूपायांतत्फलभूतायांसांख्यरूपायांवातन्निमि
त्तशरणंरक्षितारंआश्रयंवाईश्वरंप्रतिकाशाध्ययस्वतत्तमीत्यर्थःकर्मा
णिकुर्वित्यर्थः यतःफलहेतवःफलमेवहेतुःप्रवर्तकंयेषांताहृशाः
फलतृष्णावंतःकृपणादीनाःभवंति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ४९ ॥

320

आनंदी टीका

अतएवंविधंज्ञानपूर्वंकर्मकार्यंनकेवलमित्याह हियस्मात्
अवरंज्ञानहीनंकर्मबुद्धिःज्ञानेनयुज्यतेइतियोगःकर्मबुद्धियो
गाज्ज्ञानसमुच्चितात्कर्मणःसकाशाद्दूरेणास्तिनेनश्रेयःसा २०
धयितृत्वमित्यर्थः अतोयस्मात्सर्वेसमारंभास्तत्केज्ञानेशरण
मन्विच्छ अत्रैवतत्परोभवकृपणाज्ञानहीनाःफलहेतवःफला
र्थंकर्माणिप्रवर्ततेइत्यर्थः ४९ ॥

रामकंठी टीका

यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानाद्दूरेणातिशयेनकेव॰
लंनहिविहितंकर्मावरंनिकृष्टंज्ञानशून्यंकर्मसंसारहेतुत्वात्त
न्नोत्पन्नायममित्यर्थः अतस्तुबुद्धौयथोक्तसम्यक् ज्ञानेशरण
माश्रयमन्विच्छ अभिकांक्षितमेवोपायतयावलंबस्वेत्यर्थः ॥
यतोयेफलहेतवः अनित्यभोगलक्षणफलमेवहेतुत्वंतत्साध
नभूतासुक्रियासुप्रयोजकंकारणंयेषांतेज्ञानशून्यकर्ममात्रा
नुष्ठायिनःकृपणाःस्वर्गफलत्वार्थित्वाहीनास्तज्जातिशरीरा
द्यभिमानावच्छिन्नमतएवानित्यभोगात्मकफलत्वमात्ररमात्मा
नेमन्यमानाःसंतोदुराचाराः [illegible]
[illegible] ४९ ॥

(margin) अतएवैतद्यो [illegible] नेलदा [illegible] अतएवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तकर्मसमाचरेत् नकेवलमित्याह दूरेणेति

लासिकी [illegible] टीका

एवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तंकर्मसमाचरेन्नकेवलमित्याह दूरेणे
ति यथोक्तबोधसमाधानात् हियस्मात् विकर्मदूरेणावरंअ
त्यन्ताधमम् बोधशून्यसकर्मणः [illegible] संसारहेतुत्वा
त् अतोबुद्धौसम्यग्बोधनिमित्तेशरणमाश्रयमन्विच्छोपायतया
कर्मावलम्बस्वेत्यर्थः आत्मानदृशायांहिकर्मानुष्ठानेपरामः
र्शावलंबनेनात्मनःप्रमातृत्वेनासदाभासमानतया यथास
म्यग्बोधहद्धिर्नतथासमाधिदशायांतस्याःकदाचित्कत्वात् एत
त्सर्वदासमाधानयत्नाएवसंचेतयन्ते नान्येप्रमादिनः यतःफल
हेतवःफलमेवतत्साधन[illegible]कमस्वहेतुःप्रयोजकोयेषांतेफ
लाभिसन्धिनाबोधशून्यकर्मानुष्ठायिनःकृपणामहाफलरूप
त्वतत्त्वफलार्थित्वाहीनाः + ४९ ॥

+ तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षरमविदित्वा
गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति सकृपणइति

यतएवंसमत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थंकर्मपवनस्मात्कर्त
व्यं दूरेणेति हियस्मात्हेधनंजयबुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्
कर्मणःसकाशात्फलार्थिकर्मदूरेणअतिविप्रकर्षेणअवरंनिकृ
ष्टंबुद्धौपरमेश्वरार्पणेकर्मबुद्धौवाशरणमाश्रयमन्विच्छप्रार्थय
स्वपरमार्थज्ञानेशरणोभव फलहेतवःफलतृष्णाप्रयुक्ताःकृ
पणाःदीनाः ४९

रत्नमीरसमिहोयिनी॥

दूरेणेति हिशब्दोवधारणे बुद्धियोगादिति हेत्वर्थेपंचमीबुद्धिःसत्
दसद्विवेकरूपातस्यायोयोगःसंगतिस्तस्माद्धेतोः अवरमनुत्कृष्टंस्व
धर्मपरित्यागाद्दृन्यफलमितियावत् यत्कर्मस्वस्ववर्णाश्रमाचारा
नुचितंतत्दूरेणभवति तेननकिंचित्प्रयोजनमस्तीतिभावः अत
अतस्त्वंबुद्धौशरणमन्विच्छप्रार्थयस्वयेनसाबुद्धिर्लभ्यते शरणं
वाचकउपदेष्टृत्वेनाहमेवातोमामेवप्रार्थयस्वेतियोग्यार्थः फलितः
येचफलहेतवोदनदानादिरूपक्रियाफलस्यनरकादिप्राप्तिलक्षण
स्यहेतवःकारणभूताः एतेदृत्वाशुभनरकेगंतास्मीत्यभिमानिनस्ते
कृपणाअतितुच्छाबुद्धिलेशस्याप्यभावादितिभावः ४९

मधुभाष्य॥

दूरेणेति बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात् दूरेणातीव
अतोबुद्धौशरणंज्ञानेस्थितिं फलंकर्मकृतोदेहाद्येषांतेफ
लहेतवः ज्ञानफलमाह ४९॥

गमचेद्रकेसरस्वतीटीका

दूरेणेति अवरं अश्रेष्ठं मोक्षाख्यफलस्येश्वरं चित्तशुद्धिद्वारा न तु कृष्टफल
त्वादेवावरत्वं फलगतत्वावरत्वस्य साधनेउपचारादेवं विधकर्मबुद्धि
२५न योगाबत्वत्त्वां साधनभूतान् योगात्कर्मयोगाद्धियतो दूरेणनिकृष्ट
४५द् मित्यर्थः तस्माद्बुद्धौ निमित्तभूतायाय शरणमवश्यमादेयं नित्यादि न
दविद्वांगीकुरुतस्य दूरत्वमेवोपपादयति कृपणाः यथाहि कृपणा अवि कृपणस्व
दिताणी या॰ अत्राश्येनामका इतिसाधयत्वात् दूरेपरिहरंति एवंतत्त्व
बुभुक्षवोपिफलहेतुत्कमेविशेषात् दूरोपरिहरंतीत्यर्थः अथवा अवरं
८५तृ कर्मबुद्धिसाधनांयोगाद्दूरेणोपकारकेतद्वित्स्वफलदानद्वारा नित्यादिक
मेसाधयतिसाधितं चनि॰ त्यादिकर्मबुद्धिं साधयती नियस्मात्तस्मात्तेफ
लहेतवस्तिवृत्तादिभिर्दृष्टलाभसाधकाः पुरुषाः कृपणाः पनलोभरवे
त्यर्थः यथाकथंचिदपिसाधिते नित्यादिभिर्बुद्धिसिद्धेरितिभावः तेरेता ४९
वता अवेयेनिष्कामकर्मकर्तव्यमितिउपादिशयतस्सप्रयोजनेदर्शे
यन्नुपसंहरतिहरिः ४९ ॥ ४९ ॥

24

322

भाषाअनुवाद

जितनेकाम्यकर्महैंसबकोनिकृष्टकहनेकारेकहतेहै अवसायात्मि
काबुद्दिकेद्वारा कियेजोकर्मयोग उनकानाम बुद्दियोग और वहज्ञा
नसाधनकाउपायहै निष्कामबुद्दियोगकीअपेक्षासब काम्यकर्मअत्य
न्त अपकृष्टजोकाम्यकर्मऐसाजनुउहरातोहै धनंजयबुद्दिशब्दवाच्य
कहेज्ञान तिसकोआश्रयकरि निष्कामकर्मयोगरूप भक्तियोगका
अनुष्ठानकरो चिन्तनीयापालनकरनेवाले ईश्वरहीकोबुद्धिका
आश्रयकरो कर्मफलकेअभिलाषीजोनर सोकृपण औहीनहै
श्रुतिमेकहाहैकिहेगार्गिइसअक्षरस्वरूप ब्रह्मकोनजानि जोसं
सारसे लोकान्तगामी होतेहैं वेइकृपण अर्थात निकृष्टहै इससे
बुद्दिकहेज्ञान उसमेआश्रय लेउ ४९ ॥

दोहा

हे अर्जुनबहुहरउरे बुद्दियोगसेकर्म बुद्दिशरणकों
इछत कृपण फलहेतधर्म ॥४९॥

323

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्मा
द्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशले ५०॥

शांकरभाष्यं

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति त
च्छृणु बुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वकर्मविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियु
क्तः स जहाति परित्यजति इहास्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्य
पापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय
युज्यस्व घटस्व योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्त
मानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत् कौ
शलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं यद्बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि
समत्वबुद्ध्या स्वभावान् निवर्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वं ५०

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्या
शंक्याह समत्वेति बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति शेषः
बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्वार्धं व्याचष्टे
बुद्धीत्यादिना ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता पर
मार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति उत्तरार्धं व्या
चष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनोयो
जनीयमित्याशंक्याह योगो हीति नहि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव
दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशंक्याह स्वधर्माख्ये
ष्विति ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या
यथोक्ता बुद्धिस्तत्त्वेषु कौशलमिति योजना कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्
तदनुष्ठाने बन्धावहः स्यादित्याशंक्य कौशलमेव विशदयति तद्धी
ति समत्वबुद्धेरेव फलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५०

स्वामिकृतटीका

बुद्धियोगयुक्तं प्रशंसन्नाह बुद्धियुक्त इति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुः
ष्कृतं निरयप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति

गी॰
टी॰
हि॰

३२४

तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व यतो योगः कर्म
सु कौशलं यद्बंधकानामपि तेषामीश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपाद
नं चातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥

पिशाचभाष्यं

समत्वबुद्धियुक्तस्तत्स्वकर्म चाचरन्निह स्वफलं प्राप्नोति तच्छृणु बुद्धि
युक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तः जहातीह अस्मिंल्लोके उभे सुकृतदुष्कृते
पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्य
स्व घटस्व योगः कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं यद्बं
धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तंते तस्मात्स
मत्वबुद्धियुक्तो भव त्वं ५० ॥

रामानुजभाष्यं

बुद्धियोगयुक्तः कर्म कुर्वाण उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसंचिते
अनंते बंधहेतुभूते जहाति तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व योगः
सु कर्मसु कौशलं कर्मसु क्रियमाणेषु कौशलं तदेव युज्यत इति योगार्थ इ
र्थः ५० ॥ ५० ॥

अभिनवगुप्तटीका

उभे इति परस्परव्यभिचारं दर्शयति तस्मात् यथा हि सुकृतदुःकृ
त ते न स्पृशतस्तथा करणमेव परमं कौशलमिति भावः ५० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ ज्ञानं प्रशंसन्नाह बुद्धियुक्त इति बुद्धिर्विज्ञानं तेन युक्तो ज्ञानी
पुरुषः स्वर्गप्रापकं तथा दुःकृतं मध्यमयोनिप्रापकं ते उभे जहा
ति त्यजति कृतिरपि पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे
[illegible]पतनेनस्मरतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपत इति भा
षामतः ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं अहं मा पमकरवमकार्षमिति तथा कल्या
णं सुकृतमकरवमिति यत्ते उभे साध्वसाधुनी सुकृतदुःकृते अस्मरतः मु
क्तः सन्नतरति उल्लंघयति तथा पतेन न ज्ञानिनं पुरुषं कृताकृते
कृतेन वा असुकृतेन वा साध्वसाधुनी न तपतः नाक्रामतः तस्माद्धीते कुरु

नः। अत्र च्छिन्ने अत्र न च्छिन्ने फलदानाय समर्थे न भवत इत्यर्थः। त
स्मात्त्वं योगाय परमेश्वराराधनाय युज्यस्व घटस्व। अथ योगस्य स्व
रूपमाह योगः कर्मसु कौशलं बंधजनकेषु कर्मसु अबंधजन
कत्वसंपादकत्वं कौशलं ५० ॥

वनमालीटीका

एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तत्सत्वे गुणमाह बुद्धीति। इह कर्मसु
बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो जहाति त्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपा
पे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्त्वं बुद्धियोगाय युज्य
स्व उद्युक्तो भव। यस्मादीदृशः समत्वयोगो भगवदर्पितचेतसस्तदा तय
वृत्तिः कामकर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं पटुत्वं पटुहेतुर्नामपि कर्मणो
वैपनिहृत्यैवैकं परमात्मनेदाविर्भावरूपमोक्षपर्यवसायित्वेन तत्कौ
शलेऽस्य भावः। तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादि
ति सूत्रेण तथ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्तेनेनपथैषीकातूलमग्नौ प्रो
तं प्रदूयेतैतत् क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुत्या च कर्मरू
पाविद्याया भगवज्ज्ञानेन नाशो बोध्यते। न च पुण्यस्य स्वर्गादिफलदत्वश्रु
तेर्न तत्तु भगवदाराधनरूपेति: काम्यकर्मसु स्वर्गादिफलं उक्तं त
स्य सर्वस्यैव नाशो निष्टत्वात्। तत्र देहान्तरारंभकयोरेव नाशः प्रारंभ
कयोस्तु भोगादेव नाशः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति
स्मृतेः प्रारब्धाभिप्रायत्वादिति ५० ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

ननु बुद्धियुक्तस्यैव पुरुषस्य किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह बुद्धियु
क्त इति। यस्माद्बुद्धियोगयुक्तः स पुरुषः इहास्मिन्नेव जन्मनि उभे सु
कृतदुष्कृते अनन्तजन्मसंचिते उद्गीयोगगतिप्रापके पुण्यापुण्ये ज
हाति त्यजति तस्माद्धेतोस्त्वं योगाय निष्कामकर्मयोगाय युज्यस्व युक्तो
भव ननु पुण्येन पापमपनुदतीति स्मृतौ सुकृतेन दुष्कृतस्यैव ना
शः श्रूयते न तु केनापि सुकृतस्य बुद्धियुक्तस्तूभे सुकृतदुष्कृते ज
हातीति कथमुपपद्यते इत्याशंकायामाह योगः कर्मसु कौशलमि

गी॰ नियोयं भगवत्परिचर्यारूपो योगः कर्मयोगस्तदेव शुभाशुभमिश्रिते
टी॰ षु कर्मसु समधियामेव भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकानि भवंति तेषां सर्वे
दि॰ षामपि नाशे कौशलं कुशलत्वं चेतनस्स भावः कौशलं चानर्थमजनितेस
योगाविघ्नविनाशः शेतिवत्सविशेषणमिभवंतीत्यर्थः यद्वाकुशलेहे
मेतदेव कौशलं ते मनुपसार्थे ज्ञेमवत्पस भगवतः प्राप्तिसाधन
त्वेनास्यापि त्वे मनुपवंते भवंतीत्यर्थः ५० ॥

मधुसूदनीटीका

एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह इहकर्मसु बुद्धियु
क्तः समत्वबुद्ध्याक्तो जहाति परित्यजति उभे सुकृतदुःकृते पुण्य
पापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियो
गाय तत्फलार्थस्यवत्स्यो युञ्जेभव यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोगई
श्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्व ॐ
पढेत्रूनामपि कर्मणां तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वं तन्महत्कौश
ले समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मान्यापि सत्रुदृष्टकर्मन्त्रयेक
रोतीति महाकुशलः तं तु तत्कुशलोयं ततः येनतोपि सत्रूसजाती
यदुष्टत्वयेन करोतीति व्यतिरेकोन्वष्ठितः अथवा इह समत्व
बुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्म
साक्षात्कारवानसन्जहात्युभे सुकृतदुःकृते तस्मात्समत्वबुद्धि
फलाय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मात्कर्मसु समधियसमत्वबुद्धियु
क्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलो दुष्टकर्मनिवारणचतुरइत्यर्थः ५० ॥

सदानंदीटीका

समत्वबुद्धियुक्तः सन्त्यपमिमनुतिष्ठति पुमांस्तस्य फलं यस्मात्
दवहरिणोच्यते समत्वप्रज्ञयायुक्तः सत्त्वशुद्ध्यात्मबोधतः जहा
तिपुण्यपापे देहसम्बन्धेसफलेकृते २ जीवन्नेपुमान्मुक्तीभूतोभव एव
तिवोपवान् यस्मादेवं ततः साम्यबुद्धियोगाय सर्वथा इ उयु
क्तोभव योगोसौ वर्तमानस्य कर्मस मोक्षपर्यवसायित्वादतिदक्षोय षि
तो मतः ४॥ ५० ॥

325

304

किंचबुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वयुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय
युज्यस्व घटस्व योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु बंधकेष्व
पि कौशलं बंधनिवर्तकत्वसंपादनं ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृते
सजन्न धर्मेणपापमपनुदतीति श्रुतेः सुकृतेन सजातीयत्वात्ते
दुष्करिष्यमिनिकथमभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्वशुद्धि
ज्ञानोत्पत्तिद्वारेणिप्रायः सर्वं च सुदुष्कृतत्यागमङ्गीकृत्य गतकारी
त्याभ्युपेत्य फलत्यागात्सुकृतत्यागोपि कर्मयोगिनो भवति दुष्कृ
तफलवन्मोक्षप्रतिबंधकत्वात्फलस्यानुत्पादात् यत्नश्चापस्त
वोक्तास्त्वहत्तनिदर्शनेन नांतरीयकं सुकृतफलमङ्गीकृतेनतत्फलत्वे
नोपपद्यते नांतरीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबंधके
क्रियमाणेप्येवं सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचितेप्यपि ते
जहातीति तयोर्विशेषः इत्यर्थः ५० ॥

ग्रानंदी टीका

बुद्धियुक्तः ज्ञानसंछिन्नकर्मकर्ताऽपि सुकृतदुष्कृते जहाति
रागद्वेषाभावाद्विनाशहेतुत्वात्तयोः फलेन न संबध्यते तस्माद्योगा
य ज्ञानकर्मणोः समुच्चयाय युज्यस्व योगी भव योगः ज्ञानसमुच्च
य एव कर्मसु कौशलं कर्तृः प्रवीणता ५० ॥

+ अतएवविलक्षणसमाधिनःस्वरूपंप्रति रामकंठी टीका पादयितुमाह +

+ इह हीश्वर परमेश्वरएकं तत्त्वं स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावा
पादनेन सर्वस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रं चे
दं कार्यं निर्मिमाणः स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्ष
तेनापि सहकारिणं न चेदमित्थमवभासमानमपि कार्यं विश्वमा
त्मस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं किंचिदर्पयितुं प्रभवति न
देवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्र
पंचं पया प्रतिपत्त्यायः प्रत्यवमृशति सम्यग्ज्ञापरमेणावोधेन
सम्यग्ज्ञानेन युक्तः संबद्ध इहोच्यते सदेवंविध इहापदेशमा
नेकर्मयोगेऽधिकृतः कुर्वन्नपि कर्माणीश्वरभावात्प्रवेशात्सर्व
समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वात्सुकृतमिदं
दुःखहेतुत्वात् दुष्कृतं दुष्कर्मेत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैकविध
मदर्शिभिः परिकल्पितभेदं सुकृतदुष्कृते द्वे अपि जहाति त्यज
ति न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि क
र्म सुकृतदुष्कृतलक्षणं भेदं जनयतीत्यर्थः एवमनेन श्लोका
र्थेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादेव न च तत्रापारमार्थिकं स
दसद्विकल्पमारोपयेदित्युपदिष्टं भवति यत एवं तस्मात्त्वं यथो
क्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन् समाधये युज्यस्व योगाय स्वकर्मा
नुष्ठानद्वारेणोद्युक्तो भव यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशल
मुक्तं ज्ञाननिष्ठत्वं न साधकारित्वं स एव योगः समाधिरिहमान्यः

[illegible] ५० ॥

लासिकी[illegible] टीका

[illegible]समाहितः [illegible]कर्माणि कुर्वन्नपि ग्रध्यसम
बोधवत तत्कर्मनाशकर्मोद्यत्वमहिमानमाह बुद्धीति ईश्वरा
भावात्प्रवेशाद्भेदपुण्यपापे समग्रबुद्धत्वं योगाय समाधानाय

बुद्धेः प्रत्यगात्मबोधे युक्तः समाहितः इह जन्मनि कर्माणि कुर्वन्नपि

* त्यजति न तु तं कुलार्णवे तत्त्वनिष्ठस्य कर्माणि
पुण्यपापानि संक्षयम् प्रयान्ति नैव लिम्पन्ति
क्रियमाणानि बाधनेति तस्मात्

गी॰ स्वस्वरूपमत्वमर्थरूपाययुज्यस्वघटस्वकर्मानुष्ठानद्वारेण
टी॰ युक्तोभव यतः कर्मसुक्रियमाणेषुकौशलंबोधनिष्ठत्वंयो-
हि॰ गःनान्यःकेवलंनिरोधलक्षणः ५० ॥

पंचोलीटीका

समत्वबुद्धियुक्तःस्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलंप्राप्नोतितदाह बुद्धियुक्तइति बुद्धियुक्तःसमत्वविषययाबुद्ध्यायुक्तःइहअस्मिंल्लोकेउभेसुकृतदुःकृतेपुण्यपापेजहातिपरित्यजतितस्मात् योगायसमत्वबुद्धियोगाययुज्यस्वघटस्वयोगःसमत्वबुद्धिःकर्मसुकौशलंबंधकमपिकर्मसमत्वबुद्धियुक्तंविमुक्तिहेतुरिति ५०

रत्नावीरसमिहोधिनी॥

बुद्धियुक्तइति एवंचमदर्पितयापूर्वोक्तिलक्षणयाबुद्ध्यायुक्तस्यपुण्यपापसंबंधोनास्तीति ततोहेतोर्योगायस्वोचितकर्मविषये यःकौशलमुयोगरूपंतदर्थंयुज्यस्वसन्नद्धोभवेति ५०

मधुभाष्य॥

बुद्धियुक्तइति सुकृतमप्याप्रियंमानुष्यादिफलंजहाति नतुदत्फलमुपासनादिनिमित्तं नह्युपासकर्मणीयते अविदित्वास्मिल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यते बहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः अतकर्मणस्तपश्रुतिरक्तानिविषयासर्वत्र उभयत्रयश्रुतिरनिष्टविषया नह्युष्टपुण्यतयेकिंचित्प्रयोजनं नवेष्टनाप्राप्तानितोयुक्तः इष्टाश्वैकविद्विषयाः सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरः समुत्तिष्ठतिप्रजापतेःसभावेश्मप्रपद्येयशोहंभवामिब्राह्मणानांनानीभिर्वायानेवांप्रस्माद्यवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतेकामाभिकामंहरूष्यनुसंचरन् सयकथाभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः बहू

त्वेप्यात्मसुखस्य तु नदिष्टत्वात्कर्मसाध्यत्वेन विरोधः अत एव म
क्तिक्षेत्रस्य प्रमाणत्वात्तेषु न च शरीरपातेनात्मस्वरूपमेतन्न
स तत्र पर्येति पनमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्या श्रु
तश्च श्रवणात् न चैकीभूतस्य ब्रह्मणः मत्स्यादिव
द्भेदाने किन्तु दुःखतरं भवेदित्यादिनिंदनान्मोक्षधर्मे परि
हारे पृथग्भोगाभिधानाच्च स्रक्चंदनादीनां पृथक्पृथक् च सगभ
श्वापारवश्यमित्याद्येश्वर्यमर्यादोक्तेश्च दुःखज्ञानस्योपाश्रि
त्यममसाय… मागतादिति च उपाधिनाशेनापगमश्च प्रतिबिं
बस्य न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञानेनानंदप्रयोगः अत एव दुःखीन
समिति ज्ञानविधाने च स्वरूपस्य अनेन रूपेणेति च भेदाभावा
त् न च प्रतिबिंबस्य बिंबैक्यं लोके प्रयोगः उपाधिनाशे
मानं वा मत्स्यादिः परे ज्ञानमिति दुःखात्मकत्वोक्तेः यावदा
त्मभावित्वादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च अतो न्यथ वचनं
प्रतीयमानमप्युपचारिकं दृष्टाश्चैते भगवतोभिन्नत्वानु
रोधेन प्रतिपक्षस्वं वा सपक्षयेत्यादिषु भेदेन प्रतीयते विरो
धे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वं उक्तं च भागवते मत्स्यादी
त्यादयः अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः अत एव यथो
दकं शुद्धे शुद्धं यथा न यद्वत्यादौ तथाप्यन्योन्यात्मकेऽप्य
संभवः अस्ति चेवत्सं शुद्धे पि हरि मत्स्यादेरन्यत्र दृष्टिः ता
पवाद्ये दर्शनस्य सम्यग्भिः शंसितं व्रतमिति मत्स्यकेभ्यः सम
र्थानां भेदज्ञानाच्च न चैतन्मात्रे सर्वं त्यजेत ब्रह्मभावनादयः स्मृताः
यते यदं द्विवैकल्प्यमिति निषेधात् वचनादीये सविचारस्मृति
र्णयः कुतो मोक्षधर्मे बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्य
मात्रात् अतो यत्रेनान्यत्पश्यतीत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवा
चि अन्यथा कथमेष ह्येवादिः स्यात् न च तन्मयामयमित्युक्त
म् अन्यथा कथं तत्रैव सपक्षयेत्यादिरूपात् न च न दृष्टैव…

स्येत्यादिविरोधः वैलक्षण्यात्तच्छरीराणां अभौतिका
निच्छिन्नानि नित्यो पार्थिवानि निर्मितानीश्वरमात्कया तथा चो
क्तं शरीरं जायते तेषां षोडशप्याकल्पवैवत इति नारायणक
मकल्पे वदंति च लौकिकदेहवैलक्षण्ये ऽभावपाद्मे अप्रहृष्ट
मनानेदं सुखदुःखवास इत्यादिषु निकृष्टभावाच्चनता
निशरीराणि तथादि श्रुतिः अशरीरीतच्छरीरमभवदिति
न हिता निशरीराणि विभवंति सर्गे पि नोपजायंते प्रलये न व्य
थंति चेति वचनात् अयोगाच्च अतींद्रियानंदानाम् प्रतिष्ठं
हास्यं गंधिनः देहेंद्रियादीनां नानावैकुंठस्वर्गवासिनामित्या
दिदृष्टदेहेष्वेव न वैधान्यायोमी मुक्तिः बहुनाथ किमुक्तेन
यावच्छेते न न गच्छति योगीतावन्न मुक्तः स्यादेषशान्तस्यनि
णीयइत्यादित्युक्तेः तदन्यमुक्तिनिषेधात् येतवैवम
गवंतं प्रविशंतीति पिपश्चात्नैवयांति योग्यत्वं चाव विव-
क्षितं श्रुतिरिह प्रवृत्तइतरनिंदनाच्च सायुज्यं च यद्यद्वत् न
उक्तेश्च भुंजते भुक्तं समाप्य यथादेवयज्ञादयः तथा भुक्ता
मुक्ता मायां वा सान्भोगान् स्वर्भुंजते इति नारायणषट्दलक
ल्पे अतो निष्टस्यैव वियोगः सोप्यस्य च सर्वात्मना अदुःखं
सर्वदुःखविवर्जिताः अशोकमहिमानस्तत्र यद्गत्वा न नि
वर्तीत्यादिश्रुतिभ्यः विशेषवचनाभावाच्च येषां त्वीषद्द्वे
ष्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः सामीप्याद्येवं तेषां अतः प्रारब्ध
कर्मशेषभावात् न ह्येकां सायुज्यं गच्छंति तथोक्तं सकथेन
दयः स्वाधिकारादनंतरं प्रविशंतीति परं देवं विसृष्टानामस्य सं
प्राप्य अतिव्याप्तयोगे अतो निष्टस्य सर्वात्मना वियोगः पर
मसाम्यमिच्छामि परं वसजन्तादंवत्यादिना ब्रह्मादिभि
रविशेषोपिताचात् नमो नमस्ते पाकि विद्वर्थिकवाचस्वकंवित
न्तने वैसवमानेदेवा प्रतीयोगेवं महदित्यादेश्च ब्रह्मादिप
दादप्यधिकतमत्वं च मोक्ष इति सिद्धं अतो योगायुज्यं स्वज्ञा
नोपायापतत्ति कर्मकोपफलं तत्पाद्यमाह ५॥

बुद्धियुक्त इति बुद्धेः समत्वज्ञानस्य साधनत्वेन सेवितया युक्तं योगः तद्यस्मि
न्निति बुद्धियुक्तः पुमान् यतः इह मानुष्यरूपे देहे उभे सुकृते विधा हयमा तदुष्कृ
पत्रं कर्ममात्रं कर्मयोगोऽवयाद्बुध्या जहाति तस्माद्योगाय कर्मयोगाय
कर्मयोगं कर्त्तुं युज्यस्व उद्युक्तस्त्वमर्द्धः प्रेंनतोःर्जुनं निंदन्कर्मयोगं स्तौति यो
ग इति कर्मसु मध्ये योगो यः पूर्वोक्तं कुशलमिति मेदनकर्म यर्मिभा
वेन किं वक्तव्यं कौशलमेव योगः यः कर्मात्मैव मनउष्टकर्मतयेकरोति
तेनचेतनः स तु सज्ञानीय उष्ट नियहे शोकमोहादिभागभवतीति
अयमभिसंधिः नतु किं बुद्धिद्वारा सर्वकर्मनाशमात्रमेव कर्मयोग
स्य फलं न यास ति सर्वस्वाहानिरापत्ते स्याशंकामपनुदन्नर्जुनजि
ज्ञासितं निश्चितश्रेयउपयोगितां तस्य दर्शयति देवकीनंदनः ५०॥

329

भाषाअनुवाद

सर्वजो कहाकि सुखदुःख आदिसे समान बुद्धि होकर स्वधर्मको
करैतो बुद्धियोगयुक्त होनेसे क्याहोताहै सोई बुद्धियोगकी श्रेष्टताकह
तेहैं कि सुकृतजो पुण्य स्वर्गआदिका देनहार औदुःकृतजो पापनर
कवासप्राप्तिकरनेकासाधन इनदोनोको बुद्धियोगयुक्त पुरुषइसी ज
न्ममे भगवान्की कृपासे परित्यागकरतेहैं तिससे अर्जुनतुमबु
द्धियोगरूप निष्कामकर्मकरो जिससेयोगकर्मके बीचमे कौशल
कहे चातुर्यहै अर्थात् सकलकर्मबन्धनहोनेके कारणहै तौभीई
श्वरकीआराधनासेमुक्तिप्राप्तिकरना चातुर्यहै इसीकोयोगकहते
सो बुद्धियोगयुक्तहोउ ५० ॥ ५० ॥

दोहा ॥

बुद्धिवानसोतजतहै सुभअसुभ इहलोय तातेयोगमे
युक्तहोयोगहि कुशल कर्ममे होय ५० ॥

33

कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः जन्म
बन्धविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम ५१ ॥

शांकरभाष्यं

यस्मात्कर्मजमिति कर्मजंफलंत्यक्त्वेति व्यवहितेन सम्बन्धः इ
ष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजंफलं कर्मभ्योजातं बुद्धियुक्ताःसमत्वबु
द्धियुक्ताःसन्तोहियस्मात् फलंत्यक्त्वापरित्यज्य मनीषिणो ज्ञानि
नोभूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैवबन्धो जन्मबन्धस्तेन विनि
र्मुक्ताःजीवन्तएवजन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताःसन्तःपदंपरमं विष्णो
र्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयंसर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः अथवाबुद्धियो
गाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदक
स्थानीया कर्मयोगजा सत्वशुद्धिर्दर्शितासाक्षात् सुकृतदुष्कृत
प्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात ५१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृतहानवत्फलपरित्यागेपि कथंमो
क्षःस्यादित्याशंक्याह यस्मादिति समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठी
यमानं दुरितादित्याजयति तस्मात्परम्परयाःमोक्षहेतुरित्य
र्थः मनीषिणोज्ञानातिशयवन्तोबुद्धियुक्ताः सन्तःस्वधर्माख्ये
कर्मानुतिष्ठन्तस्ततोजाते फलेदेहप्रदेनेहित्वा जन्मलक्षणाद्ब
न्धाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवंपदंसर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीतिश्लो
काक्षरार्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिनाइष्टोदेहो
देवादिलक्षणोऽनिष्टोदेहस्तिर्यगादिलक्षणस्ताभ्यामेव कर्मणो
जाते फलेतथोक्ते बुद्धियुक्ता ज्ञानिनोभूत्वातद्बलादेव परित्यज्य
बन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ताःसन्तोविदेहकैवल्यभाजोभवंती
त्यर्थः बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थोव्याख्यातः
सम्प्रति परम्परां परिहृत्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबु
द्धावसिद्धेःबुद्धिशब्दस्ययोग्यमर्थान्तरं कथयति अथवेति अनवच्छि
न्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याःसूचयन् बुद्ध्यन्तराद्विशेषं दर्शय

तिसंबंधेन इति असाधारणं निमित्तं तस्मान्निर्दिशति कर्मजेति यथोक्त
गी॰ बुद्धिशाल्यर्थं तेनेत्याह साक्षादिति जन्मबंधविनिर्मोकादित्य दि
गी॰ शब्दार्थः ५१ ॥ ५१ ॥
हि॰

स्वामिकृतटीका

कर्मणां मोक्षसाधनप्रकारमाह कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वा केव
लमीश्वराराधनार्थं कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्म
रूपेण बंधेन विनिर्मुक्ताः संतः अनामयं सर्वोपद्रवरहितं वि
ष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ५१ ॥

पिशाचभाष्यं

इतश्च फलसंगं त्यक्त्वा स्वधर्मे बुद्धियुक्तास्थापिते सुखदुःखप्रायमित
कर्मफलं त्वणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्तास्तानिनः मनीषिणो मननशीलाः जन्म
नो बंधो जन्मबंधः तेन विनिर्मुक्ताः जीवंत एव जन्मबंधनिमित्रातीती
ता संतः पदं वैष्णवं मोक्षाख्यं गच्छंत्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमि
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥

रामानुजभाष्यं

राम बुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः अनामयं
पदं गच्छंति हि प्रसिद्धमेतत्सर्वासु उपनिषत्स्वित्यर्थः ५१ ॥

अभिनवगुप्तटीका

योगबुद्धियुक्ताः कर्मणां फलं त्यक्त्वा जन्मबंधं त्यजंति अत्र लसन्ना
मवाप्नुवंति ५१ ॥ ५१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कौशलेन कृतानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वमाह कर्मजमिति
व्यवसायात्मकबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनः कर्मजं फलं
यित्वा त्यक्त्वा तरणवद् गणयन् अनामयं सर्वोपद्रवरहितं पदं गच्छंति किं
भूताः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः कर्मजफले हि पुनः जन्मबंधो र
रूपस्तेन तस्माद्विशेषेण निर्मुक्ताः ५१ ॥

वनमालीटीका

उः कृतमात्रस्याफलकस्य कृतस्य च त्यागात्मका फलप्राप्तिर्भव
ल्पन

नीत्याह कर्मजमिति समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं स्वर्गादिकं त्य
क्त्वा स्वर्गादिकामनां विहाय विहितं कर्म कृत्वा परमेश्वराय सम
र्प्य बुद्धियुक्ताः शास्त्रजन्यपरोक्षापरोक्षज्ञानिनो भूत्वा तत्तद्द्वारा
मनीषिणो परोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मादिरूपबंधात् संसारात् ॐ४
नितरां निर्मुक्ताः संतः अनामयं पदं श्रीवैकुंठाख्यं अभिव्यक्तपूर्णा
नंदस्वरूपं वा श्रीहरिलोकविशेषं विग्रहविशेषेण स्थितं त्वयमथ
नामयमनश्वरं गछंतीति बहुवचनेन मुक्तौ भेदो गमयति नालो
कविशेषं प्रतिगमनं चेति सिद्धं ५१ ॥

हनुमद्वैजयंतीटीका

ननु सर्वेषामपि सुकृतेनैव सुखं भवति तस्य त्यागाद् परं तदधिकः
को वा लाभो भविष्यतीत्यपेक्षायामाह कर्मजमिति मनीषिणः निष्का
मश्रीहरिभजनेनैव सर्वभवबंधनिवृत्तिर्भवति नान्यैरुपायैरिते
वं हृपाव्यवसायात्मिका मनीषा बुद्धिर्विद्यते येषां ते तथा अतएव
बुद्धियुक्ताः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिविशिष्टाः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः
संतः जन्मस्थूलदेहस्य प्राप्तिर्बंधो लिंगदेहस्य बंधनाभ्यां विशेषेण निर्मु
क्ताः संतः कर्मजं सुकृतकर्मोद्भवमपि सुखभोगादिरूपं फलं त्यक्त्वा
ईश्वरानुग्रहवशात् सुखादेः तुच्छत्वनिश्चयेन तत् परित्यज्य अनामयं आम
यो जन्ममरणादिरूपो रोगस्तद्रहितं पदं वैकुंठं मम स्थानं गच्छंति तत्र
च गत्वा चतुर्मुखादिलोकसुखमपि निरयनिरयतुल्यं मत्वा नंदापारा
नंदाकूपारे मग्नाः संतो मद्भक्ताः पुनः सांसारिकानित्यसुखं नानु
भवंतीत्यभिप्रायः ५१ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्याशंका
न४ न्त्वफलत्यागे परमपुरुषार्थफलमाह समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मा
त्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्वशु
द्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावंतो भवंति
तादृशाश्च संतो जन्मात्मकेन बंधेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यंतिकत
त्तया निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्वमानंदरूपं ब्रह्मस्व

गी॰ नामयमविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं ग
टी॰ च्छंत्यभेदेन प्राप्नुवंतीत्यर्थः। यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबु
हि॰ द्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठंतस्ते कृतार्थाः करणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिवा
क्यप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानेन तत्कार्यैः सर्वैः सकलानर्थनिवृत्ति
परमानंदप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छंति तस्मात्त्वम
पि यद्ध्येयः स्याच्चित्तशुद्धिहितत्वेऽस्मिन्नेकैः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधक
र्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोऽभिप्रायः ५१ ॥

सदानंदीटीका

ननु सर्वस्य समत्वपापहानमपेक्षितं पुण्यहानेन कस्यापि पुरुषार्थ
त्वयोऽन्यथा १ मैवं जन्मप्रदं पुण्यं हेयत्वेन विवक्षितं ननु यदीशार्पितं
पुण्यं मुमुक्षोरीश्वरार्पितं २ तत्फलहानं संसिद्धौ कर्ममात्रे विनश्यति
यतः समत्वधीयुक्ताः संत्यक्त्वा कर्मजं फलं ३ ईश्वराराधनार्थं चक्रुर्वी
णाः कर्म केवलं धीशुद्धिद्वारतो वेदवाक्यजन्यात्मधीयुतः ४ संतो
जन्मारब्धबंधेन विनिर्मुक्ता मुमुक्षवः आत्मतत्त्वपदं ब्रह्मानंदं मायादि
वर्जितं ५ पुरुषार्थं विमोक्षाख्यं प्राप्नुवंतीदृक्तादृशाः त्वमप्ये
तादृशो भूत्वा गच्छ विष्णोः परं पदं ६ ॥ ५१ ॥

नीलकंठीटीका

एतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ता समत्वबुद्धियुक्ताः क्रियमा
णकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्म
बंधेन रूपेण मुक्ताः संतोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ५१॥

धानंदीटीका

मनीषिणो बुद्धियुक्ता ज्ञानसंभावितकर्मकर्तारः कर्मजं फलं त्य
क्त्वा तत एव कर्मणां बन्धकत्वाभावात् कर्मबंधादिदं शरीरं कृता
नां कर्मणां फलभोगार्थं भाविनः शरीरस्य ग्रहणं तत्रापि कृतानां
फलभोगार्थं परस्य ग्रहणमितीत्थं प्रवाहरूपाद्बंधः संसारस्त
स्माद्विनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छंति ५१ ॥

+ एतमेवार्थं हेतूपन्यासपूर्वं विपरीतमाहुः

रामकंठीटीका

+ यस्मात्कर्मजं मतत्त्वज्ञैः क्रियमाणात्कर्मणो वश्यंभाविसुखदुः
खात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरभिकांक्षैस्त्यक्तं स्यात्तन्निष्ठत्वात् अत

भिसंधानेन त्यक्त्वा विहाय फलाभिसंध्युत्पद्यमानकर्मप्रति
बद्धाज्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्बन्धनाद्दस्मात्ते आविर्मुक्ताः संतो
निर्विघ्नतयानामयमनित्यसुखादिसंकल्पदोषरहितं पदं
पारमार्थिकस्वरूपप्रतिष्ठात्मकं धाम गच्छंति प्राप्नुवंति यतः
त्वं बुद्धियुक्तो योगाय युज्यस्वेति पूर्वेण संबन्धः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

एनमेवार्थं [illegible]रूपन्यासपूर्वं विवरीतुमाह कर्मजमिति सुखदुः
खाद्यात्मकं फलं आत्मनिष्ठतयात्यक्त्वा निरभिलाषत्वात् निर
भिलाषबुद्धियुक्ता बुद्धात्मबोधयुक्ता प्रवहिताः संतः मो
क्षाख्यं प्राप्नुवंति सर्वोपद्रवशून्यं अविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहि
तं यतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाय युज्यस्वेति पूर्वेण संबन्धः + ५१ ॥ कदा कर्मयोग
प्रतिष्ठां प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह + ॥

पंचोलीटीका

कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेति हि यस्मात् बुद्धियुक्ताः
समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजं कर्मभ्यो जातं इष्टानिष्टमिश्रलक्षणं फ
लं त्यक्त्वा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जीवत एव जन्मबंधविनिर्मु
क्ताः संतः अनामयं सर्वोपद्रवरहितं मोक्षाख्यं पदं विष्णोः परमं
पदं गच्छंति ५१

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

कर्मजमिति कर्म स्वस्ववर्णाश्रमाचारोचितं तच्च लक्षस्यपुष्ट्यादिकं
हिंसाप्रायत्वान्नरकादिफलकं यद्यप्याभासते तथापि बुद्धियुक्ता
मनीषिणः ईश्वराज्ञैषावश्यं कर्तव्येतीश्वरार्पणमनीषत्वात् तद
नुष्ठानेन दृढीकृतनिश्चयास्तत्फलं त्यक्त्वानामयं पदं दुःखहीनं स्वर्गा
दिकं स्थानं गच्छंतीति भावः ५१ ॥

मधुभाष्य ॥

कर्मजमिति कर्मजंफलंत्यक्त्वाकामनपेक्ष्यपापसमर्पणबुद्धि युक्ताःसम्यक्कर्त्तारोनिनो भूत्वापदंगच्छंति सम्यग्गकर्मकर्त्तारस्तस्मा यत्नंतन्मोक्षसाधनमितिभावः किंपर्यन्तमेवमेवकर्त्तव्या निसर्वबुद्धैरेवकर्माणीत्यतआह ५१ ॥

कर्मजमिति बुद्धियुक्ताः पदं गच्छंतीत्यन्वयः बुद्धियुक्ता इति पूर्ववत्
पदमिति पद्यते प्राप्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यात्स्वेनांतः करणपरि
णामेनेति पदमानंदरूपं ब्रह्म गच्छंति नाद्यात्म्येन स्वात्मत्वेनेत्यर्थः
न केवलं तदानंदरूपत्वादिष्टं किंत्वनिष्टपरिहारात्मकमपीत्या
ह्यनामयमिति आमयः सविलासाविद्या तदभावात्मकमित्यर्थः
ननु किं योगमात्र स्याथ कापवर्गहेतुत्वं इति तेन्याह मनीषिण इ
ति योगजन्यप्रशस्तज्ञानसंपन्ना इत्यर्थः ननु सत्यपि संसारे किं ज्ञा
नपदं स्यादित्यतेन्याह जन्मेति जन्मैव बंधस्तेन विशेषेणात्यंतिक
त्वलक्षणेन निर्मुक्ता इत्यर्थः ननु काम्यकर्मानुष्ठाना ज्ञानाद्वा बंधो भ
विष्यतीत्याशंक्याह कर्मजं फलं त्यक्त्वेति पूर्वमेव न समत्यक्त्वा
दित्यर्थः एवं च काम्यकर्मत्यक्त्वा कर्मयोगमनुतिष्ठंतस्तेन कृतांतः
करणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणेनात्रैक्यात्म्यज्ञानविदग्धस
विलासाविद्या मोक्षं पुरुषार्थं गच्छंत्यनस्त्वमेवं विधं कर्मयोगमनुति
ष्ठेति भगवतोभिसंधिः (ननु कर्मयोगमनुतिष्ठतो मे कियता
वा समयेन सत्त्वशुद्धिः स्यादित्याशंक्यानात्र समयनियमः स
त्त्वशुद्धेस्तु मतः सात्विकत्वात्प्रश्नोपीत्याशयेनाह)

334

भाषाअनुवाद

सुखदुःखआदिमेसमतायुक्तभी भये औरसुकृतदुःकृतन कर्मके
फलको परित्यागकियोभी अर्थात्निःकामकर्म्मकियेसेभी फेरि मो
क्ष कैसे होगी इसशंकापरकर्मको मोक्षकी साधनताहैयहकह
ने कि कर्मकेफलकी अभिलाषा छोडिकरि केवलईश्वराराधना
र्थ कर्मकरनेहुये बुद्धिमानमनुष्यज्ञानीहोके जन्मरूपबन्धनसे छू
टिकरि सकलउपद्रवसेरहितजो विष्णुपद जिसकोमोक्षकहनेति
सकोसहजमेपावतेहै ५१ ॥

दोहा

कर्मनको फलत्यागके बुद्धियुक्त मुनिलोक जन्मबंध छु
टिजातहै जिहपद दुख न शोक ५१

335

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति त-
दा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२

शांकरभाष्यटी॰

योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्य-
ते यदेति यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मक-
मविवेकरूपं कालुष्यं येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृ-
त्य विषयं प्रत्यंतःकरणं प्रवर्तते तत्ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्य-
ति व्यतिक्रमिष्यति अतिशुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः तदा
तस्मिन्काले गंतासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुत-
स्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रा-
यः ५२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया यु-
ज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूत-
बुद्धिसंबन्धविधुरमतिशयेन निकृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धि-
मुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठातव्यं परिच्छिन्नफलानुद्दि-
श्य तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसंगात् किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्य-
माश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसि-
द्धौ जीवत एव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति तथा
च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो माराधितव्यं योगाश्रि-
ते परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्मस्वनुतिष्ठता नैपुण्य-
मिष्यते यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तत्परतः संतः समारं-
भेरन् कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो
भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्तिभाजो भव-
न्तीत्येवमस्मिन् पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि यथो-
क्तबुद्धिप्राप्तिकाले प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति योगेति श्रुते श्रो-

तथेहष्टे इष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धान्तेनोक्ता बुद्धि
रुद्देष्यतीत्याशंक्याह यदेति विवेकपरिपाकावस्था कालशब्दे
नोच्यते कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन् विशिनष्टि ये
नेति तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थे पुनर्वचने बुद्धिशु
द्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति अ
ध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते उक्तं वैरा
ग्यमेव स्फारयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्व
स्मिन्नानात्मविषये नैष्फल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ५२ ॥

स्वामिकृत टी॰

कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्यां मोहो
देहादिष्वात्मबुद्धिस्तदेव कलिलं गहनं विद्वदित्यभिधानं ततः कोषे
ष्वायमर्थः यदा परमेश्वराराधनेन क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन त
व बुद्धिर्देहादिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेण ति
तरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं वैराग्यं गंतासि
प्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ५२

पिशाचभाष्यम् टी॰

योगानुष्ठानजनिता सत्त्वशुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत आह यदेति
यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं का रू
लुष्यं तेनात्मानात्माविवेककलुषीकृतविषयात्मन्यंतःकर
णं प्रवर्तते तदा बुद्धिर्व्यतितरिष्यति शुद्धभावमापद्यत इत्य
र्थः ५२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तव यावत्या निर्द्धूतकल्मष
स्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं प्रत्यल्पफलसंगहेतुभूतं मोह
रूपं कलुषं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतेस्तत्सर्वेत्याज्यतया श्रु
तस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गं

तासिगमिष्यसि ५२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

तत्रचयोगबुद्धिसाम्यवशेनैवस्फुटमेवेदमभिज्ञानेश्रोतव्यस्य॰
स्य श्रुतस्याभिलष्यमानंस्यागमस्योभयस्यापिनिर्वेदभाक्त्वम् अ
नेनचेदमुक्तम् अविद्यापदनिपतितप्रमातृग्राहकशास्त्रश्र
वणसंस्कारविप्रलंभमहिमायं यत्तुवाक्यानेजलत्वयादिदे॰
घदर्शनम् नतुतथाभ्यासनबहुमानविगलनेविगलिष्यती
ति ५२ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथकदापदमाप्स्यामीत्याह यदेति तेबुद्धिर्यदामोहकलिलंव्यतितरिष्यति मोहो देहा
त्म बुद्धि स्तदेवंकलिलंगहनंदुरतिक्रमत्वात् तेबुद्धिस्तद्विशेषात्त
रिष्यति उल्लंघयिष्यति तदाश्रोतव्यस्यश्रु
तस्यचफलोपधानस्यनिर्वेदंवैराग्यं
गंतासिप्राप्स्यसि तदुक्तंपा
तंजले भोगापवर्गौबु
द्धिकृतौबुद्धौविवर्त
मानौकथंपुरुषे
व्यपदिश्येतेस
हितत्फलस्य

भोक्तेतियथाविजयःपराजयोवायोधेषुवर्तमानःस्वामिनि
[illegible]उपादिश्यतेसहितत्फलभोक्तेतिबुद्धिरेवपुरुषार्थापरि

गी॰ टी॰ द्वि॰

समाप्तिर्वंधः तदर्थव्यवसायोमोक्षइति ५२ ॥

337

वनमाली टीका

ननूक्तयोगेनसाक्षाज्ज्ञानहेतुः किंतुश्रवणादिकमेव आ॰
त्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुतेः श्रवणा
पदृष्टद्वारा सत्त्वशुद्धिस्तथाच श्रवणादीनां उपकरोति
तदाकियत्कालमनुष्ठेयमतआह यदेति यदाते
बुद्धिरंतःकरणंमोहकलिलं देहगेहादावहं
ममेत्यन्यथा ज्ञानरूपंदोषं मत्प्रसादा
नाशयि॰ व्यतितरिष्यति ष्यति तदामहतः
श्रोतव्यस्यश्रुतस्यच वेदादेः
निर्वेदंनितरांलाभं गं
तासि प्राप्स्यसी
त्यर्थः
५२

ऊहत्मवैजयंतीटीका

नन्वेवंभूतामवस्थामात्मिकाबुद्धिर्मम कदा भविष्यती त्यपेक्षायां श्लोकद्वयेनाह यदेति यदा यस्मिन्काले यस्यामवस्थायां वा मदुक्त प्रकारेणस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वतः फलाभिलाषरहितेनशुद्ध बोधेनमाराधनरूपकर्मणात्वंतदायकिल्बिषस्यतेनबुद्धिर्मोहक लिलंशरीरेषु नत्वंबभिषु चात्मीयरूपो यो मोहस्तदेव कलिलंश्र मगाथापारपंकं व्यतितरिष्यति विशेषेणातिशयेन तरिष्यति त दाश्रुतस्यपूर्वंश्रवणपथागतस्वर्गादिसुखस्यश्रोतव्यस्यचइहलोक पिकफलश्रवणार्हस्य मोक्षपर्यंतस्यापि निर्वेदं वैराग्यं त्वं गंतासि गमिष्यसि देहाद्यनात्मवर्गेषु अहं ममरूपाभिमानाभावं कृतायदाफ लविषयेविरक्तिस्तस्यतितदैवतवबुद्धिर्मदेकनिष्ठकाभविष्य तीतिभावः ५२॥

मधुसूदनीटीका

एवं कर्मणि क्रियमाणे कियता कालेन मम बुद्धिशुद्धिः स्यादित्यत आह

नैतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोऽस्ति किंतु य दा यस्मिन्काले ते तव बुद्धिरंतःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति। अविवेकात्मकं कालुष्यमहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितम तिगहनं व्यतितरिष्यति रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्य त इति यावत् तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य नि र्वेदं वैतृष्ण्यं गंतासि प्राप्तासि परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनांतःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्य भिप्रायः [illegible] ५२

सदानंदीटीका

एवं मे कुर्वतः कर्मवित्तशुद्धिः कदेति चेत् न कालनियमस्तत्र स्पृगात्वे भोः समाहितः। यस्मिन्काले तिकालष्यमविवेकात्मकं मलं अहंम

श्री मेदमित्येवमाद्यविद्याविजृंभितं २ अहंतत्वगहनेतीर्णोतत्त्वतःकारणा
गी॰टी॰ यदा शुद्धिमापत्स्यते त्वद्भाराजसंतामसमलं ३ तस्मिन्कालेसमस्त
द्वि॰ स्यश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच फलस्यकर्मणांसम्यग्वेत्स्यसियास्यसित्वं ४
५ त्वंनिर्वेदफलेनैवधीशुद्धिंज्ञास्यसीतिच ५ ५२ ॥

नीलकंठीटीका

कदामनीषिणोभवंतीत्यतआह यदेति तेतवमोहः इष्टानिष्टवियोग
(संयोग) जपरितापजंअवैविक्त्यंतदेवकलिलमिवकलिलंकालुष्यंबुद्धिगतं
बुद्धिर्व्यतितरिष्यतिअतिक्रमिष्यतिबुद्धिःप्रसन्नाभविष्यतितदाश्रो
तव्यस्यशास्त्रभागस्यश्रुतस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंतासि अयंभावः मा
लिन्यंयावद्बुद्धौअसकृद्गृहीतस्यापिशास्त्रार्थस्यास्फुरणात्श्रोतव्यश्रु
तेचतृष्णैवततस्तच्छुद्धायामपिबुद्धौमयःशास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्या
मित्युभयथापितत्रनिर्वेदउचितः प्रसन्नायांचबुद्धिर्निगृहीतंयोग्याभवती
तिश्रवणादिकंत्यक्त्वाध्याननिष्ठएवभवेदिति ५२॥

श्रवणक्रममाह यदेति

आनंदीटीका

म मोहस्तानमेवकलिलंचित्तकालुष्यमनादिजन्माभ्यस्तमनात्मनिदे
हादावात्मत्वानलेचयिष्यतितदाश्रोतव्यस्यश्रावयिष्यमाणस्योपदेश
स्यश्रुतस्यश्रुतस्यएवस्यनिर्वेदंश्रवणोद्धाविरहंगंतासिकृतार्थत्वात् ५२

+ यदाचैतत्परमडरवगाहंतत्वज्ञानंक्रमपिकुर्गितिम

रामकंठीटीका

नखिपतिज्ञानंनिष्प्राप्ति तद्वानयात्र शिथिलोन्मोहनभवितव्यम् यतः कर्मणैतत्तास्यसीत्याह +

+ यदायस्मिन्कालेस्योपदिष्टस्यज्ञानस्याप्ययत्नमभ्रप्रतिपत्त्यामो
हकलिलमनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्दमं
व्यतितरिष्यतिविपर्ययप्रतिपत्त्यालंघयिष्यति तदेदंश्रुतमिदंश्रो
तव्यमिति संशयाविष्टजनोचितयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्य
श्रुतयोर्निर्वेदंविरागंगमिष्यसि ततत्त्वनिश्चयादिदंश्रुतमिदंश्रोतव्य
मिति ५२॥

लासिकी [illegible] टीका यदा ते बुद्धिरंतःकरणं

कदाकर्मयोगप्रतिष्ठां प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति + मोह
मेव देहाद्यात्मप्रत्ययमेव कलिलं गहनं विशेषेण तरिष्यति न
दा श्रोतव्यस्यार्थस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं निःस्पृहतां यास्यसि निश्चित
तया वैराग्यं प्राप्स्यसि अविद्यापदपतितप्रमात्रात्र्याह कत्वाः
व्यासत्वस्येति न तरिष्यति + ५२ ॥ श्रुतं कलानीवेयथामरतेन नरमस्यनाहोरेण प्रयोजनम् तत्वज्ञस्य तथादि विनश्यतेण प्रयोजनम् +

पंचोलीटीका

योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते इत्याह यदा
इति यदा ते तव बुद्धिः मोहकलिलं मोहात्मकं अविवेककालुष्य
व्यतितरिष्यति अतिक्रमिष्यति तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य श्रध्येत
व्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि अध्येतव्यमधीतं च निष्फलं प्र
तिभास्यति ५२

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

यदा ते इति तेन तव बुद्धिर्मोहकलिलं कलत्रयादिदोषदर्शनं यदाल्लं
घयिष्यति तदा एवं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति संघाया विष्टजनोचित
योः श्रोतव्यश्रुतयोर्विरागं गमिष्यसीति स्वयमेव निःसंशयं स्वी
यकर्मानुष्ठाने प्रवृत्तो भविष्यसीति भावः ५२॥

मधुभाष्य॥

यदेति निर्वेदं नितरां लाभः प्रयोगात्तस्माद्व्यक्ताः पांडित्यं
निर्विद्येत्यादि न हि तत्र वैराग्यमुपपद्येत तथा सति पांडित्या
दिति स्यात् न च तानि नाम भगवन्महिमादिश्रवणे विफल भवं
ति आत्मारामादिषु न यो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं
भक्तिमित्थंभूतो गुणो हरिरिति वचनात् अनुष्ठानाद्युपकारि
त्वा न च तेषां फलं नास्ति तस्यैवमहत्तम्त्वतया तेषां यानि हि ति
त्वनुभूतानि तव पादपद्मध्यानाद्भवजनकथाश्रवणेन वा स्यात्
मा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वंतकासिलुलितात्

339

ततो विमानादित्यादिवचनात् तेषामप्युपासनादिफलस्य
साधितत्वात् तारतम्याधिगतेश्च तथाहि यदि तारतम्यं न स्या
त् नास्ति किं विगणय्यं त्वयि पि ते प्रसादनैकास्यता मे स्वरूपं
ति केचित् एकत्वमप्युत्पदीयमानं नष्टं स्यान्नीति मुक्तिमप्यनि
च्छतामपि मोक्षपदफले न मिच्छतामपि संभवतीत्यप्रतीका
दीनामिति कथमनिच्छतां सूतिरुपपन्ना स्यात् वचनाच्च य
था भक्तिविशेषो यद्रूपे पुरुषोत्तमे तथा भक्तिविशेषोऽपि
ज्ञानिनां लिंगभेदने योगिनां भिन्नलिंगानामाविर्भूतस्वरू
पिणां सामानां परमानंदं तारतम्यमदेवदीति तथा मति प्र
विष्यंति मुक्तावपि कथं च न मद्भक्तियोगाज्ज्ञानम्भसवानति
प्राप्यिष्यसीति च ज्ञानावचनं तथा चतुर्थीविषयं दुःखाभावविष
यं च तथा चोक्तम् दुःखाभावापन्नतदेलिंगभेदः समासतः
तथापि परमानंदो ज्ञानभेदानुभियत इति नारायणप्रश्नादव
कल्पे अतोऽनवैराग्यं श्रुत्यादावपि विवक्षितम् न च संकोचे
मानं किंचिदुपमानश्च नत्व प्रयोगे मद्भक्तिः श्रवणीयस्यश्रु
तस्य च वेदादेः फलं माप्स्यसीत्यर्थः तदेवमाह यान्ति ५८॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विष्णु पदको पावेंगे तो दो श्लोकसे क
हते हैं कि मोह जो देहादिक मे आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो
जीव है सो देह है ऐसा जो दृढ विश्वास सोई दुरवगाह अज्ञान
गहन वनहै सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना
करनेसे भगवत की कृपासे तुमारीबुद्धि देह अभिमानरूप मोह
मय अगम्यकानन कहे बनके अच्छी तरह से पार होगी अ
र्थात् देहाभिमान छूटेगा तब विष्णु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और
जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनिचुके हो तिस सब मे वैराग्य उ
त्पन्न होगी अर्थात् वह सब तुच्छकरि किसी कामका नहीं यह।
जानि सकोगे फेरि और उसबातको न पूछोगे ५२ ॥ ॥

दोहा

जबहि मोह विछोभको बुद्धितरैगीतोरि तब विचार को पा
पइहैं सुनहि सुनातिहकेरि ५२॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विस्नु पदको पावेंगे तो दो श्लोकसे क
हते हैं कि मोह जो देहादिक मे आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो
जाने है सो देह है ऐसा जो दृढ विश्वास सोई दुरवगाह अज्ञान
गहन वन है सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना
करने से भगवत की कृपासे तुमारी बुद्धि देह अभिमानरूप मोह
मय अगम्यकानन कहे वनके अच्छी तरह से पार होगी अ
र्थात् देहाभिमान छूटैगा तब विस्नु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और
जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनिचुके हो तिस सब मे वैराग्य उ
त्पन्न होगी अर्थात् वह सब तुच्छ करि किसी कामका नहीं यह।
जानि सकोगे फेरि और उसबातको न पूछोगे ५२ ॥ ॥

दोहा

जबहि मोह विछोभको बुद्धि तरैगी तोरि तब विचार को पा
प हैं सुनहि सुनातिहकेरि ५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३

शांकरभाष्यं

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तच्छृणु श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधः प्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रनिविरिकृशास्त्रा स्यत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ५२

आनंदगिरिकृतटीका

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शंकते मोहेति प्रागुक्तविवेकादिफलभूतबुद्धेरात्मनि स्थैर्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह तच्छृण्विति इष्टं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति । अनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिप्तेति उक्तं हेतुद्वयमनूद्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालप्राप्त्यर्थः नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यं अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संशय इति विवेकः विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा ५३॥

स्वामिकृतटीका

ततश्च श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिभिर्वैदिकलौकिकार्थश्रवणैर्विप्र-
तिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति समा-
धीयते चित्तमस्मिन् इति समाधिः परमेश्वरं तस्मिन्निश्चला विषयान्तरै-
रनाकृष्टा अत एव अचला अभ्यासपाटवेन तत्रैव स्थिरा च सती तदा योगं
योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३ ॥

पिशाचभाष्यं

तदा तस्मिन्काले गंतासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य
च तदा श्रोतव्यं श्रुतं निष्फलं प्रभातीत्यर्थः मोहकलिलात्ययद्वारेणा-
लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसि
तच्छृणु श्रुतीति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रका-
शनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते
तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता समा-
धौ समाधीयते ऽस्मिन्निति समाधिः आत्मनीत्येतत् अचला तत्रापि विक-
ल्पवर्जितेत्येतद् बुद्धिरंतःकरणं तदा योगमवाप्स्यसि ५३ ॥

रामानुजभाष्यं

योगेत्विमां शृणु इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य विधिविशे-
षसंस्कृतकर्मानुष्ठानस्य तत्त्वलक्षणभूतं योगाख्यं फलमाह श्रुतिविप्र- ति
वणात्मत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना सकलेतरविसजातीयनि-
त्यनिरतिशयसूक्ष्मात्मविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिः संगक-
र्मानुष्ठानेन विमलीकृते मनसि यदा निश्चला स्थास्यति तदा योगमात्मा-
वलोकनमवाप्स्यसि एतदुक्तं भवति शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयो-
गः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञ-
ता योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति ५३

अभिनवगुप्तकृतटीका   स्पष्टोऽर्थः

ततश्च योगबुद्धिमाहात्म्यावसरे तत्स्फुटं नैवेदमभिहितं श्रोतव्यस्य श्रुत-
स्याभिलष्यमाणस्य गामिनो भवस्याविनिर्वेदभाक्त्वम् अनेन चेदमुक्तं

अविद्यापदनिपतितस्त्रमात्नुग्राहकप्रमाणस्य श्रवणसंस्कारविप्रलंभप्र
हितमार्गे धनुदास्यानेजलनचादिदोषदर्शनमननतथाप्रामाण्यबुद्धिनवङ्
मानविगलनेनविगलिष्यतीति ५३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेवपरमेश्वरप्राप्तिनिमित्तमित्याहश्रुतीतिश्रुतिः रोचनार्था
फलश्रुतिस्तत्रविप्रतिपन्नात्यन्तादृशाएवंविधातेबुद्धिः समाधौसम्यगा
धीयतेचित्तंयस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्वरूपंतस्मिन्निश्चलातत्ति
अथानन्तरमेवाचलाअविक्षेपासतीयदास्थास्यति स्थिता भवति तदायो स्थि
गंतत्त्वज्ञानंचावाप्स्यसि ५३ ॥ स्थो

वनमालीटीका

तदेवं तेन तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रति
य॰ पन्नाअनेकसंशयविपर्ययवत्त्वेनविक्षिप्ताप्राक्स्थितायदारूपायनरूपक मदा॰
मेयोगेनशुद्धासतीविक्षेपंपरित्यज्यसमाधौसदनन्तरशालयेमयि
निश्चलाजाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणाविक्षेपरहिता अचलासुषुप्तिमूर्छा
स्तब्धीभावादिरूपचलनरहितासतीस्थास्यतिलयविक्षेपदोषौविहा
यसमाहिताभविष्यतीतियावत्यद्वानिश्चलासंभावनाविपरीतभाव
नारहिता अचलादीर्घकालादरनैरंतर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्य
याहूषितासतीनिर्वातप्रदीपवदनंतशालयेमयिस्थास्यतीतियो
जनातदायोगंपूर्णानंदनिर्मलतादिनामत्साम्यरूपं यदापश्यः
क॰ पश्यतेरुक्मवर्णंकर्तारमीशंतदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनः
परमंसाम्यमुपैतीतिश्रुत्युक्तमवाप्स्यसीत्यर्थः ५३ ॥

ऊस्तमवैजयन्तीटीका

ननुनिर्वेदेनैवकिंभविष्यतीत्यपेक्षायांतत्फलमाहश्रुतीतिश्रुतिविप्र
तिपन्नाः श्रुतयः श्रवणानितैरनेकराजसतामसादिशास्त्रार्थानांश्र
वणैर्विप्रतिपन्नाअतिचंचलायातेतवबुद्धिः सर्वसमभूतसात्त्विकीइदानीं
निश्चलामदन्यदेवभावसाधनादिरहितेनमदेकविषयिका अचलासा
तीसमाधौसमाधीयतेमनोयस्मिन्निति समाधिः सर्वेश्वरोऽहंतस्मिन्म

श्री॰ गी॰ टी॰ द्वि॰

गवतिमयियदायदिस्थास्यतिस्थिराभविष्यतितदातदहितंयोगंनिष्काम
कर्मानुष्ठानसाध्यंमत्स्वरूपावलोकनं अवाप्स्यसिप्राप्स्यसिवेदा
न्तादिसच्छास्त्रोदितात्मज्ञानपूर्वकेमदाराधनरूपनिष्कामकर्मानुष्ठाने
नांतःकरणशुद्धिद्वारास्थितप्रज्ञताभिधेयंज्ञानंभवतितस्मादात्मदर्श
नेततोमत्स्वरूपावलोकनमितिभगवदभिप्रायः ५३ ॥ ॥

+ अंतःकरणशुद्धौवैज्ञाननिर्वेदस्यकदाज्ञानश्या मधुसूदनीटीका मित्यपेक्षायामाह +

+ तेतवश्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्र
तिपन्नाअनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेनविक्षिप्तायदायस्मि
न्कालेशुद्धिजविवेकजनितेनदोषदर्शनेनतत्रविक्षेपंपरित्यज्यसमा
धौपरमात्मनिनिश्चलाजाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिताअचला
लय॰ सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहितासतीस्थास्यति
वि॰ लयविक्षेपलक्षणौदोषौपरित्यज्यसमाहिताभविष्यतीतियावत् अ
थवानिश्चलाअसंभावनाविपरीतभावनारहिता अचलादीर्घका
लादरनैरंतर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषितासतीनिर्वातप्र
दीपवदात्मनिस्थास्यतीतियोजना तदातस्मिन्कालेयोगंजीवपरमा
त्मैक्यलक्षणंतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखंडसाक्षात्कारंसर्वयोगफल
मवाप्स्यसि तदापुनःसाध्यांतराभावात्कृतकृत्यःस्थितप्रज्ञोभविष्य
सीत्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] नवान् ५३ ॥

सदानंदीटीका

धीशुद्धौवैपरिप्राप्तेवैराग्यस्यकदामम आत्मज्ञानोदयश्चैवमस्येत्याशं
कःश्रुणु १ अविचारिततात्पर्यैरनेकश्रवणैस्तव धीःसंशयविपर्यासै
र्विक्षिप्ताप्रागनेकधा २ यस्मिन्कालेविशुद्धोत्थविवेकजनितेनच इहा
मुत्रफलेदोषदर्शनेनसमन्विता ३ सक्ताविक्षेपसहेनतत्त्वेसंततनिश्च
ला जाग्रत्स्वप्नमनोराज्यवर्जिताब्रह्मणिस्थिता ४ अचलासुषुप्तिमू
र्च्छादिलयशून्यासतीस्वयं यदासंभावनात्यक्ताविपरीतमतिस्तथा ५

निदिध्यासनसंपन्ना तत्वे स्थास्यति निश्चला तस्मिंकाले परात्मैकयोगं
वेदांतवाक्यजं १ अखंडसाक्षात्काराख्यं सर्वयोगफलं परं अवाप्स्यसि
स्थितप्रज्ञः कृतकृत्यो भविष्यसि २ ५३ ॥

नीलकंठीटीका

ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिंगेन ज्ञेय इत्यत आह श्रुतिभिर्नानाविध
शास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मा नित्योऽनित्यो वा नित्योऽपि कर्त्ताऽकर्त्ता
वा अकर्त्ताप्येकोऽनेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्ता सती यदा असंभावना
विपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते अचलाद्वैते
निश्चला पुनः कुतर्कैरनाक्षेप्तनीया निर्विचिकित्सा परोक्षनिश्चयवती
भूता समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या सती
स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि निश्चलसमाधि
लाभ एव बुद्धिप्रसादलिंगमिति भावः ५३ ॥

आनंदीटीका

श्रुतौ उपदेशाद्यश्रवणाद्विप्रतिपन्ना निर्विसंधा विश्रपेता निश्चला वल
वद्धिरपि विकल्पैरकंपिता समाधौ स्थास्यति सम्यग्हितेंतःकरणे स्थितिं
प्राप्स्यति योगं ज्ञानं कर्मसमन्वयात्मकं बुद्धिं प्राप्स्यसि अथ च समा
माथाविक्षेपलत्त्वानं ध्यानधारणासमाधिसंज्ञेऽसंयमेऽभ्यंतरे योगा
गे वश्यमाणं यदा बुद्धिमनो निश्चलं स्थास्यति तदा योगमष्टांगं चित्तवृ
त्तिनिरोधं संयमयोगमाप्स्यसीत्यपि संबंधनम् (समाधाय वचलाबु
द्धिः स्थास्यतीति भगवद्वचनेन प्राप्तावसरः शनैः ज्ञाननावरणापग २४
न॰ मे संमनुत्पन्ना जिज्ञासेर्जुनउवाच ५३

ननअ निश्चयादिदं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति ॥

रामकंठीटीका ना॰

विविक्षितविचिकित्साविहतया श्रुतिनीशास्त्रश्रवणेन स्थास्यतत्पुपादे
यत्ताद्धिप्रतिपन्ना प्रतिकूला सती नवमतिः प्रज्ञा निश्चिता यथा काल
ज्ञानतिरस्कृतसंदेहा अतएव अचला विकल्पैर्भलवद्भिरप्रकंप्या सती
स्थास्यति अस्मिन्समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते तदानेन कर्मेणायथो।

गी॰ टी॰ द्वि॰

ॐ योगं कर्मसमाधिलक्षणमाप्स्यसि विप्रतिपत्त्या ते संश्रयिष्यते [illegible] ॥ ५३ ॥

लासिकी [illegible] टीका

तथाश्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणे विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती यदा समाधावात्मसमाधाने निश्चला विक्षेपरहिता सती अचलालयरहिता च बुद्धिः स्थास्यति प्रतिष्ठां लप्स्यते तदा योगं यथोक्तं कर्मसमाधिलक्षणं ध्यानेनैवाप्स्यसि ५३ ॥

पंचोली टीका

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजां प्रज्ञां कदा कर्मयोगजं फलं अवाप्स्यसि तच्छृणु इत्याह हे अर्जुन श्रुति विप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनवाक्यश्रवणैः विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिः यदा यस्मिन् काले निश्चला स्थिरीभूता विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ आत्मनि अचला तत्रापि विकल्पवर्जिता स्थास्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि ५३

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रुतीति श्रुतिः संग्राह्योपायकं नानाकर्मसु श्रवणं तत्र विप्रतिपन्ना तु पारे यथवा अतिकृत्वा निश्चला निहतसंदेहत्वात् अत्मनि स्थिया अचला बलवद्भिरपि विकल्पैरप्रकंप्या सती तव बुद्धिः समाधौ स्थास्यति समाधिर्ग्राह्येनात्र यथ तु विधाभिधीयते तत्र स्थिरीभविष्यति तदा योगं योगः सन्तु हतोपायध्यानसंगतिर्बुद्धि (त्येनेन वचसा समाधिस्थस्य यथ तु विधा निष्ठस्य कर्मयोगिना वाच) युक्तिश्चित्य तु धासनाक्छ गादि संधान तूणा युक्तिमवाप्स्यसीत्यर्थः ५३ ॥

मधुभाष्य

श्रुतिविप्रतिपन्नेति पूर्वं श्रुतिभिर्विविधैर्विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता
ते यदा वेदार्थानेककुलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतत्वाभिमपि
निश्चला भवति तत्तत्र समाधावचलः ब्रह्म प्रत्यक्त्वदर्शनि
न भेदीता उत्तरादवपि परमानंदमयत्वात्तदा योगमवाप्स्य
सि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः स्थितप्रज्ञातानेयस्य सः स्थि
तप्रज्ञः भाष्यते ऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः उतो लक्षण
मनुवदति लक्षणांतरं पृच्छामीति स्थापयितं समाधिस्थ
स्येति कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं वर्तयतीति केशवः तथा हि नि
रुक्तिः कृतार्थ द्विषंशुकरुद्रेणकैलाशयायाया हिरण्यगर्भः
कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च स्ष्टयादिना वर्तयति तेयतः के
शवो भवाति इति वचनान्तराच्च किमासीत किं प्रत्यासीत न
चाज्ञो जानाति तल्लक्षणादिकम् जानंति सर्वज्ञानो देवर्ष
यस्तथैव च तथापि धर्मान्स्पृच्छति वार्तायैउद्यविमर्ये नेते
उप्राः प्रतीयंते उपाय वृत्त बुद्धिनामिति वचनात् गमनादि
वृत्तिनीत्यभिसंधिस्थविक्रमणादि प्रवृत्तिवदितिया निर्वोत्या
द्विनादर्थयिष्यन्लक्षणमथमतः प्राह प्रजहातीत्यादि दस्म:
किमर्थं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभाषः प्रारब्धकर्मरोषतिरोहि
तब्रह्मणो वासनया प्रायोत्साभिसंधिस्वैकागमनादिप्र
वृत्तिः संभवतीत्याशयवानाह्यदिहरति प्रायः सर्वान् प्रजाहाति
मूकादीनाममीषदर्शनात् त्वत्पादभक्ति मिच्छंतिसूनिन
स्तत्वदर्शिनः स्तुके स्वामिच्छंति यदाविंद्रादीनामात्मदर्शप
ते तदाभिभूततत्त्वं ज्ञानं नबोधकं प्राधिकादि कपुंसांत्व
दृकर्मविकारणात् उद्धवाभिभवौ ज्ञानेतत्तोन्येभ्योविलक्ष
णाः इति भत एव वै लक्षिएणदर्शनयिका विएमामथद्रादिवेद
क्तिनतेज्ञानिनः सत्यवगमव्यं नचात्र समाधि कुर्वतो लक्षणम्

च्यते यः सर्वत्रानभिस्नेह इति स्नेहनिषेधात् नहि समाधिं कु
र्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति असंप्रज्ञातसमाधेः संप्रज्ञा
तेव विशेषः तथापि तं तथैवेति नियमः कामादयो न त्यायं
ते सति विदितमचेतसां ज्ञानिनां ज्ञानमिष्टं तमलानां देवम
344 स्थयादिति स्वतेम नोपगताद्धिकामाः प्रतस्त्वैव नहि कहता
नोत्पत्तौ शुक्लं दृष्टं न तेषामिति दर्शयति मनोगतानिति वि
शेषश्चोच्यते रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति नचैतदृष्टा
त्मसमीपं शुक्लवैषम्यात् आत्मना परमात्मना परमात्म
न्येव स्थितः स ज्ञानात्माख्येतस्मिं स्थितः स्यत् तस्मात् देवतृष्टि
र्भवति विषयांस्तु परित्यज्य न मे स्थितिमतः स्तम्भः देवादृव
तिवैतष्टिर्नीत्यपास्य कथं च नेत्युक्तं नागपूर्णामकल्पे प्र
तो नात्माजीवः तदेव स्यात्युक्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः एतान्येव
ज्ञानोपायानि तत्रोक्तं तद्विजिज्ञासाभिः साध्यत्वानि तानि यत्न
लक्षणमिति प्रोभनाध्यासो रागः रसो रागस्तृष्णारक्तिः
प्रोभनाध्यास उच्यते इत्यभिधानात् सर्वत्रानभिस्नेहस्तच्छु
भाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि नचैतल्लक्षणं ज्ञानमर्थ
त्वतोपि भवतीत्याहोत्तरश्लोकैः निराहारत्वेन विषयभो
गसामर्थ्याभावएव भवति इतरविषयाकांक्षाभावो वा र
साकांक्षादिनिवर्तते सवपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत
इत्याह ५३॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार लौकिक कहे लोक की वार्त्ता औ वैदिक कहे वेद की बातैं अनेकप्रकार की श्रवण करते करते पूर्वसे विक्षिप्त कहे भ्रमित जो तुमारी बुद्धि सो जब समाधिमे स्थिर होगी अर्थात् अच्छीतरह लगाया जाय चित्त जिसमे सो समाधि कहे परमेश्वर तिस ईश्वरमे और विषयों को छोडि अभ्यास करते करते स्थिर होय जब अचल रूपसे स्थिर होगी तब तुम योग का फल जो तत्त्वज्ञानसो पावोगे ५३ ॥

दोहा

तेरि श्रुतिसों चंचला निश्चल जब स्थित होग बुद्धि अचल
समाधिमे तब तूं प्रापहि योग ५३॥

345

अर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थ
स्यकेशव स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजे
तकिं ५४ ॥

ॐ शांकरभाष्यं

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुनउवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबु
भुत्सया स्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिताप्रतिष्ठिताहमस्मि प
रंब्रह्मेति प्रज्ञायस्यसस्थितप्रज्ञस्तस्य स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा किं
भाषणंवचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौस्थित
स्य केशवस्थितधीः स्थितप्रज्ञस्स्वयंवाकिंप्रभाषेत किमासीत ।
व्रजेत किंकिंभाषणं व्रजनंवातस्यकिंकथमित्यर्थः ५४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठातत्प्राप्तिवचनं प्रश्नबीजं पृच्छतोर्जुनस्या
भिप्रायमाह लब्धेतिलब्धा समाधावात्मनि समाधानेनवाप्रज्ञा
परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् ननु तस्य भाषा तत्का
र्यानुरोधिनी भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह कथमि
ति ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षयं प्रश्नमवतारयन् तन्निष्ठासाधन
बुभुत्सया विशिनष्टि समाधिस्थस्येति तस्यैवार्थक्रियां पृच्छति स्थि
तधीरिति ५४ ॥

स्वामिकृतटीका

पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणंजिज्ञासुरर्जुनउवाच स्थितेति
स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यातएवस्थितानिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यत
स्यकाभाषाभाष्यतेऽनयेतिभाषालक्षणमितियावत् केनलक्ष
णेनस्थितप्रज्ञउच्यतेइत्यर्थः तथास्थितधीः कथंभाषणमासनं
व्रजनंचकुर्यादित्यर्थः ५४ ॥

गी॰
टी॰ द्वि॰

पैशाचभाष्यं

अवाप्स्ययोगस्य लक्षणं बुभुत्सयार्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता
प्रतिष्ठिता अहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य तस्येति का भाषा भाषणं वच
नं कथमस्मै भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव स्थितधीः
स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत किमासीत कथं वा आसी
त व्रजेत किं कथं वा गच्छेदित्यर्थः ५४ ॥

रामानुजभाष्यं

एवमुक्तः पार्थो निःसंगकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञता
याः योगसाधनभूतायाः स्वरूपं स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति समा
धिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकः शब्दः तस्य स्वरूपं कीदृश
मित्यर्थः स्थितप्रज्ञः किं च भाषादिकं करोति ५४ ॥ कृ॰

अभिनवगुप्तकृतटीका

यदास्यास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनो यः स्थित
प्रज्ञशब्दस्तद्वाचक उक्तस्तस्य का भाषा किं प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते ये
न निमित्तेन शब्दैरर्थ इति कृत्वा योगिनः स्थितप्रज्ञशब्दः किं रूढ्या वा
चकोन्वर्थतया यौगिकः प्रश्नः यद्यपि रूढ्याशंकैव नास्ति तथाप्यव
र्थतो लक्षणमपि स्वरूपलक्षणानिमित्तनिरूपणेन स्फुटीकर्तुमेष
प्त प्रश्नः स्थितधीरिति शब्दपदार्थेकोर्थपदार्थकश्च तत्र स्थिरधीशब्दः किं
प्रयोलक्षणमेवार्थमाह आहो नपस्विनमपीति द्वितीयः प्रश्नः स च
स्थिरधीर्योगी किमासीत किमभ्यसेत् कस्मिन्नर्थे स्यादिति तृतीयः
अभ्यसंश्च किमाप्नुयादिति चतुर्थः ५४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ समाधौ स्थिरबुद्धेः स्वरूपमर्जुनः पृच्छति स्थितप्रज्ञस्येति भाष्यते स्थिं
प्रोच्यतेऽनेनेति भाषा स्थितप्रज्ञः प्रमानकै लक्षणैः कथ्यत इत्यर्थः त
था समाधिस्थस्य च किं लक्षणं स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो वा कैर्लक्षणै
र्वेदितव्यः न च परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्कथं दर्शनमात्रेणास्य स्वरूपं ज्ञायत इति

चेन्नतर्हिअस्तिबुद्धिमतामाकारेणैवमनोगतंज्ञायते यतः उदीरितोर्थः
पशुनापिगृह्यतेहयाश्चनागाश्चवहंतिनोदिताः अनुक्तमप्यूहतिपं
डितोजनः परेंगितज्ञानफलाहिबुद्धयः स्मरणात् अथव्यवहारे
णवानत्वंपृच्छति स्थितधीः किंप्रभाषेतकथंवदति किमासी
त कथमासीत कथमासीनोभवतिकथंवाव्रजेनगच्छतीतिप्रश्नार्थः ५४

वनमालीटीका

पाल्येवजीवन्मुक्तानांलक्षणानितान्येवमुमुक्षूणांमोक्षोपायभू
तानीतिमत्वार्जुनःस्थित प्रज्ञलक्षणंपृच्छतिज्ञाततत्वस्याप्यर्जु
नस्यतदवतारस्यापिलोकोपकारायप्रश्नः स्थितानिश्चलानंतगु
णालयेभगवतिप्रज्ञायस्यसस्थितप्रज्ञोवस्याहृयवान्समाधिस्थोव्यु
त्थितचित्तश्चेति तस्यकाभाषाकर्मणिषष्ठीभाष्यतेनयेतिभाषाल
क्षणं समाधिस्थःस्थितप्रज्ञःकैर्लक्षणैरन्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः सच
व्युत्थितचित्तःस्थितधीःस्वयंकिंप्रभाषेतस्तुतिनिंदादावभिनंदनद्वे
षादिलक्षणंकिंकथंप्रभाषेतसर्वत्रसंभावनायांलिङ् तथाकिमा
सीतव्युत्थितचित्तनिग्रहायकथंवहिरिंद्रियाणांनिग्रहंकरोतितन्नि
ग्रहाभावकालेचकिंव्रजेनकथंविषयान्प्राप्नोतितत्तत्कर्तृकभाष
णासनव्रजनानिमूढजनविलक्षणानिकीदृशानीत्यर्थः समा
धिस्थएकोव्युत्थितेत्रयः इतिचत्वारःप्रश्नाःकेशवेतिसंबोधयन् स
र्वांतर्यामितयासर्वदाप्रकटतसर्वज्ञानवत्वादिनात्वमेवैतान्दृशोव
क्तुंसमर्थोसीतिसूचयति ५४॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

पूर्वोक्तिःकामकर्मयोगसाध्यामात्मावलोकनसाधनभूतांभग
वद्गदितांस्थितप्रज्ञतांश्रुत्वार्जुनस्तत्स्वरूपजिज्ञासयास्थित
प्रज्ञावतःपुरुषस्याचरणादीनिपृच्छतिस्थितप्रज्ञस्येति समाधि
स्थस्यपूर्वोक्तलक्षणसमाधौस्थितस्यस्थितप्रज्ञस्यस्थितात्मस्व
रूपेःतिनिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यसतथातस्यकाभाषाकःशब्दस्त

गी॰ टी॰ द्वि॰

दाव कोभवतिकेनशब्देनतस्यस्वरूपंज्ञायतइत्यर्थः स्थितधीःस्थि-
तानिश्चलाधीर्यस्यसः स्थिरबुद्धिःपुरुषः किंप्रभाषेतकथंभाषणं
करोति किमासीतकथमासनंकरोतिकिंव्रजेतकथंव्रजनंकरोति
केशवेतिसंबोधनेनकोजलात्मकस्यंदईशस्वामीयस्यतत्केशमना
त्तस्मिन्वसतीतिकेशवः कोब्रह्माईशोयस्यतत्केशंब्रह्मादियंतस्मिन्
वसतीतिवेतिवृत्तस्त्वामनोबुद्ध्युपलक्षितानांसर्वेषामचेतनानामंत
र्यामीसर्वज्ञस्त्वमस्यतत्स्वव्यतिरेकः कोयादृशेरूपेणजानासितमेव
जानासित्वंमावदेतिसूचितम् ५४

347

+ एवंलब्धावसरःस्थितप्रज्ञलक्षणंज्ञातुमर्जुनउवाच यान्ये **मधुसूदनीटीका** वहिर्जीवन्मुक्तानांलक्षणानितान्येव
शुद्धलक्षणंमोक्षोपा-
यभूतानीतिमत्वा-
वान: +

स्थितानिश्चलाऽहंब्रह्मास्मीतिप्रज्ञायस्यसस्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान्
समाधिस्थोव्युत्थितचित्तश्चेत्यतोविशिनष्टिसमाधिस्थस्यस्थितप्रज्ञस्य
काभाषाकर्मणिषष्ठीभाष्यतेऽनयेतिभाषालक्षणंसमाधिस्थःस्थित
प्रज्ञःकेनलक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः तथाव्युत्थितचित्तःस्थितधीः
स्थितप्रज्ञःस्वयंकिंप्रभाषेत स्तुतिनिंदाभिनंदद्वेषादिलक्षणंकिंकथं
प्रभाषेत सर्वत्रसंभावनायांलिङ् तथाकिमासीतव्युत्थितचित्तनिग्रहा
यकथंबहिरिंद्रियाणांनिग्रहंकरोति तन्निग्रहाभावकालेचकिंव्रजेत
कथंविषयान्प्राप्नोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानिमूढजनवि
लक्षणानिकीदृशानीत्यर्थः तदेवंचत्वारःप्रश्नाःसमाधिस्थेस्थितप्रज्ञे
एकः व्युत्थितेस्थितप्रज्ञेत्रयइति केशवइति केशवइतिसंबोधयन्स
र्वांतर्यामितयात्वमेवेतादृशरहस्यंवक्तुंसमर्थोसीतिसूचयति
[illegible] ॥५४

सदानंदीटीका

उपलब्धात्मज्ञानःप्रश्नबीजंसर्वहितायवै तत्त्वज्ञलक्षणंज्ञातुंप्रोवाच
श्रीहरिंप्रति १ यान्येवजीवन्मुक्तानांलक्षणानिभवंतिहि तान्येवात्र
मुमुक्षूणांमोक्षोपायात्मकान्यपि २ ब्रह्मैवास्मीतिधीर्यस्यनिश्चलास्थि
तधीर्हिसः समाधिस्थस्यषष्ठीयंकर्मण्येवनकर्तरि ३ समाधिस्थाव्युत्

स्थितस्य स्थितप्रज्ञो हि यो च्यते तद्यो यत्केन विशेषेण ज्ञायते सोर्जुनैवैरिति
समाधिस्थस्य का भाषा लक्षणं भाष्यते नया स्तुत्थितो सौ स्थितप्रज्ञः
किं प्रभाषेत वाग्रयं ५ स्वतिनिंदादिविषयान्न शक्त्वा न तद्विलक्षणान्
किमासीत कथं चित्तनिरोधार्थं विनिग्रहं ६ इंद्रियाणां करोत्येषव्यव
हारे कथं व्रजेत् विषयान्कथमाप्नोति सारव्याहोगतान त्सुधीः ७
लक्षणं भाषणं स्थानं व्रजनं चेव चत्वर्थकं वक्ता विकीदृशान्यस्य भिन्ना
न्यूते भ्याइत्यलं ८ एवं प्रश्ना हि चत्वारः समाधिस्थस्य चाग्रिमाः स्तुत्थि
तस्य त्रयः प्रोक्ताः स्थितप्रज्ञस्य भागशः ९ तमेवैतादृशं ग्रंथं रहस्यव
क्तुमर्हसि सर्वांतर्यामिभावेन सर्वसामर्थ्यवान्हरिः १० आकर्ण्य नकौ
प्रावेत्येवं स्तुवयन्नर्जुनः सुधीः ११ ५४ ॥

नीलकंठीटीका

लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुरर्जुन उवाच
स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थित
प्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं कथ
मसौ परैर्भाष्यते इत्येकः प्रश्नः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं व्युत्थितः स
न् किं प्रभाषेत कथं वदति कथमासीत कथं वा व्रजति विषयान् भुंक्ते इ
ति प्रश्नत्रयम् ५४ ॥

आनंदीटीका

+ अथैतेन तदा मतिः स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञस्य समस्य कालमज्ञगत्त्वा अर्जुन उवाच +
+ का भाषा सज्ञा किं प्रभाषेत किमयं वक्ति किमासीत केन व्यापारे
ण तिष्ठति किं व्रजेत् किं प्राप्नुयात् एतद्वा ज्ञख्यितं भगवानुवाच ५४

रामकंठीटीका

हे भगवन्केशव कुर्मस्तु किल कौशलयोगाद्यो निश्चलप्रज्ञ तावच्
स्थितप्रज्ञता तस्यैवंविधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भा
ष्यते किमस्य व्याख्यानं विरुद्धमिवास्यैवेष्टितम् यतो वा द्रुतः कार्ये
स्त्रिभिर्व्यापारणं कर्मोच्यते तानि स्रोपि चेष्टानास्य पर्यवते कि
मसौ भाषेत भाषणाक्रिया चावतिष्ठेत् नाप्येकतरं निश्चलप्रज्ञ

गी॰ ताङ्गाणां वचनकर्मोपपद्यते किमसौ व्रजेत् गमनक्रियोपलक्षितं
टी॰ कायव्यापारमाचरेत् सोप्यस्य सर्वं वज्ञोपपद्यते अत आसीत वाङ्-
दि नसप्रचारपरिहारेणान्तर्येव हृत्वानिष्ठेत् सोप्यस्य कर्मको प्रलक्ष न:
गोयोगेवर्तमानस्याभ्यकर्मेतिवृत्यात्मिकानोपपद्यते इति स्वरूप
नवधारणात्कास्यभाषेत्यनेनास्य प्रश्नद्वयमविवर्तितकर्मक
क्रियामात्रविषयं वेदितव्यमथवास्य सर्वे समारंभा इत्यादौ बुद्धिम
क्षद्देनोक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपमनेकधायमपि ऽर्धगमनात स
म्यगनवधारितमिदानीं केनाव्येशेन विशेषेण वनहृद्यमानमव
धारयेत्यर्जुनेनोपपादितं भगवानाह ५४ ॥

लासिकी [illegible] टीका

यदा ते मतिस्थास्यतीति प्रश्नवीजं लब्ध्वा स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं बुभु
त्सयार्जुन उवाच) स्थिता निश्चला विकल्परविकंपा प्रज्ञा आत्म
विषयो बोधो यस्य स स्थितप्रज्ञो वस्याहृद्ययवान् समाधिस्थो बुः
स्थितश्चेति समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा भाष्यते नयेति
भाषा लक्षणं किम् सप्रवक्ष्यस्थितचित्तः स्थितप्रज्ञः स्तुतिनिंदा किंप्रभाषेत
रागद्वेषादिलक्षणं कथं प्रभाषेत सर्वत्र संभावनायां लिङ् ।
किमासीत कथं बहिरिंद्रियाणां निग्रहं करोति किं व्रजेत कथं
विषयान्प्राप्नोति अस्त्रविलक्षणानि तस्य भाषणासनव्रजना
नि कीदृशानीत्यर्थः ५४ ॥

पंचोलीटीका

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणं बुभुत्सया
अर्जुनमाह स्थितः प्रज्ञस्येति अहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञा प्रति
ष्ठिता यस्य स स्थितप्रज्ञः तस्य का भाषा कथमन्यैर्वाच्यः समाधौ
आत्मनि स्थितस्य च का भाषा स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं वा किं कि
मासीत तस्य आसनं कथं व्रजनं वा कथं ५४

स्थितप्रज्ञस्येति यदास्यास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थ
स्य यत्नुर्विधानिष्टस्य कर्मयोगिनो वाचकोयः स्थितप्रज्ञ प्राह उक्त
स्तस्य का भाषा भाषते येन निमित्तेन प्राहैरर्थं इति कृत्वा किं प्रकृति
निमित्ते यत्नुर्विधानिष्टस्य स्थितप्रज्ञ प्राहः किं दृष्ट्वा वाचकः अ
न्वर्थतया वेत्येकः प्रश्नः स्थितधीरिति प्राह पदार्थकोर्थ पदार्थ
कश्च तत्र स्थितधीः प्राहः किं प्रयोगलक्षणमेवार्थमाह स्थितो
स्विदन्यं तत्परस्यादिकमपीति द्वितीयः प्रश्नः सच स्थितधीः कि
मासीत किमभ्यस्येत क्वास्यस्थैर्यं स्यादिति तृतीयः प्रश्नः अभ्या
स्य च किमाश्रयादिति चतुर्थः प्रश्नः ५४॥

349

भाषा अनुवाद

पूर्व श्लोकमे कहा जो आत्मतत्वज्ञानी का लक्षण सो जानने
की इच्छा करि अर्जुन पूछते हैं कि हे केशव अनायास लभ्य स
माधि मे स्थितजो निश्चल बुद्धि स्थित प्रज्ञ पुरुष उसका क्या ल
क्षण है अर्थात् कैसे उसको जानै तात्पर्य यह है कि कैसे लक्ष
ण होनेसे किस आचरण से स्थिरप्रज्ञ होता है सोई पूछते कि ।
ज्ञानी कैसे बोलते बैठते और कैसे चलते फिरते रहते हैं ५४

अर्जुनवाक्य दोहा॥

क्याभाषास्थितप्रज्ञकी कुल समाधिस्थित जोय भाषेंक्या
स्थितबुद्धिहै किम बैठें चलें सोय ५४॥

35°

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पा
र्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्त
दोच्यते ५५ ॥

शांकरभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन इच्छतीति यो ह्यादित एव संन्यस्य
कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञ
स्येति प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यंतं स्थितप्रज्ञलक्षणं ।
साधनं चोपदिश्यते सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि या
नि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् यानि यत्नसाध्यानि
साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति
प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान्
समस्तान् कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रवि
ष्टान् हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधा
रणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते
आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिर
पेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं प्रत्ययवान्
स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थि
तप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्मारा
मः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५

आनंदगिरिकृतटीका

प्रश्नान्तराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति प्रतिवचनम
वतारयितुं पातनिकां करोति यो हीति हिशब्देन कर्मसंन्यासकार
णीभूतविरागतासम्पत्तिः सूच्यते आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति ।
यावत ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्ति

स्तस्यामित्यर्थः कर्मैवयोगस्तेन कर्मारम्भनस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त
इति शेषः ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैयार्थ्ये वाक्य
भेदान्नत्वलक्षणमेव साधने कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे।
साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो लक्ष
णलक्षणं तद्रूपेण फलत्वेन साधनत्वमपि गच्छति तथापि जिज्ञासोः
स्त्वेवप्रयत्नसाध्यतया साधनं सम्पद्यते लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलभ्य
मनूद्यते नविधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञासोः साध
नानुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्य
र्थः उक्तेऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्थापयति यानीति लक्षणानिच ज्ञानसाम
र्थ्यलभ्यान्ययत्नसाध्यानीति शेषः स्थितप्रज्ञस्य काभाषेति प्रथमप्र
श्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं का
मानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरि
त्याशयवानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्य
न्वयमनुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवर्तकाभावाद्धि हेतुः सर्वप्रवृत्तेरु
परतिरिति नेत्याह शरीरेति उन्मादस्त्वानुन्मत्तोऽविवेकविरहितवुद्धि
म४ भ्रमभागी प्रकर्षेणामदत्तुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरस्यन् भ्रा
न्तवद्व्यवहरन् प्रमत्तइतिविभागः उत्तरार्द्धमवतार्य व्याकरोति उ
च्यतइति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संवन्धं द्योतयति स्वेनै
वेति वाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्र
ज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिवन्धकसर्वकामविरामावस्था त
देति निर्दिश्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्मानं जिज्ञासमानो वै
राग्यद्वारा सर्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्यात
ज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेव वासनाविषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितु
ष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागी इत्यर्थः ५५ ॥

स्वामिकृतटीका

अत्रैव साधकस्य यानि ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धलक्ष
णानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवांतरंगानि ज्ञानसाधनान्याह ।

ह यावदध्यायसमाप्ति तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरं प्रजहातीति द्वाभ्यां श्रीभगवा
नुवाच मनसि स्थितान् सर्वान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुः
आत्मन्येवास्मिन्नेव परमानन्दरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इति आत्मारा
मः सन् यदात्मभिन्नविषयाभिलाषांस्त्यजतीति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थि
तप्रज्ञ इत्युच्यते इत्यर्थः ५५ ॥

पैशाचभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि अनेन श्लोकेन पृष्टे स्थितप्रज्ञस्येत्यारभ्याध्याय
परिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते सर्वत्राध्या
त्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वा
त् यानि यत्नसाध्यानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विधीयन्ते अतस्ता
८ न्येव साधनानि भगवानुवाच प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यज
ति यदा कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् आत्मन्ये
व प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः पर
मार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मिन्नलमिति प्रत्ययवान् स्थितप्र २४
ज्ञः स्थिता प्रज्ञा आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञो वि
द्वानित्युच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलाभः संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडवान्
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५ ॥

रामानुजभाष्यम्

हृति शिष्टविशेषकथनेन स्वरूपमभिव्यक्तं भवतीति इति विशेष उच्यते।
आत्मन्येवात्मना मनसात्मैकावलम्बनेन तुष्टः तेन तोषेण तद्व्यति
रिक्तान् सर्वान् मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति तदायं स्थि
तप्रज्ञ उच्यते ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयं ५५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अर्जुनेन कृतं

एतदेव प्रश्नवचनं पृष्टं क्रमेण निर्णीयते श्रीभगवान् स्थितात्मप्रज्ञाय
स्पर्शादिसन्निकर्षात्मवृद्धिं ते सति विषयविक्षेपकेन सकामरूपस्य प्र
सरस्य निवृत्तत्वात् योगिनो यः स्थितप्रज्ञः शब्दोऽन्वर्थः स चैष प्रश्न इत्येकः
प्रश्नो निर्णीतः ५५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तत्र भगवान् क्रमेणोत्तरं यति प्रजहातीति यावदध्यायसमाप्ति। भोपार्थम
नोगतान् सर्वान्कामान्प्रजहाति आत्मैकत्वेन वाह्यवस्तुजातिनिर्हिना
हि निरालंबमनः स्थातुं शक्नोतीत्याह आत्मन्येवेति आत्मन्यानंदरूपे आत्म
नास्वयं संतुष्टः आत्मस्वरूपानुभवेन तुष्टः अतएव तज्ज्ञानेदेभ्यो निवृत्तः
एतादृशीं दशां यदा तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते अत्र प्रज्ञाशब्देन विज्ञानेनैवं स्थि
रीभूतविज्ञानो जीवन्मुक्त इत्यर्थः श्रुतिरपि यदा सर्वे प्रमुच्यंते का
मा यस्य हृदि श्रिता अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति अत्रै
व देहे ब्रह्मानंदमनुभवतीति शेषं स्पष्टार्थं ५५

वनमालीटीका

कामान् कामादीन् मनोगतान् अविद्यासहकृतस्वामित्वादिसंबंधेन जी
वे वर्तमानान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तत्रोनेरेवं
योक्तान् सर्वान् प्रकर्षेणातिःशेषतया जहाति त्यागे हेतुर्मनोगतान् य
त्रैव मनसि कामाश्चउत्पद्यंते तत्रैव अखिलाकारकामादिविरोधिनी वि
तिरुत्पन्नेति भवति तेषां नाशज्ञानस्य कामादिनाशकत्वे तत्र सोऽप्यस्य
परं दृष्ट्वा निवर्तत इति संप्रतिवक्ष्यति तत्र स्थितप्रज्ञस्य स्वप्रमाण
लिंगगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते समर्थकामत्यागे कथं स्यादिति
तत्राह आत्मन्येव परमानंदस्वरूपेनंतगुणालये मयि मत्स्य सादावि
र्भूतपरमानंदस्वस्वरूपे वा आत्मना मनसा संतुष्ट इतोऽन्यो लाभो नास्ती
तिमत्वात्रैवातितृप्तः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्यो
मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः तथा च सप्रवंविधलक्षणा स्थितप्रज्ञा
दिशा ह्वे भाषित इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ५५ ॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्यापरपर्यायस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपं तज्ज्ञानसाधनं चेतः
प्रभृत्यथायाने न ग्रंथेनाह तत्राचारेतस्यापिकमनहस्तितेनाधिक
मनस्वरूपत्वस्य सर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्य गरत्वेन च तत्र विषयत्वं च तत्राभिः प्र
जहातीत्यादिभिर्भगवानुवाच प्रजहातीति हे पार्थ यदा यस्मिन्काले
व्यस्थायां वा आत्मना कामसंकल्पवर्जितेन मनसात्मन्येव स्वस्वरूपेप
वा यथागव्यवच्छेदपरएवकारस्तेन देहापत्यकलत्रादयः सर्वे प्राकृ

तभोगा वर्त्यंते तुष्टः संतुष्टः सन् प्रकर्षेण मनोगतान् राजसतामसा
दिरूपान्सर्वान्नितानोब्रह्मलोकदेंद्रादिलोकगतभोगानोश्रवणेन मना
सिद्यमानान्सर्वान्कैवल्यपर्यंतानपि समस्तान्कामान्प्रजहाति प्र
कर्षेण त्यजति तदा सोयं प्रहृष्टः स्थितप्रज्ञ उच्यते ज्ञाननिष्ठासौमा
कथ्यते पार्थेति संबोधनेन यथा निष्कामा तपस्विनी यं पतिव्रता ष्टा
या भर्तुरात्मवैव वंशार्थमेव प्रमादी नाराध्य पुपिष्टिरादीन्त्याग्य भो
गकामांस्त्यक्त्वा स्वस्मिन्नेव संतुष्टा सती स्थितप्रज्ञा भवत्तथा तमपि त
मपि मदास्त्यैव मत्प्राप्त्यर्थमेव सर्वात्माकृत विषयकामान्मनोगता
न्कामान् जहासि चेस्थितप्रज्ञोभविष्यसीति सूचितम् ५५ ॥

\+ पतेः पाँचतर्णीः प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावत् मधुसूदनीटीका ध्यायसमाप्ति +

\+ कामात्कामससंकल्पादीन्मनोहृन्निविशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन
यदा प्रजहाति परित्यजति सर्वहृन्निःशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञ
स्तदोच्यते समाधिस्थितः इति शेषः कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्या
गयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मगताः स्युः स्तदा न त्यक्तुं
शक्येरन् वह्नेरौष्ण्यवत्स्वाभाविकत्वात् मनसस्तु धर्मा एते तस्तत्परि
त्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः ननु स्थितप्रज्ञस्य सुखप्रसादलिं
गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते स कथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्य
त आह आत्मन्येव परमानंदरूपेण न तु नात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्रका
शचिद्रूपेणाभासमानेन न तु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थ
लाभात् तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति तथा च समाधिस्थः
स्थितप्रज्ञ एवंविधैर्लक्षणैर्वाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्यो
त्तरम् ५५ [illegible]
[illegible]
[illegible] ५५ ॥

सदानंदीटीका

एषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणाहोत्तरं हरिः कामांस्त्यक्त्वा सदात्मैव म

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तत्त्वान्तरोपन्यथा प्रपञ्चितान्सर्वान्निरवशेषान् २

गी॰
टी॰ द्वि॰

नोहृष्टात्मकान्यदा १ सर्वान्कामान्सबाधेन जहात्येतानशेषतः सर्व
कामविनिर्मुक्तो यदा भवति निश्चलः २ स्थितप्रज्ञः समाधिस्थस्तदायं
प्रोच्यते मुनिः कामाश्चानात्मधर्मत्वात्त्यक्तुं योग्या अशेषतः ३ यद्येते आ
त्मधर्माः स्युस्त्यक्तुं शक्याः कथं तदा वह्न्यौष्ण्यवत्स्वभावत्वात्स्वभावो दु
रतिक्रमः ४ मनोधर्मा यतस्तेन त्यक्तुं शक्याः स्वभावेन ते तन्निरोधेन
ते सर्वे निरुद्धाः सन्ति वै यथा ५ तस्मादेते न त्वात्मकास्तद्धर्माः स्युर्म
धात्मकाः ननु स्थितधियस्तर्हि संतोषः किंनिबंधनः कामत्यागेऽभा
वे इत्याकांक्षायामाह केशवः आत्मन्येव परानंदे न तु नात्मनि तद्व
के ७ आत्मनात्मप्रकाशत्वाज्ज्ञासमानेन वित्ततः परितुष्टः सदानंदरू
रूपार्थैकलाभतः ८ स्थितप्रज्ञः समाधिस्थ एवं लक्षणवाचिभिः
श्लोकैर्भाष्यत इत्याद्यप्रश्नोत्तरमुदाहृतम् ९ ५५ ॥

नीलकंठीटीका

एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान् प्रजहातीत्यादिना अध्यायशेषेण कृ
तार्थलक्षणानि तान्येव ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यंते स्थितप्रज्ञ
लक्षणानि तेषामकृतार्थे प्रयत्नसाध्यत्वात्कृतार्थे तु स्वाभाविकत्वा
त् यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः भवंत्ययत्नतस्त
स्य न तु साधकरूपिणः इति यदायं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणश
रीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान् विषयान् प्रकर्षेण समूलं जहाति
त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पा
त्मके स्थितान् न तु बहिः यथोक्तं भगवत्पादाचार्यैः दोषनिमित्तरूपाद
यो विषयाः संकल्पकृता इति तत्र स्थूलानां कामानां त्याग एकांतसेव
नमात्राद्भवतीति सुषुप्ताविवानेव विलीनकरणग्रामस्य समनस्कस्य जा
ग्रद्वासनामयाः स्वप्ने ये कामाः स्फुरंति तेषामपि त्यागो भगवद्रूपेनादि
रूपसद्वासनाभ्यासबलेन भवति येन प्रसंख्यानकरणस्य संप्रज्ञातस
माधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनता दृष्टविषयादिभ्य प्रसिद्धा
स्तेषामपि त्यागो संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति एवं त्रिविधान्
कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवात्मवैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानंदेन तुष्टो

वाह्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदायंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ ॥

आनंदटीका

कामान्वाह्यार्थविषयाज्ञानात्मसंकल्पान्यदात्यजतिआत्मन्येववपर
४ मात्मस्वरूपेएवात्मनांतःकरणेनतुष्टःपरमात्मज्ञानैकप्रवणःत
दास्थितप्रज्ञउच्यते [illegible] ५५ ॥

रामकंठटीका

इहखलुसर्वेहस्थानामुपदिष्टेस्मिन्विज्ञानेकश्चिदेवलब्धेष
कोजन्मसहस्रपरिशीलितपर्यंतभातैकात्मतापरामर्शजन्मसमा
सयमलतयास्ततमात्रशेषवेसति समग्रपज्ञानस्वरूपप्रत्यवमर्शयो
गप्रज्ञत्वमरमज्ञन्मापुरुषात्रिशयोधिकारी यस्तथाविधावस्थोपज्ञा
तानुजिघृत्नापरमेश्वरप्रेषिताभ्यांमततसहचरीभ्यांभक्तिश्रद्धाभ्यांदत्त
हस्तावलंभोयथाक्रमज्ञाननिःश्रेणीस्थिरनिवेशितपदःपरमका
ष्ठामसमापत्तिमृतिविश्वरूपंपरमंधामाधिरोढमध्यवसितःयस्तुदि
ष्ट्यातत्तमेवाहतयाअपदिशन्वदति मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्य
ततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्वतइति तथावहूनां
जन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यतेइत्यादि तादृशस्यसमस्तेदमावर्ततिदा त४
स्थितप्रज्ञोभवतिकिमाचरति यदामनोगतान्संकल्पवर्तिनःकामान
नत्वस्माद्धेयकर्मफलभूतान्स्वर्गादीन्प्रजहाति प्रकर्षेणत्यजतिमना
गपितान्संकल्पयतिनतुकर्माणिप्रजहाति कथमेतत्संभवतिकर्मा
व४ णिकरोति फलंचप्रजहाति इत्येतदुपपादयितुंविशेषणमाह आ
त्मन्येवात्मनातुष्टइति सर्वःकश्चित्स्वसंविदधिकारिणोतोषप्रीतिम
नुभवति किन्त्वात्मसद्भावेनकेनचिद्दितित्येनप्राप्येनसुखसाधनभूते
नवस्तुनाप्राप्तेनानित्येनवतोषंप्राप्नोति अयंतयोगीसततसन्निहि
तानन्तमितचिन्मात्रस्वात्मनापरमार्थभावमाज्ञातद्यथानमिवप्रा
प्तेनसर्वदासुखसंपूर्णात्ममहिमतावर्थविलक्षणस्पृहाविच्छेदकारि

गी० णा तात्पर्येनिहितविस्मृतेनमहानिधानेनैवपुनःप्रमुदितस्मृति
टी० वशात्प्रतिलब्धेनात्मनैवमस्तेनस्वभावेननिहृतेरेणलाभेनलब्धस
द्वि० न्तोनंदः पवैविषयच्छायेकपं प्रार्थनीयानुत्पादविनाशायमेकात्कामा
न्कथंनप्रजह्यात् यदाचेत्थं भूतः सन्कामान् सर्वकर्माणिकुर्वन्नपिप्र
जहाति तदास्थितप्रज्ञोयथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति
[illegible] ५५ ॥ ॥

लासिकी [illegible] टीका

नेदेवंचत्वारःप्रश्नाःसमाधिस्थस्थितप्रज्ञेपकः स्थितनास्थितप्रज्ञे
मयइतिएतेषांचतुर्णांप्रश्नानांयावदध्यायसमाप्तिउत्तरंश्रीभग
वानुवाच प्रेति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेनपंच — कामान्संकल्पभेदान्
धोक्ताप्रकर्षेणनिरवशेषतयायस्मिन्कालेजहातिचित्तवृत्तिप्र — मनोवृत्तिविशेषान्
न्यपवयदाभवति समाधिस्थःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते कामानाम — नृ
नात्मधर्मतयाशक्यत्यागतामाह मनोगतानिति मनोधर्माप
वैते नत्वात्मधर्माःअतस्त्यक्तुंशक्याइत्यर्थः ५५ ॥ हृतिमून्पत्वेनहिकृत्प्रतिष्ठित

इत्याह आत्मन्येवपरमानंदरूपेणवदेहादौ आत्मनैवन- मनोवृत्त्याप्नोतिपुरुषः तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यन्ते कामायेस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति एवंसमाधिस्थस्थितप्रज्ञलक्षणंदाहृत्याअथम प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्

पंचोलीटीका

यत्नसाध्यत्वाद्यानियत्नसाध्यानिसाधनानिलक्षणानिच
भवंतितानिभगवानाह प्रजहातीति हेपार्थयदामुनिःसं
न्यासीमनोगतान्मनसिस्थितान्सर्वान्कामान्इच्छाभेदान्
प्रजहातिआत्मन्येवआत्मनाआत्मनिःआत्मनापरमात्मनापरमा
त्मदर्शनामृतलाभेनतुष्टःतदास्थितःप्रज्ञउच्यते ५५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

एतत्प्रश्नचतुष्टयंचक्रमेणनिर्णीयते भगवता तत्रादौकाभाषे
तिप्रश्नंसमर्थयतिप्रजहातीत्येकेनसर्वान्मनोगतान्कामानव
प्रेयोनुपपपामि इत्यादिस्वजननमाद्वे इत्यादिरूपान्संकल्पान्यस
त्यजति आत्मनास्वयमेवछिन्नसंपाद्यतारन्यनिरपेक्षयेव आ

त्मन्येव आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धिः स्वभावोब्रह्मवर्ष्म चेत्यमरः यासना
त्‌ प्रकृतिरूपे प्रयत्ने धृतौ वा तुष्टः तदा स्थितप्रज्ञ उच्यते स्थितात्
ज्ञा प्रज्ञा यथा कनिश्चयात्मिका बुद्धिर्यस्येति ज्ञानयोगिनो दृष्टा कर्म
योगिनो वा चक्रतया यः स्थितप्रज्ञमाहुः स चेत्थं प्रथमः प्रश्नः
समर्थितः ५५॥

मधुभाष्य

५५॥

भाषा अनुवाद

श्रीभगवान् बोले कि हे अर्जुन सुनो जिनको साधक लोग ज्ञान साधन के निमित्त यत्नपूर्वक साधना करते हैं वेई सिद्धके स्वाभाविक कहे स्वभाव सिद्ध लक्षण हैं इसेसे अब सिद्धके लक्षण कहने के अनन्तर ज्ञानके साधन अध्याय की समाप्ति पर्य्यन्त कहते हैं तिनमे से प्रथम दो श्लोकसे पहिली प्रश्नका उत्तर करते हैं कि हे अर्जुन मुनिजन मनोगत सकल कामना जब अच्छी तरहसे त्याग करते हैं कि अपने परम आनंदरूप आत्मामे जो रमै सो आत्माराम अर्थात् आप अपने आत्म सुख मे संतुष्ट होते हैं तिससे जब त्वड़ विषय अभिलाष छोड़ते हैं तब उसी लक्षण सेमुनि स्थितप्रज्ञ कहे जाते हैं ५५॥

दोहा

तजैं पार्थ जब कामना मनमे गत है जोय आपहि आपमें
तुष्ट है स्थिरमति कह्यो सोय ५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६

शांकरभाष्यं

किंच दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोयमनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विग
तास्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स वि
गतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयंच क्रोधश्च वीता विगता रा
गभयक्रोधा यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः
संन्यासी तदोच्यते ५६॥

आनंदगिरिकृतटीका

लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति किं
चेति ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदिशब्देना
धिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षा
दिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यंते तेषूपलब्धेष्वपि नोद्विग्नं मनो यस्य स त
थेति संबंधः नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टे न प्रक्षुभितमिति दुःखानामुक्ता
नां प्राप्तौ परिहारासमर्थस्य तदनुभवपरिभावितं दुःखमुद्वेगस्तेन स
हितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह दुःखप्राप्ताविति मनो यस्यानो
द्विग्नमिति पूर्वेण संबंधः सुखान्यपि दुःखवत् त्रिविधानीति मत्वा त
थोक्तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगतास्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह
इति योजना अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्द्धते तृष्णा विदुषस्तु
नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति यथा हि दारुसेन्धनादे
रभ्याधाने वह्निर्विवर्द्धते तथाज्ञस्य सुखान्युपगतान्यत्र विवर्द्धमाना
पि तृष्णा विदुषो न तान्यनु विवर्द्धते न हि वह्निरदारूण्युपगतमपि द
ग्धुं विवृद्धिमधिगच्छति तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न
कर्तव्याविति अर्थः रागादयस्तेन कर्तव्या न भवंतीत्याह वीतेति अनु
भूताभिनिवेशो विषयेषु रंजनात्मकस्तल्लाभेदो रागः परेणापकृता

श्री॰
गी॰ टी॰
द्वि॰

स गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं क्रोधस्तत्परवशीकृत्यात्मानं स्वप
रापकारप्रवृत्तिहेतुर्वृत्तिविशेषः नन्वेतेऽति मुनिरात्मविदित्यं गी
कृत्याह संन्यासीति स एवं दुःखादिविषयतत्त्वादेरागादेश्चाभावावस्था त
देत्युच्यते ५६

स्वामिकृतकृतटीका

किं च दुःखेष्विति दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः सुखे
षु विगता स्पृहा यस्य सः तत्र हेतुः वीता अपगता रागभयक्रोधा यस्मा
त्तत्र रागः प्रीतिः स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६

पैशाचभाष्यम्

किं च दुःखेष्विति दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नमप्रक्षुभितं मनो
यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य ना
ग्नेरिवेंधनाद्याधानेन सुखान्यनुवर्तते स विगतस्पृहः वीतरागभयक्रो
धः रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थि
तप्रज्ञः मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ५६ ॥

रामानुजभाष्यम्

अन्तरं निष्ठस्य ततोऽर्वाचीनामवस्थामाह दुःखेष्विति प्रियविश्लेषादिदुःख
निमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विग्नमनाः न दुःखी भवति सुखेषु विगतस्पृहः प्रि
येषु सन्निहितेष्वपि निःस्पृहः वीतरागभयक्रोधः अनागतेषु स्पृहा रा
गस्तद्रहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं त
द्रहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतं दुःखहेतुः
स्वमनोविकारः क्रोधस्तद्रहितः एवंभूतो मुनिरात्ममननशील
स्थितधीरुच्यते ५६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

सुखदुःखयोर्यस्य रागद्वेषरहिता वृत्तिः स मुनिरेव स्थिरप्रज्ञो नान्यः ५६

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यदाह दुःखेष्विति दैवात्मादिषु दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः नोद्वि
ग्नमुद्वेगं प्राप्तं मनो यस्य स तथा तथैव प्राप्तेषु सुखेषु विगतस्पृहः ।

यस्य

अनादरः अत्रप्रयासमभवं हेतुमाह वीतरागा इति स्पष्टम् ५५ ॥

वनमालीटीका

किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह दुःखेष्विति द्वाभ्यां दुःखेषु ज्वररोगादिहेतु
केषु आध्यात्मिकेषु व्याघ्रादिहेतुकाधिदैवेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु
नोद्विग्नं तत्परिहारादनुमतया न व्याकुलं मनो यस्य सः अविवेकिनो
हि दुःखप्राप्तौ पि दुःखं मां कोमे दुःखमीदृशो निराकुर्यादित्यनुतापात्म
कस्तामसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्वेगो जायते तथा सुखेषु सत्वगुण
हेतुकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यप्रापितेषु विगत
स्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः सुखानुभवकाले तत्
जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय तृष्णैव तदाकांक्षारूपा ता
मसी चित्तवृत्तिः आर्तिरूपा स्पृहा न हि कारणं विना कार्योत्पत्तिः सा
चाविवेकिन एव रागो विषयेषु रंजनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः स्वो
त्तावभिनिवेशरूपः आगाम्यनिष्टानजन्यं दुःखं भयं एवं राग
विषयविनाशके समुपस्थिते तद्विवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्मा
नस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विगता यस्मा
त्सः तादृशो मुनिः स्थितधीरुच्यते तस्य जीवन्मुक्तस्य देहे विना
प्रारब्धकर्मवशात् करादिसंगादि के समुत्पन्नमपि अविद्यासह
कृतस्वामित्वादिसंबंधेन आगिव जीवेन वर्तते तत्संबंधप्रचंदिका पा
देहाद्यावहं मम इत्यभिमानहेतोरविद्यायामनुत्पाद्यान्नाशात्तस्य हृदं
प्रागमस्त्वदिति मिथ्योदासीनः परं पश्यन् सुखाद्यनुभवप्रकटनेन शिष्य
शिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषते एवं चाग्रेऽपि सुमु
त्र्दुःखेनोद्विग्नेन सुखेन मत्वे न रागभयक्रोधरहितश्च भवेदिति भा
वः ५६॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्य निरतिशयज्ञाननिष्ठामुक्तेदानीं तस्यापरवरदशामाह
दुःखेष्विति दुःखेषु राजसतामसादिकर्मजनिताध्यात्मिकादित्रिवि
धनिमित्तेषु सत्स्वपि वियोगादिजेष्वपि वा अनुद्विग्नमनाः अव्या

गी॰
टी॰ द्वि॰

ज्ञलविज्ञः सुखेषु सात्विककर्मोद्भवेष्वात्मात्मीयवर्गीयारोग्यपनत्रिते
भराज्यादिलाभनिमित्तेषु वा विगतस्पृहः विगता स्पृहा आसक्तिर्यस्य
सः अतएव वीतरागभयक्रोधः विशेषेण इतागता रागभयक्रोधा यस्
स्मात्सः अत्रेणधातोर्गतिरूपार्थ एव वृत्तेनेन तत्रापि रूपार्थः प्रकर
णविरोधात् एवंभूतो यो मुनिरात्मस्वरूपमननस्वभावः स्थितधीः स्थि
तप्रज्ञ उच्यते कथ्यते सर्वस्याः अवस्थायाः सकाशादियमवस्थाऽवशा
यतस्तस्यामवस्थायामात्मस्वरूपावलोकनं विनामैषां शरीरस्य सुखदुः
खादीनां भानमेव न स्यादन्नतेनेषां भानं स्यात्किं तु तेषामासक्तिर्न स्यादिति
विवेकः ५९॥

+ इदानीं स्थितचित्तस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशन मधुसूदनीटीका गमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि
तत्र किं भाषेत इत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां +

दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिका दि॰
नि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्यादिहे
तुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसंतापात्मकचि
त्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषूद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षम नो॰
तया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः अविवेकिनो हि दुः
बृ॰ खप्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ्मां दुरात्मानं मे तादृशं दुःखभागिनं को
मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसः चि
त्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते यथा यथा पापानुष्ठानसमये स्वातन्त्र
तन्मूढत्वेष्टप्रयोजनो दुःखकारणमन्यापि किमिति मम दुःखं जाय
त इत्यविवेकजन्मभ्रमरूपत्वात् अविवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुः
खमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते न तु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि ननु
दुःखानन्तरकारणत्वात् सोऽपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्रापितामिति चेन्न
स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासंभवात् तज्जन्यदुःखा
प्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रार
ब्धकर्मफलस्य च भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरे
णाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्ति

प्रतिबंधकत्वेन
सफलः स्यात्
भोगकाले तु भ
वत्कारणे सति
कार्यस्योत्कं तु
मप्राकात्वान्त्रि

विशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धभोगापकर्मणा प्रापितेषु विगतस्पृहः आगामित
ज्जातीयसुखस्पृहारहितः स्पृहा हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसु
खस्य कारणं धर्ममनपेक्ष्यैव तदाकांक्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रां
तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते न हि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हे
ति अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति तृष्णाकोलाहलरूप उद्वेगो विवेकि
नो न संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति तृष्णाकोलाहलरूपात्
सात्त्विकात्स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात्
हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रांतिरेव अहो धन्यो
ऽस्मु ऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्यो भुवने केनोपायेन ममेदृ
शं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवं सात्त्विकोत्कंठारूपा तामसी चित्तवृत्तिः अ गद्गदः
तएवोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेंधनाद्याधानेयः सुखान्यनुविवर्धते स विगत
स्पृह इति वक्ष्यति च न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति ।
सापि न विवेकिनः संभवति भ्रांतित्वाभावात् तथा वीतरागभयक्रो
धः रागः शोभनाध्यासनिबंधनो विषये रंजनात्मकः चित्तवृत्तिवि
शेषोऽत्यंताभिनिवेशरूपः रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवा
रणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकः चित्तवृत्तिविशेषो भयं
एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो म
न्यमानस्याभिज्वलनात्मकः चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विपर्यय
रूपत्वाद्विगता यस्मात् स तथेदृशो मुनिर्मननशीलः संन्यासी स्थितप्र
ज्ञ इत्युच्यते एवं लक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थं
मनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः एवं चान्योपि मुमुक्षु
र्दुःखेनोद्विजेत सुखे न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रा
यः ५[illegible] ॥

सदानंदीटीका

अथ प्रश्नस्थितविज्ञस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणं आसनं गमनं चैतत्त्रयं सूत्रवि
लक्षणं । आद्यं यत्तत्रवाचस्पत्याख्यानं सम्यगुच्यते शोकमोहज्वरादी।

गी·	निदुःखान्याध्यात्मिकानि वै २ आधिभौतिकदुःखानि व्याघ्रसर्पादिजा
टी·द्वि·	नि च अतिवातातिहिमादिदुःखं स्यादाधिदैवकं ३ तेषु दुःखेषु रजसः परि
णामात्मकेषु च प्रारब्धकर्मणामेषु व्याकुलं यस्य नो मनः ४ श्रोतिका
यितया तेषु नोद्वेगभाजनं तेषु यः देहाभिमानिनो दुःखप्राप्तौ सत्यामहो वतः
पापिष्ठोहं वपिज्म्रांस्मादीदृशो दुःखभागिनं कामे दुःखं निराकुर्यादिस्फ
हेगोभिजायते ६ पापानुष्ठानसमये यद्येवं स्यान्न हानतः प्रतिवंधेन पाप
स्य सफलः स्यात्तु शात्मनः ७ भोगकाले ह्युद्वेगोम्नफस्यैव न तद्विदः त
थात्र सुखेषु मतस्य परिणामात्मकेषु च ८ प्रारब्धकर्मणामेषु त्रिविधेषु
गतस्पृहः [illegible], सुखानुभवकाले हि मूढानामविवेकिनां ९
हृष्याकोलाविनाथमेतज्ज्ञानी यस्सुखस्य च स्थितप्रज्ञस्य च श्रोतेरभा
वात्तामसोभ्रमः १० नैवास्यतः स्पृहाप्यन्यः स्वात्मन्नेव स्थितः सुधीः अ
नात्मन्यात्मधीरेव कारणं सकलभ्रमे ११ शोभनाध्यासतो रागो विष
येरंजनात्मकः अत्यन्ताभिनिवेशात्मा चित्तवृत्तिविशेषकः १२ तन्नाव
रस्तु दैवान्नाशके भयकंपस्थिते तन्निराकरणाशक्तेर्यदुःखं तद्भयं स्मृतं
तन्निवारणसामर्थ्यमन्यमानस्य चात्मनः चित्तवृत्तिविशेषः स्यात्क्रोधो १२
भिज्वलनात्मकः १४ तेविपर्ययरूपत्वाद्रागाद्याविगता यतः एतादृशो
मुनिर्धीरः स्थितप्रज्ञ उदाहृतः १५ एवं सशिष्यशिल्पार्थमनुद्वेगादिः
खेचनरूपेणोद्विग्नेन च रागक्रोधादिमुन्यः स्यादित्यवाङ्गशयो हरेः १८
नीलकंठीटीका
दुःखेषु प्राप्तपातादिषु दुःखसाधनेषु प्रामेष्वपि अनुद्विग्नमनाः सुखं च
लमनाः वदतीव यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यत इति
सुखेषु स्रक्चन्दनादिषु प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निर्हेतिक
त्वाद्भवति अतएव वीतः रागभयक्रोधा यस्मात्स तथा न हि तस्यान
[illegible]मव स्यायां रागादयो दुःखादयो वा संभवंति एवंविधः समाधिस्थः स्थित
धीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६ ॥ ५६ ॥

359

334

आनंदीटीका

अनुद्विग्नमना निर्विकारचित्तः रागः विषयेषु स्पृहा भयं प्राप्तेषु विष
येषु अपगमाशंका त्रासः क्रोधः अपगतेषु चित्तज्वलनं एते यस्य व्यपगताः स
वीतरागभयक्रोधः मुनिः [illegible]
[illegible] ५६ ॥

+ सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा तदेव विशेषतो वक्तुमाह +

रामकंठीटीका

+ इह कर्मफलभूतेषु दुःखेषु प्राप्यमानेषु प्राप्तेषु बहुप्रकारतया सर्वप्रा
५६ णिनां विकारहेतुत्वमापन्नेषु य उक्तलक्षणः स्थितप्रज्ञः प्राप्यमाने
षु सत्सु दुःखेषु अनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति सुखेषु प्राप्यमाने
षु विगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषो भवति यथोक्तपरिपूर्णात्मस्वरूपलब्ध
प्रतिष्ठात्वात् सर्वसाम्यसमाधिसमापन्नोत एवात एव वीतरागभयक्रो
धो रागः सुखविषयोऽभिलाषस्तथा भयं सुखप्रतीघातहेतोः शोकप्र
तीकारात् त्रासस्तथा क्रोधः शोकप्रतीकारस्तथाविधप्रतिरोधः एते वी
ता विगता यस्य तथाविधः स्थितप्रज्ञ उच्यते ([illegible]
[illegible] ५६ ॥

+ प्राप्तेषु दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नं नित्यमात्मप्रतिष्ठत्वात् दुःखैरभितं मनो यस्य सः सुखेषु विगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषः वीतरागो रंजनात्मको भयं क्रोधो यस्य स मुनिर्मननशीलः +

लाषिकी [illegible] टीका

इदानीं व्युत्थितस्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुःखे
ति स्वात्मपरामर्शप्रत्ययजन्यो योगी स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ५६ ॥

पंचोलीटीका

प्रथमप्रश्नस्योत्तरं तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुः
खेषु आध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नमनाः अक्षुभितमनाः सुखेषु विग
तस्पृहः वीतरागभयक्रोधो मुनिः स्थितधीः उच्यते ५६

[illegible]॥

अथ स्थितधीः किं प्रभाषेतेति द्वितीयं प्रश्नं समर्थयति दुःखेष्व
नुद्विग्नमना इत्यारभ्य हरंति प्रसभं मन इत्यंतैः पंचभिः श्लोकैः संभावि

तज्जयासिद्धिरूपेषु दुःखेषु उद्वेगरहितः संभावितजयासिद्धिरूपेषु
सुखेषु चास्पृहः अत एव वीतरागभयक्रोधः क्रोधपाठेन द्वेषो
लक्ष्यते तथाच वीतो रागउक्तसुखप्रीतिः भयेन दुःखनाक्रोधो द्वे
षश्चयस्य योद्वियस्मात्हिमेतिसतद्वेषीति यद्वा रागः पुत्रमित्रा
दिविषयः स्नेहः प्रहातिनिरोधकः भयं महाबलेभ्यः परेभ्यः स
काशाज्जातं कथमहं दुःखेस्वेवं पश्चात्तापिताजीवामीत्येवंरूपत्रासो
वा क्रोधः सर्वेषां बुधादीनां विछेदको दुष्टमार्गः कथं द्वितः स्या
दितिद्वेषः एतत्त्रयेन रहितो वीतरागभयक्रोधः एवंविधश्चमु
निर्मौनीनरके नियतं वासो भवतीत्यनुष्ठुभमेत्येवं प्रकारानेक
विधविकल्पात्मकवाक्यालापे मदादमौनेनजोपिस्थितः कर्म
योगीएव स्थितप्रज्ञो नान्यः ५६

मधुभाष्य

५६॥

भाषा अनुवाद

लक्षण कहने के बहाने से जिज्ञासु अर्जुन को और जो करना चहिये सो उपदेश करते हैं कि जिनका मन दुःख पड़ने से उद्विग्न अर्थात् घबड़ायन और सकलसुख की स्पृहा करे इच्छा न करैं सुख दुःख मे समान रहैं सो वीतराग अर्थात् विषय प्रीति रहित एवं भय औ क्रोधशून्य स्थितप्रज्ञ कहे स्थिर बुद्धि मुनि कहावते है ५ ६

दोहा

दुःखविषेनविक्षोभमन सुखमहि वांछानांहि बिनाराग
भयक्रोध जो स्थितमति मुनि कहतांहि ५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७

शांकरभाष्यम्

किंच यः सर्वत्रेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहः स्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनंदति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ५७

आनंदगिरिकृतटीका

तत्तभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यांतरमुपदिशति किंचेति। विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशंक्याह यः सर्वत्रेति ननु देहजीवनादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयौ इति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिरित्याशंक्याह योमुनिरिति तत्तदिति शोभनत्वेनाशोभनत्वेन वा प्रसिद्धं प्रतिनिर्दिश्यते तदेव विभजते शुभमिति विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्ये कारणमित्याह तस्येति ५७॥

स्वामिकृतटीका

कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह य इति यः सर्वत्र पुत्रमित्रादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अतएव वापितान्हृत्या तत्तच्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनंदति न प्रशंसति अशुभं प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निंदति किंतु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ५७॥

पिशाचभाष्यम्

किंच य इति यो मुनिः सर्वत्र स्वदेहजीवनादिष्वनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभाशुभं लब्ध्वा न हृष्यति न द्वेष्टीत्यर्थः तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा यस्य स्थितप्र तत्तदीक्ष्यते पुत्रवित्तलाभः समासौ आत्मारामः प्रतिष्ठितः ५७

गी॰
टी॰ द्वि॰

रामानुजभाष्यम्

ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते यः सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेहः उदासीनः प्रियसं
श्लेषविश्लेषयोः शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः सोऽपि स्थितप्रज्ञः ५७

अभिनवगुप्तकृतटीका

युक्तं चैतत् यतः शुभाशुभप्राप्तौ तस्याह्लादतापौ न भवतः ५७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अस्य ध्यानस्थस्याह यः सर्वत्रेति यः सर्वत्र देहादिविषयेषु अथवा सर्वाव[illegible]स्था
स्वपि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अथ तदेवाह नाभिनन्दतीति तत्कुभा[illegible]शु
भं प्राप्य क्रमेण [illegible] नाभिनन्दति शुभं प्राप्य न प्रशंसति अशुभं प्राप्य न नि
न्दतीति केवलमुदासीनतया तिष्ठति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ५७ ॥ ति

वनमालीटीका

सर्वेषु देहजीवनादिष्वपि योऽनभिस्नेहः यस्मिन् सत्यन्यदीयहानिवृद्धी
स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशोऽन्यविषयकः प्रेमापरपर्यायस्नेहः [illegible] मसो
ह्यतिविशेषः स्नेहस्तद्रहितोऽनभिस्नेहः परमात्मस्वरूपे सर्वान्तर्यामिनि
श्रीरामगतानिर्हरणादेवेति तन्मात्रेणास्य सारूप्यदायिनि मयि स
र्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव प्रारब्धकर्मप्रापितशुभं स्वदेहतद्विषयं प्राप्य
नाभिनन्दति अशुभं द्वेष्टि तं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरमस्याहर्षेण निन्दति ए
वं विवालकाभावात्तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषाद शून्यस्य मुनेः प्रज्ञा
परमात्मतत्त्वविषयिका प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी एवं प्रमत्त
रप्यतादृशस्नेहादिरहितो भवेदिति भावः अत्र प्रशंसादिरूपा वाचा
नभाषत इत्यतिरेकः उक्तः पूर्वेण तया पद्यद्वयेनावाचीनावस्थाना
वस्थोक्ता ५७ ॥

ऊरुममवैजयन्तीटीका

इदानीं ततोऽप्यवरामवस्थामाह य इति यः पुरुषः सर्वत्र प्रीतिविषय
स्थानेषु स्वजनमित्रादिषु अनभिस्नेहः स्नेहरहितः सन् तत्तन्नेषु नेषु ।
प्रियेषु अप्रियेषु च शुभाशुभं प्राप्य प्रियेषु उत्कल्याणादिष्वालिंगनेना ।
शुभं निजभार्यापाकर्षरूपमंगलं प्राप्य नाभिनन्दति आनन्देन प्राप्तो नि अ

प्रियेषु बालव्यात्म्यादिषु मिलनेनाशुभं तु भाग्यहीनतद्रूपामंगलेव
प्राप्य न द्वेष्टि बालादिषु द्वेषं न करोति तस्य एवंभूतस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रति
ष्ठिता स्थिरा भवति एवंभूतोपि गृहस्थः स्थितप्रज्ञो भवतीत्यर्थः ५७ ॥

मधुसूदनीटीका

किंच सर्वेषु देहजीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहि
तोऽनभिस्नेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान् भवेदेव ।
अनात्मस्नेहाभावस्यैतदर्थत्वादिति द्रष्टव्यं तत्तत्प्रारब्धकर्मणोपस्था
पितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरःसरं न प्रशं
सति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अंतरसूयापूर्वकं न निंद
ति अत्र स्पृहि सुखहेत्वर्थः स्वकलत्रादिः शुभो विषयस्तद्गुणका
थनादिप्रवर्त्तिका धीवृत्तिः प्रीतिरूपाभिनन्दः स च तामसः तद्गुणकथ
नादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दुःख
हेतुपरकीयविद्याप्रकर्षादिरेव अन्यः शुभो विषयस्तन्निंदादिप्रवर्त्तिका
धीवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसस्तन्निंदाया निवारणार्थत्वाभा
वेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषौ भ्रांतिरूपौ तामसौ कथमभ्रांते शुद्धस
त्त्वे स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विवालकाभावात्तस्यानभिस्नेहस्य हर्
षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्य
वसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एवमन्योपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्ने
हो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निंदेदित्यभिप्रायः अत्र
च निंदाप्रशंसादिरूपा वाक् न प्रभाषते इति व्यतिरेकज्ञः [illegible]
[illegible]
[illegible] हू: १
[illegible] ५७ ॥ ॥

सदानंदीटीका

४ यस्मिंस्तत्त्वदीये देहादिनिहरीहत्यात्मनि आरोप्येते तमोहत्यास्नेहः
प्रेमापरपर्यायः १ देहविनिकलत्रादौ स्नेहशून्यः सन्नात्मशः सुखहेतुंश्च
भं तत्तद्विषयं प्राप्य कर्मणा २ न प्रशंसति हर्षेण दुःखहेतुं तथाशुभं

यस्मिन्स्त्वत्पदीये हानि
दृष्टी स्वस्मिन्नारोप्येते सता
दृष्टोत्यविषयः प्रेमापरप
र्याय स्तामसोहृत्तिविशेषः
स्नेहः ४०

गी॰ विषयंप्राप्यनासत्यापूर्वकेंतचिन्निंदति ३ अत्रस्यस्यस्वेहेतर्थः स्वक
टी॰हि॰ लत्रादिकेशुभः तद्गुणाख्यापनोत्कर्षार्थीकृतिरभिनंदनं ४ तथात्म
दीयविद्यादिप्रकर्षात्तज्जनेप्रति अशुभोविषयस्तस्यतन्निंदादिप्र
वर्तिका ५ धीवृत्तिर्भ्रांतिरूपास्मात्तद्वेषः सोत्यंततामसः तावुभौ प
यं॰ शुद्धसत्वेस्मिन्संभवेतांकुतस्तौ ६ तस्माद्विचालकाभावात्स्वज्ञातस्या
त्मगोचरा प्रतिष्ठानिश्चलाप्रज्ञाफलपर्यवसायिनी ७ स्थितप्रज्ञःस्त
तिर्निसंकस्याप्यवृंनभाषते एवंमनुद्वरत्योपिनिःस्नेहः सकलेभ
चू॰ वेत ८ नप्रशंसेच्छुभंप्राप्यननिंदेदशुभंगतः ९ ५७ ॥

नीलकंठीटीका

स्थितधीः किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषुपुत्रदारदे
हजीवनादिषुअनभिस्नेहः अनभिस्नेहवानुद्दिश्यपुत्रदारादिषुविका
लेषुसकलेषुवाऽहमेवविकलः सकलोऽस्मीतिदैन्यदर्पापितः एवं
परानुसंधानरहितोजल्पतिअयंतत्तनतथेतिभावः तथाशुभं
प्राप्यनाभिनंदतिसेयंतुष्टोभूत्वाशुभप्रापयितारंनप्रशंसति तथाअ
शुभंप्राप्यनद्वेष्टिदुःखीभूत्वाअशुभप्रापयितारंननिंदतियस्तस्यप्र
ज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ ॥

आनंदीटीका

स्नेहश्चित्तासक्तिः सर्वत्रदारधनादौतद्रहितोनभिस्नेहः शुभंप्राप्य
नाभिनंदतिनस्तूयतिअशुभंप्राप्यनद्वेष्टियेनोपायभूतेनकर्म
णास्थितप्रज्ञत्वंप्राप्यतेतन्न्याच्येनाह ५७ ॥

+ एवंप्राप्यमानसुखदुःखनिर्विकारतयातंप्रतिपाद **रामकंठीटीका** यितमाह +

+ योगीतत्तदनंतभेदंसुखसाधनभूतंदुःखसाधनभूतंवासुखात्मकं
दुःखात्मकमेववाशुभाशुभंप्राप्यनाभिनंदतिनाद्वेष्टिरागीकस्थितप्र
ज्ञस्यलक्षणमुक्ताप्राप्तसुखदुःखस्यनिर्विकारतयालक्षणांतरमभिप्राय
ति यतः सर्वस्मिन्वस्तुन्यनभिस्नेहः तदेवममसर्वस्वमेतेनविनाममम
षु॰ सर्वदुःखकारणमित्यभीष्टवस्तुषनुरागोभिस्नेहः सयस्यनास्तिस
तथोक्तः तथाशुभंप्राप्यनद्वेष्टि नतत्प्रतिविषयप्रयत्नलक्षणांतोभमपु

याति यएवंविधः आत्मयोरपि प्रियाप्रिययोर्नित्यं निर्विकारस्यात्ममात्र
स्वरूपावस्थितबुद्धिस्तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञा भवेत् [illegible]
[illegible] ५७

नागरी की टीका

योऽन्यस्याने पि सर्वत्र शत्रुमित्रविषया मनुकूलं प्राप्य न प्रशंसति न तदशु प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः तिव्यतिरेकदृष्टः अथ किमासी

स्पष्टार्थः ५७ ॥

दिश्युक्तिः स्नेहः तत्तज्ज्ञाना विधं शुभमन प्रतिकूलं न प्राप्य न द्वेष्टि तस्य लज्जादिरूपा वाचा न भाषते इतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां ५७ ॥

पंचोलीटीका

यः सर्वत्र देहे जीवानादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेहवर्जितः यत्तत्
शुभं प्राप्य न अभिनंदति अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि तस्य मुनेः प्रज्ञा
विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ५७

रत्नावीरसमिहोथिनी ॥

युक्तं चैतत् यतः सर्वत्र सर्वेषु पाञ्चभौतिकोदासीनेषु आत्मनिचयस्य
जीवनं नैरपेक्ष्यं किं तु शुद्ध एव स्वधर्माचारो वितेकर्तव्यतानि।
अथ तत्स्य शुभाशुभप्राप्ताविह्लादतापौ न भवतः द्वयोरेकतरस्य
जयसिद्धेरन्यतरस्यानदसिद्धे संबुद्धेनियतत्वात् ५७

मधुभाष्य ॥

५७ ॥

364

भाषाअनुवाद

अर्जुनने पूछाथा कि तत्वज्ञानी किस प्रकारसे बात कहते हैं
उस प्रश्नका उत्तर कहते हैं कि समस्त पुत्र मित्र धन धाम आदि
कमे जिसको स्नेह कहे प्रीति नहीं है और शुभ प्राप्ति होनेसे
सुखी औ अशुभ लाभ होनेसे उद्विग्न भी न होय है अर्थात् स्तुति
औ निन्दामे राग द्वेष कहे प्रीति विरोध हीन है केवल उदासके स
मान अर्थात् उदासीन ऐसे होबात करते हैं उन्हीं की प्रज्ञा प्रतिष्ठि
त हैं वेई स्थिरबुद्धि मुनि हैं ५७॥

दोहा॥

स्नेहरहित जो सर्व महि पाय शुभाशुभ कोय नहि हरषें न
द्वेष वितताकी मति स्थित सोय ५७॥

365

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः इन्द्रि
याणीन्द्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८

शांकरभाष्यम्

किंच यदा संहरतः इति यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते चायं ज्ञाननि
ष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः यथा कूर्मो भयात् स्वान्यङ्गा
न्युपसंहरति सर्वतः एवं ज्ञाननिष्ठ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः सर्वविषये
भ्य उपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ५८ ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति किंचेति इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमु
ख्यमस्य प्रज्ञास्थैर्य्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेय मित्याह य
देति प्रमत्तगामोत्तहेतं प्रयत्नं प्रार्थ्यमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः स
र्वाणींद्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोक व्याख्यानेन कथयति
यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशतापादनं तस्यैव सम्यक्त्वमतिदृढत्वं
म्रयामिति प्रकृतस्यैव प्रत्यग्रहणं आवर्तयति ज्ञाननिष्ठायामिति इं
द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्य संकोचात्मकत्वं दृष्टांतेन दर्शय
ति कूर्म इति दृष्टांतं व्याकरोति यथेति दार्ष्टांतिके योजयन् ज्ञाननिष्ठा
यांतत्र प्रवर्तयति एवमिति इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थै
र्य हेतुरित्युक्तमुपसंहरति तस्येति ५८ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच यदेति यदा चायं योगींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादिंद्रिया
णि संहरते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टांतः अंगानि करचरणा
दीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ५८ ॥

पैशाचभाष्यम्

किंच यदेति यदा संहरते सम्यगुपसंहरति अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो
मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वशः सर्वदा इ
ति एवं चायमस्य इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्य सर्वविषयेभ्यः उपसंहरति तस्य

गी·
टी· द्वि·

प्रज्ञा प्रतिष्ठितास्यादित्यत आह ५८ ॥

रामानुजभाष्यम्

ततोर्वाचीनदशायामिंद्रियाणींद्रियार्थान्स्प्रष्टुमुद्युक्तानि तदैव कूर्मो
गानीवेंद्रियार्थेभ्यः सर्वतः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्येव स्थापयति सो
ऽपि स्थितप्रज्ञः ५८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तदास्य पाचकत्वयोगरूढिर्न यदा यदा किलायमिंद्रियाणि संहरते
आत्मन्येव कूर्मः स्वांगानि क्रोडीकरोति विषयेभ्यो विषयान्निवार्य त
दा तदास्य स्थिरप्रज्ञः यः इंद्रियार्थेभ्यः प्रभृतिंद्रियाण्यात्मनि संहरते ।
विषयेंद्रियादिकं सर्वमात्मसात्कुरुते [illegible]
योस्थिरप्रज्ञ आहेन प्रवर्तते उच्यते ५८ ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंचयदेति योगी इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशाद्यदा इंद्रियाणि
संहरते प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि अपरिपक्वमन
सः इंद्रियाकर्षणे भयात्प्रयासो भवति तथा तस्य न वेति स्वविषये
भ्य इंद्रियाकर्षणे दृष्टांतमाह यथा कूर्मः कच्छपः अंगानि करचरणादी
नि स्वभावेनैव कर्षति तद्वल्लौकिकात्मस्वात्मानुभवे स्वभ्यासादेभ्यश्च
त्वत एवेंद्रियनिवृत्तिः ५८

वनमालीटीका

किमासीतेत्यस्योत्तरं षड्भिर्वक्तुं तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थाने न विलि
प्तानींद्रियाणि पुनरनायासेनोपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्यो
पवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं कु[illegible]मितः सर्वशः सर्वाणींद्रिया
णींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यश्च तदर्थं यदा संहरते पुनरुपसंहरति
तत्र दृष्टांतः कूर्मोंगानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ५८ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

तस्माद्वशमवस्थां सदृष्टांतेनाह यदेति यथा कूर्मः कमठो मत्स्यधा
दीनां गह[illegible]वस्समशमनाभयाद्धाद्भतः सर्वतोंगानि हस्तपादशिरांसि

संहरते सम्यगाभ्यंतरमाकर्षति तद्वद्यं योगी वश्यवर्यदा यस्मिन्काले इंद्रि
यार्थेभ्यः पंचेंद्रियविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् इंद्रियाणि ज्ञानकर्मा
त्मकानि स्वस्वविषयान् गृहीतुमप्रवृत्तानि तन्नद्विषयत्रूपेण दृष्टैव संसारप
तनभयात् संहरते स्ववंशे करोति तदा तस्याविधुरुषस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव
ति सोपि ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यर्थः ५८ ॥

द्विःश्लोकैः तत्रच प्रारब्धकर्मवशात् व्युत्थानेन विक्षि शब्दादिभ्यः मानींद्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाधावेवस्थितप्रज्ञः स्यापवेशनमिति दर्शयितुमाह +

मधुसूदनीटीका

+ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवानृष

+ अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणींद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वेभ्यः चः पुनरर्थे
यदा संहरते पुनरुपसंहरति संकोचयति अत्र दृष्टांतः कूर्मोंगानीव तदा तस्य
प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम् पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामस
तद्वृत्त्यभावउक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशे
षः [illegible]
[illegible] ५८ ॥

मदानंदीटीका

किमासीतेति प्रश्नस्य वक्तुमुत्तरमीश्वरः षड्भिरारभते श्लोकैः सर्वमंगल
हेतवे १ विक्षिप्ता नो इंद्रियाणि व्युत्थाने सति कर्मणा समस्तानींद्रियार्थे
भ्यः शब्दादिभ्यो यदा स्वयं २ संकोचयति येयंगान्कूर्मोगानीव सर्वशः स
माधिकाले तस्याप्ति प्रज्ञा सम्यक् प्रतिष्ठिता ३ पूर्वश्लोकद्वये प्रोक्तो व्युत्था
नेसमये मनेः सर्वतामसवृत्तीनामभावस्तत्त्वदर्शनात् ४ पुनः समाध्य
वस्थायामप्युक्तो महात्मनः समस्तवृत्त्यभावोत्र विशेषोयं विचार्यतां ५८ ॥

नीलकंठीटीका

किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रार
ब्धकर्मवशेन व्युत्थितोपि योगी हेतदर्शनादिंद्रियः सन् निरोधसंस्कारप्रा
बल्यात् पुनः समाधिमनुतिष्ठन्नेवास्ते इत्यर्थः शेषं स्पष्टम् ५८ ॥ ॥

आनंदीटीका

स्पष्टं इंद्रियाणामिंद्रियार्थेभ्यः संहारः विषयाणामग्रहणात् गृहीतेषु
वा नासक्तिरिति पद्यद्वये उत्तरमेवं पदं समर्थयति ५८॥ ॥ ॥ ॥

रामकंठीटीका

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणोपायभूतेन निष्पद्यते तद्धानपि स्थितप्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

गी॰ टी॰ द्वी॰

चशब्दो व्यतिरेके यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्य इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य
इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरति व्यतिरेचयति स्वभावतस्त्विदार्कः रश्मि इवा
णि तन्निष्ठास्येव करोति कथं कूर्मः कच्छपो यथा स्वावयवान् स्वशरीरनि
ष्ठान्करोत्येव तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युच्यते [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५८॥

लालमिश्रकी टीका यो व्यतिरेके यदा पुनरयं मुनिः स्थितः

सन्सर्वविषयेभ्य इंद्रियाणि प्रत्या [illegible] हरत्यासीत स स्थितप्रज्ञ इति पिंडार्थः
अनायासेप संहारे दृष्टान्तः कूर्मोंगानीवेति ॥५८

पंचोलीटीका

इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लो
कैः यदा इत्यादिना आह च अपरं यदा अयं मुनिः ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः
सर्वशः सर्वेभ्यः इंद्रियार्थेभ्यः विषयेभ्यः इंद्रियाणि चक्षुरादीनि
संहरते उपसंहरते क इव कूर्मः अंगानीव यथा कूर्मो भयात् स्वांगानि
सर्वशः सर्वतः उपसंहरते तस्य प्रज्ञा विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता
५८

रामानंदीय समिद्धारिनी॥

नचास्य पाचकवयोगदुः किन्नमित्याह यदेति इंद्रियार्थेभ्य इति ल्य
प्लोपे पंचमी यदा यदा किलायं रूपादीन्विषयान्विहाय तद्वशो
भूत्वेति यावत् इंद्रियाणि हस्तपादादीनि संहरते आत्मन्येव कूर्मः अं
गानि क्रोडीकरोति स्वाचारोचितप्रहारादेः तत्पराणि विदधाति
तदा स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५८

मधुभाष्य

५८॥

भाषा अनुवाद

जिज्ञासु को और क्या करना योग्य हैं सो सूचन करावते कहते हैं कि और पूर्व कथित योगी जब इंद्रियार्थ जो नाना प्रकार विषय तिनसे सर्व इंद्रियों को अनायास करि सहजमे लौटावे अर्थात फेरलेय इसमे दृष्टांत कहते कि जैसे कूर्म कहेवछुआ अपने मुख कर चरण अनायास समेटि लेता तैसेही योगी विषयोंसे इंद्रियोंको जब बटोर ले सकै तब उस ज्ञानी कीबुद्धिस्थिरहै ५८

दोहा

जब हि संकोचें विषयसें इंद्रियकोइह जीव कमठअंग।
जिमिसर्वसें ताकी मति दृढ सीव ५८॥

368

विषयाविनिवर्त्तंते निराहारस्यदेहिनः रस
वर्ज्जंरसोप्यस्य परंदृष्ट्वानिवर्त्तते ५९ ॥

शांकरभाष्यम्

तत्रविषयाननाहरत आतुरस्यापि इंद्रियाणि निवर्त्तंते कूर्मांगा
नीव संह्रियंते न तु तद्विषयोरागः सकथं संह्रियत इत्युच्यते विषया इ
ति यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानींद्रियाणि अथवा वि
षया एव निराहारस्य अनाह्रियमाणविषयस्य देहिनः कष्टेन तपसि ।
स्थितस्य मूर्खस्यापि निवर्त्तंते देहिनो देहवतः रसवर्ज्जं रसो रागो विषयेषु
यः तं वर्जयित्वा रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वच्छन्दतः स्वरसेन प्रवृत्तौ रसिको
रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् सोपि रसो रंजनरूपः सूक्ष्मोस्य यतेः परं परमार्थ
तत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्त्तमानस्य निवर्त्तते निर्बीजं विषय
विज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः नासति सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदस्तस्मात् स
म्यग्दर्शनात्मिकायाः स्थैर्यं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ५९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येपि न तद्विषया रागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञाला
भः स्यादिति शंकते नन्विति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः विषयाननाहर
तस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः रागस्यानुपसंह्रियते नन्न हि प्रज्ञालाभः
संभवति रागस्य तत्प्रतिपन्थित्वादिति मत्वाह स कथमिति रागनिवृत्त्यु
पायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यत इति विषयोपभोगपराङ्मुखस्य कु
तो विषयपराहतिस्तत्राहृतिश्चाप्रसक्तेत्याशंक्याह यद्यपीति निराहा
रस्येत्यस्य व्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति यो हि विषयप्रवणो
न भवति तस्यैतात्मिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्या
पीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संह्रियन्ते तथापि रागो वा
शिष्यते स च तत्त्वज्ञानाद्व्युच्छिद्यत इत्यर्थः रसशब्दस्य माधुर्यादि षड्
विधरसविषयत्वं निषेधति रसशब्द इति वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्र
सिद्धिरित्याशंक्याह स्वरसेनेति स्वेच्छयेति यावत् रसिकः स्वेच्छकार्यव

369

त्पर्यवेति रसतो विवक्षितापेक्षितज्ञानेत्यर्थः कथं तर्हि तस्य निवृ
त्तिस्तत्राह रसोपीति दृष्टिमेवोपलक्षितपर्यायोगस्पृष्टयति अहमेवेति
रागापगमेसिद्धमर्थमाह निर्बीजमिति ननु सम्यग्ज्ञानुमन्तरेण
रागो नापगच्छति चेत्तत्परागमाद्दृते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदया ।
योगादिति चेत्तत्राश्रयतेति नेत्याह नासतीति इंद्रियाणां विषयपारव
श्येविवेकद्वारापरिलुप्ते स्थूलो रागो व्यावर्त्तते तत्र सम्यग्ज्ञानोत्प
त्यासूक्ष्मस्यापिरागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नैतरेतराश्रयतेत्यर्थः
प्रज्ञास्थैर्यस्य सफलत्वेसिद्धेतेफलितमाह तस्मादिति ५८ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु नेंद्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति
जडानामातुराणामुपवासपराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात् त
त्राह विषया इति इंद्रियैर्वि तदनुभवो विनिवर्तते याणामाहरणं ग्रहण
माहारः निराहारस्येंद्रियैर्विषयानगृह्णतो देहिनो देहाभिमानि
तदनुभवो विनिवर्त्तते नोज्ञस्यापि विषया विनिवर्तंते इत्यर्थः किंतु रसवर्जं रसो रागोभिलाषस्त
न्न निवर्तत इत्यर्थः रसोपि रागोपि परं परमात्मानं दृष्ट्वास्य स्थितप्रज्ञ
स्य सतो निवर्तते नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः
प्रायशो निवर्तंते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् परंतु रस
वर्जं रसापेक्षा तु न निवर्तत इत्यर्थः शेषं समानम् ५९ ॥

पिशाचभाष्यम्

विषयेति यद्यलक्षितानि विषयग्राहकाण्यनींद्रियाणि निराहार
स्य अनाह्रियमाणा विषयस्यांतरस्य काष्ठतया रसवर्जं रसो रागः रसि
को रसज्ञ इति प्रयोगदर्शनात् रागं वर्जयित्वा स्थितप्रज्ञलक्षणं तरोगेण
नेंद्रियाणां विषयेभ्यो व्यावृत्तिरभिमता कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य
निवृत्तिरिति चेत् रसोप्यस्य यतेः परं परमात्मानं दृष्ट्वा उपलभ्य अहमेव
तदिदं भवतीति निवर्तते निर्बीजरागं सम्पद्यत इत्यर्थः नासति सम्यग्द
र्शने रागस्योच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्त
व्यमित्यभिप्रायः ५९ ॥

रामानुजभाष्यम्

एवं च तद्विषयाज्ञाननिष्ठा पूर्वं पूर्वोक्तेनोत्तरेण निष्ठादिका इदानीं ज्ञाननि
ष्ठाया दुःप्रापतोत्पत्त्याप्य याम् आह इन्द्रियाणामाहारा विषया निराहा
रस्य विषयेभ्य प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं
विनिवर्तन्ते रसो रागः विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः रसो रागोऽप्यात्म
स्वरूपं विषयेभ्यः परतरं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ५९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ननु तपस्विनो पि कष्टं स्थिरप्रज्ञ प्राहुः प्रवर्तते

यद्यप्याहार्यै रूपादिभिर्विषयैः संबंधोऽस्य नास्ति तथापि तस्य विषया
भ्रान्तकरणगतमपरागलसत्ता रसं वर्जयित्वा निवर्तन्ते तेनासौ स्थि
रप्रज्ञः रसं केचिदास्वाद्यमधुरादिकमाहुः योगिनस्तु परमेश्वरद
र्शनादपरागो न भवति अस्य तु तपस्विनो नासौ निवर्तते ५९ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ननु प्रायोपवासस्य जडस्य रोगाभिभूतस्य कस्यापि शाठ्यस्य शोदयो वि
षया विनिवर्तन्त एव एवं तस्य तथा निवृत्तविषयस्य स्थितप्रज्ञस्य को विशे
ष इत्याह विषया इति निराहारस्य प्रायोपवासस्य यस्य कस्यापि देहिनो
देहाभिमानवतो जीवस्य विषयाः अप्राप्यमाणत्वादेव विनिवर्तन्ते परं त
रसवर्जं रसो रागोऽभिलाषस्तं तद्विषयोपलालनं वर्जं यद्यपि इः साध्य
वेन विषयेभ्यो निवृत्तिरस्ति तथापि विषयेभ्यो वितृष्णमिति स्वकल्पोऽस्ति
अस्य स्थितप्रज्ञस्य तु परं परमात्मानं दृष्ट्वा विषयाभिलाषो निवर्तत इ
ति महान्विशेष इत्यर्थः ५९ ॥

वनमालीटीका

ननु मूढस्यापि रोगादिना विषयेभ्य इन्द्रियोपसंहरणं संभवतीत्यत आ
ह विषया इति निराहारस्य देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिणः साक्षाद्वि
षया निवर्तन्ते किं तु रसवर्जं रसो रागो न निवर्तत इत्यर्थः अस्य तु स्थितप्र
ज्ञस्य परं परमात्मानं साक्षात्कृत्य रसोऽपि तद्रसास्वादं वा रागोऽपि निवर्तते य
स्मान्निरतिशयसौन्दर्यरूपपरोक्षदर्शनं विना न सरागविषयोच्छेद

श्री
गी॰ टी॰
द्वि॰

370

तस्मात्सरागविषयोच्छेदकस्योक्तदर्शनस्य स्थितप्रज्ञालक्षणस्य स्थैर्यं
महता यत्नेन संपादयेदिति भावः ५८ ॥

उरुमवैजयन्तीटीका

एवं ज्ञाननिष्ठस्य चतुर्दा निष्ठामुक्त्वेदानीं तस्यात्मावलोकनेनैवेंद्रिय
विषयविजयो भवति नान्यथेत्याह विषया इति निराहारस्य शब्दादी
न् विषयान् नाहरतेति समन्ताद्धरन्तीत्याविनान्याहाराणि श्रोत्रादीनि वा
पत इति इंद्रियाणि निर्गतानि आहाराणि यस्मात्तथा भूतस्येंद्रियहीनस्य रोगित
इह बधिरत्वान्धत्वादिलक्षणालक्षितस्य देहिनो देहवतः पुरुषस्य वि
षयाः शब्दादयो विनिवर्त्तन्ते विशेषेण निवृत्तिं प्राप्नुवन्ति ग्राहकानाम
भावेन ग्राह्याणामप्यभावः इति नियमात् किं तु रसवर्ज्जं रसो रागस्तं व
र्जयित्वा ते निवर्त्तन्ते विषयाभिलाषो न नश्यतीत्यर्थः अस्यात्मज्ञान
निरतस्य रसोऽपि विषयरागोऽपि परं विषयसुखेभ्योऽधिकतरं सुखरूप
मात्मतत्त्वं दृष्ट्वा मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिशास्त्रविचारद्वारा निरी
क्ष्य निवर्त्तते उपरमति यथा जन्मदरिद्रो लक्ष्मीपतिं प्राप्य काष्ठादिवि
क्रयात् लब्धाल्पद्रव्यसुखादुपरमति तथा निरतिशयानंदस्वरूपमात्मा
नं निरीक्ष्याल्पविषयसुखादुपरमं प्राप्नोतीत्यर्थः ५९ ॥ ॥ ॥

+ नत्वमूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इंद्रियाणां उपसंहरणं भवति तत्र कथं तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युक्तं अत आह +

मधुसूदनीटीका

+ निराहारस्येंद्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढ
स्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो निवर्त्तन्ते किं तु
रसवर्ज्जं रसस्तृष्णा तां वर्जयित्वा अज्ञस्य विषया निवर्त्तन्ते तद्विषयो राग
स्तु न निवर्त्तत इत्यर्थः अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाह
मस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्त्तते अ
पि शब्दाद्विषयाश्च तथा च यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातं एवं च सरागवि
षयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः यस्मा
न्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविष
योच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन

संपादयेदित्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] ५९ ॥

सदानंदीटीका

ननु मूढजनस्यापि रोगादिवशतः स्वयं विषयेभ्यो व्युपरतिरिंद्रिया
णां भवत्यतः १ प्रज्ञाप्रतिष्ठितात्वस्य कथमुक्तमिहेति चेत् आतुरस्यें
द्रियैर्भोगाननाहरत आग्रहात् २ शाहादयो निवर्तंते यद्वा काष्ठतप
स्विनः विषयेषु निवृत्तेषु तत्त्वस्यानिवर्तते ३ स्थितप्रज्ञस्य धीरस्य
साक्षात्कृत्य परं पदं तदेवाहमिति स्वात्मपदे नित्यं स्थितस्य च ४ ।
तज्ज्ञानेऽदेस्य रागोऽपि विषयैः सह नश्यति एवं रागनिवृत्तिस्तु नात्मविदो कथं
यतः ५ समूलरागापकृष्टेः स्वात्मसाक्षात्कृतेर्मुनेः तस्मात्त्वमपि
तत्त्वैकसाक्षात्कारे यतस्व भोः ६ ५९ ॥

नीलकंठीयटीका

ननु विषयेभ्य इंद्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि सा सिमू
ढ्वीलयग्रहावेशादावपि सास्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एव स्यादाशंक्याह
विषया इति सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सत्त्वादौ निराहार
स्यैंद्रियैर्विषयाननाहरतो भुंजानस्य विषया विनिवर्तंत एव तथा
पि रसवर्जं रसो रागस्तद्वर्जं निवर्तंते तदपि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति रा
गमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहात् अस्मो स्थितप्रज्ञस्य तु अस्यैव तु नः प
रं दृष्ट्वात्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य प्रहृष्टादीन हरतो रसोऽपि नि
वर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति समादेः समाधिस्थस्यैव महान्विशेष
इति भावः प्रांचस्तु रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाननाह
रतो रसवर्जं विषया विनिवर्तंते स्वैव परं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञस्य रसोऽपि निवर्तत इति प्रहृ
व्याचख्युः ५९ ॥

आनंदीटीका

गी॰
टी॰
हि॰

371

आह्रियते इत्याहारो विषयग्रहणं तस्मान्निर्गतस्योपवासादिना
विषयग्रहणमकुर्वतः रसो विषयाभिलाषस्तद्वर्जं विनिवर्तते निराहा
रस्य विषयाभिलाषस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः परं दृष्ट्वा ब्रह्माणमप्रकारेण सं
यमज्ञानेन परमो ऽपि यद्ब्रह्मात्मतात्कारात् रसो विषयाभिलाषो निवर्त
ते [illegible] विषयाभिलाष
[illegible] ५९॥

+ अथो विषयेभ्य इंद्रियसंहारः किं शब्दाद्यग्रहणेन वा किं वाग्रस्यमाणेष्वपि शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वे नात्रोक्तं इति पक्षद्वयसं+भावनायां पूर्वपक्षोक्तं यं प्रतिपादन पूर्वमुत्तर मेव पक्षं समर्थयितुमाह +

रामकंठी टीका

अभ्युपगम्येदमुच्यते अस्त्येतत् निराहारस्य शब्दविदितानपि शब्दादी
नना हरतस्तानाहरतः परिहरतो विषयाः इष्टाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते प्र
त्यासत्त्यभावात्तत्कार्यं रागादिकं नारभन्ते किंतु रसवर्जं तद्विषयं रसम
भिलाषं रागाख्यं क्लेशं वर्जयित्वा स हि तदानीमप्यस्मत्तनुर्वावर्तते परम
नैष्ठिकस्य रसोऽपि निवर्तते नाम परं प्रकृष्टं समाप्नुयेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षा
त्कृत्य यदैष योगी यदा परतत्त्वं विषयपरिहारसमाधिक्रमेण प्रपश्यति त
दा तत्तत्स्वत्वतस्तस्य रसोऽपि जातु निवर्तते इति क्रान्तोनिष्टान्तत्वेन व्याख्ये
यं ([illegible]
[illegible] ५९ ॥

लासिकी टीका

ननु यदि विषयेषु ग्रहणनिरवस्थितप्रज्ञलक्षणं तर्हि ज्ञानामानतोप
पवासपरतपस्विनो विषयेषु ग्रहणेन विशेषस्तत्राह विषया इति
+ किंतु रसवर्जं रसो ऽभिलाषो रागस्तु न निवर्तते इत्यर्थः स तदानीमप्य
स्मत्तनुर्वावर्तते परं परमात्मानं दृष्ट्वा मनःसाक्षात्कारवतो रसो रा
गोऽपि निवर्तते न स्पृशतीत्यर्थः ५९ ॥

+ निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनो तस्य विषया निवर्तन्ते तदनुभावो निवर्तते इत्यर्थः

पंचोलीटीका

विषयाननाहरतः आतुरस्यापि इंद्रियाणि निवर्तंते न तु तद्वि
षयो रागः स कथं संक्षियते तत्राह विषयेति निराहारस्य अनुप
भुज्यमानविषयस्य देहिनः रसवर्जं विषयरागवर्जं विषया विनिव
र्तंते अस्य देहिनः रसोपि परं परमार्थतत्वं दृष्ट्वा निवर्तते ५९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु शुद्धविमुखस्य तत्रस्य तपस्विनोपि कथं न स्थितप्रज्ञत्वं ह्यो
वाचकस्त्यागं कथाह विषया इति आदरंति पद्भ्यंत्यस्मिन्निति आ
हरति भक्षयति वीरानिति वा व्युत्पत्त्या हार पाहेन शुद्धमभिधीय
ते ततश्च निराहारस्य शुद्धविमुखस्य विषयाः देषा विषयो तूपव
तेन मित्यनुपासना देषा विषया स्तउपलक्षितं समागं राज्यं विनि
वर्तते पदेनाक्रमणात् ननु त्यागात्मत्वं च किं तु रसवर्जं रागस्त
न विगलतीति तज्जीवनाय पेक्षणात्स्वधर्मत्यागपूर्वं वैमुख्यात् अ
तएव प्रज्ञास्थैर्याभावात्नासौ स्थितप्रज्ञः रागद्वेषराहित्येन स्वोचिते
कर्मणि प्रवृत्तिमत्वं हि तल्लक्षणं येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः
सुखानि चेत्यादिकमेव हि शुद्धस्य परं सुखतापंथनं जयेन दृष्टत्वेन
दर्शितं आपि तु नरर्थे अस्य कर्मयोगिनस्तु रसः परं दृष्ट्वा स्वधर्मा
चरणमेव परं पुरुषार्थसाधनमिति निश्चित्य विगलति सुतरां
तेन त्यागेन शुद्धस्य तस्य प्रज्ञास्थैर्यमिति तात्पर्यं ५९॥

मधुभाष्य

विषयाइति इंद्रियाणि अनर्थत्वात्तु निराहारात्मनीषिणः वर्जयित्वातु
रसनामसौ रस्येव वर्द्धत इति वचनात् भगवते रसराजस्य रागवावि
ताव अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोपि साधारण्यत्व वतोपि मनोद
त्तीं द्रियाणि पुरुषस्य मारीताभिमानिनः कोदोषस्ततः प्रमाथीति
प्रथमपालनानि पुरुषस्य तर्हि पाकाग्न्येवेत्यत आह ५९॥

372

भाषा अनुवाद

जो कहो कि इंद्रियों की विषय मे अप्रवृत्ति होना यह स्थित प्रज्ञ का लक्षण न होसकेगा क्यों कि जड़ आतुर औ उपवास करने वाले मनुष्योंकी इंद्रीभी विषयमे नहीं प्रवृत्त होतीहै तो इनसे औ ज्ञानीसे फेरि क्या विशेष कहे अन्तर है इन को भी स्थिरबुद्धि मानि कहना उचित है तिसपर कहते हैं कि हां आहार नकरने सेनिराहार पुरुष को यद्यपि विषयों का इंद्रिय द्वारा ज्ञान नहीं होता सत्य है परंतोभी उसकी विषयों मे अभिलाषा नहीं जाती अर्थात् विषयकी वासना मनमे बनीरहती है और स्थित प्रज्ञ पुरुषके परमात्म दर्शन हेतसे विषय की लालसा निवृत्तहो जाती अच्छी तरहसे अभिलाष सहित विषय वासना नाश होती है और जड़ आतुर जैसे विषयों के अज्ञ तैसे आत्माको भी नहीं जानते तोवे स्थिर बुद्धि कैसेहोसकते हैं और रस कहे राग जो प्रीतिसो स्थित प्रज्ञा की आपसे आप निवृत्त होतीहै ५९ ॥

दोहा

विषयनिवर्तनजीवके निराहारके होय विषयरागहू देखतवे
देष निरसपरकोप ५९ ॥

373

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः । इं
द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ६०

शांकरभाष्यम्

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदाविंद्रियाणि स्ववशे
स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह यततइति यततः प्र
यत्नं कुर्वतोपि हि यस्मात् अपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो
पीति व्यवहितेन संबंधः इंद्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि वि
षयाभिमुखं हि पुरुषं विलोभयंत्याकुलीकुर्वंत्याकुलीकृत्य च हरंति
प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ६०

आनंदगिरिकृतटीका

श्लोकांतरमवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञा
स्थैर्यं संभवे किमर्थमिंद्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशंक्याह नतु
विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेंद्रियाणि व्यावर्त
ते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह यततो हीति वि
षयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ
संबन्धं वक्ष्यति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोपीति संबंधं गृहीत्वा संबंधा
न्तरमाह पुरुषस्येति प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति विलोभ
स्याकुलीकरणस्य फलमाह आकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं वि
शदयति पश्यत इति विपश्चितो विदुषोपि प्रकाशमेव प्रकाशनाहित
विवेकाख्य विज्ञानेन युक्तमेव मनो हरंतींद्रियाणीति संबंधः हिशब्दार्थम
नूद्य तस्मादिंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण सम्बन्धमा
भिसन्धायाह यतस्तस्मादिति ६०॥

स्वामिकृतटीका

इंद्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति अतः साधकावस्थायां
तत्र यत्नः कर्तव्य इत्याह यततो ह्यपीति द्वाभ्यां यततो मोक्षे प्रयतमा
नस्यापि विपश्चितो विवेकिनोपि मन इंद्रियाणि प्रसभं बलाद्धरंति यतः

महान्

प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभकाणि ६० ॥

पैशाचभाष्यम्

तस्य च सम्यग्दर्शनस्थैर्यस्योपायमाह यततो ह्यपीति यततः यतमानस्यापि पुरुषस्य विपश्चितः मेधाविनोपि मनः इंद्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रसभं हरंति ६० ॥

रामानुजभाष्यं

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येंद्रियाणि प्रमाथीनि बलवंति मनः प्रसभं हरंति एवमिंद्रियजय आत्मदर्शनाधीनः आत्मदर्शनमिंद्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुःसंप्राप्या ६० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यद्यस्मात्तस्यापि तपस्विनो मन इंद्रियैर्ह्रियते अथवा यत्नमस्य सयत्नस्यापि योगिना च मन एव जेतव्यमिति द्वितीयो निर्णीतः ६० ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं विस्तरतव्यवहारस्य स्थितप्रज्ञस्य दशामुक्त्वेदानीमभ्यासादिप्रवृत्तिरूपवतो दशामाह [illegible] यततः इत्यादि यततस्तात्मप्राप्त्यर्थं प्रयत्नं कुर्वतोपि विपश्चितः आत्मानात्मविवेकवतः पुरुषस्य इंद्रियाणि चक्षुरादीनि अनादिविषयवृत्तिमत्तया प्रमाथीनि क्षोभकाणि आत्माभिमुखमपि मनः प्रसभमकस्माद्धरंति विषयवृत्तिमेव कुर्वंति ६०

वनमालीटीका

तत्र प्रज्ञास्थैर्ये वास्यांतरिंद्रियनिग्रहो मा प्यावश्यं हेतुः तदभावे प्रज्ञादर्शनादिति तन्निग्रहस्यावश्यकत्वं तत्र सदनेन तद्गुणालयमंतर्यामिणं परमकारुणिकं मामनाश्रित्य स्वयत्नेनैवेंद्रियजये प्रवर्तमानस्यानर्थो भवतीत्याह यतत इति हे कौंतेय यततः भूयो भूयो विषयेषु दर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतो विपश्चितोपि विवेकिनोपि पुरुषस्य मनः तत्क्षणमात्रे निर्विकारं कृतमपींद्रियाणि हरंति विकारं प्रापयंति ननु विरोधि निर्विवेकं मति कथं तत्राभिलज्जाह प्रमाथीनि प्रमथन

ष्टैतानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अतः प्रसभं बला
त्कारेणापश्यत एव विपश्चितः स्वामिनो विवेके चरलके सति विवेकप्रज्ञा
प्रविष्टमपि मनस्ततः प्रथमा बाह्यविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः हि प्रसि
द्धोयमर्थः लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभं धनिनं रक्षकं चाभिभू
यन्तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधानेन मनो
हरन्ति ६० ॥

कृष्णमवैजयन्तीटीका

नन्विन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवृत्त्यैव फलसिद्धिर्भवति विषयरागस्या
निवृत्तेरसंख्याकावानतिस्तन्निवृत्तये वात्मदर्शनमपि किमर्थं कर्तव्यमि
त्याशंक्य विनात्मावलोकनेन न विषयरागस्य निवृत्त्यभावस्तदभावे चेन्द्रि
यविजयस्याप्यभावस्ततोपि पुनर्विषयाविर्भावो भवतीत्याशयेनाह य
ततः इति द्वाभ्याम् यततः इति हे कौन्तेय यद्यस्मादपि निमग्नेय यततः विष
येभ्यः पुनः पुनरिन्द्रियनियमेन यतमानस्यापि विपश्चितो निजज्ञानिला
भविवेकवतः पुरुषस्य शत्रुदमनेनासामर्थ्यवतः एवंभूतस्यापि ज्ञानिनः
प्रमाथीनि प्रकर्षेण मनसो मथनस्वभावकानीन्द्रियाणि प्रसभं हठात्म
नो हरन्ति रागयुक्तानीन्द्रियाणि विषयेषु मनः आकर्षन्ति रागवशमस्त
इन्द्रियाणां त्वेवमिन्द्रियमनसोरन्योन्यं विषयेषु विकर्षणाकर्षणेनोभ
योर्विषयप्रवृत्तिरेव भवति न तु निवृत्तिः अतः आत्मदर्शनेन विषयराग
स्य निवृत्तौ सत्यां स्वमेवेन्द्रियमनो विषयाः सर्वे निवर्तन्ते इत्यभिप्रायः कौ
न्तेयत्वेन मज्ञत्वाद्विजिताखिलकरणायाः पतिदेवतायाः कुन्त्याः पुत्रो
मद्भक्तस्त्वमस्यातस्तवेन्द्रियविजयो मदाश्रयणेनातिसुलभो भवतीति सू
चितम् ६० ॥

+ तत्र प्रज्ञास्थैर्यार्थं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्च

मधुसूदनीटीका

साधारणे कारणं तदभयाभावे प्रज्ञानाशं दर्शनादि तिवक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह +

+ हे कौन्तेय यततः भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोपि बहि
ङ्गोऽङ् नकरणादन्तदान्तेनानावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञानात्परस्मैप
दमविरुद्धं विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रेण नि
र्विकारं कृतमपीन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति नन्वविरोधिनि विवे

गी॰ टी॰ द्वि॰

केस्मिंज्ञतो विकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रति
बलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनसमर्थानि अतः प्रसभं प्रसह्य बलात्कारेण
प्रपश्यत एव विपश्चितः स्वामिनि विवेकेऽसत्यपि सर्वं प्रमाथित्वादेवेंद्रिया चतस्के॰
णि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टेन ह
ने॰ रंतीत्यर्थः हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थ इति प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्र
माथिनो दस्यवः प्रसभमेव पश्यतोपि धनरक्षकं स्वामिनमभिभूय तस्य पश्य
तो धनं हरंति तथैवेंद्रियाण्यपि विषयसन्निधाने मनो हरंतीति
वेनदर्शितवक्...ह ६० ॥

मधुसूदनीटीका

प्रज्ञास्थैर्यपरो हेतुः सेंद्रियस्वांतनिग्रहः तदभावे पराहानिः प्रज्ञाया
इति कथ्यते १ भूयो भूयोपि भोगेषु दोषदृष्टिं प्रकुर्वतः सम्यग्विवे
किनोप्येतन्मनः स्थितमपि त्वरां २ विकारं प्रापयंत्येतानींद्रियाणि प्र
सह्य तत् पश्यत एव बलात्कारात्स्वामिनोपि विपश्चितः ३ लोभका
दृ॰ रिबलीयस्त्वाद्विवेके सति तत्र के प्रविष्टं तानि विच्याव्य विवेकजन्म
तो मनः ४ विषयावेशसामर्थ्यात्तद्वत्येवेंद्रियाण्यतः यथा प्रमाथि
नश्चौराः प्रसह्य धनिनो धनं ५ हरंत्येवं मनः स्वे स्वे विषये पींद्रियाणि
च ६ ६० ॥

नीलकंठीटीका

किंच यस्मादेतानींद्रियाणि भ्रांत्या स्वयमेव बलीयंते समाहितेन तु तानि
कूर्मेणांगानीव स्वेच्छया संहृयंते यतश्चात्येनायासस्साध्यमित्याह
ष॰ यततइति विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोपि समाधिमित्
थं प्रयत्नमानस्यापि पुरुषस्येंद्रियाणि कर्तृणि मनः प्रतीचि स्थिरी
क्रियमाणं कर्मीभूतं हरंति विषयप्रवणं कुर्वंति यतः प्रमाथीनि
यथा बहवश्चौरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरंति एवं इंद्रियाणि
यततो मनो हरंति यतः प्रसभमतिप्रायेण प्रमथनशीलानि ६० ॥

आनंदीटीका

हरिनिश्चये यत्नस्यापि भ्रष्टांगयोगाभ्यासेन हतयत्नस्यापि एवं चेत्किंका

+ एवंविषयपरिहारपरमसमाधेः परामपि काष्ठां प्राप्तस्य सकलत्वं प्रतिपादयन्नर्थोऽक्तज्ञा
नपूर्वमनिषिद्धविषयसेवात्मकं सकलं समाधिं सिद्धांतीकुर्वन्नाह +

यमित्याह ६० ॥

रामकंठीटीका

+ यद्यस्मात्तस्यापि विषयानाहरतः समाहितस्य परतत्त्वदर्शिनयोगपता
मपि प्राप्तस्य विदुषो विपश्चितो ज्ञानविज्ञानजागरूकतात्क्रियत्वेन ष
णा प्रमाणि प्रमथनशीलानींद्रियाणि प्रसभं प्रसह्यैव कं चिदेव काल
लेशं लब्ध्वा मनश्चित्तं हरंति लब्धादपि समाधिफलात्प्रपकर्षंति विष
याभिमुखतां नयंति स्मूयंते हि यथा विषयविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठयो
गिनश्चिरादपि इंद्रियैः कामान्प्रति प्रवर्तनेन प्रमथितचित्ताः (प्रमाद
मयंतमुनयो [illegible] इंद्रियाणि मनसा चो
[illegible] कोपयो [illegible]
[illegible] समाहितः सर्वो [illegible] तदेकनिष्ठः [illegible] ६० ॥ ॥

लाकिकीटीका

क्षिप्तान्वेषिणमिंद्रियाणां वशीकारं विना स्थितप्रज्ञत्वासंभ
वमित्याह यततइति^ सर्वस्वं हरंति विषयाभिमुखं कुर्वन्ति हि प्रसि
द्धोऽप्रसिद्धमेवेतत् ६० ॥

^ यततः प्रयतमानस्य प्रत्यवस्तुहृदपि अनुदा नेनलक्षणमात्मनेपद मनित्यं चलिङ्गे ङित्क रणज्ञापकात् विपश्चि तः सदसद्विवेकिनः पु रुषस्य पश्यन्तं तमना हृत्य इन्द्रियाणि प्रमाथी नि दस्यव इव प्रमथन शीलानि क्षोभकाणि प्र सभं बलात्कारेण मनो मननात्मकं चित्तमेव

पंचोलीटीका

आत्मप्रज्ञाचिकीर्षोः इंद्रियाणामयमने दोषमाह यततइति
हे कौंतेय हि यस्मात् यततोऽपि यत्नं कुर्वतोऽपि विपश्चितः मेधा
विनः पुरुषस्य प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि इंद्रियाणि प्रसभं हठा
त् मनो हरंति ६०

रसवीरसमिद्धोधिनी ॥

यततइति हि यस्मात् विपश्चितः सिद्धासिद्ध्यन्यतरस्यावश्यंभावितां
निश्चिन्वानस्य अतएव यततोऽपि सयत्नस्यापि पुरुषस्य प्रकर्षेण
मथितुं शीलं येषां तानींद्रियाणि मनो बलात्कारेण हरंति विषया
न्प्रापयंति चक्षुरादिवंपुदर्शनेऽस्त्वेदोऽयत्नतः प्रसादादेः सिद्धिः स्यात्

कर्मयोगिनावमनपवर्जेतव्यमितितात्पर्यं मनसो जयश्चनिश्चय
दार्ढ्यं इति द्वितीयो निर्णीतः ९०॥

मधुभाष्य

९०॥

376

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम किये बिना अर्थात् विषयों से रोकने के वि
ना स्थित प्रज्ञ कहे परमात्मा मे अचल बुद्धि होती नहीं इससे
प्रथम साधन की अवस्था मे इंद्रीयोंको स्वाधीन करने के अर्थ
बड़ा यत्न करना चाहिये यह कहते हैं कि हे कौंतेय कुंतीनंद
न अर्जुन मोक्षके हेतु प्रयत्न करते हुये विवेकी विचारवान
ज्ञानी पुरुषके भी मनको ये प्रबल प्रमाथी कहे क्षोभ करने वा
ली इंद्री हरणकरलेती हैं ६० ॥

दोहा

यत्नकरतभी पुरुषके कुंतिसुत बुधकेहि मथप्रबल इं
द्रिय सबै हठकर मन हरलेहि ६०॥

377

तानिसर्वाणिसंयम्य युक्तआसीतमत्परः वशे
हियस्येन्द्रियाणि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

तानीति तानिसर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणंकृत्वा युक्तः
समाहितः सन्नासीत मत्परोऽयंवासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परोऽय
स्य समत्परः नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य
यतेर्वशेहि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता ६१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

इंद्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह ता
नीति एवमासीनस्य किंस्यादिति तदाह वशेहीति समाहि
तस्य विक्षेपविकलस्य कथमासन मित्यपेक्षायामाह मत्प
रइति परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फोरयति नान्यो
ऽहमिति उक्तरार्द्धंव्याकरोति एवमिति हिशब्दार्थं स्फुटयति
अभ्यासेति परस्मादात्मनोनाहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुसन्धा
नस्यादरेण नैरन्तर्य्य दीर्घकालानुष्ठान सामर्थ्यादित्यर्थः
अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्यास सामर्थ्यादिंद्रियाणि संय
तानीत्यर्थः ६१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

यस्मादेवंतस्मात् तानीति युक्तोयोगीतानिइंद्रियाणिसंयम्य
मत्परःसन्नासीतयस्यवशेवशवर्तीनिएतेनकथमासीतेति
प्रश्नस्यवशीकृतेंद्रियःसन्नासीतेतिउत्तरमुक्तंभवति ६१ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

यस्मादेवंतस्मात् तानिसर्वाणींद्रियाणिवशीकृत्ययुक्तस्समा
हितस्समासीतमत्परः अहंवासुदेवस्सर्वप्रत्यगात्मापरःप्रधानं
यस्यसमत्परःनान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतेत्यर्थःवरे
ण्यः वशेहियस्येंद्रियाणिवर्तन्तेअभ्यासबलात्तस्यप्रज्ञाप्रति
ष्ठिता ६१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

सर्वस्यदोषस्यपरिजिहीर्षयाविषयानुरागयुक्ततयादुर्जया
नींद्रियाणिसंयम्यचेतसश्शुभाश्रयभूतेमयिमनोवस्थानसमा
हितआसीतमनसिमद्विषयेसतिनिर्दग्धाशेषकल्मषतयानि
र्मलीकृतनिःशेषविषयानुरागमलरहितंमनइंद्रियाणिस्व
वशानिकरोतिततोवश्येंद्रियंमनआत्मदर्शनायभवतिउ
क्तंचयथार्चिष्मानुद्धशिखःकक्षंदहतिसानिलःतथाचित्तस्थि
तोविष्णुर्योगिनांसर्वकिल्बिषमितितदाहवशेहीति ॥६१॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

यएवंमनसेंद्रियाणिनियमयतिनत्वग्रहत्यासएवस्थिरप्रज्ञः
सचमत्परएवासीतमामेवचिदात्मानंपरमेश्वरमभ्यसेत् ॥६१॥

परमार्थप्रपा ॥

तथाचमनोनिग्रहव्यतिरेकेणबाह्येंद्रियनिग्रहोप्यस्थिरोभव
ति एवंतानिसर्वाणिसंयम्यअंतरिंद्रियनिग्रहेणस्वाधीनानिकृत्वा
मत्परःसन्मदाश्रयवर्तित्वेनयुक्तःसन्नासीतनानिएवमनेनापि
प्रकारेणेंद्रियाणियस्यवशेभवंतितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यर्थः अ
नेनाकिमासीतेतिप्रश्नस्यवशीकृतेंद्रियःसन्नासीतेत्युत्तरमुक्तंभ
वति तदुक्तमथर्वोपनिषत्सु यस्तुविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमन
सासह तस्येंद्रियाण्यवश्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः यस्तुविज्ञान
वान्भवतियुक्तेनमनसासह तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइव
सारथेरितिस्पष्टार्थेयंश्रुतिः ॥६१॥

वनमाली टी॰ ॥

मामाश्रित्ययेहींद्रियजयायप्रयतंतेतेनायासेनेंद्रियाणिवशीकु
र्वंतीत्याह तानीतितानिसर्वाणींद्रियाणिज्ञानकर्मसाधनानि
संयम्यसम्यक्वशीकृत्ययुक्तःसमाहितमनाःसन्नासीत प्रमा
थिनांकथंवशीकरणंतत्राह मत्परः अहंसर्वेश्वरोनंतगुणा
लयपरउत्कृष्टःसर्वस्वतयोपादेयोयस्यसमत्परः एकांतमद्भ
क्तइत्यर्थः तथाचोक्तं नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचि
दिति यथाहिलोकेबलवंतंराजानमाश्रित्यदस्यवोनिगृह्यंते

राजाश्रितोयमितिज्ञात्वावतेस्वयमेवतद्वश्या भवंति तथै
वभगवंतंसर्वान्तर्यामिणमाश्रित्यतत्प्रभावेनैवदुष्टानींद्रियाणि
निगृहीतानिभवंति इंद्रियवशीकारेफलमाह वशेहीति किमा
सीतेत्यस्योत्तरमुक्तं ६१ ॥

ऊहमवैजयन्तीटी॰ ॥

तस्मात्तानीति सर्वाणिबाह्याभ्यन्तराणिपूर्वस्यरेणविषयरोगो
त्पादकानिइंद्रियाणिसंयम्यविषयेभ्यःसम्यगुपरमंकृत्वामत्पर
ग्रहमेव सर्वेश्वरःपरोयस्मात्सतथामदनन्यभक्तस्सन्युक्तःव
शीकृतेंद्रियमनाःज्ञानयोगयुक्तःसावधानःसन्नासीततिष्ठे
त् एतदुक्तंभवति यथान्यदेवभक्तानांरावणकंसहृत्कासुरा
दीनामिंद्रियैःशत्रुभिश्चपराजयमरणादीन्यनेकामंगलानि
भवंति तथाममभक्तानांयुष्मदादीनांभवंतियतोमच्चित्तानांम
देकाधीनयोगक्षेमानांहृद्यन्तर्यामिरूपेणबहिर्यामिरूपेणच
स्थितःसर्वेश्वरोहमेवाशुभानींद्रियाणिशत्रूंश्चनाशयामि तथा
४१ चोक्तं यथाग्निर्विषमानूर्द्धशिखःकक्षंदहतिसानिलः तथाचित्त
स्थितोविष्णुर्योगिनांसर्वकिल्बिषमिति नवासुदेवभक्तानाम
शुभंविद्यतेक्वचिदित्यादिप्रमाणमिति नन्विंद्रियसंयमेकृतेयो
गिनःकिंफलंस्यादित्यपेक्षायामाह वशेहीति हीतिनिश्चयेयस्य
योगिनः इंद्रियाणिवशेस्वाधीनेभवंतितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता
सोपिस्थितप्रज्ञउच्यतेइत्यर्थः ६१ ॥

मधुसूदनीटी॰ ॥

एवंतर्हितत्रकःप्रतीकारइत्यतआह तानींद्रियाणिसर्वाणिज्ञा
नकर्मसाधनभूतानिसंयम्यवशीकृत्ययुक्तःसमाहितःनिगृही
तमनःसन्नासीतनिर्व्यापारस्तिष्ठेत प्रमाथिनांकथंस्ववशीक
रणमितिचेत्तत्राह मत्परइति अहंसर्वात्मावासुदेवएवंपरम
उत्कृष्टउपादेयोयस्यसमत्परः एकान्तमद्भक्तइत्यर्थः तथा
चोक्तं नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचिदिति यथाहिलो
केबलवन्तंराजानमाश्रित्यदस्यवोनिगृह्यतेराजाश्रितोयमि
तिज्ञात्वाचतेस्वयमेवतद्वश्याभवंति तथैवभगवंतंसर्वान्

योगिनमाश्रित्यतत्प्रभावेनैववश्यानींद्रियाणिनिगृह्यानिश्चन
स्त्रभगवदाश्रितोयमितिमत्वातानितद्वश्याणिभवंतीतिभावः
यथाचभगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वंतथाविस्तरेणाग्रेव्याख्यास्यामः
इंद्रियवशीकारेफलमाह वशेहीतिस्पष्टं तदेतद्वशीकृतेंद्रियः
सन्नासीतेति किमासीतेतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति ६१

सदानंदी टी॰ ॥

एवंतर्हिप्रतीकारःकलत्रेत्यतआहतं तानींद्रियाणिधीकर्म
साधकान्यखिलान्यपि १ समाहितोवशीकृत्यनिगृहीतमना
स्सन् निर्व्यापारतयातिष्ठेन्मांसमाश्रित्यमत्परः २ वासुदेवो
हमेवशेषीयस्योपादेयश्चांतरः सचात्यंतमद्भक्तोवशीकर्तुं
तमेवाखिलं यथाराजानमाश्रित्यनिगृह्यंतेहिदस्यवःराजाश्रि
तोयमित्येवंज्ञात्वावश्याभवंतीति ४ भगवंतंतथाश्रित्यतत्प्रभा
वेणसर्वशः निगृह्यानींद्रियाण्येवंलोभकान्यपियोगिनः ५
कृष्णाश्रितोयंमत्वेत्यस्यवश्यानिसंतिवै माहात्म्यंभगवद्भ
क्तेःस्फुटंचाग्रेभविष्यति ६ इंद्रियाणांवशीकारेफलमाहर
मापतिः वशेहीतिस्पष्टमिदंकिमासीतेतिपृच्छतः ७ उत्तरे
श्लोकमित्येतदतःकल्पयतःशृणु ८ ६१ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

यद्यप्येवंतथापितानिनियंतव्यान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवा
सिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसन्नद्धःमत्परःअ
हमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःस्त्र्यादिभ्योवाह्येभ्योदेहेंद्रियादि
भ्यश्चांतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परःसन्नासीत हि
यस्मात्वशेप्रज्ञायांशेषंस्पष्टं ६१ ॥

२ श्रीआनंदी टीका

यस्मात्स्वस्वविषयाहरणात्समाहितस्यध्यानदर्शनयोग्यतामः
विप्रान्सम्यविद्धेविपश्चितोज्ञानविज्ञानजागृत्वकत्याक्षिप्तान्वेषणपरा
णिमनध्यनशीलानींद्रियाणिप्रसभंप्रसभेनवंबुदेवकाललेशंलब्धाः
मनसिमंतंहरंति लब्धादपिस...स्वलाहापकर्षंति विषयाभिरत्वं

यंति इत्थं तेंद्रियाणामिंद्रियविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठायोगिनः स्थिरादपि
इंद्रियैः कामान्प्रतिषर्तनेन समर्थितविनाः यत एवमयं संचक्रलोविषय
परिहारसमाधिस्तत्तस्तानींद्रियाणि मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेत-
सा संयम्यात्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणे स्वात्मनि तत्वे समाहितः
सर्वास्ववस्थास्तदेकनिष्ठः मत्परः शास्त्रानिषिद्धशब्दादिग्रहणप्र-
वृत्तेंद्रियनिःस्पृह आसीत यस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिनः इंद्रिया-
णि वशे विधेयत्वे वर्तन्ते तस्य प्रतिष्ठिता लब्धा निश्चलस्थितप्रज्ञोच्यते अ-
त्रायं दृष्टांतः कश्चिद्गारुडिकस्तादृशः संभवति यो मंत्रप्रभावेन भुजगा-
न्प्रतिषेद्धुमलं स यदा तादृङ्मंत्रोपासनशैथिल्यलक्षणं प्रमादमातिष्ठति
तदा ते छिद्रान्वेषिणो भुजगास्तं व्यापादयन्त्येव कश्चित्तु गारुडशास्त्र-
रहस्यवेदित्वात्तादृशातिशययुक्तो भवति येनैतैरेव भुजगैः स्रग्दाममि-
रिव क्रीडति तं चैते कदाचिदभिभवितुं प्रभवंति एवं योगी कयाचित्त-
त्याकं चित्कालं विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति तस्य मनागप्यवधा-
नविच्छेदात्ते लब्धावकाशा विषयाः चित्तं प्रमथ्नंत्येव यस्तु यथोक्तपार-
मार्थिके स्वात्मन्येव सदा समवस्थितः स विषयैः क्रीडन्नपि न कथंचिद्बाधि-
तुं शक्यः यथोक्तं वसन्विषयमध्येपि न वसत्येव बुद्धिमान् संवसत्येव बुद्धि-
स्थे^ रसन्स्वविषयेष्वपि अथ कूर्मोंगानीवेत्युपमाननिर्देशात्तद्विषयेभ्यो त्वं तत्त्वव-
तेन मे वेंद्रियाणां संहारः संयमो यस्य भोन्यथैव तेषु प्रतिपादयत्प्रतिष्ठितप्र-
ज्ञत्वस्य श्लोकपंचकेन सुखेन लक्षणमाह ॥१॥

रामकंठीटीका २ टी

उक्तः अभ्यस्ताष्टांगयोगः तानींद्रियाणि संयम्य मनसैव निगृह्य वशीकृ-
त्य न तु निराहारतया तत्परः तेषामिंद्रियाणां संयमपर एवासीत तत्रैवाव-
हितचित्तो न तु निरपेक्षः हि यस्मात् यस्येंद्रियाणि वशे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
अत्र मत्पर इत्यपि उत्तकपाठदर्शनात् अहं वासुदेव एव परः उपास्यो यस्ये-
ति वा व्याख्यायामीश्वरप्रणिधानाद्वेति योगशास्त्रसूत्रार्थो वेदितव्यः परमेश्वरा-
भिध्यानमात्रेणापींद्रियवशीकारो जायत इत्यर्थः ॥१॥

ता[illegible]कीटीका

यथा मंदमंत्राभ्यासं गारुडिकं छिद्रान्वेषिणो भुजगा व्यापादयंति न मह-
त्कृति गारुडाभ्यस्तमंत्रस्तु वशीकृतास्तैः स्रग्दाममिरिव क्रीडति तद्वत्
तु यथोक्तं वसन्विषयमध्येपि न वसत्येव बुद्धिमान् संवसत्येव बुद्धिर-

एवं ततः ता
सर्वाणींद्रिया
संयम्य वशीकृ
...त्वा भक्त्या
न तत्र प्रवृत्त्या
आत्मतत्वे स
हितः मत्परो
मेव चिदात्मानं
मेश्वरं भक्त्या
ततः आसीत स
भ्यस्येत् युक्तमेवे
नहि राजाश्रि
ति दस्यवः प्रभ
वशीकारफ
नाह वशे हीति

सक्तविषयेष्वपि ६१ ॥

पंचोलीटीका

युक्तः समाहितचित्तः तानि सर्वाणि इंद्रियाणि संयम्य वशीकृत्य मत्परः मत्परायणः निष्ठेत् हि यस्मात् यस्येंद्रियाणि वशे यदाधीनानि वर्त्तंते तस्य प्रज्ञा विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ६१

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ किमासीनेति रत्नीयं समर्थयति तानि सर्वाणीत्यारभ्य सग्रांतिमाप्नोति न कामकामीत्यंतैरेकादशभिः यानि वा वश्यकतैर्व्यात्मनः प्रत्यावृण्वंति तानि सर्वाणि संयम्य स्ववशे विधाय मत्परः आसीत अपि पतिं पालयति पूरयति कर्मफलानि वेति पतिः अहमेवेश्वरः परः प्रापणं फलदाता च यस्येति मां परायणमाश्रित्य मयीश्वरेऽर्पितकर्मफलश्च स्वकर्मणि निष्ठावान् स्यात् यतः स्वायत्तेंद्रियस्य स्वकर्माचरणे स्थैर्यं भवतीति ६१

मधुभाष्य

तानीति बहुयत्नवतः शक्यान्यतो यत्नं कुर्यादित्याशयः युक्तः मयि मनो युक्तः अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः फलमाह वशे हीति रागादिदोषकरणमाह परिहरणाय श्लोकद्वयेन संमोहः कोऽर्थः तथा हि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु मोहसंज्ञितं अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्म हि इति तथा चान्यत्र संमोहः धर्मकामिनेति स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिविनाशः बुद्धिनाशः सर्वात्मनाऽदोषबुद्धिनाशः विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति तथा स्मृतम् अधर्मं कामिनः प्राप्ते विस्मृतिर्जायते यदा दोषाद्दृष्टेस्तस्य तेन च नरकं प्रतिपद्यत इति इंद्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्यां विषयानन्त

भवन्नपि विधेयआत्मा मनो यस्य स जितात्मेत्यर्थः प्रसा
दं मनःप्रसादं कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः प्रस
न्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ब्रह्मापरोक्षेण बुद्धिः स
म्यक् स्थितिं करोति प्रसादो नाम सर्वथा विषयागतिः प्र
सादाभावे दोषमाह नेत्याभ्यां श्लोकाभ्यां नहि प्रसादाभा
वे युक्तः चित्तनिरोधः अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यक्ज्ञानं ना
स्ति तदेवोपपादयति न चायुक्तस्येति शान्तिर्मुक्तिः शां
तिर्मोक्षोथ निर्वाणमित्यभिधानात् कथमयुक्तस्य भा
वनान भवति इत्यत आह ६१॥

381

तानिति तानींद्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनरूपानि संय-
म्य स्ववशे विधाय युक्तः कर्मयोगपरः आसीत तिष्टेदित्यर्थः नन्व
वंडष्टानि कथं वशीकर्तुं शक्यते तत्राह मत्परः अहमेव पर
उत्कृष्टो नियंता यस्येति मत्परः विपत्तौ ईश्वरो दंडकर्तेति भिया
तत्संयमः सुलभ इति भावः तद्वशीकारे फलमाह वशेइति
स्पष्टं नन्विंद्रियाणि मनः क्षोभमात्रं करिष्यन्ति चेत्स नसिसं
तुविषयाः बाह्ये योगं भंजनं करिष्यन्ति साधक इत्यत आह ॥ ६१॥

दोहा

तिन सबहिकों वस करें युक्त परायन होय इंद्रिय जाके
वस रहें ताकी मति दृढ होय ६१॥

382

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंको स्वाधीन करना यह कहि करि फेरि क्या करना उचितहै सो कहतेहै कि जो सब इंद्रियों का संयम करिके युक्त योगी मेरेमे तत्परहो रहे अर्थात् आत्मामे निष्ठा करि वैठै यह कहि ज्ञानी कैसे स्थिति करते इस प्रश्नका उत्तर दिया अर्थात् जिसके इन्द्रीगण वशहै उसकी प्रज्ञा कहे बुद्धि प्रतिष्ठितहै ६१ ॥

383

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते सङ्गा
त्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ॥

शांकरभाष्यं

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत इति
ध्यायतश्चिंतयतो विषयान् शब्दादि विषय विशेषान् आलोच
यतः पुंसः पुरुषस्य संग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजाय
ते उत्पद्यते संगात् प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा
तस्मात्कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोभिजायते ६२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

समनन्तरं श्लोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदे
शानन्तर्यमथशब्दार्थः तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयति इदा
नीमिति पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेक
विज्ञान विहीनस्येति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं
तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिद मित्युक्तं विषयेषु
विशेषत्वमारोपित रमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारणा
सक्तिमात्रं गृह्यते तृष्णैवोद्रिक्ता शक्तिस्तस्याः प्रतिबन्धेन प्रणा
शेन वा प्रतिहतिः ६२

स्वामिकृतटीका ॥

बाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनः संयमाभावे दोषमाह ।
ध्यायत इति द्वाभ्यां गुणबुद्ध्या विषयान्ध्यायतः पुरुषस्य तेषु
संग आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति कामा
च्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ६२ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते ध्यायतश्चिंतयतः शब्दादिवि
षयान्संगः प्रीतिस्तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते संगा
त्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा कामात्कुतश्चित्प्रतिह
तात्क्रोधोऽभिजायते [illegible]
[illegible] कार्याकार्याविवेकः [illegible] विभ्रमः [illegible] ६२

रामानुजभाष्यम् ॥

एवमप्रवश्यमनः स्वीयगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह विरलविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनसः इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् ध्यायतो विषयान्पुंसः पुनरपि संगोतिवृद्धो जायते संगात्संजायते कामः कामो नाम संगस्य विपाकदशा पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः कामात्क्रोधोभिजायते कामे वर्तमाने विषये चासंनिहितेतत्संन्निहितान्पुरुषान्प्रति क्रोधो भवति ६२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥ उपक्रमे ६२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

एवं बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वाधुना मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां विषयान्ध्यायतः पुंसः पुरुषस्य तेषु विषयेषु संगश्चासक्तिर्भवति ततः संगात्कामस्तैर्विषयैरेव मया भवितव्यमिति तदर्जने प्रादेशो भवति तत्र केनचिदंतराये कृते क्रोधो भवति ६२ ॥

वनमाली टीका ॥

ननु मनो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारानर्थहेतुस्त्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तत्त्वानदंष्ट्रोरगवन्मनसः निगृहीतेपि न कापि क्षतिः बाह्येंद्रियोगाभावेनैव कृतकृत्यत्वाद्दंतोद्धृतक आसीतेति व्यर्थमित्याशंक्यानिगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि शब्दादीन्विषयान्ध्यायतः मनसा पुनः पुनश्चिंतयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संगश्चासक्तिर्जायते संगात्ममेदं भवत्विच्छा जायते कामात्कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयकक्रोधो जायते ६२ ॥

जहमवैजयन्ती टीका ॥

एवमपि बाह्येन्द्रियाण्येव स्ववशीकृत्वा यदि मनसः संयमं न करोति तर्ह्यपि बहुतरदोषाविष्टत्वेन प्रमान् विनष्टो भवतीत्याह ध्यायत इति द्वाभ्याम् ध्यायत इति यद्यपि स्ववशीकृतज्ञान

कर्मात्मकेंद्रियस्पष्टीकृतविषयाभिनिवेशस्य मत्परस्य यो॰
गिनो निर्दोषत्वमस्ति तथाप्यनंतजन्माभ्यासातिशयाभ्यस्तविषया
तिमलिनीकृतस्वरूपेण मनसा विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः
पुंसः पुरुषस्य तेषु संगः स्नेहोहमेतैर्नैवजीवामि एतैर्विभवा
मि नान्यथेत्येवमतिशयचिंतनरूपप्रीतिविशेषउपजायते उ
त्पन्नोभवति तस्मात्संगात्कामः ॥ इदं सर्वं जगन्ममैवाधीनम
स्त्वितीच्छाविशेषः संजायते तस्माच्च कामात्क्रोधः यद्वस्तु का
मसुत्पादयति तस्य वस्तुनो यः कश्चिद्विघातको भवति तं पुरु
षं प्रति क्रोधोऽभिजायते काम एव स्वपरिणामात्मकेन क्रोधरू
पेणोत्पद्यत इत्यर्थः ६२ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु मनसो बाह्येंद्रियप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येंद्रियस्यात्
त्वात्तद्दोषेरागवन्मनस्यानिगृहीतेपि न कापि क्षतिः बाह्ययोग्य
भावेनैव हानिकृत्यत्वादतो युक्तमासीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशं
क्यनिगृहीतबाह्येंद्रियस्यापियुक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह
द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि शब्दादीन्विषयान् ध्यायतो
मनसा पुनः पुनश्चिंतयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संगश्चासंगः म
मात्यंतसुखहेतव एव त इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणः प्रीतिवि
शेषउपजायते संगात्सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात्संजायते का
मः ममैते भवंतिति तृष्णाविशेषः तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्र
तिहन्यमानात् तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माभि
जायते ॥ ६२ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्विंद्रियवशीकारे जाते स्वांतविनिग्रहः स्वतः सिद्धः किमर्थं
तदासीतेति पृथक्श्रमः १ इंद्रियद्वारतोनर्थकरं नैव स्वतो म
नः उतत्वात्तद्दोरगवदनिरोधेस्य कापि क्षतिः २ मैवं मनो नि
रोद्धव्यं सर्वानर्थकरं यतः निगृहीतेंद्रियस्यापि मनसा वि
षयान्प्रियान् ३ पुंसश्चिंतयतस्तेषु शोभनाध्यासहेतुकः
प्रीतिभेदोयश्चासंगो ममैते सुखहेतवः ४ इत्येवं जायते त॰

स्मात्संगात्कामः प्रजायते भवंत्वेतन्ममेत्येवंतृष्णाभेदस्ततोपिच
ज्ञतश्चिद्वन्यमानात्प्रतिघातकगोचरः क्रोधोभिज्वलनात्मा
स्यजायतेक्रोधतस्ततः ॥ ६२ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतिता
माहुः परमांगतिमितिश्रुतौइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहेपरम
पदप्राप्तिरित्युक्तं तत्रउपसंहृतकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगृ
ह्णतोमनोमात्रेणवास्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादि
त्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चिंतयतः
पुंसः पुरुषस्यतेषुशब्दादिषुसंगः संबंधोजायते बाह्यार्थेभ्यो
निगृहीतान्यपिइंद्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थानुगृह्णंतीत्य
र्थः ततःसंगात्कामस्तास्मिन्विषयेऽभिलाषः संजायते कामात्
क्रुतश्चिद्धेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्माक्रोधोभिजायते ६२ ॥

रामकंठीटीका

इहाखल्वचिंत्यपरमेश्वरमायाश्रुषितसज्ञानतयाशरीरमात्रमात्मत्वेन
प्रतिपन्नस्यसंसारिणः सतःपुंसः सन्निहितमपिशब्दाध्येयंनिरुपमा
नंनिजानन्दसुधासागरमत्यंस्वात्मानमविमृषतोऽडःखैकपरिमांनित्य
निकृतिमसुखसाधनस्पृहतयाशब्दादीन्विषयान्ध्यायतः सततंचिन्त
यतः तेषुसंगोनिबिडनिमग्नमानसत्वमुपजायते उत्पद्यतेतस्मात्तथा
विधात्संगात्कामस्तद्विषयोभिलाषोरागाख्यःक्लेशःसंजायतेसमु
द्भवति ६२

आनंदी टीका

इंद्रियाणांप्रमाथित्वंदर्शयति निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापिमनसोनिग्रहा
भावाद्विषयांश्चिन्तयतस्तेषुसंगोजायतेसंगात्कामःकथमेतान्प्राप्नुया
मीतितृष्णाप्रामेष्ववश्यं ६२

लासिकी ....टीका

नपरमिंद्रियवशीकारंविनास्थितप्रज्ञत्वासंभवोयावद्दोषप्रसक्ति
रपिइत्याह ध्यायतइति ध्यायतोविमृशतोनत्वात्मानम् स्वेदार्थः
६२ ॥ पुरुषस्यतेषुसंगस्तत्रासक्तिर्भवति संगात्कामोभिलाषोजायते कामात्केनचित्प्रति
हतात्क्रोधोभवति ॥

विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु विष
येषु संगः आसक्तिः उपजायते संगात् आसक्तेः प्रीतेः कामस्तृ
ष्णाः उपजायते कामात् अभिलाषात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रो
धोभिजायते ६२

यराबीरममिश्रोधिनी॥

नन्वारब्धुहु विरक्तस्य विषयत्यागे सति प्रज्ञास्थैर्यं कविद्भवत्येवे
ति कुतोनासौ स्थितप्रज्ञपद्गेन व्यवह्रियते इत्याशंक्य न केवलम
स्य प्रज्ञास्थैर्याभाव एव यावदुभयलोकभ्रष्टतया सर्वथाप्रणाशो
पीत्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां ध्यात्वाहि विषयान्त्यज्यते गृहीतस्ये
वाह्यत्यागात् ध्यानकाल एव च संगादयो मन उपरंजयंति इति
विषयत्यागः कथमपि न सिध्यतीति कथं तस्य प्रज्ञास्थैर्यमिति स
मुदायार्थः प्रक्रान्तस्त्वेवं विषयान्ध्यायतस्त्याग पूर्वकाले दुःखदा
यित्वं विवेचयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संगउपरागउपजायते उपर
जनवीजवत्वाच्च कालांतरे कामः संजायते तस्मात्क्रोधः तस्माच्च।
कार्याकार्याविवेकरूपः संमोहः तस्मात् वुद्धेः कर्मनिष्ठानुकूला
यास्तत्कालप्राद्दिरूपामतेर्नाशः ततश्च मरणप्रपति उभयतोभ्रश्य
तीति स्वधर्मपरधर्मवनास्यस्थैर्यमिति स्वधर्माचरणमेव श्रेयः सा
धनमितिभावः ६२॥

मधुभाष्य॥

६२

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

ध्यायतइतिद्वाभ्यां संगः रुचिराः किलैते विषयाइत्येवं लक्ष्म
णकामप्यभिर्भाव्य इत्येवरूपः कामप्रहितोक्रोधः सचप्रसिद्धः
संमोहः कार्याकार्यविवेकविरहः स्मृतिविभ्रमोवस्तुतत्त्वसंस्था
नचलनंबुद्धिनाशः ऐकात्म्याकारमंतोहतिनिलयः ततो
नाशोधिकारच्युतेरिति तदेवंबाह्येंद्रियव्यापाराभावेपिचेत
सिविकृतेऽनर्थप्रदर्शपिचेतसिवशेसत्यपिप्रविरुद्धेबाह्येंद्रिय
व्यापाराभावेपिचेतसिविकृतेऽनर्थप्रदर्शपिचेतसिवशेसत्य
पि प्रविरुद्धेबाह्येन्द्रियव्यापारेगुणमाह ॥ ६२ ६३ ॥

आनंदी टीका

ईश्वरवल्लविंत्यपरमेश्वरमायामुषितसज्ञानतया शरीरपात्रमात्मत्वे
नमन्यतिपन्नस्य संसारिणः सतः शुभः सन्निहितमपिसुखं ध्येयंनिरुपमा
ननिजानंदसुधासागरंसतंस्वात्मानंविस्मृत्य वतोऽङ्गः खेकपरिमाणि
त्यनिहितमिमत्सुखसाधनत्वेनहृतया शब्दादीन्विषयान्ध्यायतः सततंचि
तयतः तेषुसंगोनिविडनिमज्जमानमत्वमुपजायते उत्पद्यतेतस्मात्
प्याविधात्संगात्कामस्तन्हिषयोभिलाषोरागाख्यः क्लेशः संजायतेसच
भवति ६२

भाषा अनुवाद

वाह्य इन्द्रिय कहे वाहर की इंद्रियोंके नवश रहने मे जो दोष
सो देखाय अब अवशी भूत जो मन तिसका दोष देखावते है
कि बुद्धि के द्वारा रूपादिक विषयों को ध्यान करते हुये पुरु
षका मन उन विषयों मे आसक्त होता अर्थात् विषय सङ्ग
होताहै और सङ्गसे अधिक अधिक कामना उत्पन्न होतीहै फे
रि जो कामना किसी प्रकारसे नष्टहोय तो क्रोध प्रकट हो
ताहै अर्थात् कामसे क्रोध होयहै ६२ ॥

दोहा

विषय ध्यानसें पुरुषकों तामे संगजाय संग उपजावें
कामकों काम क्रोध प्रगटाय ६२ ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रम
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

शांकरभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयवि
भ्रमो भवतीति संबध्यते क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोश
नू ति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारज
निताया स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनु
त्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्तु बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषय
विवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते बुद्धिना
शात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदी
यं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पु
रुषो भवत्यतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पु
रुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ६३

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रढयति क्रुद्धो हीति आ
क्रोशात्मविक्षिपति तदयोग्यत्वमपरोऽर्थः संमोहकार्यं कथ
यति संमोहादिति स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरू
पयति शास्त्रेति क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवान्न
संमोहाधीनत्वं तस्येत्याशंकाह स्मृतीति स्मृतिभ्रंशेऽपि क
थं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिद्ध्यति तत्राह कार्येति ननु पुरु
षस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न प्रकल्प्यते तत्रा
ह तावदेवेति कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे
सतोऽपि पुरुषस्य करणाभावादपागततत्त्वविवेकविवक्षया
नष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति ६३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

किंच क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावस्त
तः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः ततो
बुद्धेश्चेतनाया नाशः वृक्षादिष्विवाभिभवस्ततः प्रणश्यति

गी॰ टी॰ द्वि॰

मृततुल्यो भवति ६३ ॥

क्रोधाद्भवतिजायतेसंमोहः **पिशाचभाष्यम्** कार्याकार्यविवेकः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रा+
+र्योपदेशजातसंस्कारजनितायाः स्मृतेर्भ्रंशः उत्पत्तिनिमित्तभ्रंशे सत्यामनुत्पत्तिस्तस्मात्स्मृतेर्भ्रंशात् बुद्धिनाशः कार्याकार्यविवेकलक्षणाया बुद्धेर्नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति एतावान्हि पुरुषो यावत्कार्याकार्यविवेकस्तन्नाशेन नष्ट एव पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता तया सर्वं करोतीति ततश्च प्रारब्धे इंद्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशः बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो नष्टो भवति ६३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

तपस्विनो विषयत्याग एव विषयग्रहणे पर्यवस्यति ध्यात्वा हि ते त्यज्यन्ते ध्यानकाल एव संगादय उपजायन्ते इत्यनुपायो विषयत्यागः स्थितप्रज्ञस्य ६३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविचाराभावस्तस्मात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशः कीदृशोऽहं किं करोमीति न स्मरति तस्माद्बुद्धिनाशस्तस्मात्प्रणश्यति लोकनिंदास्पदत्वेन जीवन्मृततुल्यो भवति एवमनेन प्रथमतो विषयानुस्मृतिः परिहार्येत्युक्तं उक्तं च लोक एष विषयानुरंजनं दुःखगर्भमपि मन्यते सुखं आमिषं वडिशगर्भमप्यहो मोहतो ग्रसति यद्वदंडज इति ६३ ॥

वनमालीटीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदिष्टभगवदनुसंधानस्य विभ्रंशो नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति श्रीहरिप्राप्तेः प्रच्युतः सन् संसारे पततीत्यर्थः यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो

निगृह्णीयादित्यभिप्रायः ६३ ॥

हनुमद्वैजयन्ती टीका ॥

ततः किमत आह क्रोधादिति क्रोधात्सकाशात्संमोहः कर्तव्या
कर्तव्यज्ञानशून्यरूपो भवति संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रो
पदिष्टमत्प्राप्तिसाधनरूपमदाराधनात्मककर्मानुष्ठाने या
स्मृतिः स्मरणं तस्य विभ्रमः विस्मरणं भवति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धि
नाशः पूर्वोक्तव्यवसायात्मिकाया मत्प्राप्त्यंतरंगोपायाया
बुद्धेर्नाशोऽदर्शनं भवति बुद्धिनाशात्प्रणश्यति मदनन्यवि
षयाया बुद्धेर्नाशाद्धेतोरन्यदेव विषया बुद्धिरुत्पद्यते तस्याः
सकाशात्प्रणश्यति प्रणष्टो भवति संसारचक्रे पुनः पुनर्घ
टीयंत्रवदुपर्यधोभ्रमणं प्राप्नोतीत्यर्थः ६३ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमो
हात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य
विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेरैकात्म्या
कारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबं
धात् अनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलाऽयोग्यत्वेन विलयः बुद्धि
नाशात्प्रणश्यति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रणश्य
४ ति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स
मृत एवेति लोके व्यवह्रियते अतः प्रणश्यतीत्युक्तं यस्मादे
वं मनसो निग्रहाभावेन निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि परमानर्थ
प्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः
अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेति ६२ ॥

सदानंदी टीका ॥

कार्याकार्यविवेकस्याभावः संमोह उद्भवेत् येनाप्यगुरुमित्रा
दीन्यथाक्रुश्यति मूढधीः संमोहाज्जायते तस्मात्स्मृतेर्भ्रंशो
ऽनर्थदः १ शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य विभ्रमः त
तो ब्रह्मैकाग्र्यवृत्तेः प्रतिबंधो विपर्ययात् २ बुद्धेर्नाशस्ततस्त

गी· स्याविलोपादेव पुरुषः पुमर्थायोग्यतापन्नो नष्ट एवेति कथ्य
टी· ते ६३ यस्मादेवं हि मनसो निग्रहाभावतः पुमान् नष्टस्तस्माल्लोभ
द्वि· वेन स्वायत्तस्वास्य विनिग्रहे ६४ श्रीतोयुक्तं मयोक्तं तदासीतेति
पुरा तव ५ श्रीमत्कृष्णपदारविंदरसभोहत्तिंवहद्भ्रामरी श्र
द्धाभक्तियुतं मनो नवरतं यावत्प्रविष्टं न हि तावल्लोभक
षीलतां प्रतिपदं नाद्धा जहाति स्थिकां चांचल्यं प्रजहाति तत्र
निरतं चेतः स्वयं त्वाधिदं ६ ६३ ॥

नीलकंठी टी· ॥

ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्राद्यनुसंधानस्य विभ्रंशाद्रूपं चलनं भवति स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधानं भवति तस्मिंश्च शास्त्रजे परोक्षज्ञाने पि नष्टे पुरुषो नश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि नष्टशः स नष्ट एवेति लोके वदंति ६३ ॥

रामकंदी टीका

तस्माच्च नत्वतिहरूलेषु वस्तुषु क्रोधः द्वेषाख्यः क्लेशप्रकारो भिजायते
प्रभवति ततस्तु संमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविवेकविरहात्मकमज्ञानं
न्म प्रभवति मोहाख्यः क्लेशउंजतीत्यर्थः ततश्च स्मृतिर्विभ्राम्यति मत्वंस्व
तंत्रमात्मानमस्पृशतीस्वरूपलोपमिवाप्नोति ताहशाच्च तस्माद्बुद्धिःप
रमार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं नश्यति तिरोभवति तस्माच्च हेतोः पुरुषः स्वा
त्मस्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षणं नाशमुपगच्छतीति संसारिणः पुरुषस्य बुद्धि
श्यप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परां प्रतिपाद्येदानीमनुजिहृक्षुतानुलक्षण
दिप्यमाणसन्देहतिरस्करिणी तिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्व
स्वभावप्रकाशस्य प्राप्तप्रबोधस्य मुमुक्षोः प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्र
मं प्रतिपादयितुमाह ६३

आनंदी टीका

विनश्वरत्वेन क्रोधः चित्तज्वलने क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविचाराभावः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशानुसंधानाभावः स्मृतिनाशा

बुद्धिनाशः बुद्धेः शास्त्रव्यस्य परमार्थनिश्चयस्य नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्य
तिसमुपादेयं स्थितप्रज्ञत्वं नाप्नोतीत्यर्थः ६३

लासिकी लक्ष्मी टीका

क्रोधात्संमोहः
कार्याकार्यविवेकाभावः ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो
विभ्रंशः ततो बुद्धेः परमार्थनिश्चयात्मकस्य बोधस्य नाशस्तिरोभा
वः ततः प्रणश्यति पुरुषार्थान्मोक्षाख्याद्भ्रश्यति ६३ ॥

पंचोलीटीका

क्रोधात्संमोहः अविवेको भवति संमोहात् शास्त्रसंस्कारजनि-
तायाः स्मृतेर्विभ्रंशो भवति स्मृतिभ्रंशात् कार्यविषयायाः बुद्धेः
नाशो भवति बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति विवेकविज्ञानरहितो नष्टप-
वभवति ६३

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

स्पष्टार्थः ६३

मधुभाष्य ॥

६३ ॥

391

भाषा अनुवाद

और क्रोध मोहका हेतुहै इसको दृढ करतेहै कि क्रो॰
धसे अर्थात् उसके द्वारा मोह होताहै अर्थात् काज अका
जका विचार नही रहता फेरि संमोह होनेसे शास्त्र और
आचार्य तथा गुरुका दिया जो उपदेश कहे शिक्षा अर्थ
सो विचलित अर्थात् भूल जायहै और स्मृतिभ्रंश होनेसे ॰
कहे उपदेश भूल जानेसे बुद्धिकी चेतना चली जातीहै
अर्थात् बुद्धि नष्ट होतीहै बुद्धिनाश होनेसे जड़की समा
न होय फेरि वह मनुष्य मुर्देकी तुल्य हो कर नष्ट हो
ताहै ६३ ॥

दोहा

क्रोधहुंसेसंमोह ह्वै संमोहस्मृति विकलाय स्मृतिभ्रंश
मतिनाशह्वै बुद्धिनाश नाशहोजाय ६३॥

392

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आ-
त्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारण
मिदमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ
तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र यो मुमुक्षुर्भव
ति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्च
रन्नुपलभमानः आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तै
रात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छतो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोयं प्र
सादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यं ६४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं स्यात् तर्हि भोगलेन
जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्येत इत्याशंक्य
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह सर्वानर्थस्येति अन
र्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः परिहर्तव्ये निर्णीते सति त
त्परिहारोपायजिज्ञासां दर्शयति इदानीमिति रागद्वेषपूर्विका
प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थो हिशब्दः शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधा
र्थं स्वाभाविकीत्युक्तं तत्रेत्यधिकृतानधिकृतप्रयोगो वर्जनी
यानशनपानादीन् देहस्थितिहेतूनिति यावत् इन्द्रियाणां
विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि स्यादि
त्याशंक्याह आत्मेति अन्तःकरणाधीनत्वेपीन्द्रियाणां तदनि
यमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशंक्याह विधेयात्मेति ६४

स्वामिकृतटीका ॥

ननु इंद्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वात्
अयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह रागे
तिद्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् उपभुंजा
नोपि प्रसादं शांतिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो मन
सो वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेत।

भुंजीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्यु
त्तरमुक्तं भवति ६४ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥ स्व

अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषश्च रागद्वेषौ त
त्पुरस्सरा हींद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ताभ्यां वियुक्तैरिंद्रियै
रात्मवश्यैर्विषयांश्चरन्नुपलभ्यमानो योगी आत्मवश्यैः स्वाधीनै
र्विधेय आत्मा अंतःकरणं यस्य सोयं विधेयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधि
गच्छति प्राप्नोति ६४ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे शुभाश्रये न्यस्तमना निर्दग्धकल्म
षो रागद्वेषवियुक्तैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमा
नो विधेयात्मा विधेयमना प्रसादमधिगच्छति निर्मलांतःकर
णो भवतीत्यर्थः ६४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

अप[illegible] ६४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथैतत्कर्तुमसमर्थोपि तरतीति ब्रजेत किमस्योत्तरमाह रागद्वे
षेति रागद्वेषवियुक्तैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् प्रसादमधिगच्छति रा
गः प्रीतिरासक्तिर्द्वेषश्च ताभ्यां वियुक्तैरुदासीनैरिंद्रियैर्विषयानुभुं
जानः अथ रागद्वेषवियुक्तत्वे हेतुमाह आत्मवश्यैरिति आत्मा
वश्यो येषां तानि सर्वमात्म[illegible]भावनायुक्तानि तैर्विधेयः परिनि
ष्ठित आत्मा मनो यस्य स तथाभूतः प्रसादं शांतिमधिगच्छतीत्यर्थः
तदुक्तं अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति आत्मसंगात्त
थागच्छत्यात्मतामिंद्रियादिकमिति ६४ ॥

वनमाली टीका ॥

मनसि निगृहीते तु बाह्येंद्रिय[illegible]निग्रहाभावेपि न दोषः राज्ञि
निगृहीते हि प्रजाः स्वयमेव वशीभवंति यथा तथा मनसि नि
गृहीते इंद्रियाणि स्वयमेव वशीभवंतीति वदन् किं ब्रजेतेत्यस्यो
त्तरमाह रागेत्यष्टभिः स्वस्य विधेयं वशीभूतमात्मा मनो यस्य स आ

गी॰ टी॰ द्वि॰

चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्र
युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुत्वेनाप्रतिपद्येते मनसि स्ववशे तु न रागद्वे
षौ तयोरभावे तु तदर्थीनेन्द्रियप्रवृत्तिः प्रवर्जनीयतयात्तु विषयोप
लंभोन दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः एतेन विषया
णां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयान् भुंजानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शंका निरस्ता स्वाधी
नैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नोति चेत् किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भव
ति ६४ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

निगृहीतेतु मनसि विनेन्द्रियविनिग्रहं दोषो नेति वदन्नाह व्रजे
तेत्यस्योत्तरं १ वशीकृतमना यस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् वि
युक्तैर्द्वेषरागाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा २ चित्तस्य स्वच्छतां ब्रह्म
साक्षात्त्वैकयोग्यतां संप्राप्नोति ततश्चित्तनिरोद्धव्यप्रयत्नतः ३
६४ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु विषयान् ध्यायतोपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रि
याणां विषयेषु संगोऽपरिहरस्ततश्च क्रोधकारीत्यात्तस्यापि नाशप्र
सक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु
आत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैर्विषयान् पथि पतित
तृणादीनीवानास्थया चरन् पश्यन्नपि भुंजानस्तत्र कामाद्यनुद
यात् प्रसादं संकल्पविकल्पकलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्य
मधिगच्छति मनसः स्वाच्छ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न बा
धतेऽतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ६४ ॥

रामकंठीटीका

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु॰

आत्मवश्यैः स्वाधीनैः रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैः रहितैरिंद्रियैः श्रोत्रादिभिः
विषयान् शब्दादीन् निषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं चित्तस्य स्वच्छ
तां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि हीं
द्रियाणि दोषहेतुः तौ च पर्यंते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयो
रभावे च न तदधीनेंद्रियप्रवृत्तिः प्रारब्धवशाद्देहनिर्वाहाय विष
योपलंभो न दोषाय भवेत् निषिद्धाचारस्य रागाद्यधीनस्य प्रारब्धक
नयातत्र स्वभावत एव तन्मतेन चलतीति भावः अतो वा किं ब्रूते
तेत्यस्योत्तरमुक्तं ६४

अथमवैजयन्ती टी॰ ॥

यस्माद्विषयाशक्तेंद्रियमना विषयान्ध्यायन्सन् विषयजन्यसं
गाद्विकबुद्धिनाशांतेभ्यउत्तरोत्तरपरिणामभूतेभ्योऽतिप्रबलत
रेभ्यष्षट्प्रकारदोषेभ्यः सकाशात्तु मानुप्रणष्टो भवति तस्मा
न्मनः सन्विषयासक्तिं विहाय रागादिरहितैरिंद्रियैर्यथेष्टं विष
यभोगान् कुर्वाणोऽप्येतैर्दोषैर्न नष्टो भवति किंतु मन्निष्ठमबुद्धि
र्भवतीत्याह रागेति द्वाभ्यां रागद्वेषैरिति तु शब्दः संगकामादिदो
षनिरसनपरः य एवंभूतो भवति तं विषयसंगादयो दोषा नाभिभ
वंतीत्यर्थः आत्मवश्यैर्मद्विषयेन मनसा वश्यानि वशीभूतानि
तथा तैः अत एव रागद्वेषविमुक्तैः इष्टे वस्तुनि रागोऽनिष्टे द्वेषस्ता
भ्यां सकाशाद्विमुक्ताः विगताः योगा येषां तैः तथा तैः रागद्वेषवि
वर्जितैरिंद्रियैर्विषयान् शब्दादीन्चरन् गच्छन् भवन्वा विषया
न्भुंजानः सन्नपीत्यर्थः विधेयात्मा स्ववशीभूतमनाः प्रसादं प्र
तष्करणशुद्धिमधिगच्छति प्राप्नोति ६४ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

योऽस्वसमाहितचेताः सर्वाणींद्रियाणि निरुध्यापि रागद्वेषदुष्टेन म | मनसि निगृहीते तु बाह्ये
यत्न नसा विषयान् चिंतयन् पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति विधेयात्मा तु शब्दः पू | न्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दो
र्वस्माद्व्यतिरेकार्थः वशीकृतांतःकरणस्त्वात्मवश्यैर्मनोधीनैः | ष इति वदन् किं व्रजेतेत्य
स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिंद्रियैः श्रोत्रादिभि | स्योत्तरमाह द्वाभ्याम् ॥
र्विषयान् शब्दादीननिषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां

गी॰ चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्र
टी॰ युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुत्वं नाप्रतिपद्येत मनसि स्ववशे तु न रागद्वे
द्वि॰ व॰ षौ तयोरभावे तु नदर्थो नेन्द्रियप्रवृत्तिः प्रवर्जनीय तस्मात् विषयोप
द॰ लम्भो न दोषमाहत्नीति न च बुद्धिरायाति इति भावः एतेन विषया
न॰ णां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं स्यात् तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयान्भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता स्वाधी
३९५ नैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोति चेत् किं वर्जनेनेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भव ति॰
ति ६४ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

निगृहीते तु मनसि विनैवेन्द्रियविनिग्रहं दोषो नेति वदन्नाह व्रजे
नेत्यस्योत्तरं १ वशीकृतमनायस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् वि
युक्तैर्द्वेषरागाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा २ चित्तस्य स्वच्छतां ब्रह्म
साक्षात्त्वैकयोग्यतां सम्प्राप्नोति ततश्चित्तं निरोद्धव्यं प्रयत्नतः ३
६४ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु विषयान्ध्यायतोऽपि योगिनो बुद्ध्यानेन प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रि
याणां विषयेषु संगोऽवश्यंभावी हि रसलतस्त्रीकरीत्यात तस्यापि नाशप्र
सक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु
आत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैर्विषयानुपथिपतित
त्वेन दीनीवानास्थया चरन्नुपभुञ्जन्नपि श्रमानुत्तत्र का मायत्तुदः
यात प्रसादं संकल्पविकल्पकलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्य
मधिगच्छति मनसः स्वाच्छ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न बा
धतेऽतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ६४ ॥

रामकंदीटीका

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु॰

मान् विधेयः अप्रत्यवमर्षविषयभूतत्वात्स्वाधीन आत्मा स्वभावोयस्य सतादृ
शः पुरुषः आत्मवश्यैस्तादृशस्य सत्यस्यात्मनः स्वशक्तितया प्रतिपाद्यमान
त्वाद्विधेयैस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिसंहृतिभिरिंद्रियैर्वाह्याभ्यंतरैः करणैः किरणै
रिवार्कः पदार्थान्विषयांश्चरन्नुगच्छन्प्रसादं सत्वादिकलंकसंपर्काभावरूपं वै
षम्यमधिगच्छति प्रतिलभते अतएवकीदृशैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् रागद्वेष
विमुक्तैः रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसंप्रसक्तस्याविस्टतस्यात्मनः पुंसोविष
यान्प्रतिप्रवर्तमानेष्विंद्रियेषु परिस्फुरतः यस्य तु सर्वतः परिपूर्णत्वान्नित्यनिर
भिलाषस्वरूपस्याप्रत्यवमर्षपूर्वकः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारः तस्य रागद्वेषाभ्यां
विमुक्तानींद्रियाणि स्वस्वविषयमभिप्रवर्तंत इति तादृशैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्प्र
सादमधिगच्छतीत्युक्तं ६४

आनंदीटीका

इंद्रियवशीकारेणगुणानाह विधेयोवश्यस्समाहितआत्मान्तःकरणंयस्यप्र
सादंसत्वादिवांच्छाद्यपपंकसंपर्काभावं ६४ ^विषयध्यानसक्तस्याविस्टतात्मानो विषयप्रवणेंद्रिये
^षु रागद्वेषौस्तः अनीदृशात्तुपुरुषो रागद्वेषमुक्तैरिंद्रि

लालिकी [illegible]टीका

एवंसर्वानर्थमूलानामपिविषयाणां युक्तोपभोगमोक्षकारणमिति येरात्मवश्यैः
वदन्किंवजेनेत्यस्योत्तरमाह यावदध्यायसमाप्ति अप्रत्यवमर्षेनवश्यैः स्वाधीनैः स्वभावतः सद्भिर्वि
आत्मा स्वस्वभावोयस्य सः सत्वादिसंपर्ककलंकाभावं प्राप्नोति + ६४ षयानुपभुंजानः विधेया
त्मा विधेयः
^प्रसादं तद्उक्तं शिवोपनिषदि
ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनां तु विशेषोयं संबन्धे सावधानतेति +

पंचोलीटीका

सर्वानर्थस्यमूलेविषयाभिध्यानमुक्त्वा अथेदानीमोक्षकारणमि
दमुच्यते रागद्वेषेति तुपुनः विधेयात्मावश्यचित्तः रागद्वेषविमुक्तैः
रागद्वेषरहितैः आत्मवश्यैः आत्मनावशीकृतैः इंद्रियैः श्रोत्रादिभिः
अप्रार्थितान्विषयान्चरन् उपलभमानः प्रसादंस्वास्थ्यमधिगच्छ
ति ६४

रणवीरसिंहजीकी ॥

रागद्वेषेति अयंगुरुः सूनार्दैनरक्षितव्य इतिरागः अयंपरकीयोवधयं
दंतव्य इतिद्वेषस्ताभ्यांरहितैर्यैत आत्मवश्यैः स्वायत्तैरिंद्रियैश्चक्षुरा
दिभिर्विषयान्यतिपदभूतान्समुदायातान्सहाराविषयीभूतान् चर
न् बध्यतयाजानन् प्रसादंमोक्षकालक्षणाभावं प्राप्नोति यतो विधेयात्मा

नियमितमनाः मनसोनियमनेहिसर्वाणींद्रियाणिनियमिता।
निभवंतीति ६४॥

सपुभाष्य

६४॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि चिरकालसे विषयमें निमग्न स्वभाव कहे विषय
में आसक्त इन्द्रियगणका विषयसे रोकना जो असाध्य अति
कठिनहै तो पूर्व उक्त दोष निवारण कैसे हो सकेगा इससे
स्थितप्रज्ञ होनाभी असंभव अति उचितहै इस शंका पर क
हतेहैं कि राग कहे प्रीति और द्वेष जो विरोध तिनसे रहि
तहोके अर्थात् इनको छोडके और अभिमान त्याग करि
के सब इंद्रियोंके द्वारा विषयोंका भोग करनेसे भी शान्ति
प्राप्ति होतीहै तो राग द्वेष रहित कैसे होय सो कहतेहैं ।
कि मनके आधीन कहे वशीभूत सब इंद्रियेहै और इंद्रिय
वशकारी मनको जो मनुष्य अपने वशकर राखैहै उसके
फेरि और राग द्वेषादिक रहते नही इस कहनेसे अर्जुन
की चौथी प्रश्न जो है कि स्थितप्रज्ञ कैसे गमन करैहै उस
का उत्तर दिया कि स्वाधीन इंद्रियगण राखि विषयोंमे ग
मन करै अर्थात् इंद्रीजितहो विषयभोग करै जिस हेतु
आत्मवश इंद्रिय द्वारा विषय भोग करता हुआ आत्मा ।
सुखी रहताहै ६४ ॥

दोहा

राग द्वेष बिन विषयको इंद्रिय सों करे भोग इंद्रियमन बस
जासुके सो प्रसादलहें लोग ६४ ॥

398

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्र
सन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५

शांकर भाष्यं ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सर्वदुःखा
नां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोस्य यतेरुपजायते किं
च प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात् अवतिष्ठते
आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः एवं प्रसन्नचेतसोऽव
स्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः
शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ६५

आनंदगिरिकृत टी॰ ॥

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वान्न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्य
मित्याशयेनपृच्छति प्रसाद इति श्लोकार्द्धेनोत्तरमाह दुःख
तइति सर्वदुःखहान्याबुद्धिस्वास्थ्येपि प्रकृते प्रज्ञास्थैर्ये ।
कथं सिद्धमित्याशंक्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैवं फला
न्तरमाह किंचेति तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति
शेषः श्लोकद्वयस्यात्तरोत्यमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहर
ति एवमिति युक्तः समाहितो विषयपारवश्यशून्यः सन्निः
ति यावत् ६५ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह प्रसादइति प्रसादे सति सर्वदुः
खानां नाशः ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्य
र्थः ६५ ॥

पिशाचभाष्यं टी॰

प्रसादे सति किं स्यादित्यपेक्ष्यते प्रसादे प्रसन्नतायां सत्यां स
र्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां हानिर्नाशः
आध्यात्मिकानि जन्मजरामरणेतदंतरे परिपतितवातपि॰

जश्लेष्मसंक्षोभजनिताविकाराः आधिभौतिकानि भूतानामि
तरेतरं वध्यघातकभावेन जनितानि दुःखानि शास्त्रग्रह
णादीनि आधिदैविकानि वातातपवर्षतन्वतिबंधजनिता
नि दुःखानि शस्त्रग्रहणादीनि आधिदैविकानि वातातपव
र्षतन्वतिबंधजनितानि दुःखानि एतेषामाध्यात्मिकादीनां
दुःखानां हानिर्नाशोऽस्य योगिनः प्रजायते किंच प्रसन्नचे॰
तसः स्वस्थांतःकरणस्याशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति आका
शमिवात्मैकत्वग्राहिणी परितः समंतादवतिष्ठते आत्मस्व
रूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः ६५ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

अस्पृष्टरागद्वेषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुः
खानां हानिरुपजायते प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनात् विवि
धदोषरहितं तदानीमेव हि विविक्तात्म विषया बुद्धिर्मयिप
र्यवतिष्ठते अतो मनःप्रसादे दुःखहानिर्भवत्येव ६५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ नास्ति

स्पष्टार्थम् ६५ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथ तेन किं स्यादित्याह प्रसाद इति अस्पृष्टरागद्वेषस्य प्रसादे जा
ते सति सर्वदुःखानां हानिर्जायते एवं सर्वदुःखातिगत्वेन प्रस
न्नमनसः आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति स्थिता निश्चला भवति
तदुक्तं विज्ञानामृततरनिर्जरावनिरिव स्वानंदपूर्णोदये हर्मिः
शाश्वतस्तु प्रसादसदने भूतात्मकं पाप्मनः निर्वाणप्रदीप्र॰
दीपकलिकावैरपभागपास्यंदद्याहीनपरावलंबरसिका
लीनास्थितिस्तद्विदां ६५ ॥

वनमाली टी॰

प्रसादे सति किमित्यत आह प्रसाद इति चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्व
रूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्नाशोऽस्योपजा
यते हि यतः प्रसन्नचेतसोऽपन्नेराशु शीघ्रमेव बुद्धिरनंतसद्गुण

लयेमयिपर्यवतिष्ठते स्थिराभवति प्रसादेसतिमयिबुद्धिप
र्यवस्थानेततोमदापरोक्ष्यंततोमत्तमहाप्रसादस्ततोविद्या
निवृत्तिस्ततःसर्वदुःखनाशपूर्वकपरमानंदावाप्तिरूपोमो
क्षइतिभावः ६५ ॥

ऊहमवैजयन्ती टी॰ ॥

प्रसादादपिकिंफलंभवतीत्यपेक्षायामाह प्रसादइति ब्रह्म
ज्ञाननिष्ठस्ययोगिनोविषयमलरहितस्यचित्तस्यप्रसादेशु
द्धेसतिसर्वदुःखानांप्राकृतदेहादिसंबंधजनितानांसर्वेषां
दुःखानांहानिर्विनाशःउपजायतेभवति मनसएवप्रसा॰
देकुतोदुःखहानिरित्यत्राह हियस्मात्प्रसन्नचेतसोनिर्मल
चित्तस्यपुरुषस्यबुद्धिरात्मदर्शनविषयासतीपर्यवतिष्ठते
सर्वेश्वरेमयिनिश्चलातिष्ठति तस्मान्मनःप्रसादएवदुःखहा
निर्भवति नत्वितरेषामिंद्रियाणांनिर्मलत्वेयतस्तेषामपि
मनसःशुद्धिद्वारैवशुद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः मनएवमनुष्या
णांकारणंबन्धमोक्षयोःबंधनंविषयासक्तंमुक्तंनिर्विषयं
स्मृतमितिवचनमप्यत्रसंधेयं ६५ ॥

मधुसूदनी टी॰

चित्तस्यप्रसादेस्वच्छत्वरूपेसतिसर्वदुःखानामाध्यात्मिकादी
नामज्ञानविलसितानांहानिर्विनाशोऽस्ययतेरुपजायते ।
हियस्मात्प्रसन्नचेतसोयतेराशुशीघ्रमेवबुद्धिर्ब्रह्मात्मैका
कारापर्यवतिष्ठते परितःसमंतादवतिष्ठतेस्थिराभवति ।
विपरीतभावनादिप्रतिबंधाभावात् ततश्चप्रसादेसतिबुद्धि
पर्यवस्थानेततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकल
दुःखहानिरितिक्रमेणापिप्रसादस्यतत्त्वाधिकारात्सर्वदुःखहा
निकरत्वकथनमितिनविरोधः [illegible]
[illegible] ६५ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

चित्तस्यस्वच्छतायांतद्भ्रांतिहानेकजन्मनो ध्याध्यात्मिकादिदुः

प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते

खानांसर्वेषांजायतेतत्क्षयः १ यस्मात्क्षीणंयतेरस्यप्रसन्नमनसो
मतिः ब्रह्मात्मैक्यरूपलोकाकारासमंतादवतिष्ठते २ अतःसर्व
प्रयत्नेनमुमुक्षुर्मत्परायणः वशीकृत्यमनःस्थैर्येतिष्ठेद्ब्रह्मा
ह्वयेमयि ३ ६५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

किंच चित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानां
कामाभावात्हानिःपरिहारोजायते कामानुदयेहेतुमाह
प्रसन्नेति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनि॰
श्चयः आशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेसुदृढोभवति तस्मिंश्चसतितृ
ष्णाभावान्नकामोदयइत्यर्थः ६५ ॥

आनंदी टीका

एवंप्रसादेशमेसति अस्यपुंसःसर्वेषांदुःखानामाध्यात्मिकादी
नांहानिःक्षयउपजायतेहियस्मात्प्रसन्नचेतसोबुद्धिराशुपर्यव
तिष्ठतेपरितोव्याप्नोति ६५ ॥

रामकंठी टीका

एवंविधेचनिसर्गनिर्मलस्वरूपाभिव्यक्तिलक्षणेप्रसादेसति रा
गादिक्लेशनिबन्धनानांसर्वेषामाध्यात्मिकादिदैविकाधिभौति
कानांदुःखानांहानिःपरिक्षयोस्यपुंसउपजायते यतोयथोक्त
क्रमेणप्रसन्नेनीरागद्वेषकलंकचेतोयस्यतादृशस्यपुंसआशु
प्रसादसमनन्तरमेवबुद्धिःप्रज्ञापर्यवतिष्ठते परितःसमंता
त्सत्यस्वात्मनिनिर्विकल्पांप्रतिष्ठांलभतेयतएवंतस्मात्कारणा
द्यस्यपुरुषस्यसर्वतःसर्वेभ्यःस्वदेहेतरेभ्योदुःखहेतुभ्यश्चेंद्रि॰
यार्थेभ्योविषयेभ्योदुःखहेतुभ्योपिद्वेषविरहितत्वेन सुखहेतु
ष्वपिनीरागतयाप्रसक्तानांएवनिगृहीतानिनियमितानिबाह्या
भ्यन्तराणींद्रियाणितस्यतथाविधस्यप्रत्यासन्नपरमेश्वरस्यानु
ज्ञस्यप्रज्ञाबुद्धिःप्रतिष्ठास्वात्मनिलब्धस्थितिः तत्तस्यायःप्रत
त्नप्रयत्नलक्षणःसमाधिनिरुद्धान्यनुपहतरागद्वेषमयमल
त्वात्स्वहस्तानिकार्यकराण्येवनिगृहीतानींद्रियाणिमन्यते प्र
तएवंसमस्तसंसारविरूपविलक्षणंप्रबुद्धस्यहृतिंप्रतिपाद॰

यित्वमाह ६५ ॥

लासिकी [illegible] टीका

प्रसादे सति किं स्यादित्यत आह प्रसाद इति प्रसादे दुःखादिले
पाभावे सति निर्विकल्पावस्थितिः [illegible] आत्मनि पर्यवतिष्ठते ६५ लभ्
सर्वेषां त्रिविधानां दुःखानां हानिः नाशो अस्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्यंतःकर
णस्याशु बुद्धिर्निश्चयात्मिका प्रत्यगा त्मनि पर्यवतिष्ठते

पचोलीटीका

प्रसादे सति किं स्यादित्याह प्रसाद इति प्रसादे चेतसः अस्यय
तेः दुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाश उपजायते किंच
हि यस्मात्प्रसन्नचेतसः स्वच्छांतःकरणस्य बुद्धिर्विवेकजा प्र
ज्ञा आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैवा निश्चली भवति ६५

रामवीरसिंहोथिनी ॥

प्रसादफलमाह प्रसाद इति निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ६५ ॥

मधुभाष्य ॥

६५ ॥

399

३०४

भाषा अनुवाद

इस प्रकार शांति प्राप्त होने पर फिरि क्या होता है सो कहते हैं कि शांति लाभ होनेसे सब दुःख नाश हो जाते हैं फेरि इस शान्त चित्त पुरुषके सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ६५ ॥

दोहा

भय प्रसन्न यह जीव के दुख होत है नाश चित्त प्रसन्न के
होत हि स्थिर बुद्धि दृढ वास ६५

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना
न चाभावयतः शान्ति रशांतस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

सेयं प्रसन्नता स्तूयते नास्तीति नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः
बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य
न चायुक्तस्येति न चास्य अयुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनि-
वेशः तथा च नास्य भावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः
शांतिरुपशमो न विद्यते अशांतस्य कुतः सुखं इंद्रियाणां हि
विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं न विषयविषया तृ-
ष्णा दुःखमेव हि सा न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि
उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका ॥

किं पुनः सत्त्वशुद्ध्यैव यथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह सेयमि-
ति असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमाने प्रतिभातीत्याशं-
क्य विशिनष्टि आत्मस्वरूपेति नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरू-
पविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह नचेति आत्मज्ञाने
शास्त्राचार्यतो जाते स्मृतिसंतानानुकरणं साक्षात्कारार्थम-
भिनिवेशो भावनेत्युच्यते न चासौ विक्षिप्तबुद्धेः सिध्यती-
मा ति हेत्वर्थं विवक्षित्वाह आत्मज्ञानेति भावनाद्वारा साक्षात्-
काराभावेऽपि का क्षतिरित्याशंक्याह न चेति असमाहितस्य
भावनाभावादित्यावत् आत्मन्यापाततो ज्ञाने श्रवणाद्या-
वृत्तिरूपा स्मृतिमनात्मन्वानोऽस्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनि-
वृत्तिः सिद्ध्यतीत्याह उपशम इति अनिवृत्तानर्थस्य परमान-
न्दसागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो
न संभवतीत्याह अशान्तस्येति तथापि विषयसेविनो वैष-
यिकं सुखं संभवतीत्याशंक्याह इंद्रियाणां हीति तृष्णाक्ष-
यस्य शास्त्रप्रसिद्धमानुभविकञ्च सुखत्वमिति वक्तुं हिश-

गी॰ हः विषयसेवान्दस्यापि विषयोपभोगद्वाराह्वाखमुपलब्धः
टी॰ मित्याशंक्याह दुःखमेवेति तत्रापिहि शाह्वोक्तभवावयोति त ३५
हिं॰ देव स्पष्टयति नेत्यादिना ६६ ॥

स्वामिकृत टी॰

इंद्रियनिग्रहस्यास्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपाद॰
यति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिःशास्त्रा
चार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिःप्रज्ञैव नोत्पद्यतेऽत्तस्याः
प्रतिष्ठितत्ववार्ताऽतइत्यर्थःत्राह नचायुक्तस्यभावनाध्यानं
भावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवति सचायुक्तस्यनतोना
स्ति नचाभावयतःआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिरात्मनिचित्तो
परतिःअशांतस्यचकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ६६ ॥

पिशाचभाष्ये टी॰

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येति नविद्यतेसर्वथासत्याबुद्धिरात्मस्वरूप
विषयाअयुक्तस्यअसमाहितस्य नचायुक्तस्यभावनाआत्मज्ञा
नाभिनिवेशोभावना नचाभावयतःशांतिःअभावयतःआ
त्मज्ञानाभिनिवेशशून्यस्यशांतिरुपशमोनविद्यते अशांत॰
स्यानुपरतेंद्रियस्यकुतःसुखं इंद्रियाणांविषयत्वस्मात्तोनिवृ
त्तिस्तसुखंनतुविषयसेवासुखमेवहितास्तस्याथामस्त्यानसुखस्य
गंधमात्रमप्युपपद्यते ६६ ॥

रामानुजभाष्ये टी॰

मयिसन्यस्तमनोरहितस्ययत्नेनेंद्रियदमनेप्रवृत्तस्यक
दाचिदपिविविक्तात्मविषयाबुद्धिर्नभवति अतएवतस्यतद्भा
वनानसंभवति विविक्तात्मानमभावयतोविषयस्पृहाशां
तिर्नभवति अशांतस्यविषयस्पृहायुक्तस्यकुतोनित्यनिरति
शयसुखप्राप्तिः ६६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ नास्ति

स्पष्टार्थम् ६६ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

इंद्रियनिग्रहस्यास्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपाद
यति नास्तिबुद्धिरिति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यबुद्धिर्नो॰
त्पद्यतेच परेनयाद्युक्त्याअयुक्तस्यभावनाआत्मभावनापिनास्ति
तथाअभावयतः ब्रह्मभावनावर्जितस्यसत्वमात्मसत्वेनास्ती
त्यर्थः ६६ ॥

वनमाली टी॰

उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति नास्तीति अयुक्तस्याजित
चित्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षंनभवति नतुध्यानादेवब्रह्मापरोक्षंस्या
तत्राह नचायुक्तस्येति चित्तैकाग्र्यतारहितस्यभावनाध्यान
मपिनस्यादेव नचाभावयतोभावनारहितस्यशांतिर्मनोनिष्ठा अ
शांतस्यमदनिष्ठस्यसुखंदुःखासंभिन्नमात्मरूपंकुतः ६६ ॥

ऊनमेवैजयन्ती टी॰

ननुफलमूलादिभोजनोपवासगिरिगुह्वराभ्यंतरादिजनशून्य
देशनिवसनादिभिरनेकसाधनकष्टैरेवेंद्रियविजयंकृतेसति
मनःस्वयमेवनिर्विषयंभवति किमर्थंतस्यमुद्धयेत्वमपिभग
वतियुक्तत्वमित्याशंकायामाह नास्तीति अयुक्तस्यमपिनयु
क्तमनसःपुरुषस्यबुद्धिरात्मस्वरूपदर्शनविषयानास्तिनभ
वतिचपुनरयुक्तस्य आत्मबुद्धियुक्तरहितस्यतस्यभावनाआ
त्मविषयाचिंतानभवति अभावयतआत्मचिंतारहितस्यशा
न्तिश्चविषयेभ्यउपरतिश्चनभवति अशान्तस्यविषयोपराम
रहितस्य सुखंप्रकृतिसंबन्धध्वंसपूर्वकमात्मस्वरूपलाभा
नेनतेमत्स्वाभिरूपानंदलक्षणमोक्षःकुतोभवति नकुतश्चि
दपीत्यर्थः तस्मात्मत्स्वरूपयुक्तेनैवमनसेंद्रियाणिनिर्विष
याणिभवंति नान्यैःसाधनैः यदिकेवलैर्यमनियमादिसाध
नबलैरिंद्रियविजयाययोगीप्रवर्तेत तर्हि ऋषिशृंगसौभर्य्या
दिवत्स्वयमेवेंद्रियैःपराजितोभवतीत्यभिप्रायः ६६ ॥

+ उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति + मधुसूदनी टी॰

+ अयुक्तस्याजितचित्तस्यबुद्धिरात्मविषयाश्रवणमननाख्यावेदां

न विचारजन्यं नास्ति नोत्पद्यते तद्बुद्ध्यभावेन चायुक्तस्य भाव
नानिदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानंतरसजातीयप्रत्यय
प्रत्ययप्रवाहरूपा सर्वत्र नञो नास्तीत्यनेनान्वयः न चाभावयत
आत्मानं शांतिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदांतवाक्यजन्या ब्र
ह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः अशांतस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः
सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः [illegible]
६६ ॥

402

सदानंदी टीका

व्यतिरेकमुखेनेमं दृढयत्यर्थमीश्वरः अयोग्यजितचित्तस्य बुद्धि
र्वेदांतवाक्यजा १ नोत्पद्यते स्य तद्बुद्ध्यभावेनास्य च भावना
निदिध्यासनरूपा या शांतिहेतुः स्थिरात्मिका २ निदिध्यासन
शून्यस्य नास्याविद्यापरिक्षयः साक्षात्कारः परात्मैक्यतत्त्वसा
नंदकारणं ३ तत्साक्षात्कारशून्यस्य मोक्षानंदः कुतो भवेत्
अतस्त्वं नियमप्राप्त्यत स्वानंदसिद्धये ४ ६६ ॥

नीलकंठी टीका

समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहो दोष उक्तः बुद्धेरपर्यवस्था
ने को दोष इत्यत आह नास्तीति अयुक्तस्य श्रवणमननयोरना
सक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति प्रमाणविषयासंभा
वनायाः प्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् तथा अयुक्त
स्य असमाहितमनसः भावना ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवा
हो नास्ति मनसश्चांचल्येन बुद्धेरपि चांचल्यात् अभावयतो ध्या
नमकुर्वतः शांतिः सर्वदुःखोपरमश्च नास्ति चेतसोऽनवस्थित
त्वेन दुःखावश्यंभावात् अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्य सुखं
प्रत्यगद्वयानंदात्मकं कुतः न कुतश्चित् दुःखित्वादेव अयुक्त
युक्तस्येति पदं युजिर्योगे इत्यस्य रूपं द्वितीयं युज समाधावित्य
स्या स्य तेनोभयोः पर्यवस्थानमावश्यकं ६६ ॥

आनंदी टीका

अयुक्तस्ययोगाभ्यासहीनस्यज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिहीनस्य
चबुद्धिःस्वरूपःबोधिसम्यग्ज्ञानेनास्तिनजायते एवमयुक्त
स्यभावनाश्रद्धाफलावधूंभावनिश्चयोनोत्पद्यतेअभावय
तःअश्रद्दधतःशांतिर्विषयोपरतिर्नास्तिअशांतस्यविषयाभि
लाषिणःकुतःसुखम् ६६ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टोर्थः ६६ ॥

अयुक्तस्यासमाहितस्यनित्यस्यात्मा नमविमर्शतो,

अयुक्तस्यभावनात्मविवयंध्यानंचनास्तिअभावयतो भावनामकुर्वतःशांतिश्चित्तोपरतिर्नअशांतस्यअनु परतचित्तस्यकुतःसुखंमोक्षा नंदइत्यर्थः २

[illegible] टीका

बोधवतोपिप्रत्यवमर्शहीनस्यउक्तपदार्थभावव्यतिरेकेना
हं नेति, बुद्धिरात्मनिश्चियात्मिकानास्तिअभावंप्राप्नोति, ६६

पंचोलीटीका

अयुक्तस्ययोगरहितस्यबुद्धिःआत्मस्वरूपविषयानास्तिचपु
नःअयुक्तस्यासमाहितचित्तस्यभावनाआत्मज्ञानाभिरति
र्नास्तिचपुनःअभावयतःआत्मज्ञानाभिनिवेशंअकुर्वतः
शांतिर्नभवतिअशांतस्यउपशमरहितस्यसुखंकुतः त्रै
लोक्यस्यतोसंन्यासस्वत्वस्यगंधमात्रमपिनोपपद्यतेइत्य
र्थः ६६

रसावीरसमितिकथिनी ॥

नास्तीति प्रजाईतास्तेहादिनादेवना स्वधर्मोपन्नमनसः प्र
च्यवने ततस्तस्यत्यावर्तनंयोगइतिसिद्धांतितं ततश्चतद्रहि
तस्यबुद्धिःकलत्रुणानास्तिनस्थिरीभवति भावनासद्गति
श्चनास्ति अयत्नेश्चोपशमाभावः अशांतस्यचसुखंनास्ति
संसारायाविषत्वेनदोलायमानत्वात् ६६ ॥

मधुभाष्य ॥

६६ ॥

भाषा अनुवाद

इंद्रियों का निग्रह कहै काबूरखना जो स्थितप्रज्ञ पुरुष
का साधन सो विपरीत कहै उलटी रीतिसे कहतेहै कि
अवशीकृत इंद्रिय मनुष्यके शास्त्र और आचार्यके उपदे
श से आत्मज्ञान होनेके योग्य बुद्धि उत्पन्न नही होतीहै
तो स्थितप्रज्ञ होना दूरबातहै इंहा भावना का अर्थ ध्या
नहै सो ध्यानके द्वारा बुद्धि आत्मा मे प्रतिष्ठित कहै स्थि
त होतीहै परन्तु जो इंद्रियगण वशन करि सकै उस
को यह ध्यान कहांहै इसीसे वह आत्माके ध्यानका अन
धिकारीहै तो फिरि उसको शांति नही होती अर्थात्
आत्मामे चित्तयुक्त नही होता और अशांत पुरुष को
सुख कहै परम आनंद कहांसे होसके गा ६६ ॥

दोहा

योगयुक्तबिनबुद्धिनहिं स्मृतियुक्तबिननाहि स्मृतिरहित
शांतिनहिरहित शांतिसुखकाहि ६६॥

इंद्रियाणांहि चरतां यन्मनोनुविधीयते त-
दस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ६७ ॥

शांकरभाष्यटी.

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इंद्रियाणामिति इंद्रि-
याणांहि यस्मात्चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनो-
नुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिंद्रियविषयविकल्पनेन प्रवृ-
त्तंमनोस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मनात्मविवेकजां नाशयति
कथं वायुर्नावमिवांभसि उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्यो-
न्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा
मनोविषयविकल्पनां करोति ६७ ॥

आनंदगिरिकृतटी. ॥

आकांक्षाद्वारा श्लोकांतरमुत्थापयति अयुक्तस्येति विवि-
क्तचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति
हेत्वंतरेण साधयति इंद्रियाणामिति यत्पदोपात्तं मनस्त-
त्पदेनापि दृश्यते इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयः शब्दादयस्ते-
षां विकल्पनं मिथ्याविभज्यग्रहणं तेनेति यावत् दृष्टांतव्या-
करोति उदकइति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरि-
तियोजना ६७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इंद्रियाणामिति इंद्रिया-
णामिति वशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिंद्रि-
यं मनः अनुविधीयते अवशीकृतं सत् इंद्रियेण सह गच्छति
तदेवेंद्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां बुद्धिं हरति विषय-
विक्षिप्तां करोति किंपुनर्वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति यथा
प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रमयति
तद्वत् ६७ ॥ ६७ ॥ ६७ ॥

पिशाचभाष्य टी॰

अत्रपरेणेंद्रियस्यतत्स्थानेनोनिहंतित्वंनास्तिकुस्मादित्यत्राह
इंद्रियाणांहियस्मात्चरतांविषयेषुवर्तमानानांयन्मनोनुवि
धीयते अनुवर्ततेतदस्यहरतिप्रज्ञांहरतितदिंद्रियविष
यविकल्पेप्रवृत्तंमनः अस्ययतेर्हरतिप्रज्ञांआत्मानात्मवि
वेकजांवायुर्नावमिवांभसि उदकेजिगमिषतांमार्गादुद्धृ
त्यदुर्मार्गेयथावायुर्नावंप्रवर्तयति एवमात्मविषयांप्रज्ञां
इंद्रियानुविधायिमनोविषयाभिमुखींकरोति ६७ ॥

रामानुजभाष्य टी॰

अनवधानेनप्रकारेणेंद्रियनियमनमकुर्वतोनर्थमाह इं
द्रियाणांविषयेषुचरतांविषयेषुवर्तमानानांवर्तमानुयन्म
नोनुविधीयते अवधानानुवर्त्यते तन्मनोस्यविविक्तात्मप्रव
प्रज्ञां णवतींहरति विषयप्रवणांकरोतीत्यर्थः यथांभसिना
यमानांनावंप्रतिकूलोवायुर्हरति ६७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ नास्ति

[illegible] ६७ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथनास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति वि
षयेषुस्वैरंचरतामिंद्रियाणांमध्येएकमिंद्रियंयन्मनः अनुतदनु
गतमेवविधीयतेप्रेर्यते तदस्यपुरुषस्यप्रज्ञांहरति तथाचैक
स्यमनसःसंयमेकृतेसर्वेषांसंयमःकृतएवस्यादित्यर्थः अथ
प्रत्याहरणेदृष्टांतमाह वायुरिति असावधानकार्यधाराधि
ष्ठितांनावंवायुर्यथेतस्ततोभ्रामयतितद्वत् ६७ ॥

वनमाली टी॰

नन्वयुक्तस्यकुतोनप्रवणादिनस्ताहगबुद्धिरित्यतआह इंद्रि
याणामितिचरतांविषयेषुवर्तमानानामवशीकृतानामिंद्रि
याणांमध्येयदेकमंतरिंद्रियमनुलक्षीकृत्यमनोविधीयतेप्रव

तेतेकर्मकर्तरिलकारः तदिंद्रियमपिमनसानुसृतम् अ॰
स्यायुक्तस्यप्रज्ञांब्रह्मविषयकंपरोक्षंहरति अपनयति यदे
कमपींद्रियंप्रज्ञांहरति तदासर्वाणिहरंतीतिकिमुतवक्तव्य
मस्तिविपरीतोवायुर्नावमिव ६७ ॥

ऊरुममैवैजयन्ती टी॰ वर्ति॰

यदियोगिनोमनोबाह्येंद्रियाणामनुभवतितर्हितस्यमहान
नर्थोभवतीत्याह इंद्रियाणामितिविषयेषुचरतांगच्छतामिं॰
द्रियाणांश्रोत्रादीनांवागादीनांच मध्येयद्यातेनात्मनेनयोगि
नानुरुद्धेणयन्मनोविधीयतेवर्त्यतेतन्मनः अस्यपुरुषस्यप्र॰
ज्ञामात्मविषयांबुद्धिंहरति विषयेष्वाकर्षतितत्रदृष्टांतः य
थामदिरामत्तस्यासावधानस्यकर्णधारस्य अंभसिमहार्णवे
स्वकीयमार्गेगच्छंतींनावंवायुस्तत्रत्यतिकूलोमहान्वातोहर
ति इतस्ततोभ्रमयति तद्वन्नानाविषयेषु [illegible] मनोबुद्धींभ्र
म[illegible]तीत्यर्थः ६७ ॥

+ अयुक्तस्यकुतोनास्तिबुद्धिरित्यत्रआह +

मधुसूदनी टी॰

+ चरतांस्वविषयेवर्तमानानामवशीकृतानामिंद्रियाणांमध्ये
यदेकमपींद्रियमनुलक्ष्यीकृत्यमनोविधीयतेप्रेर्यतेप्रवर्तते इ
तियावत् कर्मकर्तरिलकारः तदिंद्रियमेकमपिमनसानुसृ
तेअस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञामात्मविषयांशास्त्रीयांहरति
अपनयतिमनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदेकमपींद्रियंप्रज्ञां
हरति तदासर्वाणिहरंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः दृष्टांत॰
स्तुस्पष्टः अंभसीववायोर्नौकाहरणसामर्थ्यंनभवीतिद्रष्टव
यितंअंभसीत्युक्तं एवंदार्ष्टांतिकेपिअंभःस्थानीयेमनःचांच॰
ल्येसत्येवप्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिंद्रियस्यनतुभूस्थानीयेमनः
स्थैर्येइतिद्रष्टव्यं [illegible] ६७ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

अयुक्तस्यकुतोनास्तिबुद्धिरित्यत्रउच्यते स्वैरंप्रवर्तमानानां॰

गी॰ टी॰ द्वि॰

इंद्रियाणांप्रमाथिनां १ विषयेषुचरतांमध्येयद्येकमपिहींद्रियं मनोनुलक्षीकृत्यैवसाधकस्यप्रवर्तते २ मनसानुमतं तच्चप्रज्ञामात्मैकगोचरां साधकस्यापनयतिशास्त्रीयांविषयाहृतं ३ यद्येकमपितांप्रज्ञांविक्षोभाहरतींद्रियं किंपुनर्वाच्यंतदासर्वाणींद्रियाणिहरंतितां ४ नौकाहरणसामर्थ्यमंभस्येवनतुशिलां वायोस्तथेंद्रियस्यापिचांचल्येमनसः सति ५ प्रज्ञाहरणसामर्थ्यंमनःस्थैर्येनास्यतत् इतिहृच्चयितुंश्लोकमंभसीतिपदेलिह ६ ६७ ॥ पि॰१

नीलकंठी टी॰ ॥

तदभावेदोषमाह इंद्रियाणांहीति हियस्मात्इंद्रियाणांचरतांस्वस्वविषयेप्रवर्तमानानां कर्मणिषष्ठी यत्नूरागादिकलुषितेमनःतान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मकर्तरिलकारःप्रवर्ततइत्यर्थः ततइंद्रियानुसारिमनः अस्यसाधकस्यप्रज्ञामात्मतत्त्वविषयांबुद्धिंहरति तस्मामनोनुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येतुइंद्रियाणांमध्येयदिंद्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्ततेतदिंद्रियमस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञांहरतीतियोजयंति आत्मविषयांप्रज्ञांहत्वामनोविषयविषयांकरोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयं ६७ ॥

ज्ञानेदी टीका

पतन्सर्वमुपसंहरति ६७ ॥

रामकंठी स्पोटी॰

स्पष्टोर्थः ६७

लाक्षिकी ~~दत्तदासी~~ टी॰ ^कर्मभूतंमनइत्यात्ममननात्मकमनुविधीय^

इंद्रियाणां^ अन्नहेतुमाह^ विषयेषुस्वैरंहिचरतांमध्येयदेकमिंद्रियंतेनु॰ करोति स्वस्वरूपंतत्पका तन्मात्रहर्षंपविषयविमर्शात्मकतांगच्छति तदेवेंद्रियंपुरुषस्यआत्मनिश्चयरूपतांबुद्धिंहरति विषयवित्तिमांकरोति^ ६७ ॥^ किंपुनःकथंबहूनिप्रज्ञांहरन्तीति यथाप्रमत्तस्यकर्णधारस्यनावंवायुःसमुद्रेपरिभ्रामयतितद्वत् ॥^ +मस्य

पंचोलीटीका

अयुक्तस्य कस्मात् बुद्धिर्नास्तीत्याह इंद्रियाणांहीति हि यस्मा
त् यन्मनः इंद्रियाणां चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामनुवि
धीयते अवशीकृतं सत् इंद्रियैः सह गच्छति तन्मनः अस्य यते
इंद्रियविषयविकल्पनप्रवृत्तं सत् प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञा
हरति क इव वायुरिव यथा वायुः अंभसि उदके जिगमिषतान्
मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे नावे प्रवर्तयति एवमात्मविषयां प्रज्ञांहृ
त्वा मनो विषयां करोति ६७

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्यत्र हेतुमाह इंद्रियाणामिति चरतां
स्वस्वविषये प्रवर्तमानानामिंद्रियाणां वक्ष्यमाणदीनां यन्मनोनुवि
धीयते अनुप्रवर्तते तदिंद्रियविषयसंकल्पनेन प्रवृत्तं मनो स्या
युक्तस्य कर्मयोगिनः प्रज्ञां प्रारभ्यमाणमैर्थनिश्चयात्मिकां हरति
अन्यविषयां करोति कथं वायुर्नावमिवोदके जले जिगमिषतां
मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुः प्रवर्तयत्येवं प्रारभ्यमाणविषयां
बुद्धिं हृत्वा मनो विपरीतविषयां करोति तस्मान्मनो नियमनं
मेव कार्यं यथा स्वार्थान्न प्रच्यवेतेति तात्पर्यम् ६७ ॥

मधुभाष्य

इंद्रियाणामिति अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेणेंद्रियाणाम
वुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् प्रज्ञां प्रज्ञानं उत्पन्नायादपि नि
वारयतीत्यर्थः उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवतीत्यर्थः तस्मात्सर्वा
त्मनो निरुद्धेतेंद्रियप्रवृत्तानीति निगमयति ६७ ॥

407

भाषाअनुवाद

इंद्री वश किये विना तत्वज्ञान नही होता इसका कारण कहतेहैं कि अवशीकृत इंद्रिय् विषाधीन भोगी । पुरुषकी इंद्रियोंके बीच जब एक इंद्रीके साथ मन धावताहै अर्थात् उसके आधीन हो विषय पर चला तो फिर वह मन पुरुषकी बुद्धि हरिके उसको विषयमें वेलिप्त करताहै तब सब इंद्री इकट्ठे हो प्रज्ञा को हरन करतीहै तो और क्या कहै फेरि वायु जैसे जलमें नावको इधर उधर नचावतीहै तैसे यह मन इंद्रियों के साथ विलिप्त हो जहां तहां मारामारा भ्रमता फिरता इस पुरुष को खराब करता है ६७ ॥

दोहा

इंद्रियअपरुते विषयकोभोगें तहांजनजाय सो याकीम
तिहरतहै ज्यौंजल नावहि वाय ६७ ॥

408

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इं
द्रियाणींद्रियार्थेभ्य स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

शांकरभाष्यं ।

यतोहीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपा
द्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रियाणां प्रवृत्तौ दोषउपपादितो
यस्मात्तस्मा यतेःयस्ययतेः हेमहाबाहो निगृहीतानिसर्वशः
सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य
स्तस्यप्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८ ॥

आनंदगिरिकृतटी. ॥

यततोहीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्या
मपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशंकापरिहरति य
ततोहीत्यादिना ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवच
नमुक्तेये तच्छब्दापेक्षितमर्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति ।
इंद्रियाणामिति असमाहितेनमनसा यस्मादनुविधीयमा
नानींद्रियाणिप्रसह्य प्रज्ञामपहरंति तस्मादितियोजना ६८

स्वामिकृतटीका ॥

इंद्रियसंयमस्यास्थितप्रज्ञत्वेसाधनत्वंलक्षणत्वंचोक्तमुपसं
हरति तस्माद्यस्येति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः लक्ष
णत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्याइत्यर्थः महाबाहो
इतिसंबोधयन् महतिवैरिनिग्रहेसमर्थस्यतवात्रापिसाम
र्थ्यंभवेदितिसूचयति ६८ ॥

पिशाचभाष्यटी.

यततोह्यपीत्युपन्यस्तस्यानेकविधोपपत्ति मुक्तातस्यार्थमु
क्तातस्यार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति यस्यैवयोगिनो
परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेसर्वगते अयमह
मस्मीतिप्रज्ञाप्रतिष्ठितासंसंयमयोगी ६८ ॥

रामानुजभाष्यं ॥

गी॰
टी॰ द्वि॰

तस्मादुक्तेनप्रकारेणशुभाशुभेमयिनिविष्टमनसोयस्येन्द्रिया
णीन्द्रियार्थेभ्यःसर्वशोनिगृहीतानितस्यैवात्मनिप्रज्ञाप्रतिष्ठि
ताभवति ६८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

यस्तुमनसोनियामकःसविषयान्सेवमानोपिनक्रोधादिक
ल्लोलैरभिभूयतेइतिसएवस्थितप्रज्ञोयोगीतितात्पर्यम् ६८

परमार्थप्रपाटी॰

प्रश्नोपसंहरन्नाह तस्मादिति भोमहाबाहो यस्मादेवं तस्मा
त्कारणाद्यस्यपुरुषस्यसर्वशःसर्वाणीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
निगृहीतानिनिग्राकर्षितानिभवंति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८

वनमालीटी॰

तस्मादिन्द्रियनिग्रहादेवज्ञानीभवतीतिनियमयतितस्मादि
तियतएवंनिगृहीतेन्द्रियस्यैवप्रसादःप्रसन्नचेतसएवयुक्ति
युक्तिमतएवतत्वज्ञानंतत्वज्ञानवतएवापरोक्षज्ञानसाध
नेध्याने तस्माद्यस्यपुंसःइन्द्रियनिग्रहस्तस्यैवाक्रोशेत्यापरोप
रयामोक्षहेतुभगवत्प्रसादकारणापरोक्षज्ञानंभवती॰
त्यर्थः ६८ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटी॰

यस्मादनेकसाधनसम्पन्नस्ययोगिनोमत्स्वरूपयुक्तविरहि
तेमनोबाह्येन्द्रियाणांविषयप्रवणत्वेकृत्वायुद्धेरात्मदर्शन
विप्लवंतानयति तस्मादिति तस्मात्कारणात्वहेमहाबा॰
होयस्यपुरुषस्येन्द्रियार्थेभ्यःस्वस्वविषयेभ्यःसर्व[illegible]
भ्यन्तराणीन्द्रियाणिमद्युक्तेनमनसानिगृहीतानिस्ववशीभू
तानिभवंति तस्यमच्चित्तस्यपुरुषस्यप्रज्ञाबुद्धिप्रतिष्ठितात्म
स्वरूपप्रकर्षेणस्थिताभवंति महाबाहोइतिसंबोधनेनश्रीम
न्नारायणमानसोऽवतारूपयौवनसम्पन्नानीलादिगुणसीमा
योहृष्टारतिमन्मादयोपिशुष्कःसोवेशपियदिगुणागणस॰
हायरूपभुजारहितस्यतवेन्द्रियहेतोभक्तीनाभवतहीरा॰
नीतुमदंगस्पर्शोत्पन्नज्ञातत्स्फुरणस्यमत्सहायकस्यतवेन्द्रिय

विजयेकश्चिदपिप्रयासोनभवतीतिध्वनितम् ६८ ॥

मधुसूदनी टी॰ ॥

द्रियस्मादेवं सर्वशः सर्वाणिसमनस्कानिहेमहाबाहोइतिसंबोधयन्

न्सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिंद्रियशत्रुनिवारणेपित्वंक्ष

मोसीतिसूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येतिप्रसिद्धस्यैवपराम साधकस्य

र्शः इंद्रियसंयमस्यास्थितप्रज्ञंप्रतिलक्षणत्वस्यमुमुक्षुंप्रति

साधनत्वस्यचोपसंहरणीयत्वात् तदेवंमुमुक्षुणाप्रज्ञास्थै

र्याययत्नपूर्वकमिंद्रियसंयमः कर्तव्यइत्युक्तं [illegible]

[illegible]न्द्रियसंयमइत्यर्थः ६८ ॥

सदानंदी टी॰

यस्मादेवंततोयस्यसर्वाणींद्रियाणिच निगृहीतानिसर्वा

णितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता १ निवातकवचादीन्योहरोस्त्वजित

वानसि महाबाहोसमर्थस्त्वमिंद्रियारिनिवारणे २ ६८ ॥

नीलकंठी टी॰

यततोह्यपीत्यत्रोपक्रांतमर्थंबद्धयाउपपाद्यउपसंहरति

तस्मादिति यस्मादिंद्रियार्थानेमनोमनोनुगाचप्रज्ञातस्मा॰

त्हेमहाबाहोयस्ययतेः इंद्रियाणिसर्वशः सर्वप्रकारेणस्व

कारणेनमनसासहितानीतियावत् इंद्रियार्थेभ्यः शब्दा॰

दिभ्योनिगृहीतानिभवंति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ६८

धानंदी टीका

स्पष्टार्थः ६८

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थः ६८ ॥ ॥ तस्माद्यस्यसर्वशः मनस्कानीन्द्रियाणि

तात्त्विकी[illegible]टीका [illegible]निगृहीतानि

तदेतदुपसंहरति तस्मादिति विषयेभ्योनुकूलप्रतिकूलेभ्यो[illegible]नी

तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः तिनतत्प्रवृत्त्या हेमहाबाहोइतिसंबोधयन्वैरिनिग्रहेसमर्थस्य

तवस्वैरचारींद्रियनियमनेपिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति त

योक्तमप्रसंत्यक्तात्मभावानोविषयान्तरहस्तो विज्ञापरमा त

गी॰
टी॰
द्वि॰

र्थानांजीवतामेवमुक्तेनेति ६८ ॥

पंचोलीटीका

यततोह्यपीतिउपन्यस्तस्यार्थस्यानेकयाउपपत्तिःउक्तापत्ता
वतार्थमुपपाद्यउपसंहरति तस्मादितिइंद्रियाणांप्रवृत्तौदो
षउत्पादितोयस्मात्तस्मात्हेमहाबाहोअस्ययतेःइंद्रियाणि।
सर्वशःइंद्रियार्थेभ्यःविषयेभ्यःनिगृहीतानितस्ययतेःप्रज्ञा।
विवेकजाबुद्धिःप्रतिष्ठिता ६८

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

एवमुक्तमर्थमनेकधोपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रिया
नन्नुवर्तमानोमनोयस्मात्प्रज्ञांविक्षेपयति तस्माद्यस्येंद्रिया
णींद्रियार्थेभ्योनियमितानि तस्यस्वविषयेप्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

मधुभाष्य

तस्मादिति उक्तंलक्षणंपिंडीकृत्याह ६८ ॥

410

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम करना स्थिरप्रज्ञ पुरुषका साधन औ
र यही उसका लक्षणहै यह जो पूर्व कहि चुके सोई ।
अब फेरि कहते कि हे महाबाहो अर्जुन जो इन सब इं
द्रियों को विषयोंसे शान्त राखि सके उसकी प्रज्ञा प्र
तिष्ठितहोतीहै महाबाहु संबोधनसे यह जनाया कि
तुम वैरियोंके निग्रह करनेमे समर्थ हो इससे अवश्य
इंद्रियोंको वश करि सकोगे ये इंद्री पुरुषकी परम श
त्रुहै शत्रुको जय करने विना बडी हानिहै यह इसका
भावार्थहै ६८ ॥

दोहा

तातें जेहि अर्जुन समसें वशकरलीन इंद्रिय इंद्रिय विष
यसें ताकी मति आसीन ६८॥

यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसंयमी ॰
यस्यांजाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतोमुनेः ६९

शांकरभाष्यं॰

योयंलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारः सउत्पन्नविवेकज्ञानस्यस्थि
तप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वात्‌विद्यानिवृत्तौ निवर्ततेऽविद्यायाश्च ॰
विद्याविरोधित्वान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह यानिशेति
यानिशारात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वा॰
त् निशासर्वेषांभूतानांसर्वभूतानां किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्र
ज्ञस्य विषयोयथानक्तंचराणामहरेव सदन्येषांनिशाभवति
तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेवनि
शा परमार्थतत्त्वागोचरत्वादतद्बुद्धीनां तस्यां परमार्थतत्त्वल
क्षणायां अज्ञाननिद्रायाःप्रबुद्धोजागर्तिसंयमी संयमवान्
जितेंद्रियोयोगीत्यर्थः यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामः
विद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येवभूतानि जाग्रतीत्युच्यंते यस्यांनि॰
शायां प्रसुप्ताइव स्वप्नदृशः सानिशा अविद्यारूपत्वात्परमा
र्थंतत्त्वं पश्यतोमुनेरतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेवचोद्यन्ते
नविद्यावस्थायां विद्यायांहि सत्यामुदितेसवितरिशार्वरमिव
तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्याप्रमाण॰
बुद्ध्यागृह्यमाणाक्रियाकारकफलभेदरूपासती सर्वकर्महे॰
तुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वो
पपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितंकर्तव्यं कर्मेतिहि
कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदंसर्वंनिशेवेति यस्य
तुपुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदंसर्वंभेदजातमितिज्ञानं तस्यात्म
ज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारो नप्रवृत्तौ तथाच दर्श
यिष्यति तद्बुद्धयस्तदात्मानइत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव त

स्याधिकारः तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति
चेन्न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तक
प्रमाणापेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमा-
णत्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहा-
रः संभवति प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणं निवर्तय-
देव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे लोके च
वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य तस्मान्नात्म
विदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धं ६८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरी-
तस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति
योऽयमिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिस्तन्निवृत्तिरेव
कथमित्याशंक्याह अविद्यायाश्चेति स्फुटीकर्तुं बाह्याभ्यंतर
करणानां पराक्प्रत्यक्प्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मिथो वि-
रुध्यते पराग्दर्शनस्यानाद्यात्मावरणविद्याकार्यत्वादात्मदर्श-
नस्य च तन्निवर्तकत्वात् ततश्चात्मदर्शनार्थमिन्द्रियाणामर्थेभ्यो
निग्रहणीयादित्याहेति योजना सर्वप्राणिनां निशापदार्थो वि-
वेककरीत्यत्र हेतुमाह तमःस्वभावत्वादिति सर्वप्राणिसा-
धारणीं प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्र-
श्नपूर्वकं विघटयति किं तदित्यादिना स्थितप्रज्ञविषयस्य प-
रमार्थतत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य कथमज्ञानं प्रति निशात्व-
मित्याशंक्याह यथेति तत्र हेतुमाह अगोचरत्वादिति अत-
द्बुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्ते द्वैतप्रपंचे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रति-
पन्नत्वात्परमार्थतत्त्वं निशेवाविद्यमानमित्यर्थः तस्यामित्यादि
व्याचष्टे तस्यामिति निशावत्कायामवस्थायामिति यावत्
योगीति ज्ञानी कथ्यते द्वितीयार्द्धं विभजते यस्यामिति प्रसु-

मानो जागरणं विरुद्धमित्याशंक्याह यस्मादेवेति परमा-
ति र्थतत्त्वमनुभवतोनिवृत्ताविद्यस्य संन्यासिनोद्वैतावस्थानिशे-
त्यत्र हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति परमार्थावस्थानिशात्व
विदुषामविदुषान्तु द्वैतावस्थातथेति स्थितेफलितमाह अत
इति अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादि
त्यर्थः विद्योदयेऽपि तत्प्रतिभानाविशेषात् पूर्वमिव कर्मा-
णि विधीयेरन्नित्याशंक्याह विद्यायामिति अविद्यानिवृत्तौ
वाधितानुवृत्त्या विभागमानेऽपि नास्तिकर्मविधिर्विभागा
भिनिवेशाभावादित्यर्थः अविद्यावस्थायामेवकर्मणीत्युक्तं
व्यक्तीकरोति प्रागिति विद्योदयात्पूर्वं बाधकाभावाद-
वाधिताविद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपयाभ्युपग-
च्छतोऽप्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्धे-
तुत्वादित्यर्थः नविद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपंचयति नाप्रमा-
णेति उत्पन्नायांचविद्यायां अविद्यायाःनिवृत्तत्वात् क्रिया-
दिभेदंभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तयाप्रमाणाय
थोक्तविभागभागिन्यप्यविद्या नकर्महेतुत्वंप्रतिपद्यते वा-
४ धितत्वेनाभासतया तद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः विद्याविद्यावि
भागेनोक्तमेवविशेषंविवृणोति प्रमाणभूतेनेति यथोक्ते
नवेदेनकामनाजीवनादिमतोममकर्मविहितं तेनमया
तत्कर्त्तव्यमितिमत्वानःसन्कर्मण्यज्ञोधिक्रियते तत्प्रतिसा
धनविशेषवान्हिनोवेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः सर्वमेवेदम
विद्यामात्रंद्वैतं निसैवेति मन्वानस्तुनप्रवर्त्तते कर्मणीति
व्यावर्त्त्यमाह नाविद्येति विदुषोनकर्मण्यधिकारश्चेत्तस्या-
धिकारस्तर्हि क्वेत्याशंक्याह यस्येति तस्यात्मज्ञस्यफल
भूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति तथाचेति प्र
वर्तकंप्रमाणंविधिस्तदभावेकर्मस्विवविदुषोज्ञाननिष्ठाया

मपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोपि विधिरिति शं
कते तत्रापीति किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किंवा मानाधी
नस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयस्तत्वेन विध्यनपेक्ष
त्वादित्याह न स्वात्मेति न द्वितीय इत्याह नहीति प्रवर्तक
प्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादि
ति हेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेपि
ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारं प्रतिनियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादि
त्याशंक्याह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणस्यात्म
ज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वा
न्न तत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्ती
करोति नहीति यस्माधिगमवदात्माधिगमेपि किमिति य
थोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशंक्याह प्रमातृत्वं हीति तन्नि
वृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रमाणमित्याशंक्याह निवर्तयदे
वेति निवर्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र दृ
ष्टान्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमा
ह लोके चेति व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफ
लपर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलंभाद्वैतज्ञा
नमपि प्रमाणत्वान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः
आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सि
द्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति त
स्मादिति ६८ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वेवं न कश्चिदपि प्रबुद्ध इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्म
नानिगृहीतेंद्रियो लोके दृश्यते अतो संभावितमिदं लक्षणमि
त्याशंक्याह या निशेति सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव निशा
आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानांधानां तद्गतमतीनां तस्यां दर्शनादिव

व्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी निगृहीतेन्द्रियो जा
गर्ति प्रतिबुध्यते यस्यां तु विषयनिष्ठायां भूतानि जाग्रति प्रतिबु
ध्यन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेः निशा तस्यां दर्शनादिव्यापारस्त
स्य नास्तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथा हि दिवान्धानामुलूकादीनां
रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे एवं ब्रह्मनिष्ठस्योन्मीलितात्मस्यापि ब्रह्म
ण्येव दृष्टिर्न तु विषयेषु अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥

पिशाचभाष्यटी॰

यानिशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारिणी सर्वभूतानां नि
शेति सर्वप्राणिव्यवहारागोचरं ब्रह्मरूपमुच्यते तस्यां जाग
र्ति प्रबुद्धवानास्ते यस्यां सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते यस्यां व्य
वहरन्ति सा अविद्या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्यो
गिनः ६९ ॥

रामानुजभाष्यटी॰

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह याआत्मविषया
बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेव अप्रकाशिका तस्यामात्म॰
विषयायां बुद्धाविन्द्रियसंयमी प्रसन्नमना जागर्ति आत्मानम
वलोकयन्नास्त इत्यर्थः यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वा
णि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति सा शब्दादिविषया बुद्धिरा
त्मानं पश्यतो मुनेर्निशेवाप्रकाशिका भवति ६९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

योगी च सर्वव्यवहारं कुर्वाणोपि लोकोत्तर इति निरूपयता
परमेश्वरेण संक्षिप्यास्य स्वरूपं कथ्यते यासर्वेषां भूतानां॰
निशा मोहिनी माया तस्यां मुनिर्जागर्ति कथं इयं हेयेति य
स्यां च दशायां लोको जागर्ति नानाविधां चेष्टां कुरुते स्वात्मने
रात्रिः यतोसौ व्यवहारे प्रतिबुद्धः एतदुक्तं भवति येयं मा॰
या खलु तस्यां मोहकत्वं नाम रूपं स्वं तेन तत्ता आसनं च तत्र

लोकःशाश्वत्स्वरूपमस्यात्रपरामृष्टोवद्वितीयस्मिंरूपेनिव
द्धस्तनिरालेयोगीतुतद्विपरीतःतद्वीयंमोहकत्वेनतद्रू
लनायपश्यतिस्वरूपंतेनतंतंतनाद्रियेत पश्यन्नप्यज्ञानी
मिथ्याज्ञानोपपन्नानास्वरूपत्वेनतानाद्रियेत पश्यतपवसारात्रि
रितिविवेकः विद्यायांचावधत्ते योगी यत्र तत्र सर्वविमूढः अविद्यायांतुबुद्धो यत्र जनः
प्रबुद्ध इत्यपिचित्रम् ६९

परमार्थप्रपा टी.

अथविमुक्तपराहतेन्द्रियस्यस्थितिमाह यानिशेति सर्वा
णिभूतान्यात्मानेनजानंतिअतआत्मविषयकाज्ञानरूपाते
षांभूतानांरात्रिः यथोलूकानांदिनमेवरात्रिः एवंतस्यारा
त्रौसंयमीपराहतेन्द्रियोयोगीजागर्तिउद्बुद्धोभवतितथा
तस्यांजाग्रद्दृशायांभूतानिजाग्रतिस्वव्यवहारंकुर्वंतिसापश्य
तआत्मदृष्टेःश्रेनेर्मननशीलस्यनिशाभवति तत्रव्यवहा
राभावात् तदुक्तंआत्मानंहिस्फुरंतिसर्वशरीरभाजांतेषां
निशाभवतिसाखलु तत्रमोदतेयोगी जागर्तिजाग्रतियत्र
व्यवहारजातेतत्रसक्तस्तत्परधियःसास्यवासरः इति एवंस
कलेन्द्रियपराहतित्वमेवात्रस्थितप्रज्ञत्वमित्यर्थः यद्वासर्वभू
तानांसर्वदेहिनांयास्वकलेन्द्रियोपरमरूपानिशासुषुप्तिः
तत्रात्माकारांतःकरणवृत्त्यातस्यामपिआत्मानंनविंदंति अ
थतस्यांतुर्यावस्थायांपरिणतायांसंयमीआत्मनिष्ठःसमाधौ
जागर्तिआत्मानुसंधानानुभववान्भवति देवंयतस्मिंस्तुनेप
रमोयेषआनंदसाक्षात्देवंवित्त्वपालोकःसृष्टे तप्वतदेवते
मिथुनेनप्रियेणाधाभासमर्द्दयतीतिश्रुतेः याशिष्टापि निद्रा
दौजागराभासस्यांतेयोभावउपपद्यते तंभावंभावयन्साक्षाद
हयानंदमश्नुते इति अथयस्यांजाग्रदवस्थायांभूतानिजाग्र
तिस्वव्यापारंकुर्वंतिसाव्यवहारमपश्यतआत्मदृष्टेःअदृष्टस्य
निशाद्दश्यप्रपंचास्फुरणात् ६९ ॥

वनमाली टी॰

एवंमुमुक्षुणाप्रयत्नेनेंद्रियनिग्रहःकर्तव्यःज्ञानिनस्तुस्वाभावि
कइत्याह येतिअज्ञानांसर्वभूतानांयाभगवद्विषयकास्थिरप्र
ज्ञातिशेवनिशायस्यामज्ञानिगाढनिद्रायामिवशेरतेसंयमी
जितचित्तेंद्रियःजागर्तिसम्यगपरोक्षेणपरमेश्वरंपश्यतीत्यर्थः
यस्यांविषयभोगरूपायांज्ञानरूपेतयानिशायांभूतानिपरमेश्व
रविमुखानिजाग्रतिमुनेःपरमेश्वरमननशीलस्यानिशातस्यां
सनिद्रातीत्यर्थः यथाकाकस्यरात्र्यंधस्यदिनमुलूकस्यदिवां
धस्यनिशारात्रौपश्यतस्तोलूकस्यप्रहिंनरात्रिरेवसाकाकस्यत
थाज्ञाज्ञयोः ६९ ॥

जलमवैजयन्ती टी॰

नन्विंद्रियाणामिंद्रियार्थेभ्यःसंयमनंकृत्वापियोगीनदंनतरंकिं
फलंमाप्नोतीत्यपेक्षायांतस्यात्मदर्शनपूर्विकांब्रह्मविषयिणीं
बुद्धिंस्थौतीमाह यानिशेत्यादिभिस्त्रिभिःयानिशेतिसर्वभूतानां
सर्वेषांसर्वेश्वरेश्वराद्भगवतोमत्तःसकाशादितरान्देवान्मत्स
मत्वेनमन्यमानानांजीवेश्वरयोःस्वरूपायाथार्थ्याज्ञानेनतयो
र्भेदमज्ञानकल्पितमितिवदतांशास्त्राचार्यादिकंसर्वंजगन्मि
थ्येतिप्रजल्पतांपरिछिन्नबाह्यानांभूतानांनित्यबद्धजीवानांया
निशाऊहऊहरांभंगुरकातिमहान्धकारवतीनिशैवतेषांस्वप
रस्वरूपाप्रकाशिकाऽन्यदेवभावसाधनादिशून्याःनिमित्तभग
वद्भक्तिविशिष्टाध्रुवास्मृतिलक्षणात्मदर्शनपूर्विकापरमात्म
विषयिणीयाबुद्धिःसैवनिशेत्युच्यतेतस्यांहरिविमुखजनमोह
कारिण्यांमहत्स्वविषयिण्यांबुद्धौसंयमीशीघ्रंस्वर्गादिरूपशब्दा
दिविषयपदेभ्योविधिशिवेंद्रादिदेवेभ्यःसकाशात् बाह्यान्तः
ष्करणवृत्तीनांभगवत्स्वरूपविग्रहगुणशक्तिलीलादिषुवि
षयेषुसंयमःसम्यगुपरमोयमोविद्यतेयस्यतथासःविस्वन॰
न्यभक्तःजागर्तिस्वस्वरूपस्येश्वरेणसहस्वाभाविकभिन्नाभिन्न

गी॰ टी॰ द्वि॰ रूपत्वेपश्यन् तद्विनोविनिद्रःसन्जिष्टतिसंयमीत्येकवचनेनैवं
भूतस्यहरिभक्तस्यातिदुर्लभत्वंदर्शितं यस्यांकृष्णेतरानेकामरभ
क्तिमत्त्वाभगवदनन्यरतिरहितजनानन्दकारिण्यां अयथार्थे
नात्मपरमात्मतत्त्वविषयिण्यामनिश्चिततत्त्वतयायांबुद्धौभू
तानिकृष्णभक्तिविरहितानिभूतपत्याग्रमर[illegible]णाअज्ञावत्रि
जाग्रतिकर्बुरादिरजनीचरवद्दिनिद्राणिसंतिष्ठंतिसाबुद्धिः
आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपयाथात्म्येनपश्यतःमुनेर्भगवत्स्व
रूपगुणलीलादिमाहात्म्यावगंतुस्तत्स्वरूपगुणादिमनन
स्वभावस्यवाक्कैसैकनिष्ठस्यसंयमिनःनिशानिरतिशयाति
निबिडजलदवृन्दसंघटितामावास्याविशिष्टातिशयान्धकार
वतीतमिस्रेवाप्रकाशिकाभवति संयमीनिवृत्तिलक्षणमा
त्मदर्शनपूर्विकांभगवत्प्राप्त्युपायभूतांकेवलांकृष्णविषयिणीं
बुद्धिंविनान्यांसंसारप्रापिकांप्रवृत्तिलक्षणांनानादेवविषयि
णींबुद्धिंनजानातीत्यभिप्रायः ६९ ॥

+ स्थितप्रज्ञस्यतत्त्वतःसिद्धएवसर्वेन्द्रियसं **मधुसूदनी टी॰** ॥ यमइत्याह +

+ यावेदांतवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाहंब्रह्मास्मीतिप्रज्ञा स
मत्तानां र्वभूतानांनिशेवनिशानान्तमःप्रकाशरूपत्वात् तस्यांब्रह्म
विद्यायांलक्षणायांसर्वभूतनिशायांजागर्तिप्रज्ञाननिद्रायाः
प्रबुद्धःसन्सावधानोवर्तते संयमीइंद्रियसंयमवान् स्थितप्र
बुद्धाः ज्ञइत्यर्थः यस्यांतुद्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायांप्रसु
प्तान्येवभूतानिजाग्रतिस्वप्नवत् व्यवहरंतिसानिशानप्रका
शते आत्मतत्त्वंपश्यतोपरोक्षतयामुनेःस्थितप्रज्ञस्य यावद्धि
नप्रबुध्यते तावदेवस्वप्नदर्शनंबाधपर्यंतत्वाद्भ्रमस्य तत्त्वज्ञा
नकालेतुनभ्रमनिमित्तःकश्चिद्व्यवहारः तदुक्तंवार्तिकका
रैःकारकव्यवहारेहिशुद्धंवस्तुनवीक्ष्यते शुद्धेवस्तुनिसिद्धे
चकारकव्यापृतिर्हितितथाच यस्यविपरीतदर्शनंतस्यन
वस्तुदर्शनंविपरीतदर्शनस्यवस्तुदर्शनजन्यताति यस्यच

तिस्तथा काकोलूकनिशेवायंसंसारोह्यात्मवेदिनः यानिशासर्वभूतानामित्य
दावत्स्वयं ४

वस्तुदर्शनेनतस्यनविपरीतदर्शनंविपरीतदर्शनकारणस्यवस्तु ३४ वस्तुदर्शनस्य
दर्शनेनबाधितत्वात् तथाचश्रुतिः यत्रवाअन्यदिवस्यात्त
त्रान्योन्यत्पश्येत् यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदि
तिविद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथाकाकस्यरात्र्यंधस्यदिनमु
लूकस्यदिवांधस्यनिशारात्रौपश्यतश्चोलूकस्ययहिनेरात्रि
रेवसाकाकस्येतिमहदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनःकथ
माविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारःस्यादितिस्वतःसिद्धए
वतस्येंद्रियसंयमइत्यर्थः [illegible]
[illegible] ६९ ॥

सदानंदीटीका ॥

एवंमुमुक्षुणाप्रज्ञास्थैर्यायेंद्रियसंयमः कार्यप्रयत्नतःशा
स्त्राचार्याभ्यामुपदेशतः १ उत्पन्नेतत्त्वविज्ञानेक्षीणेऽज्ञानेसकार्य
के इंद्रियाणांसविज्ञानांस्वतःसिद्धोस्तिसंयमः २ इत्याहभ
गवान्विमुक्तब्रह्मनिष्ठाप्रदर्शनात् वेदांतवाक्यजाप्रज्ञाहंब्रह्मा
स्मीतियाहृढा ३ प्रज्ञात्मतत्त्वप्रकाशत्वादज्ञानांरजनीवया
ब्रह्मविद्यास्वरूपिण्यांतस्यांजागर्तिसंयमी ४ जितेंद्रियोजि
तमनाःस्थितप्रज्ञउदारधीः प्रबुद्धोऽज्ञाननिद्रातःसावधान :
प्रवर्तते ५ ग्राह्यग्राहकरूपायानिशाविद्यातमोमयी प्रसु
प्तान्येवभूतानियस्यांव्यवहरंतिवै ६ स्वप्नवत्सानिशातस्य
ब्रह्मतत्त्वंप्रपश्यतः स्थितप्रज्ञस्यविदुषोभेदहृग्नावभास
ते ७ प्रबुध्यतेनयावद्धितावत्स्वप्नस्यदर्शने प्रबुद्धस्यपुनः
स्वप्नोबाधितोभ्रमकालिकः ८ बाधपर्यंततादृष्टासकार्य
स्यभ्रमस्यच साक्षात्कृतेनपरतत्त्वेनभ्रमोनचतत्कृति ९ सम्य
ग्भ्रांतिबाधात्तुतदुक्तंवार्तिकेस्फुटं कारकव्यवहारेहिशु
द्धंवस्तुनवीक्ष्यते १० शुद्धेवस्तुनिसिद्धेचकारकव्याहतिस्त
था काकोलूकनिशेवायंसंसारोज्ञात्मवेदिनोः ११ यानिशा

सर्वभूतानामित्यवोचत्तत्रायंहेतुः विपरीतदृष्टेर्नास्ति सम्य
ग्वस्तुनिरीक्षणं ५२ वस्तुदर्शनजाद्यस्माद्विपरीतादृगेवसा
सम्यग्वस्तुदृष्टेर्नास्तिविपर्ययनिरीक्षणं ५३ सम्यग्दृष्टावा
धितत्वात्समूलस्यभ्रमस्यहि उलूकस्यदिवांधस्ययथाकाक
दिनंनिशा ५४ रात्र्यंधस्यचकाकस्ययथोलूकदिनंनिशा
तथाज्ञस्यनिशावर्त्तिनिष्ठाब्रह्मविदोमुनेः ५५ तथाब्रह्मवि
दोमूढनिष्ठारात्रिविवोदिता प्रवृत्तत्वदृष्टेर्नास्तिक्रियाका
रकलक्षणः ५६ व्यवहारोस्यसिद्धांतःसर्वेंद्रियसंयमः
वित्तस्यस्यात्मनिष्ठत्वादेषएवयमुच्यतः तस्माद्यनिकृते
ध्यानमर्थ्यायातंप्रवर्तते इत्युक्तंश्रीवसिष्ठेनरघुनाथंप्रतिस्फु
टम् ५७ ॥

नीलकंठी टी॰ ।

यदापंचावतिष्ठंतइत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुःपरमांगतिमि
त्येतच्चतुर्थेपादेव्याचष्टे यानिशेति सर्वेषांभूतानामज्ञानं
यानिशेवनिशायस्यांमध्येदिनेउलूकाइवांधाश्चंधाप्रा
वसर्वेप्राणिनोभवंतितस्यांतस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषिसंयमींद्रि
यमनोबुद्धीनांनिग्रहणशीलोयोगीजागर्तिइंद्रियादी
नांहकशक्तिलोपेपिप्रत्युपरतदृकशक्तिरेवास्ते तथाच
श्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वादिति
यस्यामविद्याख्यायांनिशायांक्रियाकारकादिद्वैतस्यप्रव
र्त्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिशीथेउलूकाइवस्वस्वव्या
पारेप्रवर्त्तंते साश्रविद्यापश्यतोमुनेःआत्मदर्शनवतोयो
गिनःप्रारब्धकर्मणाविदेहकैवल्यप्रतिबंधात्लेशतोनुव
र्त्तमानात्युत्थानकालेव्यवहरतोस्यगाढांधकारवतीनिशे
वक्लेशकरीभवति प्रतिस्फुरमाणाहियोगिनःवाह्यव्यवहा
राद्विजेतेनराइवगाढांधकारेसंचारात् यथोक्तंयोगभा

षे प्रतिमात्रकल्पो हि विद्वानल्पपङ्कः खलेशेनाप्युद्विजत
इति प्रत्रवार्तिकानि कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्य
ते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्याहतिस्तथा काकोलूक
निशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः या निशा सर्वभूतानामि
त्यवोचत्स्वयं हरिरिति बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशा
चवत् बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवदिति तदे
वं किमासीतेत्यस्योत्तरं यदा संहरते चायमित्यादिना एतद
तेन ग्रंथेनास्थितप्रज्ञः सदा समाधिमनुतिष्ठन् परमां गतिं प्रा
प्नोतीत्युक्तं ६९ ॥

आनंदी टीका ।

स्थितप्रज्ञस्य योगेन जगद्विलक्षणां वृत्तिमाह सर्वभूतानामन
वस्थितबुद्धीनां या विद्या तत्त्वज्ञानात्मिका निशा तस्मिं संचाराद्विष
यानामित्यर्थः यस्यां विद्यायां न प्रविचरन्ति तस्यां विद्यायामेवस
र्वभूतनिशायां संयमी [illegible] स्थितप्रज्ञो जागर्ति
विगतमोहनिद्रालेयस्याम विद्यायां संसारव्यवहारहेतो भूतानि
सुप्ताः जाग्रति सुखदुःखादिकामनया तत्तत्कर्मकरणव्यग्रबुद्ध
यः विनिद्रतासावधानतामनुभवन्ति सेयमविद्यात्मिका रात्रिः
पश्यतः परमार्थतत्त्वमालोकयतः मुनेः स्थितप्रज्ञस्य रात्रिः संचा
रस्याविषयः सर्वमिदं विस्तृत्याभिनवगुप्तपादैः प्रत्यालोचने ।
थोत्तरसंक्रमितवाचास्यवाक्यस्योदाहरणव्याख्यानं तथा च मो
क्षोपायेऽपि ६९ ॥ या निशा सर्वभूतानामविद्यारूपमयात्मिका परोबोधः परा शान्तिस्तत्रासौ समाधितः । यस्मिं जाग्रति भूतानि हृष्टे स्मिन्दुःखदायिनि तत्रासौ सततं हृष्टः सुप्तसौहृतवी +

रामकंठी टीका

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा हि तिरेव हि संसा ।
रिणः प्रतिनिशाशब्देनोक्ता तद्विषयत्वेन हि सर्वभूतान्यनुभिद्वि
५२ तहरशक्तित्वात् प्रसुप्तानि तिष्ठन्ति एवं विधायां सर्वभूतानां निशायां त
स्यां तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृहीतसर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो
जागर्ति प्रविकस्वरस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभा
समानानामेवाविशुद्धश्चान्विगतमोहनिद्रालसो यस्यां तु प्रतिक्षण
विनश्वरसुखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोन्मुखमात्रव्यग्रसम
ग्रेंद्रियग्रामायां संसारव्यवहारहेतोः सर्वभूतानि समस्तप्राणभृतो

जाग्रति तावन्मायावहितत्वात् विनिद्रितामिवानुभवंति मानाहृशीवृत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थं परमार्थमालोक यतोमुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिर्निशा ज्ञानं प्रतितस्य निरवद्य धानत्वात् [illegible] ॥ ६९ ॥

लासत्रीव[illegible]नी टीका ॰ सर्वेषां भूतानामात्मज्ञानध्यानाहृतमतीनां॰

अतः संसारिपुरुषस्य विलक्षणं प्रबुद्धस्य वृत्तिमाह येति. यात्मनि निष्ठा ह्रूपा निशेव निशा स्फुटार्थप्रकाशिका परमार्थभूता या ब्रह्मज्ञाया विद्यमाना या देहादिषु निमग्नतया तेषाम स्फुटत्वेन भासनात् तस्यां संयमी उक्तो विषयानिगृहीतेन्द्रियः प्रबुद्धो जागर्ति स्फुटं परमार्थं पश्यति यस्यां हृत्तो विषयनिष्ठा ह्रूपायां निशायां भूतानि जाग्रति स्फुटमर्थान् पश्यंति मा मुनेर्मननशीलस्यात्मनि समाहितस्य पश्यतो दर्शनादिव्यापारं कुर्वतः एव निशा स्फुटतया विषयावभासनात् यथा मधुपानं स्त्री वस्य ॥ ६९ ॥ नउक्तं मा ज्ञा पा यम्भुतेनर्भुबेनतया तिष्टन्बहिर्हीनं परोपिसन् परिज्ञाततया नित्यं निद्रालु रिव लक्ष्यते इति॰

पंचोलीटीका

योयं लौकिको व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते अविद्या या अविद्या विरोधान्निवृत्तिः इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह तथा च विद्याविद्ययोः विरोधात् द्विषययोर्भिन्नविषत्वमाह यानिशेति सर्वभूतानां यस्मिन् परमार्थतत्वे मोहमयी सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमः स्वभावा निशाः तस्यां तस्मिन् परमार्थतत्वे संयमी जागर्ति यस्यां अविद्यालक्षणं यां निशायां भूतानि जाग्रति परमार्थतत्वं पश्यतो मुनेः सा निशा ६९

रणवीरसमिद्वोधिनी॥

कर्मयोगी च सर्वव्यवहारान् कुर्वाणोपि लोकोत्तर इति निरूपयतां परमेश्वरेणमतिप्यास्य स्वरूपं कथ्यते यानिशेति सर्वेषां भूतानां

भूताविषयाणामिवनिश्चयाभावाद्दोलायमानानामकर्मयोगिनां
यानिशा निशेवमोहिनी अयंगुरुरयंपिताऽयंपितामहोऽयंभ्राता
ऽयंसुतोऽयंसुहृदेतेहंतव्या एतान्हत्वासुमहत्पापकर्मकारितया
निरयभाजःस्यामेतैर्विनाराज्यमप्यस्थिते जिजीविषाभावाद्वा
त्यंतक्लेशपापंस्यामेत्यादिरूपाइंद्रियार्थविधीयमानमनोवृत्तिः
प्रारभ्यमाणस्ववर्णाश्रमाचारोचितकर्मणः सकाशान्निवृत्तिनि
मित्तीभावस्तस्याःस्यात् प्रारभ्यमाणस्वधर्माचरणविषयप्रवृत्तिवि
स्मारणेनेतरानुभवजनकत्वात्कश्मलोत्पादनसाधर्म्याद्धि निशा
यामपिहिलोकोदिनव्यवहारात्सर्वभूतान्विहृत्यनिद्रापरवशा
भावात्स्वामिकेव्यवहारमनुभवति तस्यांमनोवृत्तौसंयमीसम्य
ग्यच्छतिनियच्छतिप्रवृत्तिविरहणातिंद्रयतीतिसंयमी यागुनिग्र
हो यतः कर्मयोगीजागर्तिस्वधर्माचरणेदृढनिश्चयत्वेनकश्मल
परवशत्वाभावात्ततोनिवृत्तेः यस्यांपुनर्वृत्तौस्वधर्मभूतयुद्धादित्याग
पूर्वंपरधर्मभूतभिक्षाचरणाद्यभिनिवेशरूपायांलोकोजागर्ति
विविधंसंकल्पते सावृत्तिरमुनेर्जोषमनाश्रितस्यव्यवहारतत्परस्ये
तियावत् निशेवनिशास्वामिकतुल्याभासतेमिथ्येवायंगर्वादि
हननिमित्तककिल्बिषभ्रमइति यद्वा तत्रवृत्तौमनसःप्रवेशा
हानात् यतः पश्यतः संमुखत्वायातान्गुर्वादीन्हननीयतान्यपश्यतः
यद्वा पश्यतःस्वधर्माचरणेधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनवि
द्यते अत्यारभ्यलभंतेयुद्धमीदृशमित्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितमामु
त्रिकंयोमनंफलं तदनाचरणेच अथचेत्त्वमिमंधर्म्यमित्यारभ्य
ततोदुःखतरंनुकिमित्यंतेनग्रंथेन प्रतिपादितमैहिकामुष्मिको
भयानिष्टंच जयेपराजयेवासति दृष्टोवेति पश्योक्तामुभयलोकेपि
स्वाभीष्टसिद्धिंविवेचयतत्रेति मिथ्यात्वाभासेदृष्टः पश्यतएवच
सारात्रिरितिविदे तस्मादिंद्रियपरवशतयास्वधर्मानिवृत्तिरूपां
वृत्तिंविहायतत्प्रवृत्तिरूपांप्रवृत्तिमातिष्ठलोकोत्तरःकर्मयोगीतित
त्रैवास्यस्थैर्यमितिसमुदायार्थः ६९॥

मधुभाष्य

यानिशेति यासर्वभूतानांनिशापरमेश्वरस्वरूपलक्षणा य
स्यांतुसुप्तानीवनकिंचिज्जानंति तस्यामिंद्रियसंयुक्तोज्ञानी
जागर्तिसम्यगपरोक्षेणपश्यतिपरमात्मानमित्यर्थः यस्यां
विषयलक्षणायां भूतानिजाग्रतितस्यांनिशायामिवसुप्तः
प्रयोजनंजानाति मत्तादिवत् गमनादिप्रवृत्तिः तदुक्तम् देहं
ततत्त्वचरमं देहोपिदैववशागइतिश्लोकाभ्यां मननशीलोमुनिः
पश्यतइत्यस्यसाधनमाह तेनविषयानुभवप्रकारमाह ६९

भाषा अनुवाद

जो सन्देह करो कि निद्रागत कहे सोये मनुष्यके समान देखना सुनना बोलना चलना या परस करना आदि इंद्रियों के व्यापार से रहित कहे इंद्रीजित तो कोईभी पुरुष इस संसारमे नही देख पडताहै तो स्थित प्रज्ञका लक्षण जो कहा सो असंभव अर्थात् कोई भी स्थिर बुद्धि नहीहै इस पर श्रीभगवान कहते है कि अज्ञान रूप अन्धकार से आहत कहे घेरे सकल मनुष्यों को आत्मनिष्ठा कहे आत्मज्ञान तत्वज्ञान रूप विषयमे दर्शन आदि कोई व्यापार न रहनेसे जन्तुवों को जो निशा कहे रात्रि अर्थात् दर्शनादि व्यापार शून्य अवस्था तद्रूप आत्मनिष्ठा कहे तत्वज्ञान अवस्था रात्रिहै जिसमे विषयी विचारों को कुछ नही सूझता सोये पुरुषके समान शिथिल पडेहै कोई इंद्री भी कुछ काममे नहीहै यही आत्मनिष्ठा रूप निशा सब जीवोंकी जानो इससे संयमी कहे इंद्री जित जागतेहै अर्थात् तत्वज्ञान का अनुभव करते और स्वस्वरूप को देखते आनन्द पावते है । और जो विषय निष्ठा कहे विषयोंका ज्ञान जिसमे सब प्राणी जागते अर्थात् विषयी जन विषयो मे बोधयुक्त हो दर्शनादि व्यापार करते स्वप्नकी ऐसी संपतमे मगनहै सोई मुनि जो तत्वज्ञानी है उनको रात्रि तुल्यहै अर्थात् इस विषय मोह रूप रात्रिमे उनको कुछ नही सूझता सोये नरके समान अचेतहै अर्थात् ब्रह्ममे दृष्टिहै और विषय देखते नही सोई कहा कि जो निशा सब भूतकहे प्राणियों की है उसमे मुनिजन जागते और जो ज्ञानियों की रात्रि उसमे प्राणीसब जागते है जैसे उल्लू आपतो और चमगादर छुछुन्दर आदि जीव और जो

वोंकी राति और इनका दिनहै अपना सब व्यापार करते खु
सीसे घूमते रात भर तैसेही जानो ६९ ॥

दोहा

जो यहराति सबजीवकों ताम हियोगीजाग जाम हि जगत
जीवसबमुनिको सो निशाभाग ६९ ॥

आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशं तियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशन्तिसर्वे सशा न्तिमाप्नोतिनकामकामी ७० ॥

शांकरभाष्य टी.

विदुषस्त्यक्तैषणस्यस्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्वसंन्या सिनः कामकामिनइत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्ना ह आपूर्य्येति आपूर्य्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठं अचलतयाप्र तिष्ठा अवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोग ताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत्का माविषयसन्निधावपिसर्वतइच्छाविशेषायं पुरुषंसमुद्रमि वापोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्तिसर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्तेनस्वा त्मवशंकुर्वन्ति सशान्तिंमोक्षंप्राप्नोति नेतरःकामकामीका म्यन्तइतिकामाः विषयास्तान्कामयितुंशीलंयस्यस काम कामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ७० ॥

आनंदगिरिकृत टी.

ननुसंन्यासिनामपि विद्यावतां विद्याफलस्यमोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषःसंन्यासोनियम्यतेतत्राह विदुष इति प्राप्ततत्त्वज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः सर्वाभ्योव्युत्थितस्य श्रवणादिद्वारासमुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य संन्यासिनो मोक्षोनान्यस्य विषयतृष्णापरिप्लुतस्य इत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेषवियुक्तैस्तु इतिश्लोकोक्तमेवार्थंपुनराहेतियोजना अद्भिःसमुद्रस्यसम न्तात् पूर्य्यमाणत्वेह्यद्भिर्ह्रासवती तदीयास्थितिरापतेदित्या शंक्याह अचलेति नहि समुद्रस्योदकात्मकंप्रतिनियतंरू पं कदाचिद्विवर्द्धते ह्रसतेवातेन तदीयास्थितिरेकरूपैवे त्यर्थः तद्वदेवाम्बुवापःसमुद्रान्तर्गच्छन्ति नहि तस्यवि

गी॰ क्रियावत्त्वात्प्रतिष्ठा स्यादित्याशंक्याह स्वात्मस्थमिति इच्छाविशे
टी॰ षाः विषयाणामसन्निधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि सन्निधा
द्वि॰ नेतस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशंक्याह विषये
ति प्रवेशं विघटयति सर्वतइति योऽकामइत्यादिश्रुतेर्विषये
विशुत्वस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकामुकस्येत्याह सशान्ति
मिति ७० ॥

स्वामिकृत टी॰

४ ननु विषयेषु तृष्णाभावे कथमसौ तान्भुङ्क्ते इत्यपेक्षायामाह
आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठ
मनतिक्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरपि अन्या आपो यथा प्रविश
न्ति तथा कामा विषया यं मुनिं अन्तर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव
प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति
न तु कामकामी भोगकामनाशीलः ७० ॥

पिशाचभाष्य टी॰

एवमविद्याविद्याभेदाद्विदुषः सर्वकर्माणि विदुषस्सर्वनि
वृत्तिः स्वभावात्सकलकर्मसंन्यास एव विदुषस्त्यक्तैषणस्य
स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षः न कामकामि न इत्येवमर्थं दृष्टान्ते
न प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठं अच
लाप्रतिष्ठा यस्य सत्तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति य
द्वत् यथा तद्वत् तथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रा
गद्वेषभ्यास कम्पमाने स शान्तिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति न काम
कामी कामान्कामयत इति कामकामी ७० ॥

रामानुजभाष्य टी॰ ॥

यथात्मनैवापूर्यमाणमेकरूपं नादेया आपः प्रविशन्ति आसा
मू॰ मतां प्रवेशे अप्रवेशे च समुद्रो न कंचन विशेषमापद्यते एवं
यं मुनि॰ सर्वे कामाः शब्दादिविषयाः यं मुनिं प्रविशन्ति इन्द्रियगोचर
तां प्राप्नुवन्ति स शान्तिमाप्नोति शब्दादीन्द्रियगोचरतामापन्ने द्वि॰
ष्वप्यात्मावलोकनतृप्त्या यो न विकारमाप्नोतीत्यर्थः स एव

शांतिमाप्नोति न कामकामी शब्दादिभिर्यो विक्रियते स कदाचि
दपि न शांतिमाप्नोति ७० ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰

अत एव योगी न कामार्थं बहिर्धावति अपि त्विंद्रियधर्मेन याते
विषया अनुप्रविशंते न तरंगयंति नदीवेगा इवोदधिम् एवं
त्वनीयो निर्लीनः ७० ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथेंद्रियपरावृत्तिलक्षणेनाह आपूर्यमाणमिति सप्तरूपः
शांतिं शमसुखं स प्राप्नोति स कः सर्वे कामाः सर्वे विषया यं
प्रविशंति पराहता भवंति न तु किंवत् यद्वदापो नाम नदी॰
प्रवाहाः समुद्रं प्रविशंति किंभूतं आपूर्यमाणमेष्व बहिर्निःसा
र्यमाणे भूतके स्वनुपक्षीणं तथाप्यनंतैः प्राप्यार्थ्यां सत्प्रवाहैर्यु
क्तोपि अचलप्रतिष्ठं अनुल्लंघितमर्यादं एवं प्रकृतेनापि विषय
वृत्तिषु बहिर्निःसृतास्वपि स्थितप्रज्ञत्वादनुपक्षीणं पुनः प्र
विष्टास्वपि अहंनिमित्तेन्मिय इत्याभिमानशून्यमित्यर्थः एवंवि
धएवात्मसुखभाक् परंतु न कामकामी भोगकामनाशीलः ७०

वनमाली टी॰

ननु बाह्यकार्यानुसंधानं विना ज्ञानिनो यज्जेनापि कथं विक्रम
नादिकं विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् तस्य नियत
साधनसाध्यस्यानुसंधानेन विना तद्दर्शनादित्याशंक्य तस्य विष
यानुभवप्रकारमाह आपूर्यमाणमिति नदीभिरापूर्यमा॰
णं संतं वृष्ट्यादिप्रभवा अपः सर्वाः आसमुद्रं प्रविशंति की
दृशमचलप्रतिष्ठं अनतिक्रांतमर्यादं अचलानां मैनाका
दीनां प्रतिष्ठा यस्मिन् स्थितिर्वा निर्गंभीरं यद्वत् येन प्रकारेण
निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारत्वप्रकारेण यास्थित
प्रज्ञं निर्विकारमेव संतः कामाः अर्थैः काम्यमानाः शब्दाद्याः
अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात् प्रविशंति न तु विकर्तुं शक्नु
वंति स शांतिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं मोक्षा

गी॰
टी॰
द्वि॰

(यो)वाप्नोति न कामकामी कामान्विषयान्कामयितुं शीलं
यस्य स कामकामस्तु शान्तिं नाप्नोति ७०॥

ऊत्तमवैजयन्ती टी॰

नन्वेवंभूतः संयमी को वा भवति यस्येदृशी बुद्धिरथ चेदृग्बुद्धि
युक्तो यः सः किं वा फलमाप्नोतीत्याशङ्कायां सदृष्टान्तेनाह
आपूर्यमाणमिति यद्वद्येन प्रकारेण अनेकनदनद्यादिसंब
न्धिन्यो महत्यो वेगवत्तरा आपो जलानि आपूर्यमाणं निजा
परिमितनीरनिकायैरेव आ सर्वतस्तटमभिव्याप्य पूर्यमाणं
परिपूर्णमित्यनेनास्येतरनद्यादिजलाभिलाषानपेक्षत्वमुक्तं
अत एव अचलप्रतिष्ठं अचला नादेयजलौघैरनभिभूता प्रति
ष्ठा स्थितिर्यस्य तथाभूतमित्यनेनास्यागाधत्वमतिविस्तार
त्वं चोक्तं समुद्रं समुद्रस्य जलं विद्यते यस्य तं महज्जलराशि
वं ते प्रविशन्ति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो विशन्त्यपि तेन क्षोभयन्तीत्य
र्थः तद्वत्तेनैव प्रकारेण सर्वे कामाः काम्यन्त इति कामाः श
ब्दादयो विषया यद्वा देवतान्तरविषयकाः साधनफलस
म्बन्धादिरूपाः सर्वे प्राकृतवस्तुमात्रविषयकाः समस्ताः का
माः आपूर्यमाणं देहगेहादौ सर्वस्मिन्प्राकृतवस्तुन्यहं ममे
ति भावं देहान्तरेषु भावं हित्वात्मावलोकनोद्युक्तेन हरिसेवक
भक्तियुक्तेन मनसैव आसमन्तात्सर्वेन्द्रियविषयभोगेभ्यः
पूर्यमाणं तृप्तिमन्तमिति ज्ञेयं यतोऽचलप्रतिष्ठं चला ल
क्ष्मीर्विद्यते यस्य स चलो विष्णुः अस्यासौ चलस्थाचलः प्रश्रेय
तिष्ठतेः अक्षराणामकारोऽस्मि इत्युक्तेव वक्ष्यमाणाच्च तस्य र
मासहितस्य विष्णोः प्रतिष्ठा प्रकर्षेण स्थितिर्यस्मिन्स तं ल
क्ष्मीनिवासनिवासभूतमित्यनेनास्य रमासहितविष्णुनिवा
सत्वेनान्यदेवादीनां शब्दादिप्राकृतविषयाणां च वासनार
हितान्तःकरणत्वं निरतिशयानन्दरसपूर्णत्वं चोक्तं समुद्र
पदेन चायमर्थो ज्ञेयः ननु विष्णोः प्रतिष्ठा तु सर्वेष्वपि भूतमा
त्रेषु विद्यते न तु केवले विष्णुभक्तिमत्येव सर्वव्यापनशील

त्वादतःसर्वाणिभूतानिसंयमिनःकथंनस्युःकथंवैकोविश्वभक्त
एवसंयमीत्याशंक्यायांयमेवैषहणेनेतिक्रान्तकेनद्वितीयान्तेन
यच्छब्दार्थेनसहसंयमीत्यस्यपदस्याभेदार्थंदर्शयन्नाह यमिति
यंविस्तारत्वग्रहभाजनेसंयमिनेप्रविशन्तिप्रकर्षेणविशन्तिते
कामायस्येन्द्रियसन्निकर्षेतेशास्त्रवत्यपियन्मनसिविक्रियांनो
त्पादयन्ति सएवसंयमीकृत्स्नभक्तः शान्तिंभगवत्साम्यायति
रूपांमुक्तिमाप्नोति नकामकामीकामान्शब्दादिविषयान्का
मयितुंशीलंयस्यतथासः यद्वाकामानांकामवतांब्रह्मायेन
कदेवानांकामास्तत्कामीच्छाविषयेनयस्यसःपुरुषःशान्तिंना
प्नोतियतोऽस्यकामकामिनीबुद्धि[illegible]नेभिन्नानेकदेवविषयि
काऽनेककामनयासकलीभावंप्राप्तासतीह्यात्मपरमात्मत
त्वविचारेसमर्थाभवति अतोयंकामकामीस्वस्वरूपदर्शना
भावेनशान्तिंनाप्नोतीतिभावः ७० ॥

\+ एतादृशस्यस्थितप्रज्ञस्यसर्वविक्षेपशान्ति **मधुसूदनी टीका** । रप्यर्थसिद्धेरितिसदृष्टान्तमाह +

\+ सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणंसंतंवृष्ट्यादिप्रभवाअपिसर्वाआपः
समुद्रंप्रविशन्तिकीदृशमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादं अ
चलानांमैनाकादीनांप्रतिष्ठायस्मिन्निति गांभीर्यातिशयउक्तः व ४
यद्वायेनप्रकारेणनिर्विकारत्वेनतद्वन्नैवनिर्विकारत्वप्रका
रेणयंस्थितप्रज्ञंनिर्विकारमेवसंतंकामाःसर्वेलौकिकैःकाम्यमा
नाःशब्दाद्याःसर्वेविषयाःअवर्जनीयतयाप्रारब्धकर्मवशात्प्र
तद्वित्तं॰ विशन्तिनतुविकर्तुंशक्नुवन्ति समुद्रस्थानीयःस्थित
प्रज्ञःशान्तिंसर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिंबाधिता
नुवृत्त्याऽविद्याकार्यनिवृत्तिंचाप्नोतिज्ञानबलेन नकामकामी
काम्यान्विषयान्कामयितुंशीलंयस्यसकामकाम्यऽज्ञः शा
न्तिंव्याख्यातांनाप्नोतिअपितुसर्वदालौकिकालौकिककर्मः
विक्षेपेणमहतिक्लेशार्णवेमग्नोभवतीतिवाक्यार्थः एतेनज्ञा
निनएवफलभूतोविद्वत्संन्यासस्तस्यैवचसर्वविक्षेपनिवृत्तिरु

गी. पाजीवन्मुक्तिरेवाधीनविषयभोगेपिनिर्विकारस्तेनस्मादिकमुक्तं
टी. वेदितव्यं ७० ॥
हि.

मधुसूदनी टी.

५ तदेवं सर्वविक्षेपनिवृत्तिस्स्थितधीर्मतः ऽकाम्यनाकामः शांतिः
सद्यस्ताभिनिष्पद्यते १ आपूर्यमाणं सर्वाभिर्नदीभिरपि सागरं
हस्त्रुदियमवाप्ताः प्रविशन्ति यथापोऽखिलाः २ अनतिक्रांत
मर्यादं तिष्ठंतं निर्विकारतः धीरं तेन प्रकारेण स्थितप्रज्ञं समव
स्थितः ३ निर्विकारतया संतं कामयमानास्त्वपीतरैः शब्दाद्या
विषयाः सर्वे यदृच्छारब्धकर्मणा ४ प्रविशंति न तद्धितं विक
र्तुं शक्नुवंति ते स महार्णववत्स्वात्मा यः स्थितप्रज्ञो विचक्षणः
सर्वलौकिकविक्षेपनिवृत्तेर्ज्ञानतेजसा अविद्याकार्यमाभा
समपि त्यक्तास्मेनैष्ठिकी ६ शांतिमाप्नोति मुक्तस्तु कामका
मी न शांतिभाक् कामान्कामयितुं शीलं यस्य संसारिणः
स च ७ सदा क्लेशार्णवे मग्नो भवतीत्याशयो हरेः ८ । ७० ॥

नीलकंठी टी.

यथाऽचलस्थितिरेनुष्ठानरुचेभयवेतेनाकः अचलप्रतिष्ठितमेव
येपांऽत्वचेष्टा यानिसेति सर्वेषांभूतानांनक्तांनयानिशावति
ज्ञायमानं अपितेनउलूकादयानंदाम्बुणायापव सर्वेषाणिनोभवं
ति तस्यांतिलिम्नस्ययोगिनिवृत्संयमी इंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहण
शीलोयोगीजागर्ति इंद्रियादीनांहककश्याकिलोपपिज्ञपरतद
वस्थामिवेवाले नचावक्राति: नहिद्रुष्टदृष्टेविपरिलोपोविद्य
तेविनाशित्वादिति यस्यामविद्यायोऽयांनिशायांक्रियाकारका
दिनस्वरूपवर्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिसीयउलूका
इव स्वकार्याधोवर्तते सामविद्यापश्यतो मुनेः योमनःसंयम
शीलोनिवःसारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात्लेशतोऽत्र
वर्तमानोनुवानकालेव्यवहरतोऽस्यगाढांधकारवन्निशा
एकैवप्रकाशीभवति इतितत्वमहदियोगिनः वासवव्यवहारा
वुद्धिनिमेवयाऽध्वगान्ताकाष्ठवारपंथागमान यथोक्तंयोगभाष्ये ।

अतिमानकरोतीति विदुषान्तस्यात्…केनोनत्वित्
नत्वप्रजहातियदाकामानिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्योनिगृह्णाती
त्यादिनासहविषयाणांप्रहाणेनेभ्यस्त्विन्द्रियाणीनांप्रत्याहर
णश्रुतेः तेनतेषामात्मनःपृथक्सत्त्वमस्तीतिसिद्धं नचनेहना
नास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यातेषांबाधात्तत्रनदस्तीतिवाच्यं इहेति
प्रतीच्येवतन्निषेधात् नहिइहभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेघटस्य
स्वरूपंनिषिध्यतेकिंत्वतस्यभूतलसंबंधमात्रं तस्मात्कामानां
पृथक्सत्त्वमस्त्येवतोनाद्वैतसिद्धिरित्याशंकासमुद्रदृष्टांतेपरिहर
ति आपूर्यमाणमिति प्रविशन्तीभिरद्भिरापूर्यमाणमपिअचल
प्रतिष्ठंसमुद्रमिके वृद्धिहीनत्वात् एवंनिर्गच्छन्तीभिरद्भिरिच्यमा
नमपिअचलप्रतिष्ठंप्रतिकंह्रासहीनत्वादित्यपिबोध्यं एवंविधे
समुद्रेयद्वत्आत्मप्रभवाआपःप्रविशन्तितद्वत्यंशुद्धंकामैरा
पूर्यमाणंहीयमानंवाअचलप्रतिष्ठंनिर्विकारंवृद्धिह्रासहीनत्वा
त् आत्मप्रभवाःसर्वेकामाःप्रविशन्तिसएवशांतिमोक्षमाप्नोति
कद्वःखोपरमंप्राप्नोति नतुकामकामीविषयार्थी अयंभावःकू
टस्थात्मनःसर्वस्यअन्यस्तित्त्वेवाचलयइतिसर्वश्रुतिस्मृतिप्र
सिद्धं तेनकामानांप्रहाणेनेभ्यश्चेन्द्रियाणांप्रत्याहरणेनसमर्थमा
णेनतेषांपरमार्थतःपृथक्त्वंसाधयति बहुप्रमाणविरोधा
त् किंतुपारमार्थिकसिद्धंपृथक्सत्त्वमभिप्रेत्यप्रहाणादिकमुक्तं
प्रविलापनेनैवमेवव्याख्येयं यथाश्रयेपार्थिकनेघटकपालेति
वेपादित्यादौनिर्वपतिनायागउच्यते नतुश्रोतार्थमात्रं तद्वदि
हापिज्ञेयं नेहनानास्तीत्यपीहप्रविश्यमानेप्रपंचेआत्माति
रिक्तंनानाकिमपिनास्तीत्येवंपरतयाव्याख्येयं तथाचआत्मै
वेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादयःश्रुतिवादाःसं
गच्छन्ते आत्मनिकल्पितस्यास्यतत्रैवनिषेधेनान्यत्रसत्त्वाद्युप
पत्तेर्नकामानांपृथक्त्वमस्तीतिसूक्तमेवसमुद्रदृष्टान्तः य
त्तुसमुद्रात्पृथग्गंगाद्याःसत्त्वमस्तीति तन्न कार्यकारणसत्ता
दिशिकसत्तायाअभावात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमिति
कार्यस्यवागालंबनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्रविस्तरः ७० ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

हरणेऽम्भसामम् उपमान आनंदी टीका निदर्शनेन स्थितप्रज्ञस्वरूपमाह +

आपो नानादिग्गतनदीगतसरिद्रूपाः समुद्रं नाभिरापूर्यमाणम् पार
अचलप्रतिष्ठमपरिच्छिन्नमहत्त्वावस्थानिष्कंपागंभीरनिजस्व॰
रूपस्थितिस्थं यथाप्रविशन्ति सर्वतो गता नाम पितृसिद्धवलीयन्ते
तद्वद्यास्थितप्रज्ञं सर्वे कामाः प्रविशन्ति याः प्रसंगागतैः स्वभावोः
दिहेतुभिर्विषयैः शुष्केरपि लोभविवर्जनविकारेनैतेन शाक्यते स
एव शान्तिमाप्नोति न तु काममकामी प्रत्यक्तं परिहृतेन्द्रियव्या॰
पारोऽपि मनसा कामान्विषयान्कामयमानः शान्तिं नाप्नोति
अवेदितात्पर्यं ज्ञानसमुच्चितेन कर्मणैव मुक्तिः न तु कर्मसंन्या
सेन ७० ॥

रामकंठी टीका

स्वस्थः प्रकृष्टा निश्चयः शान्तिं सकलविकल्पकल्लोलक्षोभप
रित्यागेनात्मनिविस्तरतामधिगच्छति आप्नोति कोऽसौ
कामा विषयास्तदात्मा प्रविशन्ति निरभिलाषमेवावगाहन्ते कथं
२दि यथा समुद्रं नानागन्तव्यागतसरिद्रूपा आपः कीदृशं नाभिराप्
र्यमाणं प्रियमाणमपि अचलप्रतिष्ठं निष्कंपापारगंभीरनि॰
जावस्थाने अनेनोपमानेन संन्यासस्तितामप्यात्मस्वभावमानेन
पिहत्वादिहेतुभिः शब्दादिभिर्यैः क्षोभयितुं न शक्यते स एव शा
नत॰ न्तिमुच्यते यत्नेन संनिहितेष्वपि शान्तः यथाक्रमम् विकारहेतौ
सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इत्यत एवाह न का
मकामी शान्तिमाप्नोति [illegible]
[illegible]
[illegible] ७० ॥

लासिवी वल्लभी टीका

ननु स्फुटतया पदार्थप्रकाशनतद्गुणैः स्वभावः स्वादिभिर्विक्रिया
स्यात्तस्य उपमाननिदर्शनेन तत्स्वरूपमाह आपूर्यमाणमि
ति भोगैरविक्रियमाणमेवं योगी त्वभिलाषेण न बहिर्थावृत्ति
प्रविविदिषयर्थं मनसा न विषया अनुप्रविशन्तो न तरंगयन्तीत्य
र्थः ७० ॥

नानानदीभिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरप्यन्या आपो यथा प्रविशन्ति तथा कामा यं मुनि मन्तरीक्षि

‡ प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं मोक्षाख्यां प्राप्नोति न तु कामकामी विषयाभिलाषुकः

पंचोलीटीका

विदुषः सर्वैषणास्यथितप्रज्ञस्य यतेः एवमोक्षप्राप्तिः नत्वसंन्यासि
नकामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यमा
णमिति अद्भिः आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमचलतया अवस्थितं समु
द्रं यद्वदापः प्रविशन्ति तद्वत्सर्वे कामाः सर्वे मनोरथाः यं यतिं प्रविशन्ति आ
त्मन्येव लीयन्ते स शान्तिमोक्षमाप्नोति न कामकामी विषयकामना
युक्तः न प्राप्नोति ७० ॥

रमावीरसमिद्धायिनी ॥

अतएव आपूर्यमाणमिति आपो नदीवेगाः समुद्रं यद्वत् अविश
न्ति अंतर्लीना भवंति प्रवेशप्रकारं विशेषणद्वारेणाह आपूर्य
माणं आसमंतात्पूर्यत इति न कश्चिद्देशोस्य यत्र न प्रविशन्ति
नित्यं तेषां प्रवहनस्वाभाव्यात् तथा सत्यपि अचलप्रतिष्ठं वेला
रूपा मर्यादा प्रतिष्ठा ततो नोत्तरंगयति एवं कामाः अन्यथाप्र
तिपन्नाः गुरुरयं न हन्तव्य इत्यादिरूपा मनोधर्माः संकल्पा यं प्र
विशंति स्वभावात्स्ववेपंकुर्वंति परं तस्यैवांतर्भवंति न तु स्वनिश्चया
च्चालयंति स एव कर्मयोगी शांतिं दुःखनिहतिं प्राप्नोति न पुनः
कामकामी काम्यंत इति कामाः पुत्रादयः तान्कामयितुं संकल्प
यितुं शीलमस्येति ताच्छील्ये णिनिः ताच्छील्यं च तत्स्वभावता त
थाचायमर्थः स्वभावस्यानिवृत्तेर्यः कामानेव संकल्पयति कथ
मेतान्लभ्मीति न तु आरभ्यमाणां क्रियां निर्वर्तयति निश्चयदार्ढ्या
भावात्स कथं शांतिभाग्भवेदिति यद्वा न कामकामीत्येकं पदं सत्
त्यसूयदेतद्गर्भविशेषणं कं सुखं नकं न कं दुःखं नञ्समासः तदा
समंतान्लीनाति दूरीकरोतीति नकामः स्वर्गः तं कामयतीति त्व
त्रियस्य संसुखं दुहेमानत्यागादवश्यंभाविनी स्वर्गमाप्नोतीति.
त्तीयो निर्णीतः ७० ॥

आपूर्यमाणम् इति यो विपर्ययेणापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति
नोत्सेकं प्राप्नोति प्रलयं च करोति स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः एतदे
न च प्रलयं करोति न चाभावे शुष्यति न हि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्र
प्रवेशनिमित्तौ वृद्धिशोषौ बहुतरो प्राप्नोति प्रलयं च करोति स
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति ७०॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि विषयमें दृष्टि विना फेरिवे ज्ञानी विषय भोग कैसे करतेहै इस आशयमे कहतेहै कि जैसे नद नदी नारीके जल प्रवाहकेजोरसे अचल समुद्रमे जाय प्रवेश करते पर समुद्रकी इच्छा नही तैसेही विषय सब अदृष्ट कहे पूर्वकर्मके अनुसार भोग इच्छा हीन मुनिके अंतःकरणमें अदृष्टके जोरसे कर्मके द्वारा विषय प्रवेश करते पर नउ तिनके द्वारा ही अर्थात् विषय भोग करते भीवे कैवल्य मुक्ति पावतेहै और कामके कामी भोग कामना शील कहे विषय स्वभाव नही होतेहै ७० ॥

दोहा

[illegible] चौपई॥

पूर्णअचल प्रतिष्ठत होई प्रविशेजलसमुद्रज्योसोइ त्यों सभकामलिप सोशांति पावें विषयीजीवशवनिक नजावें ७०॥

430

੩੫੫

विहायकामान्यः सर्वान् पुमांश्चरतिनिस्पृहः
निर्ममोनिरहंकारः सशांतिमधिगच्छति ७१

शांकरभाष्यं

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति विहाय परित्यज्यकामान् यः
४ संन्यासी सर्वानशेषतः कार्त्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः
पर्यटतीत्यर्थः निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेपि निर्गता स्पृहाय
स्य सनिःस्पृहः सन् निर्ममइति ममत्ववर्जितः शरीरजीव-
नमात्राक्षिप्तपरिग्रहेपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निर-
हंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितइत्यर्थः
सएवंभूतः स्थितप्रज्ञोब्रह्मविच्छांतिं सर्वसंसारदुःखोपर
मलक्षणांनिर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो
भवतीत्यर्थः ७१ ॥

आनंदगिरिकृतटी.

यदिगृहस्थेनापि मनसासमस्ताभिमानंहित्वा कूटस्थंब्रह्मा
त्मानंपरिभावयता ब्रह्मनिर्वाणमाप्यते प्राप्तं तर्हि मौण्ड्या
दिविडम्बनमेवेत्याशंक्याह यस्मादिति शब्दादिविषयप्रव
णस्य ततदिच्छाभेदभागिनो नमुक्तिरिति व्यतिरेकस्यसि
द्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगमयितुमनंतरं वाक्यमित्यर्थः
अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशंक्याह जीव
नेति सम्भवद्रागद्वेषादिकेदेशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरती
त्येतद्व्याचष्टे पर्यटतीतिविहाय कामानित्यनेनपुनरुक्तिं
परिहरति शरीरेति निःस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वात्पुनर्वद
न्कथंपुनरुक्तिमार्थिकींनपश्यसीत्याशंक्याह शरीरजीव
नेति सत्यहंकारे ममकारस्यावश्यकत्वान्निरहंकारंव्याक
रोति विद्यावत्त्वादीति सशान्तिमाप्नोति इत्युक्तमुपसंहर
ति सएवंभूतइति संन्यासिनो मोक्षमपेक्ष्यमाणस्य सर्व-

कामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशेषणानि यत्र साधनानि
तत्सम्पत्तिफलस्तु कैवल्यमित्यर्थः ७१ ॥

स्वामिकृत टी॰

यस्मादेवं तस्माद्विहायेति प्राप्तान्कामान्विहाय त्यक्त्वोपेक्ष्या
प्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अत एव तद्भोगसाधनेषु
निर्ममः सन्नत्र तद्दृष्टिशून्यो भूत्वा यश्चरति प्रारब्धवशेन भोगाननुभुंक्ते य
त्र क्वापि गच्छतीति वा स शान्तिं प्राप्नोति ७१ ॥

पिशाचभाष्ये टी॰

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति चरति शरीरजीवनमात्रमेव चे॰
ष्टते निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेपि निर्गतास्पृहा यस्य स निस्पृ॰
हः उपेक्षकः निर्ममः शरीराद्येषु ममेदमिति बुद्धिरहितः निरहं
कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तेनात्मसंभावनारहितः स शान्तिम
विद्योपरमलक्षणामधिगच्छति ७१ ॥

रामानुजभाष्ये टी॰

काम्यंत इति कामाः शब्दादयो विषयाः यः पुमान्शब्दादीन्स
र्वान्विषयान्विहाय तत्र निस्पृहः ममतारहितश्च अनात्मनि दे
हे आत्माभिमानरहितश्चरति स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमृगच्छति ७१

अभिनवगुप्तकृत टी॰

स योगी सर्वकामसंन्यासित्वाच्छान्तिरूपं मोक्षमेति ७१ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथ तदेव प्रकटयति विहायेति यः पुमान्साधितपुरुषार्थः ।
सर्वान्कामान्विषयान्विहाय तृणोपमान्कृत्वा निस्पृहश्चरति
अथ निस्पृहत्वमेवाह निर्मम इति विषयेषु सत्स्वपि ममताभि
मानशून्यः पराहंतेष्व निरहंकारः अहंकृतकर्तृत्व इति श्लाघाशू
न्यः एवंविधो योगी निस्पृहः स एव शान्तिमधिगच्छति नान्यः ७१ ।

वनमाली टी॰

एतदेव प्रपंचयति विहायेति सर्वान्बाह्यान्गृहक्षेत्रादीन्
आंतरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृ
णस्पर्शवत्त्यान्कामांस्त्रिविधान्विहाय यः शरीरजीवन
मात्रे निःस्पृहः सन् यतो निरहंकारो देहेंद्रियादावहंममेति
धीशून्यः निर्ममो देहयात्रामात्रार्थेपि आवश्यकमन्नादिकं कौ
पीनाच्छादनादि ममेदमिति धीशून्यः सन् यः पुमान्चरति
प्रारब्धकर्मवशाद्भोगान्भुंक्ते स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः सर्वसं
सारदुःखोपरमरूपां शांतिं प्राप्नोतीत्यर्थः तदीदृशं व्रजनं
स्थितप्रज्ञस्येति व्रजेतेत्यर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ७१ ॥

ब्रह्मवैजयन्ती टी.

यस्मात्कारणात्कामकामी स्वस्वरूपदर्शनाच्छांतिं नाप्नोति त
स्मात्सः सकलान्कामांस्त्यजति स एव शांतिं प्राप्नोतीत्याह वि
हायेति श्रीकृष्णकृपासहकृतेन निजकर्मणा लब्धान्सर्वा
न्कामान्शब्दादिविषयान्कस्मैतरदेवलोकादिप्राप्तिका
मांश्च वा सर्वांश्च प्राकृतरूपान्विहाय परित्यज्य निस्पृहः अ
लब्धविषयेषु या स्पृहा कांक्षा तया रहितः ननु लब्धानां परि
त्यागोऽलब्धानां तु स्पृहारहित इति ज्ञतो भवतीत्यपेक्षायामाह
तद्गर्भितौ विशेषणावाह निर्ममो निरहंकार इति यतो हेतो
निर्ममः यो ममकारास्पदेषु लब्धेषु तत्तद्विषयेषु मत्स्विदं व
स्तु ममैव नान्यस्येत्येवंभावशून्योस्ति अतस्तस्य तेषां परित्या
गेनातिकष्टो भवति यतश्च निरहंकारः योऽहंकारास्पदेषु
शरीरेषु धीर्हि शरीरमहमेव चेतनरूपात्मनोऽपीदं न भवती
ति बुद्धिरहितो भवत्यतो हेतोस्तस्य लब्धेषु देहसम्बन्धिरू
पेषु कलत्रपुत्रादिषु स्पृहाशून्यत्वं संभवत्येव एवंभूतः सन्
यः पुमान्पुरुषः चरति विषयान्भुनक्ति विषयेषु गच्छति
वा स संयमी पुरुषः शांतिं संसारान्निवृत्तिमधिगच्छति प्राप्नो
तें प्राप्नोति विषयभोगानुपजुर्वाणोपि तेषु मनाशक्तत्वेना

गी॰ न्येषां भूतानामतिप्रबलैरपि तैरस्मावनभिभूयमानः सन्नात्मा
टी॰ वलोकनपूर्विकयाहं[illegible]कभक्तिनिष्ठिकया ब्रह्मापरमनि
द्वि॰ वृत्तिं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ७१ ॥

मधुसूदनी टी॰ ॥

यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान्बाह्याञ्छब्दादीनेतरा न्मनोराज्यरूपाणुवासनामात्ररूपांश्च पथिगच्छत्तृणस्पर्श तुल्यान् कामांस्त्रिविधान्विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेपि नि स्पृहः सन्यतो निरहंकारः शरीरेंद्रियादावहमित्यभिमान शून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा यतो निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्तकौपीना च्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमांश्चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगानुभुंक्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शांतिं सर्वसंसारदुः खोपरमलक्षणमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञान बलेन प्राप्नोति नदीनदीदृष्टांतजनंस्थितप्रज्ञस्येति च तत् र्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तं [illegible] ७१ ॥

मदानंदी टी॰

यस्मादेवमतः प्राप्तानपि बाह्याञ्छब्दादिकान् वासनामा त्ररूपांश्च मनोराज्यात्मकानपि १ पथिप्राप्तांस्तृणस्पर्श तुल्यांस्त्रिविधानपि उपेक्ष्य देहयात्रायामपि यो निःस्पृ हो मुनिः २ देहाद्यहंकृतेः शून्यः स्वश्लाघादिविवर्जितः १ तादात्म्याध्यासशून्यत्वात्संसर्गाध्यासवर्जितः ३ शरीरया त्रामात्रार्थे प्राप्ते प्रारब्धकर्मणा ममेदमिति तत्रापि ममत्वधी तिविवर्जितः ४ भोगान्प्रारब्धवशेनाभुंक्ते भोक्तृत्वमंतरा १

अथ व्रजेत किमिति चतुर्थप्रश्नं समर्थयति विहायेत्यादिना यो
यः सर्वान्कामान्सर्वान्कलत्रगणान्संकल्प्यान्स्यक्त्वा निःस्पृहः फला
भिसंधिरहितः सिद्ध्यसिद्ध्योः समः इति यावत् निर्ममः ममतारहि
तः सत्संबंधयं वक्तानवत् इति संकल्परहितः निरहंकारः ईश्वर
एव कर्तेति स्वात्मन्यनारूपाभिमानः चरतिव मयैवैते निह
ताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्नित्यादि चरति स्वधर्म
प्रवृत्तो भवतीति स शांतिमानंदमाप्नोति ॥७१॥

मधुभाष्य

विहायेति कामान्विषयान्निस्पृहतयाविहाय यश्चरति भक्ष
यति भक्षयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च सदित्थमानः स
एव मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः उपसंहरति ॥७१॥

433

ह्यर्थःज्ञानेनतत्साधनेकर्मसत्त्वशुद्धिस्तत्फले तत्फलेज्ञान
निष्ठैवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम् ७२ इतिश्रीमधुसूदनीटी॰
कायांद्वितीयोध्यायः २ ॥

सदानंदी टी॰

एवंचतुर्णांप्रश्नानामुत्तरव्याजेनोत्तरंच तत्त्वविल्लक्षणमन्येना
न्याविलानिमुमुक्षुलक्षणं ८ प्रकर्तव्यतयोक्तानिजीवन्मुक्तेक
सिद्धये लक्ष्यतेज्ञाननिष्ठेयमधुनाश्रोपसंहरति १ एषायेषा॰
काब्राह्मीयाब्रह्माद्वैतैकगोचरा निष्ठाचकर्मसंन्यासपूर्वि
काज्ञानलक्षणा ३ एतांब्राह्मींस्थितिंप्राप्यायःकोपिनविमु
ह्यति मोहहेतोरविद्यायाबाधितत्वात्रसंभवः ४ अस्यामेत
ववयसिस्थित्वामनसिनिश्चलां ब्रह्मात्मनिष्ठंतिनित्यामो॰
क्षाख्यामधिगच्छति ५ किमुवाच्यंब्रह्मचर्यादेवसंन्यस्यायः
पुमान् यावज्जीवंस्थितावस्यांब्राह्मीमेवावतिष्ठते ६ सया
तिब्रह्मनिर्वाणमित्यपराशयोहरेः ७ वंधोच्छेदात्मबोधेन त
दत्तमतिमलोच्छेदनार्थंस्वधर्मं तत्कांशुद्धिंततोद्याऽखिलक
रणफलेज्ञाननिष्ठांपरेष्टां योभक्तायप्रियायावदन्मलयशाः
श्रीपतिर्धर्मगोप्ता सश्रीकृष्णोऽखिलस्यभ्रमतिमिरहरोपात्व
भास्वान्ममांतः ८ ७२ ॥ इतिसदानंदीटीकायांद्वितीयोध्या
यः २ ॥

नीलकंठी टी॰

चीनिमाहितोःकर्मयोगप्राप्यांसांख्ययोगनिष्ठांफलेनस्तुवन्नुपसं
हरति एषेति एषास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात्कथिताब्राह्मीब्र
ह्मशब्देनात्रब्रह्मविदुच्यते ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः तत्प्रा
यंब्राह्मीस्थितिर्निष्ठांप्राप्यनेरा नविमुह्यति पुनर्मोहेनयामोति
अस्यामंतकालेपिस्थित्वेतिसकृज्ज्ञानापीयंफलवतीनत्वपास
नावच्छिन्नाभ्यासमपेक्षतेत्यर्थः ब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोति किंलोकां
तरवत्गतिप्राप्यंब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्गतंवानंगम
नंयस्मिन्प्राप्येब्रह्मणितन्निर्वाणंतथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रा

गी॰
टी॰
द्वि॰

मेत्यैवममवनीयं तेन ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति गतिमंतरेण प्रा
णरूपोपाधिविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्ति
वत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह अंतकालेपीत्यपिशब्दात् यो ब्रह्म
चर्यादारभ्यात्र तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नो॰
तीति गम्यते अस्याध्यायस्यार्थः संग्रहीतो मधुसूदनश्रीपादैः
ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्वशुद्धिश्च तत्फलं तत्फलं ज्ञाननिष्ठै
वेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितं इति श्रीनीलकंठी टीकायां द्विती
योध्यायः २ ॥ ॥ ॥

आनंदी टीका

एतदध्यायार्थमुपसंहरति एषानैष्ठिवाह्मंजान्तनामसमित्या
रभ्याध्यायान्तमो॥ ब्राह्मी ब्रह्मणः परापरस्वरूपस्य परमेश्व
रस्य संबन्धिनी स्थितिर्नित्यानित्यवर्तनप्रकारः तथा ब्राह्मी
स्थितिर्यथात्मना ब्रह्मणि स्थीयते सा स्थितप्रज्ञता चेते श्लोके
ऽनूद्यः हे पार्थ एनां द्विप्रकारार्थामेव ब्राह्मीं स्थितिं प्राप्य
विचार्य लब्ध्वा च पुरुषो न मुह्यति अनात्मन्यात्मभ्रमरूपमिथ्या
ज्ञानेन विषयभोगेन लोभं च नाप्नोति अस्यां ब्राह्म्यां स्थितावंत॰
कालेऽपि स्थित्वा निर्वाणं प्रशान्तं ब्रह्म स्वरूपं निर्वाणं प्राप्नोति अपिश
ब्दादयं वाक्यार्थः इयं स्थितिर्हि बहुतरप्रयाससाध्या परमेश्व
रानुग्रहलभ्या वेति अंतकालात्प्राक् दृढतरं श्रोत्रेंद्रियसंघाते
सर्वविमर्शसमर्थे देहे सति ज्ञातायामपि निरंतराभ्यासक्रमे॰
णैव परमेश्वरानुग्रहेणांतकालेऽपि विकलेंद्रियसंघाते
मरणावस्थायामेव यस्यां स्थित्वा स्थितप्रज्ञतामधिगम्य निःश्रे
यसप्राप्तिरिति सिद्धम् ७२ इति श्री आनंदी टीकायां द्विती
योध्यायः २ ॥

रामकंठी टीका

एषा विहाय कामान्यः सर्वानित्यनेन ग्रंथेन प्रतिपादिता ब्रह्मणः
परस्य तत्त्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य संबन्धिनी स्थितिः एतया ब्रह्म
णि स्थीयते इति विषयान्तरनिवृत्तं ब्रह्मणि तया यत्र निष्ठा क्रियते अत

ॐ द्वितीयेध्यायेस्मिन्हृदयङ्गमगंभीरविमले गृहीतेगीतानां विबुधदयितानांप्रणयतः तदाम्नायानंदा
मृतरसमहर्षं रसयतां सद्भावःश्रीभावो भवतुकृतकृत्यः कृतधियाम् ॥+

एवंनारायणयथोक्तेनक्रमेण स्वात्मीकारेण स्वीकृत्याभिज्ञेनानु
सूयति देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपंवैविभ्रमंभजते यतोस्यामंतका
लेप्युपरतसमयेपि स्थित्वा विश्रम्य निर्वाणं नानाविकल्पहेतोभ्रष्टत्व
यात्सर्वान्तब्रह्मपरं तत्त्वंस्वस्वभावमयमृच्छति तदेकात्म्यमाप्य
तइत्यर्थः ७२ इति रामकंठीटीकायां द्वितीयोध्यायः २ ॥

लालिनी वसवगमी टीका

ग्रंथेवंविधायाःप्रबुद्धावस्थायाःसंज्ञांतरेमहिमानंचाह एषेति
एषोक्तरूपाब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञानावस्था एनांप्राप्य नमुह्यति दे
हाद्यात्मप्रत्ययंनभजते यतोस्यामवस्थायामंतकालेपिस्वस्व
समयेपि ईश्वरात्रयहेणज्ञापितलणमात्रंस्थित्वाब्रह्मनिर्वाणंपर
तत्त्वलयंऋच्छतिप्राप्नोतीति ७२ इति वसवगमी टीकायां द्विती श्री
योध्यायः २ ॥

तथोक्तं चिदर्कं च हृषिणश्रीभगवदाशयज्ञेन सामेन ॥ श्रात्वांजन्मप्रभृतिभवतःसेवनं तद्विलोके वाचंकेनापरिमितफलंभुक्तिमुक्तिप्रकारं ज्योतिर्मात्रःस्फुरति पथमितोजीवितोतेपिभासविनिर्वाणयग्रभवसिसततेनकेनः समाप्तः ॥+

पचोलीटीका

सेषात्त्वानमिषाल्लक्ष्यते एषेति हेपार्थ एषाब्राह्मीयथोक्तास्थितिःस
र्वसंन्यासपूर्वकब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमित्येतत् एनांस्थितिंप्राप्य नविमु
ह्यति मोहंनप्राप्नोति अंतकालेपि अंतेवयस्यपि अस्यांयथोक्तायांब्रा
ह्म्यांस्थित्वाप्रमात् ब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंऋच्छतिप्राप्नोति यःब्रह्मचर्या
देवसंन्यस्य यावज्जीवंब्रह्मण्येवावतिष्ठते सब्रह्मनिर्वाणंगच्छतीति तत्रकिं
वक्तव्यं ७२ इति श्रीपंचोल्यां द्वितीयोध्यायः २

सत्का वीरमसिद्धे थिनी ॥

एषेति वेदस्तत्त्वंतपोवृत्तमेत्यनुशासनाद्ब्रह्मवेदः सचात्रप्रक्रांत
त्वाद्वेदस्त्वहिविषयाब्राह्मी एषापूर्वोक्तलक्षणा स्थितिर्निष्ठा एनां
प्राप्य नकश्चित्क्वचिद्बुधोपि विमुह्यति अस्यांनिष्ठायांस्थित्वानि
श्चयंप्राप्यांतकालेपि शुद्धसमृद्धमरणादौप्राप्ते तत्पदंगच्छति य
दुक्तं द्वाविमौपुरुषौलोके सूर्यमंडलभेदिनौ तथाचयोगयात्रायां
तपस्विभिर्यासुचिरेणलभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यतेचया प्र
यांतितामाशुगतिंमनस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः इति ४

ति च तत्त्वदर्शिनः ७२ इतिश्रीवनमालीमिश्रविरचितायां।
गीताव्याख्यायांद्वितीयोध्यायः २॥

मधुभाष्य

एषेति ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मविषयास्थितिर्लब्ध्वेनां अंतकालेप्य
स्यां स्थितः स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति अन्यथा जन्मांतरं प्राप्नोति
यंयंवापीतिवक्ष्यमाणत्वात् ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्म।
णि शरीरांतरं युक्तं भोगेनवितरेकस्तूक्तः संतिहि बहुशरीर
फलानिकर्माणिकानिचित् सम्यग्ज्ञानिविशः स्यादित्यादेः
दृष्टेषु ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तिः तथाचोक्तम् स्थितप्रज्ञोपि
यत्सूक्ष्मं प्राप्यरोहपदं ततः साकर्षणात्ततो मुक्तिमृगाहि स्वप्र
सादत इति गारुडे महादेवप्रश्नेन्नमस्तव मुक्तिर्निरूप्यत इ
ति च नारदीये निश्चितफलत्वज्ञाननस्य तावदेव चिरं यद्व
नार्थिमेवाभिसंभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः नचकायव्यूहापेक्षा
नप्येथाक्षिकान् लतयथाप्रकरपलाघे ज्ञानाग्निःसर्वकर्मा
णीत्यादिवचनेभ्यः प्रारब्धेत्वविरोधः प्रमाणाभावाच्च नच
तच्छास्त्रं प्रमाणं अक्षपादकणादानां सांख्ययोगजटाभृतां
मतमालब्य ये वेदं दूषयंत्यल्पचेतसः इति निंदनात् यच्च स्मृ
तिस्तच्चापि च भक्तानां स्मृतिः परत्वमेव न तु सत्यत्वं न हि तेषामपी
तरयथविरुद्धार्थप्रामाण्यं तथाचोक्तं शैवं च कृद्रमदाबादेमो
हमानन्तासि कारय अतश्चानि विविधानि दर्शयस्व महाभु
ज प्रकाशं कुरु चात्मानं मप्रकाशं च मां कुर्विति वराहे कृतानि
तानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः एकादशसहस्राणि विमू
मरपथप्रशस्तप्रचोदिताः दधीच्याद्याः कृतं शस्त्राणि योज्यान्यन्या
विरोधात इति नारदीये अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः नचोक्तं

ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कार्यत्यागस्तत्प्रणोदितः विश्वमायातदाते
षां मनो वाशं करोति इति गारुडे न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति
बहुजन्मविपक्वेन भक्तिज्ञानेन ये हरिं भजंति तत्स्मृतिं त्वं ते दे
वो याति न चान्यथेत्युक्ते ब्रह्मैवेति निर्वाणमशरीरं कायो वा
णां शरीरं चेत्यभिधानात् एतद्वाणमवष्टभ्येति प्रयोगाच्च।
निर्वाणात्मप्रतिपादनमतींद्रियइत्यादिवत् कथमन्य।
था सर्वपुराणादिप्रसिद्धाकृतिर्भवतउपपद्यते न चान्यस्मा
वतउत्तमब्रह्म ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत इति
भागवते भगवंतं परंब्रह्म परंब्रह्म जनार्दनः परमं यो महद्ब्रह्म
यस्मात्परमतीतोदृमक्षरादपि चोत्तमः योसौ वतींद्रियग्राह्यः
नास्तिनाप्ययमसमं न भूतं न भविष्यति न च तत्समोस्त्यभ्यधि
कः कुतोन्यो इत्यादिभ्यः न च तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतकस्य
तस्यापि शरीरश्रवणात् आनंदरूपममृतं स्वर्णज्योतिः
दहरोस्मिन्नंतरआकाशः इत्यादिषु यदि रूपं न स्यात् आनंदमि
त्येव स्यात् न त्वानंदरूपमिति कथं सुवर्णरूपत्वं स्याद्रूपस्य
कथं च दहरत्वं दहरस्य स्यात् केचित्त्वदेहेत्यादौ रूपवानुच्यते
सहस्रशीर्षा पुरुषः रुक्मवर्णकर्तारं आदित्यवर्णं तमसः पर
स्तात् सर्वतः पाणिपादं तत् विश्वतश्चक्षुरित्यादिवचनात्
विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवान् अवसीयते अतिपरिपूर्णतमस्ता
नेश्वर्यवीर्यानंदश्रीशक्तिमांश्च भगवान् परास्य शक्तिर्विविधै
व श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यः सर्वज्ञः आनंदं ब्र
ह्मणः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति अना
दिमध्यांतमनंतवीर्यं सहस्रलक्षामितकांतिकांतं मध्यनंतग
णोऽनंतेगुणतोऽनंतविग्रहे विज्ञानशक्तिः सहमासमनंतशक्तेः
न दीनस्सर्वदृक्सदा आत्मानमनन्यं च सर्वे वेद विद्वान् अन्यत्र मो
समुद्धरको नामलोके भगवत्पदार्थः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य अनी

वृपरिहर्तुं नेहत्वं ज्ञानं च सौभगं यच्चान्यदुक्तं सर्वं तद्वा धाम्नः क
तुंमतपरश्रुतादिभ्यः ज्ञानि सर्वाण्यन्योन्यस्वरूपाणि विज्ञानमा
नंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म पूर्ण
ज्ञानमयं तपः समाभय प्रविश्य स्वाहा नतस्य प्राकृता मूर्तिर्मां
समेदोऽस्थिसंभवा न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोऽच्युतो विभुः
स देहः सूरवगयश्च ज्ञानभाः सत्यविक्रमः ज्ञानः ज्ञानः सुखः
सुखः स विभुः परमोऽक्षर इति पैंगिश्रुते देहोऽयं मे सदानंदो
नायं प्रकृतिनिर्मितः पारमार्थ्य स सर्वेऽप्येतेन नारायणोऽस्य ह
मित्यादि ब्रह्मवैवर्ते न देवलीलया वासौ परिच्छिन्नादिरूपेण
दर्शयति मायया नवकर्मैव स दृश्यानचापि च हृदे वतः न वा
पि माथवा ज्ञातोऽन चापि न मदामितः नित्यानंदो ह्ययोऽप्येवं की
उतेमोऽप्यदर्शन इति पाद्ये नैवेश्वरात्मात्मवतामथो सुपोऽभूत् की
द्रिउः स्वयं भगवान्वासुदेवः स्वर्गीदेवी प्रजातः परमस्थवति
थ्यवैर्ययरूपोऽप्यवोधं लोकानां दर्शयन्यामनिस्सतस्तमात्मप्रिया
दैर्जगाम सब्रह्मवंयचारणो जनमोहनाय स्त्रीसंगिनामिति
गतिं प्रथमं चचार स्वैरवित्यवीर्योपय स्वदोषा रथैः स्वयं रुद्र
वाक्सृतं कलमजितोऽजितवासितः योजितो विजितो भगता
गांगेयेन जयानंद न वाऽस्याग्र्यादृश्यामासकहरमः कोऽपरस्तु तदस्या
द्रिभ्यश्चस्कांदे न तत्र संसारनिरूप्ययमाः यच्च रूपं नावरमेदो
वगम्यते तद्याज्ञबुद्धिमपेक्ष्यावरं च विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र न
चांशं परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः तथाप्यपेक्ष्य मं
दानां दृष्टित्वान्नेश्वरोऽपि हि परावरं च दर्शयेदेव सभक्तानां विमोह
नमिति गारुडे न चात्र किंचिदुपचरितादिवाच्यं श्रुतिविरोधात् प
यर्थं वै विश्वा बोधकम कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा
नवाणुमात्रभिन्नानि तथाप्यसान्निविशोदस्तीत्यादेश्च नारदीये न
स्मात्सर्वरूपेषु नंततगुणानित्यनिरस्तदोषं च नारायणं स्वपरं च लाप
रोक्षज्ञात्सल्लोतीति वासिष्ठम ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य
विरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

याहाह्निकतयायत्रक्वापियातिसर्वाप्तुमान् ५ यएवंभू
तएषोत्रस्थितप्रज्ञउदारधीः शांतिंसमन्तसंसारदुःखा
भावोपलक्षितां ६ निर्वाणाख्यमवाप्नोतितत्वबोधबले
नैव ईदृशंब्रजनेनतस्यास्थितप्रज्ञस्यकीर्तितम् ७ ॥ ७१

नीलकंठी टी० ॥ ५०३

श्रांसंगिकीमाशंकांपरिहृत्यव्रजेतकिमित्यस्यप्रश्नोत्तरमाह
विहायेति एवंकामानुत्रिविधान्कामान्विहाययः चरतिविष
यान्भुंक्तेनिस्पृहःस्पृयतोनिर्ममः ममताबान्हिइदंममभू
यादित्यन्यथनाप्यर्थंस्पृहांकरोति निर्ममोपिजनः यतोनिर
हंकारः नयहंकारश्चन्यस्यस्यात्तोममताहृष्णा तस्मादहं
कारप्रविलयात्शांतिंमोक्षंप्राप्नोति प्रश्नयः सर्वत्रानभिस्ने
हइतिसर्वत्रयच्छब्ददर्शनात्साधनविधिपरएवायंग्रंथः अ
न्यथास्थितप्रज्ञस्यप्रकृतत्वात्तदन्वादार्थोयच्छब्दोनर्थकः
प्राप्नोति लोकेपिहिपरस्वभावकथनेसएवंकरोतीतितच्छ
ब्दएवप्रयुज्यतेनतुयच्छब्दः विधौतुयएवंकरोतिसइदंप्राप्नो
तीतिद्वयोरपिप्रयोगोदृश्यते लक्षणकथनार्थत्वेपितत्परता
त्पर्यभावाद्विधावेवपर्यवस्यतीतिदिक् ७१ ॥

आनंदी टीका

एतदेवप्रकाशयति विहायेकार्थमित्येवयत्कर्मनियतंक्रि
यतेतेन संगंत्यक्त्वाफलंचैवेत्युक्तादृशेनध्यायेमिज्ञात्वानुरागेम
नक्रियमाणएव कर्मणिफलासक्तिंत्यक्त्वातएवनिस्पृहः यः
पुमान्सर्वान्कामांश्चरति इंद्रियैराहरत्येवसएवनिर्ममः ममे
दंभूयादिति ममतायानिष्क्रान्ताः तथाहिनिरहंकारः अहंक
तोभोक्तेत्यादिवासनाहीनः शांतिमधिगच्छति ७१ ॥

रामकंठी टीका

यः सर्वान्नशेषान्कामान्निष्टांशाह्लादिविषयानभिलाषान्मनसेव
विहायपरित्यज्येंद्रियैर्विषयांश्चरति प्रवगाहते शान्तिमुक्तरू
पामधिगच्छतिप्राप्नोति कीदृशः सन् नित्यतृप्तमाद्वयचिन्मात्रप्र
तिलब्धात्मप्रत्ययत्वात्निःस्पृहः स्पृहातोविषयस्वलोलुभताया

निष्क्रांतस्तथा निर्ममः प्रतिनियतदेहेंद्रियादिषु भावेषु मः
मेदमिति ममत्वाभिमानान्निष्क्रांतस्तथा निरहंकारः देहबु
द्धिप्राणादिष्वात्मप्रत्ययरूपाच्छिन्नाहंकारादपि निष्क्रांतः
स्येतदेकेन ग्रंथेनापवर्गमार्गप्रणवस्पष्टः प्रथमसहजभ
क्त्यादिव्यभिचारिविरूद्धवितोपदेशयोगपद्धतिया सद्गु
रूपदिष्टदेहदेहिव्यतिरेकज्ञाननिरंतराभ्यासवशादहंत्वा
दिवर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याहंतसामान्यसंविल्लयाद्धा
दंप्रतीतेश्चिदेकरसस्वरूपाणामंतर्बहिष्करणशक्तीनां
शाहवारितेषु विषयेषु विहरणत्वमेव निग्रहं निरूढं पद
प्राप्तिहेतु सिद्धांतीकृत्यसमदशाध्यायप्रदर्शितपरमरह
स्योपदेशप्राणभूतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसं
जहार ७१ ॥

[illegible]पती टीका

एतमेवाभिप्रायं समासेनाह विहायेति यः पुमान्स्वरूपप्र
तिष्ठो निरहंकारो बद्धचित्तदेहाद्यभिमानशून्यः नकेवलं निर
हंकारः यावन्निर्ममोपि देहादिषु ममताशून्यः तथा निःस्पृहो
विषयेषु निरभिलाषः सर्वान्कामान्प्राप्तान्विषयान्विहायोप
लालनहेतुभूतांश्चरति भुंक्ते स पुमान्निर्मोहत्वमधिगच्छति प्राह
केंद्रियग्राहकत्वेन सर्वानित्यर्थः उक्तंचान्यत्र सम्यक्त्वबोध
विश्रांतो यावत्ममात्रभवास्थितिः विषयानपि सोऽश्नात्याज्जीवन्मु
क्तस्तत्त्वविदिति ७१ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादेवं तस्माद्यः संन्यासी पुमान्सर्वान्कामानशेषान्मनः
स्थान्विहाय परित्यज्य निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेपि निरभिलाषः
निर्ममो ममतारहितः निरहंकारः अभिमानरहितः सन्जीवनमा
त्रचेष्टाशेषः पर्यवतिष्ठति स्थितप्रज्ञः शांतिं निर्वाणमधिगच्छति
तदीदृशो ब्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति वक्तव्यप्रश्नस्योत्तरं ७१

भाषा अनुवाद

जब ऐसी अवस्थाहै तो जो प्राप्त विषयको त्याग करते या अनादरसे ग्रहण करते और अप्राप्तमे इच्छा रहित कहे । किसीकी अभिलाष नही रखते इससे उनके अहंकार नही है इसीसे भोग अभोग साधनमें ममता तथा स्नेह शून्य होकर आत्मामें दृष्टि राखि प्रारब्ध वशते विषय भोग । करतेहै और कही भी जाय पर शान्तिको प्राप्त होतेहै अर्थात् जो सब कामना छोडि वेपरवाह अहं ममता ही न पुरुष भोग करै या कही जाय पर शान्ति तो पावते हीहै ७१ ॥

दोहा

सर्वकाम त्यागें पुरुष जो विचरें निस्पृह निर्मम निरहंकार सो शांति प्राप्त प्रतिदीह ७१॥

438

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति
स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छ
ति ७२ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म॰
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे सां
ख्ययोगोनामद्वितीयोध्यायः २ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषाब्राह्मीति एषा यथोक्ताब्राह्मी
ब्रह्मणिभवेयंस्थितिः सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्था
नमित्येतद्धे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति नमोहं
प्राप्नोति स्थित्वास्यांस्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेपि अ
न्ते वयस्यपिब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति किमु
वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्ययावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावति
ष्ठते सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ७२ ॥ इतिश्रीभगवद्गीताभा
ष्ये द्वितीयोध्यायः २ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰

तत्रतत्र संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठां प्रथिकारि
प्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तौत्युत्तरश्लोकमवतारयति सैषेति गृह
स्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभागिनौ किंतर्हिकष्टेनसर्व॰
थैव संन्यासेनेत्याशंक्य संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसंभ
वादपेक्षितः संन्यासोमुमुक्षोरित्याह एषेति स्थितिमेवव्याच
ष्टे सर्वमिति नविमुह्यतीति पुनर्नञोनुकर्षणमन्वयार्थं सं
न्यासिनोविमोहाभावेपिगृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तप्राप्ते
णविमुह्यतिविक्षिप्तःसन् परमार्थविवेकरहितोभवतीत्य
र्थः यथोक्ताब्राह्मीस्थितिःसर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनि॰

गी. ष्ठा तस्यां स्थित्वा नाभिमामात्रमुह्यतीत्यर्थेऽपि भोगकृत्वेत्यर्थः अपि
टी. शब्दसूचितं कैमुतिकन्यायमाह किमुवक्तव्यमिति तदेवं तत्त्वं
द्वि. पदार्थौ तदैक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपाय
श्चैतेषामेकैकत्र श्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वय
मुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धं ७२ इति श्रीआनंदगिरिकृतटी-
कायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

स्वामिकृत टीका

उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञान
निष्ठा एषा एवंविधा एतां परमेश्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुमा
न्प्राप्य न मुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति यतः अन्तकालेऽ
प्यसमयेपि अस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति प्राप्नो
ति किमुत वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ७२
इति सुबोधिनीटीकायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

पैशाचभाष्य टी

सैषा ज्ञाननिष्ठा एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः नैनां
स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति स्थित्वास्यां ब्रह्म
स्थितो यथोक्तायामंतकालेऽपि अंते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्र-
ह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति ७२ ॥ इति पैशाचभाष्ये द्वि-
तीयोऽध्यायः २ ॥

रामानुजभाष्य । प्नां

एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असंगकर्मणि स्थितिः प्राप्य न मुह्यति न
पुनः संसारमाप्नोति अस्यां स्थित्या अंतिमेऽपि वयसि स्थित्वा
ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म सुखैकतानमधिगच्छ-
तीत्यर्थः ७२ इति रामानुजभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी.

एषा सा ब्रह्मसत्ता यस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा वा स्थितिं प्राप्य शरीरभे

दान्परमेवब्रह्मप्राप्नोतीतिप्रश्नचतुष्टयंनिर्णीतमितिशिवम्
अत्रार्थसंग्रहः प्रज्ञोऽनुचेतसस्थित्यागतिस्त्यागेनयात्किल
ब्राह्मीत्येवविधयाश्रयंलोकंपरित्यजेत् ७२ इतिश्रीभग
वद्गीतेद्वितीयोध्यायः २ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

एषोक्तलक्षणाब्राह्मीस्थितिः ब्रह्माकारेणावस्थितिरूपान्यः
स्तापनेनाप्राप्यनमुह्यति पुनर्मोहंनप्राप्नोति अस्यामंतकाले
देहावसानेक्षणंस्थित्वापिब्रह्मनिर्वाणमृच्छतिप्राप्नोति किं
पुनर्यावज्जीवमित्यर्थः अध्यायतात्पर्यं शोकेदेहात्मबुध्या
त्मनुभवतिमिथ्यार्थेतिदेहातिरिक्तोदेहहेतुकश्चात्माविप्रवन्नु
दि॰ पहतोहत्वाहतर्यसून्यः तस्यज्ञानान्नशोकस्तदिहनिजमनःप्र
छितःसाधुस्थित्वेहदेवाः सद्वितीयेऽष्टशमिममवदत्सांख्ययो
गाधिकारे ७२ इतिपरमार्थप्रपाटीकायांद्वितीयोध्यायः २

वनमाली टी॰

उक्तमुपसंहरति एषेतिएषास्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेनकथिता
एषातेभिहितासांख्येबुद्धिरितिचप्रागुक्तास्थितिर्निष्ठासर्वका
म्यकर्मन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानरूपाब्राह्मीपरब्रह्मविषया
हेपार्थएतांस्थितिंप्राप्यःकश्चिदपिपुनर्नविमुह्यतिमोहंहे
प्र॰ तुभूतायाअविद्याया भगवदपेरक्षहेतुकतनुमहाप्रसादेननि
हतत्वात् अस्यांस्थितावंतकालेप्यंतेपिवयसिस्थित्वाब्रह्मणि
निर्वाणेनत्मासम्यहूपंमोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ७२ इतिवनमाली
टीकायांद्वितीयोध्यायः २ ॥

आत्मवैजयन्ती टी॰

पूर्वोक्तामात्मज्ञानपूर्विकां निष्कामकर्मनिष्ठामुपसंहरति
एषेति हेपार्थ एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वि
न॰ त्यारभ्य विहायकामानित्यंतेनग्रंथेनमयायाकथितासाप
धाईहाविधाब्राह्मीब्रह्मावाप्तिकरीस्थितिः आत्मज्ञानयुक्ता
निष्कामकर्मनिष्ठाभवति स्थिरधीःपुरुषःएनांस्थितिंप्राप्य

गी. टी. द्वि.

नमुह्यतिप्रकृतिकार्यैर्देहेन्द्रियादिभिर्मोहंनप्राप्नोति अ
न्तकालेपिमरणसमयेपि अस्यांस्थितौस्थित्वानिर्वाणं अन
वधिकातिशयसुखस्वरूपंब्रह्मऋच्छति यद्वानिर्वाणंनिर्ग
तंवाणंगंधं यस्मिंस्तत्तथाप्रकृतेस्तत्कार्याणांचसम्बन्धग
न्धरहितं ब्रह्मणोनिर्वाणंब्रह्मनिर्वाणमप्राकृतंवैकुंठाख्यं
ब्रह्मणोनिवासस्थानं यद्वा ब्रह्मविन्निर्वाणंप्रकृतिसंबंधा
दिरहितंशुद्धात्मस्वरूपंप्राप्नोतीत्यर्थः तथाचात्रैववक्ष्यति
यद्गत्वाननिवर्तंतेतद्धामपरमंमम यंप्राप्यनपुनर्जन्मदुः
खालयमशाश्वतं नाप्नुवंतीतिकेचित्तुतिकार्थकेनापिशब्देना
यमर्थःसूच्यते तथाहि यदिप्राणप्रयाणादौदण्डपरि
मितेस्वल्पकालेपियःपुरुषोस्यांस्थितौतिष्ठतिसोपिब्रह्म
निर्वाणंगच्छति तर्हियस्तुजन्मारभ्यदेहान्तावधिमदर्पितसक
लात्मात्मीयादिवस्तुजातोमदाराधनपरोमदेकनिष्ठोनिखि
लोपायोपेयफलसम्बन्धादिरूपेणमामेवभजमानःपुमान
स्यांतिष्ठतिसतद्गच्छतीतिकिमुवक्तव्यमितित्वनयापित्वप
क्षःप्रथायाःप्रपत्तेरसिद्धत्वेनोमत्प्रसादादेवप्राप्तिःसुलभाभ
वतीतिसंबोधनाभिप्रायः ७२ इतिऊरुक्रमवैजयन्तीटीका
यांद्वितीयोध्यायः २ ॥

+ तदेवंचतुर्णांप्रश्नानांउत्तरव्याजेनसर्वाणिस्थित
संप्रतिकर्मयोगफलभूतांसांख्यनिष्ठांफलेन

मधुसूदनी टी.

नप्रज्ञलक्षणनिश्चयस्तत्कर्मव्यनयाकथितानि
लक्षणप्रसं इ ति+

+ प्रथाध्यायेस्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेनकथिता पूर्वानेभिहितासांख्य
बुद्धिरितिचप्रागुक्तास्थितिनिष्ठासर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपर
मात्मज्ञानलक्षणाब्राह्मीब्रह्मविषयाहेपार्थ एतांस्थितिंप्रा
प्यःकश्चिदपिपुनर्नविमुह्यति नहिज्ञानबाधितस्याज्ञान
स्याज्ञानस्यपुनःसंभवोस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अ
स्यांस्थितावंतकालेपिअंत्येपिवयसिस्थित्वाब्रह्मनिर्वाणंब्र
ह्मणिनिर्वाणंनिर्वृत्तिंब्रह्मरूपनिर्वाणमितिवाऋच्छतिगच्छ
तिभेदेन किमुवक्तव्यंयोब्रह्मचर्यादेवसंन्यस्ययावज्जीवम
स्यांब्राह्म्यांस्थितावतिष्ठतेसब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिशब्दा

भाषा अनुवाद

पूर्व कही हुई ज्ञाननिष्ठा की प्रसंसा करि कहतेहैं कि हे अर्जुन उक्त ब्रह्मज्ञान की निष्ठा ऐसीहै इसमे भगवतके आराधनसे शुद्धचित्त पुरुष यह ब्रह्मनिष्ठा पाय करि और संसार सागरमे मूढ नही होता देखो मरती वारभी एक क्षणभर जो ब्रह्मनिष्ठामे मन स्थिर करते ब्रह्ममे लीन होताहै तो बाल पनसे या बहुत दिनोंसे इस ब्रह्मनिष्ठा की अभ्याससे इसमे मन स्थिर करि अन्तमे मुक्ति मिलैगी इसमे फिरि कछु सन्देह वाकीहै सो हे पार्थ यह ब्राह्मी स्थितिहै इसको प्राप्तहो फेरि मोह नही पावे अन्तकालमे भी इससे क्षणभर मनस्थिर करि मनुष्य निश्चय ब्रह्म निर्वाण पद पावते है ७२ इति द्वितीयोऽध्यायः २॥

दोहा

पार्थ यह ब्राह्मी स्थिति इहमिलैं होतनमोह अंतकालस्थित याहिमें निर्वाण ब्रह्म होय सोह ७२॥ इति श्री॥